ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK SUPREME COUNCIL FOR CULTURE, LANGUAGE AND HISTORY
ВЫСШЕЕ ОБЩЕСТВО ПО ТУРЕЦКОЙ КУЛЬТУРЕ, ЯЗЫКУ И ИСТОРИИ имени АТАТЮРКА

38. ICANAS

(Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi)
(International Congress of Asian and North African Studies)
(Международный конгресс по изучению Азии и Северной Африки)

10-15.09.2007 ANKARA/TÜRKİYE

BİLDİRİLER/ PAPERS/СБОРНИК СТАТЕЙ

TARİH VE MEDENİYETLER TARİHİ
HISTORY AND HISTORY OF CIVILIZATIONS
ОБЩАЯ ИСТОРИЯ И ИСТОРИЯ ЦИВИЛИЗАЦИЙ

VI. CİLT/VOLUME VI/TOM VI

ANKARA-2012

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU YAYINLARI: 14/6

5846 Sayılı Kanuna göre bu eserin bütün yayın, tercüme ve iktibas hakları Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumuna aittir. Bildiri ve panel metinleri içinde geçen görüş, bilgi ve görsel malzemelerden bildiri sahipleri ve panel konuşmacıları sorumludur.

All Rights Reserved. No part of this publication may be reproduced, translated, stored in a retrieval system, or transmitted in any form, by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without the prior permission of the Publisher, except in the case of brief quotations, in critical articles or reviews. Papers reflect the viewpoints of individual writers and panelists. They are legally responsible for their articles and photograps.

Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (38: 2007: Ankara)
38. ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi) 10-15 Eylül 2007 – Ankara/Türkiye: Bildiriler: Tarih ve Medeniyetler Tarihi = 38th ICANAS (International Congress of Asian and North African Studies) 10-15 September 2007. – Ankara/Turkey: Papers: History and History of Civilizations/Yayına Hazırlayanlar/Editors; Zeki Dilek, Mustafa Akbulut, Salim Cöhce, Zeynep Bağlan Özer, Reşide Gürses, Banu Karababa Taşkın. – Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Başkanlığı, 2012.
6. c.; 24 cm (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları: 14/6)
ISBN 978-975-16-2492-5 (tk.)
ISBN 978-975-16-2498-7 (6.c)
1. Tarih, Asya-Toplantılar. 2. Tarih, Kuzey Afrika-Toplantılar. 3. Tarih ve Medeniyetler Tarihi-Toplantılar I. Dilek, Zeki (Yayınları haz.) II. Akbulut, Mustafa (Yayınları haz.) III. Cöhce, Salim (Yayınları haz.) IV. Özer, Zeynep Bağlan (Yayınları haz.) V. Gürses, Reşide (Yayınları haz.) VI. Karababa Taşkın, Banu (Yayınları haz.)
301.2

Yayına Hazırlayanlar/Editors: Zeki Dilek, Mustafa Akbulut, Salim Cöhce, Zeynep Bağlan Özer, Reşide Gürses, Banu Karababa Taşkın.

ISBN 978-975-16-2492-5 (tk.)

ISBN 978-975-16-2498-7 (6.c)

Kapak Tasarım/Cover Design: Tolga Erkan

Baskı/Print: Kalkan Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti.
Büyük Sanayi 1.Cad. No: 99/32, İskitler-ANKARA/TÜRKİYE
Tel: (0312) 341 92 34 **Fax:** (0312) 384 57 46
e-posta/e-mail: kalkanofset@gmail.com
Web: www.kalkanmatbacilik.com

Baskı Sayısı/Number of Copies Printed: 650

Ankara 2012

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
Adres/Address: Ziya Bey Caddesi, Nu: 19, 06 520
Balgat-ANKARA/TÜRKİYE
Tel.: 90 (0312) 287 73 36
Belgegeçer/Fax: 90 (0312) 286 01 70
e-posta/e-mail: yuksekkurum@ataturkyuksekkurum.gov.tr

İÇİNDEKİLER/TABLE OF CONTENTS/СОДЕРЖАНИЕ

Sayfa Numarası/Page Number/Стр.

BİLDİRİLER/PAPERS/СТАТЬИ

KUZEY AFRİKA VE ASYA ÜLKELERİNİN BAYRAKLARI ÜZERİNE BİR İNCELEME
SARAÇOĞLU, Hüseyin 2669

EVRENSEL KÜLTÜR VE TÜRKLER
SAYILAN, Nazım Dündar 2685

OSMANLI DEVLETİ'NDE XV. VE XVII. YÜZYILLARDA KONAR-GÖÇER AŞİRETLERİN SOSYAL VE İKTİSADİ HAYATLARI
SELÇUK, Havva 2699

CONSCIOUSNESS ABOUT ENVIRONMENT IN ANCIENT INDIA
SENGUPTA, Anirban 2707

KARS VE ÇEVRESİNDE RUS YÖNETİMİ (KARSKAYA OBLAST 1878-1917)
SERBEST, Bürkan-DEMİRCİ, N. Savaş 2715

MOSTAR KÖPRÜSÜ/BOSNA-HERSEK
SERT, Halide 2735

HOW THE INFORMATION CARRIED FROM ISTANBUL BY HIS AMBASSADORS LED THE EMPEROR CHARLES V TO WAR OR PEACE
SERVANTIE, Alain 2751

HİTİT KRALLARININ/KRALİÇELERİNİN CENAZE TÖRENLERİ VE ESKİ YAKINDOĞU'DA KREMASYON (ÖLÜYÜ YAKARAK DEFNETME) GELENEĞİ
SEVİNÇ, Fatma 2777

MİLLÎ MÜCADELE DÖNEMİ'NDE ÇIKARILAN AFLAR
SINMAZ SÖNMEZ, Cahide 2797

МАТЕРИАЛЫ РУССКОЙ ПРЕССЫ 1914-1916 ГГ. О ТУРЕЦКИХ ВОЕННОПЛЕННЫХ
SİBGATULLİNA, A. T./СИБГАТУЛЛИНА, А. Т. 2811

HİTİT İMPARATORLUĞU'NUN SURİYE VE YUKARI MEZOPOTAMYA TİCARET YOLLARI ÜZERİNDEKİ HÂKİMİYET POLİTİKASI
SİR GAVAZ, Özlem 2819

MOĞOL DEVLETİ VE OSMANLI DEVLETİ'NİN KURULUŞLARINDA LİDERLİĞİN ROLÜ
SOMEL, Gözde 2839

OSMANLI DEVLETİ'NDE İÇ GÜVENLİĞİN DÖNÜŞÜMÜ: ZAPTİYE TEŞKİLATI'NDAN JANDARMA'YA
SÖNMEZ, Ali 2855

BİR OSMANLI EL YAZMASINA GÖRE XVI. YÜZYIL OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA MESLEKLER
SÜSLÜ, Özden-URFALIOĞLU, Nur 2865

TİCARET YAPILARINDA TARİHSEL GELİŞİM VE TİPOLOJİLER:
TRABZON ÜZERİNE YANSIYIŞ ŞEKİLLERİ
ŞAHİN, Fatih 2879

MÖ II. BİN YILIN İLK ÇEYREĞİNDE ANADOLU'NUN EN ÖNEMLİ TİCARET MERKEZİ OLAN KANİŠ KĀRUMU LEVANTİNİZMİN İLK ÖRNEĞİ MİDİR?
ŞAHİN, Hasan Ali 2895

КУЛЬТУРА ТУРАНА И ЕГО РАЗВИТИЕ
ŞAMŞİDEN, A./ШАМШИДЕН, А. 2907

GÜRCİSTAN VİLAYETİ'NDEKİ MAMİRVAN LİVASI
ŞENGELİA, Nodar 2913

КОНФЕССИОНАЛЬНАЯ (ИСЛАМСКАЯ) ШКОЛА В УЗБЕКИСТАНЕ (1917-1929)
ŞİGABDİNOV, R./ШИГАБДИНОВ, Р. 2917

TÜRK SİYASAL YAŞAMINDA İLK KOALİSYON HÜKÛMETİ: CHP-AP KOALİSYONU (1961-1962)
ŞİMŞEK, Derya 2951

TÜRK İNKILÂBI VE AZINLIKLAR
ŞİMŞEK, Halil 2971

"YURTTA BARIŞ DÜNYADA BARIŞ" BAĞLAMINDA ATATÜRK VE YABANCI DEVLET ADAMLARI
ŞİMŞİR, Bilâl N. 2981

MÖ XIII. YÜZYILDA HİTİT KRALI IV. TUDHALİYA'NIN UYGULAMAYA KOYDUĞU TİCARİ AMBARGO
TAŞ, İlknur 3015

HİTİT KRALI IV.TUDHALİYA'NIN SURİYE POLİTİKASI
TAŞ, İlknur 3029

GÖKTÜRK BOYLARININ OYNADIĞI TARİHÎ ROLLER HAKKINDA
TAŞAĞIL, Ahmet 3039

AMASYA HALKEVİ VE YEŞİLIRMAK DERGİSİ
TAŞDEMİR, Serap 3047

LATE ANTIQUE TROIA/ILION AND TROAD REGION (PLATE 1)
TEKKÖK, Billur 3067

ORTA ÇAĞ'DA TÜRK-GÜRCÜ MÜNASEBETLERİNİ ŞEKİLLENDİREN FAKTÖRLER
TELLİOĞLU, İbrahim 3077

PARALARIN IŞIĞINDA TÜRK VE İRAN KAVİMLERİNDE AY-YILDIZ/GÜNEŞ MOTİFİ VE TÜRK KÜLTÜRÜ İÇİN İRAN ARAŞTIRMALARININ ÖNEMİ
TEZCAN, Mehmet 3091

FA HSIEN'S ROUTE FROM PAMİR TO THE DAREL VALLEY ON THE INDUS FIELD RESEARCH IN NORTHERN PAKISTAN: 2003-2006
TSUCHIYA, Haruko 3115

НЕКОТОРЫЕ ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ФОРМИРОВАНИЯ СОВРЕМЕННОГО ПРАВОВОГО МЕНТАЛИТЕТА (НА МАТЕРИАЛЕ ЯПОНИИ И РОССИИ)
TUGUTOV, Ç. A./ТУГУТОВ Ч. А. 3123

BİLDİRİLERDEKİ RENKLİ RESİMLER 3133

THE COLOURED PICTURES OF THE PAPERS

ЦВЕТНЫЕ ИЛЛЮСТРАЦИИ И ФОТОГРАФИИ

KUZEY AFRİKA VE ASYA ÜLKELERİNİN BAYRAKLARI ÜZERİNE BİR İNCELEME

SARAÇOĞLU, Hüseyin
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

ÖZET

Bayraklar, ülkelerin sembolü olmaktan öte bir anlam taşır. Savaşlarda, uluslararası toplantı ve spor karşılaşmalarında, ulusal günlerde, o ülkeyi temsil ettiği için çok önemli bir misyonu vardır. Ülkelerin ulusal marşları ve bayrakları ayrılmaz bir bütünün parçalarıdır. Bayraklar aynı zamanda bağımsızlığın da sembolüdürler. İnsanlık tarihinin en önemli iki savaşına tanıklık ettiği 20. yüzyılda her savaş sonucunda birçok ülke veya imparatorluk yıkılmış, sömürgecilik dönemlerini bağımsızlık dönemleri takip etmiştir. Böylece her savaştan sonra yeni ülkeler ve bayraklar ortaya çıkmıştır. Bugüne kadar değişmeden gelen en eski ülke bayrağının 1279 yılından bu yana kullanılan Litvanya bayrağı olduğu sanılmaktadır. Orta Doğu ve Asya gibi kıtalardaki savaşların hala devam etmesi, ülke bayraklarının renklerinde ve armalarında değişiklik yapılmasına neden olmuştur.

Müslüman ülkelerin bayraklarında genelde ay yıldız amblem olarak kullanılırken, Hrıstiyan ülkelerde haç tercih edilmekte, İsrail'de ise yine Yahudiliğin sembolü olan altı köşeli Davut Yıldızı kullanılmaktadır. Hindistan bayrağında çıkrık, Lübnan bayrağında sedir ağacı kullanılması bu ülkelerde ekonomik anlamda neyin önemli olduğunu göstermektedir. Mısır, Suriye, Yemen ve Irak gibi ülkelerin bayrakları da aynı olmasına rağmen üzerindeki armalar ve yazılar farklıdır. Bu da daha önce bir Arap Birliği kurmalarından dolayı ortaya çıkan bir durumdur. Ülkelerin tarihi geçmişleri de bayrakların şekillenmesinde çok önemli bir role sahiptir.

Bu bildiride, Kuzey Afrika ve Asya'da yer alan 56 ülkeye ait bayraklar incelenerek arma ve renklerine göre tasnif edilecek, renklerin ve armaların ne anlama geldiği açıklanmaya çalışılacak, bunların ülkelerin kültürlerini, dinlerini ve geçmişlerini ne kadar yansıttığı üzerine çıkarımlarda bulunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Bayrak, ay yıldız, haç, arma, Kuzey Afrika, Asya.

ABSTRACT

A Study About the Flags of Northern African and Asian Countries

Flags carry a meaning more than the symbols of countries that they are. They have important missions in wars, international meetings, sports competitions, and

national days representing their countries. National anthems and flags of countries are two pieces of an inseparable whole. Flags are also symbols of independence. In the 20th century, witness of the two most important wars of human history, many nations and empires have collapsed and the period of imperialism was followed by the period of independence. Thus, new countries and flags were born after each war. Today it is supposed that the oldest flag we have without any change is the Lithuanian flag going back to 1279. Continuing wars in the Middle East and Asia have caused changes in the country flags and coat of arms.

Muslim countries usually use crescent and star as an emblem, Christian countries prefer the cross, and Israel chooses the symbol of Judaism; the six sided star of David. Spinning wheel used in India flags and cedar in Lebanon flag shows the economically important things of these countries. Although the flags of Egypt, Syria, Yemen, and Iraq are the same, the emblems and writings on them are different. This situation roots from the Arab Union which they have förmed in the past. The histories of countries also play an important role in the formation of flags.

In this paper, the flags of 56 Northern African and Asian countries will be examined. The flags will be classified according to coat of arms and colors, the meanings of colors and coat of arms will tried to be explained. The representation value of these in terms of countries culture, religion and history will be evaluated.

Key Words: Flag, crescent and star, the cross, coat of arms, North Africa, Middle-East, Asia.

GİRİŞ

Bayraklar, ülkelerin sembolü olmaktan öte bir anlam taşır. Savaşlarda, uluslararası toplantı ve spor karşılaşmalarında, ulusal günlerde, o ülkeyi temsil ettiği için çok önemli bir misyonu vardır. Ülkelerin ulusal marşları ve bayrakları ayrılmaz bir bütünün parçalarıdır. Bayraklar aynı zamanda bağımsızlığın da sembolüdürler. İnsanlık tarihinin en önemli iki savaşına tanıklık ettiği 20. yüzyılda her savaş sonucunda birçok ülke veya imparatorluk yıkılmış, sömürgecilik dönemlerini bağımsızlık dönemleri takip etmiştir. Böylece her savaştan sonra yeni ülkeler ve bayraklar ortaya çıkmıştır. Bugüne kadar değişmeden gelen en eski ülke bayrağının 1279 yılından bu yana kullanılan Litvanya bayrağı olduğu sanılmaktadır.

Orta Doğu ve Asya gibi kıtalardaki savaşların hâlâ devam etmesi, ülke bayraklarının renklerinde ve armalarında değişiklik yapılmasına neden olmuştur. İktidara gelen Hükûmetler siyasi görüşünü yansıtacak ufak tefek değişikliklerle aynı bayrakları kullanmışlardır.

Biz bu çalışmamızda Kuzey Afrika ve Asya ülkelerine ait bayrakları renklerine ve üzerindeki amblemlere göre sınıflandırmaya çalıştık. Sınıflandırma yaparken benzer renklere ve amblemlere sahip olanları aynı başlık altında topladık.

A. Amblemlerine Göre Kuzey Afrika ve Asya Ülkeleri Bayraklarının Tasnifi

1. Üzerinde Ay Yıldız Bulunan Ülke Bayrakları (Bkz.: Şekil 1, s. 3135).

Ay yıldız genelde İslamiyet'in bir sembolü olarak görüldüğü için daha çok İslam ülkelerinin bayraklarında görülmektedir. Bayraklarda ayın "hilal" biçimi kullanılmıştır. Bu amblem, genelde aynı biçimde ve yönde fakat farklı renklerde kullanılmıştır. Bu gruba; Türkiye, Tunus, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Azerbaycan, Singapur, Cezayir, Pakistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Malezya bayraklarını dâhil edebiliriz.

Türk Bayrağı tarihsel süreç içerisinde bazı değişiklikler göstermiştir. İlk olarak Anadolu Selçuklu hükümdarı Gıyasettin Mesud tarafından Osman Bey'e gönderilen beyaz renkli bir sancak olarak görmekteyiz. Osmanlılar'da 15. yüzyıldan sonra al bayrak, Yavuz Sultan Selim zamanındaki Çaldıran Savaşı'nda ise yeşil renkli bayrak kullanılmaya başlanmıştır. Günümüzdeki bayrağın benzeri ise III. Selim zamanına rastlar. Bu bayrakta bir hilal ve sekiz köşeli yıldız kullanılmıştır. Abdülmecit döneminde 1842 yılında yıldız günümüzdeki gibi beş köşeli yapılmıştır. Aynı bayrak Cumhuriyet'in kurulmasından sonra, Yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin bayrağı olarak kabul edilmiş ve 29 Mayıs 1936'da çıkartılan bir kanunla şekli ve ölçüleri kesin olarak belirlenmiştir. (**Vikipedi, Özgür Ansiklopedi**, "Türk Bayrağı" maddesi, **http://tr.wikipedia.org/wiki/T%C3%BCrk_Bayra%C4%9F%C4%B1**)

Eski Türklerin Orta Asya'daki dinî olan Şamanizm'de en büyük tanrı "gök tanrı" olduğu için eski Türkler'de de bunun yansıması olarak, ay, yıldız ve güneş kutsal kabul edilmiştir.

Türk bayrağının ortaya çıkışı ve ay ve yıldızın anlamları hakkında çok çeşitli yorumlar vardır. Bunlardan en bilinenleri;

a) I. Kosova Savaşı sırasında şehit kanları üzerine gökteki ay ve yıldızın aksinin vurmasıdır. Böylece Türk bayrağı doğmuştur.

b) Hilal, İslamiyet'i; yıldız, Türklüğü; kırmızı, şehit kanlarını temsil etmektedir.

c) Ay yıldız, Orta Asya'dan gelen Türklüğü; kırmızı zemin, vatanı temsil etmektedir.

d) Yarım ay, yenilenmeyi; yıldız, Türklüğü temsil eder.

e) Yarım ay, Allah'ı; yıldız, Peygamber'i temsil eder. (**Vikipedi, Özgür Ansiklopedi,** "Türk Bayrağı" maddesi, **http://tr.wikipedia.org/wiki/ T%C3%BCrk_Bayra%C4%9F%C4%B1)**

Türk bayrağına en fazla benzeyen bayrak Tunus bayrağıdır. Bu bayrakta da kırmızı zemin kullanılmış, ortadaki ay yıldız beyaz bir dairenin içine kırmızı renkli olarak yerleştirilmiştir. Kırmızı renk Türk bayrağından alınmıştır. Ay yıldız İslamiyet'i temsil etmektedir. Bu bayrak 1835'te Tunus Beyi II. Hasan zamanında kullanılmaya başlamıştır. (**http://www.tiscali.co.uk/reference/ encyclopaedia/ countryfacts/tunisia_flag.html**)

KKTC bayrağı da benzer özellikler gösterir. Bugünkü hâli 7 Mart 1984 tarihinde KKTC Meclisi tarafından onaylanmıştır. Ortadaki ay yıldız Türklüğü, üstteki kırmızı bar Türkiye'yi, alttaki kırmızı bar ise KKTC'yi temsil etmektedir.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bayrağı ile ilgili ilk Hükûmet kararı 1918 yılında alınmıştır. Azerbaycan bayrağı hem renk olarak hem de yıldız biçimi olarak farklılık gösterir. Yatay yönde üç farklı renkte şeritten meydana gelmiştir. Üstteki mavi renk Türklüğü, ortadaki kırmızı renk uygarlığı, alttaki yeşil renk ise İslamiyet'i temsil etmektedir. Ortadaki kırmızı renk içinde, 1 ay ve 8 uçlu yıldız, 8 Türk boyunu simgeler.

Singapur bayrağı da Endonezya bayrağına benzemektedir. Tek farkı üst köşede hilal ve yıldızların olmasıdır. Kırmızı, evrensel kardeşliği, birlik ve beraberliği, beyaz renk, saflık, arılık, fazilet ve erdemi temsil eder. Hilal, yükselen genç ulusu, daire şeklindeki beş yıldız ise Singapur halkının beş idealini simgeler. Bunlar; Demokrasi, barış, ilerleme, adalet ve eşitliktir. (**http://www.sg/explore/symbols_ flag.htm**)

Cezayir bayrağı dikey iki şerit ve ay yıldızdan oluşur. Cezayir halkının geleneksel renkleri 1925 yılından beri yeşil beyazdır. 1954-1962 yılları arasında Fransızlar'a karşı da bu bayrakla savaşmışlardır. Bağımsızlık savaşını kazandıktan sonra bayrağın ortasına, İslamiyet'i temsilen ay yıldız konulmuştur. Şehitlerin kanlarından dolayı da ay yıldız kırmızı renklidir. Bugünkü Cezayir bayrağı 3 Haziran 1962 yılında kabul edilmiştir. (Sédiyanî, İ., 2007; **http:// turkish.irib.ir/makale/367.htm,http://tr.wikipedia.org/wiki/Cezayir_ Bayra%C4%9F%C4%B1)**

Pakistan bayrağı da Cezayir bayrağına benzemektedir. Syed Amir-ud Din Kedwaii tarafından Hindistan Müslümanları için 1906 yılında Türk bayrağından esinlenerek dizayn edilmiştir. Bu bayrak daha sonra Pakistan tarafından geliştirilmiş ve 11 Ağustos 1947'de kabul edilmiştir. Yeşil zemin İslamiyet'i, beyaz zemin diğer dinleri, hilal ilerlemeyi, yıldız ise geleceği ve aydınlığı ifade etmektedir. (**http://tr.wikipedia.org/wiki/Pakistan**)

Özbekistan bayrağı ile ilgili faklı yorumlar vardır.

a) 12 yıldız 12 Özbek vilayetini, mavi zemin Türklüğü, beyaz zemin adaleti, yeşil zemin konukseverliği temsil eder. İki ince kırmızı renkli çizgi ise gücü ifade eder. Hilal ise yenilenme demektir.

b) 12 yıldız 12 ayı veya burcu temsil etmektedir. Hilal İslam'ı, beyaz zemin ülkenin sembolü olan pamuğu ifade eder.

c) Mavi suyu, beyaz barışı, yeşil doğayı temsil etmektedir. Kırmızı şeritler ise bütün bu özellikleri birleştiren yaşam gücünü betimler. (**http://tr. wikipedia. org/wiki/%C3% 96zbekistan_Bayra%C4%9F%C4%B1**)

Türkmenistan bayrağı 24 Ocak 2001 tarihinde kabul edilmiş olup, yeşil zemin üzerinde Türkmen halısı, yıldızlar ve hilal bulunur. Yeşil zemin ve Türkmen halısı Türkmen tarihini simgeler. Beş yıldız Türkmen şehirlerini, hilal ise geleceği ifade eder. Halı motifleri ise Türkmen boylarını temsil etmektedir. Bu gruptaki bayraklar içerisinde hilalı ters yöne bakan tek bayraktır. (**http://tr. wikipedia. org/wiki/T%C3%BCrkmenistan**)

Malezya bayrağı bu gruptaki son bayraktır. Köşede mavi zemin üzerinde sarı renkli hilal ve 14 köşeli bir yıldız bulunmaktadır. Bayrak zemini, toplam 14 adet kırmızı beyaz yatay şeritlerden oluşur. Mavi zemin, Malezya halkının birliğini ve bütünlüğünü, sarı hilal ve yıldız Malezya hanedanlığını ifade eder. Ayrıca hilal İslamiyet'i de temsil etmektedir. **http://en. wikipedia.org/wiki/Flag_of_Malaysia** (**Bkz.: Şekil 2**, s. 3135)

Bu görünüşüyle ABD bayrağına çok benzemektedir.

2. Renkleri ve Şeritleri Aynı, Amblemleri Farklı Olan Ülke Bayrakları (**Bkz.: Şekil 3**, s. 3135)

Bu başlık altında topladığımız ülkelerin tamamı Orta Doğu ülkeleridir. Etnik olarak düşündüğümüzde ise Arap ülkelerinden oluşmaktadır. Bu ülkeler; Mısır, Irak, Suriye, Yemen, BAE, Kuveyt, Umman, Batı Sahra, Filistin ve Ürdün'dür. Bu ülkelerin bayraklarında dört ana renk vardır: Kırmızı, beyaz, siyah ve yeşil.

Arap ülkelerinin bir kaçı hariç hepsinde aynı renklerin kullanılması, bütün Araplar'ın tek çatı altında toplanmasını hedefleyen Pan-Arap milliyetçiliğinin renkleri olmasından kaynaklanmaktadır. İslam tarihine bakacak olursak her bir devletin kendine has renkte sancağı bulunmaktaydı. Haşimiler kırmızı, Emeviler beyaz, Abbasiler siyah sancak kullanmışlardır. Yeşil renk ise Fatimiler'i simgelemektedir. Bayraklardaki renkler bu topraklarda kurulmuş eski medeniyetleri temsil etmektedir.

Bu ülkelerden ilki Mısır'dır. Mısır bayrağının ortasında kartal amblemi bulunur. Bu kartal Eyyübileri temsil etmektedir. Selahattin Eyyübi'nin taşıdığı sultanlık armasında da bu kartalın resmi vardır. Mısırlılar bu kartalın üzerine küçük bir ekleme yapmışlardır. Kartalın göğsüne bir üçgen şeklinde yine siyah, beyaz ve kırmızı renkleri koymuşlardır. Bugünkü bayraktaki kartal resmi, Avrupa'da Mısır ile ilgili yazılmış bütün kaynaklarda "Saladin Adlar" (Selahattin Kartalı) olarak geçer. İlginç olan durum, Fatimiler'in asıl egemenlik kurduğu ve

yerleştiği topraklar Mısır olduğu halde, Mısır bayrağında yeşile yer verilmemiştir. (Sédiyanî, İ., 2007, **http://turkish.irib.ir/makale/367.htm**)

Irak bayrağında Mısır bayrağından farklı olarak kartalın yerini 3 yeşil yıldız ve "Allah-ü Ekber" lafzı almıştır. 1963 yılında Irak, Mısır ve Suriye arasında birleşip "Tek Devlet" olma yönünde görüşmeler yapılmış ama anlaşma sağlanamamıştır. Bayraktaki yıldızlar bu üç ülkeyi temsil etmektedir. Yıldızların yeşil olması Fatimiler'i simgeler. 1991 yılında I. Körfez Savaşı sırasında Saddam Hüseyin, ABD'ye karşı İslam ülkelerini kendi safına çekmek amacıyla yıldızların arasına "Allah-ü Ekber" lafzını eklemiştir. (Sédiyanî, İ., 2007; **http://turkish.irib.ir/makale/367.htm**)

Suriye bayrağında ise iki yıldız vardır. Suriye ile Mısır 31 Ocak 1958 tarihinde "Birleşik Arap Cumhuriyeti" adıyla tek devlet hâline gelmiştir. Fakat bu beraberlik sadece üç buçuk yıl devam etmiş, 28 Eylül 1961 tarihinde dağılmıştır. Bayraktaki yıldızlar Mısır ve Suriye'yi temsil etmektedir. (Sédiyanî, İ., 2007, **http://turkish.irib.ir/makale/367.htm**)

Yemen bayrağı 22 Mayıs 1990 tarihinde Kuzey ve Güney Yemen'in birleştiği günde kabul edilmiş ve Yemen'in yeni bayrağı olmuştur. Daha önceki yıllarda da ana renkleri aynı olan bayraklar kullanılmıştır. (**Bkz.: Şekil 4**, s. 3136)

BAE, Kuveyt, Umman, Batı Sahra, Filistin ve Ürdün bayrakları da hemen hemen aynı özelliktedir. BAE çok sayıda emirlikten oluşmuştur. Genelde bu emirliklerin bayrakları kırmızı ve beyaz renklidir. Daha sonra "Pan-Arap" renkleri de eklenmiştir. Umman bayrağındaki kırmızı renk, Haşimileri değil, Haricileri simgeler. Beyaz ülkenin dinî lideri olan İmam'ı, yeşil ise ülkenin en verimli bölgesi olan "Cebel'el Akdar" (yeşil dağ)'ı simgeler. Sol üst köşede ise sultanlığın amblemi vardır. Ürdün bayrağında da yine aynı renkler bulunur. Haşimiler, Hz. Muhammed'in soyundan oldukları için, Haşimiler'i temsil eden kırmızı renk bayrağın baş tarafında üçgen şeklinde yer alır ve üzerinde yedi köşeli beyaz bir yıldız bulunur. Yıldızın yedi köşesi, Kur'an-ı Kerim'in ilk suresi olan **Fatiha Suresi**'nin yedi ayetini simgeler. (Sédiyanî, İ., 2007, **http://turkish. irib.ir/makale/367.htm**) Sudan ve eski Libya bayrakları da bu gruptaki bayraklara benzemektedir.

3. Testere Dişli Ülke Bayrakları (**Bkz.: Şekil 5**, s. 3136)

Bu gruba giren ülke bayrakları iki tanedir. Her ikisi de Körfez ülkesi olan Katar ve Bahreyn. İki ülkenin bayrağı da birbirine çok benzemektedir. Katar bayrağında kahverengi, Bahreyn bayrağında ise kırmızı kullanılmıştır.

Basra Körfezi ülkelerindeki şeyh ve emirliklerin geleneksel renkleri kırmızı ve beyazdır. Fakat Katar bayrağında kırmızının yerini kahverengi almıştır. Bunun birinci nedeni, aşırı güneş nedeniyle Arap Yarımadası'nda kırmızı renk çok

çabuk koyulaşmakta ve kahverengiye dönüşmektedir. Bu nedenle Katar bayrağı kahverengidir. İkinci neden ise önceleri Bahreyn'e ait olan, daha sonra ayrılarak farklı bir ülke olmasıdır. Yani Katar bayrağını Bahreyn bayrağından ayırmak için desen aynı kalmış fakat renk değiştirilmiştir. Bayraktaki dişlerin sayısı eskiden tıpkı Bahreyn bayrağı gibi beş tane iken günümüzde bu dişlerin sayısı dokuzdur. Bahreyn bayrağı da yine aynı nedenlerden dolayı kırmızı beyazdır. Diş sayısı ise beştir. Her bir diş İslam'ın beş şartına karşılık gelir. (Sédiyanî, İ., 2007, **http://turkish.irib.ir/makale/367.htm**)

4. İçinde Yıldız veya Ay Bulunan Ülke Bayrakları (Bkz.: Şekil 6, s. 3136)

Bu gruba dâhil ettiğimiz 10 bayrak vardır. Fas, Vietnam, Çin, Doğu Timor, Myanmar, İsrail, Kuzey Kore, Tacikistan, Maldiv Adaları ve Brunei Sultanlığı.

Fas'ta 300 yıldır kraliyet ailesi geleneksel olarak kırmızı rengi taşımaktadırlar. Bundan dolayı bayrağın rengi kırmızıdır. Ortadaki yıldız pentagram şeklindedir ve Fas bayrağına 1915 yılında çizilmiştir. Bu pentagramın Hz. Süleyman'ın mührü olduğu hakkında rivayetler bulunmaktadır. (Sédiyanî, İ., 2007, **http://turkish.irib.ir/makale/367.htm)**

Vietnam bayrağı sarı yıldızlı kırmızı bayrak olarak da bilinir. Bayrak Cochinchina ayaklanmasında Fransız sömürgesi olunmasına karşı çıkan ve komünist bir devrimci olan Nguyen Huu Tien tarafından tasarlanmıştır. Bayrağın ilk kez ortaya çıkmasından sonra tutuklanmış ve diğerleriyle birlikte idam edilmiştir. Bu bayrak 30 Nisan 1955 tarihinde Kuzey Vietnam'ın bayrağı olarak kabul edilmiştir. 2 Temmuz 1976'da Kuzey Vietnam ve Güney Vietnam'ın birleşmesiyle, yeni Vietnam bayrağı olarak kabul edilmiştir. Sarı yıldız Vietnam halkını, yıldızın köşeleri ise halkın beş kesimini simgeler. Bunlar, işçiler, köylüler, askerler, tüccarlar ve aydınlardır. (**http://tr.wikipedia. org/wiki/Vietnam_Bayra%C4%9F%C4%B1**)

Çin'in ilk bayrağı 1872 yılından itibaren resmen kullanılmaya başlanmıştır. O zamanlar baştaki Manchu Hanedanı'nı simgelemek amacıyla sarı zemin üzerine mavi ejderha kullanılmış. Komünist devrimle beraber bayrak değiştirilmiş ve bugünkü hâlini almıştır. Kırmızı zemin komünist devrimi, soldaki büyük sarı yıldız komünizmi, etrafındaki küçük sarı yıldızlar ise, köylüyü, işçiyi, şehir halkı burjuvaziyi ve yurtsever kapitalistleri ifade etmektedir. Başka bir yoruma göre de kırmızı zemin komünizmi, büyük yıldız asıl Çin ülkesini ve küçük yıldızlar da Çin'e bağlı otonom devletleri temsil etmektedir. (**http://en. wikipedia. org/wiki/Flag_of_the_People's_Republic_ of_China**)

Doğu Timor Asya'daki en yeni ülkelerden birisidir. Endonezya'dan ayrılmıştır. Bayrağında kırmızı renk hâkimdir ve bu bayrak 20 Mayıs 2002'den beri kullanılmaktadır. Turuncu üçgen sömürgecilik döneminin eseridir. Siyah üçgen belirsizliklerin üstesinden gelmek anlamındadır. Kırmızı bağımsızlık

için savaşanları, yıldız ışığı ve beyaz ise barışı temsil etmektedir. (**http://en. wikipedia. org/wiki/Flag_of_East_Timor**)

Myanmar bayrağında kırmızı zemin üzerinde sol üst köşede küçük mavi bir kısım vardır. Bunun içinde ise 14 adet yıldızın oluşturduğu çember içindeki dişli çark ile onun ortasındaki pirinç başağından oluşur. Kırmızı renk cesaret ve kararlılığı, beyaz saflık ve erdemi, mavi ise barış ve dürüstlüğü simgeler. 14 yıldız ülkenin 14 bölgesini, dişli çark endüstriyi, pirinç başağı ise tarımı sembolize eder. **(http://sozluk.sourtimes.org/show.asp?t=birmanya+ bayragi)**

İsrail bayrağı 28 Ekim 1948 tarihinde İsrail Devleti'nin kurulmasından beş ay sonra kabul edilmiştir. Beyaz zemin üzerinde iki yatay yönlü mavi şerit bulunmakta, tam ortada da 6 köşeli Davut Yıldızı bulunmaktadır. Bu bayrak 1891 yılında ilk Siyonistler tarafından tasarlanmıştır. Mavi çizgiler Yahudi dua şalı tallet (tallit)i hatırlatmaktadır. Mavi rengi, Davut'un kalkanının renginin mavi olmasından almıştır. (**http://tr.wikipedia.org/wiki/%C4%B0srail**)

Kuzey Kore bayrağı 8 Eylül 1948 yılında kabul edilmiştir. Beyaz çember içindeki kırmızı yıldız komünizmin sembolüdür. Zemindeki kırmızı renk devrimci vatanseverliği, mavi şeritler ise bağımsızlık için savaşma arzusunu ifade eder. (**http://tr. wikipedia. org/wiki/Kore_Cumhuriyeti**)

Tacikistan bayrağı 24 Kasım 1992'de kabul edilmiştir. Kırmızı şerit Sovyetler Birliği döneminden kalma Rusya bayrağından alıntıdır. Yeşil ülkenin tarım ürünlerini, beyaz ise pamuğu temsil eder. Beyaz şeridin ortasındaki 7 yıldızlı taç ise bağımsızlığın ifadesidir. (**http://sozluk. sourtimes. org/show. asp?t=tacikistan+bayragi**)

Maldiv Adaları'nın bayrağı, kırmızı zemin üzerinde yeşil bir dikdörtgen ve bunun ortasındaki beyaz bir hilalden oluşur. 25 Haziran 1965 tarihinde kabul edilmiştir. Kırmızı vatan kahramanlarını, yeşil adalardaki binlerce hindistan cevizi ağaçlarını ve hilal ise İslam'ı temsil etmektedir. (**http://tr.wikipedia. org/wiki/Maldivler_Bayra%C4%9F%C4%B1**)

Brunei Sultanlığı'nın bayrağı ise sarı zemine sahiptir. Bayrağın sol üst kenarından sağ alt kenarına, paralel iki şerit bulunur. Üstteki beyaz şerit, daha ince olan alttaki şerit ise siyah renklidir. Bunların üzerinde, bayrağın ortasında sultanlık arması bulunur. Beyaz şerit Brunei başbakanını (veziri), siyah şerit ise onun yardımcısını temsil eder. **(http://sozluk.sourtimes.org/show.asp?t =brunei+bayragi**)

5. İçinde Güneş veya Daire Bulunan Ülke Bayrakları (Bkz.: Şekil 7, s. 3136)

Bu gruba dâhil ettiğimiz ülkeler: Japonya, Bangladeş, Laos, Güney Kore, Kazakistan, Kırgızistan, Tayvan, Filipinler, Hindistan, Moğolistan ve Nepal'dir.

Japonya bayrağı en sade görünüme sahip bayraklardan birisidir. Japoncada **nişşôki** "güneşli bayrak" veya **hi no maru** "güneş dairesi" denilen bu bayrak, beyaz bir zemin üzerinde kırmızı bir daireden oluşmaktadır. Kırmızı daire ülkeden doğan güneşi ifade eder. Güneş bu ülkenin en önemli sembollerinden birisidir. Bu bayrak binyıldır samuraylar tarafından kullanılmaktadır. 1868'den sonra millî bayrak olarak kabul edilmiştir. (**http://tr.wikipedia.org/wiki/ nJapon_ Bayra%C4%9F%C4%B1**)

Bangladeş bayrağı, Japonya bayrağına çok benzemektedir. Tek farkı zemin renginin yeşil olmasıdır. Yeşil renk, İslamiyet'ten daha çok Bangladeş'in verimli topraklarını simgeler. Ortadaki daire güneşi, kırmızı renk ise bağımsızlıkları için canlarını veren insanları ifade etmektedir. İlk tasarlanan bayrakta kırmızı güneşin içine ülke haritası da yerleştirilmiştir ama daha sonra kaldırılmıştır. Bugünkü bayrak ise 17 Ocak 1972'de kabul edilmiştir. (**http://tr. wikipedia. org/wiki/ Banglade%C5%9F_Bayra%C4%9F%C4%B1**)

Laos bayrağı 2 aralık 1975 yılında kabul edilmiştir. Üstte ve altta kırmızı, ortada ise lacivert bir şerit yer alır. Tam ortada ise beyaz bir daire bulunmaktadır. Kırmızı şeritler bağımsızlık için akan kanları, lacivert ülkenin zenginliğini, beyaz daire ise hem ayı hem de Komünist yönetimi temsil eder. (**http://tr. wikipedia. org/wiki/Laos_Bayra%C4%9F%C4%B1**)

Güney Kore bayrağı **Tegıki**, Çosan Krallığı döneminde benimsenmiştir. Adını eşit bir şekilde, kusursuz bir dengeyle ikiye bölünmüş olan **Tegık** çemberinden alır. Bunlara "Yin" ve "Yang" denir ve iki zıt ögeden oluşur ve evrensel dengedeki uyumları ifade eder. Üstteki kırmızı bölüm **Yang**, alttaki mavi bölüm ise **Yin**'dir. Bayrağın dört köşesindeki düz veya kesik çizgiler karşıtlık ve uyumu anlatır. Bunlar cennet, gökyüzü, yeryüzü, ateş ve sudur. Beyaz renk ise halkın barış severliğini ifade eder. (**http://tr.wikipedia. org/wiki/G%C3 %BCney_Kore_ Bayra%C4%9F%C4%B1**)

Kazakistan bayrağındaki mavi renk Türklüğü, sol taraftaki şerit "altın ordası"nı ve Kazakistan kültürünü simgeler. Ortadaki güneş Kazaklar'ın varlığını, 32 güneş ışını geleceği ve Kazak boylarını ifade eder. Güneşin altındaki şahin ise özgürlük ve bağımsızlığı simgeler. (**http://tr.wikipedia. org/wiki/Kazakistan_ Bayra%C4%9F%C4%B1**)

Kırgızistan bayrağı 3 Mart 1992 tarihinde kabul edilmiştir. Kırmızı bir zeminde sarı bir güneş bulunmaktadır. Güneşin 40 ışını 40 Kırgız boyunu temsil etmektedir. Güneşin içindeki yolların kesişimi, geleneksel Kırgız çadırının üstten görünüşünü ifade eder. Kırmızı zemin ise barışı ve dürüstlüğü temsil eder. (**http://tr.wikipedia. org/wiki/K%C4%B1rg%C4%B1zistan_ Bayra% C4%9F%C4%B1**)

Tayvan bayrağı da kırmızı zemin üzerinde, sol üst köşede mavi bir kısım bulunur. Bunun içinde beyaz bir güneş bulunmaktadır. 8 Ekim 1928'de kabul edilmiştir.

Bu güneş Çin devrim lideri Sun Zhong Shan'ı temsil eder. 12 ışın geleneksel Çin saatini simgeler (her ışın, 2 saate denk gelmektedir). Kırmızı ise Çinliler'in geleneksel rengidir. Bu görünümü ile Myanmar bayrağına çok benzemektedir. (**http://www.tiscali.co.uk/reference/encyclopaedia/ countryfacts/taiwan_flag. Html**), (**Bkz.: Şekil 8,** s. 3137)

Filipinler'in ilk resmî bayrağı 1897'de Naic'deki Katipunan tarafından dizayn edilmiştir. Şimdiki bayrak ise Emilio Aguinaldo tarafından tasarlanmıştır. Diğer ülkelerden farklı olarak Filipin bayrağı ülkenin savaşta olup olmadığını göstermesi açısından özeldir. Eğer ülke savaşta ise bayraktaki kırmızı ve mavi yer değiştirir (**http://tr. wikipedia. org/wiki/ Filipinler_Bayra%C4%9F%C4%B1**), (**Bkz.: Şekil 9,** s. 3137).

Hindistan bayrağı üç renkten oluşur. Üstte safran rengi, ortada beyaz renk ve altta da yeşil renk bulunur. Tam ortada ise Sarnath Aslan Sütunu'ndaki hukuk tekerleği Dharma Çakra'yı simgeleyen deniz mavisi bir tekerlek vardır. Tekerleğin çapı beyaz şeridin genişliği kadardır ve üzerinde 24 çubuk vardır. Safran rengi cesareti, fedakârlığı ve feragat ruhunu; beyaz saflığı ve gerçeği; yeşil ise inancı ve bereketi temsil eder. (**http://www.geocities.com/ hindoloji/hindistan/semboller. htm**)

Günümüzdeki Moğolistan bayrağı 12 Şubat 1992 yılında kabul edilmiştir. 1949 yılındaki bayraktan tek farkı sosyalist sistemi temsil eden yıldız simgesinin yerine ateşi temsil eden figürün konmasıdır. Dikey yönlü kenarlarda kırmızı, ortada mavi şerit vardır. Soldaki kırmızı sütun ortasında "Soyombo" adı verilen ulusal amblem yer alır. Bu simgeyi; ateş, güneş, ay, yer, su ve taijitunun geometrik çizimleri meydana getirir. (**http://tr.wikipedia.org/wiki /Mo%C4%9Folistan_ Bayra%C4%9F%C4%B1**)

Nepal bayrağı dünyada dikdörtgen olmayan birkaç bayraktan birisidir (İsviçre, Vatikan ve Ohio) Sanki üst üste yapıştırılmış iki üçgen görünümü sergilemektedir. Nepal bayrağında hem güneş hem de ay bulunmaktadır. Güneş sarayı, ay ise 1951 yılına kadar ülkeyi yöneten Rana ailesini temsil etmektedir. (**http://tr. wikipedia. org/wiki/Nepal_Bayra%C4%9F%C4%B1**)

6. Üzerinde Hayvan veya Bitki Figürü Bulunan Ülke Bayrakları

Bu gruba giren ülkeler Sri Lanka, Bhutan ve Lübnan'dır (**Bkz.: Şekil 10,** s. 3137).

Sri Lanka bayrağı kalın bir sarı çizgi ile çevrelenmiş ve iki bölüme ayrılmıştır. Soldaki küçük bölümde dikey olarak turuncu ve yeşil iki şerit bulunur. Yeşil, Müslümanları, turuncu, Budistleri temsil etmektedir. Bayrağın daha geniş olan sağ kısmında ise bordo zemin üzerinde, elinde kılıç tutan sarı bir aslan ülkenin millî sembolüdür. Köşelerdeki pipul ağacı yaprakları ise Budizm'in temsilcisidir ve ülkedeki çoğunluğun inancını ifade eder. (**http://sozluk. sourtimes.org/show. asp?t=sri+lanka+bayragi)**

Bhutan bayrağı, çapraz olarak iki üçgen oluşturacak şekilde bölünmüştür. Renklerden birisi sarı, diğeri turuncudur. Üzerinde beyaz bir ejder figürü vardır. 1960 yılında bugünkü biçimini almıştır. Ana renklerinde turuncuyu barındıran bir kaç bayraktan birisidir. Galler bayrağı ile beraber, dünyada üzerinde ejderha resmi bulunan iki ülkeden birisidir. (**http://sozluk.sourtimes.org/show. asp?t=bhutan**)

Lübnan bayrağı üstte ve altta kırmızı, ortada beyaz yatay şeritlerden oluşur. Tam ortada da sedir ağacı bulunmaktadır. Bu bayrak 7 Aralık 1943'te kabul edilmiştir. Kırmızı bağımsızlık için akan kanları, beyaz barışı ve dağlardaki karı, sedir ağacı ise ebediyeti ve istikrarı temsil eder. (Sédiyanî, İ., 2007, **http://turkish.irib.ir/makale/367.htm**)

7. Üzerinde Dinî Amblem ve Yazı Bulunan Ülke Bayrakları

Bu gruba giren ülkeler; Afganistan, İran, Suudi Arabistan, Kamboçya ve Gürcistan'dır (**Bkz.: Şekil 11,** s. 3137).

Afganistan bayrağı dikey yönlü siyah, kırmızı ve yeşil şeritlerden oluşur. Bu bayrak 4 Ocak 2004 tarihinde kabul edilmiştir. Eski bayraktan farkı, ortadaki amblemin üst kısmına eklenen "şahadet" yazısıdır. Afganistan bayrağında amblem olarak, cami kullanılmıştır, (**http://tr. wikipedia. org/wiki/Afganistan_Bayra%C4%9F%C4%B1**), (**Bkz.: Şekil 12,** s. 3137).

İran bayrağı, yatay yönlü, yukarıdan aşağıya, yeşil, beyaz ve kırmızı şeritlerden meydana gelmiştir. Yeşil ve kırmızı şeritlerin her birinin üzerinde, yan yana dizilmiş 11 tane (toplam 22 tane) "Allahü Ekber" lafzı vardır. Bayrağın ortasındaki simge ise "Kelime-i Tevhit"tir. (**http://www. irankulturevi. com/turkce/iran/bakis. htm**) Eski İran bayrağında ise amblem olarak aslan ve güneş kullanılmıştır (**Bkz.: Şekil 13,** s. 3137).

Suudi Arabistan bayrağında ise yeşil zemin üzerinde, beyaz renkli "Kelime-i Tevhit" bulunur. Alttaki kılıç ise Suudi Hanedanı'nın geleneksel amblemidir ve Vahhabi gücünü simgelemektedir. (Sédiyanî, İ., 2007, **http://turkish.irib. ir/makale/367. htm**)

Kamboçya bayrağında da yine dinî bir yapı kullanılmıştır. Altta ve üstte yatay yönlü mavi, ortada ise kırmızı bir şerit bulunur. Bayrağın ortasında ise beyaz renkli Angkor Tapınağı figürü vardır. Bu figür aynı zamanda Kamboçya devlet armasıdır. (**http//sozluk. sourtimes. org/show. asp?t=kambocya+ bayragi**)

Gürcistan bayrağı da son yıllarda değişen bayraklardan birisidir. 14 Ocak 2004 tarihinden beri kullanılmaktadır. Bu yeni bayrak aynı zamanda Gürcistan'ın yeni lideri Mikhail Saakashvili'nin ulusal hareketinin bayrağıydı. Aslında beş haçlı bayrak tasarımının geçmişi XIV. yüzyıla kadar dayanmaktadır. Bu dönemde Gürcistan beyaz zemin üzerine, kırmızı St. George haçını kullanmaktaydı. Beşinci George döneminde Moğol saldırılarının atlatılması ve ülkede birçok manastır ve kilise yapılmasının ardından Gürcülerin dindarlığını temsilen dört

küçük haç daha bayrağa eklenmiştir **(http://sozluk. sourtimes. org/show. asp?t=gurcistan+bayragi), (Bkz.: Şekil 14,** s. 3138).

8. Üzerinde Amblem Bulunmayan Ülke Bayrakları

Bu gruba giren ülkeler: Libya, Endonezya, Tayland, Rusya ve Ermenistan'dır. (**Bkz.: Şekil 15,** s. 3138).

Libya yeşil düz bir zeminden oluşan bir bayrağa sahiptir. Tek renkten meydana gelir ve üzerinde herhangi bir arma, yazı veya simge yoktur. Bu görünümüyle dünyadaki tek bayraktır.

Libya daha önceki dönemlerde farklı bayraklar kullanmıştır. 1951'de İtalya'dan bağımsızlık kazanıldıktan sonraki bayrağı kırmızı, siyah ve yeşilden oluşmakta ve ortasında da beyaz bir ay yıldız bulunmaktaydı. 1969 yılındaki darbeden sonra ülkenin ismi Libya Arap Cumhuriyeti oldu ve bayrak değiştirilerek, diğer Arap ülkelerinin bayrakları gibi yapıldı. 1972'de Arap Cumhuriyetleri Federasyonu'na üye olunca, bayrak yine değiştirildi ve Suriye ve Mısır'ın kullandığı ortak bayrağa geçildi. 8 Mart 1977'de ülkenin adı Libya Arap Sosyalist Halk Cumhuriyeti yapıldı. 11 Kasım 1977 yılında Mısır devlet başkanı Enver Sedat'ın İsrail ile masaya oturmasının ardından bu bayrak da değiştirilmiş ve bugünkü yeşil bayrağa geçilmiştir, **(http://tr. wikipedia. org/wiki/Libya_Bayra%C4%9F%C4%B1**), (**Bkz.: Şekil 16,** s. 3138).

Endonezya bayrağı da en sade bayraklardan birisidir. Yatay yönlü kırmızı ve beyaz iki şeritten oluşur. Kökeni XIII. yüzyıldaki imparatorluk bayrağına dayanır. Kırmızı cesareti, beyaz ruhu temsil eder. (**http://en.wikipedia. org/wiki/Flag_of_ Indonesia**) Monako bayrağı ile aynıdır. Singapur bayrağından farkı ise, Singapur bayrağının sol üst köşesinde hilal ve yıldızların olmasıdır. Polonya bayrağında ise renkler yer değiştirmiştir (**Bkz.: Şekil 17,** s. 3138).

Tayland bayrağı, yatay yönlü 5 şeritten meydana gelmektedir. Kenarlarda kırmızı, ortada mavi, her ikisi arasında da beyaz şeritler bulunmaktadır. Kırmızı canlılığı ve hayatı, beyaz Budist inancının saflığını ve temizliğini mavi ise monarşiyi temsil etmektedir. Mavi ve beyaz şeritler I. Dünya Savaşı sırasında eklenmiştir. (**http://worldatlas. com/webimage/flags/countrys/asia/thailand. htm**)

Rusya bayrağı da yine yatay yönlü üç şeritten meydana gelmiştir. Beyaz en üstte, mavi ortada ve kırmızı en altta yer alır. Beyaz; barış, temizlik ve gelişmişliği ifade eder. Mavi sadakati, kırmızı ise enerji ve gücü temsil eder. (**http://en. wikipedia. org/wiki/Flag_of_Russia)**

Ermenistan bayrağı üstte kırmızı, ortada mavi ve altta turuncu olan üç yatay şeritten meydana gelmiştir. 24 Ağustos 1990 tarihinde kabul edilmiştir. Kırmızı savaşlarda hayatını kaybeden Ermeni askerlerinin kanını temsil eder. Turuncu verimli toprakları ve tarımı, mavi ise gökyüzünü ve parlak geleceği ifade

etmektedir. (**http://worldatlas.com/webimage/flags/countrys/mideast/armenia.htm.)**

B. Renklerine Göre Kuzey Afrika ve Asya Ülkeleri Bayraklarının Tasnifi

Kuzey Afrika ve Asya ülkelerinin bayraklarının büyük bir kısmı ya kırmızı ya da beyaz rengin hâkim olduğu bayraklardır. Bu renkler 56 ülkenin 46'sında ya bayrak zemin rengi, ya şerit hâlinde veya bayrağın bir ögesi olarak yer almaktadır. Bu iki renk en fazla tercih edilen renklerdir.

Bayraklarda üçüncü en fazla tercih edilen renk yeşildir (24 ülke). Dördüncü sırada 18 ülke ile mavi veya lacivert renk, beşinci sırada 14 ülke ile siyah renk kullanılmıştır.

Bayraklarda en az kullanılan renkler ise 11 ülke ile sarı renk ve 5 ülke ile turuncu renktir. Bunların dışındaki renkler ise bir veya iki ülke bayrağında bulunmaktadır.

Tablo 1: Kuzey Afrika ve Asya Ülkeleri Bayraklarında Renklerin Görünme Sıklığı

Renkler	Bu Rengin Bulunduğu Ülke Sayısı	Bu Rengin Olmadığı Ülke Sayısı
Kırmızı	46	10
Beyaz	46	10
Yeşil	24	32
Mavi/Lacivert	18	38
Siyah	14	42
Sarı	11	45
Turuncu	5	51

Kaynak: Ülkelerle ilgili internet siteleri ve Coğrafya atlasları

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Ülkelerin tarihî geçmişleri bayrakların şekillenmesinde çok önemli bir role sahiptir. Kuzey Afrika ve Asya ülkelerinin bayraklarına bakacak olursak her ülke bayrağını şekillendirirken az veya çok geçmişinden etkilenmiş ve mümkün olduğunca geçmişini yeni nesillere aktarabilmek için bayrağı bir araç olarak kullanmıştır. Ortak bir yaşamı veya coğrafyayı paylaşan ülkeler bunu bayraklarına da yansıtmışlar ya aynı renkleri veya benzer amblemleri bayraklarına yansıtmışlardır.

Ülkeler amblem olarak genelde, güneş, ay ve yıldızın farklı formlarını kullanmışlardır.

Bunun dışında çeşitli bitki veya hayvan motifleri de kullanılmıştır. En fazla rastladığımız bayrak türlerinden birisi de genelde iki veya üç rengin bayraklarda yatay veya dikey yönlü kullanılmasıdır.

Ülke bayraklarını şekillendiren faktörlerden bazıları şunlardır;

a) Etnik köken birliği (Arap ülkelerinde olduğu gibi),

b) Din birliği (İslam ülkelerinde hilal ve yıldızın kullanılması gibi),

c) Siyasi birlik (Sosyalist ülkelerde kırmızı zemin ve sarı yıldızın kullanılması gibi).

Bunların dışında ülkelerin kültürel yapıları, gelenek ve görenekler, kutsal yerler ve değerler bayraklarda az veya çok kendine yer bulmuştur.

Bayrakların değiştirilmesinde rol oynayan en önemli faktörler: Savaşlar, iktidar değişiklikleri ve siyasi rejim değişiklikleridir. Hele Orta Doğu, Kafkaslar, Uzak Doğu gibi bölgelerde savaşların hiç bitmemesi ve değişik periyotlarla tekrarlanması ülke bayraklarına da çok çabuk yansımaktadır.

Bayraklara renkleri açısından bakacak olursak en fazla kullanılan renkler kırmızı ve beyazdır. Birçok ülke bayrağında kırmızı, ülkelerinin bağımsızlığı için savaşırken ölenlerin kanını temsil eder. Bu da gösteriyor ki, bütün bu coğrafyalar belli zamanlarda savaşlara sahne olmuş, binlerce insan hayatını kaybetmiştir. Barışa olan özlem beyaz renk ile bayraklardaki yerini almıştır. Yeşil renk ise bazı ülke bayraklarında İslamiyet'i temsil etmektedir.

Sonuç olarak bu coğrafyalarda insanlar yaşadıkça savaşlar devam edecek, yeni yeni ülkeler tarih sahnesine çıkacak, siyasi rejimler değişecektir. Bu da doğrudan ülke bayraklarına yansıyacaktır. Bayraklar sadece amblemlerden ve renklerden ibaret değildir. Aslında bir ülkenin binlerce yıllık tarihi, kültürü, gelenekleri ve geleceği o küçük kumaş parçasına sığdırılmıştır. Ülke bayraklarına bakarken artık bir de bu açıdan değerlendirmeliyiz (**Bkz.: Şekil 18,** s. 3138-3139).

KAYNAKÇA

Atlas Global, (2006), İstanbul, Boyut Yayın Grubu.

Büyük Coğrafya Atlası, (2003), **Milliyet-Arkın** İstanbul, Arkın Kitapevi.

Duran, F. S., **Büyük Atlas,** İstanbul, Kanaat Yayınları.

Dünya Atlası (2004) **Encyclopedia Millenia,** İstanbul, Boyut Yayın Grubu.

http://sozluk.sourtimes. org/show.asp?t=sri+lanka+bayragi.

http://tr.wikipedia.org/wiki/Afganistan_Bayra%C4%9F%C4%B1.

http://www.irankulturevi.com/turkce/iran/bakis.htm.

http://www.turkcebilgi.com//images/ülkeler/bayrak.

http://tr.wikipedia.org/wiki/T%C3%BCrk_Bayra%C4%9F%C4%B1.

http://ansiklopedi.turkcebilgi.com/Ülke_bayrakları.

http://tr.wikipedia.org/wiki/T%C3%BCrk_Bayra%C4%9F%4%B1ile_ilgili_sC3B6ylenceler.

http://www.sg/explore/symbols_flag.htm.

http://www.tiscali.co.uk/reference/encyclopaedia/countryfacts/tunisia_flag.html.

http://turkish.irib.ir/makale/367.htm.

http://tr.wikipedia.org/wiki/Cezayir_Bayra%C4%9F%C4%B1.

http://tr.wikipedia.org/wiki/Pakistan.

http://tr.wikipedia.org/wiki/%C3%96zbekistan_Bayra%C4%9F%C4%B1.

http://tr.wikipedia.org/wiki/T%C3%BCrkmenistan.

http://tr.wikipedia.org/wiki/Vietnam_Bayra%C4%9F%C4%B1.

http://en.wikipedia.org/wiki/Flag_of_the_People's_Republic_of_China.

http://en.wikipedia.org/wiki/Flag_of_East_Timor.

http://sozluk.sourtimes.org/show.asp?t= birmanya+bayragi.

http://en.wikipedia.org/wiki/Flag_of_Malaysia.

http://en.wikipedia.org/wiki/Flag_of_Indonesia.

http://sozluk.sourtimes.org/show.asp?t=brunei+bayragi.

http://tr.wikipedia.org/wiki/Japon_Bayra%C4%9F%C4%B1.

http://tr.wikipedia.org/wiki/%C4%B0srail.

http://tr.wikipedia.org/wiki/Kore_Cumhuriyeti.

http://sozluk.sourtimes.org/show.asp?t=tacikistan+bayragi.

http://tr.wikipedia.org/wiki/Maldivler_Bayra%C4%9F%C4%B1.

http://tr.wikipedia.org/wiki/Banglade%C5%9F_Bayra%C4%9F%C4%B1.

http://tr.wikipedia.org/wiki/Laos_Bayra%C4%9F%C4%B1.

http://tr.wikipedia.org/wiki/G%C3%BCney_Kore_Bayra%C4%9F%C4%B1.

http://tr.wikipedia.org/wiki/Kazakistan_Bayra%C4%9F%C4%B1.

http://tr.wikipedia.org/wiki/K%C4%B1rg%C4%B1zistan_Bayra%C4%9F%C4%B1.

http://www.tiscali.co.uk/reference/encyclopaedia/countryfacts/taiwan_lag.html.

http://tr.wikipedia.org/wiki/Filipinler_Bayra%C4%9F%C4%B1.

http://www.geocities.com/hindoloji/hindistan/semboller.htm.

http://tr.wikipedia.org/wiki/Mo%C4%9Folistan_Bayra%C4%9F%4%B1.

http://tr.wikipedia.org/wiki/Nepal_Bayra%C4%9F%C4%B1.

http://sozluk.sourtimes.org/show.asp?t=bhutan.

http://sozluk.sourtimes.org/show. asp?t=gurcistan+bayragi.

http://tr.wikipedia.org/wiki/Libya_Bayra%C4%9F%C4%B1.

http://en.wikipedia.org/wiki/Flag_of_Indonesia.

http://worldatlas.com/webimage/flags/countrys/asia/thailand.htm.

http://en.wikipedia.org/wiki/Flag_of_Russia.

http://worldatlas.com/webimage/flags/countrys/mideast/armenia.htm.

Sédiyanî, İ., (2007), **Arap Devletlerinde Bayrağa Saygıda mı Yok?**

EVRENSEL KÜLTÜR VE TÜRKLER

SAYILAN, Nazım Dündar*
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

A. Türkler Avrupa'ya Nasıl Girdi?
B. Çok Kültürlü Toplumlar ve Kültürler Arası Dialog
C. Emperyalizmin Yok Ettiği Dostluk (Türk-Ermeni İlişkileri)

A. Türkler Avrupa'ya Nasıl Girdi?

"Ülkeler kılıç ile fethedilir ama, adaletle yönetilir." Hükümdarlığı yaklaşık 30 yıldır süren, yaptığı 37 savaştan zaferle dönen, hiç yenilgi yüzü görmeyen, bir beylik olarak babasından kendisine gelen devletin, imparatorluk olarak temelini atan I. Murat'ın sözleridir bunlar.

Sırp Kralı Lazar'ın komutasındaki Haçlı ordusu 8 Ağustos 1389 günü Türkleri, Rumeli'nden atmak üzere son taarruz hazırlıklarını yapmaktadır. Sultan Murat gece savaş meclisini toplamış, yaptığı konuşmada şunları söylemişti: "Biz fikir mücahitleriyiz... Kasıp kavurucu, yağmalayıcı istilacılar değiliz. Zulüm ve şiddetin olduğu yerlere adalet götürüyoruz. Soysal kurum ve kuruluşlarıyla yeni bir düzen ve uygarlık götürüyoruz. Kılıçlarımızın kazandığı zaferler, perişan bir hâlde idaremiz altına giren insanların refah ve saadetini sağlayan huzur, servet ve imar haraketlerini izliyor… Bu Kosova sahrasında biz 40 bin kişiyiz. Düşman yüz binden fazladır… Fakat zafer sayı üstünlüğünün değil, adalet ve cesaret sahibi olanındır."

Şafakla beraber ince ince bir yağmur başlamıştı. Meydan savaşı öncü kıtalar arasında ilk okların atılmasından beş saat sonra da düşman ordusu bozulmuş ve zafer görülmüştü. Kosava zaferinden sonra Murat Hüdavendigâr savaş meydanında dolaşırken, bilindiği üzere, Miloş Obraniç adında bir Sırp tarafından şehit edildi. Sırp Kralı Lazar'ın öldürülmesiyle de Batı, Avrupa kapısını ardına kadar Osmanlılara açmıştı.

Türkler, Avrupa'ya yüz yıllar boyunca zaferlerle, kültürleriyle ve insan haklarını koruyan yasalarıyla girdiler. Zulüm ve şiddetin olduğu yerlere adalet, uygarlık getirdiler. Bu gerçekler karşısında başlangıçta, Avrupalılar Türkleri anlamamakta ısrarlı göründüler. Çok olsa da, birkaç belge ve örneklerle Türkleri tanımaya çalışalım.

Sırp kaynaklarının da yazdıkları gibi, Türk Ordusu geçtiği yerlerde hiçbir suretle yağma ve tahribat yapmamıştır. **Orhun Yazıtlarında** da Türkler iyi

* TSK ve Çalışma Bakanlığı, İş Müfettişi, Gazi Binbaşı, Emekli Müfettiş. TÜRKİYE.

yönetim, adil devlet, insanlara hizmet düşüncesine yönelmiştir. Sultan Murat, azim ve irade kudreti, vakar ve ciddiyeti, din ve mezhep ayrılığı gözetmeksizin tebaasına karşı rahim ve şefik oluşu, açık ve samimi şahsiyeti ile içte ve dışta sevgi ve saygı uyandırmış büyük bir Türk hükümdarıydı.[1]

"… 1333 yılında Bursa'nın fethinden yedi yıl sonra Bursa'ya gelen ünlü Arap seyyahı İbn Batuta: Alperenler, Gaziler, Abdallar, Bacılar ve Ahilerin oluşturduğu bu toplumsal yapı, aynı zamanda derin bir hoşgörü felsefesine sahipti. Örneğin, kasaba ve beldelerden köylere kadar Ahilerin inandığı ve uyguladığı dört temel ilke şunlardır: **Güçlü kuvvetli iken bağışlamak, kızgın iken yumuşamak, düşmana bile iyilik (hizmet) etmek, kendi muhtaç olsa başkalarına yardım etmek.** ünlü Arap seyyahı İbn Batuta'nın yerinde incelediği tespitleriydi bunlar.[2]

Türkleri Avrupalıların Görüşleri ile Tanımaya Çalışalım

Friedrich Karı Kienitz: "Bosna Kralı Stjepan Tomasaviç Fatih'in seferinden (1453) bir Bir buçuk yıl önce Papa Piusa yazdığı mektupta: "... Türkler halkıma da çok iyi muamele ediyorlar. … düne kadar ezilenler memleketin efendisi durumuna gelirler."[3]

Alphonse de Lamartine: "Türkler bir ırk ve millet olma haysiyetiyle yeryüzünün en şerefli insanlarıdır. Seciyeleri pek temiz ve yücedir. Secaatları bozulmaz bir kudret hâlindedir. Dinî ve vatani faziletleri her tarafsız ruha saygı ve hayranlık verir. Soylulukları alınlarında ve işlerinde yazılıdır. İyi yasaları, aydın hükûmetleri olsaydı dünyanın en birinci milleti olmak hakkını kazanırlardı. Bütün içgüdüleri ile asırlardır, aşırı coşku içinde yaşayan bir millettir. Onların yurdu efendiler diyarıdır. Kahramanlar şehitler ülkesidir. Bence insanlığa şeref veren böyle bir milletin düşmanı olmak, insanlığın düşmanı olmaktan farksızdır. Böyle bir lekeden Allah beni korusun."[4]

Pierre Loti: Aralık 1912 tarihli bir yazısından. "... Avrupa'da Türk askerlerinin yağmacı ve insan öldürücü olduğunu yazanlar, iddia edenler bulunuyor. Buna karşı şiddetle protesto etmek bizim görevimizdir. Biz onlarda sabır ve dayanıklıktan, insaf ve doğruluktan başka bir şey görmedik ve hiçbir zaman vahşice davranışlarına rastlamadık.[5]

Atilla: Batı Hun hükümdarı Atilla, 434-445 yılları arasında büyük fetihler yaptı. Güney Rusya, Romanya, Macaristan, Çekoslavakya, Avusturya, Kuzey Yugoslavya, Güney ve Orta Almanya'yı egemenliği altına aldı. Belgrat ve Niş'i

[1] Ord. Prof. Dr. İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Büyük Osmanlı Tarihi,** Cilt: I, s. 299.
[2] **Bursa**, T. C. Kültür Bakanlığı 1996/Ankara Tanıtma Eserleri Dizisi/69. Doç. Dr. Yusuf Oğuzoğlu, "Osmanlı Döneminde Bursa", s. 36.
[3] **Türk Ordusu,** Ankara Ticaret Odası Kültür Bakanlığının katkılarıyla, s. 422.
[4] **Türk Ordusu,** Ankara Ticaret Odası Kültür Bakanlığının katkılarıyla, s. 426.
[5] **Türk Ordusu,** Ankara Ticaret Odası Kültür Bakanlığının katkılarıyla, s. 427.

ele geçirdi. Bizanslıları ağır vergilere bağladı. 474'te İstanbul kapılarına dayandı. Bizanslılar, şartları çok ağır olan Anatolios Barışı'nı imzalamak zorunda kaldılar. 451'de Galye Seferi'ne çıktı. Papa II. Leon'un ricası üzerine İtalya seferi 452'de barışla sonuçlandı.[6]

General Eisenhower: Yakın tarihimizde General Eisenhower Türkiye'nin NATO'ya girdiğini şu tarihî cümle ile bildirmiştir: "Avrupa uygarlığının en güçlü ve güvenilir koruyucusu, şüphe yok ki, Türk Ordusudur."

Tarihe "Asker-Millet", "Ordu-Millet" olarak yön veren Türkler, hâkim oldukları coğrafyada çeşitli dinden, soydan ve kültürden insanları barış içerisinde idare etmişlerdir.

Cumhuriyeti'mizin kurucusu yüce Atatürk'ün deyişiyle: "Zaferleri ve mazisi insanlık tarihi ile başlayan, her zaman zaferle beraber medeniyet nurları taşıyan kahraman Türk Ordusu, tarihte olduğu gibi günümüzde de dünya askerlik ve sanatına katkıda bulunmaya devam etmektedir." "Dünyanın hiçbir ordusunda yüreği seninkinden daha temiz, daha sağlam bir askere rastgelinmemiştir."

Bu görüşte olan Atatürk'e, yabancı bir gazetecinin Atatürk'le yaptığı söyleşisinde sorduğu, "Birleşmiş Milletlere (Cemiyet-i Akvam'a) üye olmayı düşünür musunuz?" sorusuna karşılık Atatürk: "Üye olmak için müracaat etmeyiz. Davet gelirse düşünürüz." yanıtını vermiştir. Bunun üzerine Cemiyet-i Akvam'a davet edilen ilk ülke Türkiye Cumhuriyeti olmuştur.[7]

Avrupa ülkelerinden zorluklar karşısında yurdumuza göç edenler de olmuştur. Edirne'ye Ortodoks, Katolik olanlarla Musevi göçleri: Osmanlılar Rumeli'de fütühata başladıkları ve Edirne'yi fethettikleri yıllarda Avrupa feodal düzen ve kölelik hüküm sürüyordu. Getirdikleri düzen ile her renkten, ırktan, dinden ve dilden insanlara, onların geleneklerine ve göreneklerine saygındılar. Toleranslı davranışları ve adalet anlayışlarıyla Avrupalılardan çok farklı idiler. Bu tutumları dolasıyla Edirne'yi Başkent yapmalarından itibaren, daha evvel Edirne'de oturup orayı terk eden Ortodoks olsun, Katolik olsun tüm Hristiyan halk geri dönmeye başlamıştı. Bunların yanında; aralarında Karaimlerin bulunduğu pek çok Musevi'nin Avrupa'dan Edirne'ye göç ettiğini,

– 1376'da Macaristan'dan kovulan Musevilerin Osmanlı topraklarına ve Edirne'ye sığındığını,

– 1394'te Sultan II. Murat'ın Fransa Kralı VI. Charles'ın ülkesinden kovd.uğu Aşkenaz Musevilerini Edirne'ye Kabul ettiğini,

– 1420'de Venediklilerden satın alınan Selanik'teki Musevilerin bir kısmını kendi dinlerine yapılan baskı ve zulüm nedeniyle Edirne'ye yerleştiğini tarihçiler kaydetmektedirler.

---

[6] **Türk Ordusu,** Ankara Ticaret Odası Kültür Bakanlığının katkılarıyla, s. 431.

[7] Emekli Subaylar Derneği, **Birlik Dergisi**, Sayı: 168, s. 9.

Bütün bu Musevi göçlerinin ve sığınmalarının da Edirne'deki Musevilerin kökeninde, 1430 yılında Edirne'den hahambaşı İzak Serfati'nin Avrupa'daki dindaşlarına gönderdiği aşağıdaki çağrı mektubundan sonraki göçlerle de gelenler vardır.

Edirne'den hahambaşı İzak Serfat'nin Avrupa'daki Musevîlere çağrısı: "Çığlıklarınız, hıçkırıklarınız bize ulaştı. Cermen topraklarında çektiğimiz zahmetler, eziyetler bize birer birer anlatıldı. Kardeşlerimin ağıtlarını duyuyorum. O barbar, o zalim ulus seçkin kavmimizin dindar çocukların acımasızca eziyor…

Romalı papazlar, piskoposlar ayaklandılar. Yakup Peygamber'in anısını kökünden söküp atmak istiyorlar. Onlar her zaman yeni bir zulüm icat ederler. Sizi diri diri yakmak arzusundadırlar.

Dinleyin kardeşlerim! Size vereceğim öğütü dinleyin.

Ben de Cermen topraklarında büyüdüm. **Tevrat**'ı Cermen hahamlarından öğrendim. Ama yurdumdan sürüldüm. Allah'ın kutsadığı, nimetlerle doldurduğu Türk topraklarına geldim. Ben burada huzur ve mutluluk buldum. Türkiye sizin için de barış ülkesi olabilir.

Cermen topraklarında yaşayan sizler bu topraklarda Allah'ın bize neler bağışladığının onda birini bilseydiniz, zorluklarını düşünmez, bize gelmek için hemen yola koyulurdunuz. Burada Türk topraklarında şikâyet edebileceğimiz hiçbir şey yok. Zenginiz; altınımız, gümüşümüz var. Ağır vergiler altında ezilmiyoruz. Ticaretimiz özgürdür, engellenemez. Toprağın nimetleri boldur. Her şey ucuzdur.

Hepimiz barış ve özgürlük içinde yaşıyoruz. Burada Yahudiler o sarı şapkayı utanç alameti olarak giymeye zorlanmazlar. Hristiyanlar kıskandıklarını ele geçirmek amacıyla sahibine her türlü iftirayı attıkları için orada Yahudilerin laneti hâline gelen servet, hatta büyük zenginlik burada öyle değildir.

Kalkın kardeşlerim! Kuşaklarınızı kuşanın! Kuvvetlerinizi toplayın! Bize gelin! Burada düşmanlarınızdan kurtulacak, burda huzur bulacaksınız!"

Hahambaşı'nın çağrısından sonra çeşitli Avrupa ülkelerinden ve bilhassa Cermen topraklarından gerek can ve mal güvenliği gerek huzur ve mutluluk bulmak için Edirne'ye olan Musevi göçü artmıştır. Yurt belledikleri bu kentte yüzyıllar boyunca huzur ve sükûn içinde yaşadılar.[8]

Ülkemizde göçler devam etmektedir. 2 Ağustos 1492 gece yarısı Musevilere dinlerini değiştirmedikleri takdirde İspanya topraklarından ayrılmaları için tanınan süre bitmişti. Bunların büyük kısmı, Kemal Reis'in kadırgaları ile İstanbul'a getirilmiş ve hoşgörü ile karşılanarak Osmanlı topraklarının en rahat yaşanılacak yerlerine kabul edilmişlerdir.

[8] E. Amiral Çetinkaya Apatay, **Rumeli**, s. 36-38.

Türk Ordusu Batı'ya doğru ilerlerken Avrupalılar o tarif edilmez korkularının yanında; ordunun ihtişamına, Yeniçerilerin görkemine, mehter müziğinin estetiğine içten içe hayranlık duymaya başladılar.

Avrupalılar Kanuni Süleyman'ın adını "Soliman el Magnifica" yani "Muhteşem Süleyman" olarak adlandırdılar. Sultan Süleyman'ın Beylerbeyi'ne yolladığı bir irade şöyle başlıyordu: "Her iyiliğin kaynağı adalettir."

Fethedilen Hristiyan ülkelerinde yerli Hükûmetler olduğu gibi bırakıldı. Bunlardan yıllık vergi alındı. Adalet kuralı da sürdürüldü. Yabancı halkların kendi kültürü ve toprakları içinde rahat ve mesut yaşamasını sağlayan bu usulün Osmanlı İmparatorlu'nun gelişmesinde büyük etkisi oldu.

Türkler 14. yüzyıldan itibaren kazandığı zaferlerle Avrupa uluslarına barışı ve insan haklarını getirmişlerdir.

Yakın tarihimize baktığımız da, 1939 yılında Fransa Büyükelçimiz olan Behiç Erkin, 20 bine yakın Yahudi'ye Türk vatandaşlığı belgesi veriyor ve canlarını kurtarıyor.[9]

B. Çok Kültürlü Toplumlar ve Kültürler Arası Dialog

İnsanlık tarihini ve güncel gelişmeleri incelediğimizde sürekli olarak bir göç olgusunun yaşadığını görürüz. Bu göç aynı ülke içerisinde kırsal bölgeden kentlere, bir ülkeden komşu bir ülkeye hatta bir kıtadan başka bir kıtaya oldu ve hâlâ oluyor. Bunun birçok nedeni var. Ancak bunları birkaç başlık altında topladığımızda neden olarak savaş/iç savaş ve ekonomik ve siyasi sorunlar diyebiliriz. Burada iki temel gerekçe var:

1. Hiç kimse zorunlu olmadıkça kendi ülkesini, kültürünü, yakınını ve çevresini terk etmez.

2. Bu göç süresi hem göç eden hem de göç alan ülkeye istekli olsa bile sorunlar getirir.

"Kültür" sözcüğü son yıllarda en sık kullanılan sözcükler arasına katıldı. Yaşamımızda da sürekli olarak önem kazanıyor. Bu sözcük tek başına olduğu gibi "çok kültürlü toplum", "kültürler arası ilişki" gibi belli konumları tanımlamak için kavram üreten temel sözcük işlevini de görüyor.

Göç olgusunda "kültür" kavramı daha iyi anlaşıldığı için bu iki konuyu aynı anda işlemenin bir kolaylığı oluyor. Çünkü birey ancak başka bir kültür bölgesinden gelen bir birey ile karşılaştığı zaman kendi kültürünün nasıl olduğunu araştırıyor. Bu da bireyin kişiliğine katkıda bulunuyor.

[9] GOA Yayınları. Behiç Erkin Albay rütbesiyle emekli, İstiklal Harbi'nde Demiryolları Md., Milletvekili, Bayındırlık Bakanı, Budapeşte, Paris büyükelçisi.

Bir kültür ancak başka bir kültür veya kültürle karşılaştığı, hatta bir "rekabet" ortamına girdiği zaman gelişiyor, değişiyor ve bu şekilde o çağın kültürü oluyor.

Dünya, bu hızlı oluşan küreselleşme sürecinde "değişmekte" ve "küçülmekte" dir. Bireyler ve onların kültürleri daha sık ve çabuk bir araya gelebiliyorlar. Bu doğal olarak çeşitli sorunların doğmasına ve göçü alan toplum içinde de bir gerilimin olmasına neden oluyor. Bu süreç içerisinde bireyler ve onların kültürleri değişiyor, gelişiyor ve zenginleşiyor.

Bilindiği üzere, çeşitli kültür kavramları vardır. Doğal olmayan her şey kültürdür. Bireylerin ne yedikleri, nasıl yedikleri, neler yarattıkları, diğer bireylerle nasıl bir ilişki içinde oldukları kültürün göstergeleridir. Kültür, bir sanat ve yaratıcılık alanıdır.

UNESCO'ya göre "kültür" bir toplumun yapılanmalarını, söylem biçmlerini ve yaşam koşullarını ve toplumdaki bireylerin bunları dile getirişlerini ve uygulayış biçimlerini içeren bir kavram.

Bu demek ki, "kültür" sözcüğü bir coğrafi bölgede, belli bir toplumun ortak yaşam biçimlerini tanımlamak için kullanılıyor.

Tüm kültürlerin temelinde **insan** vardır. O'nun yaratıcılığı, onun emeği vardır. Kültür tarihini incelediğimizde sürekli olarak **insan** yeni kültürler yaratmış, bu şekilde yeni yaşam biçimleri oluşmuştur.

İnsanın kültür kimliği, kendi yaşamına ait hedeflerden mümkün olabildiğince taviz vermeden ve dış etkilerden mümkün olabileceği kadar özgür bir biçimde kazandıkları nitelik.

Bir toplumun kimliği söz konusu olduğunda; onun dili, dini, coğrafyası, sanatı, edebiyatı, geleneği akla geliyor.

Birey olarak onun siyasi durumu, örgütlüğü, uygarlığı, demokrat ve insan haklarına saygılı, barışçıl olup olmadığı, bilgi düzeyi ve spor yapıp yapmadığı da kişiliğini vurguluyor.

Hem bir toplumun hem de bireyin kişiliğinin oluşmasında dil çok önemlidir. Bir ulusun dili o ulusun bireylerini birbirine bağlatan temel unsurdur. O ulusun ortak belleğini oluşturan ortak değerlerin temelidir. Dolayısıyla **dil**, önce bireylerin, sonra ulusların kimliğini oluşturur

Avrupa ve kıtadaki birçok ülke, bir göçmenler ülkesidir. Bu ülkelerde oluşan "çok kültürlü toplum" kavramları vardır. Bu ülkelerde insanlar çeşitli katagorilere ayrılmıştır. İlk aşamada o ülkenin yerlileri ve yabancıları, sonra yabancılar çeşitli gruplara ayrılmışlardır. AB ülkelerinden gelenler ve gelmeyenler. Avrupa'nın öbür ülkelerinden, Afrika, Amerika ve Asya'dan gelenler.

"Çok kültürlü toplum" demek bütün kültürlerin birbirlerine hoş görü ile bakmaları ve hepsi eşit olarak değerlendirilmeleridir. Bireylerin de sosyal, siyasi ve ekonomik olarak yerli halkla eşit olmalarıdır. Bu hedefi gerçekleştirmek için ilk aşamada "kültürler arası dialog" ve "dinler arası dialog" ortamı sağlanmalıdır.

İnsanlar ancak birbirleri hakkında bilgilendikleri zaman, üzerlerindeki korku ve ön yargıları atabilirler. Bu da barış içerisinde yaşamak için ilk adımdır.

Bu çalışmalar yaşamın her dalında olmalıdır.

– Okul eğitiminde; ders planlarının değişmesi, öğretmenlerin bu prensibe göre yetişmesi.

– Bütün kurum ve kuruluşların bu fikre açık olmaları ve gereken alt yapıları kurmaları.

– Göçmenlerle birlikte çalışan kişilerin kültürler arası beğenisi-yeteneği olması.

Bütün bu fikirler için geliştirilmiş kavramlar vardır ve hâlâ hızlı değişen bu çağda geliştirilmelidir.

AB ülkelerinde 4 milyon yüz bin Türk yaşamaktadır. Başta Almanya olmak üzere, AB ülkelerine iş gücü ihtiyacını karşılamak üzere, giden işçilerimizden bazıları zamanla işveren durumuna geçmişlerdir. AB ülkelerine katkıları büyüktür. 2006 yılında AB'de yaşayan Türklerin 80,7 milyar ERO AB ekonomisine katkı sağlamıştır. Türklerin bu katkısı 8 AB ülkesinin sağladığı katkıdan fazladır.[10]

Buna göre, çok kültürlü toplumlar yaptıkları hizmetlerin yanında ekonomiye de büyük katkıları olduğu görülmektedir.

Dünya Bankası, Avrupa'nın iş gücü sorununun ilacının Türkiye olduğunu bildiren yazısında şöyle diyor: "Avrupa Birliği'nin 2050 yılına kadar 79 milyon göçmene ihtiyacı var. Bu sorunun çözümü Türkiye'dir. Türkiye'nin çalışma yaşındaki nüfusunun 2050 yılına kadar 16 milyonluk bir artış ile AB'nin iş gücü açığının 12 milyonu karşılayabileceği tahmini yapılıyor. AB'de nüfusun yaşlanmasından dolayı göçmen sayısının önemli ölçüde artmasının gerektiği ortaya çıkmaktadır. **Le Figaro** gazetesi haberinde ise Türkiye'yi iş gücü deposu olarak nitelendiriliyor."[11]

Bilindiği üzere, **Uluslararası VI. Türk Kültürü Kongresi,** 2005 yılında Ankara'da gerçekleştirilmiştir. Kongremize 46 farklı ülkeden 353 bilim adamı, kamu kurumları ve özel kuruluşlardan da 95 gözlemci katılmıştır.

[10] –LO–, Yalçın Doğan, **Hürriyet** gazetesi, 20 Ocak 2007 tarihli yazı.
[11] **Hürriyet** gazetesi, 20 Ocak 2007, s. 14.

Birleşmiş Milletler Temsilcisi Sayın Tapio Kanninen ile UNESCO temsilcisi Sayın Dr. Hans D'orville'n kongreye katılarak uygarlıklar arasında dialog çerçevesinde birer konuşma yapmaları çok yararlı olmuştur. Her iki konuşmacı da Türk kültürünün dünya kültürü içinde özgün ve çok zengin bir sentez olduğunu, üç kıtada birçok ülkenin kültürünü etkilediğini ve dünyanın ortak kültürel mirasına önemli katkılarda bulunduğunu söylemişlerdir.

Tarihin ilk dönemlerinden beri yeryüzünde var olan ve zengin uygarlık yaratan Türkler dünyanın pek çok yerinde kültürünü yaydığı gibi komşu uluslarla da kültürel alışverişlerde bulunmuştur. Bu alışverişin sonucu Türk uygarlığı; zengin Türk kültürü ortaya çıkmıştır. Ulusumuzun kabul ettiği dinler de uygarlığımızın manevi yönünü oluşturmuştur. Türk kültürünün başka ulusların kültürlerinden ve Batı uygarlığından etkilendiği gibi Batı uygarlığına ve komşu ulusların hatta komşu olmayan ulusların kültürlerini etkilediğini ve insanlığın ortak kültürel mirasına önemli katkılarda bulunduğu hiçbir kuşkuya kapılmadan kongrenin bir sonucu olarak rahatlıkla söyleyebiliriz. Bu bağlamda Cumhuriyet döneminde Türk kültürüne yabancı kültürlerin etkisi çok incelenmiştir. Türk kültürünün dünya kültürlerine etki ve katkılarını ise Cumhuriyet döneminde ilk kez bu kapsamda derinliğine ve genişliğine bu Kongre'de ele alınmıştır.

Uluslararası VI. Türk Kültürü Kongresi Sonuç Bildirgesi'nde açıklandığı gibi Türkçe bugün dünyanın en yaygın 6. dili durumundadır. Her türlü edebî ürünü vermeye, bilimsel çalışmalar yapmaya elverişli çok zengin bir dildir. Bugün dünya uluslarının dillerinde yaklaşık 12.000 Türkçe kelime bulunmaktadır. Yapılan araştırmalara göre Sırpça ve Hırvatçaya 8.742, Arnavutçaya 4.078, Ermeniceye 4.262, Arapçaya 1981, Farsçaya 2.545, Bulgarcaya 3500, Rusçaya 1.700 Türkçe kökenli kelime geçtiği tespit edilmiştir. Bu dillerin yanı sıra daha pek çok dilde bulunan Türkçe kökenli kelime Türk Dil Kurumunun hazırladığı kapsamlı bir sözlükle yakında bilim dünyasına sunulacaktır.

Türklerin Avrupa'da gösterdiği varlık ve geniş bir coğrafyaya yayılması, gerek savaş gerek ticaret ve gerekse kültürel ilişkiler nedeniyle Avrupalıların Türk dili ve kültürüne olan ilgilerini arttırmış, bunun sonucu XV. yüzyıldan bu yana birçok Türkçe gramer ve Türkçe sözlük yazılmıştır. XIX. ve XX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu topraklarında 35 civarında devlet kurulmuştur. Bu devletlerle tarihî ve kültürel münasebetlerimiz daha fazladır. Türk tarihçileri, dünya tarihini aydınlatıcı çok önemli eserler vermiştir ve vermeye de devam etmektedir. Ahmet Yesevi, Ali Şir Nevai, Fuzuli, Nesimi, Nizami, Mevlana, Hacı Bektaşî Veli, Yunus Emre, Hatayî gibi birçok düşünür ve şairimiz dünya edebiyatını etkilemiştir.

XX. yüzyılda estetiğin büyük isimlerinden Bernard Berenson, şöyle yazıyor: "Şu Selçuklu mimarisi, bir mucize: O kadar zarif ki, öyle bir tasarım gücü var ki, öyle narin ve incelikli ki, Fransız Gotiği'nden bu yana bildiğim her şeyden üstün... İnsan ister istemez soruyor:

– Bu üstün yetenekli halk nereden geldi, sanat dehaları nerde gelişip kıvama erdi?[12]

Osmanlı Devleti'ne gelince, yine XX. yüzyılın en büyük mimarlarından Amerikalı Frank Loyd Wright'ın bir sözüdür:

– Tarihte yalnız iki büyük mimar olmuştur. Birincisi Osmanlı Sinan'dır. İkincisi benim.[13]

C. Emperyalizmin Yok Ettiği Tarihî Dostluk –Türk Emeni İlişkileri–

Ermenistan ve yurt dışındaki derneklerin tehciri bir soykırım olarak değerlendirmesi ve bunu politik bir baskı aracı olarak Türkiye'ye karşı kullanması, Türkiye'yi tarihî gerçekleri söylemeye zorunlu kılmıştır.

Osmanlı topraklarında; sosyal, ekonomik, dinî, siyasi, idarî ve kültürel hürriyetlerine sahip olan ve ülkenin hiçbir ilinde yeterli nüfus çoğunluğuna ulaşamayan Ermenileri bir ayaklanmaya sevk edecek, yönetimden gelen herhangi bir baskı bulunmamaktadır. Bu olduğu hâlde İngiltere, Rusya ve Fransa'nın çıkarları yönünde bu toplumu kullanmak isteyip kışkırtması ve bu gelişmeleri hızlandırıp yaymak için Ermeni çete ve derneklerinin Türk ve Ermenilere yönelik şiddet hareketleri, iki toplumu birbirine düşürmekte gecikmedi.

Osmanlı Devleti daha kuruluşundan itibaren bütün tebasını adil ve hoşgörü içinde yönetmiştir. Bütün gayrimüslimler de bu geniş hürriyet ortamından yararlanmıştır. Osmanlı ülkesindeki dört ana inanç sistemi yüzyıllarca barış içinde birlikte yaşamıştır.

Yazarımız Sadi Koçaş ilk baskısı 1967 yılında yayımlanan **Tarih Boyunca Ermeniler ve Selçuklulardan Beri Türk Ermeni İlişkileri** kitabında, Osmanlı döneminde üst kademede görev üstlenmiş olup Ermeniler hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir: 1876'da ilan edilen I. Meşrutiyet'ten itibaren, toplam olarak 22 Ermeni bakan ve müsteşar, hükûmette görev almıştır. 1876 ve 1908 Osmanlı Meclisi'nde 35 Ermeni MilIetvekili seçilmiştir. Ayrıca, 30'a yakın sivil paşa, 7 büyükelçi ve pek çok Ermeni konsolos Osmanlı Devleti'ne hizmet etmiştir.

Osmanlı üIkesinde 6. yüzyıla yakın Müslümanlarla kardeş gibi yaşayan, Osmanlı uyruklu gayrimüslümler arasında en sadık millet sıfatıyla baş tacı edilen Ermeni toplumun, emperyalizmin entrikaları ile tarihî dostluğumuzu kin ve nefrete dönüştürmüşlerdir.

Birinci Dünya Savaşı'nda Rus orduları Kafkasya'dan taaruza geçerek Savaş'ı başlattı. Bunun üzerine Ermeniler de harekete geçti.

---

[12] Talat Sait Halman, **Çağlar Boyu Türk Sanatları**, s. 9. (İlk Kültür Bakanımız.)
[13] Talat Sait Halman, **Çağlar Boyu Türk Sanatları**, s. 26.

Osmanlı ordusunda askerlik hizmetine çağrılan Ermeniler çoğu silah ve teçhizatlarıyla firar ederek Rus ordusuna katıldı. Rus ordusunun bünyesinde Ermeni birlikleri teşkil edilmiştir. Mehmetçik cephedeki Rus ve Ermeni birlikleriyle savaştığı sırada, cephe gerisindeki Ermeni çeteleri de ordumuza amansızca saldırarak sırtından vuruyordu.

Ermeni çeteleri sivil halka da acımıyordu. Çünkü, Ermenilere devlet kurmaları için vaat edilen Anadolumuzda, hiçbir yörede Ermeni nüfusu çoğunlukta değildi. En yoğun oldukları illerimizde bile, Müslüman nüfusa oranları yüzde kırkı geçmiyodu. Müslümanların çoğunu Anadolu'dan kaçırmak, kaçamayanları hunharca öldürmek suretiyle akla hayale gelmeyecek katliamlar yapmışlardır.

Doğu Anadolu'da; Türk, Kürt, kadın, çocuk ve ihtiyar ayrımı yapmaksızın 517.955 vatandaşımızı öldürmüşlerdir. Ermeni zulmünden kaçıp kurtulmak için iki milyona yakın insanımız Batı'ya göç etmek zorunda kalmıştır. Kötü hava şartları, ulaşım yetersizliği, hastalık ve açlık yüzünden yüz binlerce Müslüman yaşamını yitirmiştir.

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcından itibaren Ermeni örgütlerini takibe alarak devlete ihanet etmemeleri için sürekli uyanıyordu. Bu uyarılarla Ermeni terörünü durdurulamayınca, 24 Nisan 1915 günü 240 kadar komite elebaşısı tutuklandı. 24 Nisanda bir kıyam yaşanmadı. Bu tutuklanmalar da sonuç vermeyince 27 Mayıs 1915'te çıkarılan Tehcir yasası ile Osmanlı Ordusu'nun güvenliği ve Müslüman halkın yaşamını tehdit eden bölgelerdeki Ermeniler, o zamanki sınırlarımız içinde bulunan Suriye ve Lübnan'a göç ettirildi.

İstanbul 13 Kasım 1918'de; İngiltere, Fransa ve İtalya tarafında işgal edildi. Osmanlının bütün arşivleri işgalcilerin denetimi altında olduğu hâlde soykırımla suçlanacak bir kanıt saptanamadı.[14]

Kasıtlı olarak ısrarla asılsız suç yükleyen, ulusal sicilimize Errneni soykırımı iftirasını yaymaya kalkanlara birkaç belgeyle yetineceğim.

Ermenistan'ın ilk Başbakanı Hovannez Katchaznouni'nin 1923 yılının Taşnak Partisi Konferansı'na sunduğu rapor: "Tehcir Kararı amacına uygundur. Türkiye savunma iç güdüsüyle hareket etti. Ermeniler de Müslüman nüfusu katletmiştir. Taşnak yönetimi dışında suçlu aranmamalıdır."[15]

Çankaya'da şimdi müze olan İsmet Paşa'nın Pembe Köşkü'nde orijinal fotoğrafını ekte sunduğum bir plaket vardır. Bu plaket Türkiye Ermenileri tarafından 24 Temmuz 1923 tarihinde İsmet İnönü'ye gönderilen Şükran Plaketi'dir. Tarihî belge niteliğindeki Şükran Plaketi'nde şunlar yazılıdır:

---

[14] Prof. Dr. Ergün Aybars, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi.**

[15] Kaynak yayınları ve **Hürriyet** gazetesi, 14 Mart 2006, Oktay Ekşi.

"*Mevla seni eylesin muammer*/Allah seni yaşatsın/
Ey Şah-ı mucahid-i muzaffer/Ey şanlı zafer kazanmış savaşçı/
Hamaset ve dehanın timsalı mücessemî/Kahramanlık ve zekânın cism-i semboli/
Vatan-ı mukaddesimizin munci-i muazzamı/Kutsal vatanımızın büyük kurtarıcısı/
İsmet Paşa Hazretlerine, Türkiye Ermenilerinin takaddume-i şükraniyesidir."
(24 Temmuz 1339 (1923), (**Belge 1-2**, **bkz.:** s. 3140-3141)

Ne olursa olsun hem soykırım iddiasında bulunacaklar hem de şükranlarını bir plaketle sunacaklar… Böyle bir çelişkiyi kabul etmek mümkün mü? Görüldüğü üzere içtenlik dolu bu tarihî belgeyi aklıselim sahibi tüm dünya insanlarının takdirlerine sunuyorum.

Bir Rus Komutanının Not Defterinden

1917 yılı sonları ile 1918 yılının ilk aylarında, Erzurum 2. Ermeni-Rus kale topçu Alay Komutanlığı yapan Rus Yarbay Tverdohlebov'un el yazısıyla tuttuğu günlüğü, Genelkurmay Başkanlığı tarafından "Gördüklerim Yaşadıklarım" başlığı ile kitap hâline getirildi. Türkçe, İngilizce, Fransızca ve Rusça hazırlanan kitapta Ermenilerin akıl almaz katliamları gözönüne seriliyor.

Kitapta: Ermeniler hep mazlumu oynarlar. Anılarda: "Avrupa ve Rus kamuoyunca da bilinen, şu an devam eden savaşa kadar ki, Türk-Errneni düşmanlığı meselesi muhtemelen şimdiki göründüğü yerden çok farklı bir yerdedir. Ermenilerin Türklere karşı nefreti eskiden beri bilinmektedir. Ermeniler daima kendilerinin mazlum ve ezilen bir millet olduklarını iddia etmişlerdir. Her zaman kendilerini hiç suçları yokken sürgün edilmiş, dinleri ve kültürlerinden dolayı ağır işkencelere maruz kalmış bir millet olarak sunmayı başarmışlardır." deniliyor.

Ermenilerle aynı ortamda yaşamış ve ilişki kurmuş olan Rusların onların medeniyet seviyeleri ve yetenekleri hakkında tamamen farklı düşüncelere sahip olduklarının belirtildiği kitapta, Rus Yarbay, yapılan zulüm altında Rus askerlerinin Ermenileri aşağıladığını da anlatıyor. Özetle, kitaptan bazı bö1ümler şöyle: "Katliamı bir Doktor örgütledi. İhtilalden sonra tüm engeller kalkınca Ermeniler, Erzurum ve çevresine geniş dalgalar hâlinde saldırmışlardır… Erzincan katliamına dair haberler geldi. Bu vahşetin ayrıntılarını Ordu Komutanı General Odişelidze'den öğrendim. Olay şöyle gergekleşir. Katliam bir doktor ve müteahhit tarafından organize edilmiş. Yani her hâlükârda ayak takımı birileri tarafından yöneltilmemiş. 80 kişi çukurda 10 Türk daha kesin: 800'den fazla silahsız sivil öldürülmüş. Öldürenlerin kendilerini korumak için karşı koyarlarken yalnızca bir Ermeni ölmüş, insanları koyun gibi kesmişler. Tutsak edip ölüme mahkûm ettikleri insanlara kendi elleriyle büyük çukurlar açtırmışlar. Bu çukurların başına insanları gruplar hâlinde götürmüşler ve hayvan boğazlar gibi kestikten sonra çukurlara doldurmuşlardır. Çukur başındaki bir Ermeni arsız arsız çukurdaki

cesetleri sayarak: "Burası 80 kişi mi oldu? Bir 10 kişi daha alır: Bir 10 daha kes." deyince on kişi daha keserek çukura atmışlar ve üstünü toprakla kapatmışlar…

Kadının kalbini başına çivilediler: Ermeniler canlı bir Türk kadınını duvarın önünde çarmıha germişler. Göğsünü yarıp, kalbini çıkarıp başı üstüne çivilemişler...

Kim okursa okusun yürek parçalayan, Rus Komutanı'nın anıları bir kitap hâlinde uzayıp gidiyor. Oysa sizlere ayrı bir pencereden insan olan bir Ermeni Komutanını, bir kahramanın kaleminden tanıtacağım.

Kore Harbi'nde Komutan'ımız General Tahsin Yazıcı'nın "**Kore Birinci Türk Tugayı'nda Hatıralarım** kitabından küçük bir bölüm sunacağım: Sayfa, 324-325.

Ramazan Bayramı'na 4 gün kalmış. Tugay'ımıza yüksek rütbeli bir grup Amerikalı subay geldi.

Başlarında çok sarih Türkçe konuşan Amerikan ordusu iaşe subaylarından George Mardıkyan vardı. Diğer Amerikalılar da Başkomutanlık ve 8'nci ordu iaşe teşkilatı şefleri idi.

George Mardıkyan aslen Üsküdarlı olduğunu bildirmekle hemşehriliğini ilan etti. Askerlerle samimi bir hisle kucaklaştı. Üsküdarlı askerlerden İstanbul hakkında bilgi aldı, iaşe durumundan şikâyetçi olup olmadığını sordu. "Memnunuz, bir şikâyetimiz yoktur." yanıtı kendisini tatmin etmiyor, ısrarla soruyordu. En sonunda Mehmetlerden biri: "Efendim, ısrarınız boşa gitmesin, diye bir ricada bulunayım." dedi.

Mardıkyan memnuniyetini belirten bir gülüşle: "Söyle evladım söyle, hiç çekinmeden söyle." diye Mehmet'i teşvik etti. Mehmet: "Efendim 4 gün sonra bayramımız olacaktır. Verilen sığır eti çok güzeldir, memnunuz. Fakat bayramda biz koyun eti yeriz, mümkünse bayram için bize koyun eti verin." dedi.

Bu çok zor bir istekti. O, Amerikan subaylarına dönerek, Tugay'a koyun etinin mutlaka temin edilmesi emrini verdi.

Arife günü adam başına yarım kilo hesabıyla birçok kuzu gövd.esi geldi. Yapılan incelemeden anlaşıldıki, kuzular Avustralya'dan uçakla gönderilmişti.

Bayram günü 25-26 Ocak 1951 Kumyangjang-ni zaferimiz nedeniyle Tugay'a verilecek olan PRESINDENTIAL UNIT CITATION –Mümtaz Birlik Nişanı– için Tugay'ımıza Ordu Komutanı General Vanfilit, Kolordu ve Tümen komutanı geldiler. ihtiyatta iki bayramı birlikte kutladık. Tugayımızın Komutanı General Tahsin Yazıcı'nın onu mutlu eden anılarıydı bunlar.

Emperyalizm'in ve az sayıda da olsa bazı Ermeni çıkarcıların yok ettiği dostluğumuza tekrar kavuşmak için çeşitli ülkelerde bulunan Ermenilere gizli veya açık bir anket yapılmış olsa, Ermeni asıllı Amerikalı Komutan George Mardıkyan'ın duyduğu samimi dostluğu göstereceklerine ve Atatürk'ün

deyimiyle: "Yurtta Sulh, Cihanda sulh" ilkesinden yola çıkarak dostluk, kardeşlik ve barış isteyeceklerine yürekten inanıyorum.

SONUÇ

Türklerin gelmesinden önce Anadolu'nun eski sakinleri Romalılar, Persler, Araplar, Bizanslılar tarafından oradan oraya sürülmüş, savaşlarda ön saflalara itilmiş ve üçüncü sınıf bir vatandaş muamelesi görmüş olan Ermeniler, XI. yüzyıl başlarından itibaren Türklerle karşılaşmışlar ve hiçbir milletten görmedikleri yakınlık, hürriyet ve rahatlığa kavuşmuşlardır. Türkler, Anadolu'yu onlardan değil, onlara hâkim olanlardan teslim almışlardır. Bu sebeple Türklerin "Ermeni anayurdunu gaspetdiği" iddiası tarihî olaylara ters düşmektedir.

Osmanlı Devleti üzerinde emelleri olan Batılı Devletlerin maddi, manevi, siyasi menfaatlerini tatmin edebilmek amacıyla "Ermeni meselesi" adıyla ortaya attıkları formül, mesele olmaktan çok bir müdahele kapısı hâlini aldığı için, Türklere bile tanınmayan pek çok hak ve imtiyaz Hükûmet tarafından Ermenilere tanınmış olmasına rağmen, Batılılar ve Ermeniler teskin edilememiştir. Savaş sırası ve sonrası ile ilgili olarak söylenen "Ermeni soykırımı" iddiası ise günümüze kadar her iki tarafça da Türkiye'nin kanayan bir yarasıymış gibi gösterilmeye çalışılmaktadır. Bu amaçla bir milyondan fazla Türk öldürülmüş; on binlerce kitap, dergi, gazete, broşür, bastırılmış, Ermeniler lehindeki neşriyat her tarafa dağıtılırken, Türklerle ilgili olanlar Türkiye ve Dünya kütüphanelerinden toplatılmış; belirli periotlarla terör hareketleri hortlatılmış; olay siyasi, kültürel, sosyal platformlara sürüklenmiş ama, her devirde Türk düşmanlığı değişmez bir formül hâlinde anne kucağından üniversitelere, ticari kesimden kiliselere kadar tevarüs etmiştir.

Yapılan ihanetler karşısında alınan insani tedbirler ve tehcir ve Atatürk'ten bugünkü Türkiye Cumhuriyeti'nin idarecilerine ve milletine yönetilen suçlamalar, bir kin, bir düşmanlık hâlinde sürdürülmektedir. Dün olduğu gibi bugün de istenen şeyler, Türkiye Cumhuriyeti'nin olmayan bir soykırımı tanıması, toprak ve tazminat taleplerini kabul etmesidır. Aslı astarı olmayan ve dün olduğu gibi bugün de hem Ermeniler hem de destekleyicileri tarafından ilmî ve hukuki açıdan ispatlanmayan bu iddianın aklıselim bazı Ermeniler tarafından bile tutarsızlığı itiraf edilmiş ve on yıldan fazla Doğu Anadolu'da yapılan, "Toplu Mezar Kazıları"yla da, Türk şehitlerinin ruhların taciz edilmek pahasına da olsa, ilmî açıdan tamamen çürütülmüştür.

Askerî ve siyasi literatürdeki tam bir ihanet içinde, düşmanla birlikde hareket ederek bir milyondan fazla Türk'ün kanına giren Ermenilerin yaptıkları, 1923'lerde "unutulmaya terk edilmişken", şimdi küllenmeye yüz tutmuş hesapları yeniden canlandırmak her hâlde Türklerden çok Ermenileri mutazarrır edecektir. Eğer ilmî açıdan gerçeklere ulaşmak isteniyorsa, yapılacak en makul şey, ilmin gerektirdiği

şekilde hareket etmektir. Bu konuda tutulacak başka bir yol, yolcularını yanlış ve geçmişteki gibi tamiri mümkün olmayan hatalara sevk edecektir.[16]

Komşumuz Ermenilere **Gascoigne**'in bir sözüyle cevap verirken konuşmamı dostça bitiriyorum: "Kabul edilen bir yanlışlık, kazanılmış bir zaferdir."

[16] Prof. Dr. Azmi Süslü-Prof. Dr. Fahrettin Kırzıoğlu-Prof. Dr. Refet Yınanc-Prof Dr. Yusuf Halaçoglu **Türk Tarihinde Ermeniler**, Kars Kafkas Universitesi Rektörlüğü, Yaynı No: 2.

OSMANLI DEVLETİ'NDE XV. VE XVII. YÜZYILLARDA KONAR-GÖÇER AŞİRETLERİN SOSYAL VE İKTİSADİ HAYATLARI

SELÇUK, Hava*
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

ÖZET

Bu çalışmada kullanılan Kadı Sicilleri, XV.-XVII. yüzyıllar arasındaki dönemdeki konar-göçer Türkmenlerin yaşantılarını kapsamaktadır. Konar-göçer Türkmenler; yazın yüksek dağları yaylak olarak kullanırlar, kışın ise dağdan aşağı inerlerdi. Kadı Sicilleri Osmanlı Devleti'ndeki konar-göçer Türkmenlerin yaşantıları göstermesi açısından önemli bir kaynaktır. Konar-göçer Türkmenler meselelerini kendi mahkemelerinin yanı sıra şehirdeki Kadı Mahkemelerinde de çözmüşlerdi. Bu çalışmada konar-göçer Türkmenlerin sosyal ve ekonomik hayatı, evlilikleri, boşanmaları ve vergileri konu edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Konar-göçer Türkmenler, Osmanlı, Kadı Sicilleri.

ABSTRACT

The Social and Economical Life of the Nomad Tribes of Ottoman State in XVth and XVIIth Centuries

The Judical Records on which this study is based are related to the life style of nomad Turkmen in the period between XVth-XVIIth centuries. They have migrated to the uplands in summers and moved down from the mountains in winters. Records are the best source for the study of the position of nomad Turkmen in Ottoman State. They brought their problems to the urban court as well as of their court This is matter that in general includes such issue as the status of nomad Turkmens, marriage and divorce, social and economic life, his personal wealth (asset) and taxes.

Key Words: Nomad Turkmen, Ottoman, Judical Records.

1. Konar-Göçer Türkmenlerin Sosyal Yaşantıları

Yaz mevsimini yaylalarda sürüleri ile geçiren, kışın kışlaklara çekilen konar-göçer Türkmenler kendi grupları içerisinde bir hiyerarşiye sahip idiler.

Konar-göçer zümreler sosyal yapı olarak aile ve cemaat'ten oluşmaktaydı. Aile ile cemaat arasında küçük parçalar "oba", "mahalle", "oymak" gibi adlarla

* Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, 38039 KAYSERİ/TÜRKİYE. **e-posta:** hselcuk@erciyes.edu.tr

bilinmekteydi. Aile, Türk toplumunda önemli bir yere sahiptir. Bu nedenle ister yerleşik olsun ister konar-göçer olsun bütün Türk topluluklarında konar-göçer zümreler arasında da aile önemli bir kurumdu. Ailenin evli veya yetişkin bekâr erkekleri tıpkı yerleşik ailelerde olduğu gibi ayrı ayrı vergi mükellefi idiler. Bu durum konar-göçerlerde de aile tipinin geniş aileden ziyade küçük aile şeklinde olduğunu göstermektedir. Bu aile tipi, koca, eş ve bunların yetişkin olmayan çocuklarından ibarettir (Şahin, 1999: 136).

Konar-göçer Türkmenlerin çocuklarının sayısına baktığımızda, Afşar cemaatinden vefat eden "Süleyman" adlı kişinin 1 kızı ve 1 oğlu (93 KŞS; 28-29.), Şerefli Türkmeni'nden vefat eden Bey ibn-i Ali'nin 5 oğlu ve 3 kızı (Kaplan, 1999: 63) olduğunu görmekteyiz. Türkmen taifesinin Salurlu kabilesinden iken vefat eden Ömer ibn-i el-Hac Mehmed adlı kimsenin 2 oğlu (92 KŞS; 44), Türkmen taifesinden Kızılkoyunlu cemaatinden Abdülkadır'in 7 oğlu 2 kızı (82 KŞS; 58), Türkmen taifesinden Habib'in 1 oğlu ve 1 kızı (Şen, 1996: 2), Göçeri taifesinden Kürt Mahmudlu cemaatinden vefat eden Şerife Eşe'nin babasının 2 oğlu ve 4 kızı vardır (100 KŞS; 98). Bu bilgilerden hareketle konar-göçer Türkmenlerin insan gücüne dayanan üretimlerinden dolayı daha fazla çocuk sahibi olduğunu söyleyebiliriz. (Bu konu ile ilgili daha geniş bakınız Selçuk, 2008: 41-62).

Evlenme ve Boşanma

Konar-göçerlerin zaman zaman evlilik ve boşanma ile ilgili konuları kendi kadıları huzurunda görüştükleri ve karara bağladıklarını tahmin etmekteyiz. Zaten İslam hukukuna göre evlilik ve boşanma için muhakkak kadının huzuru ya da resmî görevlinin huzurunda gerçekleşmesi gerekir, diye bir şart yoktur (Aktan, 2003: 22). Bundan dolayı bütün evlenme ve boşanmalara defterlere kayıt edilmemiştir. Bunun bir sonucu olarak boşanma ve evlenme ile ilgili belgelerin sayısı oldukça azdır. Bu döneme ait evlilik ve boşanma ile alakalı belgeler şunlardır:

Monamık cemaatinden İbrahim bin Mehmet aynı cemaatten Alemşah bin Veli üzerine dava edip, adı geçen Alemşah'ın kızını oğluma nişanlamış (namzed) ve beş yüz akçalık toklu vermiştim, fakat Amemşah kızını başkasına verdi bu nedenle verdiğim beş yüz akçelık koyunu talep ederim diyerek Aralık 1537 tarihinde mahkemeye müracaat etmiştir (Su, 193: 11). Mahkeme Alemşah'ın beş yüz akçelik toklu koyunu aldığını söyledikten sonra vermeyi taahhüt etmiştir.

Söğütlü cemaatinden Veli bin Sahte (?) Divaneler cemaatinden daha önce vefat eden Ömer'in zevcesi Turbula adlı kızının müddet-i şer'iyyesi tamam olduktan sonra vefat eden Ömer'in kardeşi Osman'la evlenmesine rıza vermiştir. Nisan 1575 (Su, 1938: 16). Ölen kardeşin eşiyle evlenme (Levirat evlenme) geleneğinin mevcut olduğunu görmekteyiz.

Boynuinceli cemaatinden Mustafa bin Hasan mahkemeye başvurarak, zevcesi Ayşe bint-i Mirza'dan geçimsizlik sebebi ile boşanmıştır. Ayşe evliliğini bitirirken

eşinden üç keçi, dört oğlak, iki kilim, üç çuval ve bir çul almıştır (Gündüz, 1995: 24).

Konar-göçer Türkmen cemaatlerinin elimizdeki belgeler ışığında evlilikleri ile ilgili eş sayıları tespit edilebilmektedir. Özellikle miras taksimi yapılırken eşlerin sayısı verilmektedir. Bu belgelerden hareketle, Afşar cemaatinden vefat eden Süleyman adlı kişinin 2 eşi bulunmaktadır (93 KŞS; 28-29). Şerefli Türkmeninden vefat eden Bey ibn-i Ali'nin 2 eşi vardır. (Kaplan 1999; 63). Türkmen taifesinden Salurlu kabilesi sakinlerinden iken bundan önce yaralı olarak vefat eden Ömer ibn-i El-Hac Mehmet adlı kişinin 2 eşi vardır (92 KŞS; 44). Türkmen taifesinden Kızılkoyunlu cemaatinden Abdülkadir'in eş sayısı birdir (82 KŞS, s. 58). Netice itibarıyla konar-göçer Türkmenlerin zaman zaman iki evlilik yaptıklarını görmekteyiz.

a. Miras

Osmanlı yargı sisteminin temel taşlarından birisini oluşturan Kadı'nın görevleri arasında miras dağılımı yapmakta bulunmaktaydı. Yapılan bu miras dağılımı sicillere kayıt edilmekteydi. Mahkeme tarafından tereke dağılımının yapılabilmesi varislerin başvurusu sonucu olmakta idi. Tereke taksimi yapılırken malların değerlerinin belirtilmesi gerekmekteydi. Bu durumu kişilerin ekonomik durumlarının tespiti konusunda bize yardımcı olmaktadır

Haziran 1684 tarihli belgeye göre Türkmen taifesinden Afşar cemaatinden Süleyman adlı kişi vefat etmiştir. Eşlerine ve çocuklarına yüz yirmi esedi kuruş ve otuzar koyun düşmüştür (93 KŞS; 28-29).

Hunad mahallesinde oturan Şerife Eşe bint-i el-Hac Yakub adlı hanım mahkemeye başvurarak kendisine babasından kalan mirası istemiştir. Vekil olarak kardeşi Es-Seyyid İbrahim Hocayı atamıştır. Şerife Eşe'nin babası göçeri taifesinden Kürt Mahmadlu cemaatinden idi. Ölünce mirası karısı Ağca Fatma, oğulları Es-Seyyid Bayram Hoca, Es-Seyyid Mehmet ve kızları Şerife Eşe, Şerife Ayşe, Şerife Füllü ve Şerife Fatma'ya intikal etmiş. Şerife Eşe kendisine isabet eden on altı koyun ve kırk beş kuruşu mahkeme aracılığıyla almıştır. (18 Mart 1693), (100 KŞS; 98).

Balya kazasına tabi Karaca kaya adlı mevzide bulunan Kavalcılar cemaatinden Sefer bin Memi'nin 85 koyun ve keçi, bir al aygır beygir, bir al gebe yund, bir siyah tay yund'tan oluşan mali varlığı vardır. 1614 tarihli belgede kayıt edilmiştir. (Su, 1938: 26-27).

Türkmen taifesinden Habib'den miras kalan malların dört deve ve iki at ve yüz koyun ve on sığır oğlu Alı ve kızı Fatma arasında paylaştırılmıştır. 1658-1659), (Şen, 1996: 2).

Uğraştıkları meslekleri olan hayvancılık dolayısıyla ağırlıklı olarak koyun sürülerinin mevcut olduğunu söyleyebiliriz. Bunun yanı sıra Türkmenlerin yetiştirdiği ve o zamanların nakil aracı olarak kullanılan deve de onların yetiştirdikleri hayvanlar arasında zikredilebilir. Ayrıca günlük hayatta kullanılan çul, çuval, kilim gibi eşyaları kendi üretimleridir. Belgelerde adı geçen konar-göçer Türkmenlerin maddi açıdan iyi durumda olduklarını görmekteyiz. Hem sahip oldukları hayvan miktarı hem de ellerindeki nakit paraları bu durumu ortaya çıkarmaktadır. Bunun yanı sıra yine belgelerden hareketle kadınların gümüş eşyalarının ve sim düğmelerinin olduğunu da tespit edilmektedir (Kalıpçıoğlu, 1996: 114-125).

b.Vasi Tayini

Vasi tayini ile ilgili kayıtlar genellikle miras davalarıyla ilişkili olarak karışımıza çıkmaktadır. Bu davalarda ölen bir konar-göçer'in çocuklarına intikal eden mal ve mülkü korumak ve idare etmek amacıyla bir vasi mahkeme tarafından tayin edilmektedir. Vasi tayini ile alakalı belge şu şekildedir:

Yörükan taifesinden Sakarlar cemaatinden Hamza bin Nazir mahkemeye gelerek Ahiler cemaatinden Hasan bin Hüsvan Alı üzerine dava edip daha önce ölen kardeşi Hasan'ın yetimesi Moğal'a vasi tayin olmuştum Kendi isteğimle vesayetten feragat ediyorum yerine dayısı Hüsnü vasi olarak tayin edilmiştir. Şubat 1580. (Su, 1938: 20).

c. Din

Konar-göçer Türkmenlerin defterlere yansıyan dinî inançları ile alakalı fazla bilgi bulunmamaktadır. Sadece bir belgede din inançları ile ilgili bilgi bulunmaktadır. Belge şu şekildedir:

Adana aşiretleri arasında Rafizîlik zuhur etmiştir. Dokuz cemaatten Kör Tatar adlı kişi gizli olarak rafizi cemaatine girmiş şimdi açıktan rafizi olduğunu ilan ederek diğer Sünnileri de mezhebinden çıkartarak rafizi yapmış ve etrafında toplamıştır. Eğer bu kişinin rafizi olduğu sabit olursa hakkında lazım gelenin yapılması hususunda karar verilmiştir. Ağustos 1577 (Ahmet Refik, 1930: 29-30).

d. İsimleri

İncelediğimiz belgelerde konar-göçer Türkmenlerin aldıkları isimleri hem Türkçe hem de Arapça isimler kullandıklarını görmekteyiz. Belgelerde geçen Türkmen isimleri şunlardır:

Ağca Fatma, Es-Seyyid Bayram Hoca, Es-Seyyid Mehmet ve Şerife Eşe, Şerife Ayşe, Şerife Füllü ve Şerife Fatma (100 KŞS: 98.), Sefer bin Memi (Su, 1938: 26-27), Süleyman (93 KŞS; 28-29.), İbrahim bin Mehmet, Alemşah bin Veli (Su, 1938: 11), Aye bint-i Mirza (Gündüz, 1995: 24), Hazma bin Mehmet, Seydi Ali Bin Kaç, Çalış bin Hamza, Sündük İlyas (Su, 1938; 4), Bayramlı bin

Hızır (Su, 1938; 6), Saru Ahmet (Su, 1938; 8), Ahmet bin Hüseyin, Hüseyin bin Yusuf, Yusuf bin Durmuş, Hamza bin Durmuş, Mehmet bin Mestan, İbrahim bin İlyas (Su, 1938; 10), Kara Hamza bin Nazir (Su, 1938; 13), Hızır bin Seydi Ali (Su, 1938; 14).

2. Konar-Göçerlerin İktisadi Hayatları

a. Konar-Göçerlerin Geçim Kaynakları ve Yaptıkları Meslekleri

Konar-göçer Türkmenlerin mahkemeye yansıyan belgelerden hareketle devlet tarafından görevlendirilerek ne tür meslekleri yaptıkları tespit edilebilmektedir. Öncelikle bu yüz yılda hayvancılıkla uğraşmakta idiler. Zaten tereke kayıtların bıraktıkları miras malları arasında hayvanlardan başka çok fazla bir şeye rastlanmamaktadır.

Konar-göçer Türkmenlerin hayvancılıkla uğraşmalarının bir neticesi olarak meslekleri arasında kasaplıkta bulunmakta idi. Ankara'da bulunan taifesinden Hoca Pirî ve Yunus adlı kişiler kasap olarak tayin edilmişlerdir. 1 Kasım 1573 (Ahmet Refik, 1930: 18).

Hayvancılık yapmalarının bir neticesi olarak bu hayvanlar yük taşımacılığında kullanılmakta idi. Yeni il'deki Türkmenlerin hayvanları ile birlikte Bağdat Seferinde pirinç ve peksimet nakletmesi istenmiştir. 1637 (Ahmet Refik, 1930: 77).

Hayvancılığın yanı sıra şahinci olarak kaydedilen Köseler ve Yeğenler cemaatine mensup kişilerin 1578 yılında Kaz Dağı mevkiinde şahin yuvalarını bularak şahin yumurtası, erkek ve dişi şahin ne varsa almakla görevlendirilmişlerdir (Su, 1938: 17-18).

Bir kısım Yörüklerin ağaç işleri ile ilgilendiğini görmekteyiz. Özellikle kereste yapımında görev almaktaydılar. Mesela Kırkkilise, Pınarhisar, Ahyolu, Aydos bölgesinde bulunan Yörükler gemilerde kullanılan ağaçları kesmektedirler. Bunların gemilerde kullanılan ağaçları kesmemeleri istenmektedir 24 Ocak 1572 (Ahmet Refik, 1930: 14).

Yörüklerden özellikle Rumeli bölgesinde bulunanların madenlerde hizmet ettiklerini görmekteyiz. Mesela Kocacık Yörükleri Rudnik madeni hizmetine tayin olunmuştur. 20 Mayıs 1572 (Ahmet Refik, 1930: 14). Ofcabolu Yörükleri Dukakin sancağındaki demir madeninde top yuvarlağı hizmetinde tayin olunmuştur 7 Mayıs 1573 (Ahmet Refik, 1930: 17).

Ayrıca Yörüklerin kale tamiri işleriyle de görevlendirildiklerini görmekteyiz. Kocacık Yörükleri 1559 tarihli Özi Kalesi tamiri ile ilgili hükümde 135 ocak olarak kayıt edilmiştir (İnbaşı, 2000: 171).

Bazen Selanik Kalesi binasına veya İstanbul hisarının tamirine memur oluyorlar, bazen de diğer gruplarla birlikte donanma hizmetinde bulunurlardır (Gökbilgin, 1957: 71).

b. Vergileri

Konar-göçerler genellikle vergi ile ilgili meselelerde kadı mahkemesine başvurmuşlardır. Zira haddinden fazla vergi talep edilmesi durumunda durumu düzeltmek için veya vergilerinin teslimini onaylatmak için mahkemeye müracaat etmişlerdir.

Konar-göçerlerin vermiş oldukları vergilere gelince: Hariç raiyet ziraat yapıyorsa normal reaya gibi "çift resmi", "öşür" ve "salarıye" ödemesine ilave olarak tuttuğu yer için "resm-i zemin (dönüm resmi) vermekle yükümlüdür. Ziraatle uğraşmayan, sürülerini mirî yaylaklarda veya tımar sahibinin arazisinde otlatan konar-göçerler resm-i yaylak veya resm-i otlak adıyla bir vergi öderlerdi. Yaylak resmi yılda bir defa olmak üzere genellikle sürü başına bazı yerlerde ise koyun başına alınmaktaydı. Bunların dışında resm-i arûs (gerdek resmi), yâve akçesi, cürm-ü cinayet gibi bâd-ı hevâ (niyabet) vergileri alınmaktaydı (Özel, 1986: 169-170: Armağan, 1999: 147).

Kadı Mahkemelerine yansıyan ve kendilerinden ne kadar vergi alınacağı ile alakalı olarak yazılan kanun maddesi şu şekildedir:

Cemaat-i Karacalar Tabii Ayasluk

Mezkuran yürükler her yere göçüp ve oturup ve koyunu olan koyun resmin verip ve koyunu olmayan çiftli ve çiftsiz halli hâline göre boyunduruk resmi deyü on ikişer ve altışar akçe verirler imiş ol sebepten male zarar olurmuş elhaleti hazih dergah-ı muallaya arz olunup şöyle emr olunduki yürük ki göçer ve konar ve köyde mütemekkkin olur. Otuz akçeden ziyade koyun resmi olan koyun resmin vire ve koyunu resmi olan otuz akçadan eksük olan hemen otuz üç akça çift resmin vere koyunu resmin vermiye ve koyunu resmi olmayan orta hallüsünden on ikişer akçe aşağı hallüsünden altışar akça alına deyü kayt olunmuştur. 1603 (Su, 1938: 24-25).

Konar-göçer taifeden alınan vergilerden biride sürsat idi. Ordunun et ihtiyacını karşılamak için Eflak ve Boğdandan sonra en fazla Anadolu'da bulunan Türkmenlerden koyun talep edilmişti. Kamaniçe Seferinde Halep Türkmenleri, Yeni il Türkmenleri, Danişmendli Türkmenleri, Bozulus Türkmenlerinden toplam 1672 senesinde 17.000 adet koyun talep edilmiş fakat Rumeli bölgesine bu koyunları nakledilmesi güç olduğu için bunun karşılığında para talep edilmiştir. Koyunların her birini bedeli 1,5 kuruş olarak belirlenmiştir (İnbaşı, 2004: 268-270).

SONUÇ

Osmanlı Devleti konar-göçerleri kontrol altında tutabilmek için onların yaşayış tarzlarını, becerilerini, ürettikleri ürünleri göz önünde tutarak onlara özel bir teşkilat kurmuştur. Konar-göçerlerin Rumeli ya da Anadolu'da olması da onların statülerinde birtakım değişikler meydana gelmesine sebep olmuştur. Rumeli bölgesindeki Yörük adı verilen konar-göçer grup Osmanlı Devleti'nin bu bölgede sürekli savaş yapması sebebiyle askerî harekâtta bulunmuşlar ve Rumeli bölgesinde madenlerde görev almışlardır. Rumeli bölgesinde bulunan Naldöken, Vize, Tanrıdağı, Selanik, Ofcabolu yörükleri'de bulundukları bölgelerde orduya hem lojistik destek vermişler hem de bizzat savaşlara katılmışlardır. Anadolu'da bulunan konar-göçer Türkmenler ise daha çok orduya lojistik destek veren bir grup olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle hayvanları ile ordunun ihtiyacı olan zahireleri ve mühimmatı nakletmişler, yetiştirdikleri hayvanlar ile de ordunun et ihtiyacını karşılamışlardır.

XVI. ve XVII. yüzyılda Yeni-İl, Halep, Bozulus ve Danişmendli Türkmenlerine tabi olan oymakların (cemaatlerin) büyük bir bölümünün daha güvenli, suyu-otlağı bol olan yerleri yaylak olarak kullanmışlardır. Vergilerini düzenli şekilde ödemişlerdir. Konar-göçer Türkmenler başlangıçtan itibaren kendi başlarına buyruk bir zümre olmayıp meselelerini kanun çerçevesinde çözen ve kanunlara riayet eden bir hukuksal yapı içerisinde yer almışlardır.

KAYNAKÇA

82 Nolu Kayseri Şer'iyye Sicili.

92 Nolu Kayseri Şer'iyye Sicili.

93 Nolu Kayseri Şer'iyye Sicili.

100 Nolu Kayseri Şer'iyye Sicili.

Ahmet Refik, (1930), **Anadolu'da Türk Aşiretleri (966-1200**), İstanbul Devlet Matbaası, İstanbul.

Aktan, Ali, (2003), "XVII. Yüzyıl Başlarında, Kadı Sicillerine Göre Kayseri'de Evlenme ve Boşanmaya İlişkin Uygulamalar", **IV. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (10-11 Nisan 2003),** Kayseri.

Armağan, Latif, (1999), "Osmanlı Devleti'nde Konar-Göçerler", **Osmanlı,** C. 4.

Gökbilgin, Tayyib, (1957), **Rumeli'de Yörükler, Tatarlar ve Evlad-ı Fatihan,** Osman Yalçın Matbaası, İstanbul.

Gündüz, Ahmet, (1995), **27/1 Nolu Kayseri Şer'iyye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirmesi H. 1035-1036/M. 1625-1626**, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri.

İnbaşı, Mehmet, (2000), "Rumeli Yörükleri", **Anadolu'da ve Rumeli'de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri,** Yör-Türk Vakfı yayınları, Mayıs.

-----, (2004), **Ukrayna'da Osmanlılar Kamaniçe Seferi Ve Organizasyon (1672),** Yeditepe Yayınları, İstanbul.

Kalıpçıoğlu, Zeynep, (1996.), **75 Nolu Kayseri Şer'iyye Transkripsiyon ve Değerlendirmesi H. 1073–1074/M. 1663-1664**, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri.

Kaplan, Ali, (1999), **104 Nolu Kayseri Şer'iyye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirmesi H. 1109-1110/M. 1697-1698**, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü basılmamış Yüksek Lisans tezi, Kayseri.

Özel, Oktay, (1986), "XV. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Toplumunda Hariç Raiyet", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S: 43, İstanbul.

Selçuk, Hava, (2008), "XVII. Yüzyılda Kayseri ve Çevresinde Türkmen Oymakları", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S: 173, İstanbul 2008, s.41-62.

Su, Kamil, (1938), **Balıkesir ve Civarında Yürük ve Türkmenler,** Resimli Ay Matbaası, İstanbul 1938. a Yürük ve Türkmenler, Resimli Ay Matbaası, İstanbul.

Şahin, İlhan, (1999) , "Göçebeler", **Osmanlı,** C. 4, Yeni Türkiye Yayınları Ankara.

Şen, Gültekin, **(**1996), **69 Nolu Kayseri Şer'iyye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirmesi H. 1069/M. 1658-1659**, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri.

CONSCIOUSNESS ABOUT ENVIRONMENT IN ANCIENT INDIA

SENGUPTA, Anirban
HİNDİSTAN/INDIA/ИНДИЯ

Nowadays, every nook and corner of the world is being echoed by the phrases ‘ecology’, ‘ecological balance’, ‘environmental conservation’ etc. From every sphere of the society, except that of the total illiterates – there is a hue and cry for preserving the environment, our own environment, the ‘Mother Nature on our beloved planet.

In this connection, we may note a very interesting thing while making a keen study of history. The ancient people though did not study environmental or ecological science in its present form, were very much conscious of its basic principles. They know that destruction of Mother Nature would revert back to the gradual abolition of their own. Thus they felt it essential to preserve the nature as far as possible- at least they never agreed to sacrifice the whole natural environmental in exchange of satisfaction of their needs.

Recognition of the Importance of Environment – the Indian View.

Ancient Indian philosophers propagated the notion that the entire universe including the earth, the plants, the animals and the human beings is composed of five essential elements e.g., Kshiti, Ap, Teja, Marut, Byom (i.e., soil, water, energy, air and void, the last one being the empty space in the universe). Bodies of plants, animals and human beings are created out of those five elements. After their death, their bodies are disintegrated and converted back to those elements.

The fundamentals of conservation ethics were brilliantly formulated in the Isha Upanishad.

“The whole universe together with its creatures belongs to nature. Let no one species encroach over the rights and privilege of other species. One can enjoy the bounties of nature, by giving up greed” – in other words, if nature is over exploited because of our greed, we stand to lose all its benefits.

The classical Indian view towards the environment had been depicted in the story of King Veṇa and King Pṛthu, a famous story from the Vishnupurāṇa.

Long ago, the world was governed by the cruel and selfish King Vena. He was so tyrannical that the Mother Earth (PṛthivŒ) withheld all her riches. Vena became died by the curse of the sages and his successor became famous as Pṛthu, the subduer of the earth. Earth took the form of a cow and asked Pṛthu to bring

a calf. When the cow saw the calf, she became overwhelmed with affection and her milk started to flow freely. With the milk, came out the seeds, herbs and roots withheld so far. The symbol of the cow and her calf used here therefore emphasized that the relationship between the earth and her inhabitants is that of a mother and her children. What is needed to bring her life- nourishing goodness is love and respect, not greed and exploitation.

The Atharvaveda & the Ṛgveda

AV. XII. 1.3 says that

"From whom, ocean, rivers and waters, food and fields have come into existence. The whole world comes to life in her breathing and moving."

AV. 1.2.1 says that

"We know the creator and the liberal nourisher of the shafts, as we know well his mother PṛthivŒ, with her manifold designs."

Here the seer addresses a plant i.e. shaft where the cloud has been perceived as the father of the shaft and the earth as the mother of the shaft. The central theme is fatherly relation with natural elements. The shaft is used in medicinal purpose and it represented to all plants'

AV. XVI. 4. 4. tells that

"May the Sun protect me by day, Agni by the earth, wind from the skies, Yama from mortals and Sarasvati from the earth dwellers."

According to another verse,

'Heaven is cow. The sun is her calf. May she, through her calf, Aditya, bestows food, strength, desires, long life, progeny, nourishment, wealth.'

The AV. XIX. 9. 14 is indeed astounding –

"Let there be balance in the space! Let there be balance in the sky! Let there be peace in the earth! Let there be calmness in waters! Let there be growth in the plants! Let there be the growth in the trees! Let there be grace in all Gods! Let there be bliss in the Brahman! Let there be balance in everything! Let there be peace and peace! Let such peace be with everyone of us!"

The renowned Ushāsukta of the ṚgVeda, may be recalled in this context.

'Like an early riser housewife, Usha comes with an objective of nurturing all, she wakes all the living beings, make the footed creatures go and make all the birds awake. You are creator for dewdrops, you never remain for long. For her manifestation, every living being is saluting her, as she, the leaderless – expresses the glow that the daughter of heaven eradicates all those bearing evil. O dawn!

You possess the life, the most desired by all the living beings, because you remove the darkness."

The RV. 1. 160. 1-5 tells,

Dyu & PṛthivŒ (the earth system) are bringing happiness to all. They are caring for producing water and giving crops to us.

The RV. 7. 35. 3-15 are elucidation of our eternal quest for peace.

"Let wind impart peace on us. Let Varuṇa, the master of winds impart peace on us. Let this rotating earth, alongwith crops, impart peace on us. Let the great sky and earth may impart peace on us. Let the Mountains, the fire with radiant mouth, let gods Mitra & Varuṇa impart peace on us. Let wind blows for the sake of our peace. Let the sky, earth, herbs, trees and the powerful sun impart peace on us. Let the rivers and all the waters originate for the sake of our peace. Let the winds, being admired with beautiful hymns, impart peace on us".

Thus we see how the Vedic people formed a tight bonding with the nature. They perceived the principles of natural phenomena and thus, prayed so that those natural cycles become well – maintained so that they themselves could live properly. In more than one verses of the Atharvaveda, the people are praying that let the teeth of the wild animals be broken off. This is a remarkable idea. The ancient people did not wish the total destruction of the wild animals – they simply wanted that they should not get hurt by those. This is an exquisite example of the concept of sustainable development.

The Arthaśastra and the Smṛitis

Now, we will enter the arena of the Arthaśāstra and the Smritis (the book of polity, civil and criminal codes of ancient India). The periods of writing those texts i.e. the classical age shows more developed thinking about environmental matters.

In this age, already a common apathy was developed against the Vedic rituals of animal sacrifices in the Yajnas. We may recall the following sloka of the Pancatantra.

'Vṛkshamschitvā pasun hatvā kṛtvā
Rudhira kurdamam
Yaddeva gamyate svargam narakam kena
Gamayate?"

By cutting the trees and killing the animals, if someone aspires to go to the heaven, which is the way to hell?

Kauùilya, in his monumental work, had emphasized upon the protection of natural resources for the sustenance of man as well as optimization of the natural

wealth as economic resources. In 2.17 – he advised that the differences between villages should be one to two croshes. A village at its border, should be encircled by river (for water resources), hill (though it is not always possible), forest, medicinal plants, various types of large and small trees etc. In the other words – a habitat, when established, the simultaneous existence of plantation and water resources must be ensured.

In 4.11.16 – To destroy the dam of a reservoir, specially kept for farming purpose, is to be punished with the death of the offender by drowning into the very reservoir. Thus, we can easily apprehend that destroying the water resource and thus, being harmful to agriculture was considered an unpardonable offence.

The lands not fully barren but unsuitable for crops were to be used as the sites for pleasure groves and deer park for the ruler (mrgavana). In this context we must mention the concept, of 'Nagarodyāna (city gardens). Every city or town was to be adorned by a pleasure garden within its periphery. This is not a concept generated by Kauùilya – the practice dated back even to the age of the epics and Purāṇas. This idea completely corroborates with the modern concept of town planning. Kauùilya considered the cutting of tree as a physical torture to the plants and he prescribed various level of fines to be imposed on the offenders. He was equally aware of the importance for preserving the animal life. Giving pain to the animals or causing their death was considered a severe offence.

According to

3.10.6 – Animals belonging to reserved forest, if captured while eating crops of a crop field, must be prevented after due intimation to their owner, in a way, so that the animals could not get killed or hurt.

2.26.3 – Even for the animals declared for killing, lactating or carrying cow, infant calf and fertile oxes were not to be killed.

Non-violent animals like deer, rabbit etc or animals residing in reserved forest were not to be harmed. To captivate them or kill them was to be punished with highest amount of monetary penalty.

Let us shift our attention to Manusamhita or Manava – Dharmasamhita popularly known as Manusnriti. He tells,

"Do not excrete into water, do not spit or throw dirty substances, blood or poison into water". Clearly, this is intended for maintaining the water resource as pristine as possible. In spite of the difficulty imposed upon self one must walk after seeing the path meticulously, to protect the smaller creatures like ants etc. (6.68)

In the eighth chapter, he has written down various amounts of fines to be imposed for killing different types of animals.

Interestingly, Manu is silent about acts harmful to plant life. But Yajnavalkya, the works of whom should be ranked at par with that of Manu, is appreciably vocal regarding the intentional damage to vegetation. In the Vyavahara – adhyaya of his masterpiece work 'Yajnavalkya Samhita', he describes the various level of fines that should be charged for harming different types of plants and animals (verse 225-229). We should go through the verse no. 226.

"Lingasya chedane mṛtoyu madhyamo
Mulyameva ca!
Mahapasunameteshu sthāneshu
Dviguno damaó!!"

Cutting the genitals of or killing the small animals will attract 500 panas and the value of the animals to be reimbursed to its owner by the offender. In case for bigger animals like cow, horse, elephant etc the penalty will be 1000 panas. It must be noted that he considered it a grave offence, to put an intentional bar on the multiplying power of the animals. In this context, we may recall that hunting in the season of spring was forbidden, as spring was considered the mating season of most of the animals. Hunting during the spring was taken as an offence, even for the king.

Now we are shifting our concentration to the Pali texts of Buddhism – the text, which contain the messages of Lord Buddha, without any deviation.

The Pāli Buddhist Text

One of the main pillars of Buddhism is Ahi&sā (non – violence), which is as well an essential principle to keep environmental balance. The Buddhistic perception of ecological changes is very much pronounced in the CakkavattisŒhanāda Sutta. It depicts unimaginable miseries as the ultimate outcome of the practice of greed and violence. The Buddha, in a discourse in the Anguttara Nikāya (A. N. Vol 1, P – 160), even hints at the ecological devastation of the natural resources when lust, greed and wrong values grip the heart of humans.

The Sigalovāda Sutta asks a householder to accumulate wealth in a way similar to the one adopted by a bee gathering nectar to turn sweet honey without harming either the fragrance or the beauty of the flowers. It means the human being is required to make appropriate use of nature so that the symbiotic relation of man and nature is not hampered.

Buddha, realizing the importance of greeneries in our life, specially advised not to cut the branches or even pluck a leaf, as the shadow of a tree is extremely beneficial to us.

"Yassa rÿkkhassa chāyāya, nisi deyyam
sayeyya!

Na tassa sākhām bhangeya, mitta dubbho
hi pāpako
Yassa rÿkkhassa chāyāya, nisideyya
sāyeyya vā!
Khandham pi tassa chindeyya, atthi ce
tādiso sŒya ti!!
Yassa rukkhassa chāyāya, nisideyya
sāyeyya vā!
Na tassa pattam bhindeyya, mittadubbho
hi pāpako."

In a nutshell, one should not cut a tree, not even cut its branches or tear the leaves as the tree soothes us, comforts us and thus it is a great friend and to harm a friend is a grave sin.

CONCLUSION

So, we have seen how the ancient Indian scholars were concerned about the balance of the environment – though, then there were no questions of global warming or chemical or nuclear pollutions like those of today. Within this short span, I have not been able to discuss the Sanskrit poems (Kāvya) and dramas (Nāùaka). They are full of beautiful examples of characterization of animals and trees and even inanimate objects like water and air. Such lively descriptions cannot be created by simply literary talent – it requires love, affection and respect towards nature – a feeling that must be nourished within one's self. Thus, the Sanskrit and Pali literatures reassert that:

1. The general attitude of ancient Indians, towards environment was one of love and togetherness.

2. The scholarly people of the then Indian felt the necessity of maintaining the purity of the environment.

This attitude was echoed through the message of the Vedanta – 'Vasudhaiva Kutumbakam,' all living beings in this universe are relatives. The very basic idea behind the need for conserving our environment is captivated in Mettasutta (Suttapitaka) by the Buddha, which is equally true for our contemporary ages, for all times and places.

"Ye keci pāṇabhutatthi, tasā va thāvarā
anavasesā!
Dighā vā ye mahantā vā, majjhima
Rassakanukathulā!!
Diùùùhā vā ye vā adiùùhā, ye ca dÿre Vasanti
avidÿre!

Bhutā vā sambhavesi vā,sabbe!! Satta
bhavantu sukhitattā!"

Every living being whether it is small or large or medium, tall or short, visible or invisible, living near or far, born already or to be born, let live in happiness.

REFERENCES		
a.	***Text***	
1.	**Rg Veda**	Ed. & Tras. By H. Banerjee, Haraf Publisher, Kolkata 1993.
2.	**Atharva Veda**	Ed. & Tras. By H. Banerjee, Haraf Publisher, Kolkata 1993.
3.	**Vishnupurana**	Ed. Srijiva Nyayatirtha, Nava Bharat Publishers, Kolkata 1990.
4.	**Kautilyam Arthasastram**	Ed. & Trans. Prof. M. Banerjee, Sanskrit Pustak Bhandar, Kolkata 2005.
5.	**The Arthasastra**	Ed. & Trans. Dr. L. Rangarajan, Penguine Books (India), New Delhi 1990.
6.	**Manusmriti**	Ed. & Trans. S. C. Banerjee, Ananda Publishers, 2001
7.	**Digha Nikaya**	Ed. T. W. Rhys Davids & E. J. Carpenter, London, 1890-1911.
8.	**Anguttara Nikaya**	Ed. R. Moris & E. Hardy, London, 1885-1900.
9.	**Samyutta Nikaya**	Ed. M. Frear, London 1968.
10.	**Sutta Nipata**	Ed. Lord Chalmers, Harvard 1932
11.	**Petavatthu**	Ed. B. Kashyap, Nalanda Institute, 1982
12.	**Dhammapada**	Ed. H. Banerjee, Haraf Publishers, Kolkata, 1986
b.	***Books***	
1)	**Essays on Indian Culture** – Ed. A. L. Basham, Bhartiya Vidya Bhawan	
2)	**Hinduism & Ecology** – R. Prime, Butterworth & Co. Ltd., 1996.	
3)	**Buddhism & Ecology** – Ed. S. K. Pathak, Om Publication, New Delhi, 2001.	
4)	**Ecology & Buddhism** – S. K. Martini, MBD, New Delhi, 1999.	
5)	**Ecology & Atharvaveda** – N. Jena, Kala Prakashan, New Delhi.	

KARS VE ÇEVRESİNDE RUS YÖNETİMİ (KARSKAYA OBLAST 1878-1917)

SERBEST, Bürkan-DEMİRCİ, N. Savaş
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

ÖZET

Kars ve çevresi bulunduğu konumdan dolayı sık sık bölgedeki kuvvetlerin güç mücadelesine sahne olmuştur. 19. yüzyılda Rus İmparatorluğu bölgeyi Transkafkasya'dan Anadolu'ya önemli bir geçiş noktası olarak görmüş ve idaresi altına almak için Osmanlı İmparatorluğu'yla savaşlara girişmiştir. 1877'de Kars'ı ele geçiren Ruslar 1878'de, Berlin Antlaşması'yla da bölgeyi sınırlarına katmıştır. 1878'de Kars merkezli Karskaya Oblast idari birimi kurulmuş; Oblast Kars, Ardahan, Oltu ve Kağızman olmak üzere 4 alt-bölgeye bölünmüştür. Böylece bölgede yeni bir dönem başlamıştır. Bu süreçte politik, idari, askeri, sosyo-ekonomik ve demografik birçok değişim yaşanırken Osmanlı etkileri silinerek Rus sistemleri hayata geçirilmiştir. Bölgede iktisadi hayat canlandırılmış, Baltık tarzı yeni birçok yapı inşa edilmiş ve bölge önemli bir askeri üs hâline getirilmiştir. Bunların yanında toplum sınıflara bölünmüş, Hristiyan nüfus Müslüman nüfusa baskın hale getirilmiş, Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma politikaları uygulanmıştır. XX. yy. başlarında yaşanan siyasi gelişmeler neticesinde ise bölge kaynayan kazana dönüşmüştür. 1878'de kurulan Karskaya Oblast yönetim birimi 1917 Rus devrimi ile son bulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Karskaya Oblast, Kars, Rus İmparatorluğu, Kafkasya..

ABSTRACT

Kars and its vicinity have often been an arena for forces in this region because of its location. In 19th century Russian Empire has considered the region as an important gateway from Transcaucasia to Anatolia and made wars with Ottoman Empire to capture. Russians, who have captured Kars in 1877, added Kars and its vicinity to its borders with Treaty of Berlin in 1878. Kars-centric Karskaya Oblast administrative unit has been established in 1878 and Oblast has been divided into 4 sub-areas as Kars, Ardahan, Oltu and Kağızman. Thereby a new period has started. In this period many political, administrative, martial, socio-economic and demographic changes have occurred and Ottoman influences have been obliterated and Russian systems have been applied. In region economic life have been enlivened, many Baltic style buildings have been built and region has become an important military district. With those, society has been divided into classes, Christian population have become dominant against Muslim population,

Russification and Christanization policies have been applied. And in the beginnings of 20th century region became a boiling cauldron after political events. Karskaya Oblast, established in 1878, has come to end with Russian Revolution of 1917.

Key Words: Karskaya Oblast, Kars, Russian Empire, Caucasus.

GİRİŞ

Rus İmparatorluğu yarım yüzyıla yakın bir süre bu topraklarda otorite kurmuş olmakla beraber bu süreç bölgenin tarihinde önemli izler bırakmıştır. Bu dönemde yaşananların etkileri bölge kültüründe halen kendini göstermektedir. Binlerce kişinin hayatını olumlu/olumsuz etkileyen bu zaman dilimi de ayrıntılı bir analizi hak etmektedir. Çalışmamızda Kars bölgesinin kısa tarihi, Rusların kökenleri, Rus Çarlığı, Rus İmparatorluğu, Karskaya Oblast'ın kurulması, Oblastta yaşanan köklü değişimler ve yaşayan etnik gruplar ve bölgedeki genel atmosfer üzerinde durulacaktır.

1. Kars Bölgesinin Tarihi

Kars, adını MÖ 130-127 yılları arasında Kafkaslardan gelerek bölgeye yerleşen Bulgar Türklerinin "Velentur" boyunun "Karsak" oymağından almaktadır (Kars, **İl İl Büyük Türkiye Ansiklopedisi**, 1991). "Karsak" kelimesi ise eski Türkçede "bozkır tilkisi" anlamına gelir (**Divani Lügatü't Türk İndeksi**, 2007). Başka bir görüşe göre de kentin adı Gürcüce "kapı kenti" anlamına gelen "Karis Kalaki"den gelmektedir (Kars, **İl İl Büyük Türkiye Ansiklopedisi**, 1991).

Yapılan birçok kazı ve araştırma, Kars'ın Yontma Taş Devri'nden bugüne oldukça hareketli bir yerleşim alanı olduğunu göstermektedir. MÖ 9. yüzyılda Urartu Krallığı'nın sınırları içinde yer alan bölge, MÖ 7. yüzyılda Kimmerlerin ve İskitlerin istilalarına uğradıysa da MÖ 6. yüzyıla kadar Urartu hâkimiyeti altında kalmaya devam etti (Kars, **Temel Britannica**, 1993). Urartulardan sonra Pers idaresine bağlanan yöre daha sonra sırasıyla Araksların, Romalıların, Partların ve Sasanilerin eline geçti (Kars, **Temel Britannica**, 1993).

MS 7. yüzyılda Müslüman Araplar Sasanilerin varlığına son vererek bölgeye hâkim oldular ve bölgeyi uzun süre genel valilerle yönettiler (Kars, Büyük Larousse, 1986). 9. yüzyılda bölgede yarı bağımsız Ermeni prenslikler sahneye çıktı (Kars, Büyük Larousse, 1986). 10. yüzyılın ortalarından sonra Kars ve çevresine seferler düzenlemeye ve Arapların yerini almaya başlayan, bölgeye adım adım yerleşen Bizans İmparatorluğu yöreye hâkim oldu (Kars, **Büyük Larousse**, 1986).

1064'te Alparslan liderliğindeki Selçukluların hâkimiyetine giren Kars, daha sonraları Saltukluların ve Kıpçakların idaresine geçti (Kars, **Büyük Larousse**, 1986). 1202'den 1239'a değin Anadolu Selçuklular ve Gürcüler arasında sürekli el değiştiren, Moğol istilası sırasında Cengiz Devleti'ne bağlanan, Moğollardan sonra ise İlhanlılar, Altın Ordu Devleti, Celayirliler, Karakoyunlular, Timur

Devleti, Akkoyunlular ve Safeviler tarafından kontrol edilen Kars 1534 yılında Kanuni Sultan Süleyman tarafından Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarına katıldı (Kars, **Büyük Larousse**, 1986).

1878-1917 yılları arasında yaklaşık 40 sene Rusların idaresinde kalan şehir, Kurtuluş Savaşı'nın ardından yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırlarına dâhil oldu.

2. Rus Tarihine Genel Bakış

2.1. Rusların Kökenleri ve Tarihte İlk Rus Devleti

Ruslar, Slavların doğu koluna mensup alt bir etnik gruptur (Slavs, **Columbia Encyclopedia**, 2001). Slavların milattan önceki tarihleri hakkında net bilgiler bulunmamakla beraber miladın başında bugünkü Doğu Avrupa topraklarında yaşıyorlardı (Yetişgin, 2006: 671). Hint-Avrupalı etnik bir grup olan Slavlar Hunların Avrupa'da belirmesiyle bir süre bu kavmin hâkimiyetinde yaşadıktan sonra Hunların zayıflamasıyla beraber Dinyeper ırmağı boyunca batıya, güneye ve Balkanlara yayıldılar (Yetişgin, 2006: 671). Bu dağılmadan sonra Slavlar 3 kola ayrıldılar: Batı Slavları (Çekler, Polonyalılar, Slovaklar), Güney Slavları (Boşnaklar, Hırvatlar, Makedonlar, Sırplar, Karadağlılar, Slovenler) ve Doğu Slavları (Ruslar, Ukraynalılar, Beyaz Ruslar), (Yetişgin, 2006: 671-672).

Günümüzdeki Rusya toplumunu oluşturan Doğu Slavları 9. yüzyıla dek devlet kuramamışlar ve genellikle knezlikler (beylik) şeklinde yaşamışlardı (Yetişgin, 2006: 672). Viking lideri Rurik 862'de Rus prensi olduktan sonra, çevresindeki Slavları birleştirerek Novgorod merkezli ilk Rus Devletini kurdu (Yetişgin, 2006: 672-673). 16. yüzyılın sonlarına dek Rusya'yı yönetecek olan Viking kökenli Rurik hanedanı da bir süre sonra Slavlaştı (Yetişgin, 2006: 673). Fincede Vikingler için kullanılan 'savaşçı, kürekçi' anlamlarına gelen 'routsi'den türeyen Rus kelimesi zamanla Doğu Slavlarını ve yaşadıkları toprakları ifade eden bir kelimeye dönüştü (Yetişgin, 2006: 673).

Başkentini Kiev'e taşıyan Rus Devleti, Baltık Denizi ve Karadeniz arasındaki ticaret yollarını kontrol aldıktan sonra giderek zenginleşirken çevresindeki toprakları ele geçiren ve prenslikleri hâkimiyeti altına alan Kiev merkezli bu devlet özellikle 10. yüzyılın sonundan ve 11. yüzyılın ortalarına kadarki zaman diliminde altın çağını yaşadı (Russia, 1998).

Kıpçakların 11. yüzyılın 2. yarısından itibaren Kiev Rusyası'nın güney bölgelerini ele geçirmeleri, prenslerin kendi bölgelerinde yönetimlerini güçlendirme siyasetleri sonucu merkezi sistemi zayıflatmaları ve özgür köylülerin yok edilmesi sonucunda Kiev Rusyası giderek zayıfladı ve bir süre sonra da birbirinden bağımsız hareket eden birçok bölgesel prensliğe bölündü (Yetişgin, 2006: 673).

13. yüzyılda yoğun olarak Moğol saldırılarına maruz kalan Rusların büyük bölümü bu yüzyılda Altın Ordu devletinin hâkimiyeti altına girdi ve Moğol egemenliği etnik, politik ve kültürel bütünlük göstermeyen Rus ulusunun üç parçaya (Ruslar, Ukraynalılar ve Beyaz Ruslar) bölünme sürecini hızlandırdı (Russia, 1998). Moskova bu dönemde hızla gelişti, önemli bir merkez konumuna geldi ve Moğol etkisinin zayıflamasıyla birlikte 1480'lerden itibaren de bağımsız bir devlet gibi hareket etmeye başladı (Russia, 1998). 988 yılında Hristiyanlığın Ortodoks mezhebini kabul etmiş olan Kiev Rusyası'nın (Yetişgin, 2006: 690) kültürde, sanatta ve idari alanlarda oluşturduğu Bizans-Slav sentezli özgün miras ve Ortodoks kilisesinin birleştirici rolü ilerde kurulacak otokratik Rus Devletinin oluşmasına zemin hazırladı (Russia, 1998).

2.2. Rus Çarlığı (1547-1721)

Moğol himayesinin sona ermesinden sonra çevresindeki prenslikleri kendisine bağlayan Moskova Prensliği sınırlarını giderek genişletti. 16. yüzyılın başlarında Rus birliğini kuran İvan III, aynı zamanda "Çar" ünvanını kullanan uilk prens oldu ki 'Çar' 'bütün Rusya'nın hâkimi, otokratik hükümdar' anlamlarına geliyordu (Russia, 1998). İvan IV'ün 1547'de kendisini çar ilan etmesiyle Moskova Prensliği, tarih sahnesinde yerini Rus Çarlığı'na bırakırken bu dönemde çarın otokratik yetkileri zirveye çıktı (Russia, 1998). İvan IV boyarların (toprak sahipleri) da destekleriyle askeriyeyi yeniledi, idari teşkilatı yeni baştan organize etti (Russia, 1998). Korkunç (groznyi) lakabıyla da anılan İvan IV ülkeyi çara ait bölgeler (oprichnina) ve halka ait bölgeler olmak üzere ikiye ayırdı ve kendi mülkü olarak gördüğü alanlarda boyarlara, tacirlere ve halka savaş açtı (Russia, 1998). Boyarların ekonomik ve politik gücünün kırılmasıyla birlikte ticaret zayıfladı, köylüler büyük vergi yüklerinin altına girdiler. Moskova'da yaşanan kargaşaya rağmen Çarlık Rusyası uygulamaya koyduğu yayılmacı ve emperyal siyaset doğrultusunda sınırlarını genişletmeyi sürdürdü.

Korkunç İvan'ın içerdeki ve dışarıdaki politikaları ülkeyi yaklaşık 15 sene süren iç savaşa (1598-1613) sürükledi (Russia, 1998). Moskova kaos yaşarken otokratik kurumlar güçlerini muhafaza ettiler. Boyarların yaşadığı zorluklara, şehirdekilerin memnuniyetsizliğine ve köylülerin aşamalı olarak köleleştirilmesine rağmen otokrasiye alternatif bir düzen kurulamadı ve mutlakiyetçi çarist yönetimin birliği tekrar sağlayabileceği görüşü yaygınlık kazandı (Russia, 1998). 1613'te Mikhail Romanov'un "Çar" ilan edilmesiyle yaklaşık 300 sene ülkeyi yönetecek olan Romanovlar merkeziyetçi yönetime devam ettiler (Russia, 1998). 1649'da çıkarılan kanunla kesin mutlakiyet prensibi kabul edilip, boyarların dahi çara hizmet etmesi sağlandı ve serflik kurum hâline getirildi (Russia, 1998). % 90-95'i köylü olan Rus toplumu (Liebman, 1968; 14) serflik sistemi ile merkezin istediği zaman kullandığı bir güç hâline getirildi. Bu dönemde ayrıca toparlanma ve kalkınma hamlesi başlatıldı, yayılma siyaseti sürdürülürken modernleşme çabaları da hız kazandı.

2.3. Rus İmparatorluğu (1721-1917)

I. Petro'nun çarlığı döneminde (1682-1725) Rusya modern ve güçlü bir Avrupa devleti olarak tarih sahnesinde belirdi. Çar I. Petro ticaret ve sanayiyi geliştirdi, bürokratik ve idari sistemleri modernleştirdi, donanmanın kuruluşuna öncülük etti, düzenli bir ordunun kurulmasını sağladı, boyarların meclisini lağvederek senato ve özel meclisler kurdu, kiliseyi devlete bağlayarak yönetimini Sinod meclisine verdi, laik ve batılı bir eğitim sistemi için akademiler ve okullar açtı (Russia, **Catholic Encyclopedia**, 1912). 1721'de kendisini "Rus İmparatoru" ilan etmesiyle birlikte Rus Çarlığı Rus İmparatorluğu ismini aldı (Russia, **Catholic Encyclopedia**, 1912). Modern Rusya'nın kurucusu olarak kabul edilen büyük reformcu Petro Baltık Denizi'ne pencere açarak burada yeni başkent St. Petersburg'u kurdu (Russia, **Catholic Encyclopedia**, 1912).

Modern Rusya'nın oluşumuna I. Petro'yla birlikte önemli katkılar yapan II. Yekaterina döneminde Karadeniz'e açılan İmparatorluk Beyaz Rusya'yı, Batı Ukrayna'yı ve Litvanya'yı topraklarına kattı (Rusya, **Büyük Larousse**, 1986). I. Petro'dan II. Yekaterina'ya kadar çıkarılan yasalar toprak sahiplerinin serfler üzerindeki kontrolünü giderek artırdı ve toprak köleliğinin yaygınlaşması yer yer halk isyanları çıkmasına neden oldu (Rusya, Büyük Larousse, 1986). 18. yüzyılda Rusya toplumunda sınıflar arası fark iyice keskinleşti.

19. yüzyılın başından itibaren yayılmacı faaliyetlerine hız veren Rus İmparatorluğu bu yüzyılda sınırlarını doğuda Büyük Okyanus'a, güneyde Çin'e, batıda Karadeniz'e, kuzeyde ise Kuzey Buz Denizi kıyılarına kadar genişletti. İmparatorluk emperyal çıkarları ekseninde Avrupa'nın önde gelen güçleriyle mücadelelere girişirken özellikle de Osmanlı İmparatorluğu'na karşı oldukça saldırgan bir politika izledi. Fransız İhtilali'nin etkisiyle yükselen milliyetçilik akımı panislavizm (Slav Birliği) hareketini doğururken Rus İmparatorluğu bu paralelde Osmanlı idaresi altındaki Slav halklarını da özgürleştirmeye yönelik çabalarda bulundu. Hem Panislavizm fikri hem de Rusların boğazları ele geçirip sıcak denizlere inme amaçlı stratejisi Ruslarla Osmanlı İmparatorluğu'nu birçok kez karşı karşıya getirdi. İlk başlarda Avrupa'daki Pangermen harekete cevap olarak doğan Panislavizm, öncelikli olarak Alman yönetimi altındaki Slavları özgürleştirmeyi amaçladıysa da Osmanlı üzerindeki etkileri çok daha yıkıcı oldu (Yetişgin, 2006: 698).

İmparatorluk toprakları üzerindeki çok sayıda insan zorla çalıştırıldı, köleleştirildi ve vergilendirildi. Mutlakıyetçi rejimin katı yönetim anlayışı altında ezilen halk aynı zamanda güçlü merkezî otoritenin yayılmacılık faaliyetlerinde de kullanıldı (Yetişgin, 2006: 697). Kendi toplumunun büyük çoğunluğunun ekonomik ve düşünsel gelişmesini önemsemeyen sistem 1825'te "Decemberist" ayaklanma ile başlayan ve imparatorluğun yıkıldığı yıl olan 1917'ye kadar devam eden militan entelektüel ayaklanmalara neden oldu (Yetişgin, 2006: 697).

19. yüzyılda birçok etnik topluluğun yaşadığı, dünya topraklarının önemli bir kısmına hükmeden dev bir merkezî güç hâline gelen imparatorluk için tehlike çanları çalmaya başlamıştı. Geniş halk kitleleri köleliğin 1861'te kaldırılmasına, toprak reformu ve hukuksal eşitlik öngören düzenlemeler yapılmasına rağmen sanayi devrimiyle hızlanan kapitalizm sürecinde ezilmeye devam etti (Russia, **Catholic Encyclopedia**, 1912). Bahsi geçen gelişmelerin tetiklediği çöküş süreci 19. yüzyılın başlarında aşırı artan nüfusun getirdiği sorunlar, dünyada yaşanan ekonomik krizin etkileri, Japonlarla yapılan savaşta alınan yenilgiler, 1. Dünya Savaşı'nın getirdiği yükler ile birlikte hızlandı ve 1917'de gerçekleştirilen sosyalist devrim ile son buldu (Russia, **Catholic Encyclopedia**, 1912). Böylece bir döneme damgasını vuran Rus İmparatorluğu tarih sahnesinden çekilmiş oldu.

3. 19. Yüzyıl Osmanlı-Rus Savaşlarında Kars

19. yüzyılda Osmanlı ve Rus İmparatorlukları arasında yapılan tüm savaşlar Kars ve çevresini de etkilemiş, bu bölge Kafkas Cephesi'ndeki savaş alanlarından biri olmuştur. Bu yüzyılda Osmanlılar ve Ruslar ilk kez 1806-1812 savaşlarında karşı karşıya gelirken Ruslar da ilk kez 1807 yılında Kars'ı alma girişiminde bulundular fakat başarısız oldular (**Osmanlı Yönetimi Döneminde Kars**, 2007). Ruslar Kars'ı Anadolu'ya açılan stratejik bir kapı olarak gördükleri için bölge üzerindeki amaçlarından vazgeçmediler. Ruslar amaçlarını gerçekleştirmeye 1828-1829 Savaşları sırasında yaklaştılar. 7 Temmuz 1828'de Rusların eline geçen Kars ve çevresi 14 Eylül 1829'da imzalanan **Edirne Barış Antlaşması** ile Osmanlı İmparatorluğu'na geri verildi (Akşin, 2005: 111). Sonraki savaş Kırım Savaşı'ydı (1853-56). 16 Haziran 1855'te Kars'ı ele geçirmek için harekete geçen Rus ordusu 25 Kasımda bölgeyi ele geçirdi (Mills, 2000). Bu tarihten **Paris Antlaşması**'nın imzalandığı 30 Mart 1856'ya kadar yaklaşık 5 ay Rus egemenliği altında kalan bölge, yine aynı antlaşma ile Osmanlı İmparatorluğu'na geri verildi (Mills, 2000).

Bu yüzyılda iki ülke arasında yapılan son savaş 1876-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ydı. Loris Melikov önderliğindeki Rus ordusu 18 Kasım 1877'de Kars'ı ele geçirdi (Feigl, 1986). 13 Temmuz 1878'de imzalanan **Berlin Antlaşması** ile de Kars, Ardahan ve Batum ile birlikte Rus İmparatorluğu'nun sınırlarına dâhil oldu (Berlin Congress, **Columbia Encyclopedia**, 2001).

4. Karskaya Oblast

Kars ve çevresinin Rus İmparatorluğu'na dâhil olmasından kısa süre sonra 27 Aralık 1878'de Kafkasya genel valisine bağlı Karskaya Oblast yönetim birimi oluşturuldu (Melkonian, 2001). Oblastta Kars, Ardahan, Zaruşad (Arpaçay), Şüreğel (Akyaka), Kağızman ve Oltu olmak üzere 6 bölge Çıldır ve Horasan olmak üzere de 2 alt bölge kuruldu (Melkonian, 2001). Oblastın idari yapısı yönetimsel ve bölgesel değişimler paralelinde 1881'de tekrar düzenlendi ve

oblast (vilayet) Kars, Ardahan, Kağızman ve Oltu olmak üzere 4 bölgeye bölündü (Melkonian, 2001). 148 köye ve 14 tane de kasabaya sahip Karskaya Oblast Kars merkezli olmakla beraber yaklaşık 7 bin kilometre karelik bir yüzölçüme sahipti (Melkonian, 2001).

40 yıla yakın süren Rus yönetimi döneminde bölgede idari, politik, sosyo-ekonomik ve demografik birçok değişim yaşandı: Mali, hukuki ve toprakla ilgili reformlar yapılırken yerel ekonomiye yapılan yatırımlarla bölge ekonomisi canlandırıldı; kurum ve kuruluşlarda Osmanlı etkileri silinerek Rus sistemleri hayata geçirildi. Bu dönemde bölgede önemli göç hareketleri yaşandı ve zamanla Hristiyan nüfus Müslüman nüfusa baskın hâle geldi, yörenin nüfusu kısa zamanda 2 katına çıktı, Kars âdeta yeniden inşa edilerek modern ve planlı bir şehir görünümüne kavuştu, yapılan askerî yığınakla birlikte Kars, Rusların Transkafkasya'da Osmanlı sınırındaki önemli bir merkezi hâline geldi.

4.1. Göç Hareketleri ve Demografik Yapı

Karskaya Oblast'ın kurulmasında sonra bölgede önemli nüfus hareketleri yaşandı. Müslümanların bir kısmı Osmanlı-Rus savaşı sırasında, bir kısmı da daha sonraları Rusların Hristiyan olmayanlara uyguladığı baskılar ve Ermenilerle yaşanan çatışmalar sebebiyle Osmanlı topraklarına göç etti. Sadece 1878-1881 yıllarında yaklaşık 82.000 Müslüman Osmanlı tarafına geçti (Solmaz, 2002). Müslüman nüfus azalırken diğer yandan Hristiyan grupların nüfusu giderek arttı. Oblast kurulmadan önce bölgede Türkler (Karapapaklar, Azeriler, Türkmenler, Yerliler), otokton Ermeniler, Kürtler, Yezidiler ve Kafkas kökenli çeşitli etnik gruplar yaşamaktaydı. Rusların sınıra nüfus yığma politikası neticesinde bölgeye birçok Hristiyan topluluk yerleştirildi. Bu dönemde Dukhoborlar, Malakanlar, Asurîler, Ruslar ve Almanlar bölgeye iskân ettirilirken Osmanlı topraklarından, Anadolu'dan Ermeniler, Karadeniz bölgesinden de Pontus Rumları gelerek yöreye yerleşti.

Yaşanan göç hareketlerinden sonra bir kısım Müslüman'ın bölgeden göç etmesine rağmen Oblastın nüfusu hızla arttı. 1883'te 167.000, 1897'de 292.863, 1906'da 349.100 (tahmini) (Kars, **Encyclopaedia Britannica**, 1911) nüfusa sahip olan Oblastta 1911 yılında 377.200 (tahmini) kişi (Law, 2007) yaşamaktaydı. 1886'da yapılan bir başka sayıma göre de yaklaşık 200.000 olan toplam nüfusun 93.533'ü Müslümanlardan, 37.092'si Ermenilerden, 23.525'i de Rumlardan oluşmaktaydı (Erkan, 1996: 33-40). Hızlı nüfus artışında özellikle Ermenilerin yöreye göç etmesi etkili oldu. 1882'de 31.518 olan etnik Ermeni sayısı hızla artarak 1887'de 38.518'e, 1897'de 73.000'e ve 1913'te de 113.000'e yükseldi (Melkonian, 2001). Bölgede nüfus dengesinin değişmesinde Rusların uyguladığı Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma politikaları da etkili oldu.

4.2. Etnik Topluluklar

Karskaya Oblast'ta yaşayan belli başlı etnik/dinî gruplar şunlardı:

4.2.1. Malakanlar

Malakanlar (Molokonlar/Molokanlar) Rus asıllı bir topluluk olmakla beraber İncil merkezli, spiritüel Hristiyanlık taraftarı bir dinsel hareket olarak 16. yüzyılda Rus köylüler arasında doğan Malakanizm'e mensup bir etnik topluluktur (**Short Description and History of Molokans**, 2004). 1600'lü yıllarda Rus Ortodoks kilisesinden ayrılan Malakanlar; ruhban sınıfına, kiliseye, ikonlara, Ortodoks geleneklerine, militarizme ve her türlü dinsel abartıya karşı basit bir İncil Hristiyanlığı'na inandılar (Breyfogle, 1998: 16-17). Temelinde insanın ruhunda yaşayan güçlü bir Tanrı inancı yatan bu sekt, 17. yüzyılda köylüler arasında yaygınlık kazandı (**Short Description and History of Molokans**, 2004). Ortodoks öğretisine rağmen oruç tutmadılar; hayvansal gıda yemeye ve süt içmeye devam ettiler ve işte bu nedenden dolayı kendilerine Rusça 'süt içen' anlamına gelen "Molokane" ismi verildi (**Short Description and History of Molokans**, 2004). Kanunlara göre her etnik Rus'un Ortodoks olmak zorunda olduğu Rus Çarlığı'nda; inançları gereği devlet kilisesine ve otoriteye karşı çıkan, asker olmayı reddeden Malakanlara karşı sindirme politikası izlendi; egemen Rus otokrasisi ve kilise bu aykırı gruptan hiç hoşlanmadı ve Malakanlar üzerinde büyük bir baskı kurdu (**Short Description and History of Molokans**, 2004). Otokrasi tarafından tehdit olarak algılanan Malakanlar 1800'lerde Ukrayna, Kafkasya, Orta Asya ve Sibirya'ya sürüldü (**Short Description and History of Molokans**, 2004).

Rus İmparatorluğu Karskaya Oblast'ı kurulduktan sonra Kars ve çevresine Hristiyan grupları yerleştirme politikasını uyguladı. Bu gruplardan biri olan Malakanlar 1880'den sonra bölgeye göç ettiler. Özellikle Novo Selim, Malaya Tiukma, Ardahan, Novo Dubovka, Al Shanka, Novo Petrovka, Romanovka, Prokhladnaya, Blagodarnaya, Novo Mihailovka ve Malaya Vorontsovka köy ve kasabalarına yerleştirildiler (**Known Molokan Villages in Trans-Caucasia**, 2004).

Barışçıl olmaları dolayısıyla yöre halkıyla iyi ilişkiler kuran Malakanlar, Kars ve çevresinde yaşayan halka özellikle üretim alanında önemli katkılarda bulundular. Tarımda, değirmencilikte ve hayvancılıkta bölgeye göre oldukça modern yöntemler kullanan Malakanlar söz konusu alanlarda yöre halkına öncülük ederken; çift sürmede ve yük taşımada kullanılan, yörede 'Malakan atları' olarak bilinen atların da yaygınlaşmasını sağladılar (Karagöz, 2005: 28).

1839-1889 yılları arasında İmparatorluk tarafından 50 yıllık süreyle askerî yükümlülükten muaf tutulan Malakanlar, bu sürenin bitmesinden sonra tekrar askerlik yapmaları yönünde baskıya maruz kaldılar. Rusların o dönem ele geçirdikleri Hazar Denizi kıyısındaki Türkistan topraklarına göç edeceklerin

10 yıl daha askerlikten muaf tutulacaklarını bildirmeleri üzerine, Kars'tan, Ermenistan'dan ve Gürcistan'dan bir kısım Malakan bu bölgeye yerleşti (Berokoff, 1998).

Askerlik sorunundan bunalan birçok Malakan çareyi bu topraklardan temelli olarak ayrılmakta buldu. 1905-1912 yılları arasında Kars ve çevresinden, çoğu Malakan olmak üzere yaklaşık 3000 kişi Amerika'ya göç etti (**Armenian-Molokans: From Kars to Los Angeles**, 2004). Yörede yaşanan siyasi ve askeri karmaşa da göçü hızlandıran bir etki yarattı. Bu göçlere rağmen birçok Malakan yörede kalarak hayatlarına devam ettiler.

4.2.2. Dukhoborlar

Dukhoborlar da Malakanlar gibi Rus asıllı etnik-dinsel bir gruptur (Kalmakoff, 2006c). Dukhobor 'ruh güreşçisi' anlamına gelen dukho-borets kelimesinden türemiştir ve dukhoborlar kendilerini 'gerçeğin ruhuyla güreşenler' olarak tanımlarlar (Tarasoff, 2006). Dukhobor hareketinin kökenleri 1650'lilere dek dayanmakla birlikte bu yıllarda Rus Ortodoks Kilisesi'nde yapılan reformlar bir kısım inanırın tepkisini çekti, reformların reddi birtakım yeni dinsel akımların doğmasına neden oldu (Tarasoff, 2006). İşte bu dönemde ortaya çıkan Dukhobor hareketi kiliseyi, ikonları, Ortodoks ayinlerini hatta mutlak bir kitap olarak İncil'i bile reddetti ve takipçileri tanrının gerçeklerde ve ruhlarda var olduğuna, her insanın içinde kendi kilisesinin bulunduğuna ve rahiplere gerek olmadığına inandı (Tarasoff, 2006). Dukhoborlar ruhban sınıfına karşı olmalarına rağmen daha sonraları spiritüel liderlik prensibini uyguladılar (Tarasoff, 2006).

18. yüzyılda farklı bir dinsel grup olarak yaygınlaşan Dukhoborlar sadece Rus Ortodoks kilisesine karşı çıkmadılar, Çarist rejimi ve otoriteyi de reddettiler (Tarasoff, 2006). Malakanların dinsel ideolojisine yakın olan bu etnik-dinsel topluluk, onlar gibi Rus otokrasisinin hışmına uğradılar, şiddet gördüler; Ukrayna'ya, Sibirya'ya ve Transkafkasya'ya sürüldüler (Tarasoff, 2006).

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Kars ve çevresine yaklaşık 5.000 Dukhobor göç etti (Tarasoff, 2006). Dukhoborlar 1879-1880 yılları arasında Karskaya Oblastı'ntaki Zaruşad ve Şüreğel civarında kurulan yeni köylere yerleştirildiler (**Doukhobor Settlements in the Caucasus**, 2006). Bu topluluk özellikle Terpenie, Pokrovka, Gorelovka, Spasovka, Kirilovka köylerinde yoğun nüfusa sahipti (Kalmakoff, 2006a).

Çarlık rejimi militarizm karşıtı olan Doukhoborlara zaman zaman da tolerans gösterdi. Özellikle Kırım Savaşı'nda ve 93 Harbi'nde Rus ordusuna lojistik destek sağlamaları bunda etkili oldu (Lohm, 2006: 8). Rus yönetimi bu topluluğu bir dönem sınırlardaki sadık kolonileri olarak gördü. Fakat balayı uzun sürmedi ve sınırlarda kendilerini korumak için silah kullanmak zorunda kalan Dukhoborlar bir süre sonra inançları gereği silahları bıraktılar (Lohm, 2006: 8). Toplu olarak

askerliği reddetmeleri sonucu 1895 yılında ipler koptu ve bu dönemde bir kısmı Sibirya'ya sürüldü (Lohm, 2006: 8). Yaşanan sıkıntılar sonucu çareyi imparatorluk dışına çıkmakta buldular. 1899 yılında göçler hızlandı. Aynı yıl Tiflis, Elizabetpol (Gence) ve Kars'tan 3500 kişi; Elizabetpol ve Kars'tan 1000 kişi; Kars'tan 1500 kişi ayrı gruplar hâlinde Kanada'ya göç ederek bu ülkedeki farklı bölgelere yerleştiler (Kalmakoff, 2006b).

Bu göçlerden sonra Oblasttaki Doukhobor nüfusunun çoğu bölgeden ayrılmış oldu.

4.2.3. Ruslar

Malakanlar ve Dukhoborların dışında Oblastta askeri ve idari görevli olarak çalışan Ortodoks Ruslar da yaşamaktaydı. Tüm etnik Ruslar 1892'de toplam nüfusun yaklaşık olarak % 7'sini oluşturmaktaydılar (Kars, 2007).

4.2.4. Almanlar ve Estonlar

1817-1818 yıllarında bugünkü Almanya'nın sınırları içerisinde kalan Württemberg bölgesinden Güney Kafkasya'ya Evanjelik Alman gruplar göç etti (Roll, 2000). 1891 yılında ise bu topluluğun ardıllarından bir grup Tiflis'ten Kars ve civarına göç ederek Petrovka köyüne yerleşti. 1911 yılında bölgede yaklaşık 200 Alman yaşamaktaydı (**Caucasus Germans**, 2007). Bölgede Estonlar da kendilerine yer buldu (Karagöz, 2005: 63). Estonlar Novo Estonskoye köyünde yaşıyorlardı. Almanlar ve Estonlar bölgede yakın ilişki içinde oldular ve özellikle süt ve süt ürünleri üretimiyle uğraştılar. Sırasıyla 1911 ve 1914'te kurulan Vladikars ve Estonka (**Caucasus Germans**, 2007) köylerinde de ikamet eden Almanlar ve Estonların önemli bir kısmı savaş ortamından dolayı 1914'ten başlayarak bölgeden ayrıldılar.

4.2.5. Ermeniler ve Rumlar

Kars ve çevresinde yüzyıllardır yerleşik bulunan otokton (kadim) Ermeniler yaşamaktaydı; fakat bu bölge Osmanlı döneminde Ermeni nüfusunun yoğun olduğu belli başlı merkezlerden biri değildi. Bölgenin Rus İmparatorluğu'na katılmasından sonra yöreye Anadolu'dan önemli bir Ermeni göçü yaşandı. Bu göçün temelinde, Osmanlı topraklarında Müslümanlarla Hristiyanlar arasında yaşanan etnik ve dini kökenli çatışmalar yatıyordu. Karskaya Oblast'ta 1882'de 31.518 olan etnik Ermeni sayısı 1913'te 113.000'e ulaştı (Melkonian, 2001). 1877-1879 yılları arasında yaklaşık 50. 000 Ermeni Osmanlı topraklarından yöreye göç etti (Shavrov, 1911: 59-61). 1906-1908 yılları arasında ise sayıları çok fazla olmayan Ermeni gruplar Los Angeles'a göç etti (Kooshian, 2002: 58). Bu dönemde bölge yükselen Ermeni milliyetçiliğinin de önemli merkezlerinden biri oldu. 1890-1904 yılları arasında Kars ve Kağızman Osmanlı topraklarına geçen silahlı Ermeni gruplar için önemli geçiş noktaları oldular (Melkonian, 2001). Ermeni nüfusu Oblastın geneline dağılmakla beraber özellikle Kars ve Kağızman'da yoğunluk gösteriyordu (Melkonian, 2001).

Kars'ta yaşayan Rumlar Pontus kökenli (Asatryan ve Arakelova, 2002: 4) olmakla beraber Kars ve çevresi Pontus Rumlarının Anadolu'da Pontus dışında yaşadığı az sayıda merkezden biriydi. Asıl yoğunlukta oldukları bölge Pontus diye adlandırılan ve Karadeniz'in sahil ve iç bölgelerini kapsayan alandı. 1878'den sonra özellikle Karadeniz bölgesinden bu bölgeye Rum göçü yaşandı. 1877-1879 yılları arasında yaklaşık 40.000 Rum Anadolu topraklarından bölgeye göç etti (Shavrov, 1911: 59-61). Ortodoks Rusların Ortodoksları aynı çatı altında toplama politikası da bu göçlerde etkili oldu. Karskaya Oblast'taki Rum nüfus bölgenin özellikle güneybatı tarafında yoğundu (Melkonian, 2001). 1908 tarihli Rus yıllığına göre Sarıkamış civarındaki 43 köyden 11'i Rum köyüydü ve bu köylerdeki toplam erkek nüfusu 6030 olmakla beraber aileleriyle toplam sayıları yaklaşık olarak 30150'ydi (Solmaz, 2002). 1897'de yapılan bir başka sayıma göre de Oblast'taki Rum sayısı yaklaşık 32. 600'dü (Kars, **Encyclopaedia Britannica**, 1911).

4.2.6. Yezidiler ve Asuriler

Yezidiler etnik Kürt olmakla beraber kendilerine has bir dini inanca sahiptirler (Anqosi, 2005). Etnik ve dinî bir grup olan Yezidiler Kars ve çevresindeki köylerde Kürtlerle ve Ermenilerle birlikte yaşadılar ve 1916-1918 yıllarında Gürcistan ve Ermenistan topraklarına göç ettiler (Anqosi, 2005). Bölgede yaşayan topluluklardan biri de Asurîlerdi. Asurîler Orta Doğu kökenli Hristiyan bir etnik grup olmakla beraber 1891 yılı verilerine göre Kars, Tiflis ve Erivan Bölgelerinde toplam 2.272 Ortodoks Asurî yaşamaktaydı (**The Chancery of The Committee of Ministers**, 1896).

4.2.7. Türkler, Kürtler ve Kafkas Göçmenleri

Kars ve çevresindeki nüfusun yarıya yakınını Müslüman gruplar oluşturmaktaydı. Oblasttaki Türkler, Kürtler ve Kafkas kökenli çeşitli gruplar ağırlıklı olarak Müslümandı. Bölgede Türk Boyları önemli bir yoğunluğa sahipti. Türkmenler, Azeriler, Karapapaklar (Terekemeler) ve yüzyıllardır bölgede yerleşik olan Türkler (Yerliler) 1892 sayımına göre toplam nüfusun yaklaşık % 43'ünü oluşturmaktaydılar (Kars, **Encyclopaedia Britannica**, 1911). Türklerin bir kısmı bu topraklarda yüzyıllardır yaşamaktaydı, bununla beraber Azerilerin ve Karapapakların Kars ve çevresine gelişleri özellikle Rusların Güney Kafkasya'yı ele geçirdiği yıllarda (19. yüzyılın ilk çeyreği) başlarken Ruslarla İranlılar arasında Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) Antlaşmalarının imzalanmasıyla da hız kazandı (**Historical Background of Azerbaijan**, 2007). Türkmençay Antlaşması sonrasında Rus İmparatorluğu Karapapak ve Azerilerin yaşadığı bölgenin kuzeyinde 'Armenian Oblast'ı kurarken, İranlılar bölgenin güneyini kontrol altına aldılar (**Historical Background of Azerbaijan**, 2007).

Bölgedeki Kürtlerin çoğu dağlık bölgelerde yaşamakla beraber 1897 yılında toplam 292.863 kişinin yaşadığı Oblastta yaklaşık 43.000 Kürt bulunmaktaydı ve Kürt nüfus özellikle Aras vadisinde yoğundu (Kars, **Encyclopaedia Britannica**, 1911). Bölgedeki Kürt yerleşimi Osmanlılarla Safeviler arasında 1514 yılında yapılan Çaldıran Savaşı'yla başladı. Savaşı kazanan Osmanlılar bölgede İranlıların etkisini kırmak amacıyla Kürtleri Doğu Anadolu'ya yerleştirmeye başladı (Asatryan ve Arakelova, 2002: 11). Çoğu Müslüman olan Oblast Kürtlerinin bir kısmı ise Yezidî'ydi.

Kars ve çevresinin multietnik yapısının içinde Kafkas göçmenleri de vardı. Rus İmparatorluğu 1864'te Kafkasya'da tam kontrol sağladıktan sonra Batı ve Kuzey Kafkasya'yı kendine bağlı Hristiyan bölge hâline getirmek için bölgedeki Müslümanları göçe zorlamaya başladı (Akın, 2006). Rusların bu stratejisiyle birlikte binlerce Kafkasyalı Osmanlı İmparatorluğu'na göç etti. 1866-1867 yıllarında yaklaşık 350 Oset Sarıkamış ve yine yaklaşık 150 Çeçen de Kars civarına yerleşti (Akın, 2006). 1908 tarihli Rus yıllığına göre Sarıkamış'taki 3 Oset köyünde erkek nüfus 527 olmakla beraber aileleriyle birlikte sayıları yaklaşık 2.635'ti (Solmaz, 2002).

4.3. İdari Sistem

Rus İmparatorluğu idari olarak Avrupa Rusyası, Vistula Bölgesi, Finlandiya Dükalığı, Sibirya, Orta Asya ve Kafkasya şeklinde 6 sahaya ayrılmıştı (Russia, **Catholic Encyclopedia**, 1912). Bu sahalar da Guberniya (eyalet) ve oblast (vilayet) olmak üzere idari merkezlere bölünmüştü. Guberniyalar ve oblastlar genel kanunlarla yönetilirken; oblastlarda Rus veya Ortodoks olmayan nüfusun varlığından dolayı özel kanunlar da uygulanmaktaydı (Hilkens, 2000).

Ana yönetim alanlarından biri olan Kafkasya 1917 itibariyle 7 guberniya, 5 oblast ve okruglar şeklinde idari birimlerden oluşuyordu (Hilkens, 2000). Karskaya Oblast da Kafkasya bölgesindeki 5 oblasttan biriydi. 1881'e dek sivil-askerî yöneticilerle ve daha sonra imparatorun tam yetkili vekilleriyle yönetilen Kafkasya, aynı yıl Kafkasya Genel Valisi'nin idaresine verildi (Hilkens, 2000). Farklı bakanlıklarının aktivitelerini koordine etmekle yükümlü olan genel vali aynı zamanda Kafkasya'daki sivil yönetimin amiri ve de Kafkas Orduları kumandanıydı (Hilkens, 2000). 1905'te ise bölgede yaşanan milliyetçi ve devrimci hareketler üzerine, yönetim tekrar olağanüstü yetkilerle donatılan imparator vekilinin idaresine verildi (Hilkens, 2000). Oblastların ve guberniyaların valileri de Kafkasya genel yöneticisine bağlı olarak hareket etmektelerdi.

Sivil ve askerî meselelerde Kafkasya genel yöneticisini asiste eden yardımcılar da görev almaktaydı, ayrıca Kafkasya polis lideri de Kafkasya yöneticisine bağlı olarak çalışmaktaydı (Hilkens, 2000). Alt idari bölgelerde eğitim, ekonomi, madencilik vb. konularda faaliyet gösteren yerel yönetimler ise merkezîleştirme

politikası paralelinde 1883'te merkezî bakanlıklara entegre edildiler (Hilkens, 2000).

Karskaya Oblast Valisi idari olarak Kafkasya genel yöneticisine, Oblast sınırlarında bulunan alt yönetim birimlerinin idarecileri de Oblast Valisi'ne bağlıydı. 1886'da bölgedeki (Karskaya Oblast) Hükûmet görevlileri ve aileleri toplam 11.837 kişiydi (Erkan, 1996: 33-40).

4.4. Askerî Organizasyon

Rus İmparatorluğu Kars ve çevresini sınırlarına kattığı 1878'den itibaren bölgeye askeri yığınak yaparak bölgeyi Osmanlı sınırında önemli bir askeri merkez hâline getirdi. Savaş Bakanlığı'na bağlı olarak faaliyet gösteren Rus ordusu oldukça düzenliydi. Tümenler, tugaylar, alaylar ve bölükler şeklinde organize olan orduda piyadeler, süvariler, sınır birlikleri, topçu birlikleri, jandarmalar, çeşitli serbest birlikler, yerel birlikler ve deniz birlikleri görev yapmaktaydı (Conrad, 2001). Bunların yanında orduya bağlı olarak çalışan mühendislik, sağlık, lojistik, eğitim ve seferberlik birimleri de bulunmaktaydı (Conrad, 2001).

Rus ordu teşkilatı 12 bölgeye ayrılmıştı; Kars ve çevresindeki askeri birlikler Tiflis merkezli Kafkasya Askerî Bölgesi'ne bağlıydı (Conrad, 2001). İmparatorluk sınır bölgesi olması dolayısıyla bölgeye özel önem verip; Kars, Sarıkamış, Ardahan ve Kağızman'da birçok askeri yapı inşa etti. 1886 yılında bölgedeki asker sayısı 12.644'tü (Erkan, 1996: 33-40). Karskaya Oblast'taki askeri birlikler ile bağlı bulundukları birimler şu şekildeydi: (Conrad, 2001)

– 20. Piyade Tümeni (Ahıska)/2. Tugay (KARS)

– 79. ve 80. Alaylar (KARS)

– 47. Piyade Tümeni (Saratov)/2. Tugay (Volgograd)/188. Piyade Alayı (Kars)

– 1. Kafkasya Kozak Tümeni (Kars)/1. Tugay (Kars)

– 2. Tugay (Kars)

– Kars Sınır Topçu Birliği (3 Tabur)

– 1. Kars Geçici Topçu Bölüğü

– 2. Kars Geçici Topçu Bölüğü

– Kars İstihkam Taburu

– Kafkasya Kazak Ordusu (Tiflis)/Tümgeneral Golvatov Alayı/1. Kafkasya Kazak Tümeni (Kars)

– Kars Kalıcı Düzensiz Birlikleri

– Tiflis Yerel Tugayı/Komuta Birliği (Kars)

– 2. Kafkasya Demiryolu Taburu (Kars)

– 1. Kuban Alayı/1. Kafkasya Kozak Tümeni (Karakurt)

– 1. İmparatoriçe Yekaterina Alayı/2. Kafkasya Kozak Tümeni (Kağızman)

– 6. Sınır Bölgesi (Tiflis)/26. Sınır Tugayı (Kağızman)

– 2. Kuban Topçu Bölüğü/1. Kafkasya Atlı Kozak Piyadeleri Yarı Alayı (Sarıkamış)

– 39. Piyade Tugayı (Tiflis)/2. Tümen (Sarıkamış)

– 51. Piyade Tümeni (Kutaisi)/2. Tugay (Tiflis)/204. Piyade Alayı (Ardahan)

Oblast'taki bu birliklere ek olarak Kars'ta 1 Havacılık Merkezi, 1 Telsiz İstasyonu, 2 İstihkâm Merkezi ve Ardahan'da 1 Mühendislik Alanı Bulunmaktaydı (Conrad, 2001). Kars'ta Askerî Hastane Bulunmakla Beraber, Bölgede bir de askeri gazete çıkmaktaydı (Conrad, 2001).

4.5. Toplumsal Yapı

Rus İmparatorluğu'nda toplum çeşitli sosyal sınıflara bölünmüştü ve bu sistem Rus toplum ve devlet hayatının da temelini oluşturuyordu (Martuzans, 2002). İmparatorlukta toplum, yasal düzenlemeler çerçevesinde genel olarak 4 gruba ayrılmıştı: (Martuzans, 2002)

– Soylular (Aristokratlar)

– Ruhban Sınıfı

– Kentliler

– Köylüler

Karskaya Oblast'ta da toplum bu paralelde sosyal sınıflara bölünmüştü. 1900'lü yıllarda bölgede 243.839 köylü, 15.871 şehirli bulunmakla beraber; 2089 kişi soylular sınıfına, 1332 kişi ise Ruhban sınıfına dâhilken diğer nüfus, kozaklar benzerî askerî gruplar ve yabancılar gibi istisnai gruplardan oluşuyordu (erkan, 1996: 33-40).

19. Yüzyıla dek sosyal sınıflar arasında oldukça keskin sınırlar bulunuyordu. Yüzyılın 2. Yarısında yapılan bazı hukuki düzenlemelere rağmen toplumdaki sosyal sınıf ayrımı devam etti. Özellikle soylular ve din görevlileri önemli ayrıcalıklara sahiptiler. Toplum genel olarak vergi vermekle yükümlü olanlar ve vergi vermekle yükümlü olmayanlar şeklinde de ikiye ayrılmıştı (martuzans, 2002). Soylular, din adamları ve bazı şehirliler vergi ödemezken, köylüler uzun yıllar boyunca ağır vergi yükleri altında ezildiler. 1887 yılında birçok grup kişisel vergi ayrıcalıklarını kaybetti, sosyal sınıftan bağımsız vergi uygulamasına geçildi (Martuzans, 2002).

Ayrıcalıklı sınıflar bedensel cezalardan da muaftı (Martuzans, 2002). 19. yüzyılda sınıflar bu cezadan büyük oranda kurtulurken köylüler ve alt rütbeli askerler bu ceza uygulamasından 1904'te kurtulabildiler (Martuzans, 2002). 19. yüzyılın sonlarında sınıfların ayrıcalıkları ortadan kaldırılırken, gelir düzeyi sosyal sınıf farklılıklarını düzenlemeye başlayan bir etken hâline geldi (Martuzans, 2002).

Soylular en imtiyazlı sınıf olmakla beraber kendi hukuki prosedürlerine sahiplerdi, bedensel ceza almazlardı, 1879'a dek askere de alınmadılar, 1800'lerin sonuna kadar vergi de ödemediler (Martuzans, 2002). Soylular gibi din görevlileri de imtiyazlı sınıf içindeydi (Martuzans, 2002). Soylular ve ruhban sınıfı haricinde şehirde ikamet edenler şehirliler sınıfına girerken sayıca en çok olan sınıf ise köylülerdi (Martuzans, 2002).

4.6. Mimaride Yapılan Yenilikler

Rus İmparatorluğu döneminden önce Osmanlı tarzı mimari yapılara sahip olan bölge, 1878 yılından sonra yeni bir mimari anlayışla tanıştı. Ruslar Kars, Sarıkamış ve Ardahan'da Baltık mimarisine uygun yapılar inşa ettiler. Rusların bölgeye getirdiği bu yeni mimari düzen özellikle Kars'ta yoğunlaştı. Ruslar kale eteğindeki yerleşimi olduğu gibi bırakarak eski şehrin güney tarafında yepyeni, modern ve çağdaş bir şehir inşa ettiler. Bu yeni bölgede kuzeyden güneye 4 cadde ve doğudan batıya yine 4 cadde kuruldu. Birbirini dikine kesen, geniş kaldırımlı, ızgaralı ve oldukça düzgün planlanan bu caddeler üzerine bir veya iki katlı taş binalar inşa edildi. Bu haliyle Kars Anadolu'daki ilk planlı şehir unvanını da kazanmış oldu (**Kars Sivil Mimari Örnekleri**, 2005).

Askerlerin üst düzey memurların, soyluların ve yabancıların yaşamaya başladığı yeni yerleşim yerindeki evler genellikle düzgün bazalt taşlardan yapıldı (Kars Sivil Mimari Örnekleri, 2005). Cadde üzerindeki evlerin yanında duvarla çevrili bahçelerin gerisinde de villa tipi evler inşa edildi. Bu yapıların dış tarafı duvara dayalı yarım sütunlar ve kabartma bordürlerle süslenirken, iç mekân ise uzun koridor etrafında sıralanan geniş ve yüksek tavanlı odalar, salonlar şeklinde dizayn edildi. Tavanların ve tabanların ahşap olduğu bu evlerde çift camlı pencereler ve kar tutmayacak şekilde yapılan çatılar kullanıldı (**Kars Sivil Mimari Örnekleri**, 2005).

Ayrıca bu evlerde yeni ısıtma sistemlerinden yararlanıldı. "Peç" ismi verilen tavana kadar uzanan şöminede yakılan yakacaktan elde edilen ısı, odaların duvarlarını dolaşan borulardan geçerek evlerin tümünü ısıtmaktaydı (**Kars Sivil Mimari Örnekleri**, 2005).

4.7. İktisadi Hayat

1878'e dek genellikle tahıl tarımı ve mera hayvancılığına yoğunlaşan bölge ekonomisi bu tarihten sonra yapılan sanayi yatırımlarıyla ve tarım ve

hayvancılıktaki verim artışıyla hızlı bir şekilde büyüdü. Tarım, hayvancılık ve sanayi faaliyetlerinin artması ile bölge önemli bir üretim merkezi hâline geldi. Üretimde kullanılan yeni teknikler, artan verim ve tarımsal nüfusun hızlı bir şekilde büyümesi sonucu artan üretimin önemli bir kısmı yine bu dönemde yapılan Kars-Tiflis demiryolu aracılığı ile Tiflis'e oradan da iç pazara gönderiliyordu (**Kars Ekonomisi**, 2007).

4.7.1. Tarım

Rus yönetiminden önce tahıl, baklagil ve meyve üretimine yoğunlaşan bölgede 1878'den sonra ayçiçeği ve tütün üretimi yaygınlaştırılırken mısır, patates ve pirinç ekimi hızlandı; buğday ve arpa üretiminde de önemli verim artışları sağlandı (**Kars Ekonomisi**, 2007). 1863'te 794 ton olan patates üretimi 1913 yılında 4.416 tona yükselirken tarımda pullukların kullanılması sonucunda 1884-1913 yılları arasında ekilebilir arazi 2 katına, tarım nüfusu ise 4 katına çıktı (**Kars Ekonomisi**, 2007). Tarımsal faaliyetlerde verimin artmasında Malakan atlarının kullanılması da etkili oldu.

4.7.2. Hayvancılık

Kars ve çevresinde yetiştirilen çok sayıda sığır ve koyun hayvancılığın belkemiğini oluşturuyordu. ("Kars", **Encyclopaedia Britannica**, 1911) Ruslar hayvancılık faaliyetlerinin dokusunda da değişikliğe giderek "Zavot" ya da "Malakan ineği" denilen melez bir tür ürettiler. (**Kars Ekonomisi**, 2007) Bu da süt ve peynir üretiminde verimi artırdı.

4.7.3. Sanayi

1878'e dek sanayi faaliyetlerinin yok denecek kadar az olduğu bölgede yapılan yatırımlar ve uygulanan politikalar sonucunda sanayi üretimi hızlı bir şekilde arttı, Kars ve çevresinde gerçek anlamda sanayi tesisleri kuruldu. Ayçiçeği ekiminin yaygınlaşması ile bitkisel yağ üreten tesisler açıldı; tütün ekiminin yaygınlaşması ile de sigara imalathaneleri kuruldu (Kars Ekonomisi, 2007). Hayvancılıkta artan verim mandıraların kurulmasını sağlarken, dolaylı olarak deri imalathaneleri de çoğaldı (**Kars Ekonomisi**, 2007). Ayrıca Malakanların yeni teknikler kullanmasıyla un üretimi odaklı değirmencilik de gelişti. Arpa üretimine paralel olarak bira üretim tesisleri açıldı (Karagöz, 2005: 28).

4.8. Siyasi Atmosfer

Kars ve çevresinde 20. yüzyılın başlarına dek önemli toplumsal ve siyasal çatışmalar yaşanmamıştır. Bu ortamın oluşmasında **1855 tarihli Rus Arazi Nizamnamesi**'nin uygulanıp toprakta mülkiyetin kaldırılması ve bütün toprakların devlet malı sayılmasının yanında (Kırzıoğlu, 1953: 552) özellikle Rumların ve savaş karşıtı Malakanlarla Dukhoborların bölge Müslümanlarıyla iyi ilişkiler kurmaları etkili oldu. Ama aynı yüzyılın başında bölgede yükselen milliyetçi hareketler ve 1914'te patlak veren 1. Dünya Savaşı bölgeyi karışıklığa sürükledi.

Bölgede özellikle Ermeni ve Azeri-Türk milliyetçiliğiyle birlikte Bolşevik hareketler de taraftar buldu. Kars, 1880'lerden itibaren ayrılıkçı Ermeni grupların ideolojik ve lojistik merkezlerinden biri oldu (Peroomian, 2001). 1904'e dek silahlı Ermeniler Osmanlı İmparatorluğu'na Kars ve Kağızman üzerinden geçtiler (Melkonian, 2001). Bu iki merkezden Erzurum'a, Hınıs'a, Ahlat'a, Eleşkirt'e ve Sasun'a silah ve mühimmat sevkiyatı yapıldı (Peroomian, 2001). Fransız İhtilaliyle yeşeren milliyetçi akımın, Çarlık Rusya'nın kışkırtmalarının, Osmanlı topraklarında yaşanan etnik/dini çatışmaların, Kilise ve Ermeni aydınların da etkileriyle taraftar toplayan Ermeni milliyetçiliği, özellikle 1915 yılından sonra bölgedeki silahlı eylemlerine hız verdi. Ermeni Tehciri'nin "rövanşını alma" amacıyla körüklenen intikam duygusuyla hareket eden Ermeni gruplar bu dönemde bölgedeki otorite boşluğundan da yararlandı (Karagöz, 2005: 41-64).

Yükselen Ermeni milliyetçiliği, bölgede Azerilerin başını çektiği Türk milliyetçiliğini tetiklerken Transkafkasya zamanla kaynayan bir kazana dönüştü. Türkler, Azerbaycan merkezli partiler vasıtasıyla Kars'ta da örgütlenirken bu hareketlerin ana amacı Ermenilerin yaptıklarına aynı şekilde cevap vermekti (Karagöz, 2005: 41-64). Bunun yanında belli bir milliyetçi çatının altına girmeyi reddeden değişik etnik kökenlerden birçok insan Ermenilere karşı beraber hareket etmeyi seçti (Karagöz, 2005: 41-64).

Bölgede yükselen milliyetçi akımların etkilediği kitlelerin ve belli bir ideolojiden uzak olarak örgütlenen grupların dışında Bolşevizm taraftarı gruplar da vardı. Bolşeviklerin 1903'te tüm Kafkasya'yı kucaklayan birliği sağlamaları, savaş karşıtı ve Bolşevizm yanlısı örgütlenmelerini hızlandırmaları bölgede taraftar buldu (Karagöz, 2005: 41-64). Bolşevikler özellikle Rus ordusundan ve inançları gereği savaş karşıtı olan Malakanlar ve Dukhoborlardan destek gördüler (Karagöz, 2005: 41-64).

Karskaya Oblast yönetim birimi Rus İmparatorluğu'nun 1917 yılında tarihe karışmasıyla birlikte son buldu.

SONUÇ

Kars ve çevresinde yarım yüzyıla yakın süren Rus idaresinin, o dönemde bölge halklarının kaderinde önemli etkileri olmasının yanında günümüze kadar gelen etkileri de görülmektedir. Bölgedeki mevcut tarım ve hayvancılığın dokusunun kökenleri o yıllara dayanmaktadır. Baltık tarzı bir mimari düzenle baştan inşa edilen Kars'ın tarihi yüzlerce binası koruma altına alınmış olmakla beraber söz konusu alan âdeta bir açık hava müzesini andırmaktadır. Bunların yanında 1915'ten sonra yaşanan trajik olaylar bölge halkının hafızasında halen tazeliğini korumaktadır. Ama o dönemden bölgeye kalan en önemli miras ortak yaşama kültürü olmuştur. Bölgedeki farklı toplulukların bir arada yaşayabilme becerisinin özünde o dönemki multi etnik toplumsal yapı yatmaktadır.

KAYNAKÇA

Akın, Hayrullah, (2006), Rus-Kafkas Savaşları ve Çerkes Göçleri, **http:// www. akintarih. com** (23. 7. 2007)

Akşin, Sina, (2005), "Siyasal Tarih". Sina Akşin (ed.) **Türkiye Tarihi: 1600-1908**. İstanbul: Cem Yayınevi.

Anqosi, Kereme, (2005), The Yezidi Kurds' Tribes & Clans of South Caucasus, **http://findarticles.com/p/articles/mi_m0SBL/is_1-2_19/ai_ n15954364/pg _1** (3.8.2007)

Armenian-Molokans: From Kars to Los Angeles, (2004), **http://molokane. org/molokan/Locations/FSU/Kars/Armenian_Molokans.html.** (21.7.2007)

Asatryan, Garnik ve Arakelova, Victoria, (2002), "Ethnic Minorities of Armenia. Erivan: The Organization for Security and Co-Operation in Europe/ OSCE", **http://www.osce.org/documents/oy/2002/01/148_en.pdf** (3.8.2007)

Berokoff, John K., (1998), Molokans in America, **http://www.molokane.org/ molokan/Berokoff/index. htm** (19.7.2007)

Breyfogle, Nikolas B., (1998), **Heretics and Colonizers: Religious Dissent and Russian Colonization of Transcaucasia, 1830-1890 (Azerbaijan, Armenia, Georgia)**, Yayımlanmamış Doktora Tezi. 16–17.

Caucasus Germans, (2007), **http://mbceo. com/more_information. php?c=Caucasus_Germans** (11. 7. 2007)

Conrad, Mark, (2001), **The Russian Army-1914**, **http://home. comcast. net/~markconrad/RUSS1914. html** (15. 7. 2007).

Divani Lügatü't Türk İndeksi, (2007), **http://egitiMSelcuk. edu. tr/ turkdili/dlt/k. htm (**3. 7. 2007).

Doukhobor Settlements In Caucasus, (2006), **http://www. doukhobor. org/ Caucasia. gif (**14. 7. 2007).

Erkan, Süleyman, (1996), Kırım ve Kafkasya Göçleri. Trabzon: Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi.

Fiegl, Eric, (1986), A Myth of Terror, **http://www. ataa. org/reference/myth/ politics. html** (21. 7. 2007).

Hilkens, Bob, (2000), Caucasia, **http://www. geocities. com/capitolhill/ rotunda/2209/Caucasia. html** (26. 7. 2007)

Hıstorical Background Of Azerbaıjan, (2007), **http://www. azerbembassy. org. cn** (3.8.2007).

Kalmakoff, Jonathan J., (2006a), Doukhobor Ancestral Village Finder, **http:// www.doukhobor. org/Village-Finder. htm** (24. 7. 2007)

-----, (2006b), Doukhobor Historical Maps, **http://www. doukhobor. org/ Maps. htm** (24. 7. 2007)

-----, (2006c), Ethnic Diversity Among the Early Doukhobors, **http://www. doukhobor. org/Ethnic. htm** (24. 7. 2007).

Karagöz, Erkan, (2005), **Kars ve Çevresinde Aydınlanma Hareketleri ve Sol Geleneğin Tarihsel Kökenleri**, İstanbul: Asya Şafak Yayınları.

Kars, (2007), **http://www.reference.com/search?q=kars** (15. 7. 2007)

Kars Ekonomisi, (2007), **http://www. kars.gov.tr (**15. 7. 2007)

Kars Sivil Mimari Örnekleri, (2005), **http://www.kenthaber. com/IlDetay. aspx?ID=1421** (16. 7. 2007)

Kırzıoğlu, Fahrettin, (1953), **Kars Tarihi**, İstanbul: Işıl Matbaası.

Known Molokan Villages in Trans-Caucasıa, (2004), **http://www. molokane. org/molokan/Berokoff/Maps. htm** (16. 7. 2007)

Kooshian, George Byron, (2002), The Armenian Immigrant Community of California. California: University of California: 58.

Law, Gwillim, (2007), Subjects of Russia, **http://www.statoids.com/uru. html (**9. 7. 2007).

Liebman, Marcel, (1968), **Rus İhtilali**, İstanbul: Varlık Yayınları.

Lohm, Hedvig, (2006), 'Doukhobors in Georgia', European Center For Minority Issues, 35, **http://www. ecmi. de/download/working_ paper_35_en. pdf (**3. 8. 2007)

Martizans, Bruno, (2002), Estates in Russian Empire, **http://www. roots-saknes. lv/Estates/Estates. htm (**11.7.2007)

Melkonıan, Ashot, (2001), 'The Kars Oblast', Historic Armenian Cities and Provinces Conference Series: No. 9 - Kars and Ani, University of California, Los Angeles/UCLA, 9-11 November.

Mills, T. F., (2000), "Land Forces of Britain, The Empire and Commonwealth", **http://www.regiments.org/wars/wars.htm** (11.7.2007)

"Osmanlı Yönetimi Döneminde Kars", (2007), **http://www.kars.gov.tr** (15.7.2007)

Peroomian, Rubina, (2001), "Kars in the Armenian Liberation Movement", **Historic Armenian Cities and Provinces Conference Series: No. 9-Kars and**

Ani, University of California, Los Angeles/UCLA, 9-11 November.

Roll, Mitch, (2000), "100 Years of Immigration From Germany to Russia", **http://rollintl. com/roll/grsettle. htm** (26.7.2007)

Russia, (1998), "Library of Congress", **http://lcweb2. loc. gov/frd/cs/rutoc. html** (19.7.2007)

Shavrov, N. I., (1911), **New Threat to Russian Activities, in Trans-Caucasus: Forthcoming Sale of Mugan to Aliens**, Saint Petersburg.

Short Descrıptıon and Hıstory of Molokans, (2004), **http://www. molokane. org/molokan/Index. htm** (13. 7. 2007)

Solmaz, Gürsoy, (2002), "Ermeni Zulmünün Sarıkamış ve Çevresinde Günümüzdeki İzleri", **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi**, III. Cilt, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Ankara.

Tarasoff, Koozma J., (2006), "Doukhobors-An Overview", **http://www. spirit-wrestlers. com/excerpts/2006_Doukhobors_Overview. html.** (24. 7. 2007)

The Chancery of The Committee of Ministers, (1896), Stateman's Handbook for Russia (Völüme II). Saint Petersburg: E. Thiele: Appendix.

Yetişgin, Memet, (2006), "Rusların Türk Toprakları Üzerinde Yayılmasının Sebepleri Üzerine Bazı Düşünceler", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 06/16, 671-698.

MOSTAR KÖPRÜSÜ/BOSNA-HERSEK

SERT, Halide[*]
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

ÖZET

Yüzyıllar boyunca birçok medeniyetin gelişimine tanıklık eden Anadolu; toplumların haberleşme, askerî, ticari vb. alanlarda ulaşıma dayalı gereksinimlerin sağlanması amacıyla bir uçtan bir uca yol ağları ile örülmüştür. Bu süreç içinde, ulaşım sisteminin parçası olan köprüler de; ticari, iktisadi, askerî, sosyal ve kültürel konulara hizmet eden yararlı yapılar olarak, zamanla kültür tarihinin tamamlayıcı bir unsuru hâline gelmişlerdir. XVI. yy. Klasik Dönem Osmanlı Mimarlığı'na damgasını vuran Mimar Sinan, 1539 yılında "Hassa Baş Mimarı" olduktan sonra, İmparatorluğun gücünü simgeleyen mimarlık başyapıtlarının tasarlanıp uygulanmasında birinci derecede rol oynamıştır. Bu dönemde yapılan eserler içinde; camiler, külliyeler, tıp merkezleri, su kanalları ve çeşmelerin yanı sıra köprüler de önemli bir yer tutar. Mimar Sinan'ın Türkiye sınırları dâhilinde 9, sınırlarımız dışında ise 3 adet köprüsü vardır.

Bildirinin konusunu oluşturan ve fonksiyonelliği ve estetik olgunluğu ile XVI. yy. Klasik Dönem Osmanlı Mimarlığı'nın en nadide eserleri arasında yer alan Mostar Köprüsü; Kanuni Sultan Süleyman döneminde, Mimar Sinan'ın öğrencisi Mimar Hayreddin'e yaptırılmıştır. Bosna-Hersek'te barış, istikrar ve hoşgörünün simgesi olarak 427 yıl kesintisiz hizmet vermiş olan köprü, Yugoslavya iç savaşı sırasında 1993 yılında yıkılmıştır. Mostar Köprüsü'nün yeniden yapımı, Dünya Bankası ve UNESCO iş birliği ile *Karayolları Genel Müdürlüğü*[1]nün teknik danışmanlığında bir Türk firması tarafından gerçekleştirilmiştir. Yeniden yapımı 2004 yılında tamamlanan köprü; 2005 yılında UNESCO tarafından Dünya Kültür Mirası Listesi'ne alınmıştır.

---

[*] Mimar, Ulaştırma Bakanlığı, Karayolları Genel Müdürlüğü, Tarihî Köprüler Şubesi Müdürü/ Sanat Yapıları Dairesi Başkanlığı, ANKARA/TÜRKİYE, **e-posta: hsert@kgm.gov.tr** Mostar Köprüsü'nün yeniden yapımı sırasında Başbakanlık tarafından görevlendirilen Mimar Halide Sert; **ihale aşamasında**; 06.02.2002-30.05.2002 tarihleri arasında **29 gün**, **yeniden yapım aşamasında**; 21.03.2003-31.12.2003 tarihleri arasında **128 gün**, Bosna-Hersek yetkililerinin **teknik kabul heyetinde** yer alması için daveti üzerine 18.06.2004-21.07.2004 tarihleri arasında **14 gün** olmak üzere toplam **171 gün** Bosna-Hersek'te görevlendirilmiştir.

[1] Tarihî Köprüleri hazırlayacağı ve hazırlatacağı projelere göre onarmak ve bakımlarını sağlamak, Karayolları Genel Müdürlüğü'nün asli görevleri arasında yer almaktadır. Envanter kayıtlarımıza göre **Aralık 2010** itibarıyla; Yurt içinde; Hitit (**1**), Urartu (**1**), Roma (**113**), Doğu Roma (**13**), Selçuklu (**135**), Osmanlı (**1173**) ve Erken Cumhuriyet (**57**) olmak üzere toplam **1493** adet tarihî köprü bulunmaktadır. Yurt dışında ise; çoğunluğu Bosna-Hersek'te olmak üzere Osmanlı Dönemine ait **306** adet köprü yapılmış olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mostar, Mostar Köprüsü, tarihî köprüler, Karayolları Genel Müdürlüğü.

ABSTRACT

Having witnessed the development of civilizations on its soil for centuries, Anatolia has been covered with road network from one end to the other to meet the transportation requirements of the societies for communicational, militaristic, commercial purposes. Within this process, the bridges, as part of the transportation system, have become the supplementary elements of the cultural history as time pass by, in view of commercial, economical, militaristic, social and cultural aspects. Architect Sinan who set his seal on XVIth Century Classical Period of Ottoman Architecture, played substantial roles in the designing and application of the of the architectural masterpieces all of which symbolize the power of the Empire after nominated as "Chief of Architects" in 1539. Out of the works completed within this era, the bridges are deemed to be the substantial structures together with the mosques, social complexes, medical centres, aquaducts and fountains. There exist 9 bridges constructed by Architect Sinan in the territory of Turkey as well as 3 bridges abroad.

Mostar Bridge, one of the most precious work-of-arts of the Classical Period of Ottoman Architecture in XVIth Century with its functionality and aesthetic nature which fall within the scope of this article, was built by Mimar Hayreddin one of disciples of Architect Sinan during the period of Suleiman the Magnificent. It served for 427 years uninterruptedly as the symbol of peace, stability and tolerence in Bosnia and Herzegovina while it was demolished during the Civil War in Yugoslavia in 1993. The reconstruction of the Bridge of Mostar was carried out by a Turkish company with the cooperation between the World Bank and UNESCO under technical supervision of *the General Directorate of Highways*. The bridge the reconstruction works of which were completed in the year 2004 was included in World Heritage List by UNESCO in 2005.

Key Words: Mostar, Mostar Bridge, historical bridges, The General Directorate of Highways.

1. Osmanlı Dönemi Yol Ağları ve Köprüleri

Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları dâhilinde büyük hacimde ticaret hareketlerinin olduğu ve zaman zaman en kudretli orduların bir uçtan bir uca gidebildiği göz önüne alınırsa, bu ulaşımlara olanak sağlayan hizmetleri yapan bir örgütün var olduğu aşikârdır. Bunlar; yolların ve geçitlerin güvenliğini sağlayan, bakım ve onarımını yapan derbentçiler, kaplamalarını sağlamlaştıran kaldırımcılar, köprü yapılamayan yerlerde geçidi sağlayan gemiciler ve köprücülerdi. "Köprücüler" deyimi "köprüyü yapan teknisyenler" anlamına geldiği gibi "köprüye bakan, onu koruyan, onaran" anlamına da gelmektedir. Dolayısıyla

Osmanlı Devleti'nin altı yüz yıllık devamlılığında; emniyetli, bakımlı ve düzenli bir ulaşım sistemine sahip olmasının büyük payı bulunduğu anlaşılmaktadır. Malazgirt Zaferi'nden beri Anadolu'nun, XIV. yüzyıldan itibaren de Balkanların egemeni olan Türkler; yurt edinerek egemenlik kurdukları bölgelerin coğrafi koşulları karşısında yaptıkları eşsiz güzellikteki köprülerle, köprü mimarlığının gelişmesine önemli katkılar sağlamışlardır. Bunun yanı sıra, eski dönemlerden kalan harap köprülerin de onarılması ya da yenilenmesi suretiyle kullanılması sağlanmıştır.[2] Sultan I. Murat ile başlayan Balkan fetihleri neticesinde, önce Edirne 1362 yılında alınmış, kısa bir süre içinde Bulgaristan, Yunanistan ve Sırbistan Osmanlı topraklarına katılmıştır. Bosna-Hersek'in ülke topraklarına katılması, 1463 yılında Fatih Sultan Mehmet Dönemi'nde gerçekleştirilmiştir.[3] Balkanlardaki Türk hâkimiyeti döneminde birçok eser inşa edilmiş olup, bunlar arasında camiler, kervansaraylar, medreseler, hamamlar, su kemerleri vb. yanı sıra köprüler de önemli bir yer tutar.

2. Eski Mostar Köprüsü (Stari Most, 1566-1993)

2.1. Konumu ve Tarihçesi: Bosna-Hersek'te**,** Neretva Nehri'ni takip eden ve Adriyatik Denizi ile Balkanları bağlayan yol üzerinde bulunan Mostar, doğal güzellikler içerisine serpilmiş Osmanlı Dönemi'nden kalma eserleriyle ünlü bir ressamın elinden çıkmış tarihi bir gravür gibidir. Eski taş köprü ile iki tarafındaki kuleleri, 43 cami, mescit, hamam vb. yapıları ile, 2 Sırp Ortodoks ve bir Katolik Kilisesi bulunan kent, bu özelliği nedeniyle 1986 yılında Ağa Han Dünya Mimarlık ödülüne layık görülmüştür (**Harita 1, Resim 1, 2, 3, bkz.:** s. 3142).

Fatih Sultan Mehmet tarafından Osmanlı topraklarına katılmış olan Mostar, Osmanlılar'ın bölgeye gelmesi ve bu bölgeyi "Köprühisar" olarak adlandırması ile birlikte kısa zamanda önem kazanmaya başlamıştır. Bu dönemde, Mostar'da bulunan çok eski ve emniyetli olmayan zincir köprünün yerine 1481 yılında ahşap asma bir köprü inşa edilmiştir (**Şekil 1, bkz.:** s. 3142).

Mostar Kenti'ne ismini veren Mostar Köprüsü'nün ise –daha önce aynı yerde bulunan ahşap asma köprünün yerine– taş kemerli olarak Mimar Sinan'ın öğrencisi Mimar Hayreddin tarafından yapıldığı, Kanuni Sultan Süleyman'ın: *"Mimarbaşıya hüküm ki, Hersek Beyi Hüseyin dame izzahu sudde-i saadetime*

[2] Bosna-Hersek'te (**121**), Sırbistan-Karadağ-Sancak'ta (**42**), Hırvatistan'da (**2**), Makedonya (**20**), Kosova'da (**11**),Yunanistan'da (**25**), Arnavutluk'da (**18**), Bulgaristan'da (**24**), Lübnan'da (**3**), Filistin'de (**1**), Irak'ta (**4**), Romanya'da (**2**), Mısır'da (**23**), Macaristan'da (**1**), K.K.T.C.'de (**1**), Suriye'de (**4**), Kırım'da (**3**), Arabistan'da (**1**) olmak üzere yurt dışında Osmanlı Dönemi'ne ait **306** adet köprü tespit edilmiştir.

[3] Bosna-Hersek'in ülke topraklarına katılması sonrasında, Fatih Sultan Mehmet'in 4 Nisan 1478 tarihli Ahidnâmesi ile farklı dinlerin mensuplarının kişilik haklarında ve yükümlülüklerinde eşitlik gözetilmiş, karşılıklı olarak her cemaatin diğer cemaate ve yöneticisine saygı göstermesi sağlanmıştır.

mektup gönderüp Makarska[4] *iskelesinde bina olunmak ferman olunan kale binasuyçün mimar lazım olup ve bundan akdem* ***Mostar Köprüsünü Bina Eden Hayredin*** *için bina ilminde maharetli olup kale-i mezbure binasıyçün mimar tayin eyleyüp muaccelen gönderesin ki varıp müşarinüleyh vech ve münasip gördüğü üzre kale binasına mübaşeret edüp itmam-ı maslahat eyliye.*", Hersek Beyi Hüseyin Paşa'nın kapu kethüdası Davud'a verildi. Fî 9 Şevval 975 (1567), tarihli Fermanı'ndan anlaşılmaktadır.

Mostar Köprüsü, yabancı yazarlarca, uzun yıllar boyunca Türk eseri olarak kabul edilmek istenmemiştir. Ancak, bu fermanda da açıkça belirtildiği gibi köprü Mimar Hayreddin tarafından yaptırılmış, XVI. yy. Klasik Dönem Osmanlı Mimarlığı eserlerindendir. Bu dönem imparatorluktaki bütün yapı usta ve işçilerinin en büyük amiri olan Hassa Baş Mimarı Mimar Sinan'ın ekol yaratan çalışmalarının egemenliği altında olup, Anadolu'da ve Rumeli'de çok önemli ve görkemli mimarlık ürünleri gerçekleştirilmiştir ve Hayrettin de bir Hassa Mimarıdır. Askerî bir teşkilat olan Hassa Mimarlar Ocağı'na bağlı olarak çalışan mimarlar, sadece saraya ait ve miri binaların yapım ve onarımı ile değil, ülke çapındaki köprü, kaldırım, kanalizasyon gibi bayındırlık tesisleri ve beledi imar denetimi alanlarında da görevli idiler. Mimarlar aynı zamanda asker oldukları için, Tuna boyundan Fırat kıyılarına uzanan geniş ülkelerin mimarisini yakından tanıyıp senteze götürebilecek olanağa sahip olmuşlardır. Bu nedenle İmparatorluğun bir ucunda bulunan Bosna'daki XVI. yy. eseri Mostar Köprüsü ile Diyarbakır'daki XII. yy. eseri Malabadi Köprüsü'nün mühendislik ve mimarlık açısından birbirilerine şaşılacak derecedeki benzerliği hiç yadırganmamalıdır.

Ekim 1557'de inşaasına başlanan ve yakın civarındaki tahkim duvarları ile birlikte 9 yılda tamamlandığı anlaşılan köprünün yapımına Sultan Süleyman'ın damadı Rüstem Paşa'nın kardeşi Hacı Mehmet Karagöz Bey'in kontrolluğu altında devam edilmiştir.

Köprünün yapımı (*1566/H. 974)* ile*,* kulenin yapımına (*1676/H.1087) ve* onarımına (*1737/H. 1150)* ait kitabeler Neretva Nehri'nin sol kıyısındaki Tara (Hersuguşa) (**Resim 7, bkz.:** s.3143) adıyla anılan ve 1878 işgaline kadar barut deposu olarak kullanılan kule tarafındaki köprü ayağında bulunmaktadır (**Resim 25, 26, bkz.:** s.3146). Bunun yanısıra, köprünün yine Tara kulesi tarafından girişte bulunmakta olan Sultan Selim Mescidi'nin minaresinin hiçbir zaman olmadığı, ezanın ise köprünün üzerinden okunduğu çeşitli kaynaklarda dile getirilmektedir (**Resim 3, bkz.:** s.3142). Tara Kulesi'nin karşısında, Neretva Nehri'nin sağ kıyısında bulunan *ve* Halebija (Çelovine) diye anılan kulenin alt katı, 1736 tarihinden sonra hapishane olarak, üst katları ise bekçilerin barınağı olarak

[4] XV. yy. sonlarında alınarak Hersek Sancağı'na bağlanan Adriyatik kıyılarındaki **Makarska** ile Dubrovnik Kentleri, ticari bir merkez olarak önemli yer tutan, dünya ile ticarete açılan önemli bir kapı konumundaydılar.

kullanılmıştır(**Resim 8, bkz.:** s.3143). Evliya Çelebi Halebiya kulesi tarafında bulunan Çardak Mekanının zamanın eğitimli ve aydın insanlarının toplanma yeri olduğundan bahsetmektedir(**Resim 1, 2, bkz.:** s.3142). Balkanları Adriyatik kıyılarına bağlayan yol güzergahı üzerinde bulunan Mostar Köprüsü aynı zamanda da önemli bir kontrol noktasıydı. Bu nedenle, köprünün giriş çıkışında bulunan büyük demir kapılar gece belli bir saatten sonra kapatılmaktaydı. Ancak, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Bosna'yı işgalinden sonra bu kapılar sökülerek, müzede sergilenmek üzere Avusturya'ya götürülmüştür.

Boşnakçada *"Most"*; "köprü", '*Stari Most*'; "eski köprü", '*Mostar*' ise "köprü tutan" anlamına gelmektedir. Hiçbir köprü, Mostar Köprüsü kadar beğeni, hayret ve hayranlık uyandırmamıştır. Her gören karşısındaki köprünün estetik değerlerini, çevresi ile uyumunu söyleyegelmiştir. Mostar Köprüsü'nü XX. yüzyılda gören ve köprüyü "*Taştan dondurulmuş bir hilal.*" diye niteleyen bazı Avrupa'lı seyyahlar gibi, XIV. yüzyılda yaşamış *ve* farklı şehirlerde kadılık yapmış ünlü tezkire[5] yazarlarından Âşık Çelebi köprüyü, *"Kudret Kemeri"*olarak adlandırmış, XVII. yüzyılın ünlü seyyahlarından Evliya Çelebi ise, *"Kavs-i Kuzah (Gökkuşağı)"* diyerek başladığı dörtlüğünde, köprünün güzelliğini, görkemini vurgulayarak yapım tarihini M.1566 (H.974) olarak vermiştir.

"Kavsi kuzahın aynı bu köprü bina oldu.
Var mı cihan içre menendi hey Allahım…
İbretle bakıp dedi tarihini bir arif,
El geçti köprüden biz de geçeriz Şahım."

Ayrıca, genç delikanlıların köprü kemeri üzerinden suya atlama geleneği köprü yapıldığından beri kesintisiz olarak devam etmekte olup, kuşaktan kuşağa aktarılacak gibi görünmektedir.[6]

2.2. Mimari Özellikleri: Mostar Köprüsü fonksiyonelliği ve estetik olgunluğu ile XVI. yy. Klasik Dönem Osmanlı Mimarlığı'nın en nadide eserleri arasında yer almaktadır. Neretva Nehri'nin geçiş sağlanabilecek en dar yerine kurulmuş olan köprünün taşıyıcı kemeri; her iki taraftan sağlam kayalar üzerine mesnetlenmiş, yaklaşık 7.00 m yüksekliğindeki taş kürsülere oturmaktadır. Kemerin 3.95 m olan genişliği, pahlı olarak yapılan alt ve üst kornişlerin birbirilerinin üstüne çıkıntılı olarak yerleştirilmesi neticesinde köprü üstünde dıştan dışa 4.30 m olmaktadır (**Resim 1, 2, bkz.:** s.3142)

Kemer açıklığı, mansap tarafında 28.62 m, memba tarafında 28.71 m olup, kilit taşından itibaren üzengi taşına olan mesafe 12.05 m'dir. 80 cm yüksekliğinde, 111 taş sırasının yan yana dizilmesiyle oluşturulan kemer yayının, enine olan her bir

[5] **Tezkire**, "zikredilen, zikri geçen" anlamına gelen ve kişilerin biyografisini çeşitli yönleriyle subjektif veya objektif ele alan eserlerdir.

[6] Mostar Köprüsü'nün 1566 yılında yapımından beri geleneksel hâle getirilen köprüden atlama geleneği, köprünün 1993 yılında yıkılması sonrası geçici köprü üzerinden de sürdürülmüştür.

sırasında 2 ile 5 (genelde 3 ve 4) arasında taş blokları bulunmaktadır. 456 adet taş bloğundan oluşan kemerin her iki yakadaki üzengi taşları arasında 12 cm kot farkı bulunmaktadır. Deniz seviyesine göre kilit taşı alt kotu 58.77 olan köprü, 1860 senesinde en yüksek su seviyesi olan 53.20 kotuna yükselen Neretva nehri üzerinden geçişi emniyetli bir şekilde sağlamayı başarmıştır. Şüphesiz köprüye bu özelliği kazandıran eşsiz güzellikteki ve narinlikteki müthiş tasarımıdır (**Resim 3, Şekil 2, bkz.:** s. 3142).

Taş Köprü kanat ve destek duvarları hariç, 6 ana bölümden oluşmaktadır. Bunlar kemer, alt korniş, tempan (kılıf) duvarları, üst korniş, korkuluklar ve döşemedir. Köprü gövd.esinin giriş ve çıkışlarında, kuzey ve güney tempan duvarları arasında bırakılan boşluklar, kemer vasıtasıyla ayaklara aktarılan yükü büyük ölçüde azaltmaktadır. Köprü gövd.esinin içinde 2.85 m, kemer ortasına doğru 85 cm yüksekliğinde ve her iki tarafta da ikişer adet olmak üzere 80 cm genişliğindeki ve 7.00 m uzunluğundaki boşlukların üzeri, 25 cm kalınlıktaki kreçnyak taşlarıyla kapatılmış olup, döşeme ile arasında su izolasyonunu sağlayan ve yöresel adıyla "terra rossa" denilen ufak çakıl taşlarıyla karıştırılmış boksit içerikli kırmızı toprak tabakası bulunmaktadır (**Resim 40, 41, 47**, **bkz.:** s. 3148)

Atların ve insanların yaklaşık % 20 eğime sahip olan köprüye, rahat çıkıp inebilmeleri için döşeme taşlarının aralarına belirli mesafelerde ve döşeme taşlarından daha yüksek olmak üzere bordür taşları konmuştur (**Resim 48, 49, bkz.:** s. 3148). Yaklaşık 95 cm yüksekliğindeki korkuluk taşlarının üzerine ise Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Dönemi'nde güvenlik nedeniyle demir korkuluklar ilave edilmiştir.

Köprü kenar ayakları (taş kürsü) sağlam konglomera kaya üzerine oturtulmuştur. Taş köprünün yapımında **tenelija** adı verilen yöreye has hafif fakat yeterince güçlü bir oolitik kireçtaşı, beden duvarlarının inşasında **breça** denilen ve nehir kıyısı boyunca bol miktarda bulunan bir çeşit yuvarlak çakıllı konglemera, köprü döşemesi üzerinde ise **kreçnyak** denilen ve âdeta mermer sertliğinde olan kireç taşı kullanılmıştır. Taş blokları arasındaki bağlantılar horasan harcı, kurşunlu kenet ve zıvanalar ile sağlanmıştır (**Resim 15, bkz.:** s. 3141)

2.3. Köprünün Yıkılışı: Mostar Köprüsü 1992 yılında başlayan Yugoslavya iç savaşı sırasında, 9 Kasım 1993 tarihinde, Hırvat Topçu Milisleri tarafından aralıksız üç gün süren top ateşi sonucu, 54 top atışıyla yıkılmıştır (**Resim 4, 5, 6, bkz.:** s. 3143). Yaşanan birçok acıdan ve geride bıraktığı büyük tahribattan sonra, Nisan 1992'de başlayan savaş; nihayet 1995 yılında Dayton Antlaşması[7] ile sona erdirilmiştir.

[7] **Dayton Anlaşması**, Bosna-Hersek'te yaşanan iç savaşı sona erdiren antlaşmadır. O zamanki Bosna-Hersek Devlet Başkanı Aliya İzzetbegoviç, Sırbistan Devlet Başkanı Slobodan Miloseviç ve Hırvatistan Devlet Başkanı Franjo Tudjman tarafından ABD'nin Dayton kenti yakınında 14 Aralık 1995'te resmen imzalanan bu antlaşma ile Bosna-Hersek kantonlara bölünmüş ve ülkenin % 49'unu Sırp Cumhuriyeti (Republika Srpska) % 51'ini Boşnak-Hırvat Federasyonu'nun (FBİH) kontrol etmesi öngörülmüştür.

3. Mostar Kenti'nin Rehabilitasyonu ve Köprünün Yeniden Yapımı ile İlgili Pilot Kültürel Miras Projesi

Kentin yeniden yapılandırılmasına yardımcı olmak amacıyla, Avrupa Birliği tarafından 1994-1997 yılları arasında Mostar'da ekonomi, altyapı, ulaşım ve enerji üzerine yatırımlar yapılmıştır. UNESCO ve Bosna-Hersek Hükûmeti arasında, 1995 Aralık ayında yeniden yapım ve rehabilitasyon projelerine hazırlık yapılmasını sağlayan İş Birliği Mutabakatı imzalanmıştır. 1996 yılında Türkiye, Dünya Bankası'na 1 Milyon $ tutarındaki ilk bağışı yaparak, uluslararası kampanyayı başlatmış, ardından Avrupa Bankası ile İtalya, Hollanda, Hırvatistan, Fransa, Macaristan gibi ülkelerin katkılarıyla toplanan 15 Milyon $ tutarındaki bağışlarla Mostar Kenti'nin Rehabilitasyonu ve Köprünün Yeniden Yapımı ile ilgili Pilot Kültürel Miras Projesi hayata geçirilmiştir.

Projenin Amacı: Eski köprünün yeniden inşası ile Bosna-Hersek halkları arasındaki dostluğun yeniden sağlanmasını ve savaşın açtığı yaraların sarılmasını başarmak, aynı zamanda da Boşnaklara savaşla kaybedilen ekonomik canlılığı kazandırmaktır.

Projenin Stratejik İçeriği: Eski köprünün yeniden inşası, Bosna-Hersek'te yaşayan halkların karşılıklı güven ile yeniden birlikte yaşamalarını sağlayacaktır. Tarihî köprünün ünlü kemeri, sadece kentin iki yakasını birleştirmekle kalmayıp, geçmişte olduğu gibi insanları, halkları, ve medeniyetleri birleştirecektir. Öte yandan bu proje, kentteki tüm siyasi partilerin, yurttaşların ve halkların sahip çıktığı ve desteklediği savaş sonrası ilk proje olma özelliğini de taşımaktadır.

Projenin Kapsamı: Eski köprü ile Tara ve Halebiya Kulelerini de kapsayan Eski Anıtsal Kompleksin Rehabilitasyonu, seçilen dini anıtların yeniden yapımı veya restorasyonu, eski şehrin (Stari Grad) çevresinde seçilen yapıların rehabilitasyonu yer almaktadır.

Projenin Felsefesi: Orijinal yapının tasarım ilkelerine bağlı kalan, aynı zamanda tarihsel süreç içindeki izlerin ve eskimelerin görünmesine izin verecek bir felsefe benimsenmiştir. Pilot Kültürel Miras Projesi ile ilgili olarak 1994-2004 yılları arasında yapılan çalışmalar, aşağıdaki kurumların iş birliği içinde çalışması neticesinde gerçekleştirilmiştir.

DÜNYA BANKASI: Her türlü finansal idareden sorumlu olmuştur.

UNESCO: Uluslararası Uzmanlar Komitesi (ICE) aracılığıyla Proje Koordinasyon Ünitesi (PCU)'ne teknik girdi sağlanmasına destek vermiştir.

UNESCO, ICE (Uluslararası Uzmanlar Komitesi): Restorasyon ve mimarlık tarihî uzmanlarından oluşan komite Kasım 1998, Ocak 1999, Temmuz 1999, Temmuz 2000, Ekim 2000, Nisan 2000, Şubat 2003 ve Nisan 2004 tarihlerinde olmak üzere 8 defa toplanmıştır. Üyeleri arasında Türkiye'den Prof. Dr. Cevat

Erder[8]'in de bulunduğu komite yaptığı ilk toplantıda, restorasyonun felsefesini; "**köprü ile kulelerin tahrip olmadan önceki şekilleri ve genel görüntülerinin muhafaza edilerek restore edilmesi**" yönünde belirlemiş ve restorasyon projesinin hazırlanmasında Zagrep Üniversitesi tarafından 1982 yılında yapılmış olan rölövenin esas alınması, ayrıca Türk arşivlerinin de araştırılması hususları karara bağlanmıştır.

PCU (Proje Koordinasyon Ünitesi): Dünya Bankası ve UNESCO tarafından belirlenen 1 Boşnak, 2 Hırvat olmak üzere toplam 3 kişilik bir ekipten oluşan ünite, Pilot Kültürel Miras Projesi kapsamında; Eski Köprü (Stari Most) ile Tara ve Halebija Kulelerini de içeren Anıtsal Kompleksin Rehabilitasyonu, Boşnak, Hırvat ve Sırplar'a ait seçilen dini nitelikteki eserlerin restorasyonu, Eski Şehrin (Stari Grad) çevresinde seçilen yapıların rehabilitasyonu işlerini gerçekleştirmek üzere yapılan ihale çalışmalarını yürütmüştür.

IRCICA (İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi): Kentte bulunan eski eserlerin rehabilitasyonu ile köprünün yeniden yapımını gerçekleştirmek üzere yapılan ön hazırlık çalışmalarını yürütmüştür.

Mostar Belediyesi, Ağa Han Kültür Vakfı ve Dünya Anıtları Fonu: Kentsel planlama, anıtların restorasyonu, tarihî evlerin iyileştirilmesi ve caddelerin güzelleştirilmesi çalışmalarını yürütmüştür.

3.1. Mostar Kenti'nin Rehabilitasyonu ve Köprünün Yeniden Yapımı ile İlgili Yapılan İhaleler: Uluslararası ve sınırlı uluslararası yarışmalar sonucunda; köprünün yeniden yapımı için gereken işlerle ilgili olarak aşağıdaki firmalar görevlendirilmiş ve köprünün yeniden yapımında çeşitli sözleşmeler imzalanmıştır.

Jeolojik Araştırmalar: CONEX, Mostar/Bosna-Hersek ve Yer Altı Aramacılık, İstanbul/**Türkiye** Ortak Girişimi (Şubat 2000-Ekim 2000).

***Mevcut ve Yeni İnşaat Malzemelerinin Saptanması*:** LGA, Jeoteknik Enstitüsü, Nuremberg/Almanya (Haziran 2000-Nisan 2001).

Rölöve, Restitüsyon, Restorasyon Projeleri: General Engineering, Floransa/İtalya (Nisan 2000-Mayıs 2001).

Tenelija Taşının Ocaktan Çıkarılması, Kesimi//Denetimi: Karadrvo, Mostar/Bosna-Hersek//Ante Krsinic/Hırvatistan (Aralık 2000-Mart 2001).

[8] **Prof. Dr. Cevat Erder:** Arkeolog/Kültür varlıklarının korunması alanında öncü isimlerdendir. 1964 yılında ODTÜ Restorasyon Bölümü'nün kurulmasına öncülük ederek, Tarihî Anıtların Bakım ve Onarımı Bölümü'nü kurmuştur. 1986'da El-Aksa Cami restorasyonu ile Ağa Han Ödülü'nü kazanmış, 1990 yılında Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Şeref Ödülü'nü, 1997'de ICCROM, 2003'te ICOMOS ödüllerini almıştır. Halen UNESCO İzleme Ünitesi ve ICOMOS Türküye Ulusal Komitesi üyeliklerini yürüten C. Erder, ODTÜ Mimarlık Fakültesi'nde yarı zamanlı öğretim üyesi olarak ders vermektedir.

Köprü Temellerinin İyileştirilmesi: Yapı Merkezi, İstanbul/**Türkiye**

(Nisan 2001-Aralık 2001).

Köprünün Yeniden Yapımı (Rekonstrüksiyon): ER-BU, Ankara/**Türkiye**

(Şubat 2002-Aralık 2003).

***Müşavir Firma*:** Omega Engineering, Dubrovnik/Hırvatistan

(Temmuz 2002-Ocak2004).

Kulelere Ait Mimari, Arkeolojik Çalışmalar//Laboratuvar Testleri: Omega Eng., Dubrovnik/Hırvatistan//Araştırma Enst., Saraybosna/Bosna-Hersek (Ocak 2001-Aralık 2001).

***Kulelerin Yapımı*:** Fahic Karadrvo, HP Yatırım, Mostar/Bosna-Hersek (Eylül 2003-Temmuz 2004).

3.2. Pilot Kültürel Miras Projesi Kapsamında Yer Alan Mostar Köprüsü'nün Yeniden Yapımına Ait İhale Bilgileri: Proje Koordinasyon Ünitesi (PCU) tarafından gerçekleştirilen uluslararası ihaleye altı ülkeden dokuz firma müracat etmiş, bu ülkelerden İtalya, Fransa-Hırvat Ortak Girişimi ve Türkiye firmaları yeterli bulunmuştur.

İhaleyi kazanan Türk firması ile PCU arasında sözleşme imzalanmıştır.

Yeniden Yapım	**:** ER-BU, Ankara,Türkiye.
Finansman	**:** Dünya Bankası
İhale Makamı	**:** PCU, Mostar, Bosna-Hersek.
Kontrol ve Organizasyon	**:** ICE (Uluslararası Uzmanlar Komitesi)
Müşavir Firma	**:** Omega, Hırvatistan.
Teknik Danışman	**:** Karayolları Genel Müdürlüğü, Ankara,Türkiye.
İhale Tarihi	**:** 12/02/2002
1. Keşif Bedeli	**:**
2. Keşif Bedeli	**:**
Sözleşme Tarihi	**:** 17/04/2002
İşin Bitim Tarihi	**:** 31/12/2003

İlgili firmanın talebi üzerine fiyatlar gösterilmemektedir.

Çalışan Teknik Personel **:** 4 Mimar, 2 İnşaat Mühendisi ve 1 Jeoloji Mühendisinden oluşmaktadır (3 kişi Türkiye'den, 4 kişi Bosna-Hersek'ten)

Çalışan Usta ve İşçi Sayısı **:** 27 Usta, Türkiye'den olmak üzere, Tercüman, Vinç Operatörü, Kurşuncu, Şoför, Bekçi, Düz İşçi vb.den 17 kişi Türkiye'den, 12 kişi Bosna-Hersek'ten. (Türkiye'den getirtilen taş ustalarının hepsi taş işleme merkezinde UNESCO tarafından sınavd.an geçirilmişlerdir.)

Toplam Çalışan Sayısı **: 64 Kişi**

Yüklenicinin Alt Taşeronları **:** İskele (JGP), Kalite Kontrol (IGH), Enjeksiyon (SPEGRA), Topografik Ölçümler (GEOING), Metal Korkuluk (MIZ), Video Çekimi (DEBLOKADO), Web Sayfası, Aylık Bülten (COB).

Köprünün Açılış Tarihi **:** 23/07/2004

3.3. Yıkılmış Olan Köprünün 2002 Yılındaki Durumu: Uzun süreli yoğun top ateşine maruz kalan ve sürekli sel baskınları yaşanan köprünün beden duvarlarında geniş çatlaklar ve oyuklar açılmış, yapıda yaşlanmadan kaynaklanan bozulma ve erimelerin yanı sıra otsu bitkiler ve ağaç kökleri önemli hasarlara neden olmuştu (**Resim 7, 8**, **bkz.:** s. 3143) Kemer başlangıcının bazı bölümleri her an düşme tehlikesi içindeydi ve ilk yapılan asma köprünün her iki yakada bulunan beton temellerinin itinalı bir şekilde alınması gerekiyordu. Kemerin yıkılırken nehre düşmüş olan taşlarının bir kısmı 1995 yılında çıkarılmış ve köprüye 50 m mesafede bir platform üzerinde sergilenmekteydi. Toplanan taş miktarı köprü yapı elemanlarının % 16'sı olup, bu miktarın içindeki taşların % 36'sı taşıyıcı kemere aitti. Taş köprünün tahrip olmasından sonra; ilk önce 1993 aralık ayında daha sonraları ise 1995, 1998 ve 2000 yıllarında olmak üzere yapılan geçici yaya köprüleri vasıtasıyla her iki yakanın bağlantısı sağlanmıştır (**Resim 9, bkz.:** s. 3144).

Neretva Nehri, debisi çok değişken ve aniden artan aynı zamanda çok hırçın akan bir nehir olduğundan, özellikle sağ yakada (Halebiya) yaklaşık 25 m uzunluğunda ve 2.5 x 2.5 m kesitinde bir boşluk açmış ve ayrıca köprü beden duvarları ve arkasındaki zemin hem bombardıman ve hem de yağış vb atmosferik etkenlerden dolayı zarar görmüştür. CONEX/BIH ve Yer Altı Aramacılık/**Türkiye** firmaları tarafından Jeolojik Araştırmalar kapsamında tespit edilen bu hususlar sonucunda, taş kürsülerin üzerine oturduğu zeminin konsolidasyonu Yapı Merkezi/**Türkiye** tarafından gerçekleştirilmiştir (**Resim 10, bkz.:** s. 3144).

4. Yeni Mostar Köprüsü (2004- ….)

4.1. Mostar Köprüsü'nün Rekonstrüksiyonu (2002-2004): Köprünün kalan bölümlerinin restorasyonu, köprünün tahrip olan bölümlerinin yeniden inşası, taş ayakların rehabilitasyonu, takviyesi ve nehir sahillerinde bulunan taş duvarların restorasyonu ile mevcut yaya köprüsünün sökümü ve kaldırılması, konularını kapsayan sözleşmeye göre 2002 yılında başlatılan çalışmalar aşağıdaki sıralamalarla gerçekleştirilmiş ve 2003 yılı sonunda tamamlanmıştır. 2004 yılında, Bosna-Hersek Federasyonu Fiziksel Planlama ve Çevre Bakanlığı'nca oluşturulan

Mostar Köprüsü Teknik Kabul Heyeti Komisyonu'nca –bu bildirinin yazarının da içinde bulunduğu– teknik kabulünün yapılmasının ardından, uluslararası üst düzey katılımla gerçekleştirilen ve görkemli bir şekilde açılışı yapılan köprü; 2005 yılında yakın çevresiyle birlikte UNESCO tarafından Dünya Kültür Mirası Listesine alınmıştır.

Arkeolojik Kazılar: Mostar Köprüsü'nün yerinde daha önceleri ahşap bir köprünün yer aldığı bilinmekteydi. Yapılan arkeolojik kazılarda, sol yakadaki Tara kulesinde 165 m^2, sağ yakadaki Halebiya kulesinde 94 m^2lik alan kazılmış ve her iki taraftaki kazılar sonucunda, mevcut yolun altında kalmış olan ahşap köprüye ait taş kaplama yol ile ahşap kirişlere ait delik yerleri, ahşap parçaları ve çok büyük çiviler bulunmuştur. Böylece, Prof. M. Gojkoviç'in, ahşap köprünün yeri hakkındaki hipotezi arkeolojik kazılar neticesinde elde edilen buluntulara göre doğrulanmıştır (**Resim 11, Şekil 1, bkz.:** s. 3144, 3142).Halebiya Kulesi tarafında Ortaçağ'dan kalma heykel, taş kase, demir aletler, silah parçaları, makas, çapa vb., Tara kulesi tarafında da dövme demir takozlar vb. ile ahşap su borusu kalıntısı bulunmuştur (**Resim 12, bkz.:** s. 3144).

Su, eski köprünün yapımıyla birlikte ahşap künklerden oluşan bir sistemle taşınmış, 1629 yılında ise bu sistem toprak künklerle yenilenmiştir. Su borularının köprü üzerinden geçirilmesi ile ilgili olarak, Kanuni Sultan Süleyman'ın verdiği bir fermanda: "*Hersek İşletmeleri Müdürü Mehmed'e Emir: Mostar kasabası, köprü yapılacak büyük nehrin iki tarafında kuruludur. Bir tarafta su çok, diğer tarafta ise –mahalle mescitlerinden başka 4 cami vardır– su yoktur ve suya şiddetle ihtiyaç bulunmaktadır. Bu sebeple suyu köprünün kemerinden geçirmek için hayır sahiplerinin izin isteklerini bildirmişsin… **Köprü üzerinden su geçirilmesi köprüye zarar vermeyecekse uygundur. Sonradan köprüye bir zarar verecek olursa zarar, işi yapanlara ödettirilir. Ona göre dikkatli olup gereğini yap ki köprüye bir zarar gelmesin…**" Hicri: 5 Şaban 973 (M.25.02.1566)* ifadesi yer almaktadır.[9]

Özgün Parçaların Elde Edilmesi: Savaş sırasında yoğun bir bombalama sonucu yıkılan kemere ait taşların elde edilebilmesi için nehir yatağında, su altı araştırmaları yapılmıştır. Dere yatağındaki 19 tonluk 5 sıra hâlindeki kemer kütlesi ile 45 tonluk 7 sıra hâlindeki kemer kütlesi üç parça hâlinde çıkarılmıştır. Bol kurşunlu kenet ve zıvana sistemi ile birleştirilmiş kütle hâlindeki bu taşları birbirinden hasarsız olarak ayırarak kullanmanın çok zor olacağı anlaşıldığından, sudan çıkartılan bu özgün taşlar, bu iş için ayrılan yerde düzgün bir şekilde istiflenerek sergilenmiştir. Sudan çıkarılarak platformda sergilenen taş bloklarından alınan kenet, zıvana, kurşun, harç ve taşlara ait numunelerin incelenmesi neticesinde, bu malzemelerin yapıda kullanılma şekilleri yorumlanarak geleneksel taş kemer köprü yapımı konusunda bilgi sahibi olunmuştur (**Resim 13, 14, 15, bkz.:** s. 3144)

[9] Bugün tarihî köprülerimize en büyük zararı veren üzerlerinden geçirilen su borularıdır. 450 yıl evvelki hassasiyeti göstermesi açısından herkese örnek gösterilebilecek bir durum olduğu düşünülmektedir.

Numaralandırma ve Söküm: Köprünün ve bağlantılarının en ilgi çekici bölümlerinden biri olan döşeme taşlarının yıkımdan sonraki mevcut durumunun fotoğraflarla tespitinden sonra, numaralandırılma işlemi yapılmış, söküm işleminden sonra, hazırlanan kum şilte üzerine tekrar dizilmiştir. Köprü üstündeki taşların % 30 kadarı ile köprü bağlantılarındaki taşların % 40 kadarının tekrar kullanılabilir durumda olduğu tespit edilmiştir (**Resim 16, 17, 18, bkz.:** s. 3144). Hasar gören orjinal tempan (kılıf duvarı) ve korkuluk taşları ile Tara taraf kemer kalıntıları tamamen sökülmüş, sadece Halebiya tarafta 5 sıra kemer taşı yerinde bırakılmıştır (**Resim 19, 20, bkz.:** s. 3145).

***Geçici Betonarme Ayaklar ve Ana Taşıyıcı Çelik İskelenin Yapımı*:** Köprü girişlerinde yapılan arkeolojik kazılar ile köprü yaklaşım dolgusunun devamındaki toprak dolgunun alınmasıyla oluşan boşlukların kapatılması ve üzerine gelecek olan taş döşemeyi taşıması için destekleyici betonarme duvarlar yapılmıştır. Kasım ayında yapımına başlanan geçici betonarme ayaklar ile 126 ton ağırlığındaki taşıyıcı iskelenin yapımı 2003 yılının Mart ayında bitirilmiştir. Geçici betonarme ayaklar üzerine, ana taşıyıcı olarak dört adet çelik kafes kiriş yerleştirilmiş, bunun üzerine ise kemer formunda hazırlanmış ahşap kasnakların oturacağı taşıyıcı çelik iskele oturtulmuştur Yan duvarlardaki çalışmalar için iş iskeleleri yapılmış, kemer taşlarının yerine konması için, iskele üstüne seyyar vinç tertibatı kurulmuştur (**Resim 21, 22, Şekil 3, 4, bkz.:** s. 3145).

Sağlamlaştırma: Köprü kenarlarında bulunan beden duvarları top atışından çok büyük zarar görmüştür. Konglemera olan bu taş dokunun onarımı ile kanat duvarlarında çimento sıvalı yerler elden geçirilmiş, çok hasarlı taşlar çürütülerek onarılması sağlanmıştır. Beden duvarlarındaki çatlakların tamiri ve köprü yaklaşım dolgularının tahkimi; puzolonik esaslı harç malzemesinin, taş dokudaki derz aralarına denk gelecek şekilde ve yaklaşık 60 cm derinliğinde açılmış φ25-28 mm çapındaki deliklerden duvar içine enjekte edilmesi şeklinde gerçekleştirilmiştir (**Resim 23, 24, bkz.:** s.3145).

Kemerin bütün ağırlığını taşıyan taş kürsülerin oturduğu konglemera kayaların takviyesi amacıyla, temelde φ76-101 mm çapında ve içinde 16 mm 3 adet nervürlü donatı bulunan deliklerde yapılan enjeksiyonda ise sadece çimento ve su kullanılmıştır.Ayrıca doğu ayağında bulunan ve iç savaş esnasında büyük hasar gören köprü ve kulenin yapım tarihlerini veren kitabesi de yeniden yazılarak orijinal yerine yerleştirilmiş, onarım kitabesi ise aynen korunmuştur (**Resim 25, 26, bkz.:** s. 3146).

Yonu Taşlarının Hazırlanması: Başka bir ihale bünyesinde; Mukoşa taş Ocağı'ndan çıkarılan Tenelija taşları, projesine göre verilen ölçülerde ve her bir blok taşın etrafında 3 cm'lik güvenlik payı bırakılarak itinalı bir şekilde kesilerek hazırlanmış hâlde ve brüt 360 m^3 olarak tarafımıza teslim edilmiştir. Makine ve elle yapılan bütün taş kesim çalışmaları Komos denilen sahada yapılmış, taşlar buradan alınıp, yerine monte edilmek üzere köprünün bulunduğu şantiyeye

taşınmıştır. Komos'ta teneliya taşlarının murçla –geleneksel taşçı aleti– yonularak son şekilleri verilmiş, bir yüzü için zıvana delikleri açılmış ve zıvanalar kurşunlu olarak yerine konmuştur (**Resim 27, 28, 29, bkz.:** s. 3146).

Kemerin Yeniden Yapımı:[10] UNESCO'nun kararlarına göre, kemerdeki deformasyonun aynen uygulanması istendiğinden kemerin 427 yılda yavaş yavaş edindiği deformasyon, taş ustaları eliyle ve her bir kemer taşına ayrı ayrı uygulanmak suretiyle bir defa da verdirilmiştir. Köprü kemerinde bulunan 456 adet yonu taşının, 440 adedi yeni taşlardan yapılmıştır.

Kemeri teşkil edebilmek için, her birinin ve her bir yüzünün ölçüleri birbirinden farklı olan 456 adet kemer taşı yan yana dizilerek, birbirleriyle uyumlandırılması için bilgisayar desteği ile hazırlanan bire bir ölçekli şablonlardan yararlanılmıştır. Her akşam yapılan imalatların topoğrafik ölçümleri alınıp, bu ölçüler bilgisayar ortamına geçirilmiş ve önceki taş sırayla uyumlu olacak şekilde bir sonraki taş sırasına ait şablonlar tekrar hazırlanmıştır. UNESCO'nun kararları ile, köprüde yıllara bağlı olarak meydana gelen bütün deformasyonların aynen kabul edildiği kriterlere göre hazırlanmış olan Uygulama Projesi; Proje Koordinasyon Ünitesi (PCU), Müşavir Firma (Omega, Hırvatistan) ve köprünün yeniden yapımını gerçekleştiren Türk Müteahhit Firması (ER-BU, Türkiye) tarafından büyük bir titizlikle ve aynen uygulanmıştır.

Yeni Kemer Yapım Aşamaları Şöyle Sıralanabilir: Köprünün doğu taraf kenar ayağı üzerinde yer alan hasarlı kemer ve korniş taşları söküldüğünde, kemere ait üzengi taşlarının, ahşap elemanlarla oluşturulmuş esnek bir bağlantı sistemi üzerine oturtulduğu, ayrıca kemer taşlarının birbirine kenet ve zıvanalarla

---

[10] Köprüler; ulaşım ağının devamı niteliğinde fonksiyonel yapılar olup, emniyetli bir geçişe imkân verebilmeleri için, her zaman stabil olmalarının sağlanması gerekmektedir. Bu doğrultuda, taş kemer köprülerin restorasyon çalışmaları kapsamında **kemerin yeniden yapımı** söz konusu ise kemere formunu veren özgün geometrisinin tespit edilerek, aynen uygulanması gerekmektedir. Ancak, UNESCO Uluslararası Uzmanlar Komitesi'nce "Orijinal yapının tasarım ilkelerine bağlı kalan, aynı zamanda tarihsel süreç içindeki izlerin ve eskimelerin görünmesine izin verecek bir felsefe benimsenmesi" yönünde aldığı karar nedeniyle; köprünün yeniden yapımına ait uygulama projesi kemerde yıllara bağlı olarak meydana gelen bütün deformasyonların aynen kabul edildiği kriterlere göre hazırlanmıştır. Buna göre köprünün yeniden yapımı; kemerin 427 yılda yavaş yavaş edindiği deformasyonun, her bir kemer taşına ayrı ayrı uygulaması suretiyle gerçekleştirilmiştir. Mostar Köprüsü'nün yeniden yapımında teknik danışmanlık yapmış olan bu bildirinin yazarı, bu kadar geniş açıklığı geçen ve bu kadar yüksek bir kemerin, yüzyıllar sonunda aldığı deformasyonlu hâlinin kemerin yeniden yapım aşamasında da –sanki özgün kemer formu imiş gibi– aynen uygulanmasının, yıllara bağlı olarak yaratacağı sakıncaları sözlü ve yazılı raporlarla dile getirmiş, ancak uygulama UNESCO'nun benimsediği felsefe doğrultusunda tamamlanmıştır. Bosna-Hersek Federasyonu Fiziksel Planlama ve Çevre Bakanlığı'nın 09.06.2004 gün ve UP-1/02/2/-23-7-48/04 sayılı yazıları ile oluşturulan Mostar Köprüsü Teknik Kabul Heyeti Komisyonu'nda da görev alan bu bildirinin yazarı, konu ile ilgili olarak düzenlenen 19.07.2004 tarihli teknik kabul tutanağında, "köprünün yeniden yapımının projesine uygun olarak yapıldığını, ancak UNESCO'nun felsefesi olan kemerin deformasyonlu olarak inşa edilmiş olması fikrine hâlâ katılmadığını", yazılı olarak ifade etmiştir.

bağlandığı saptanmıştır. Meşe cinsi ahşap elemanlarla oluşturulmuş bu özgün ve esnek bağlantı sistemi, yeniden yapım esnasında aynen uygulanmıştır. Her durumdaki geçerliliği, yıllara meydan okuyan dayanımla kanıtlanmış olan bu yöntemle; ***temel altında büyük boyutlu bir 'elastomer mesnet' teşkil edilmiş olduğu, kısaca zemin ile yapının tabanı arasına esnek enerji sönümleyici elemanlar yerleştirilerek, zeminden yapıya aktarılan deprem kuvvetlerinin azaltılmış olduğu,*** görülmektedir (**Şekil 5, Resim 30, bkz.:**s. 3146). Taş bloklar, projede gösterilen yerlerine yerleştirilmeden önce harcın suyunu emmemesi için su havuzlarında bekletilmiş ve suya doymaları sağlanmıştır[11] **(Resim 31, bkz.:** s. 3146). Yerine konulmuş olan taşların zıvana delikleri ve bu deliklere kemer sırtından dökülecek kurşun için kanallar açılmış ve derz kalınlıklarının her yerde 5-8 mm arasında olmasını temin etmek için 6 mm'lik kurşun plakalar horasan harcı sürülen taş yüzeyinin 4 köşesine yerleştirilmiştir.Köprüde konulan ilk taş; doğu tarafta (Tara) kornişe kadar sökülmek zorunda kalan kemerin üzengi taşları olmuştur. Batı taraf (Halebiya) tarafta sökülmeyip yerinde bırakılan ilk beş sıranın hizasına gelinceye kadar taşların kurşunlu kenetli olarak yerine konulması işlemine devam edilmiştir. Aynı zamanda yan duvarlar (tempan) ile kemer kaburgasının arka dolgusu yapılmıştır. İlk 5 sırada yer alan kemer taşlarında zıvana kullanılmamıştır. Her iki yakadaki taş sıralarının aynı hizaya geldikleri 5. sıradan sonra bütün sıralar kemer yayı boyunca birbirlerine hem kenetle hem de zıvana ile bağlanmıştır.

Kilit taşı konulduktan sonra, bu defa da kemer sırtından 5 sıra hâlinde kurşunlu kenetleme işlemi yapılmıştır (**Şekil 6, Resim 32, 33, 34, 35, bkz.:** s. 3147). Kilit taşı sırasının konmasına 3 taş sırası kaldığında; her biri 8 ton kapasiteli 5 kriko ile kemer taşlarına yay boyunca 340 barlık (346.80 kg/cm^2) bir basınç uygulanarak 3 gün süren yükleme testi yapılmıştır. Kilit taşı sırası yerine konmadan önce de uygulanan bu testin sonunda kemer yayında sadece 1.10 cm'lik bir deformasyon olduğu gözlenmiştir (**Resim 36, 37, bkz.:** s. 3147).

Korniş, Tempan, Döşeme Yapılması: Kemer taşları üzerine alt korniş, üst korniş taşları kenetli olarak yerleştirilmiş, tempanı oluşturan taşların da yerine konması kurşunlu ve kenetli olarak gerçekleştirilmiştir.

Köprü gövd.esinin her iki tarafında toplam dört adet odacık bulunmaktadır. Kemerin ayaklara aktardığı zati yükü azaltması bakımından çok önemli bir görevi olan bu odacıkların üstü, su izolasyonu uygulandıktan sonra orijinalindeki gibi taşlarla kapatılmıştır Kemer taşlarının enine bağlantısı ile sırt bağlantıları, korniş ve korkuluk taşlarının ise enine bağlantıları kenetler ile, kemer taşlarının

[11] Kemer ve tempan duvarlarında kullanılan ve yöresel dilde "tenelya" olarak adlandırılan taşın su emme oranı % 15 gibi yüksek bir değer olduğundan kontrolsüz su kaybı olmaması için, harç ile birleştirilen taşların, taş doyma noktasına ulaşıncaya kadar, kademeli olarak su havuzlarında bekletilmesi sağlanmıştır.

kemer yayı boyunca birbiri ile olan bağlantısı ile, korkulukların kornişlere düşey bağlantıları ise zıvanalar ile sağlanmıştır.

Kemer sırtına, ısı ve deformasyon izleme sistemi yerleştirilmiş ve izole edilmiş 17 adet sensör kablolarla bağlanarak veri kütükleri ile ilişkilendirilmiştir. Köprü döşeme taşlarını yerleştirmeden önce; kemer kaburgası üzerine önce horasan tecrit harcı sürülerek su izolasyonu yapılmıştır. Ardından boksit içeren ve yöresel adıyla "terra rossa" denilen kırmızı toprak, kireçle karıştırılarak serilip sıkıştırıldıktan sonra, üzerine sızan suların akması için küçük çakıllardan bir tabaka serilmiştir. Sıkıştırılan bu özgün tabaka üzerine döşeme taşları projesine göre dizilmiş ve derz araları Horasan harcıyla doldurulmuştur.

Köprüye metal korkuluk yapılmış, UNESCO'nun da uygun görmesi neticesinde eski ve yeni taşların yüzeylerini eskitmek için kumlama yapılmış, iskele kurulması için yapılan geçici ayaklar itina ile sökülmüş ve köprü 23 Temmuz 2004'te hizmete açılmıştır **(Resim 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, bkz.:** s. 3147-3148).

Mostar Köprüsü,Temmuz 2005 tarihinde **Dünya Kültür Mirası Listesi'**[12]ne alınmıştır

SONUÇ

XVI. yüzyıl Klasik Dönem Osmanlı Mimari eserleri içerisinde –fonksiyonelliği, estetik olgunluğu ve yakın çevresiyle oluşturduğu uyum ile taş kemer köprü örnekleri arasında– eşşsiz bir yere sahip olan Mostar Köprüsü'nün; iç savaş sırasında yıkılmasının ardından, yeniden yapımının Türkiye tarafından gerçekleştirilmiş olması, ülkemizin kültürel, tarihî, sosyal yapısına yönelik ilgi ve dikkatlerin yoğunlaşmasına yol açmıştır. Bu durum ülkemizde sahip olduğumuz değerlerin daha iyi anlaşılması adına da olumlu gelişmelere neden olmuş ve tarihî köprü onarımları ile ilgili çalışmalarımıza büyük bir ivme kazandırmasının yanı sıra, ülkemizde de yurtdışında yapılan kalitede restorasyonlar yapılabileceğini göstermiştir. Ayrıca, Pilot Kültürel Miras Projesi'nin amacı ile stratejik içeriğine uygun olarak gerçekleştirilen yeniden yapım çalışmaları; köprünün Dünya Kültür Miras Listesi'ne alınmasına ve dünya kamuoyunun ilgisinin Mostar'ın üzerine bir kez daha çekilmesine neden olmuş, bununla birlikte Bosna-Hersek halkları arasındaki dostluğu yeniden pekiştirerek Boşnaklara savaşla kaybedilen ekonomik canlılığı kazandırmış ve amacına ulaşmıştır. **(Resim: 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, bkz.:** s. 3149-3150).

[12] Haziran 2010 tarihi itibariyle;**Dünya Kültür Mirası Listesi'nde** bulunan **911 eser** içinde **6 köprü** yer almakta olup, bu köprülerden ikisi Bosna-Hersek'te bulunan ve XVI. yy. Klasik Dönem Osmanlı Mimarlığı içinde önemli bir yere sahip olan Neretva Nehri üzerindeki **Mostar Köprüsü** ile yine bir Mimar Sinan eseri olan Drina Nehri üzerindeki **Sokollu Mehmet Paşa Köprüsü***'dür*.

KAYNAKÇA

Çulpan, C., (1975), **Türk Taş Köprüleri**, TTK, Ankara, Türkiye.

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, **BOA**. MAD. Nu. 2775, s. 1023.

Goykoviç, M., (1989), **Stari Kameni Mostovi**, Belgrad, Yugoslavya.

Halaçoğlu Y., (2002), **Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme**, Ankara, Türkiye.

İlter, İ., (1994), **Köprü Mimarlığımızın Seçkin Örneği Mostar Köprüsü de Top Mermilerinden Kurtulamadı**, Karayolları Vakfı , Ankara,Türkiye.

KGM, (2007), **Karayolları Tarihi**, YTMK, Ankara, Türkiye.

KGM, (2010), **Tarihî Köprüler Şubesi Müdürlüğü Envanteri**, Ankara, Türkiye.

Mostar Belgeseli, (2004), TRT, Ankara, Türkiye.

Ortaylı, İ., (2007), **Türkiye Teşkilatı ve İdare Tarihi,** Cedit Neşriyat, Ankara,Türkiye.

Pasiç, C.-Kaptı, M., (2000), **The Old Bridge in Mostar and its Towers, Bridging Large Spans from Antiquity to the Present**, İstanbul, Türkiye.

Sert, H., (2004), **Mostar Köprüsü** (Yayımlanmamış Rapor), KGM, Ankara, Türkiye.

-----, (2002-2004), "Mostar Köprüsü'nün Yeniden Yapımı ile İlgili Teknik Danışmanlık Görevi Sırasındaki Gözlemler".

-----, (2005), "Korumada 50 Yıl", **Bildiri Kitabı**, MSÜ, İstanbul, Türkiye.

-----, (2007), "Tarihî Eserlerin Güçlendirilmesi ve Geleceğe Güvenle Devredilmesi Semp-I", **Bildiri Kitabı**, TMMOB, İMO, Ankara, Türkiye.

-----, (2007), "Mostar Köprüsü Sözlü Sunumu", **1. Mimarlık ve Şehircilik Kurultayı**, TMMB, Ankara, Türkiye.

UNESCO, PCU, World Bank, (2004), **Mostart, A Bridge Story**, Mostar, BIH.

HOW THE INFORMATION CARRIED FROM ISTANBUL BY HIS AMBASSADORS LED THE EMPEROR CHARLES V TO WAR OR PEACE

SERVANTIE, Alain
BELÇİKA/BELGIUM/БЕЛЬГИЯ

"Il negoziato con li Turchi era simile a chi giocava con una palla di vetro, che quando il compagno la manda con forza, non bisogna violentemente ribatterla e nemmeno lasciarla cadere in terra, perchè nell'uno e nell'altro modo si viene a romperla", **Marcantonio Barbaro***,* 1573[1]

INTRODUCTION: EMBASSIES AND NEGOTIATIONS OF THE HABSBURGS WITH THE OTTOMAN EMPIRE

The relations between the Habsburgs and the Ottoman Empire in the 16th century are often described as a succession of wary episodes. However a closer analysis shows that more years were spent in peace than in war, and that more exchanges of envoys and negotiations took place than expeditions. The success or the failure of these embassies conditioned however decisions on launching a war or not. Not less than fifteen embassies were sent to the Porte between 1528 and 1555, mainly by Ferdinand of Austria, but also two by Charles V – Corneille de Schepper in 1533-1534, and Gerard Veltwyck in 1545-1547; both of them accompanied envoys of Ferdinand, but led the main negotiation. During the same period the Porte sent eight envoys to Vienna.[2] Charles also promoted secret negotiations with Barbarossa through his vice-king of Sicily, errante Gonzaga.

Each of these missions unfolded in different political and military contexts. The conclusions drawn from Schepper and Gonzaga's "practices" led to the Emperor's expeditions to Tunis (1535) and Algiers (1541), while in 1545 peace was desired on both sides. Therefore each mission, well documented in the various archives of the Habsburg Empire, deserves to be studied separately.[3]

---

[1] Alberi, **Documenti di Storia Ottomana del Secolo XVI**, Florence, 1842.

[2] These negotiations have been well studied, less for the three missions I'll deal with. **Török Pál**: I. Ferdinánd Konstantinápolyi béketárgyalásai 1527-1547. Bp. 1930. **(Értekezések a történeti tudományok köréből XXIV/12.); Josip Žontar: Der Kundschafterdienst und die Diplomatie der österreichischen Habsburger im Kampf gegen die Türken im 16. Jahrhundert.** Ljubljana, 1973; A. C. Schaendlinger, "Die osmanisch-habsburgische Diplomatie in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts", **The Journal of Ottoman studies**, 4 (1986), 181-196; R. Neck, Diplomatische Beziehungen zum Vorderen Orient unter Karl V*,* **Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs,** Vienne, 5° vol (1952); G. Rill, Humanismus und Diplomatie, Zur Geschichte des Gesandtenwesens unter Ferdinand I, **Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs,** Vienne, 25° vol (1972) TLE; Kenneth Setton, **The Papacy and the Levant, vol. III, The Sixteenth Century and the Reign of Julius III,** The American Philosophical Society, Philadelphia, 1984.

[3] **Staatspapier zur Geschichte des Kaisers Karl V. aus dem Königlichen Archiv und der Bibliothèque de Bourgogne zu Brüssel,** mitgeteilt von Dr Karl Lanz, Stuttgart, Gedruckt auf Kosten des literarischen Vereins, 1845; **Urkunden und Actenstucken, zur Geschichte der**

1. Missions of Corneille de Schepper, 1533-1534

After the disaster of Mohács (1526) and the first siege of Vienna (1529), while Ferdinand of Austria had sent envoys to Constantinople in order to negotiate a compromise on the crown of Hungary, his brother, the Emperor, also heir of the Catholic Kings of Spain was quite reluctant to negotiations with the "Unfaithful" archenemy of the Catholic Church. In 1532, in the Diet hold in Ratisbon (Regensburg), Charles had to give concessions to the Protestants in order to get a rather limited military and financial support of the German princes and cities to help halting the Turkish progression in Hungary. No real encounter took place, as Süleyman's army was stopped for a month besieging the castle of Köszeg (Güns in Hungary), while the Imperial fleet of Andrea Doria took over the small fortress of Coron, South of the Peloponesis. Ibrahim pasha released the defendor of Köszeg, Jurisic, suggesting that serious negotiations should take place in order to solve once for good the fate of Hungary. Ferdinand sent an envoy to Constantinople – Hyeronimo de Zara, a Dalmatian captain, who remained dumb in front of the Sultan while presenting his credentials[4]. Ibrahim sent a *çavuş* to Vienna to get a confirmation of Zara's mission, with Vespasiano, son of Hyeronimo. Ferdinand sends on 11th March 1533 a memorandum to Charles V, arguing in favour of continuing the negotiation[5]: Ibrahim pasha hinted that provided that Transilvania is let to John Zapolya, Ferdinand could peacefully reign on the rest of Hungary. A peace treaty may be concluded, which would last for the life of the two sovereigns, provided Coron was restituted; no tribute was requested; Barbarossa's attitude would be put under control. However, Ibrahim threatened that in the absence of

---

Verhältnisse zwischen Œsterreich, Ungern und der Pforte im XVIe und XVIIe jahrunderte, par Ant. Van Gevay; Austro-Turcica 1541-1552, Diplomatische Akten des habsburgischen Gesandtschafsverkehrs mit der Hohen Pforte im Zeitalter Süleymans des Prächtigen, Ed. Srećko M. Džaja et Günter Weiss, R. Oldenbourg, Munich, 1995; "Missions diplomatiques. Corneille Duplicius de Schepper dit Scepperus, ambassadeur de Christian II, de Charles V, de Ferdinand *Ier,* et de Marie, reine de Hongrie, gouvernante des Pays-Bas, de 1523 à 1555", in **Mémoires de l'Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux Arts de Belgique**, tome XXX, Bruxelles, 1856, 231 p.; **Recueil du voyage du sieur Cornille Duplex Schepperus au grand Turck, descrit par luy-mesme** (1533-34), Bib. Alb. II 479 [Cat. 7425]; Papiers d'Etat du cardinal de Granvelle, Charrière, etc. **Collection des Voyages des Souverains des Pays-Bas**, publiée par MM. Gachard et Piot, t. III, Bruxelles, F. Hayez, Imprimeur de la Commission Royale d'Histoire, 1881. On the practical organisation of those embassies, see my article: Ambassadeurs de Charles-Quint aupres de Soliman le Magnifique, Anatolia

[4] "Cestuy-cy, [dict Ibrahim], monstrant le Sr Hiérosme, estant lez le grand Empereur, fut saysy de telle crainte qu'il ne sceut prononcher une seulle parolle", (**Journal of Schepper**). Dalmatian originary of Zadar, polyglott, captan of Buccar in 1531-1532, commissioner of the Danube army of Ferdinand in May 1532 (Sanuto, **Diarii**, LVI, 316). Ibrahim pasha mentions he is the cousin of a janissary of Bosniac origin who became sancak of Karaamid, maybe Rüstem pasha, see below. H. De Zara was appointed governor of Fiume (Rijeka) by Ferdinand in 1534, refusing to join Schepper's second embassy; died from a wound in the siege of Buda in 1541. (J. Žontar, **op. cit.,** p. 202; Schepper, AGR SEA 774 f° 12-18).

[5] AGR SEA 766- F° 132-136, in Gachard, **Voyages**, III, 450-455.

peace, an army and a fleet bigger than ever (six hundred ships!) would attack the domains of the Emperor.

On the basis of this report, the Emperor sends two envoys to inform the Pope on the state of the affairs and obtain at least a tacit authorization to proceed with the negotiation, which he considers particularly opportune.[6] On 26th March 1533 he also enjoins Corneille de Schepper, one of his counselors who was at Ferdinand's court, to take part in Zara's embassy as an alternate ambassador of Ferdinand[7]. Schepper should in particular bargain the restitution of Coron against a peace on behalf of Ferdinand at the most favourable conditions, including the restitution of the kingdom of Hungary to Ferdinand and of her dowry to Mary of Hungary, Charles' sister (mainly in properties of mines in Transylvania), the restitution of Algiers from Barbarossa to the Emperor or at least the disarmament of the later,[8] non-intervention in the internal affairs of Germany.

Here appears a complex situation: power sharing in Germany keeps Ferdinand, elected "king of the Romans", i. e. designated successor of his elder brother, as his brother's personnal leutnant in Germany,[9] submitted to his orders and instructions, particularly as far as it concerns external relations and relations with the Church. Nominally Ferdinand is the King of Hungary and can negotiate as such, but should take into account the general interest of Christianity. Schepper thus gets instructions from Charles, and similar ones from Ferdinand; although his official status in front of the Turks is just a „Ferdinand's envoy"and he does not bring any present on behalf of the Emperor,[10] he is known through information provided

[6] Mission of count de Salm and Sancho Bravo, see AGR SEA 767, f° 136-139, in Gachard, **Voyages**, III, 559-561: "nostredict advis que, quant aux menasses dudict Ibrayn Bassa, ne nous y arrestons beaulcop, pour la légiéreté dont il est accoustumé user ... si se pourroit perdre ceste conjuinture et occasion de l'appointement d'entre nostredict frère et ledict Turcq, lequel nostre frère."

[7] AGR SEA 766- f° 138-145, in Gachard, **Voyages**, t. III, pp. 455-460.

[8] "Aussi que ledit Turcq contraingne Barbarossa, puisqu'il est son serviteur et à ses gaiges et personnaige de petite extraction, mal vivant, robeur et pyrate de mer, qu'il se désiste, et départe entièrement à nostre proffit de Alger et la nous restitue, et en délaissant au surplus et habandonnant ledit Barbarossa, ou du moings promectant de ne luy bailler assistance quelconque à l'encontre de nous et de noz royaulmes et subjectz… Et au reffuz d'Argel, que ledit Turcq assheure les pays d'Espaigne dudit Barberousse, et qui délivre les basteaulx, ou sinon luy face oster du tout sesdicts basteaulx de ce costel là, et qui ne luy puisse tenir." (AGR SEA 766) The terms used here resemble similar vocabulary used today vis-à-vis "terrorist groups".

[9] "Comme représentant nostre propre personne", see Horst Rabe et Peter Marzahl, "Comme représentant nostre propre-personne" - Regentschaften und Regentschaftsordnungen Kaiser Karls V, in **Karl V.: Politik und politisches System: Berichte und Studien aus der Arbeit an der politischen Korrespendenz des Kaisers**, éd. Horst **Rabe,** Constance**,** Universitatsverlag Konstanz, 1996, pp. 71-94.

[10] "Ayant bon advis de [...] vous dénommer et tenir pour serviteur de nostredit frère et par luy envoyé en ceste charge, tenant ceste instruction secrète, comme vous sçavez que mesmes pour ceste raison la chose requiert. " Again for the second embassy : "Si par adventure ledict Turcq ou Ybrayn Bassa faisoit mention de présens, de nostre part vous en excuserez, pour non estre là

by the Venitians or the Ragusans to be the Emperor's envoy and actually leads the negotiations- Ibrahim pasha plays on these nuances putting Schepper in an awkward situation. In 1545-47, a similar situation will happen with Charles' envoy, Gerard Veltwyck, this time bringing official credentials of the Emperor, and Ferdinand's envoy, Sicco, who gets reproaches to have negotiated before Veltwyck arrives.[11]

The choice of Schepper was probabıy due to the fact that on one side Charles did not want to send a Spanish subject which would look too close to him, on the other side in global negotiations where the Empire was involved, Charles V preferred advisors of the Low Countries, with some legal training, knowing both Latin and German.[12]

Corneille de Schepper (Cornelius Duplicius Scepperus in latin), son of a burgomaster of Dunkirk, born in Nieuwpoort around 1502, studied in Paris and in the **Collegium Trilingue** at the University of Leuven[13] There he joined a debate on Astrologists which led him to publish a book attacking the "dreams" of Johan Virdung, astrologist of Heidelberg, who had assigned the planet Mars to Turks and the Lion galaxy to Constantinople;[14] he remained always curious about the possible influence of asters on the fate of the world. In 1523 he started to serve the king of Denmark, Christian II, brother in law of Charles V, exiled in Mechelen, writing pamphlets against the King's opponents;[15] he moved to the service of the Emperor after the King decided to try a return to his home country. The carrier of Schepper will be in the shadow of the Emperor's chancellors, Gattinara, and after

envoyé principalement de par nous, ains (comme dit est) pour ambassadeur dudict Sr Roy et avec autres excuses que ledict Sr Roy pourra de son coustel adviser en cas que fut besoing" (Monzon, 31 December 1533). The exclusion of gifts is discussed in the instructions: the Emperor did not want his presents be considered as a kind of tribute paid to the Sultan.

[11] Miguel Ángel Ochoa Brun, **Historia de la Diplomacia Española. La Diplomacia de Carlos V**, MAE, Madrid, 1999; Heinrich Lutz, "Die europäische Politik des Hauses Österreich im Zeitalter Karls V. und Ferdinands I.", **Diplomatie und Außenpolitik Österreichs. Elf Beiträge zu ihrer Geschichte**, Vienne, 1977, pp. 45-48.

[12] See Martin Lunitz, **Diplomatie und Diplomaten im 16. Jahrhundert. Studien zu den ständigen Gesandten Kaiser Karls V. in Frankreich**, 1987, p. 36-37.

[13] Saint-Genois, " Recherches sur le véritable nom, le lieu de naissance, la famille et les armoiries, la sépulture et les écrits de Cornille de Schepper, dit Scepperus", **Messager des Sciences Historiques**, Bruxelles, 1856, 1. Jonkh^{r} Mr M. de Haan Hettema & A. Van Halmael, **Stamboek van den frieschen adel**, Leeuwarden, 1846.

[14] **Assertionis Fidei Adversus Astrologos. Sive de Significationibus Coniunctionum Superiorum Planetarum anni Millesimi Quingentesimi Vicesimi Quarti,** Ad Reverendissimum Cardinalem D. Erhardum a Marka, Archiepiscopum Valentinum, Episcopum Leodiensem Ducem Bulionum Comitemque Lossensem, Cornelio Sceppero Neoportuensi Philosopho authore. Libri Sex. Veneunt Antverpiae in Aedibus honesti viri Francisci Byrckmanni Bibliopolae, ac Civis Coloniensis. Ac Coloniae in aedibus ejusdem sub intersignio pinguis gallinae. 7 juin 1523.

[15] Jean-Jacques **Altmeyer**, **Histoire des relations commerciales et diplomatiques entre les Pays-Bas et le Nord de l'Europe,** 1840.

his death (1530), Granvelle, sent to prosecute "false new Christians" in the Low Countries and their relations with Turkey,[16] to many diplomatic missions across Europe, keeping a correspondence with Erasmus and some famous humanists like the Pole Dantiscus, or Nicolas Olah, secretary of the Queen Mary of Hungary. Favourable to a compromise with Protestants, he ironically notes that "if the Protestant doctors had had enough money, they could easily have bought from the Italians whatever religion they would like…[17] Ferdinand appreciated him for his knowledge of languages (French, Flemish, German, Latin, and of course during his stay in Spain, Spanish, Italian).

Schepper, according to his **Journal**, arrives in Istanbul end May 1533 and immediately meets Ibrahim pasha, who let understand that a full settlement of the Hungarian question is at reach, and even a comprehensive peace with the Habsburgs. Ibrahim presents himself in such a way that he seems to have all power in his hands and through his frankness about relations with the French in particular, his knowledge of the political situation in Western Europe, he shows himself as convincingly open to peace, attributing the main reason of the Emperor's interventions in Hungary to French hatred.[18] The audience given by Süleyman on 23th June1533 remains formal but Schepper is convinced that the negotiation has at least partly succeded.[19] He immediately reports back in a crypted letter to the Emperor on 2nd July 1533.[20] "Thanks to God, I had a good conclusion of our

[16] See Alain Servantie, " Enquêtes sur les nouveaux chrétiens d'Anvers et leurs relations avec la Turquie (1530-1548)", in **A Bridge between Cultures**, Isis Press, Istanbul, 2006.

[17] Frà Paolo Sarpi, **Histoire du Concile de Trente***,* 1686, p. 52.

[18] "Il le clame à Schepper ["il gouvernoit ce grand empire, que tout ce qu'il faict demeure faict, car il avoit toute puissance, touts offices et touts royaulmes. "Ce que, dict-il, je donne est et demeure donné, ce que je ne donne n'est donné, combien que le mesme grand Empereur veuille donner et ayt donné, s'il ne me plaist, ne sortira aulcun effect. Car toutes choses sont en mes mains : guerre, paix, richesses." (**Journal of Schepper**).

[19] "Le grand Empereur vous accorde tout ce que vous avez demandé; vous estes heureux d'avoir ceste bonne responce, laquelle six aultres qu'ont icy estez, n'ont pu impétrer; le grand Empereur vous accorde bonne et stable paix, non pas pour sept, vingt et cincq, ou cent ans, mais pour deux et trois cens ans, et aussy longtemps que vous mesmes le vouldrez garder. Le grand Empereur se gouvernera au regard de son filz [Ferdinand] selon que appartient à ung bon père: ses terres et vassaulx sont au commandement de son filz [...] le grand Empereur rend à la royne Marie son douaire et tout ce que luy at appartenu au royaulme d'Hongrie." **Journal of Schepper**.

[20] "Et graces à Dieu eut bonne fin de noz affaires, comme entenderez à nostre retour. J'ay bien pensé sur ce m'enchargeastes à trouver pardeçà […] de reubarbre et boolus arménins. Mais nous ne trouvons chose que vaille. Quant aux marchandts que sçavez, ilz feroient leur prouffit, s'ilz trouvassent quelque moien de venir pardeçà, principallement avec joiaulx et pierres précieuses; les Vénetiens en ont bien […] fait leur prouffit. Je vous en asseure s'il vient à point tenez leur […] quelque propos. Ilz pourront venir seurement. Car nous avons fait une bonne et ferme paix de part du Roy, nostre maistre, avec le grand Seigneur. De sorte que très bien dépeschez, partirais d'ici, et pourront porter avec eulx. Le Turcq n'a pas voulu comprendre l'Empereur ne faire tresve avec Coron, qu'est assiégé, si ce n'est que Vostre Magesté mande vers luy ses ambassadeurs propres." AGR SEA 766- F° 159, in Gachard, **Voyages,** III ,

business as you will hear on my return. I thought very much about what you asked me to find here rhubarb and Armenian bole. But we don't find anything worthy. As far as the merchants you know, they would make profit if they could manage to come here, mainly with jewels and gems... We have a good and firm peace on behalf of the King [of the Romans], our Lord... The Turk did not want to include the Emperor, nor make a truce on Coron, which is besieged, if Her Majesty does not send her own ambassadors." In other words, ambassadors of the Emperor with full credentials should be sent. Rhubarb[21] and Armenian Bole[22] had a reputation of medicines, and were imported as such from Turkey; we can imagine that the meaning in the message is that they bring a relief (peace) to the Emperor, who precisely in Spring 1532 had been subject to haemorrhoids.

Schepper reaches Monzon, in Aragon, where the Cortes were meeting in presence of Charles V, on 2nd December 1533. Reports and new instructions drafted show that Schepper made an oral report, on which the instructions, issued on 24 December are based.[23] These instructions reflect the information and the state of mind of the Emperor at this stage: to negotiate with the Turk is "regularly prohibited" and may "induce disputes on the reputation of the Emperor, temporal leader of Christianity, unless this may benefit the whole Christianity".[24] If a peace with the Turk seems obtainable, he insists that it should be ratified by the Pope, as spiritual leader of the Christianity, in order to avoid "disreputation". Coron should be used as money of exchange against the recognition of Ferdinand's power in Hungary, as had already been suggested in March 1533. Instructions are given to the Spanish commander of Coron to wait till March 1534. Some doubts remained: the recent statement of Francis 1st in Marseille in October 1533 to the Pope Clement VII, that not only he would not prevent the invasion of Europe by Süleyman, but on the contrary would favour it, had been immediately reported to Charles V; for this reason, any peace with the Turks should also include the French.[25] The war against Persia might weaken the Ottoman Empire and give an opportunity to launch an expedition towards unwarded places. However dealing

[21] On rhubarb, see Belon, **Les observations de plusieurs singularitez**… chez Hierosme de Marnef, Paris 1588, pp. 167 et 352; Rembert Dodoens, **Histoire des Plantes**, 1557; Thevet : **La cosmographie universelle**, Livre V, chp. iiii; Discours du rheubarbe, & du traffic d'iceluy, & abus qui s'y commet en ces païs-là, t. II, Lyon, 1575.

[22] The Armenian bole or sealed clay (" terre sigillée"), principally coming from the island of Lemnos, was recommended by Ambroise Paré as an astringent against stomach pains; it was part of the medecines of the seraglio under the name tin-i ermenî, (**see:** Michael Rogers, "The Palace, Poisons and the Public. Some lists of drugs in Mid-16th Century Ottoman Turkey", **in Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Ménage,** The Isis Press, Istanbul, p. 285.

[23] "Puisque l'on a ouy le rapport du secrétaire…" **Articles pour traicter** AGR SEA 766- 220-233; Gachard, **Voyages**, III, pp. 496-498; latin translation in von Gevay, **Urkunden und Aktenstücke.**

[24] "Nous, estant le chief en toute la temporalité de ladicte Chrestienté, ne povons en chose de telle importance et considéracion disposer ny user de la libéralité", 26th March 1533.

[25] " tresve communicative".

with the Turks may help gaining time and solve issues pending in Christianity.[26] The report of Schepper had mentioned the "indignacion et malvaillance" of the Christians met on his way back from Istanbul to Bosnia, letting understand they would be ready to revolt and give support to the Emperor's troops, if the later would send troops to the area. Charles V, in his instructions of December 1533, suggests his envoy to have secret contacts with them and give them hope that something may be prepared.[27] Schepper is also instructed to get the support of Alvise Gritti, "Beyoğlu", bastard of the Venitian doge Andrea Gritti, and close collaborator of Ibrahim Pasha, who was playing a complicated double game. The instructions suggest that the envisaged peace treaty should last as long as possible. And in case a peace treaty would not be agreeable, at least to obtain a truce or "abstention of war".[28]

Schepper had to leave immediately Monzon; he met Ferdinand in Vienne and then sailed from Fiume to Ragusa, riding to Constantinople where he arrived end April. But hosted by Ragusan merchants in Sofia, he had learnt from them that Coron had already been surrendered to the Turks on 1st April; he has therefore lost the only bargaining piece he had in hands. Ibrahim has already left, marching towards Iraq. Ayas pasha, in charge, does not intend to discuss really. The audiences given to Schepper by Süleyman turn to vinager, the Sultan harshly criticizes Ibrahim Pasha and Gritti, claiming he is the sole sovereign, and putting into question what had been negotiated the earlier year. When Schepper leaves the Sergalio, he is booed at by Janissaries barking like dogs: "Spanya! Spanya!"; no peace could be concluded.

Schepper then understands that Ibrahim pasha's position is threatened, as well as the position of Alvise Gritti. He had extensive discussions with the later.[29] Gritti alleged that the Emperor had had an extraordinary chance to negotiate a stable peace with the Sultan, but did not grab it, because he did not want to put the price [the stake was high: dropping Hungary]. The appointment of Barbarossa as head of the Ottoman Fleet may create trouble in the Mediterranean, if his ascension

[26] "Et oyres qu'il n'y ayt trop grande asseurance aux traictez et promesses dudict Turcq, toutesfois pour peu que ce que l'on traictera avec luy dure, sera tousjours austant d'avantaige pour respirer et faire cependant ce que l'on pourra, et en ce de la foy et au surplus des affaires de la Chrestienté, rompre les praticques des autres, et entendre ce qu'en est passé, pour en estre préadvisé pour l'advenir."

[27] "Au regard des Chrestiens, qui sont au cousté de Constantinoble, et en la subjection dudict Turcq, désirons leur réduction en nostre obéissance et à la Chrestienté. Vous les tiendrez (secrètement) en espérance, et qu'ilz entendent que ce qui se traicte est pour le mieulx."

[28] "Que ladicte paix soit à la vie de Sadicte Majesté Impériale et dudict Turcq, à condicion toutesfois et moyennant que ledict Sainct Père la vouldra approver et estre comprins en icelle, sans lequel Sadicte Majesté, par devoir de Empereur Romain et prince catholique, et pour ce qu'il doit à la loy et religion chrestienne, ne treuve que, sans screpule de conscience, il puisse traicter de telle et si longue paix."

[29] **Report of Schepper**, 1534, in Von Gevay, **Akten**, etc.

and the formation of a big Turkish Fleet is not checked, and if he gets along with the French King.[30] After conquering Iraq –the Padishah left Istanbul on 11th June eastward, he intends to turn his efforts back West to the conquest of Italy. The expedition to Iraq gives a unique opportunity to Charles in the Mediterranean. Gritti tells Schepper: «There had never been a better opportunity to attack the Turks… Greece was left without deffence... he knew what was scaring the Turks and where they should be attacked… He would explain King Ferdinand privately when meeting him... Corneille should tell Emperor Charles, on his behalf, that first of all he should increase his fleet and oppose Barbarossa…. Crushing Barbarossa in Africa would open the road of Constantinople, left without defence, to the Imperial Fleet... Charles should not wait the end of the Iraqi campaign".

On the point of leaving Istanbul on 2nd June 1534, Schepper writes a crypted letter to the emperor advising not to send tapestries anymore, "since Ibrahim pasha left, things are going otherwise than in the earlier year… one should find another means to dispose of these goods". This quite certainly refers to the travel made in 1533 by the Flemish painter and tapestry designer, Pierre Coecke of Aalst, to Constantinople, at the request of tapestry merchants of Brussels and Antwerp, in collaboration with Augsburg and Venetian merchants; he brought samples of the famous Brussels tapestries on the battle of Pavia and on the hunting of Maximilian, hoping that Ibrahim pasha would be interested in ordering copies. It seems that Coecke could not approach the Grand Vizier, who had probabıy already left eastward and the Padishah, arguing that his faith did not allow human representations, sent the painter back with some gifts![31] Schepper's allusion might very well be a metaphor on the impossibility to sell the peace to Süleyman, after the Grand Vizier had left the Ottoman capital… He precises in cipher: "Sir, the Turk wants neither truce nor peace. The King of France is the reason. The Turk

[30] "Feu Loys Gritti, faisant profession publiquement de serviteur dudit roy de France, dit à Constantinoble à Messire Cornelio Sceppère, que vous congnoissez homme digne de foy et tel extimé, que l'armée de mer que s'apprestoit lors et que ledit Barbarossa a amené deppuis en la dite chrestienté, comme admiral et serviteur dudit Turcq, estoit au pourchatz et en faveur dudit roy de France, adjoustant ledit Gritti que en ayant remonstré audict Turcq qui debvoit au moins suspendre ceste emprinse pendant celle qui faisoit à l'encontre du Sophy, ledit Turc luy avoit respondu qu'il ne pouvoit faire aultre chose, pour l'avoir ainsi promis audit roy de France". **(Papiers d'État du Cardinal de Granvelle**, I, 344.)

[31] Pieter Coecke: **Description de la cour du Grand Turc Soliman faisant son sejour en Constantinople, avec la manière des vestements de ceux de sa suite**, Anvers, 1553; **Le livre des peintres de Carel van Mander, Vie des Peintres flamands, hollandais et allemands** (Harlem, 1604), Paris, Librairie de l'art – J. Rouam, 1884, t. I, pp. 184-189. Kellenbenz, "Jakob Rehlinger, ein Augsburger Kaufmann in Venedig, **Beiträge zur Wirtschafts und Stadtgeschichte. Festschrift für Hector Ammann,** Wiesbaden, 1965, pp. 362-379. Georges Marlier, **La Renaissance flamande. Pierre Coecke d'Alost.** Bruxelles, 1966, pp. 55-75; J. B. Tavernier, **Nouvelle relation de l'intérieur du serrail du Grand Seigneur,** Paris, 1675, pp. 142-143, writes that a defterdar told him that a tapestry representing Charles V on his throne was kept in a deposit of the seraglio with European books and maps.

wants you to restitute to the King of France the country he claims. Barbarossa is coming to take Tunis, and has intelligence in Grenada, etc."[32]

I share Gülru Necipoğlu's analysis.[33] Ibrahim pasha had been accused of being "gâvur" because he erected some statues taken from Buda on the hippodromç he was a man open to Western influence, receiving artists and adventurers, collaborating tightıy with Venetians and a Christian like Alvise Gritti, and more opposed to Persians (in a speech to a Polish Ambassador, he describes the Kızılbaş as having unnatural practices, contraty to both the Christian and the Muslim faith). The internal rivalries within the closest ring around the Sultan led to his fall and to a reversal of the external policy. Schepper's report end 1534 to Charles V leads him to prepare the expedition to Tunis of 1535.[34]

2. The secrete missions of Ferrante Gonzaga (1539-1540)

Following the success of the Tunis expedition and the campaign in Provence against Francis 1st (1536), Charles V dreamed that a full Crusade would be possible. He tried to ensure first the support of the Venetians through the conclusion of a League, then the neutrality of the French, discussed particularly in Nice and Ayguesmortes (1538). However, in its first engagement against the Turks, at Preveze, the Imperial Fleet retreated; like in 1532, Doria occupied a small fortress on the Montenegrin coast, Castelnuovo (Hercegnovi). Barbarossa took it back in a fierce battle on 7 August 1539.[35] Meanwhile the Venetians, seeing most of their Aegean possessions occupied, had started to negotiate secretely a separate peace with the Turks. Internal opposition to the Crusade in Spain and in the Low Countries, lack of money, the request of the Empress on her death bed to

[32] "Me sembla que pourrez dire à Pierre vande Walle touçant les tapisseries et aultres marchandises. Depuis ce temps les marchandts ont eut assez à souffrir, et de jour en jour se treuvent oppressez de plus en plus; de sorte que je ne conseille pas qu'ilz y viegnent plus, comme aussi je croy qu'ilz ne feront. Il fault trouver aultre mode pour hwyder lesdictes marchandises. Je vous advertiz bien que je vouldroie estre en Flandres auprès de vous. Car, par l'absence d'Imbrahim Bassa, les choses vont aultrement qu'elles ne soulloient." and in cipher : "Sire, le Turcq ne veult avec Vostre Majesté ne trefve ne paix. Le roy de France en est la cause. Le Turcq veult que restituez au roy de France le pays qu'il prétend estre sien, et l'argent que de lui avez eu, et l'artillerie de Coron avec les gens de là partis. Barberossa lui a promis faire Vostre Majesté tributaire. Barberossa est parti au xxe de may vers Callipoli. En juillet il sera en terre Aljer. Il aura en tout cent voilles en gallères et fustes. La voix est qu'il yrat à Tunes, en Barbarie... Barbarossa a intelligence en Granad, …Le roy des Romains a bonne paix." AGR SEA 767 f° 70-71, Gachard, **Voyages,** III, 539-541.

[33] Gülru Necipoğlu, " Süleyman the Magnificent and the Representation of Power in the Context of Ottoman-Hapsburg- Papal Rivalry", **The Art Bulletin,** Septembre 1989, vol. LXXI, n° 3, pp. 401-427.

[34] After his return from Turkey, Schepper continued his diplomatic carrier as a counselor of the Emperor, member of the order of the Golden Fleece, taking part in numerous missions; he also published an apologetic volume on the Emperor's policy, **Rerum a Carolo V Caesare augusto in Africa bello gestarum commentarii**, in Antwerp 1553. Married to a widow, Isabelle d'Onche, he died on 22nd March 1555, his tumb is still in the church of Eke, near Ghent.

[35] AGR, Audience, 1520-278-279.

continue the **Reconquista** in Africa, finally dissuaded the Emperor to launch the Crusade.

As early as 1537, a prisoner of Spanish origin, Alarcón, freed by Barbarossa, informs the vice king of Sicily, Ferrante de Gonzaga, that the kaptan-i derya, disappointed of his situation in Istanbul, is ready to defect to the service of the Emperor. The discussions resumed in the margin of the siege of Castelnuovo. According to Spanish sources, the kaptan-i derya himself suggested that if the was given the whole of North Africa from Algiers to Tripoli, he would defect from the Turkish service and join the Emperor including against the King of France, send his son as a hostage to Spain, let the trade flow freely. In September 1539, Ferrante de Gonzaga and Doria gave instructions to Juan Gallego for these contacts, asking that some prisoners be freed as a token of good will; Barbarossa confirmed his intention to defect. While Gonzaga was enthusiastic about the negotiation, Doria, mildıy supported its continuation and accepted that an emissary be sent to Istanbul to pursue the discussion, but only on behalf of Gonzaga himself and officially to procede to an exchange of prisoners.[36]

Gonzaga and Gallego came up to Ghent in order to meet the Emperor and get his instructions. On 3rd March 1540, Charles V agreed in general Barbarossa's requests, except he wanted to keep Spanish presides in North Africa and Tripoli should remain in the hands of the Knights of St John; in exchange, the kaptan-i derya should burn the Turkish Fleet while leaving Istanbul and he should not give asylum to Moriscos fleeing from Spain; he encharged jointıy Gonzaga and Dorya to negotiate with Barbarossa on his behalf[37]. A Spanish captan, Vergara,

[36] See letters of Ferrante Gonzaga, 24/4/1537 and 3/8/1537 Messina, R. Arch. di Parma, Reg. delle cose del governo di Sicilia, 1535-1539, f° 61-62, f° 105-106, Lafuente- Don Juan Valera, **Historia general de España**, Montaner y Simón, 1922, t. VIII, 358-361 Instructions of Andrea Doria to one of his agents, Biblioteca Nacional, Madrid, X 137, t. III de Miscelaneas, publié dans **Memorial histórico español,** VI, pp. 430-538; **Colección de Documentos Inéditos para la Historia de España,** I, 1842, p. 214 . Sorgia, **La politica nord-africana di Carlo V,** 1963, p. 90; Capasso, **Il Governo di don Ferrante Gonzaga 1531-1543**, in Arch. Storico Siciliano, 31 (1906), 19-106; Carlo Capasso, "Barbarossa e Carlo V ", **Rivista Storica Italiana**, Année 49, II, 1932, pp. 169 sq.; Dr Monnereau & E. Watbled, "Négociations entre Charles Quint et Kheiredin (1538-1540)", **Revue africaine**, 15, 1871.

[37] Carta de creancia dada por Carlos V. al Principe Juan Andrea Doria y a D. Fernando Gonzaga para que pudiesen tratar con Barbaroja en nombre de S. M., Ghent, 3 March 1540,:
Que será amigo de amigo y enemigo de enemigo.
"Que se vendrá a servicio de S. M. con 55 ó 60 galeras."
"Que enviara su hijo á España para ques este con S. M."
"Que desarmará las galeras todas, y hará loes arraeces alcaides y limpiará la mar de corsarios."
"Que si S. M. hiciere la guerra al Turco, que le ayudará con todas sus fuerzas, y á donde quiera que fuesen nuestras galeras irán las suyas, si Su Majestad quisiere."
"Que sera´la contratación libre entre los vassallos de S. M. y la Berbería, sin diferencia alguna, como si todos fuesen una ley…"
"Que si S. M., por algunos respectos hiciere la guerra á Venecianos, que le ayudará con todas sus

meanwhile, between 13 February and 7th March, came secretly to Istanbul, hiding below oranges and limons in a fuste sailing from Chios to Beşiktaş. Barbarossa complained that even the Padishah had heard about the 'secrete practices', but suggested he could sail and meet the Imperial fleet in Lepanto where under the cover of a battle, he would in fact join it. Vergara left in a group of redeemed captives.[38] The requests put by Barbarossa to Vergara exceeded what the Emperor had agreed in Ghent. Further contacts take place in Algiers.[39] The Grand Master of the Knights of St John, having been requested to deliver Tripoli advised instead for a direct negotiation between the Emperor and the Sultan. Several close advisers to the Emperor, including Dorya, esteemed that Barbarossa was playing a double game.[40] Rumors spread from Turkey that the Padishah would like to give Tunis to his second son, in a kingdom of Berberia which may receive all Moriscos.[41] The last missions of a Spanish agent, Juan de Aragón, proved useless, as anyway preparations were actively made for a campaign in collaboration with the French. Finally, the main actor, Gonzaga, in 1541 suggests to "break the practice".[42]

---

fuerzas a tomar á Venecia, y á todos lo demás que S. M. quisiere."
"Que si el rey de Francia hiciere la guerra á S. M., que le aydara á tomar a Marsella, y a tomar todo el reino si S. M. quisiere.
"Que dejaria coralar (pescar coral) libremente en las islas de Tabarca y Macalharez; que ayudaria con todas sus fuerzas contra Venecianos si moviesen guerra." (**Colección de Documentos Inéditos para la Historia de España**, I, 1842, p. 214 1).

[38] "Relación de lo que el capitán Juan de Vergara pasó con Barbarroja en Constantinopla desde el 13 de febrero hasta 7 de marzo que salió de ella", AGS, Estado, leg. 468.

[39] **See:** Gonzaga, Messina, 27/4/1540, R. Arch. di Parma**, Reg. delle cose di guerra, 1540-43,** f° 1-4, Report of Juan de Aguirre, 27th July AGS, Estado Leg. 1114- fol. 109. Aguirre writes that a renegade named Alexandro, son of a doctor from Valencia, publicly accused Barbarossa of treason. The Padishah had heard all parties and reconciled with Barbarossa, telling him: "Father, I don't believe a word of those who slandered you; take whom accused you and punish him as you like." Barbarossa thanked the Sultan, but suspected his son, because Vergara had stayed in his room, and wanted to kill him. Then he suspected doctor Romero and got him tortured to learn who was in the conjuration, and he imposed him 500 strokes of **falaka**, but they were innocent... " A comment on this letter adds that on the contrary, it seems that "the Turk had dissimulated with Barbarossa". Vergara meets Murat ağa, Barbarossa's deputy, in Monastir on 11 August 1540 AGS, Estado, 1114, f° 59.

[40] **See:** Lope de Hurtado to the Emperor, 16 /10/1540; AGS, Estado, 869/323. **don Diego Hurtado de Mendoza**, to Francisco de los Cobos, Venice, 24 /11/1540, in**Vázquez** & R. Selden Rose, **Algunas Cartas de don Diego Hurtado de Mendoza**, pp. 57.

[41] Lafuente, VIII, 363, n. 4.

[42] In December 1540- April 1541, and agains end 1541, in Istanbul, see Ludwig Cardauns, **Von Nizza bis Crépy, Europäische Politik in den Jahren 1534 bis 1544,** W. Regenberg, Rome, 1923, 186-187; see also letters of Laski to Ferdinand, 13 and 17/3/1541, who mentions two Spaniards who had been sent to Barbarossa Barberousse **in causa defectionis ad Caesarem** still kept in jail in March 1541, V. Gevay, **Urkunden und Aktenstücke**, III, 3, n° XXXVII et XXXVIII; Gonzaga to the Emperor, 31 December 1541, R. Arch. di Parma, **Reg. delle cose di guerra, 1540-1543,** f° 41, Carte Gonzaga; 28 April 1542, **ibid**. f° 54; July 1542, **ibid.** f° 60; 30 October 1542, **ibid.** f° 72, in G. Capasso, **II Governo di don Ferrante Gonzaga 1531-1543,** 405.

The secret practices were not that secret, as most of Spanish embassadors had been införmed, and finally the French, the Venetians, the Saint Siege[43] learnt it.

In fact, according to Turkish sources, it seems that Barbarossa had presented the case in the Divan, and the sadrazam Lûtfi pasha would have suggested to play with the Emperor and pay him with words.[44] Reading Spanish reports however, the information given to the Divan may well have been rather filtered, but why the old fox (he was nearly 70 years old and would die in 1546) would have gambled such a big change?

Dorya suspected it, as the cardinal Bembo wrote: "Never a crow will blind another crow".

In conclusion, it appears that as long as these "secrete practices" were going on, the Emperor, already busy with the rebellion of Ghent, was prevented to engage in Crusading. The collapse of the talks, then the Turkish intervention in Hungary in 1541, finally pushed him to launch the disastrous expedition against Algiers in the fall 1541. The failure of this expedition and the uncertain result of Barbarossa's campaign with the French in 1542-1543, let think that only a global peace negotiated at the highest level is possible.

3. Veltwyck and the Peace of 1547

After the disastrous expedition of Hadım Süleyman pasha against Diu in 1538,[45] Edoardo Cattagno (or Cattaneo),[46] of Genoese origin, passed from the Portuguese colonies in India to Constantinople in 1540, bringing back in February 1541 a letter of Süleyman to the Portuguese King John III suggesting a negotiation on spice trade sharing in the Indian Ocean. Discussions carry on in Spring 1542, in 1543 and till June 1544 lead by Cattagno, with the help of another Portuguese

[43] The French envoy Rincon writes to the French Ambassador in Venice, Pellicier, on 14 and 20 /2/1540, that a Spanish agent de "Jehan Galiego, ministre de l'empereur devers Barberousse " is hiding in Barbarossa's house. Charrière, **Négociations du Levant,** I, 426-427 and 482. In March 1540, the Venetian Senates calls the Spanish ambassador Mendoza to get information on the secrete practices between Charles V and the Turks, E. **Spivakovsky**, **Son of the Alhambra;** 95; Fouché-Delbosc, ed. **Archivio de investigaciones Historicas** (AIH) II, (1911), 162-172. On 24 /11/1537, the noncio Poggio, from Monzon, writes to Rome that there was hope to "ridurre Barbarossa a devotione de' Cristiani" (**Carteg. Farn.,** Archivio di Stato Parm.)

[44] Amiral Afif Büyüktuğrul, "Preveze Muharebesine İlişkin Belgeler", **TTK Belleten** XLII, oct. 1978, n° 168, pp. 629-665.

[45] João de Barros, **Quarta Decada Da Ásia, Dos feitos que os Portugueses fizerão no descobrimiento e conquista dos mares, è terras do Oriente,** Em Madrid na Impressão Real, 1615. **Particular relation of the expedition of Solyman Pasha from Suez to India against the Portuguese at Diu,** dans R. Kerr & F. A. Eden, **A General History and Collection of Voyages and TraveLs,** Edimbourg, 1872, VI, 258-287.

[46] In portuguese Duarte Catanho.

agent Mesquita.[47] In the course of the discussions, the Turks, knowing the relationship between Portugal and Spain raise the question of the attitude of the Emperor and of Ferdinand, hinting that a global peace is at reach and suggesting that ambassadors with appropriate credentials be sent.[48] The French diplomats, who had heard about the Turkish proposals, interfered into the process and Francis I suggested to Charles V a joint embassy to Constantinople.[49]

At the Peace of Crépy, concluded on 18 September 1544, Francis I and Charles V decided to stop their wars. The second son of the French King, the duke of Orleans, would marry a daughter of the Emperor or of Ferdinand who would get either the Low Countries or the much disputed duchy of Milan as dowry. The Treaty also includes a traditional provision on the assistance to be given by France in the fight against the Turks.[50] The Emperor seemed to have renounced to the

[47] See Dejanirah Couto, "L'espionnage portugais dans l'empire ottoman au XVIe siècle", dans **La Découverte, le Portugal et l'Europe, Actes du colloque,** *Paris, 26-28 mai 1988*, Fondation Calouste Gulbenkian, Centre Culturel Portugais, Paris, 1990, pp. 243-267.. Dejanirah Couto, "L'itinéraire d'un marginal : la deuxième vie de Diogo de Mesquita", **Arquivos do Centro Cultural Calouste Gulbenkian,** volume XXXIX, *Biographies*, Fundação Calouste Gulbenkian, Lisbonne-Paris, 2000, pp. 23-35. Salih Özbaran, **The Ottoman Response to European Expansion. Studies on Ottoman-Portuguese Rrelations in the Indian Ocean and Ottoman Administration in the Arab Lands During the Sixteenth Century,** The Isis Press, Istanbul, 1994; cf. Antonio da Silva Rego, "Duarte Catanho : Espião e Embaixador", *Anais*, 2° série, 4 (Lisbonne, 1953), 123-140. Salih Özbaran, **The Ottoman Response to European Expansion. Studies on Ottoman-Portuguese Rrelations in the Indian Ocean and Ottoman Administration in the Arab Lands During the Sixteenth Century,** The Isis Press, Istanbul, 1994.

[48] "Memoriale pro domino Eduardo Cataneo", draft Latin, June 1544, **HHStA,** Turcica I, 5 Konv. 6 f° 39-40 in **Austro-Turcica 1541-1552***,* n° 6, pp. 36-37. Letter of Süleyman to John III, 18-27 October 1544. However more research should be done on actual documents on these proposals. .

[49] "Offre fait par le roy très-chrestien, monsieur nostre bon frère d'envoyer devers le Turcq, pour praticquer une tresve, suyvant l'espoir que son homme, qui en est dernierement retourné, dit avoir de la povoir obtenir." Charles V to his Ambassador in France, Brussels, 1er April 1544*, Papiers du cardinal de Granvelle*, III, 106. Veltwyck writes : "**soubs umbre de la negociacion de Portugal, l'on escoutoit Eduardo Cataneo touchant la paix de Hongrie" (Letter of Veltwyck,** 10/11/1545). "Premièrement ilz avoient escouté Eduardo Cataneo et luy donné entrée et moyen de négocier la paix pour le roy des Romains/Ce que d'Aramont m'a confessé ung jour à moy tout seul que le commancement de ceste négociation fust que ayant led. Haramont veu la disposition des Turcz à la paix que se contentoient d'ung tel moyen que Eduardo Cataneo, ambassadeur de Portugal, il aye sollicité/pour divertir la tractation de leur coustel pour faire service au Roy son maistre/(**"Les raisons et signes..."** *(Dec. 1545)*

[50] "Afin de parvenir à la générale pacification [de la Chrétienté] pour aussi pouvoir mieux entendre & s'employer unanimement à la répulsion des Turcs & autres infidèles ses ennemis […]ledit seigneur roi a accordé & accorde d'assister en ladite entreprise, & pour la résistance contre ledit Turc (quand requis en sera de Sa Majesté Impériale, & du Saint Empire) six cents hommes d'armes de ses ordonnances, bien montez & équipez comme il les entretient; & qu'il les fera partir & aller à ladite résistance en dedans six semaines après la réquisition, & y servir & guerroyer pour le tems que durera la première expédition, que ledit seigneur Empereur & lesdits Etats du Saint empire feront contre ledit Turc : & fournira dix mille hommes de pied de ses sujets aussi à sa solde […] Et au surplus ledit seigneur roi fera tout ce qui en lui sera pour assister & favoriser ladite résistance & répulsion du Turc, & pour le grever & endommager, & déprimer ses forces : & en ceci tiendra toute

ideas of a universal Empire, and dropped the idea of Crusades, hoping that the peace with Turkey may free his hands to crush the Protestants and force them to accept a general Council of the Church.[51]

In Istanbul, the Peace of Crépy was felt like showing a reversal in French policy, nearly a treason: already harshly criticized by Barbarossa unhappy about his useless expedition in Provence in 1542-1543. It made Turks fear that Charles will have free hands to turn his army against the Ottoman Empire,[52] wary preaparatories were carried on during the winter 1544-1545.[53]

An armistice had been concluded by Ferdinand's envoy with the pasha of Buda in Hungary in June 1544,[54] which was going to be prolonged. At the same period, the Imperial Diet in Spire, while accusing Francis I to be a barbarian, enemy of the Church and Christianity, due to his alliance with the Turks, show reluctance

entière & confidente intelligence avec Sadite Majesté Impériale, & ledit Saint Empire" Amelot de la Houssaye, **Recueil des Traitez de paix, de trêve, de neutralité, de suspension d'armes, de confédération, d'alliance, de commerce, de garantie et d'autres actes publics, &c.** Amsterdam, 1700, t. II, p. 228.

[51] "Que veut dire cela, que tu laisses le Turc pour t'attacher furieusement à nous, comme si nous estions beaucoup pires que le Turc" Jean Sleidan, **Histoire de l'estat de la Religion et République sous l'empereur Charles cinquiesme,** Strasbourg, 1558, Livre VI, p. 172.

[52] "Sire, y avoit en Turquie si grant paour" writes Veltwyck on 10th November 1545 – "la grant paour qu'il avoit **de l'unyon cristienne que se feroit une fois à son dommaige"**. [Les Français] "y ont, veu, Sire, que leur ancien crédit estoit perdu par l'armée de mer que leur en presta le Turcq, et au moyen des accuses de Barberousse, et les deffenses faictes par luy, esquelles entrefaictes se sont descouvers maintz beaulx tours, et comme les Turcs disent, trahisons et laschetez, lesquelles ne cessoient de reproucher aux Françoys après la paix faicte, de non avoir sceu employer une si bonne armée et se deffendre" (10/11/1545). "Et d'austant plus peult l'on veoir que désireront la paix vue l'inimytié et hayne que les Turcz portoient alors aux François pour la paix de France freschement faicte" "L'exhortement des François quant à la guerre n'a guaires de force puis que les François ont eu en leur main l'armée de mer et n'ont sceu employer ny deffendre honnorablement/ et puisque l'empereur est entré en France et contraint le roy à paix/comme les François ont confessé à Constantinople pour s'excuser d'avoir fait la paix ./les Turcz n'ont les François pour gueres vaillans/ains les appellent à chacun coup gellines moullées/et font grant compte de l'empereur maintenant plus que jamais pour estre entré en France et avoir eu des ostaiges du roy/" (**Les raisons et signes...** Dec. 1545)

[53] "Che li ultimi advisi d'Andrinopoli erano de 26 et 27. De 26 a quej sig^{ri} et 27 all amb^{r} del re X^{mo}. Li qualj non son conformj perche quellj di esso ambre dicano grossa armata et grosso exercito et l'altri non molta armata et ne ancora exercito extraordinario et nõ se dubio che si puo prestar piy fede a questi di quej sigri per che la tengano uno ambre che il primo di quej senatori. Che detta armata nõ passera 60 galere, ni uscirà molto per tempo et che del exercito nõ si poteva fare fermo juditio nõ sapendo se il Sig[no]re vy andra in persona o no." (ASF, Carteggio Universale di Cosimo I, f. 372, 233) See Berindei M, et Veinstein G., **L'empire ottoman et les pays roumains,** *1544*-1545, Paris-Cambridge, 1987.

[54] **Responsio Mehemetis** (pacha d'Ofen) **ad legationem Domini Locumtenentis** (évêque de Gran) **medio Joannis Deseuffi factam,** an. 1544. Rapport de Deseuffi, v. Hammer, V, 388-389. See also the reports of the mission of Hidayet to Vienna, in 1544, quoted by Faik Reşit Unat, Osmanlı Sefirler ve Sefaretnameleri, Ed. Prof. Dr. Bekir Sıtkı Baykal, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1987, 44. Topkapı Sarayı Arşivi n° E 3911 et n° E 8581.

to support further military expeditions.[55] Ferdinand appointed an Ambassador to negotiate with the Turks, Hyeronimo Adorno. Adorno arrived in Edirne, where the Sultan was, on 28th February 1545, but died on the eve of his meeting with the Sultan.[56] Rüstem pasha, while giving his farewell to Adorno's secretary, suggested that Ferdinand asks the King of France to write in favour of the peace to Süleyman. Ferdinand appointed a new ambassador, Nicola Sicco, doctor in law, to negotiate a peace agreeing to pay a yearly tribute of 10.000 ducats to the Sultan, and additional retributions of 3000 ducats to the sadrazam, 1000 for each of the other viziers.[57]

On his side, the Emperor decided to appoint as his own Ambassador Gerard Veltwyck. Born around 1505 in Utrecht or Veldwijk in a Jewish family, but baptised in Ravenstein, Gerard Veltwyck studied Hebrew[58] and Aramaic at the Collegium Trilingue of Leuven University, then in France and Rome. Beyond Dutch, his mother tongue, Vetwyck fluentıy spoke French, Italian, Latin, Greek, Hebrew and certainly German. Erasmian, like Schepper, he was a friend of humanists He was particularly interested in botanic and gardening, bringing back plants from Turkey to the Jewish humanist Amatus Lusitanus and to Rembert Dodoens, author of a marvelous *De Fructum Historia*, dedicated to Veltwyck:[59] He started to serve as a secretary of Mary of Hungary around 1533, was appointed secretary of the private council of the Emperor in 1540;[60] and joined Granvelle in the German Diets. In November 1544, Charles V enjoins him to go to Constantinople as an Ambassador jointıy with Jean de Monluc,[61] then French envoy in Venice, sent as

[55] **Papiers d'Etat du Cardinal de Granvelle**, III, 21-25 and 66-67.

[56] **Relatio Malvezzi post mortem nuntii Adurni e Turcia reversi,** in Hammer, V, 389.

[57] **Austro-Turcica 1541-1552,** n° 7, pp. 37-39; n° 8, pp. 39-42; n° 14-17, pp. 48-56, n° 21 pp. 59-69.

[58] He published in 1539 in Venice an Hebrew apology of the Christian faith and criticism of the Cabbala. Gerardus Veltuyckus Rauesteynensis, **Shebiley Tohu, itinera deserti, de judaicis disciplinis et earum vanitate; addita etiam nonnulla quæ ex illorum libris eruta cum fide christiana consentiunt,** Venice, David Blomberg, 1539. See F. Secret, "G. Postel et Gerhard Veltwyck", **Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance**, vol. XXXVII, 1975, pp. 101-105.; F. Secret, **Les Kabbalistes chrétiens de la Renaissance,** Arma Artis. 1985.

[59] **See:** George Hugo Tucker, "To Louvain and Antwerp, and Beyond: The contrasting itineraries of Diego Pires (Didacus Pyrrhus Lusitanus, 1517-99) and Joâo Rodrigues de Castelo Branco (Amatus Lusitanus, 1511-68)", **The Expulsion of the Jews and their Emigration to the Southern Low Countries, (15th-16 th C.)** 1998 Leuven University Press, Mediævalia Lovaniensia - Series I - Volume XXVI. Rembert Dodoens, Cruydeboeck, Antwerp, 1554 .

[60] Foppens, **Bibliotheca Belgica**, I, 1739, p. 361; M. Rosenberg-Gerhard Veltwyck**, Orientalist, Theolog und Staatsman,** Göttingen, 1935, pp. 66-67.

[61] Jean de Monluc (1502 or 1506-1579), elder brother of the Blaise de Monluc, member of the French Embassy in Rome in 1535-36, he was sent in a secret mission to Barbarossa in August 1536, appointed to the French Embassy in Venice in 1539 where he was in 1545, when Francis Ist decides to join him to the Imperial Embassy. After his mission to Constantinople, he would continue a diplomatic carrier with various missions to Poland (again in 1573, pushing the election of Henry duke of Anjou to the Polish throne), Scotland, Italy, England; appointed bishop of Valence and Die in 1553, he works to the reconciliation between Protestants and Catholics at Poissy, hence accused

an Ambassador of Francis I, and Nicolo Secco, envoy of Ferdinand. He first meets Ferdinand in Vienna in December, attends a meeting of the Hungarian Diet in Timova on 2nd February 1545, where he realizes the strong discontentment of the Hungarian nobility vis-à-vis the Habsburg, Protestants considering the Turks as better protectors of their religious freedom.[62]

As it's a joint embassy the instructions of each ambassador are due to be exchanged. Monluc's instructions are quite short.[63] Veltwyck gets "ostensible" instructions, he can show to Monluc, and secrete ones. The ostensible one stresses the good cooperation between both princes, which should lead to a 4-5 years truce or better a good peace on be half of the whole Christianity ("communicante"), involving free access of pilgrims to the Holy Land. The secrete instruction asks Veltwyck to keep a close eye on the behaviour of the French envoy, as the Emperor fears that the French proposed the truce to deceive him and let him unarmed in front of a Turkish expedition; any suspicion of the Venetians should also be avoided. In Turkey, Veltwyck should try to gain the support of Hürrem Sultan or viziers favourable to peace, through presents[64]. Charles does not claim anymore Algiers, but pleads for a peace involving the whole Mediterranean, against piracy.

---

of heresy. (Hector Reynaud, **Jean de Monluc, Evêque de Valence et de Die,** Thorin & Fils, Paris, 1893).

[62] " Les Hungarois parlent overtement du tribut, et de soy réduire soubz protection du Turc, veu que ledict Turc les traicte doulcement cestes années; que les villageois à beaucoup près n'ont esté si travaillez des Turcz, comment ilz sont journellement des seigneurs hungarois, et en effect se louent merveilleusement les paysans de Hungarie du traictement, et trahyssent leurs seigneurs aux Turcs, et les font meurdrier ou prendre prisonniers. Ce que le Turc fait par astuce." **(Vienna, 11/12/1544)**, Lanz, **Correspondenz des Kaisers**, II, pp. 419-464 . "Sire, à la diette des Hungarois, j'ay trouvé la plus terrible contention, et ay entendu les plus licencieuses paroles que oncques de ma vie, et outrages de toute sorte des Sgrs grans et petitz, tant contre Vostre Majesté que contre le roy des Romains... . En plaine table de tous les seigneurs yl a esté ung que m'a tenu ung propos d'une demy heure, que l'on ne pourroit rien espérer de ceste paix ne amitié à cause de mauvaise politie des Almans et leur fazon de faire, et à cause de la diversité des coustumes que sont en la christienté.", Gérard Veltwyck to Charles V, 22 February 1545, AGR SEA 781, f° 56 sq. Lanz, **Correspondenz,** II, n° 533, et **Monumenta Hungariae Historica**, I, 2, n° 187, pp. 119-126 [réf : Volum. Suppl. Orient 534]

[63] "Le sieur de Monluc ira par devers le Grant Seigneur avecques l'ambassadeur que y depputtera l'empereur, et communicquera sa presante instruction ensemble toutes autres choses qu'il pourra entendre par delà audit ambassadeur, qui fera le semblable envers luy, affin que eulx deux ayant par ensemble ceste bonne intelligence puissent faire une bonne paix, sy faire se peult, sinon une longue tresve et abstinence de guerre, avec condicions redondans au bien et repos des subjectz desdits sieur empereur et roy, et semblablement du surplus de la chrestienté, durant laquelle tresve le roy mectra toute la paine qu'il luy sera possible de moyenner une bonne et avantageuse paix…" AGS, Estado, Leg. 1318, f° 68

[64] You'll try to deal the truce with means "soit de la sultane ou aultres ministres du Turcq que l'on entend estre enclins à ladicte tresve, quant ores vous debvriez faire quelque promesse de gratiffication de recongnoissance." instructions secrètes, Lanz, II, 439. See Giovanmaria Malvezzi to Ferdinand about the gifts to be made, in **Austro-Turcica 1541-1552**, n° 18, pp. 56-57; also **ibid**. f° 17, n° 19, et n° 32, pp. 97-98.

A careful approach should be envisaged to avoid that the Turks encourage the spreading of Protestantism.[65]

Veltwyck leaves the Emperor in Worms on 22nd May 1545 and arrives in Venice on 6th June 1545, where he stays in the palatial residence of the Spanish ambassador, the humanist Diego Hurtado de Mendoça,[66] on the Gran Canal. He liaises with Monluc, and both visit the Venetian Senate to explain the objective of the Embassy. The French Ambassador informs him that a safe-conduct sent by Sultan Süleyman waits for him in Ragusa[67]. The Venetians, at the request of Monluc, provide a galley to both Ambassadors to carry them to Ragusa; they leave on 22nd June and reach Ragusa on 28th June.[68] Veltwyck was accompanied by Mathieu Laurin, stepson of Schepper and collector of antique coins,[69] later burgomaster of Bruges, and Hugo Favoli, a young Italian of Middleburg, who described the mission in elaborated Latin verses in a *Hodœporicon Byzantinon.*[70]

In Ragusa both envoys are solemnly received by the Senate of the small Republic. Veltwyck meets Marin Zamanja (Zamagna), a tradesman, förmer rector and införmer of the Habsburg on Turkish issues.[71] During the sea travel Monluc had fallen sick. They finally leave on 12th July, Montuc being taken in a carriage,[72]

---

[65] Instruction 22 May 1545, AGR, SEA 781, f° 83-85, in Lanz, **Correspondenz***,* II, 435 sq.

[66] Diego Hurtado de Mendoça (1503-1575), collected oriental manuscripts in Venice and the Ottoman Empire; ambassador in Venice 1539-1547,then in Rome till 1550. See Á. González Palencia y E. Mele, **Vida y obras de D. Diego Hurtado de Mendoza**, 3 vols., Madrid, 1941-43; E. Spivakovsky, **Son of the Alhambra; Don Diego Hurtado de Mendoza, 1504-1575**, Austin & Londres, University of Texas Press, 1970.

[67] **See:** Mendoza and Veltwyck to the Emperor, 7 June 1545 AGR, SEA, 781, f° 109-113, in Lanz II, 445. and 20th June 1545, AGR, Audience 73 f° 158-160 (unpublished).

[68] ASF, Carteggio Universale di Cosimo I, 372, 245 (246). See. Sen. Secreta, Reg. 64, f° 24, 29 du 18 avril 1545, 36-37, 46, in Setton, III, 480.

[69] **Biographie des hommes remarquables de la Flandre Occidentale***,* Bruges, Vandecasteele-Weerbrouck; L. Gilliodts-Van Severen, **Coutume de la ville et seigneurie de Watervliet, in Coutumes des pays et comté de Flandre, Coutumes des Petites Villes et seigneuries enclavées,** vol. 5, Bruxelles, 1892.

[70] **Hodœporicon Byzantini libri tres**, ad illustrissimum D. D. Antonium Perrenotum Cardinalem Grandvellanum, Lovanii, Servat. Sassenus, 1563; also **De Classica ad Naupactum contra Turcas Victoria per Joannem Austriacum,** Plantin , Antwerp, 1572. See André Deisser, "Entre Constantinople et Venise**.** ***L'Hodœporicum*** de Favoli et son escale au Ténare (début 1546) ", in **Thesaurismata**, vol. 15 (1978). The late André Deisser had prepared an edition and translation into French of this **Hodœpericon**, still to be published.

[71] " Le chevalier Zamanus est ung tressaige gentilhomme et bon serviteur de Vostre Magesté, bien necessaire pour ceste frontiere et pour les affaires de Levant", Veltwyck to the Emperor, Ragusa, 30th June 1545, in Lanz **Correspondenz,** II, 453-455. **See:** J. Žontar, **Der Kundschafterdienst...** *,* p. 210. Forbidden to transmit further information to the Habsburg, he deceased in August 1548.

[72] In his report, Monluc says he had been in Ragusa "à l'extrémité de la mort , trois jours après que l'on me jugea nest de fiebvre, me mis en chemin, me faisant porter à bras d'homme pour faire un voyage si loin et si pénible".

along the road to Trebinje, Foča, Sofia; and Istanbul on 20th August 1545.[73]

In the meanwhile, Ferdinand's envoy, Sicco, had renewed the truce with the pasha of Buda,[74] and riding ten horses to death, reached Constantinople on 9th July, where he wanted to hurry up into the negotiation. The French resident in place, d'Aramon, irritated by such a hurry, obtains from the Turks that Sicco be sequestrated till the arrival of Monluc and Veltwyck.[75]

The Sultan had gone to Edirne, where the group of Ambassadors followed him. Süleyman received the credentials of Monluc on 25th September, and those of Veltwyck a few days later.[76]

The negotiation mainly took place with Rüstem pasha, son-in-law of Suleyman, but with less autonomy and self-confidence than Ibrahim pahsa.[77] Monluc and the French residing ambassador showed their lack of coordination and quarreled between them, showing their lack of enthusiasm for a real negotiation, adding

[73] Sumario della ltra di Guglielmo da Somaia Baylo de 9 di 7bre 1545, data in Constantinopoli, ASF, Carteggio Universale di Cosimo I, 372, 263 unpublished. See also "Comptes du secrétaire maistre Gérard Veltwyck des despens faictz par luy en sa charge de Turquye depuys sont département de Worms qui fut le 22 de may jusques à son retourt en court", AGR, Secrétairerie allemande 781, f° 99-106 (unpublished).

[74] Österreichisches Staatsarchiv – Haus, Hof- und Staatsarchiv, Türkei I 6, Konv 2 – 1545 V-XII, f° 74. A. C. **Schaendlinger**, "Die osmanisch-habsburgische Diplomatie in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts." **The Journal of Ottoman studies, [Osmanlı araştırmaları 4 (1986)**, 190.

[75] Sicco to Ferdinand, 25 August 1545 in **Austro-Turcica 1541-1552,** n° 26 pp. 73-74. "j'ay fait en sorte qu'il y a bien viii ou dix jours qu'il a esté pendu au crocq attendant la venue de voz aultres messieurs. " Letter d'Aramon to Monluc, AGR, SEA, 781 f°119, in **Monumenta Hungariae Historica,** I, 2, n° 188, pp. 133-134. "Car, estant desjà ledict ambassadeur arrivé à Constantinople, a esté lougé en une hostellerie publicque, avec les gardes à la porte, peu honorablement, et le lendemain a demandé audience à ceulx qui l'ont visité, et aux bassas fait offres gaillardes, ce que a engendré grande suspeçon aux François, veu que en négociation commencée l'on n'a fait nul compte d'eulx, ne a esté visité l'amb^{r} du roy, Monsr de Haramont, ne fait demander nouvelles de vous, ne fait parler en compte du monde, dont Monsr de Monluc se treuve merveilleusement en collère... " (Veltwyck to the Emperor, Plovdiv, 6/8/1545, Lanz, *Correspondenz*, II, 462-466.

[76] Giovanni della Casa to cardinal Farnese: **Lettere d'uomini illustri conservate in Parma nel R. Archivio dello Stato,** vol. I, Parme, 1848 [1853], pp. 121-122. See a description of the audience in the *Hædoporicon* of Favoli , vv. 365-513. „Gerardo Veltwyck ad Solymanum Turcarum Imperatorem Oratio" BR Bxl : Mss. 17361 (Van Hulthem 792 Historia Belgica et varia).

[77] Rüstem pasha, "di nazione serviana ", from a place close to Sarajevo, recruted as a Janissary, head of the Imperial stables in 1533 ("imrahor "), sent as beylerbey of Diyarbak*ır* **(is he the rich cousin of Hyeronimo of Zara Ibrahim pasha refers to ?).** Third vizir in 1539, married to Mihrimah, daughter of Süleyman and Hürrem the same year; sadrazam on 1st December 1544, revoked in 1553, and again appointed sadrazam in 1555 till his death in 1561. "è naturalmente nemico di Christiani quanto altro, che mai sia stato, et dice che non bisogna fidarsi di canni, ma però mostra far più conto di quelli Christiani chi più li danno… inclinato alla pace… (Bernard Navagero, **Relationi di Constantinopoli,** 1549, 34 ff, Houghton Library, MS Riant 56). "Un gran cane perfido maligno, et tien suffucuta tutta la corte del Signor, et non lassa pervenire alle orechie de Sua Altezza cosa alchuna se non tanto quanto a lui piace " (Malvezzi, to Ferdinand, Edirne, 24 January 1551, **Austro-Turcica 1541-1552,** n° 206, p. 549). See: **Encyclopédie de l'Islam,** article Rüstem Pasha.

to the mistrust of the Turks towards French policy. Veltwyck astutely succeeds in getting a general armistice of 18 months, securing enough time for another Embassy to come with full instructions to negotiate a lasting peace, and provided that an agreement be reached on frontiers and that Ferdinand gives a yearly tribute of 10.000 ducats. The death of the duke of Orleans, whose wedding had been a central piece in the Treaty of Crépy, announced by the Venetian baglio to Rustem pasha on 8th October does not bother the negotiation. The negotiation apparently went quite smoothly. While Secco, writes Veltwyck, was asking for a truce of seven years, the Turks answered: "Why not a peace for ten, twenty, fifty or hundred years, that we will renew everytime one of the princes deceases?"[78] Veltwyck reports several statements by Süleyman, Rüstem Pasha, the other vizirs – Ahmed pasha and Mehmed pasha[79]–, Yunus bey – the chief interpreter – in favor of peace. Ahmed Pasha, alleging his Christian origin, recommends that some compromise be reached, without necessarily giving everything.[80] Many questions remained however open: Ferdinand should agree that territories and castles which were not under his control were not subject to his suzerainty, but the exact delimitation of Ferdinand's sovereignty in Hungary is left for an later moment of the negotiation.[81] Transilvania is kept outside of the scope of the treaty, while some provisions should still be drafted on the issue of piracy in the Mediterranean Sea. The conditions have to be confirmed by the Emperor and Ferdinand within a year, the negotiation can continue without interference of the French. While giving farewell to Veltwyck, Rüstem pasha, in a long discussion of three hours, wishes that new Ambassadors with fresh instructions be sent quickly; the French, who, the pasha said, "wanted to make the peace very expensive", will not be needed in this context, and he concluded: "Come quickly back, and bring me some clocks, so that everything will be fine".[82] Once the negotiation are

[78] "Et quant l'ambassadeur du roy des Romains demandoit tresve de 7 ans/tousjours respondoient pourquoy non de dix, ou 20/50/cent et que la renouvellons quanteffois ung des princes meure/. A semblable fin me demandoient tousjours que je deusse rescripre à mon Me de la paix et non de tresve. " (**Les raisons et signes...** Dec. 1545)

[79] J'espère que nous serons amys et que nous pourrons visiter l'ung l'autre (**Les raisons et signes... Dec.** 1545)

[80] "Achmad Bassa me dist que [. .] quant nous retournerons trouvrions la grace et le crédit tant comme les François et que nous deussions prendre le chemin de milieu/ne donner pas tout ce que l'on demande/ne refuser le tout mais que debvrions avoir regard aux princes chrestiens et exhorter mon maistre que luy de son coustel disoit estre filz de chrestien, et qu'il avoit pitié du dommaige des povres chrestiens" (**Les raisons et signes**... Dec. 1545)

[81] "que le bassa dit en ma presence, que l'on acceptoit l'argent du roy des Romains par respect de leur maistre,", "moyennant que le roy des Romains voulsist donner dix mille ducats par an, et renuncer aux chastaux du Turc Valent et à tout ce que le Turcq avoit conquesté après la prise de Bude, et aussi à ce que le roy Jehan avoit possédé deça le Danube, - il seroit content de donner la paix, ou perpétuelle ou temporelle; comme nous vouldrions" (10/11/45)

[82] " L'ambassadeur du roy des Romains et moy, en prenant congié avons trouvé bonne volunté au bassa, et nous a dict les choses que les François nous vouloyent vendre bien chier, comme

concluded, writes Veltwyck, the French went screaming like drunkards through Pera telling everybody "it's a triumph".[83]

Veltwyck indicates some of the reasons why the Turks want peace are the following: internal strifes between the sons of Süleyman, fueled by the ambition of Hürrem Sultan in favor of her son Selim against Mustafa, rather popular; furthermore, Hürrem encourages Süleyman, who is ageing, to stay at home.[84] Recent information on the Emperor's military successes in Germany and France, show he is a man always in the move, in Africa or in Germany.[85] The cost and labour to conduct wars becomes heavier and heavier on a huge territory; Rüstem pasha says that the wars of the Christians are just a pastime, as they happen at home with all commodities, while the Sultan has to ride all the way from Istanbul

racompteray plus amplement à V^re^ M^té^ de bouche." " Les Turcz quoy qu'ilz ont couché les l^res^ autrement entendent touteffois que la tresve soit faicte avec l'empereur 4 ou 5 ans et avec le roy des Romains – ou 8 ans/mais que pour ces différens du roy des Romains retourne dedans ung an ung ambassadeur pour le vuyder/et que leur emporte le tout pour porter présent, et honnorer à la Porte". ("Les raisons et signes par lesquels l'on peult comprendre que les Turcs sont enclins plustost à faire paix que guerre", French, HHStA, December 1545, published in **Austro-Turcica** n° . see also a note of Sicco: "multe sunt rationes quibus ad credendum adducor Turcas impensisu pacem desyderare…" **HHStA, , Türkei I 6,** Konv 2 – 1545 V-XII, f°113.) See Veltwyck to the Emperor, 23 October 1545, AGR, SEA, 781, f° 179-180, unpublished; Veltwyck to don Diego de Mendoça November 1545 AGR SEA 781, f° 213-218 (unpublished); Lanz, **Correspondenz**, II, 467-472. Nicolaus Siccus - Andrinople, 10 November 1545 (latin, **HHStA, Türkei I 6,** Konv 2 – 1545 V-XII, f°97-100 .) See Monluc's reports, in Charrière, **Négociations du Levant**, I, pp. 596-620.) Monluc complains that the French drogmans were informing both the Imperial envoy and the Turks, and explains French maneuvers to Turks to avoid concluding a peace. The request of clock and clockmakers showed the good state of relations between the two Empires. Following a new request coming in November 1547, Veltwyck suggests Ferdinand that the clockmaker may be sent on behalf of the Emperor, but the later refuses and he is sent on behalf of Ferdinand. Justo de Argento to Ferdinand, November 1547, **Austro-Turcica** n° 56, pp. 184-19, and n° 63, p. 209.

[83] "Quant Rostan Bassa avoit pronuncer que par respect du roy de France se feroit ceste tresve tant générale que particulière les François alloient par Péra comme yvres disans à tout le monde c'est triumphe/" (**Les raisons et signes...** Dec. 1545)

[84] "La nécessité en laquelle les Turcqs se trouvoient, et comme la Sultane mect et dépose les officiers, la hayne du sultan Moustapha et les affaires du Sophy, lesquelles concurrences causoyent aux Turcs grand désir de paix" (10/11/1545) " Les raisons pour lesquelles s'eslongent de la guerre sont l'inimytié grande entre Sultan Mustapha et Sultan Sélim/frères de deux mères dont la Sultana que est maintenant praticque les chefs des Janitzars et les principaulx ministres par faveur et disent les Turcz qu'elle aye empoissonnée son mary/en effect la plus grande partie des turcz parlent mal d'elle et du bassa son gendre ... le S^gr^ est plus en phantasie de maintenir sa vie/et penser de sa viellesse que de faire des emprinses d'avantaige la soltane tousjours l'enhorte à demeurer à la maison/." (**Les raisons et signes...)**

[85] "Les Vénitiens avoient escript que l'on povoit veoir que quant l'empereur veult, il est patron d'Almaingne... Le principal point est qu'ilz ont paour de la fortune de l'empereur comme ilz souloient dire/et de la diligence et recomptent à table que ne fust oncque homme du monde qui savoit moins donner au repoz, que ains est ou en Aphricque ou en Allemaigne et que luy mesmes en personne va au camp et ont dit en barbe aux ambassadeurs françois/Carlo ne se laisse vaincre par force ne tromper" (**Les raisons et signes...)**

to the center of Europe or to Persia, where he cannot stay during the winter, and loses at least the third of his troops and horses; in particular, the last campaign against Persia had costed a huge amount of Janissaries and solaks.[86]

Monluc and Veltwyck left Istanbul on 27th October, reaching Edirne on 10th November, proceeding through Sofia, Belgrade and Buda, arriving at Vienna on 13th December. Monluc justifies his return by Hungary and Vienna as spying the intentions of Ferdinand. Veltwyck leaves Vienna on 30th December, rides directly to Utrecht where he reaches the Emperor on 16th January 1546, reporting orally and asking for further instructions.[87]

In March 1546, Ferdinand sends a messenger to Istanbul, Vito Ugrinović, to inform that Veltwyck will come back but also to complain that the truce was not respected in some areas.[88] In the meanwhile, Turks are concerned that the French and the Imperials are plotting something behind their back, and that military preparatories against the Protestants let assume that other targets might have been envisaged.[89] New instructions were finally given to Veltwyck to finalize the negotiation, dated from Augsburg on 13th July 1546; the diplomat was sent as an envoy of both the Emperor and of Ferdinand.[90] The instructions deal in particular with the sums to be given to the pashas, the yearly tribute to be offered, provided an agreement is reached on the territories to be kept under Habsbourg authority. Veltwyck immediately rides to Vienna, then Buda where stays for a while negotiating the implementations of the truce with the pasha, reaches Constantinople on 16th September but falls sick, to a point he cannot present his credentials to the Sultan when invited to do so, and the Sultan sends doctors to help curing him before leaving to hunt in Edirne.[91] Veltwyck stays sick in bed, in a caravanseray without windows, for nearly two months, and leaves Istanbul only on 27 November, to Edirne where he is received to the Sultan's audience on 14th December. He remained kept incommunicado cannot send letters to his

---

[86] " Rostan bassa m'a dist que les guerres des chrestiens ne sont que passe temps puis que se font à la maison avec toutes commodités, mais que le Turc fait si grant chemin devant que peust trouver l'ennemy d'ung coustel et de l'autre/que tousjours quant il est de retour à Constantinople laisse la tierce part de son camp tant de gens que des cheuaulx ou malades ou mort/et reprent gens fresches pour tirer en aultre part" (**Les raisons et signes...**)

[87] Jean de Vandenesse : at Bois-le-Duc, " Et le 15e dudict décembre, Sa Majesté eut nouvelles que la trefve estoit accordée entre luy et le Turcq pour ung an; et, au cas que Sadicte Majesté la voulsist accepter en la sorte qu'elle estoit articulée, elle estoit pour sept ans."

[88] **Instructio pro nuntio Ugrinovich**, 19 March 1546, Vienna, **HHStA, Turcica I** 6, Konv. 3 f° 63r-v, 70r; in **Austro-Turcica 1541-1552**, n° 33 pp. 98-100.

[89] **See:** Fernando de Montasa to Ferdinand, Venice 3rd May 1546, in A. von Druffel, **Briefe und Akten zur Geschichte des 16. Jahrhunderts**, München, t. I (1873) , 10; and letter of Veltwyck of 3rd September.

[90] **Austro-Turcica 1541-1552**, , pp. 100-106.

[91] Veltwyck to Ferdinand, **Austro-Turcica 1541-1552,** n° 36 pp. 112-113; and 9 October/5th November.

Masters nor officially receive any, but gets bread and some partridges sent by the Sultan.[92]

The negotiation lasted for nealy 10 months. From the beginning Rüstem pasha delays the discussions. as the Turks were waiting for the return of the French Ambassador d'Aramon, who had gone to look for fresh instructions, and dealt mainly with the places in Hungary which would be accepted as vassals to Ferdinand; Rüstem does not seem in a hurry to negotiate, discussing their respective emperors' taste for hunting, complaining about a possible alliance between Charles V and the Shah of Iran. Veltwyck to show that the negotiation may start, agrees to increase the amount offered as a tribute.[93]

D'Aramon arrived on 6th April and was received in an audience by the Sultan on 12th April; he tried to scare the Turks about the real intentions of Charles V, telling them that Vienna's defences would be more formidable than ever and asking, beyond his instructions, for a military expedition which is rejected; he wrote to the King Francis I that thanks to him, the negotiation had failed[94]. However the news of the death of the King had already reached Edirne on 22nd April,[95] while the news of the victory of Charles V against the Protestants at Muehlberg, on 24th April, arrives on 19th May; relations also worsen with Persia, which may induce the Turks to avoid war on two fronts.

Upon this news, the negotiation resumes in Istanbul on 7th June[96] and is concluded on 19th June, in spite of a dispute on some wording used by the *nişancı*, Ragıb Çelebi.[97] The impossibility to reach a final compromise delimitating the

[92] Veltwyck to Ferdinand, 18 December 1546, in **Austro-Turcica 1541-1552**, n° 38 pp. 119-123.

[93] Veltwyck to Ferdinand, 20 February - 10 March 1547, in Chesneau, **Voyage de M. d'Aramon,** pp. **See:** AGR SEA, 786, f° 107.

[94] Veltwyck to Ferdinand 13 April 1547, in **Austro-Turcica**, pp. 150-152. See also d'Aramon to Francis I, Edirne, 4th May 1547, **Lettres et Mémoires d'Estat des rois, Princes, Ambassadeurs & autres Ministres, sous les règnes de François Premier, Henry II & François II***,* &c, Ribier, 1677, II, 12-14; aussi dans Testa, **Traités** &c. I, pp. 37-39. See Süleyman answers to Francis I on6th May 1547, that the time is too advanced to prepare an expedition this year; in Baron I. de Testa, **Recueil des Traités de la Porte Ottomane avec les Puissances Etrangères, I, 40-41***;* and **Documenti di storia italiana copiati su gli originali autentici e per lo più autografi esistenti in Parigi**, da Giuseppe Molini, t. II, n° CCCCXXX .

[95] Francis I died in Rambouillet on 31**st** March 1547. **See:** Veltwyck to Ferdinand, **Austro-Turcica 1541-1552,** n° 44 pp. 154-157.

[96] Veltwyck to Ferdinand 7 June 1547, **Austro-Turcica 1541-1552**, n° 46 pp. 159-160.

[97] Veltwyck to Ferdinand 22 June 1547, **Austro-Turcica 1541-1552**, n° 47 pp. 160-163. On the text, see : *AGS,* **Catalogo V. Patronato real**, Capitulaciones con Moros y Caballeros: 1177, 1547 : Traslado de la confirmación de la tregua por cinco años hecha con le Turco por el serinisimo rey de Romanos, Articulos de la tregua hecha entre la cesarea Magd. y el Principe de los Turcos; AGS, Patronato Real, 11. Anton C. Schaendlinger & Claudia Römer, **Die Schreiben Süleymâns des prächtigen an Karl V., Ferdinand I. und Maximilian II**, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Vienne, 1983. D'Aramon, to Henry II, Constantinople , 25**th** June 1547 Ribier, II, pp. 28-33. Ernst Dieter **Petritsch**: Der habsburgisch–osmanische Friedensvertrag des Jahres

territories under the suzerainty of Ferdinand and those which fall under the Sultan lead to a limitation of the duration of the peace to a 5-year truce. Ferdinand commits himself to pay a tribute of 30. 000 ducats each 1st April (Turkish *haraç*, translated into Latin: *munus honorarium*). Süleyman promises to prevent and punish piracy in the Mediterranean. Freedom of trade is garanteed between all parties to the treaty. Transfuges should be repatriated to the country of origin. Veltwyck comments that the text concluded does not go beyond the instructions he had; the French ambassador convulsed in pains when he learnt that the truce was concluded. He argues that he has enough arguments to convince the Emperor to ratify, but that the text of confirmation does not necessarily to be word by word a repetition of what the Turkish chancellor wrotç in fact, a further drafting on issues not yet concluded is needed.[98] The "articles" have to be confirmed as agreed within three months. Veltwyck fears that Ferdinand would not ratify.[99]

He leaves Istanbul on 20th June, on 1st August 1547 reaches the Emperor at Augsburg who ratifies the agreement, in a letter confirming the status quo in the Mediterranean Sea.[100] Ferdinand ratifies in Prag on 25th August. Immediately, Justo de Argento, secretary to Veltwyck in his last embassy, brought back the ratified text to Constantinople, as well as the tribute and four clocks as presents, and Süleyman ratified it on 9th October; Argento had to swear the the oath of Charles and Ferdinand had the same value than the oath of Süleyman.[101] Rüstem

1547. **Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchiv**: vol.: 1985. 49-80.

[98] Gérard Veltwyck to Ferdinand on the ratification of the truce, August 1547, Vienne, **HHStA, Turcica 1** 7, Konv. 1 f° 83r- 85v; in **Austro-Turcica 1541-1552***,* pp. 163-165. The lack of clearness soon appears, as Turks want to get more into details, after ratification; see Gérard Veltwyck to Ferdinand about the truce, end 1547, **HHStA, Turcica 1 7,** Konv. 2 f° 188-191, original; in **Austro-Turcica 1541-1552**, pp. 192-196.

[99] "Quant à l'Empereur la trefve est comme d'égal à égal.", Veltwyck to Mary of Hungary, Augsburg, 2 September 1547, **Austro-Turcica 1541-1552**. Veltwyck was appointed in 1547 private counsellor to the Emperor, member of the Golden Fleece. He mainly took part in short missions on religious issues mainly in th Low Countries and Rhineland. He had married the daughter of the humanist Maximilian Transylvan who was himself married to a woman of sepharad origin. Veltwijck deceased on 5th January 1555 (Alphonse Roersch, **L'humanisme belge à l'époque de la Renaissance**, Louvain, 1933).

[100] "Quod res in Africa in ijs quae a nobis et serenissimo Imperatore [v] Turcarum aut a turcis possedentur maneant in pnti statu tam ex parte nra quam prefati serenissimi Turcharum imperatoris".

[101] Ludwig Bittner, **Chronologisches Verzeichnis der Österreichischen Staatsverträge, I, Die Österreichischen Staatsverträge von 1526 bis 1763**, Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs, Adolf Holzhausen, Vienne, 1903, p. 16; cf. Testa, IX 8 n. 3 (Noradounghian I 30,). Memoriale ad Dominos de Camera pro expeditione Justi de Argento in Turciam, Hofkammerarchiv, Vienne, Reichsakten 190, f° 26. Latin, **HHStA, Turcica I 7,** Konv. 2 f° 101 r-105v,; copie : 107r-110 v; in **Austro-Turcica 1541-1552**, n° 52 pp. 172-178. **Lettere d'uomini illustri conservate in Parma nel R. Archivio dello Stato** [pubblicate da Amadio Ronchini], vol. I, Parme, 1848 [1853], pp. 234-236. On French intricacies to prevent the ratification, see the letter of Giovanmaria Malvezzi to Ferdinand, 6th July 1547, in **Austro-Turcica 1541-1552, n° 49 pp. 167-169. Relatio Justi de Argento a Cæsare Turcharum reversi**.

pasha confirmed Argento that instructions had been given to all corsairs to keep quiet, otherwise they would be impaled, and their ships burnt.[102] Justo de Argento will come back in March 1548, bringing the first payment, confirming thus the peace.[103]

Charles has a peace, he wants to keep it with the Turks, as noted the Venetian Ambassadors.[104] In his instructions to the young Philip, dated from Augsburg, 18 January 1548, he recommends that the truce with the Turks be observed, just because a commitment taken by a king should be fulfilled even if concluded with unfaithful, although defence should be ensured as one should not trust too much corsairs.[105] On his side, Süleyman launches a new expedition against Persia, and will come back only on 21 Décembre 1549.[106]

4. Breaking Truces (1549-1552)

At the Turkish request, Giovanmaria Malvezzi, former secretary of Adorno and Veltwyck, stayed as a resident in Istanbul and hostage guaranteeing the good application of the truce. Soon in 1550, piracy on the African coasts, particularly in Tunisia by Turgut reis (Dragut) who took over Mehdia and Monastir in Tunisia leads to various demarches by Malvezzi on behalf of the Emperor and a quite voluminous exchange of letters between Charles and Süleyman where Charles complains that the "pirate" has broken the truce, while Süleyman answers that the conquest of Mehdia just meant to return this city to its förmer governor, an ottoman

[102] Malvezzi to Ferdinand, 6 novembre 1547, in Austro-Turcica **1541-1552**, n° 55 pp. 181-183; report of Justo de Argento, novembre 1547, *ibid*. f° 172r-177v; Austro-Turcica n° 56, pp. 184-190.

[103] Malvezzi to Ferdinand , 29 mars 1548, **HHStA, Turcica I** 7, Konv. 3 f° 79 r-v, 84 r-91 v; in **Austro-Turcica 1541-1552**, n° 77 pp. 230-236; rapport de Justo de Argento**, *ibid***. f° 63 r- 70 r, **Austro-Turcica**, n° 83, pp. 243-250.

[104] " Per commune opinione dico haver Cesare, succede et credesi succederà, che non vorrà guerra con altro Principe se prima non harrà tentato et espedito quella di Franza. Con il Turco non la vuole, come si vede per le tregue già fatte, perche conosce molte bene oltra che quel Signore è potentissimo, che non potria far cose buona contra di lui, restandoli dietro le spalle, et in mezzo delli sui stati un cosi potente Principe, come è il Re di Franza…" " Relatione di Me Aluise Mocenigo K. ritornato oratore de la Ces^{a} M^{tà}. di Carlo V."; and Lorenzo Contarini: "forse non con tutta quella dignità che conveniva ad un' imperatore di cristianità di tanto nome […] ed ultimamente ha fermato la tregua per cinque anni, e vuole osservarla, e ha grandissimo piacere che il Turco voglia fare il medesimo; onde io non so che si possa sperare in questa matiera" dans Vicente de Cadenas y Vicent, **Dos años en la vida del Emperador Carlos V (1546-1547) vistos por los Embajadores Venetos, por sus atribuidas "Memorias", y la batalla de Muhlberg por sus propios escritos**, Madrid, Hidalguia, 1988, 201, 206, 210

[105] "Y quanto a la dicha tregua que e de mi parte ratificado, mirareys que alle se observe enteramente de la vuestra, porque es razon de lo que e tratado, y tratareys, se guarde de buena fè con todos, sean infieles, o otros, y es lo que conviene a los que reynan, y a todos los buenos... ", **Papiers d'Etat du cardinal de Granvelle**, III, 276 - 292

[106] **See: Le Voyage de Monsieur d'Aramon, ambassadeur pour le Roy en Levant**, escript par noble homme Jean Chesneau, ed. M. Ch. Schefer, Paris, Ernest Leroux, 1887.

subject, who was appointed sandjak of the disputed city of Mehdia[107]. Even before the result of Malvezzi's demarche had reached the Emperor, order had been given to Doria's fleet to reconquer Mehdia[108], which was besieged on 29th June 1550 and taken on 10th September; its reconquest was presented by the Imperial propaganda as a success comparable to the conquest of Tunis[109]. The emperor also sent a letter to Süleyman to justify his action against the pirate Dragut[110]. But Malvezzi is told that if Mehdia is not returned to the Sultan, then the Sultan would consider that the truce is broken.[111] The Emperor insists that Dragut is an *archipirat* in a letter to Suleyman of 8th March 1551.[112] Rüstem tells Malvezzi that in case Mehdia would not be restituted, it would be impossible to start negotiating the pursuit of the truce, insists it's a precondition still in May[113]. But Sinan pasha, a relative of Rüstem pasha, prepares a fleet which sails from Istanbul on 17th May,[114] and on the 14th August, in presence of the French Ambassador d'Aramon, conquers the city of Tripoli, then in the hands of the Knights of Saint John,[115] who were not included

[107] **Austro-Turcica** *1541-1552*, ° 99 et 100, pp. 284-285; n°113-114, pp. 327-329; n° 157, pp. 419-420n° 179, pp. 464-465; n° 182, pp. 469-473; n° 185, pp. 481-483.

[108] Ioannis Christophori Calveti Stellae **De Aphrodisio expugnato, quod vulgo Aphricam vocant, Commentarius**, Anvers, Apud Martinum Nutium, 1551; Francisco López de Gómara, **Guerras de mar del Emperador Carlos V**, Ed. Miguel Ángel de Bunes Ibarra et Nora Edith Jiménez, Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V, Madrid, 2000, pp. 240-248. "Avvisi: Il vero et ultimo aviso della presa d'Affrica, s. l. s. d. 2 f°; La lettera de la presa d'Africa venuta all'illustr. et reverendissimo cardinal de la Cueva con il nome e il numero de' morti e feriti de l'una et l'altra parte, Bologna, 1550, 4 f°; La felicissima victoria auta dal s. principe d'Oria e la presa de la città d'Affrica e della città de Monasterio e delle Gerbi con la rota de Draguto reis donde che nara tutti li huomini famosi che si e ritrovati ad essa impressa: tu intenderai tutti li huomini che sono morti e feriti e pregioni a di 13 setembrio 1550 fino a ora presente, Rome, 4 f°; La gloriosa vittoria et presa d'Affrica fatta del illustrissimo et eccelentissimo principe Doria e del signor don Garcia". Con il lamento d'Affrica. Composto per Archangelo da Lonigo, Bologna, 4 f°.

[109] **Nouvelles de la cité d'Africque, en Barbarie, prinse par les capitaines de l'armée de l'empereur au X jour de septembre 1550**, Anvers (vers 1550). **Nieuwe tijdinghe van de Stadt van Africa….** (1551?).; CALVETTE DE ESTRELLA J. C., **De Aphrodisio expugnato, quod vulgo Aphricam vocant, Commentarius,** Anvers, Martin Nutius, 1551. documents used by d'Aramon to excite the Turks against Charles V : "Et pour toujours acheminer mieux les affaires, je leur ai donné des nouvelles de la prise d'Afrique, en la même sorte que les Impériaux l'ont publiée en stampe, et leur ai fait voir ladite stampe pour les provoquer à entreprendre quelque vengeance " Ribier, **Lettres et Mémoires d'Etat**… 1677, II; 293.

[110] 31 octobre 1550AGR SEA 793 f° 210, Lanz, **Correspondenz III**, 9-11.

[111] **Austro-Turcica 1541-1552**, n° 202, pp. 536-537; and n° 201, pp. 531-535.

[112] Lanz, **Correspondenz** III, 55-57.

[113] **Austro-Turcica 1541-1552**, n° 221, pp. 578 and n° 227, pp. 586.

[114] **Austro-Turcica 1541-1552**, n° 218, 222, pp. 572, 578-579; n° 225, pp. 582-584 n° 229, pp. 589.

[115] Papiers d'Etat du cardinal de Granvelle, III, 455-456. Nicolas de Nicolay, **Les Navigations et Pérégrinations en la Turquie; rééd. Dans l'Empire de Soliman le Magnifique**, Présenté et annoté par Marie-Christine Gomez-Géraud et Stéphane Yérasimos, Presses du CNRS, Paris, 1989, pp. 83-92. Villegagnon, **Traité de la Guerre de Malte**, Paris, 1553, 5 éditions. Stéphane Yerasimos, Les relations franco-ottomanes et la prise de Tripoli en 1551, dans **Soliman le Magnifique et son temps**, La documentation française, 1992, pp. 529-547

in the truce. Malvezzi is put in jail on 30th July, on the pretext that Ferdinand did not pay the annual tribute.

In 1552, the Emperor and Ferdinand will look for further help of the Empire,[116] however the Ottoman Empire will not carry big expeditions, and the main skirmishes will take place with the French. The peace of 1547 will served as a starter for later peaces to be concluded by Busbecq.

CONCLUSIONS

From of study of the diplomatic missions, both public and secrete, it seems that direct oral information was essential for an Emperor, who read little (and not the letters sent in cifers). The administrative system of Charles V was in the hands of lawyers and churchmen: the chancellor is never a military.[117] Opposed to negotiations with the Sultan, on ideological grounds in 1533, Charles progressively comes to a real politik leading to accept a low key agreement, which freezes the statu quo.

In Turkey the factors of opening to the West, which existed at the time of Ibrahim pasha, had disappeared. Süleyman mainly tries to preserve the acquired positions for his successors; the viziers are rather opposed to innovations[118]. Charles V forgets the idea of a Crusade and tries to protect his domains against the risks of division brought by Protestantism. The diplomatic exchanges about Dragut show an interesting evolution: no general fight is envisaged; on the contrary diplomatic channels are used, to a certain extent, to try to solve thorny issues at the margin.

[116] **See: Extraict et Recueil des ordonnances, Conclusions et Reces du Sainct Empire touchant la contribution et collecte du commun denier pour la defence de la foy et resistence contre les Turcqz.** Liege, en la maison de Iacques Bathen 1552 au moys de decembre.

[117] Andreas Walther, **Die burgundischen Zentralbehörden unter Maximilian I und Karl V,** Leipzig, Duncker & Humblot, 1909; **Headley**, John M. **The Emperor and his Chancellor : A Study of the Imperial Chancellery under Gattinara**, Cambridge, Cambridge University Press, 1983.

[118] N. Itzkowitz, **The Ottoman Empire and Islamic Tradition**, Chicago & Londres, 1972, pp. 95-97.

HİTİT KRALLARININ/KRALİÇELERİNİN CENAZE TÖRENLERİ VE ESKİ YAKIN DOĞU'DA KREMASYON (ÖLÜYÜ YAKARAK DEFNETME) GELENEĞİ

SEVİNÇ, Fatma
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

ÖZET

Ölünün yakılarak defnedilmesi eski zamanlardan beri bilinen bir uygulamadır. Bunun ilk örneklerinden birini Hitit kraliyet cenazeleri oluşturur. Hitit kral ve kraliçelerinin yakılarak defnedilişini belgeleyen, on dört gün süren cenaze törenlerinin anlatıldığı çivi yazılı metinler kendi dönemi söz konusu olduğunda unik bir nitelik arz ederler. Zira yazılı tarihî belgeler göz önünde bulundurulduğunda, cenaze metinlerinin ayrıntılı olarak dile getirilişi Hitit Dönemi'ni içine alan MÖ 2. binyıldan sonra, ancak Rönesans döneminde karşımıza çıkmaktadır.

Hitit kraliyet cenaze metinleri kral veya kraliçelerin öldükten sonra nasıl defnedilmesi gerektiğini anlatan bir talimatname görünümündedirler. Günümüze kadar gelmiş olan metinler öncelikle ateşin söndürülmesi ve kemiklerin toplanıp gümüşten bir kaba konulması anlatımı ile başlar. İkinci gün olarak düşünülen bu andan itibaren on dört gün sürecek cenaze töreni çeşitli etkinliklerle devam eder.

Hitit cenaze törenlerinin Homeros'un İlyadası'nda yer alan savaş kahramanları Patraklos ve Hektor'un cenaze törenleri ile büyük benzerlik taşıdığı dikkat çekicidir. Bilindiği üzere Eski Yunan Dünyası'nın destan yazarı Homeros İlyada'da MÖ 12. yüzyıla tekabül eden Troya savaşlarını konu edinmiştir. Ancak yaşadığı çağ, MÖ 9. veya 8. yüzyıllardır. İlginç olan şudur ki, hem savaşların geçtiği 12. yüzyılda hem de Homeros'un yaşadığı çağda Eski Yunan'da cesedi yakarak defnetme uygulamasına, arkeolojik belgeler ve diğer yazılı kaynaklar temel alındığında, yok denecek kadar az rastlanmıştır. Bu durumda Hitit Kraliyet Cenazeleri ile Homeros'un anlattığı cenaze törenleri arasındaki benzerlik çözülmesi gereken bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır

Eski Yakın Doğu'da yazılı belgeler dışında ölülerin yakılarak defnedildiğine dair uygulamaların varlığı bazı arkeolojik kazılar sayesinde ispatlanmıştır. Ölünün yakılmasının hangi anlayışa veya inanca uygun olarak gerçekleştirildiği ve bu anlayışın genel olarak Eski Yakın Doğu'da özel olarak Hitit Dünyası'nda ne kadar etkili olduğu açıklanması gereken bir diğer konudur.

Anahtar Kelimeler: Kremasyon, cenaze, Hitit, Eski Yakın Doğu.

ABSTRACT

Cremation has been practiced since ancient times. Hitite royal funerary is one of first examples of this practice. The cuneiform texts which document the funerals of the Hitite kings or queens, and lasting fourteen days has a unique property when considered in their own era. Because, when the written sources are considered, after second millenium B.C. including the Hitite Period it is possible to see the detailed descriptions of funerals only in Renaissance period.

The Hitite royal funeral texts seem like instructive documents to explain how to bury the king or the queen. The texts start by the explanation of deflating the fire and collecting the bones and putting them into a silver bowl. After this practice, which is planned to take in the second day, the funeral continues with several activities for a total of fourteen days.

It is interesting to see that the Hitite funerals are very similar to the funerals of warriors Patroclus and Hector which are described in Iliada by Homeros. As we know, Homeros, the epic writer of Ancient Greek, described in Iliada the Troy wars which took place in about 12th century B.C. But, he lived in about 900 or 800 B.C. The interesting point is that, both in 12th century B.C. in which the wars took place, and in times which Homeros lived, the practice of cremation is rarely found when we take into consideration the archaeological sites and other written documents. Therefore the similarıty between the Royal Funerals of Hittite and the funerals described by Homeros is a subject of problem to be solved.

In Ancient Near East, the existance of cremation is proved by the archaeological excavations. According to which religion or way of thinking this practice was made, and how much this religion or way of thinking in Ancient Near East was effective in Hitites is another subject needing explanation.

Key Words: Cremation, funeral, Hittite, Ancient Near East.

Mezarlıkların açığa çıkartılması ve mevcut yazılı belgelerden yola çıkarak ölülerin defin tarzlarının ele alınması, eski insanların inanç ve düşünce sistemlerini dolayısıyla uygarlıklarını anlamak için zorunludur.

Parçası olduğumuz Yakın Doğu Uygarlıklarının geçmişinde ölülere gösterilen saygının tezahürü olan defin törenleri konusunda çeşitli uygulamalar söz konusudur. Bu uygulamaların çeşitlilik göstermesinin nedeni insanların öteki dünya inançları ile evren algılayışlarında ve genel olarak kültürlerindeki farklılıktır. Çoğu zaman kendi içinde de değişiklik göstermiş olmasına rağmen Eski Yakın Doğu'da temelde üç tip ölü defnetme yöntemi vardır. İlki en yaygın olan cesedi toprağa gömmedir, ikincisi –özellikle Eski Mısır'da çok gözde olanı– cesedi mumyalamadır ve sonuncusu ise cesedi yakarak defnetmedir.

Cesedin yakılarak defnedilmesine dair örneklere Eski Yakın Doğu Uygarlıklarına ait pek çok arkeolojik sitede rastlanmaktadır. Kremasyon sistemli bir şekilde uygulanmasa da eskiçağda bazı insan grupları tarafından tercih edilen bir defin yöntemi olmuştur.

MÖ 2. binyıla damgasını vurmuş büyük uygarlıklardan biri olan ve Anadolu'nun merkezinde doğup gelişen bir devlet kuran Hititler de özellikle kraliyet soyundan olan kişileri yakarak defnetmeyi tercih etmişlerdir. Hititler, Eski Yakın Doğu'da, bir kraliyet cenazesini yazılı olarak belgeleyen tek devlet olma ayrıcalığını da taşırlar. Pek çok parlak uygarlığın merkezi olmuş Eski Yakındoğu'da, cenaze törenlerinin bu derece ayrıntılı ve özenli bir şekilde anlatıldığına dair kayıt bulunamamıştır. Ne MÖ 2. binyıl, ne daha öncesi ne de sonrası için böylesine ayrıntılı bir cenaze töreni anlatımı yoktur. Kralların cenazeleri ile ilgili böyle ayrıntılı bir talimatname için en yakın örnekleri ancak MS 10. yüzyılda Bizans'ta, Orta Çağ İngilteresi'nde ya da Rönesans Dönemi Avrupası'nda bulabiliriz (van den Hout, 1994: 58, d.n. 84 ve 85).

"Talimatname" ifadesini kullanmamızın nedeni, metinlerde anlatılan cenaze töreninin kişiye özel olmamasıdır. Metnin içeriğine baktığımızda, ölen kişi için özel olarak bir kral ya da kraliçe ismi verilmediğini görürüz. Hatta tam tersine, "ölen kişi kralsa şöyle yapılır" ya da "ölen kişi kraliçeyse böyle yapılır" gibi ifadeler yer almaktadır. Cenaze töreni metinlerindeki kurallar bütünü, kral ya da kraliçenin ölümünden hemen sonra başlaması gereken 14 günlük cenaze töreninin organize edilmesine kolaylık sağlamak ve törenin hatasız gerçekleşmesini garanti etmek için oluşturulmuştur.

Pek çok görevlinin, 100'ün üzerinde hayvanın, bol miktarda yiyeceğin ve her çeşit malzemenin dâhil edildiği bir törende, ölen kişiye saygısızlık olarak addedilebilecek herhangi bir karışıklığa meydan vermemek için böyle bir talimatname hazırlamanın zorunlu olduğu açıktır (van den Hout, 1994, 57).

İsmi bilinen bir Hitit kralının cenazesinin, böyle bir talimatname doğrultusunda defnedildiğini kanıtlayan bir ifadeye Hitit Kralı II. Muršili'nin (MÖ 1339-1306) yıllıklarında rastlıyoruz. II. Muršili bu belgede, Kargamış kralı olan kardeşi Šarrukušuh'un ölümünden söz eder. Kardeşinin hastalandığını, öldüğünü ve cenazesinin Hattuša'ya getirilerek, Hattuša'da bu cenaze için gün be gün ritüeller düzenlendiğini anlatır (KBo 4.4 i 5'-8'//KUB 14.29 i 28'-30'//KBo 10.38, 2'-8'; Laroche, 1971: no. 61: Goetze, 1933: 108 vd; Otten, 1958: 9).

Hitit cenazesini anlatan mevcut çivi yazılı tabletlerde ilginç ayrıntılar ve özenli anlatım hemen dikkati çeker. Ölünün yakılmasını takiben gerçekleşen ritüelleri konu edinen tabletler ve tablet fragmanları, nitelikleri bakımından kendi içlerinde ayrılabilmektedir. E. Laroche, cenaze metinlerini, "ritüel metinleri" başlığında 450 katalog numarası altında toplamıştır (Laroche, 1971); sınıflama yaparken,

bunları büyü ritüelleri kategorisine yerleştirmiştir. Çünkü büyü ritüelleri cenaze töreni boyunca geniş yer tutmaktadır ve yapılan ritüellerin önemli bir çoğunluğu analoji (taklit) büyü tekniği kullanılarak gerçekleştirilmektedir. Aslında büyü ile tipik tapınak kültü ritüelleri burada kaynaştırılmıştır. Örneğin çeşitli tanrılara ve ölünün ruhuna "içme" (Hititçesi *eku*-) ve çoğu pasajda anlatılan müzisyenlerin icraatları, bayram törenlerindekilerden ayırt edilemez.

Ritüelleri gün gün anlatan metinlerin tek kopya dan oluşmadığı anlaşılmıştır. Bunların birden fazla duplikatları olabilmektedir. Boğazköy'de yapılan kazıların çeşitli noktalarından, cenaze törenine ait metinlerin duplikatlarının bulunması bu düşünceyi doğrulamıştır (metinlerin buluntu yerleri için bkz.: Otten, 1958: 8; van den Hout, 1995: 196).

Hitit cenaze töreni hakkında bir kitap yazmış olan H. Otten cenaze metinlerini, birbirleriyle karşılaştırarak farklı gruplar altında değerlendirmiştir. Bazılarının tamamen Hitit karakterinde yazılmış olduğuna, bazılarının ise başka bir kültürün etkisiyle ve farklı bir zihniyetle yazıldığına dikkat çeker (Otten, 1958: 7 vd). Daha sonra, cenaze töreni ile ilgili başka bazı metinleri iki ayrı yerde yeniden yayınlamıştır (Otten, 1954-1959: 477 vd; Otten, 1962: 229 vd). Aynı zamanda bu metinlerin Fransızca tercümesi de yapılmıştır (Christmann-Franck, 1971, 61 vd). Son yıllarda cenaze metinlerinin Hitit karakterinde olanlarının (*šalliš waštaiš* – grubuna dâhil olanlar) transkripsiyonu İngilizce ve Rusça tercümesiyle birlikte yeniden yayınlanmıştır (Kassian et al, 2002).

Sözünü ettiğimiz, Hitit karakterinde yazılmış belgeler, 14 günden oluşan cenaze törenini anlatan ve kendi içinde bütünlük arz eden belgelerdir. Bu metinlerin arasında bağ kurmamızı ve onları belirli bir bütünün parçası olarak kabul etmemizi sağlayan bir ifade vardır. Bu ifade, çoğunlukla metnin başında bir giriş cümlesidir; zaman zaman da son söz olarak karşımıza çıkar. Bu ifade, Hattuša'da bir kral ya da kraliçenin öldüğünü bildiren bir deyim niteliği arz etmektedir. Bu deyim "büyük bir kayıp" anlamına gelen, *šalliš waštaiš*'dir.

Bazı metinlerde bu deyime rastlamak mümkün olmasa da (tabletlerdeki tahribatlardan dolayı) içerik ve teknik özellikler göz önünde bulundurulduğunda aynı ritüel grubuna dâhil oldukları anlaşılmıştır. Üstelik tabletler cenazenin kaçıncı gününün anlatıldığı konusunda da bilgi vermektedir.

Šalliš waštaiš metinleri, diline bakılırsa imparatorluk dönemine (MÖ 14./13. yüzyıllar) tarihlenebilir. Bununla birlikte kralın veya kraliçenin yakılarak defnedildiği cenaze töreninin anlatıldığı *šalliš waštaiš* metinlerinde Eski Hitit Dönemi'ne ait bazı dil özelliklerinin korunması ve bazı Hatti tanrılarının adlarının anılması, orijinal kompozisyonun Eski Hitit Dönemi'nde yaratıldığına dair şüphe uyandırmaktadır (Kassian et al., 2002: 11 vd).

Genel olarak cenaze karakteri taşıdığı halde *šalliš waštaiš* metinlerinin bütünlüğüne uymayan metinler de yer almaktadır. Bazı tanrıların ve görevli rahiplerin isimlerinin kullanımında *šalliš waštaiš* grubu metinlerle önemli aykırılıklar taşıması nedeniyle bunları yabancı kaynaklı veya Hitit karakteri taşımayan metinler olarak sınıflandırıyoruz (Otten, 1958: 2).

Sonuç olarak, bazı fragmanların aralara yerleştirilmesi söz konusu olsa da, 4.-6., 8.-11. ve 14. güne kadar cenaze töreninin akışında büyük bir boşluk var. Büyük olasılıkla bazı tabletler tamamen eksiktir. Ancak cenaze töreninin her biri belirli bir eyleme tekabül eden günlerini sıralayan bir özet tableti mevcuttur. Özet tableti de metinlerde anlatılan ritüellerin hangi güne yerleştirilebileceği konusunda kılavuzluk eder (özet tableti: KUB 39. 6; Otten, 1958: 48 vd; Kasian et al, 2002: 610 vd).

Elimizde bulunan verilerden yola çıkarak Hitit kraliyet cenazesinde gerçekleşen olayları aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür:

Birinci Gün: Konusu itibarıyla törenin ilk gününe yerleştirilmesi uygun görünen bir metin oruç, yas ve henüz yakılmamış olan cesedin başındaki kurbanları konu alır (KUB 30.16+39.1; Otten, 1958: 18 vd; Kassian et al, 2002, 46 vd). Kralın veya kraliçenin ölümüyle herkesin yemeden içmeden kesildiği ve belki de mecburi olan bir orucun gerçekleştirildiği, "büyük küçük herkes içme kamışlarını bırakır." ifadesi sayesinde anlaşılmaktadır. Daha sonra herkesin ağlamaya başlaması ülkenin büyük bir yasa boğulduğunun işaretidir. Bundan sonra cesedin başucunda yapılan bir ritüel söz konusu edilir. İyi cins bir sığır ve ardından bir testi içindeki şarap ölünün ruhuna kurban edilir. Sığır kurban edilirken ölünün ruhunun taşıyıcısı olacağı büyüsel sözlerle ifade edilir. Şarap kurbanından sonra testi kırılır ve böylelikle ölünün kullanımına terk edilir. Hava kararkdığında bir teke getirilip ölünün üzerinde –büyük olasılıkla günahları veya olumsuz olarak düşünülen başka herhangi bir şeyi soğurması için– dolaştırılır. Metnin bundan sonrası kayıptır. Sığır ve tekeyle yapılan bu ritüelden sonra ceset yakma yerine sevk edilmiş olmalıdır. Kısmi olarak korunmuş olan bir metinde (KUB 30.17 öy ve ay'un tamamı; Otten, 1958: 52 vd; Otten, 1958b: 81; Kassian et al, 2002: 214 vd) cesedin hayvanlar tarafından çekilen bir arabayla ceset yakma yerine götürülmesi anlatılmaktadır. Yakma yerinde bir çadır kurulmuştur ve ritüellerin pek çoğu bu çadırın içinde veya çevresinde gerçekleştirilecektir.

İkinci Gün: (İkinci günün sabahı ve takip eden olaylar için bkz.: KUB 30. 15+KUB 39.11+39.19+KBo 41.26: Otten, 1958: 66 vd; Christman-Franck, 1971: 261 vd; Gurney, 1977: 59 vd): İkinci gün görevli kadınların tan vaktinde *ukturi* (Friedrich, 1952: 233'te Leichenverbrennunsplatz "ceset yakma yeri" olarak tanımlanmaktadır. *Ukturi*'nin anlamı ve Hattuša'daki konumu hakkındaki ayrıntılı bir inceleme için bkz.: Börker-Klähn, 1995: 74 vd, 86 vd) "ceset yakma yeri"ne gelerek yanan ateşi; bira, şarap ve *walhi* içkisi ile söndürüp yanmış cesetten kalan

kemikleri gümüş maşalarla toplamaları ile başlar. Ne yazık ki cenazenin yakılış anına dair anlatım içeren bir tablet şu ana kadar elimize geçmiş değildir. Bu nedenle cesedin yakılışıyla ilgili detaylar konusunda bilgisiziz. Bu konudaki boşluk pek çok uzman tarafından Homeros'un İlyadası'nda anlatılan Patraklos ve Hektor'un cenaze törenleri ile karşılaştırılarak kapatılmaya çalışılmıştır (Christmann-Franck, 1971: 62 vd; Gurney, 1990: 138 vd). Hitit cenaze töreni ile İlyada'da anlatılan cenaze törenleri arasında şaşırtıcı benzerlikler vardır. Her ikisinde de cesetler geceleyin yakılır ve yanmış cesetten geriye kalan kemikler toplanarak içi yağ dolu İlyada'da altından, Hitit Cenaze Töreni'nde gümüşten bir kaba daldırılır ve bir beze sarılır. Hitit cenaze töreninde beze sarılı kemikler ölen kişi kralsa bir sandalyeye kraliçeyse bir tabureye yerleştirilir ve krematoryumun hemen yanında bir cenaze yemeği tertip edilir. Yemek sakin bir ortamda gerçekleşir ve herhangi bir müzik enstrümanı kullanılmaz. Daha sonra, ölüyü simgeleyecek olan bir tasvirin yaratılışı anlatılır. Ölen kral veya kraliçe artık bu tasvir vasıtasıyla törende yer alacaktır. İlk tasvir incirler, kuru üzümler ve zeytinler kullanılarak yapılan bir insan tasviridir. Bu tasvir odun yığınının üzerine konur ve onun için çeşitli sunular yapılır. Bu sırada "Yaşlı Kadın" unvanlı büyücü kadının yönettiği ilginç bir ritüele şahit oluruz. Büyücü kadın bir terazi alıp bir kefesine gümüş, altın ve değerli taşlar, diğer kefesine çamur koyar. Daha sonra büyücü kadın ritüelde kendisine yardımcı olan görevli kadınlarla birlikte söz konusu teraziyi kullanarak bir oyun sergiler. Bu oyun ölen kişinin kefaretinin ödenmesi ile ilgili karmaşık bir eğretilemedir. Ritüelin sonunda terazi yere atılıp kırılır ve ağıtçı kadınlar ağlamaya başlarlar. Yeraltı Tanrıçası'na yapılan bazı kurbanlardan sonra kemikler muhtemelen anıt mezar olarak inşa edilen Taş Ev'e götürülür ve kutsal yatak odasındaki yatağın üzerine yerleştirilir. Odadaki ışık açık bırakılır. Ölü için yeniden kurbanlar gerçekleştirilir. Ölünün yanı sıra pek çok tanrı ve tanrıça ile ataların ruhları ve "İyi Gün" olarak adlandırılan ve muhtemelen ölüm gününün yumuşatılmış bir ifadesi olan tanrı da kurbanlardan nasibini alır. Kurban sunulan tanrıların yeraltı dünyasıyla ilişkileri dikkat çekicidir.

Üçüncü Gün: Törenin 3., 4., 5. ve 6. günlerine ait ritüelleri eksik tabletler veya tabletlerdeki tahribatlardan dolayı tam olarak tespit etmek mümkün olmasa da günü belirtilmemiş cenaze törenine ait bazı ritüel anlatımlarını 3-6. günlere yerleştirmek mümkün olabilir (metnin transkripsiyon ve tercümesi için bkz.: Otten, 1958: 72 vd; Kassian et al, 2002: 160 vd metnin yeni bir kopyası bulunmuş ve yayınlanmıştır. Bkz. van den Hout, 1995: 195 vd). Bu ritüellerde ölünün kemiklerinin bulunduğu kutsal yatak odasında bazı tanrı ve tanrıçalar içilmekte veya onların şerefine içilmekte ve ekmek kurbanları yapılmaktadır (kısaca *eku-* "içme" seremonisi olarak adlandırdığımız ve metinlerde sık sık "tanrıyı içer." ifadesiyle karşımıza çıkan seremoninin karmaşık durumunun açıklama denemesi için bkz.: Sevinç, 2007: 36 vd). Ancak gerçekleştirilen bütün ritüeller ağır bir matem havası içindedir. Sadece lir eşliğinde ilahiler söylenir, görevliler fısıltıyla konuşur.

Dördüncü Gün: Dördüncü güne ait olan ancak hiç de iyi korunamamış olan metinde (KUB 39.9 öy 1-19: Otten, 1958: 52 vd; Kassian et al, 2002: 304 vd.) yeni kralın ve saray erkânının cenaze törenine eşleriyle birlikte katıldıklarından özellikle söz edilmektedir. Metinde başlarının örtülü olduğundan söz edilir ki, her hâlde bundan cenaze töreninin protokolüne uygun bir giysi kast edilmektedir. Cenaze törenine ait metinler içinde yeni kraldan ilk defa söz edilir. Metinden açıkça anlaşılamasa da burada yeni kralın tahta çıkışı konu ediliyor olabilir.

Beşinci ve Altıncı Gün: Ne yazık ki törenin beşinci veya altıncı gününe ait elimizde veri bulunmamaktadır.

Yedinci Gün: (Yedinci gün için bkz. KUB 30.25+KUB 34.68+KUB 39.4+KBo 41.117; Otten, 1958: 24 vd; Kassian et al, 2002: 320 vd; Christmann-Franck, 1971: 68 vd): Özet tabletine göre yedinci gün saman yakma günüdür. Gün ölünün tasvirine yapılan sunularla başlar. Buradaki tasvir törenin ikinci gününde kuru incir, üzüm ve zeytinlerle yapılan tasvirden farklıdır. Bu daha çok bir heykeldir. Hititler, krallarının ölümünü telafi etmek amacıyla, onu temsil eden ve onu canlıymış gibi gösteren bir heykel yapmışlardır. Bu tür kralî cenaze törenlerinde ölen kişinin bir heykelle simgelenmesine, tarihin başka dönemlerinde –örneğin Roma dönemi, Orta Çağ ve Rönesans dönemi Avrupa'sı ile batılı olmayan pek çok uygarlıkta– rastlanması dikkat çekicidir (örnekler için bkz.: van den Hout, 1994: 63). Heykele su verilir ve güzel kokulu yağ –bir anlamda parfüm– damlatılır. Ardından sığır ve koyun kurbanları gelir. Gün yeraltı tanrıçasına, atalara ve İyi Gün'e yapılan kurbanlarla devam eder. Yemekten sonra samanı yakma ritüeli başlar. Samanın yanı sıra bir tören giysisi ve bir kap güzel kokulu yağ da yakılır. Bundan sonra tekrar hayvan, içki ve ekmek kurbanları yapılır. İçki kurbanlarında kullanılan kaplar her zamanki gibi yere atılıp kırılır. Son olarak tanrıların içilmesi töreni başlar, bu arada hafifçe lir çalmakta, görevliler fısıltıyla konuşmaktadır.

Sekizinci Gün: (Sekizinci gün ritüellerini anlatan metinler için bkz.: KUB 30. 24a+KUB 34. 65: KUB 30. 24+KBo 39. 292: Otten, 1958: 58 vd; Kassian et al, 2002: 374 vd; Christmann-Franck, 1971: 71 vd): Sekizinci gün domuzun suya sürüldüğü ve çayırın kesildiği gün olarak tanımlanmaktadır. Bu günde oldukça sıra dışı kurbanlarla karşılaşmaktayız. Bunlar arasında çoğunlukla yeraltı dünyasına sunulduğunu bildiğimiz domuz ve kuş kurbanları yer almaktadır. Ancak büyük olasılıkla domuz ve kuşlar canlı olmayıp bir sembol belki de bir ritondur. Çünkü onlara gümüş ve altından süsler, ağızlıklar takılmaktadır. Her ne ise bu domuz ve kuşlar bir su kaynağına konulurlar ve domuz suya sürülmüş olur. Bu sırada büyücü kadın domuzun neden suya sürüldüğü ile ilgili tam anlaşılmayan bir konuşma yapar. Bu sırada adı geçen su kaynağında sığır ve koyunlar kesilmek suretiyle kurban edilirler. Büyücü kadın elinde terazisiyle konuşmasına devam eder ve kesilen hayvanların güneş tanrısına ithaf edildiğinden söz eder. Ritüeli arabada oturan heykel de izlemektedir ve ona içki sunusu yapılır. Daha sonra

domuz ve kuşlarla ilgili bir ritüel çukurun içinde gerçekleştirilir ki, çukur her zaman yeraltı tanrıları için yapılan ritüellerle bağlantılı olmuştur. Gümüş ve altın süsler ise "mezar hediyesi" olarak Taş Ev'e götürülür. Büyük olasılıkla çukuru kazmak için kullanılan kazma ve kürek de bu ritüelden sonra yakılmaktadır. Daha sonra o günün anlamını belirten ikinci ritüel başlar. Çayır kesilir ve büyücü kadın kesilen çayırın, kesilen ve yakılan diğer kurbanlarla birlikte ölüye bağışlanması için Güneş Tanrısı'nın hükmü için yakarıda bulunur.

Dokuzuncu Gün: Dokuzuncu güne ait metinler günümüze kadar gelmemiştir. Özet tabletinde süt kabını süslemekle ilgili bir gün olduğu anlaşılsa da, içerik hakkında ayrıntılı bilgi vermek ve yorum yapmak mümkün değildir.

Onuncu Gün: (Onuncu gün ritüellerini anlatan tabletler KUB 39.6; Otten, 1958: 48 vd; Kassian et al, 2002: 610 vd/KBo 40.178+KUB 39.14; Otten, 1958: 78 vd; Kassian et al, 2002: 450 vd; Christmann-Franck, 1971: 73 vd/ KUB 39.14+KBo 40.178+KBo 40.311; Otten, 1958: 80 vd; Kassian et al, 2002: 456 vd/KUB 39.33+KBo 39.34; Kassian et al, 2002: 454 vd/KUB 39.14+KBo 40.311; Otten, 1958: 80 vd; Kassian et al, 2002: 458 vd): Bu gün harman yeri sabanının günüdür. Gün yine heykele su verilmesi ile başlamaktadır. Ardından sığır ve koyun kurbanları, yeraltı tanrıçası, güneş tanrısı, atalar, "İyi Gün" ve ölü için kurban edilir. Daha sonra heykel çadırdan dışarı çıkarılıp arabaya yerleştirilir. Sabanla ilgili ritüel başlayacaktır. Saban görevliler tarafından yerde birkaç kez sürtüldükten sonra parçalanıp yakılır. Küller ölü için yakılmış olan diğer bütün her şey gibi ölünün öbür dünyadaki krallığına bağışlanmaktadır. O günün ritüelleri içki kaplarının, bir müzik enstrümanının ve ağaçtan bazı eşyaların kırılıp yakılması ile devam eder. Bu arada hayvan kurbanları da yapılmaktadır.

On Birinci Gün: On birinci günün ritüellerini anlatan tabletler de şu an için mevcut değildir. Özet tabletinde "serpmek" anlamına gelebilecek bir fiilden söz edilmektedir. Ancak bundan bir anlam çıkarmak mümkün gözükmemektedir.

On İkinci Gün: (On ikinci gün ritüellerini anlatan tabletler için bkz.: KUB 39.19+20+21+22+39.17: Otten, 1958, 32 vd; Kassian et al, 2002: 476 vd; Christmann-Franck, 1971: 74 vd/KUB 34.66+39.7+KBo 34.57+38.173+39.148+40.22: Otten, 1958: 40 vd; Kassian et al, 2002: 500 vd/KUB 30.19+30.20+39.7: Otten, 1958: 44 vd; Kassian et al, 2002: 514 vd): On ikinci gün "asmanın kesilmesi" yani bağbozumu günü olarak tanımlanmaktadır. Gün, artık klasikleşmiş olan kurbanlarla başlar. Bilinen tanrı ve tanrıçalar kurbanlardan nasibini alır. Heykel yine dışarı çıkartılıp arabaya yerleştirilir ve ağıtçı kadınlar ardından ağlayarak ilerlerler. Bundan sonra "asmanın kesilmesi" ritüeli başlar. Asmayı getirirler sonra onu bez bir kuşakla bağlarlar, üzüm ve başka meyve salkımları ve yün parçaları ile süslerler; ağıtçı kadınlar onu çadırın içine sokar ve ölünün yani heykelin huzuruna koyarlar. Onun üzerinde içki ve hayvan kurbanı yapılır ve bundan sonra tipik ritüel akışı gerçekleşir. Daha sonra elinde baltayla gelen bir kişi asmayı keser. Bu

ritüellerde ocak da önemli bir yer tutmaktadır. Kesilenler ve kullanılan malzeme ocağa atılıp yakılır. Bu güne ait törenler heykelin dışarı çıkartılıp arabaya oturtulması ve ağıtçı kadınların onu izlemesi ile son bulur.

On Üçüncü Gün: (On üçüncü gün için bkz.: KUB 39.7: Otten, 1958: 36 vd; Kassian et al, 2002: 490 vd/KUB 34.66+39.7+KBo 34.57+38.173+39.148+40.22; Otten, 1958: 44 vd; Kassian et al., 2002: 512 vd/KUB 30.19+30.20+39.7: Otten, 1958: 44 vd; Kassian et al., 2002: 514 vd): On üçüncü gün metinde *lahhant* olarak adlandırılan özel bir kuş türüne aittir. Çok sayıdaki bu kuşların sadece dört ya da altı tanesi canlıdır. Geri kalanlar içinde ağaçtan yapılıp gümüşle kaplanmış olanları, yünle ve hamurla yapılmış olanları vardır. Bundan sonra içine ekmek, peynir ve çeşitli meyveler konan bir sunu sepeti hazırlanır. Bundan sonra kuşlar kullanılarak özel bir ritüel gerçekleştirilir. Metnin devamından kuşların ölüyü simgeleyen heykelin huzurunda yakıldıklarını öğreniyoruz. Gümüşle kaplanmış olan kuşlardan gümüşler sökülmüş ve Taş Ev'e mezar hediyesi olarak götürülmüştür.

Kuşların yakılmasından sonra büyük yemeğin başladığı haber verilir. Devam eden satırlarda ocağın yanında yapılan bir başka ritüel anlatılmaktadır; daha önceki satırlarda ekmek, peynir ve çeşitli meyvelerle doldurulan sepetin içindekiler tek tek boşaltılır. Bundan sonra ocak başındaki ritüel devam etmekte ve kurbanlar verilmektedir:

13. gün yapılan ritüellerden biri heykelin *kurakki*- denen bir objenin üstüne kaldırılışı ile ilgilidir. *Kurakki* büyük olasılıkla bir heykel kaidesidir (bu konu için bkz.: Friedrich, 1952: 117; Puhvel, 1997: 260 vd; Popko, 1978: 40). Bu yükseltinin tam ortasına yerleştirilen heykel, önce altın kaplı bir tahta oturtulduktan sonra oraya konur. Bu taht, ölmeden önce onun her zaman oturduğu, onun gücünü ve iktidarını simgeleyen bir objedir.

Hemen arkasından ocağın yanında başlayan kurban ritüeli gelir. İlk önce ocağın içine bir ağaç ya da bitki kökü yerleştirirler. Daha sonra sığır ve koyun kurbanları, içki ve ekmek kurbanları yapılır.

Son olarak yapılan ritüellerden biri ölünün yani ölünün heykelinin dizlerine ekmek sunusu bırakılması ve ölüye hitaben konuşulmasıdır. Bu konuşma ona yapılan sunuların kusursuz olduğu ve kızması için bir neden olmadığı konusundadır. Çocuklarına, krallığına ve ülkesine karşı iyi olması için ona yakarıda bulunulur. Onun hiçbir şeyinin eksik edilmeyeceğine, ona düzenli olarak kurbanlar sunulacağına dair söz verilir. Bu yakarılar ve sözler ölüden ve onun getireceği felaketlerden ne derece korkulduğunu açıkça göstermektedir. Sonra bir ip getirilir, ip güzel kokulu yağa bulaştırılıp ocağa atılır. Ağıtçı kadınlar ölüye hitaben "çayırlığa gittiğinde ipi çekme." diye ağlaşırlar. Çayırlığın törenin başından beri ölü için hazırlanan mekânın bir ifadesi olduğu açıktır, ancak

çekilmemesi gereken ip ne anlama gelmektedir? Belki de "Orada rahatın iyi olsun, geri dönmeye kalkma!" anlamı taşımaktadır. Çünkü öteki dünyaya gitmiş, dolayısıyla yeraltına inmiş bir ölünün geri dönmesi felaketleri de beraberinde getirmesi anlamı taşıyordu. Son olarak lir eşliğinde içki ve ekmek kurbanları yapılır, heykele su verilir. On üçüncü günü on dördüncü güne bağlayan gece boyunca sunular devam eder, törene katılanlar ağlar. Bundan sonra tören bitmiştir. Çadır kaldırılır.

On Dördüncü Gün: Sabah olduğunda törenin son günü de gelmiştir. Bu güne ait bir ritüel metni mevcut olmamakla birlikte törenden geriye kalanların toplanıp, tören yerinin temizlenip düzenlenmesine ayrıldığını düşünmemek için hiçbir neden yoktur.

14 günlük cenaze ritüeli böylece bitmiş olur. Ölü için sunulan kurbanlar cenaze töreni ile sınırlı kalmayacaktır. Onun Taş Ev'inde her zaman dizlerine ekmek konacak, ona her türlü içki sunulacak ve hayvan kurbanları yapılacaktır.

Bu belgeler sayesinde Hititlerin kraliyet ailesinden olan kişileri yaktıkları kesin olarak anlaşılmış bulunmaktadır. Peki, kremasyon sadece üst düzey kişiler için mi uygulanmaktadır? Kral ailesinden olmayan insanların ya da halktan kişilerin öldükten sonra nasıl bir törenle defnedildiğine dair kesinlikle hiçbir yazılı belge yoktur. Ancak arkeolojik kazılar MÖ 2. binyılda Anadolu'da halktan kimselerin de ölülerini yakarak defnettiklerini göstermiştir. Onların cenaze törenlerinin ayrıntılarını kraliyet ailesininki kadar iyi bilmiyoruz.

İyi bildiğimiz başka cenaze törenleri daha vardır ki, yukarıda da belirttiğimiz gibi bunlar Homeros'un İlyadası'nda anlatılan Patraklos ve Hektor'un cenaze törenleridir (Patraklos'un cenaze töreni için bkz.: **İlyada**, XXII 1-107; Hektor'un cenaze töreni için bkz.: **İlyada**, XXIV 782-804). Bu törenlerin şaşılacak derecede Hitit cenaze törenlerine benzemesi bazı sorunları ortaya çıkarmaktadır. Öncelikle Troya savaşlarının gerçekleştiği düşünülen zamanda (yakl. MÖ 1200) Hellas'da ölü yakma geleneği söz konusu değildir. Homeros'un yaşadığı ve destanların oluşturulduğu çağ olarak düşünülen MÖ 9. veya 8. yüzyıl tarihleri içinde de Hellas'da ölü yakma geleneğine sınırlı olarak rastlanır (Homeros ve Homeros destanları ve tarihlendirilmesi için bkz. Homeros, 1984: 5 vd; Mansel, 1988, 130 vd; Levi, 1987: 52 vd). Ancak Troya için bu geçerli değildir. Troya'da yapılan kazılar pek çok kremasyon mezarlığını açığa çıkartmıştır.

Bu karışıklığı aydınlatabilmek için Anadolu'yu ya da Hititleri merkez alarak çevre kültürlerde kremasyon ne zaman ve nerede ortaya çıkmıştır, zamana ve mekâna bağlı olarak belirli bir yayılım arz eder mi, bunlara bakmamız gerekecektir.

En eski kremasyon örnekleri ile başlayacak olursak Halaf Dönemi'ne ait bazı merkezler bu anlamda ilk örnekler olarak takdim edilebilirler (Halaf Dönemi Kuzey Mezopotamya'da MÖ 6. binyılın son çeyreği ile 5. binyılın ilk çeyreğini

oluşturan dönemde bugünkü Kuzey Irak, Kuzey Suriye ve Türkiye'nin güneyini kapsayacak kadar yaygınlaşan karakteristik bir neolitik kültürdür. Halaf Dönemi ve kültürü temsil eden siteler hakkında bkz.: Campbell, 1992: 182 vd). MÖ 4800 yıllarına tekabül eden Yarım Tepe'de yaygın olmasa da kremasyonlara rastlanmaktadır (Postgate, 1976: 78): parçalar hâlinde yakılmış olan ceset kalıntıları sığ bir çukura yerleştiriliyordu. Bu kremasyonların üç kil vazodan daha fazlasını içermeyen mezar hediyeleri ölenlerin üst tabakadan olmadıklarının göstergesi kabul edilebilir.

Yarım Tepe kremasyonlarından birkaç yüzyıl sonraya, Obeyt dönemine ait Nineve'nin kremasyon mezarlarında (Nineve'nin 3. tabakasında ortaya çıkartılan kremasyonun hangi döneme yerleştirildiği hakkında bkz.: Mallowan-Cruikshank Rose, 1935: 25'teki tablo) −hafirlerin belirttiği üzere− Eski Hindistan'da yapılan kremasyonlarla önemli paralellikler vardır: ceset parçalar hâlinde yakılmış ve büyük urnelerin içine konmuştur (Mallowan-Cruikshank Rose, 1935: 36).

Yine Halaf kültür çevresi içinde değerlendirilen Güneydoğu Anadolu'daki Mersin Yumuktepe'nin XI. tabakasında, toplu mezar görüntüsü arz eden sıra dışı bir kremasyon mezarlığı gün ışığına çıkartılmıştır (Garstang, 1953: 111).

MÖ 3. binyıla gelindiğinde Ur ve Fara'da L. Woolley tarafından Er Hanedanlar döneminde kısmi kremasyonlar tespit edilmiştir. Ancak kendisi bunları Mezopotamya'ya gelen yabancı alt sınıflara ya da kölelere ait mezarlar olarak değerlendirir (Mallowan-Cruikshank Rose, 1935: 36, d.n. 6). Bilindiği gibi bu dönemde kraliyet mezarları insan kurbanlarının da içinde yer aldığı, zengin mezar hediyelerinden oluşan bütün olarak ceset gömü şeklindedir (Ur kral mezarlığı için bkz.: Roaf, 1996: 84 vd).

Filistin bölgesinde de kremasyon mezarlara rastlanmıştır. Erken Bronz Çağı'nda MÖ 3300-3000 tarihleri arasında Filistin bölgesinde önemli değişikliklerin olduğunu ve yeni kültürlerin ortaya çıktığını belirtmemiz gerekir. Örneğin ilk olarak Gezer ve Eriho'da krematoryumlar ve kremasyon mezarlar tespit edilmiştir. Bunlar daha çok bir toplu mezar görünümü arz ederler. Yanmış cesetlerden geriye kalan kemikler de yakılarak üst üste yığılmıştır (Gezer ve Eriho'daki kremasyon için bkz.: Callaway, 1963: 82 vd). Gezer ve Eriho'nun yanı sıra Givatayim, Azor ve Tel Aviv'deki birkaç mezarda benzer şekilde kontrollü olarak gerçekleşmiş toplu mezarlara rastlanmıştır. Kremasyonun bu bölge için yaygın ve benimsenen bir uygulama olmadığı açıktır (kremasyon mezarlar ve nitelikleri hakkında bkz.: Ilan, 2002: 95). Cesetlerin törensel bir uygulamaçla yakılmasından çok, bu yöntemin bir zorunluluk sonucu kullanıldığına dair bir fikir uyanmaktadır. Ne mezar hediyesi vardır, ne kurbanlar ne de cenaze yemeği yendiğine dair herhangi bir işaret.

Kuzeye doğru ilerledikçe Hitit topraklarında uygulanışına benzer şekilde ceset yakma geleneğinin ilk izlerine rastlamaya başlarız. Örneğin Gaziantep sınırları içindeki Gedikli Höyük'de, Eski Bronz Çağı'nın son evresine ait yüzlerce sayıda kremasyon mezarlığı açığa çıkartılmıştır (U.B. Alkım. -H. Alkım, 1966: 26). Yakma mezarların tarihlendirilmesi MÖ 2500/2400 ile 1900/1750 nesiller boyunca sürmüş olduğu mezar hediyeleri ve kaplar sayesinde anlaşılmaktadır (tarihlendirme için bkz.: Duru, 2006: 67). Cesetler yakıldıktan sonra geriye kalan kemikler Hitit cenaze metinlerindeki uygulamayı hatırlatır şekilde bezlere sarılmıştır; beze sarılan kemikler bir yatağın üzerine bırakılmak yerine farklı tiplerde urnelerin içine konulmuştur (Duru, 2006, 58). Kemikleri urnelere yerleştirerek gömme geleneği MÖ 2. binyılda pek çok sitede rastlanan bir özelliktir.

MÖ 2. binyıla gelindiğinde Kuzey Suriye ve Anadolu'da kremasyon mezarların görece olarak arttığını görüyoruz. Antakya'da Tel Açana höyüğünün (Alalah) MÖ 2. binyılın ikinci yarısına tekabül eden tabakalarında yakma mezarlara rastlanmıştır; özellikle de MÖ 13.-12. yüzyıllara ait tabakalarda yakma gömü mezarların sayıca nispeten arttığı dikkati çekmektedir (Woolley, 1955, 204 vd; tabakaların tarihlendirmesi için bkz.: Woolley, 1995: 10).

Alalah'a yakın bir bölgede Mersin'de Roma Dönemi'ne ait Soli şehrinde yapılan kazıların Hitit tabakalarında Hitit İmparatorluk Dönemi kadar geç bir tarihe yerleştirilen yapılardan birinin içinde tabanın üzerinde mezar hediyeleri ile birlikte bir kremasyon mezar bulunmuştur. Bir kadına ait olduğu düşünülen mezar Soli'nin Hitit tabakaları için münferit bir örnek teşkil etmektedir (Yağcı, 2006: 20).

Yakma mezarlarda bundan sonraki duraklarımız Anadolu'nun içindedir. Konya-Karahöyük'te Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nin geç evresine ya da Erken Hitit Dönemi'ne tarihlenen kremasyonlara rastlanmıştır (MÖ 1800-1750). Yakılan ceset kalıntıları toprağa açılan çukura gömülmüş, bazılarının üstü hiyeroglifli seramiklerle örtülmüş ve yerleşim yerinin içine gömülmüştür (Alp, 1956: 35 vd).

Aksaray ili sınırları içindeki Acemhöyük Arıbaş mezarlığında da kremasyonun uygulandığı tespit edilmiştir. Yakma mezarlık 139 mezardan oluşmaktadır ve büyük çoğunluğunda cesetten kalanlar urnelere yerleştirilmiş, 27 tanesi ise basitçe gömülmüştür. Mezar hediyeleri ve ölüye yapılan hayvan sunuları dikkat çekicidir. Mezarlık Bölgesi MÖ 18. yüzyılda 17. yüzyılın ortalarına kadar kullanılmıştır (Arıbaş mezarlığındaki kremasyon mezarlar ve tarihlendirilmesi için bkz. Öztan, 1998: 167 vd).

Hititlerin merkezi Boğazköy'de Hattuša'nın varsayılan nüfusunu kaldıracak ölçüde büyük bir mezarlık tespit edilememiştir. Metinlerde anlatılan kraliyet cenazelerinin defnedildiği tapınak mezarlar da bugüne kadar gün ışığına

çıkartılmış değildir (Hitit Krallarının mezarlarının konumu ile ilgili tartışma için bkz.: Börker-Klähn, 1995: 69 vd).

Bununla birlikte Boğazköy'de Osmankayası ve Bağlarbaşıkayası mezarlık alanlarında yakma gömme içeren urneler bulunmuştur (Bittel et al, 1958, 1 vd). Hafir tarafından mezarlığın başlangıç tarihi olarak MÖ 18. yüzyıl verilmektedir. Urne mezarlıklarının kullanımı arada kopukluk olsa da M. Ö. 14. yüzyıla kadar devam etmiştir (Bittel et al, 1958: 29). Boğazköy'deki bu mezarlıklarda kremasyon, yakmadan defnetmenin yanı sıra uygulanmakla birlikte Ankara ili Ayaş ilçesi sınırları içinde Ilıca'da açığa çıkartılan mezarlıkta tamamıyla kremasyon kullanılmıştır. Yakılan cesetler urnelere yerleştirilmiştir. Mezarlık Eski Hitit Dönemi'nde ya da Asur Koloni Dönemi'nin geç safhasında kullanılmıştır (Orthmann, 1964: 322 vd). Boğazköy'deki mezarlıklarda ve Ilıca mezarlığında ölüye yapılan hayvan ve içki kurbanlarına dair buluntulara rastlanmış ve zengin olmamakla birlikte mezar hediyeleri tespit edilmiştir.

Batı Anadolu'ya doğru gittikçe başka kremasyon mezarlar karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Muğla-Bodrum'daki Müsgebi kazılarında tespit edilen kaya mezarları içinde az sayıda da olsa kremasyona rastlanmıştır. Yakılan ceset kalıntıları büyükçe bir urnenin içine konulmuştur (Mellink, 1964, 157; Akyurt, 1998, 31 vd). Mezarlar MÖ 15. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar uzanan bir zaman dilimine tarihlenmektedir (Akyurt, 1998: 33, d.n. 301).

İzmir ili Menemen ilçesinde Panaztepe'de yine MÖ 2. binyıla tarihlenen bir mezarlık alanı açığa çıkartılmıştır (Akyurt, 1998, 20 vd). Urnelerin içine yerleştirilmiş olan yakılmış ceset kalıntılarının sayısı, mezarlığın bütünü göz önünde bulundurulduğunda çok fazla değildir. Mezarlık sistemli kazılarda bulunan eserlere göre MÖ 1425-1200 yıllarına tarihlendirilmekte, hatta birkaç nesil kullanılmış olabileceği düşüncesi doğrultusunda, mezarlığın son kullanım evresinin bitiş tarihinin MÖ 1200'ü geçebileceği belirtilmektedir (Akyurt, 1998: 24, d.n. 205).

Yine İzmir ili sınırları içinde Menderes ilçesinde Baklatepe'de yapılan kazılarda Geç Bronz Çağı'na yani Hitit dönemine ait kremasyon mezarlar açığa çıkartılmıştır (Erkanal-Özkan, 1999: 12 vd): ölüler mezar hediyeleri ile birlikte yakılarak, urnelere konulmuş ve oda mezarlara yerleştirilmişlerdir; ölünün yakılması sırasında hayvan kurbanları da yapıldığı anlaşılmıştır. Cesetlerin yakılış biçimi ile Homeros'un İlyada'da dile getirdiği Patraklos'un cenaze töreni arasında büyük bir paralellik olduğu öne sürülmüştür (Erdal, 2002: 124). Dolayısıyla bu paralellik Hitit kraliyet cenaze törenleri için de söz konusudur.

Kuzeybatı Anadolu'da en dikkat çekici kremasyon mezarlığı örneklerinden biri kuşkusuz Troya'nın VI. tabakasında keşfedilenidir. Söz konusu tabaka MÖ 14-13. yüzyıllara, bir başka deyişle Hitit İmparatorluk Dönemi'ne tekabül eder.

Yanmış ceset kalıntıları urnelerin içinde ve dışında olmak üzere yaklaşık 29 kişiye aittir (Blegen, 1966: 143). Cesetler kişisel eşyaları ile birlikte yakılmış, mezar hediyeleri konulmuş ve pek çok hayvan kurbanı yapılmıştır ki, bunlar arasında -Hitit kraliyet cenaze metinlerindekine benzer şekilde- kuşlar da vardır (Akyurt, 1998: 11 vd, d.n. 75-80). Bu durumda "Homeros'un destanlarında anlatılan yakma törenleri Troya'da uygulanıyordu" diyebiliriz. Mezarlığın bulunduğu VI. tabaka destanların Troya'sına ait olmamakla birlikte MÖ 1275-1240 yılları arasındaki VIIa tabakasına yakındır ve aynı gömme geleneğinin mezarlığı bulunamamış olan VIIa tabakasında da devam ettiği düşünülebilir (Çapar, 1990: 71).

Kuzeybatı Anadolu'da kremasyonun uygulandığı bir başka mezarlık Troya yakınlarındaki Beşiktepe'dir. Burada da cesetler Troya'dakine benzer şekilde yakılmış ve urnelere yerleştirilmiştir. Tarihlemesi Troya'nın VIIa tabakası ile çağdaştır (Akyurt, 1998: 18 vd).

Yakın Doğu'nun en uzak köşelerinden Troya'ya kadar geldikten sonra Ege'nin karşı kıyısına Yunanistan'a bir bakmak istiyoruz. Homeros'un destanlarında anlatılan cenaze törenlerine ait bilgiler Anadolu'da tespit edilen kremasyonlarla uygunluk göstermektedir. Ancak destanlarda aynı defin geleneğini uyguluyor olarak gösterilen Aka savaşçılarının ülkesi Yunanistan'da MÖ 2. binyılda kremasyon yaygın bir uygulama değildi. Onlar krallarını ya da savaşçılarını MÖ 16. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar görkemli mezar hediyeleri ile birlikte yakmadan kubbeli mezarlara gömüyorlardı (Mansel, 1988, 69 vd). Bu tür mezarlara özellikle Troya savaşlarının Akalı liderinin ülkesi Miken'de rastlanmış olması ve Yunanistan'ın tamamına buradan yayıldığı yolundaki iddialar, Homeros'un Akalı kahramanları yakarak defnettiklerini anlattığı pasajlarla uyumsuzluk gösterir. Hitit İmparatorluğu yıkıldıktan, Yunanistan'da Aka Uygarlığı silinmeye başladıktan ve Deniz Halkları Doğu Akdeniz sahillerini kasıp kavurduktan sonra Eski Yakın Doğu ve Yunanistan'ın çehresi tamamıyla değişmiştir. Yeni Uygarlıklar ortaya çıkmaya başlamış ve ölülerini yakarak defnetmeyi tercih edenler olmuştur.

MÖ 1050-900 yıllarını içine alan Protogeometrik dönemde Yunanistan'da yakma geleneği Peloponessos yarımadasında hemen hiç görülmez. Attika'da ve Evboya adasındaki Lefkandi'de yakma gömülere rastlanmaktadır: küller ve kemikler toplanıp büyük bir kabın içine konuyor ve silah ve mücevherlerden oluşan çeşitli sunularla birlikte bir çukura gömülüyordu (Wardle, 2001). Batı Anadolu kıyılarındaki İyonya'da ise ceset yakma uygulaması benimsenmekle birlikte yaygınlaşmamıştı (Mansel, 1988: 140). Kralların ve büyük kahramanların cesetlerinin görkemli bir şekilde yakarak defnedilmesi geleneği Homeros'dan çok önce bitmiş görünmektedir. Onun çağında ve ondan sonra var olan yakma uygulamaları çoğunlukla Yunanistan'ın çok uzağında Doğu Akdeniz bölgesinde karşımıza çıkmaktadır (MÖ 1. binyılda Doğu Akdeniz'deki yakma gömüler için bkz.: Bienkowski, 1982: 80 vd). Anadolu için artık lahitler, tümülüsler, kaya mezarlar dönemi başlar.

İlyada'da anlatılan kremasyon sahnelerinin Hitit kraliyet cenazelerine bu kadar benzemesinin altında yatan neden Homeros'un Anadolu'da uygulanan yakma âdetine yabancı olmaması ve Hitit cenaze ritüellerinden bir şekilde haberdar olması ile açıklanabilir. Zira Homeros'un Anadolulu olduğu kabul edilmektedir (Homeros, 1984: 15). Anadolulu olmayan, ancak Anadolu etkisine çok açık olan Evboya adasında, Homeros'dan birkaç nesil sonra yaşamış olan Hesiodos da bir başka destanın Theogonia'nın yani "Tanrıların Yaratılış Destanı"nın şairidir. Theogonia'nın Hitit mitolojisinin baş eserlerinden biri olan Kumarbi Destanı'na olan büyük benzerliği ve hatta Kumarbi Destanı'nın Theogonia'ya kaynaklık ettiği artık tartışma götürmez bir gerçektir (Hesiodos, 1991: 58 vd). Bu durumda Hesiodos'tan çok önce yaşamış olan, üstelik vatanı Anadolu olan Homeros'un Hitit kaynaklarına ondan çok daha yakın olduğu ve destanlarda tasvir ettiği cenaze sahnelerini Hitit kraliyet cenazelerinden esinlenerek oluşturduğunu öne sürmek istiyoruz. Bu durumda Hitit İmparatorluğu'nun yıkılmasından Homeros'un yaşadığı çağa kadar geçen yaklaşık üç yüzyıllık zaman diliminde Hitit kraliyet cenazelerini anlatan metinler ya sözlü ya da yazılı gelenekte yaşamaya devam etmiştir. Aradaki ilişkiyi sağlayan köprülerin Suriye sahilinde eski bir liman olan Ugarit sayesinde sağlandığı öne sürülmüştür. Bir Samiyatçı olan C. Gordon, MÖ 14. ve 13. yüzyıllarda Ugarit'de kaydedilmiş olan ve 1940'lar ve 1950'lerde tercüme edilen mitoslarda hem **Tevrat** hem de Homeros ile bağlantılar görmüştür (Homeros'un kör bir ozan olduğu ve yazının kesinlikle bilinmediği düşünülen Miken Çağı ile Arkaik Çağ arasındaki dönemin Karanlık Çağ olarak nitelendirilmesi paradigmasına yöneltilen eleştiri ve C. Gordon'un çalışmalarına atıflar için bkz. Bernal, 1987, 88 vd).

Eskiçağın görkemli ceset yakma ritüellerinin tek tanrılı dinlerin ortaya çıkmasıyla sona erdiği gözlenmektedir. Bunun nedenini ölülerini yakan insanların ölümü ve öteki dünyayı kavrayışlarındaki farklılığa bağlayabiliriz. Bizce burada ruhun bir an önce bedeni terk etmesini sağlamak amaçlanmaktadır. Hitit kraliyet cenazesinin birinci gününde ölünün ayakucunda yapılan sığır kurbanı, ölünün ruhunun öteki dünyaya geçişine kolaylık sağlamak amacı taşımaktadır. Bugün Uzakdoğu'da kremasyonu hala uygulayan Hintlilerin ve Budistlerin kremasyonu tercih etmelerinin altında yatan neden de budur. Eski bir elbisenin atılıp yenisinin alınıp giyilmesi gibi ruh da bedeni kremasyon sayesinde hemen terk edecek ve yeni biçimini alacak, kolaylıkla öteki dünyaya geçecektir ("Cremation", 2007). Burada birbirinden bağımsız olmakla birlikte ruh ve bedenin zorlukla ayrılan bir bütün olarak algılanışı söz konusudur. Beden âdeta ruhun hapishanesi gibi görülmekte, o yok olmadıkça, ruh serbest kalamamaktadır. Kremasyon bu süreci hızlandıran bir uygulamadır.

Hititler için kremasyonun uygulanış nedenlerinden biri de yaşamlarında büyük yer tutan "kirlilik" kavramı olmalıdır (Goetze, 1957: 153). Yeraltı dünyası ile bağlantılı olan bu kavram toprağın dolayısıyla yeraltının kirli olduğu inancıdır.

Bu nedenle cesedi gömmek yerine yakmayı tercih etmiş olabilirler. Ayrıca ateşin arındırıcı özelliği de unutulmamalıdır. Pek çok toplumda ateşin iyileştirici, kötülükleri uzaklaştırıcı, arındırıcı özelliği vardır (Hançerlioğlu, 2004: 61). Hititlerin de ateşin bu özelliğini kullandıklarını cenazede cesedin yanı sıra, cesede ait her türlü kişisel eşyanın, kullanılan bütün malzemenin ve kurban hayvanlarının bazılarının, özellikle de kuşların yakılmasından anlıyoruz.

Son olarak kremasyonun belirli bir halk grubuna özellikle de Hint-Avrupalı kavimlere ait olduğu ile ilgili görüşlere değinmek istiyoruz. Özellikle de MÖ 1200'lerde ortaya çıkan ve "Deniz Halkları Göçleri" olarak adlandırılan göçlerden sonra Doğu Akdeniz bölgesinde kremasyon mezarlıkların nispeten artışı Hint-Avrupalı halkların hareketliliği ile açıklanmaya çalışılmıştır ancak hem urnelerdeki hem de kremasyon tiplerindeki farklılık bu açıklamada hata olduğunu göstermektedir (Bienkowski, 1982).

Öncelikle bu uygulama belirli tutarlılık ve sistemli bir yayılım arz etmemektedir. Aynı coğrafya da yaşayan insanlar hem kremasyonu hem de yakmadan gömmeyi uygulayabilmektedirler. Hatta bazen Boğazköy'deki mezarlıklarda olduğu gibi aynı mezarlık içinde hem yakmadan gömme hem de yakarak gömme yan yana yer alabilmektedir. Bazen de Gezer ve Eriho'da vermiş olduğumuz örneklerdeki gibi zorunlu olarak ve belki de pratik nedenlerden dolayı uygulandığını göz ardı etmemeliyiz. Bu nedenle kremasyon belirli bir halk grubunun defin tarzı olmaktan çok belirli bir inancın ve daha çok kültürün, bazen de tamamen çok daha özne tercihlerin yansıması olarak karşımıza çıkar. Bu durumda kremasyon mezarları araştırarak farklı etnik yapıdan halkların izini sürmeye çalışmak sağlıklı sonuçlar vermeyecektir.

KAYNAKÇA

Akyurt, İ. M., (1998), **M. Ö. 2. Binde Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri**, Ankara.

Alkım, U. B. - Alkım, H., (1966), "Gedikli (Karahüyük) Kazısı Birinci Ön-Rapor**", Belleten XXX,** Sayı: 117, Ankara, 1-26.

Alp, S., (1956), "Konya-Karahöyük Hafriyatı 1953", **Türk Arkeoloji Dergisi VI-1**, Ankara, 35-37.

Bernal, M, (1987), **Kara Atena: Eski Yunan Uydurmacası Nasıl İmal Edildi? 1785-1985**, (Çev. Ö. Buze), İstanbul.

Bienkowski, P. A., (1982), "Some Remarks on the Practice of Cremation in the Levant", **Levant XIV**, London, 80-89.

Bittel, K. et al., (1958), "Die hethitischen Grabfunde von Osmankayası", **Wiessenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft 71**, Berlin.

Blegen, C., (1966), **Troy and Trojans**, New York. Washington.

Börker-Klähn, J., (1995), "Auf der Suche nach Nekropolë: Hattusa", **Studi Micenei ed Egeo-Anatolici XXXV**, Roma, 69-92.

Callaway, J. A., (1963), "Burials in Ancient Palestine: From the Stone Age to Abraham", **The Biblical Archaeologist 26**, No. 3, 73-91.

Campbell, S., (1992), "The Halaf Period in Iraq: Old Sites and New", **The Biblical Archaeologist 55**, No. 4, 182-187.

Christmann-Franck, L., (1971), "Le rituel des funerailles royales hittites", **Revue Hittite et Asianique 29,** 61-111.

"Cremation", (2007), **http://en. wikipedia. org/wiki/Cremation.**

Çapar, Ö., (1990), "Homeros Destanları Işığında Anadolu-Hellas Ölü Gömme Adetleri", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi XXXIII**, Sayı: 1–2, Ankara, 65-75.

Duru, R., (2006), **Gedikli Karahöyük I**, Ankara.

Erdal, Y. S., (2002), "Bakla Tepe Geç Tunç Çağı Mezarından Gün Işığına Çıkarılan Yanmış İnsan İskelet Kalıntılarının Antropolojik Analizi", **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi 19**, Sayı: 2, Ankara, 115-130.

Erkanal, H.-Özkan, T., (1999), "Bakla Tepe Kazıları", **T. C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü İzmir Arkeoloji Müzesi Müdürlüğü Tahtalı Barajı Kurtarma Kazısı Projesi**, (eds.) T. Özkan-H. Erkanal, 12-41.

Friedrich, J., (1952), **Hethitisches Wörterbuch**, Heidelbergs.

Garstang, J., (1953), **Prehistoric Mersin: Yümük Tepe in Southern Turkey**, Oxford.

Goetze, A., (1933), "Die Annalen des Mursilis", **Mitteilungen der Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesellschaft 38**., Leipzig.

-----, (1957), **Kleinasien**, München.

Gurney, O. R., (1977), **Some Aspects of Hittite Religion**, London.

-----, (1990), **The Hittites**, London.

Hançerlioğlu, O., (2004), **Dünya İnançları Sözlüğü**, İstanbul.

Hesiodos, (1991), **Hesiodos Eseri ve Kaynakları**, (Çev. S. Eyüboğlu-A. Erhat), Ankara.

Homeros, (1984), **İlyada**, (çev. A. Erhat-A. Kadir), İstanbul.

Ilan, D., (2002), "Mortuary Practices in Early Bronze Age Canaan", **Near Eastern Archaeology 65**, No. 2, 92-104.

Kassian, A.-Korolev, A.-Sidel'tsev, A., (2002), **Hittite Funerary Ritual: šalliš waštaiš**, Ugarit-Verlag Münster.

Laroche, E., (1971), **Catalogue des Textes Hittites**, Paris.

Levi, P. (1987), "Eski Yunan", **İletişim Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi**, (Çev. Neşe Erdilek), İstanbul.

Mallowan, M. E. L.-Cruikshank Rose, J., (1935), "Excavations at Tell Arpachiyah", **Iraq 2**, 1-178.

Mansel, A. M., (1988), **Ege ve Yunan Tarihi**, Ankara.

Mellink, M. J., (1964), "Archaeology in Asia Minor", **American Journal of Archaeology 68**, 149-166.

Orthmann, W., (1964), "Ein Brandgräberfeld Hethitischer zeit bei Ilıca", **Archäologischer Anzeiger 3**, Berlin, 323-332.

Otten, H., (1958), **Hethitische Totenrituale**, Berlin.

-----, (1954-1959), "Eine Lieferungsliste zum Totenritual der hethitischen Könige", **Welt des Orients 2**, 477-479.

-----, (1962), "Zu den hethitischen Totenrituale", **Orientalistische Literaturzeitung 57**, 229-233.

Öztan, A., (1998), "Preliminary Report on the Arıbaş Cemetary at Acemhöyük", **Essays on Ancient Anatolia in teh Second Millenium B. C.,** (ed. Prince Takahito Mikasa), Wiesbaden, 167-183.

Popko, M., (1978), **Kultobjekte in der hethitischen Religion (nach keilschriftlichen Quellen)**, Warszawskiego.

Postgate, J. N., (1976), "Excavations in Iraq 1975", **Iraq 38**, 65-79.

Puhvel, J., (1997), **Hittite Etymological Dictionary 4**, Berlin, New York.

Roaf, M., (1996), "Mezopotamya ve Eski Yakın Doğu", **İletişim Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi**, (çev. Z. Kılıç), İstanbul.

Sevinç, F., (2007), **Hititlerde Ölülere ve Yeraltı Tanrılarına Sunulan Kurbanlar**, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara.

van den Hout, Th. P. J., (1994), "Death as a Privilege the Hititte Royal Funerary Ritual", **Hidden Futures Death and Immortality in Ancient Egypt, Anatolia, the Classical, Biblical and Arabic-Islamic World,** J. M. Bremer- Th. P. J. van den Hout-R. Peters (eds.), Amsterdam, 37–71.

-----, (1995), "An Image of the Dead? Some remarks on the Second Day of the Hittite Royal Funerary Ritual", **Atti del II Congresso Internazionale di**

Hittitologia, (a cura di: O. Carruba-M. Giorgieri-C. Mora), Pavia, 195–211.

Wardle, K. A., (2001), "Buried Greeks: the Protogeometric period", **http:// artsweb. bham. ac. uk/aha/kaw/darages/intronotes. htm**

Woolley, L., (1955), **Alalakh: An Account of the excavations at Tell Atchana in the Hatay**, Oxford.

Yağcı, R., (2006), "Pompeiopolis'te Son", **İçel Sanat Kulübü 146**, Mersin, 17-25.

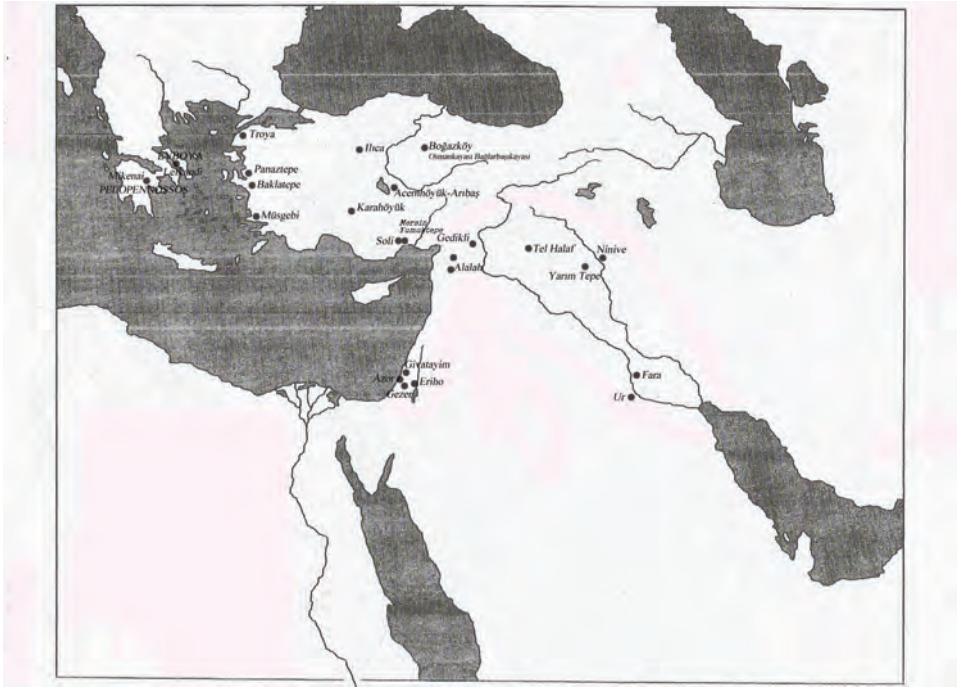

Kremasyon Mezarların Buluntu Noktaları ve Bazı Merkezler.

MİLLÎ MÜCADELE DÖNEMİNDE ÇIKARILAN AFLAR

SINMAZ SÖNMEZ, Cahide
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

ÖZET

Türkiye'de sosyal ve siyasi gelişmelere paralel olarak Hükûmetler tarafından çok sayıda genel af yasası çıkarılmıştır. Hukukî, sosyal ve siyasal açıdan oldukça önemli bir yere sahip olan af yasaları, gerek gündeme getirildikleri dönemlerde, gerekse yürürlüğe girdikleri tarihten itibaren, siyasi çevrelerde ve kamuoyunda önemli birer tartışma konusu olagelmiştir. Bununla birlikte, bugüne kadar daha ziyade hukuki boyutuyla ele alınmış olan konunun tarihsel boyutu üzerinde fazla durulmamıştır.

Temel olarak, savaş ilanlarından önce veya savaş, ihtilal ve inkılâplardan hemen sonra yeni bir başlangıç yapılması ve geçmiş dönemin unutulması gibi amaçlarla genel af yasaları çıkarıldığı görülmektedir. Bunların yanı sıra cezaevlerinin mevcudunu azaltmak ve mahkemelerin yükünü hafifletmek gibi faydaları olan genel af yasaları siyasi iktidarlar tarafından sıkça başvurulan uygulamalar arasındadır. TBMM Hükûmetleri de kuruldukları tarihten itibaren zaman zaman af yasaları çıkarmışlardır. Nitekim Birinci TBMM, Kurtuluş Savaşı boyunca çok sayıda özel af yanında, Millî Mücadele'ye taraftar kazanmak, TBMM ile halk arasında yakınlaşmayı temin etmek ve düzenli orduya asker sağlamak gibi amaçlarla kısmi genel af yasaları çıkarmıştır. Özellikle Sakarya Savaşı ile Başkomutanlık Meydan Muharebesi arasındaki dönem zarfında yoğunlaşan bu af kanunları, Meclisin Millî Mücadele dönemi boyunca sadece yargılama müessesesini değil, aynı zamanda af yetkisini de önemli ölçüde kullandığını göstermesi bakımından da dikkate değerdir.

Anahtar Kelimeler: Af Yasaları, Millî Mücadele, Kurtuluş Savaşı, TBMM, hukuk.

ABSTRACT

Amnesty Laws in The National Period

The Turkish governments have enacted numerous amnesty laws in accordance with social and politic developments in the country. Amnesty laws which have an important place in terms of legal, social and political aspects have been a crucial subject of debate in politic circles and public opinion both in the period when they were brought in on the agenda and as of date they were put into practice. On the other hand, the historical dimension of the subject has not been studied sufficiently so far, as much as the legal aspects have been discussed.

Amnesty laws have been issued usually before the proclamation of the wars and just after the wars, revolutions and coup d'etats to make a new beginning and to help the people forget the past events. Besides the amnesty laws which are useful to reduce crowding in prisons and to lessen the burden of the courts have been a major application used by the governments. Therefore the TBMM (the Turkish Grand National Assembly) governments have frequentıy granted amnesties since their initial days. As a matter of fact, apart from many pardons, the First TBMM passed several the partial amnesty laws with the purpose of gaining support for the national struggle, establishment of close relations between TBMM and Turkish people and obtaining new recruits for the regular army throughout the War of Independence. These amnesty laws, in particular the ones intensified during the period between Sakarya War and the War of Supreme Military Command, are especially important in that they prove that the National Assembly used not only the judging entity, but also its clemency authority during the National Period.

Key Words: Amnesty Laws, The National, The War of Independence, TBMM, law.

GİRİŞ

Af Yasaları geçmiş dönemin unutulması, yeni bir başlangıç yapılması gibi gerekçelerle genellikle, savaş ilanlarında, savaşlardan, ihtilallerden, inkılaplardan hemen sonra çıkarılır. Bunların yanı sıra, cezaevi mevcudunu azaltmak ve davaları bitirmek gibi faydaları da olan af yasaları siyasi iktidarlar tarafından en çok başvurulan uygulamalar arasında yer almaktadırlar.

Kaynağını anayasadan alan bir uygulama olarak kullanılan af yetkisi Osmanlı Devleti'nde anayasal düzene geçişle birlikte, bir anayasa hükmü olarak Kanunu Esasi'nin yedinci maddesinde yer almıştır[1]. Bu maddeye göre tamamen padişahın yetkisi altında bulunan af yetkisi, 1909 yılında değişikliğe uğramış ve bu tarihten itibaren genel af çıkarma yetkisi parlamentonun onaylaması şartıyla padişaha verilmiştir.[2] 20 Ocak 1921 tarihinde TBMM tarafından Teşkilatı Esasiye Kanunu nun kabul edilmesiyle beraber, Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun değiştirmediği hükümleri bakımından, Kanuni Esasi'nin ikincil planda yürürlüğünüsürdürmekte

[1]"... mücazat-ı kanuniyenin tahfifi veya affı... hukuk-ı mukaddese-i padişahi cümlesindendir.", Kili, Suna-Şeref Gözübüyük, (2000), **Türk Anayasa Metinleri**, 2. Baskı, İstanbul Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: 44.

[2]"... mücazat-ı kanuniyenin tahfif veya affı, Meclis-i Umuminin tasvibi ile aff-ı umumi ilanı... hukuk-ı mukaddese-i padişahidendir", Kili-Gözübüyük, a. g. e., s. 85.

olması,[3] iki anayasalı bir durumun oluşmasına neden olurken,[4] bu durum, konumuz olan af yetkisinin kullanılışında da farklı görüşlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Kimi araştırmacılar tarafından, Birinci TBMM'nin af çıkarma yetkisini, kuvvetler birliği ilkesi[5] ile 1921 Anayasası'nın 7. Maddesi olan; "umum kavanının vazı, tadili, feshi... Büyük Millet Meclisi'ne aittir." hükmüne göre kullanmış olduğu kabul edilmektedir.[6] Fakat, 1921 Anayasası'nda afla ilgili açık hiçbir hüküm bulunmadığı göz önüne alınacak olursa[7], Meclisin söz konusu yetkiyi, 1876 Kanuni Esasisi'ne dayanarak kullanmış olabileceği ihtimalı de gözardı edilmese gerektir[8].

İster Kanun-ı Esasi isterse Teşkilat-ı Esasi Kanununa dayanarak olsun TBMM, kuruluşundan itibaren, ülkenin içerisinde bulunduğu şartlar gereğince, zaman zaman gerek özel, gerekse genel af yetkisini kullanmıştır. Zira, Meclis'in açılışıyla beraber, birçok cezaevinden Meclis Dilekçe Komisyonu'na mahkûmların af isteğini belirten telgraflar gönderilmesi, Millî Mücadele dönemi boyunca TBMM'nin çok sayıda özel af kabul etmesine gerekçe teşkil etmiştir.

A. Millî Mücadele Döneminde Özel Af Uygulamaları

Özel af yetkisini kullanmada oldukça cömert davranan TBMM'nin kabul ettiği afların pek çoğu, özellikle dönemin milletvekillerinin kişisel teminatlarıyla gerçekleştirilmişlerdir. Bunlar arasında ise mebusların feodal bağları aracılığıyla çıkarılmasına vesile oldukları aflar dikkati çekmektedir. Örneğin, Hıyaneti Vataniye Kanunu gereğince üç yıla mahkûm olan Dersim Mebusu Mustafa Ağa'nın kardeşi Zeynozade Alibeyoğlu Bego Ağa, 80 mebusun önergesiyle ve

---

[3] Mustafa Kemal'in, Anayasa'nın Saltanat ve Hilafetle ilgili olan maddelerinin görüşülmesi sırasında, Meclis'te yaptığı bir konuşmada; "Efendiler, mevzubahs olan mevaddı kanuniye vakıa mevadı kanuniyemizin bir kısmıdır. Kanun bugün için tespit edilmek lazım gelen bazı nikatı nazarı ve bilhassa teşkilatı dâhiliyeye ait bazı hususatı ihtiva ediyor. Fakat bununla bütün kanunlarımızı elde mevcut olan Kanuni Esasimizi külliyen ilga etmiyoruz." sözlerinden, Kanuni Esasi'nin tamamen fesh edilmemiş olduğu anlaşılmaktadır. **Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları**, C. 1, s. 135.

[4] Her iki anayasanın da yürürlükte olduğu dönem, 1924 anayasası ilan edilene kadar sürmüş ve bu ikilik, 1924 Anayasasının 104. Maddesi'nde: "1293 tarihli Kanunu Esasi ile mevaddı muaddelesi ve 20 Kanunusani 11337 tarihli Teşkilatı esasiye Kanunu ve müzeyyelatı ve tadilatı mülgadır." hükmüyle kaldırılmıştır. Kili-Gözübüyük, **age,** s. 141.

[5] Özek, Çetin, (1959), "Umumi Af", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, 24 (1-4), 127-128.

[6] Armağan, Servet, (2001), "Anayasa Hukuku Açısından Af Yetkisinin Değerlendirilmesi", **Anayasa Yargısı Dergisi**, 18, 349.

[7] 1921 Anayasası'nın af konusunda hiçbir hüküm taşımamasını, bu anayasanın bir eksiği olarak kabul eden görüşlere mevcuttur. Özek, **agm,** s. 127

[8] 1876 Kanuni Esasisi'nin 7. Maddesi'nde af çıkarma yetkisinin Padişaha ait olduğu belirtilirken, 1909 yılında Anayasa üzerinde yapılan değişiklikte ise Padişahın bu yetkiyi kullanabilmesi için Parlamentonun onayı şartı getirilmiştir. Md. 7: *"... mücazat-ı kanuniyenin tahfif veya affı, Meclis-i Umuminin tasvibi ile aff-ı umumi ilanı... hukuk-ı mukaddese-i Padişahidendir",* Kili-Gözübüyük, **age,** s. 85.

154 sayılı kanun ile affedilmiştir.[9] Bu tür aflara verilebilecek bir diğer örnek isç Konya İstiklal Mahkemesinin rüşvet suçundan mahkûm ettiği, Konya eşrafından Başaralı Mustafa Efendi'nin affıdır.[10]

Bu dönemde kabul edilen bir başka özel af kanunu da, Bakü'de kurulan Türkiye Komünist Partisi'nin Ankara'daki uzantısı sayılabilecek Halk İştirakiyun Fırkası mensuplarının affıdır. Moskova ile kurulacak olan ilişkileri, daha yakın bir işbirliğine dönüştürme çabalarının somut bir göstergesi olan bu af, içeriği itibariyle siyasidir.[11] 9 Mayıs 1921'de Hükûmet darbesi tertip etmekten Ankara İstiklal Mahkemesinde mahkûm edilen Halk İştirakiyun Fırkası üyesi komünistlerden, Nazım Resmor (Dâhiliye Eski Vekili ve Tokat Mebusu) Matbuat ve İstihbarat müdüriyeti eski memurlarından Ziynetullah Nuşirevan, **Emek Gazetesi** kadrosundan Abdülkadir, Baytar Binbaşı Salih Hacıoğlu ve ikinci derecede suçlu dört kişi, özellikle Sakarya Savaşı'nın zaferle sonuçlanmasından sonra, ülke içinde ve dışında gücünü iyice pekiştirmiş olan TBMM Hükûmeti tarafından, 29.09.1921 tarihli 155 sayılı kanun uyarınca affedilmişlerdir[12]. Halk İştirakiyun Fırkası mensuplarının affedilmesinin, Sovyet yardımının sağlandığı bir dönemde yapılmış olması da ayrıca dikkate alınması gereken bir husustur[13]. Bu af, siyasi otoritenin devletlerarası ilişkilerin geliştirilmesi noktasında af yetkisini kullanmasına önemli bir örnek teşkil etmektedir.

Bu dönem boyunca TBMM, iyi hâli görülen asker kaçaklarına ilişkin de özel af çıkarma yetkisini sık sık kullanmıştır. Örneğin; askerî mahkemenin idamına karar verdiği, Bekiroğlu Hasan Sakarya Muharebesi'nde yararlılık gösterdiği, Çivrilli Mustafa, **Müdafaa-i Milliye Tezkeresi**'ne dayanarak iyi hâlinden dolayı, İbrahim oğlu Mustafa ahlakını düzelttiği, Ahmet oğlu Kemal silahıyla beraber askeri birliğine geri döndüğü; cinayet suçlusu olup, düşman karşısında firar eden ve idamına karar verilen Alaşehir'in Değirmen Köyü'nden Ali oğlu Veli ise başkalarının etkisi altında kaldığı, fakat sonradan orduya katıldığı gerekçeleriyle affedilmişlerdir.[14] Yine düşman karşısında cepheyi terk etmekten idama mahkûm altı er, Sakarya savaşında gösterdikleri olağanüstü gayretler

[9]**Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi**, (**TBMM Z. C.),** Devre: 1, Cilt: 12, 19. 9. 1921, s. 265-266

[10]**TBMM Z. C.,** D. 1, C. 22, s. 524-530.

[11]Akın, Rıdvan, (2001), **TBMM Devleti (1920 -1923)**, İstanbul İletişim Yayınları: 182.

[12]**Düstur**, Devre: 1, Cilt: 2, s. 145; **TBMM Z. C.,** D. 1, C. 13, 29. 9. 1921, s. 52.

[13]Sovyet Hükûmeti 1921 Yılı içinde Türkiye'ye 33. 275 tüfek, 57. 986. 000 fişek, 327 makineli tüfek, 54 top, 129. 479 mermi, 1. 500 kılıç, 20. 000 gaz maskesi ve başka askeri donanımın yanı sıra, iki de Deniz Avcı Uçağı göndermiştir. Şemsutdinov, A., (2000), **Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri**, Çev.: A. Hasanoğlu, 65'den naklen; **SSCB Dış Politika Belgeleri**, (1959), III, Moskova: 675.

[14]**T. C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi** (**BCA)**, (5. 5. 1922, S. 1495, Fon: 30. 18. 1. 1, Yer No: 4. 53. 11; **TBMM Z. C.,** D. 1, C. 20, s. 54-56.

nedeniyle affedilmişlerdir.[15] Bunların dışında, katl maddesinden mahkûm iken, askeri hizmetlerinde yararlık görüldüğü için Mustafa oğlu Lütfullah, Budak oğlu Mehmet, Yusuf oğlu Mehmet Çavuş, kasap Ali oğlu Mustafa ve Çam Hasan oğlu Ali Çavuş'un cezalarının geri kalan süreleri de affedilmiştir.[16]

TBMM'nin af yetkisini kullandığı bir diğer gerekçe ise sürekli hastalık durumudur. Katl maddesinden dolayı beş sene hapse mahkûm Hasan oğlu Mehmet[17], Karahisarlı Hacı Şerif Oğlu Halil[18], Mardin'in Hetik Karyesinden Musa oğlu İsa[19] ve Kastamonu hapishanesinde bulunan Kocakafaoğlu İbrahim'in maluliyetlerine binaen geri kalan cezaları affedilmiştir[20]. Karaalı oğlu Osman, Arif oğlu Ahmet[21] ve Bodur oğlu Ahmet[22], tedavisi mümkün olmayan sürekli hastalık; kadın kaçırmaktan mahkûm Osman oğlu Süleyman da bulaşıcı hastalığa sahip olduğu ve hastalığı diğer mahkûmlara bulaştırmasının önlenmesi gerekçeleriyle affedilmişlerdir[23]. Amasya İstiklal Mahkemesinde rüşvet almak suçundan mahkûm edilen Amasya eski savcısının cezası ise verem raporuna istinaden kaldırılmıştır[24].

İstiklal Mahkemeleri tarafından verilen bazı mahkûmiyet kararlarının kaldırılması da hukuk tekniği açısından bir af olmasa da cezayı ortadan kaldırdığı için, özel af mahiyetinde incelenebilecek olan uygulamalardır.[25] Bu açıdan bakıldığında İstiklal Mahkemeleri, verdikleri sert cezalar yanında, zaman zaman af yetkisini de kullanmışlardır. Özellikle de af karar ve uygulanmasının, mahkemelerce iyi anlaşılamaması nedeniyle, Meclisten bu konuda bilgi sorulması zaman kaybı ve zorluklara neden olduğundan, BMM adına çalıştıkları için, çıkarılan afların bölgelerinde uygulama yetkisi İstiklal Mahkemelerine verilmiştir.[26] İstiklal Mahkemeleri Firariler hakkında çıkarılan kanunun 7. Maddesi'ne dayanarak da, ağır olmayan bazı suçlar için af müessesesini kullanmışlar, hapis cezasına çarptırılmış olanlardan iyi durumda olduğuna kanaat getirilenler, Adliye Encümeni'nin teklifi ve BMM'nin kararıyla affedilmişlerdir.[27]

---

[15] **TBMM Z. C.,** D. 1, C. 22, 30. 8. 1922, s. 410-411.
[16] **TBMM Z. C.,** D. 1, C. 5, 21. 10. 1921, s. 127-130.
[17] **TBMM Z. C.,** D. 1, C. 3, 15. 8. 1920, s. 255.
[18] **TBMM Z. C.,** D. 1, C. 8, 10. 2. 1921, s. 159-160.
[19] **TBMM Z. C.,** D. 1, C. 10, 28. 5. 1921, s. 334-335.
[20] **BCA,** 20. 2. 1922, S. 1402, Fon: 30. 18. 1. 1, Yer No: 4. 48. 18; **TBMM Z. C.,** D. 1, C. 19, 6. 4. 1922, s. 8.
[21] **TBMM Z. C.,** D. 1, C. 5, 15. 11. 1920, s. 349-350; 304, 378.
[22] **TBMM Z. C.,** D. 1, C. 12, 27. 8. 1921.
[23] **TBMM Z. C.,** D. 1, C. 5, 21. 10. 1921, s. 125.
[24] **TBMM Z. C.,** D. 1, C. 25, 9. 12. 1922, s. 290-293.
[25] Akın, Rıdvan, (1999), "Birinci Meclis'in Yargı ve Af Salahiyeti", **Tarih ve Toplum**, 32 (190), 45.
[26] **TBMM Z. C.,** D. 1,C. 14, s. 99-106; D. 1, C. 15, s. 286; C. 16, s. 3; **Düstur**, D. 3, C. 2, s. 181, Karar No: 120; **TBMM Arşivi**, T-9, dosya: 145/1612 (1. 1. 1921).
[27] **Hıyanet-i Vataniye Kanunu**'nun 7. Maddesi'ne göre: "Hıyanet-i Vataniye maznunlarına ait muhakemat, bir sebeb-i mücmir olmadıkça a''zami yirmi günde hükme raptolunacaktır. Bu müddeti bila sebeb-i mücmir tecavüz ettiren mahallin zabıtası ile mahkeme heyeti kanun-u cezanın

Özellikle şahitlik ve mebusların verdiği güvenceler yoluyla aflar çoğalınca, İstiklal Mahkemesi üyesi ve Cebelibereket mebusu İhsan Bey, bu çeşit uygulamaların İstiklal Mahkemelerinin etkisini azaltacağını ifade ederek, bu konuda meclisi uyarmıştır.[28] Refet Paşa da genel olarak affa karşı çıkanlar arasında yer almış, fakat bu karşı çıkışlara rağmen, bireysel af yasaları Birinci TBMM döneminde sıklıkla kullanılan uygulamalar olarak yer almıştır.

Örneklerden de görüldüğü gibi Meclis, bu tür kişisel aflarda, hukuki sebeplerden çok, dönemin koşullarının getirdiği zorunluluklar nedeniyle, ahlaki, siyasi, içtimai ve insani sebeplere dayanarak hareket etmiştir.

B. Millî Mücadele Döneminde Genel Af Uygulamaları

TBMM, Millî Mücadele dönemi süresince uygun gördüğü kişileri özel af yoluyla affederken, genel af çıkarılmasına yönelik isteklere karşı ise, genel af çıkarılması için önemli bir durum olmadığı ve gereken kişilerin Meclis tarafından özel olarak affedildiklerini belirtmiş ve mahkûmların beklenti içinde olmamalarını sağlamak amacıyla, genel af[29] çıkarılmayacağına dair 9 Mayıs 1920 tarihinde "Affı Umumi Hakkında Heyet-i Umumiye Kararı" almıştır[30]. Ancak bu karar tam olarak uygulanamamıştır. TBMM Hükûmeti içinde bulunduğu şartlar gereği, zaman zaman kısmi genel af kanunlarına başvurmak durumunda kalmış ve faaliyette olduğu 23 Nisan 1920 ile 16 Nisan 1923 tarihine kadar geçen süre zarfında çok sayıda özel af yanında kısmi içerikli genel af kanunlarını yürürlüğe koymuştur. Dönemin bu özelliklere sahip ilk af yasası Fransızlarla imzalanan Ankara Antlaşması'nın 5. Maddesi gereğince çıkarılacak olan 5 Aralık 1921 tarihli genel af yasasıdır.

---

yüz ikinci maddesi zeyli mucibince cürmünün derecesine göre teciye edilmek üzere ma'fevki mahkemesince muhakemesi bi'licra a'zami yirmi gün zarfında hükme rabtedilecektir". **TBMM Z. C.,** D. 1, C. 4, s. 453-454; D. 1, C. 9, s. 265; D. 1, C. 14, s. 11, 66; D. 1, C. 23, s. 252-253; D. 1, C. 25, s. 28-30; v. b.; **Düstur**, D. 3, C. 2, s. 70, 135; v. b.

[28]**TBMM Z. C.,** D. 1, C. 22, 6. 9. 1922, s. 526-527.

[29]Genel af; kaynağını anayasadan alan ve şekline göre hem kamu davasına ve hem de infaz münasebetine son verebilen genel bir düşme sebebidir. Keyman, Selahattin, (1965), **Türk Hukukunda Af, Genel Af-Özel Af**, Ankara: 7. Burada bahsedilen genel af tanımlamasının ise tam genel af tabir edilen, bütün suçları içine alacak tarzda bir genel af anlamında olduğu, milli mücadele döneminde çıkarılan af kanunu tartışmalarından anlaşılmaktadır. Zira TBMM almış olduğu bu kadara Milli Mücadele dönemi boyunca sadık kalmış, tam genel af çıkarmak yerine kısmi genel aflar çıkararak gerekli gördüğü düzenlemeleri yapmıştır.

[30] **Düstur,** D. 3, C. 1, s. 9; Burada "genel af"fın algılanması konusunda önemli bir kavram sorunu karşımıza çıkmaktadır. Millî Mücadele dönemi boyunca TBMM'de yapılan genel af görüşmelerinde, "genel" kelimesinin karşıladığı anlam ile genel af kavramı arasındaki farkı yansıtan tartışmalar sık sık gündeme gelmiştir. Genel af kavram olarak suçu ortadan kaldıran ve hiç işlenmemiş kabul edilmesini sağlayan bir uygulamadır. Yani kelime olarak "genel" kelimesi ile ifade edilse de bütünü kapsayan manasında değildir. Sadece cezaya tesiri bakımından genel olan, yani cezayı tüm sonuçlarıyla birlikte ortadan kaldıran anlamını taşımaktadır. Bu nedenle de TBMM'nin çıkardığı kanunda genel af ilan edilmeyeceği vurgulaması Millî Mücadele boyunca suç işleyerek ceza almış kişilerin tamamının hiçbir genel af kanunuyla affedilmeyeceğini açıklamaya yönelik bir kararnamedir.

1. Affı Umumi Kanunu (5 Aralık 1921)

Ankara Antlaşması'nın 5. Maddesi gereğince, ilgili bölgelerde karşılıklı olarak genel af çıkarılmasının karara bağlanmış olması,[31] Hükûmeti bu yönde bir taahhüt altına sokmuş, bu gerekçeyle hazırlanan genel Af Kanunu tasarısı 5 Aralık 1921 tarihinde Meclis Genel Kurulu'na sunulmuştur.[32]

Kanun Tasarısı'nın Meclis Genel Kurulu'nun 122. Birleşimi'nin 1. Oturumu'nda başlayan görüşmelerinde öncelikle, bir kavram sorunu ortaya çıkmış ve Genel Af Kavramı'nın algılanış şekli tartışma konusu olmuştur. Hariciye Vekili Yusuf Kemal (Tengirşenk) Bey'in; genel affın aslında Türkçedeki "genel" kelimesinin ifade ettiği "bütünü kapsayan" anlamını karşılamadığı, buradaki "genel af" kavramının, sadece, suçu ortadan kaldıran bir uygulama olduğu şeklindeki açıklamaları günümüzde de sık sık yanlış anlamalara sebebiyet veren bir kavram kargaşasına açıklık getirmesi bakımından oldukça önemlidir.[33]

---

[31] Anlaşmanın tam metni için **bkz.** Soysal, İsmail, (1989), **Tarihçeleri ve Açıklamaları İle Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları** (**1920-1945)**, I, 2. Baskı, Ankara Türk Tarih Kurumu Yayını: 50-60. Devletlerarası ilişkilerde af müessesesinin kullanılması, affın çıkarılış gerekçeleri arasında önemli bir yer tutmaktadır. Bu tür aflarla anlaşmayı imzalayan devletlerin aralarındaki husumetin bir son bulması, savaş zamanında işlenmiş olan suçların, savaşan devletler tarafından takip edilmesinin önlemesi ve yapılan barışın pekiştirilmesi amacı büyük bir rol oynamaktadır. Ayrıca, savaştan zarar gören halkın yaşanan kötü anıları unutması ve yeni bir döneme başlaması için de ilan edilen aflar önemli bir adım teşkili etmektedir. Bilsel, Cemil, (1998), **Lozan, II,** İstanbul Sosyal Yayınları: 288-289; Zira, genel af yasalarının çıkarılmasındaki gerekçelerden en önemlisi, geçmişte yaşanmış olumsuzlukların hafızalardan silinmesi ve toplumda barışın yeniden sağlanması düşüncesidir. Nitekim, gerek Türk, gerekse dünya tarihinde devletlerarası ilişkiler çerçevesinde bu şekilde çıkarılan siyasi içerikli af yasalarının örneklerine rastlamak mümkündür. Özellikle Osmanlı Devleti tarafından imzalanan 1739 Belgrad Antlaşmasının 8., 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'nın 1., 1792 Yaş Antlaşması'nın 1., 1791 Ziştoy Antlaşmasının 1., 1812 Bükreş Antlaşmasının 2. ve 13., maddelerinde karşılıklı olarak genel af çıkarılacağına dair hükümlerin yer aldığı görülmektedir. Bozkurt, Mahmut Esat, (1940), **Devletler Arası Hak**, İstanbul Recep Ulusoğlu Basımevi: 147, 171, 180, 181, 186; Ayrıca, Balkan savaşları sonrasında Sırbistan (Md. 3), Bulgaristan (Md. 2) ve Yunanistan'la (Md. 2) yapılan antlaşmalarda da karşılıklı olarak genel af çıkarılacağı hükmü antlaşma maddeleri arasında zikredilmiştir. Bozkurt, **age,** s. 363, 373, 374; Trablusgarp Savaşı ertesinde İtalyanlarla imzalanan Uşi Antlaşmasının 3. Maddesinde de siyasi suçların affedileceği, adi suçların ise bu aftan yararlanamayacağına yönelik bir hüküm bulunmaktadır. Bozkurt, **age.,** s. 371; Yeni Türkiye Devleti'nin uluslararası alanda tanınmasını sağlayan Lozan Barış Antlaşması'nda da benzer örneklerde olduğu gibi, genel af hükmünü taşıyan bir madde bulunmaktadır. Lozan Barış Antlaşmasının 8. Maddesine Ekli Beyannameye Bağlı Protokolle taraflar karşılıklı olarak genel af çıkaracakları taahhütlerinde bulunmuşlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sınmaz Sönmez, Cahide, (2005), **Cumhuriyet Döneminde Çıkarılan Af Yasaları ve Topluma Yansımaları (1923-1974)**, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: 101-110

[32] **TBMM Z. C.,** D. 1, C. 15, 5. 12. 1921, s. 16.

[33] "… zannediyorum ki tereddüdü mücibolan nokta kelimenin (yani tam kelimesinin) Fransızca'dan Türkçe'ye tercümesinden ileri geliyor. Türkçe ifadesinden ileri geliyor. Yani biz affı umumi diyoruz. Umumi kelimesi olunca (tam)a ne lüzum var gibi zihinlere bir sual geliyor. Fakat bizde bu affı umumi, affı hususi suretinde ifade edilen şey, Fransız lisanında bir kelime ile ifade olunuyor. Birisi; yani bu affı umumiye mukabil olan kelime (Amnistie)dir. Bu cüzi de olur sonra da olur.

Kanun tasarısının görüşmelerinde üzerinde durulan bir diğer tartışma konusu ise **Anlaşma** metninde bulunan "tam" kelimesinin ortaya çıkardığı anlaşmazlıktan kaynaklanmıştır. Metinde "tam" kaydının bulunmasının, işlenmiş olan bütün suçların affedileceği anlamına mı geldiği, eğer böyle ise şahsi hukuka ait suçların da affın kapsamına girip girmeyeceği konusu, önemli bir sorun teşkil etmiştir[34]. Pek çok mebus tarafından dile getirilen bu sorun, Trabzon Mebusu Hafız Mehmet Bey'in; "hukuku şahsiyeyi Allah affetmiyor, değil ki, biz affedeceğiz" sözleriyle önemli bir yankı bulmuştur[35]. Bazı mebuslar tarafından, şahsi hukukun affının, ancak Hükûmet'in mağdura tazminat vermesiyle mümkün olacağının belirtilmesine rağmen,[36] bu görüşün aksini savunan mebuslardan Konya Mebusu Musa Kazım Efendi; "hukuku şahsiyeyi affetmek, hiçbir vakit Hükûmet'in salahiyetinde değildir. Af bir hak mukabilinde olur. Bir kimse kendi hakkını affedebilir. Kendi hakkı meyanında dâhil olmayan hakkı ne Hükûmet ne efrat, hiçbir suretle affedemez." sözleriyle, önemli bir soruna dikkat çekmiştir.[37]

Bu durum günümüzde de hemen her af kanunu tasarısında yaşanan tartışmalardan birisi olan, devletin şahıs aleyhine işlenen suçların cezalarını affetmede ne kadar yetkisinin olduğuna dair yapılan tartışmalara önemli bir örnek teşkil etmektedir. Hukuku Şahsiye konusu hemen hemen her af kanunu öncesi tartışmalarda gündeme gelen ve farklı görüşlere göre şekillenen bir konu olmuştur.

Genel olarak affın kapsamı üzerinde yapılan tartışmalar, Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey'in; bu affın adli bir uygulama olmadığı, siyasi bir içerik taşıdığı, bu nedenle de çeşitli sonuçlar doğuracağının göz önünde tutulması gerektiğini ifade etmesiyle tamamlanmış, böylelikle çıkarılacak olan affın hukuki sebeplerle değil, tamamen siyasi gerekçelerle gündeme geldiği açıklık kazanmıştır. Böylece, 5 Aralık 1921 tarihinde TBMM'de görüşülmeye başlanan kanun tasarısı TBMM'nin yine aynı tarihli oturumunda tamamlanarak, "Affı Umumi Hakkında Kanun" adıyla kabul edilmiştir.[38]

Bu kanunla, Fransızların tahliye ettiği bölgede, işgal sırasında işlenmiş bütün suçlar affedilmiştir. Mondros Ateşkesi'nin ardından başlayan ve kanlı olaylarla bölgede derin izler bırakan Fransız işgali, bu anlaşmayla sona ermiş ve yapılan anlaşma gereğince ilan edilen genel afla da yaşanan tatsız olayların unutulması

Bunun umuma şamil olacağını ifade için konmuştur. (Plain) kelimesi yani tam kelimesi başka bir mana değil. Yani umumi olunca artık tam kelimesine hacet yoktur demeyiniz. Vardır. Çünkü bizde affı umumi sözü malumu âliniz, affı hususiye mukabildir. Bizde affı umumi denilince umuma şamil demek değildir. Affı umumi o aftır ki, bilirisiniz, cürmü ortadan kaldırır. Bu manayadır." **TBMM Z. C.,** D. 1, C. 15, 5. 12. 1921, s. 19.

[34] **TBMM Z. C.,** D. 1, C. 15, 5. 12. 1921, s. 17-18**.**

[35] **TBMM Z. C.,** D. 1, C. 15, 5. 12. 1921, s. 18.

[36] **TBMM Z. C.,** D. 1, C. 15, 5. 12. 1921, s. 18.

[37] **TBMM Z. C.,** D. 1, C. 15, 5. 12. 1921, s. 18.

[38] **TBMM Z. C.,** D. 1, C. 15, 5. 12. 1921, s. 21; **Düstur**, D. 3, C. 2, s. 188.

ve bıraktığı izlerin silinmesi için bir adım atılmıştır. TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa da 5 Aralık 1921 tarihinde Büyük Millet Meclisi tarafından af kanununun kabulü sonrasında, Adana'nın tekrar Anavatana geçmesi üzerine, Adanalılara yayınladığı bir beyanname ile özellikle Fransızların bölgedeki işgalleri döneminde yıllarca Osmanlı Devletine büyük bir sadakatle bağlanmış ve hatta "milleti sadıka" olarak anılmış olan Ermenilerin, çeşitli tahrikler neticesinde bazı yıkıcı hareketlere giriştikleri ve bu tür durumların aile fertleri arasında da yaşanabileceği ve bu yanlış anlamaların daha fazla sürüp gitmeden unutulması için böyle bir affın çıkarıldığını anlatmıştır. [39] Mustafa Kemal'in bu sözleri, geçmiş kinlerin unutularak, barışın uzun süre korunması için Meclisin büyük bir merhamet örneği göstererek af yetkisini kullandığını ve böylece Millî Mücadele Dönemi'nde alınan sert tedbirler yanında, Hükûmet'in bağışlayıcı vasfının da Türk siyasi tarihinde önemli bir rol oynadığını ortaya koymuştur.

Bu bölgesel nitelikli affın hemen ardından 8 Aralık 1921 tarihinde daha geniş kapsamlı olmak üzere Hıyanet-i Vataniye suçlularından bir kısmının affını sağlayacak olan bir kanun tasarısı Meclisin gündemine gelmiştir.

2. Hıyanet-i Vataniye Mücrimlerinden Bir Kısmının Affına Dair Kanun (19 Aralık 1921)

Sakarya Savaşı'nın zaferle neticelenmesi üzerine Meclis'e çok sayıda af kanunu teklifi sunulmuştur. Verilen af yasası tekliflerinin, Başkomutanlık Savaşı öncesindeki bir dönemde gündeme gelmiş olması, Yunan kuvvetlerine karşı kesin zafer kazanmak arzusunda olan TBMM Hükûmeti'nin, orduya asker temin etmek amacıyla bu aftan yararlanabileceği gerekçesini de beraberinde getirmiştir. Edirne Mebusu Şeref Bey'in; çok defa cezadan fazla affın etkisi olduğunu ve artık insan kaybetmek değil, millî davalarının içine insanlar sokmak istediklerini, bu nedenle de af kanununun tereddüt edilmeden kabul edilmesi gerektiği hakkındaki sözleri,[40] af kanunun çıkarılış amaçları arasında, dönemin olağanüstü şartları dolayısıyla, cephede duyulan asker gereksinimini temin etmek ve devletle halk arasında bir yakınlaşma oluşmasını sağlamak gibi gerekçelerin olduğunu destekler mahiyettedir.

---

[39] "Türkiye toprağındaki anasır-ı muhtelefe (çeşitli milletler) asırlardan beri bir vatan evladına has uhuvvet (dostluk) ve muhabbetle yaşamış ve revabıt-ı içtimaiyenin (sosyal vazifelerin) en kavisi (güçlü- sağlam) olan iştirak-i menafi ile yekdiğerine bağlanılmış ve birçok hatırat-ı muazzeze ile bu memlekette merbut (bağlı) bulunmuş olduğu halde memleketin huzur ve sükûneti menfaatlerine muvafık bulunmayan müşevviklerin eser-i tahriki olarak bazı su-i tefehhümlerle (yanlış anlama) son zamanlarda bazı ahval-ı gayr-ı münasebe tahaddüs etmiş olduğunu ketm ü ihfaya lüzum yoktur. Bir aile efradı beyninde de vukua gelebilen bu kabil muvakkat ahval ile netayicinin izalesi için bugün tam bir aff-ı umumi ilan edilmiştir. Hükûmet bununla vatan evladı arasında su-i tefehhümatın devamını mucip olabilecek esbabı ortadan kaldırmış ve vazife-i şefkat ve uhuvvetini ifa eylemiş oluyor", **Hakimiyet-i Milliye**, 6 Kanun-ı Evvel (Aralık) 1921.

[40] **TBMM Z. C.,** D. 1, C. 15, 8. 12. 1921, s. 70.

Tasarının kabul edilmesi için gösterilen gerekçe, geçmiş sıkıntıları unutma ve halkın arasındaki kini silip, bir birlik ve bütünlük sağlamak olmuştur. Görülüyor ki; gösterilen gerekçe, genel afların çıkarılmasındaki gerekçeler arasında en belirgin yeri alan, geçmiş olumsuzlukları unutma ve yeni, temiz bir dönem açma isteğiyle örtüşmektedir. Ayrıca, yeni kurulmuş olan TBMM'nin de bu afla, halkın gözündeki yerini daha kuvvetli bir hâle getirmesi düşüncesi de hâkim rol oynamıştır.

Kanun tasarısının Meclis Genel Kurulundaki görüşmelerinde özellikle İstiklal Mahkemelerinin Hıyanet-i Vataniye suçundan dolayı verdikleri kararlar konu edilmiş ve dönemin olağanüstü şartları nedeniyle, olağanüstü mahkemeler olarak görev yapmış olan İstiklal Mahkemelerinin verdiği kararların zaman zaman gereğinin üstünde olduğu dile getirilmiştir. Özellikle bu mahkemelerin çok geniş yetkilere sahip olmaları ve Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nda geçen "memleketin kuva-yı maddiye ve maneviyesini tenkise say edenler" tanımlamasını geniş yorumlayarak her türlü rüşvet, ihtilas ve irtikap ve suistimalı bu kavram altında değerlendirmeleri birçok kişinin mahkûm edilmesine sebep olmuştur. Bu nedenle de af kanununun müzakeresinde, özellikle hükümlülerin hangi suçlardan mahkûm edildikleri net olmadığı için, affın kapsamının belirlenmesinde zorluklar yaşanmıştır. Örneğin, İstiklal Mahkemelerinin sadece siyasi suçlara bakmadıkları, Tekalif-i Milliye'den borcunu vermeyenlerin de hıyaneti vataniye suçundan hüküm giydikleri ve mahkûm olduklarını, bu nedenle de bu gibi kişilerin de bu af kanunu kapsamında yer alacakları belirtilmiştir[41]. Nitekim, siyasi suçların yanında, bu mahkemeler tarafından ceza almış olanlar, birinci derecedeki suçlular hariç, bu kanun tasarısının kabul edilmesi hâlinde affedileceklerdir. Fakat, Karahisarı Şarki Mebusu Alı Sururi Efendi, Yunan taarruzu bütün şiddetiyle devam ederken zamanı olmadığı gerekçesiyle böylesine geniş kapsamlı bir affın kabulüne karşı çıkmış, İstiklal Mahkemeleri hâlen faaliyeteyken, dün mahkûm edilen bir şahsın, bugün serbest bırakılmasının, mahkemelerin manevi haysiyetine zarar vereceği, bu nedenle de bu affı genel bir af yapmak için öncelikle İstiklal Mahkemelerinin yürürlükten kaldırılması gerektiğini belirterek; "af tuz gibidir, fazla verirseniz zehir olur." sözleriyle de geniş kapsamlı bir affın karşısında olduğunu kesin ifadelerle açıklamıştır[42]. Yapılan benzer eleştiriler neticesinde, kanun tasarısına birtakım sınırlamalar getirilerek; "Hıyaneti Vataniye Mücrimlerinden Bir Kısmının Affı" hakkındaki kanun tasarısı, Meclisin 19 Aralık 1921 tarihli 130. Birleşiminin 1. Oturumunda 162 kişinin katılımı sonucunda yapılan oylamaçla 106 kabul, 36 ret ve 20 çekimser oyla kabul edilmiştir.[43]

[41]**TBMM Z. C.,** D. 1, C. 15, 9. 12. 1921, s. 87.
[42]**TBMM Z. C.,** D. 1, C. 15, 17. 12. 1921, s. 123.
[43]**TBMM Z. C.,** D. 1**,** C. 15, 19. 12. 1921, s. 149

Böylece vatana ihanet suçundan dolayı İstiklal Mahkemeleriyle Nizamiye Mahkemeleri ve divanı harpler tarafından idama mahkûm edilen kişilerle, ömür boyu ceza verilen kişilerin cezalarında indirime gidilmiş geri kalan suçlardan mahkûm olanlar ile ellerinde evrakı bulunan sanıklar ise affedilmiştir. Af kanunu kapsamı dışında bırakılan suçlar ise dönemin hassasiyetini göstermesi bakımından ilgi çekicidir. Buna göre vatanın bir parçasını bölmeye ya da yabancı bir devletin sınırlarına katmaya çalışanlar ve casusluk edenler ile hâlen işgal devletleri ile yabancı memleketlerde bulunanlarla, ihtilas ve rüşvet ahzeyleyerek devletin maddi ve manevi kuvvetlerini kötüye kullanmış olanlar bu affın dışında bırakılmışlardır. Ayrıca TBMM'nin açılış tarihi olan 23 Nisan 1920'den itibaren affın ilan ediliş tarihine kadar haklarında vatana ihanet suçundan dolayı takibat ve tahkikat yapılmamış olanlar aleyhinde bu tarihten itibaren herhangi bir işlem yapılmayacaktır.[44]

Bu kanunla kaç kişinin affedildiğine dair her hangi bir bilgi elimizde bulunmamaktadır. Fakat Hıyaneti Vataniye Kanunuyla çok sayıda kişinin mahkûm edilmiş olduğu göz önüne alındığında af kanunundan da pek çok kişinin yararlanmış olacağı kendiliğinden ortaya çıkmaktadır[45].

Bu af yasasının kabulünün üzerinde henüz fazla bir zaman geçmeden üçte iki cezalarını çekmiş olanların geri kalan cezalarının affını sağlayacak bir diğer af tasarısı 5 Ocak 1922 tarihinde Meclis'te görüşülmeye başlanmıştır.

3. Sülüsanı Müddeti Cezaiyelerini İkmal Eden Mahkûminin Affı (7 Ocak 1922)

Vatana ihanet suçlarının bir kısmının affedilmesinden sonra birçok Milletvekili geniş kapsamlı bir af kanununun çıkarılmamış olduğu gerekçesiyle, Büyük Millet Meclisine birbirine yakın içerikleri olan çeşitli af tekliflerinde bulunmuşlardır[46]. Bu tekliflerin ortak noktaları; Millî Mücadelede kazanılan zaferler sonucunda

---

[44]**Düstur**, D. 3,C. 2, s. 197.

[45]İstiklal Mahkemelerinde üç sene içinde 1.054 kişi asılmış, 2.827 kişinin idamları askerden yeniden kaçmaları hâlinde uygulanmak üzere şartlı olarak affedilmiştir. 243 gıyaben idam, 1.786 kal'a-bend ve kürek cezası verilmiş, 11.744 kişi beraat etmiştir. Bunların dışında 41.768 kişiye ise genellikle dayak cezası olmak üzere hafif cezalar verilmiştir. Aybars**,** Ergun, (1988), **İstiklal Mahkemeleri**, I, İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları: 168; Ayrıca Aybars'ın verdiği bilgiye göre; "Birinci dönem Konya, Isparta, Pozantı ve Diyarbakır ve İkinci dönem Kastamonu, Samsun, Yozgat İstiklal Mahkemelerinin müeccelen idam kararları belli değildir. Özellikle asker kaçakları sorunu ile ilgili olan bu mahkemelerin müeccelen idam kararları çok olmalıdır. Bu sebeple listede gösterilen 2827 sayısı çok eksiktir. Bu sayı tahminen beş binin üzerinde olmalıdır. Keza gıyaben idam kararları da aynı şekilde düşüktür. İdam kararları ise 1.450-1.500 olabilir". Aybars, **age**¸ C. 1, s. 155; Selek'in ifadesine göre de; "Hıyaneti Vataniye suçu, tatbikatta çok geniş tutulduğu için Hıyaneti Vataniye Kanununa göre çok sayıda kimse mahkûm olmuştu. Dolayısıyla aftan yararlananları sayıca küçümsemek doğru değildir", Selek, Sabahattin, (1987), **Anadolu İhtilali, II,** 8. Baskı, İstanbul Kastaş Yayınları: 711.

[46]**TBMM Z. C.,** D. 1, C. 15, 5. 1. 1922, s. 317.

Meclisin bir lütfu, atıfeti olarak hemen hemen hepsinin, aldatılmış ve kandırılmış olarak niteledikleri suçluların, affedilmesidir.

Verilen kanun tekliflerinin gerekçelerinde çoğunlukla, imzalanan barış antlaşmaları ve kazanılan zaferlerin halkın üzerinde yarattığı olumlu etki ile pişmanlık duyanların Millî mücadele tarafına kazandırılmaları ön plana çıkmakla beraber[47], hapishanelerde "*binlerce*" mahkûmun bulunmasının memleketin bu kadar insan gücüne ihtiyacı olduğu bir sırada, bir işe yaramayacağı ve bu kişilerin ıslah olabilmesi için de bu af kanunu teklifinin yapıldığı anlatılmıştır. Milletvekillerinin cezaevlerinde 10-15 bin civarında mahkûm olduğuna dair açıklamaları da tekliflerdeki bu gerekçeyi açıklar nitelikte olup[48], affın cezaevi mevcudunun azaltılması konusunda başvurulan bir uygulama olduğu gerçeğini somutlaştırmaktadır. Tekliflerde göze çarpan bir diğer ortak nokta ise ırza saldırı suçlarının af kapsamı dışında bırakılmış olmasıdır. Hemen hemen her af teklif ya da tasarısında bu konuda taviz verilmemiş olması toplumun bu yöndeki hassasiyetinin bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

Meclis'in genelinde yer alan af çıkarma isteğine Hükûmet de kayıtsız kalmamış, benzer gerekçelere sahip iki ayrı tasarı hazırlayarak Meclis'e sunmuş[49] ve 7 Ocak 1922 tarihinde cezalarının üçte ikisini çekmiş olanların kalan ceza süresini affeden kısmi içerikli genel af kanunu kabul edilmiştir.[50]

Çıkarılan af kanunu, af maddesi dışında erteleme ve ceza indirimi uygulamalarını da içinde bulundurmaktadır. Kanunun birinci maddesiylç ırza geçmek suçundan mahkûm olanlar affın dışında kalmak koşuluyla cezalarının üçte ikisini çekmiş olan bütün mahkûmların geri kalan ceza süreleri affedilirken, işgalden önce bulundukları yerlerde haklarında tahkikat ve takibat olup da dava dosyaları elde bulunmayan bütün küçük kabahat işleyenlerle cinayetten sanık olanlar hakkındaki davalar ise imkân dâhilinde yenilenmek üzere tecil edilmiştir. Fakat bu tecile bir şart getirilerek, tutuklu oldukları cezaevlerinden çıkmalarının ancak iki yüz lira kefalet ya da gözetim altında olmak üzere serbest bırakılacakları kabul edilmiş, küçük kabahat işleyenler bu durumdan istisna tutulmuştur. Kanunun üçüncü maddesi ise işgal altındaki memleketlerde mahkûm olup da hükümleri o tarihe kadar karara bağlanmamış olan ve işgal dolayısıyla merkeze gönderilip esas dosyaları elde bulunmayan kişilerden ırza geçme suçundan mahkûm olanlardan gerisinin cezalarının yarısı affedilmiştir. Bu şekilde arka arkaya çıkarılan iki kısmi içerikli genel af yasasıyla pek çok mahkûm serbest bırakılırken, Yunan kuvvetlerine karşı girişilecek taarruz öncesinde, halkla TBMM arasında kurulan güven bağları da güçlendirilmiştir.

[47]**TBMM Z. C.,** D. 1, C. 15, Sıra Sayısı: 6, s. 1-9.
[48]**TBMM Gizli Celse Zabıtları**, C. II, s. 87.
[49]**TBMM Z. C.,** D. 1, C. 15, Sıra Sayısı: 6, s. . 5.
[50]**TBMM Z. C.,** D. 1, C. 16, 7. 1. 1922; **Düstur**, D. 3, C. 2, s. 206, s. 5.

SONUÇ

Millî Mücadele döneminin olağanüstü şartları gereği uygulanan katı kanunlar yanında, af yetkisini de sık sık kullanmış olan TBMM, kimi zaman katı yaptırımlarla otoriteyi sağlamak yoluna giderken, kimi zaman da çıkardığı özel ve genel af uygulamalarıyla merhametini göstermiştir. Milli Mücadele döneminde daha çok, orduya asker sağlamak, milli direnişe taraftar toplamak gibi pratik amaçlarla çıkarılmış bulunan kısmi genel af kanunları, Sakarya Savaşı ile Büyük Taarruz arasındaki dönemde artış göstermiştir. Toplumsal barışın sağlanmasında önemli rol oynadığına inanılan genel af yasaları Milli Mücadele döneminde, TBMM Hükûmetleri ile halk arasında bir yakınlaşmanın kurulmasında da destekleyici bir faktör olmuşlardır.

KAYNAKÇA

Akın, Rıdvan, (1999), "Birinci Meclis'in Yargı ve Af Salahiyeti", **Tarih ve Toplum**, 32 (190), 37-52.

-----, (2001), **TBMM Devleti (1920 -1923)**, İletişim Yayınları, İstanbul.

Armağan, Servet, (2001), "Anayasa Hukuku Açısından Af Yetkisinin Değerlendirilmesi", **Anayasa Yargısı Dergisi**, 18, 344-386.

Aybars**,** Ergün, (1988), **İstiklal Mahkemeleri**, I, İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları.

Bilsel, Cemil, (1998), **Lozan**, II, İstanbul Sosyal Yayınları.

Bozkurt, Mahmut Esat, (1940), **Devletler Arası Hak**, İstanbul Recep Ulusoğlu Basımevi.

Düstur.

Hâkimiyet-i Milliye.

Keyman, Selahattin, (1965), **Türk Hukukunda Af, Genel Af-Özel Af**, Ankara.

Kili, Suna-Şeref Gözübüyük, (2000), **Türk Anayasa Metinleri**, 2. Baskı, İstanbul Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Özek, Çetin, (1959), "Umumi Af", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, 24, (1-4).

Selek, Sabahattin, (1987), **Anadolu İhtilali**, II, İstanbul Kastaş Yayınları, 8. Baskı.

Sınmaz Sönmez, Cahide, (2005), **Cumhuriyet Döneminde Çıkarılan Af Yasaları ve Topluma Yansımaları (1923-1974)**, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

Şemsutdinov, A., (2000), **Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri**, Çeviren: A. Hasanoğlu, **Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları**.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi.

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi.

МАТЕРИАЛЫ РУССКОЙ ПРЕССЫ 1914-1916 ГГ. О ТУРЕЦКИХ ВОЕННОПЛЕННЫХ

SİBGATULLİNA, A. T./СИБГАТУЛЛИНА , А. Т.
RUSYA/RUSSIA/РОССИЯ

ÖZET

Birinci Dünya Savaşı sırasında, Sarıkamış'ta esir düşmüş Türklerinin kaderini, o zamanın Rusyası'nın ceşitli gazetelerindeki haberlerden öğrenmek mümkündür. Mesela, Tiflis, Bakü, Çita, Yekaterinodar, Samara, Penza şehirlerinde basılan gazeteleri incelerken Türk esirlerinin Sibirya tarafına hangi şehirler üzerinden gönderildigi, kamplardaki durumu hakkında ayrıntılı bilgiler veren birçok habere rastlıyoruz. O yazılarda dikkati çeken şeylerin biri de yerli halkın zavallı Türk erlerine ve subaylarına hiçbir nefret duymamasıdır. Hangi şehirde olursa olsun, esir vagonları geldiğinde, millet nefretle değil, onları merakla seyretmek için toplanırmış.

Esirlerin toplandığı yerlerden biri olan Bakü şehrinde, Türk esirlerinin cenazelerine kötü davranıldığı hakında haber veriliyor (**İgdam** gazetesi), Kaluga şehrinde kalan esirlerin ise ekmek fırını açtığı ve yerli halkın onların pişirdigi ekmeği beğendiği ama, belediyenin hastalıkları önlemek amacıyla bu işi yasakladığı veya para sorunu yüzünden Türklerin kendi aralarında cinayetler işlediği gibi çeşitli haberler de Birinci Dünya Savaşı esirlerinin Rusya'daki hayatını anlatan yazılardır.

Ne yazık ki, Birinci Dünya Savaşı'nda esir düşmüş Türkler hakkında yapılan ilmî çalışmaların sayısı oldukça az.

Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, Rusya, Sarıkamış, basın.

ABSTRACT

Fate of the Turkish prisoners of war in the First World War-time, which were in territory of the Russian Empire, studied from the Russian newspapers of that period. In these newspapers are reported, that Turkish soldiers and officers had been in terrible state. They were sick, hungry and tired. The people of Russia treated them humanly. The number of the Turkish prisoners of war numbered 50-60 thousand persons. Many of them died on road to Siberia.

Key Words: First World War, Russia, Sarikamish, press.

Тема военнопленных турок в России периода Первой мировой войны не является разработанной как в российской, так и турецкой исторической науке. Даже неизвестно конкретное число пленных, в разных источниках

оно колеблется от 50 до 65 тысяч человек. Наиболее полные, на наш взгляд, данные указаны в книге Головина Н. Н. «Россия в Первой мировой войне": всего граждан Османской Турции, взятых в плен с начала войны по 1 сентября 1917 г. - 64 509 человек, из них 306 бежали, 582 человека умерли, отправлены на родину как инвалиды - 258 человек. В пунктах водворения, в лечебных заведениях и на различных работах находились 63 363 человека (М. ; 2006. С. 139).

Мы обратились к российской прессе периода Первой мировой войны, где частично сохранились сведения о количестве, общем состоянии османских аскеров, попавших в русский плен.

Первая информация о прибытии турецких военнопленных в европейской части России и Сибири относится уже к началу ноября 1914 г., т. е. спустя почти неделю после объявления войны на Кавказском фронте. В телеграмме Петербургского Телеграфного Агентства (ПТА), полученной из Тифлиса 1 ноября 1914 г., говорится, что пленные турки, «одетые в лохмотья, производят жалкое впечатление. Раненые с глубокой благодарностью отзываются о хорошем обращении с ними русских. «Главное, - говорят они,- нас кормят хорошо. Аллах видит милосердие и доброту русских и помогает их прекрасным солдатам". Турки неохотно воюют с русскими, недоумевая, зачем им защищать интересы Германии" (Колокол. №2550 от 2 ноября 1914 г.).

Далее, как сообщает газета «Русское слово": 3 декабря в Рязань прибыла первая партия пленных турок в числе 200 человек, в середине месяца к ним добавились еще около 60 пленных, 5 декабря в Армавир – 30 раненых аскеров, часть которых оставлена в городе, остальные отправлены в Ставрополь. 9. 12. 1914. в Армавир приехали 150 пленных курдов, взятых в последних боях, происходивших в направлении Вана. Первая партия пленных турок в числе 70 человек прибыла 9 декабря в Красноярск. 10 декабря проследовали два эшелона – около 3,000 пленных в Березовку через станцию «Манчжурия". Среди пленных были «турецкие матросы с потопленных черноморским флотом транспортов. Пленные турки и курды производят ужасное впечатление. Они одеты в сплошное тряпье: рваные куртки и чуваки. Многие из них плачут, все время повторяя, что они не хотели воевать, и что виноват в этом Энвер-паша" (Русское слово. № 285 от 11 (24) декабря 1914 г.). По телеграмме из Читы первая партия пленных турок и курдов проследовала на восток 10 декабря 1914 г. 60 пленных турок и арабов 27 декабря прибыли в Екатеринодар и т. д.

Состояние пленных, даже по скупым телеграфным данным было крайне тяжелое. В телеграмме из Тифлиса в «Русское слово" от 30. 12. 1914 г. говорится: «Один за другим прибывают транспорты пленных. Громадные составы теплушек и товарных вагонов битком набиты турками, арабами

и курдами. Некоторые рассказывают, что перед пленением не ели более десяти дней. Масса больных. Десятками умирают в пути. Из вагонов часто вынимают трупы".

К середине декабря 1914 г. уже количество турецких пленных на территории центральной части Российской Империи сильно возросло, что начало беспокоить местные органы власти. Например, в телеграмме, полученной 11 декабря из г. Усмань Тамбовской губернии, сообщается, что город уже «переполнен высланными из разных городов военнопленными, подданными Турции. Все турки, более 500 человек, живут в помещении, бесплатно отведенным для них городом. Большинство – нищие в полном смысле этого слова. Чтобы хоть отчасти облегчить положение пленных, город организовал для небольшой части их работы по уборке мостовых и разработке лесных материалов.

Опасаясь, как бы, под влиянием нужды, пленные не пошли на преступления, городская дума возбудила ходатайство о переводе большей части пленных в другие города, или же об ассигновании средств на выдачу им пособий" **(**Русское слово. №286 12 (25) декабря 1914 г.).

По информации ПТА, за время с 1 декабря 1914 г по 24 января 1915 г. только через Тифлис проследовало пленных турок офицеров 326, из которых 60% штаб-офицеры и 14. 220 солдат**.** Львиную долю, как известно, составили плененные турки под Сарыкамышем. «У многих отморожены ноги и руки. Они неистово кричат от боли при малейшем прикосновении. Многие из них крайне истощены. Более 30-ти пленных турок умерло от истощения в пути и в городском лазарете, кроме общего истощения от голода, пленные страдают невыносимо от одолевших их паразитов".

Из Тифлиса и Новочеркасска пленные по железной дороге отправлялись в Пензу. Например, 30 декабря 1914 г. сюда была направлена партия пленных турок в числе 1. 200 нижних чинов и 12-ти офицеров (Русское слово. № 300 от 31 декабря (13 января) 1914 г.). Всего за пять дней нового 1915 г. через Пензу было провезено свыше 4000 солдат и около 200 офицеров. В газете «Пензенские ведомости" (№ 10 от 12 января 1915 г) читаем: «9 января 1915г., днем на станции Пенза Рязанско-Уральской железной дороги во время стоянки поездов можно было наблюдать два эшелона пленных турок и австрийцев, которых перевозят в Сибирь и другие города.

Среди турок имеются много стариков, почти все пленные достаточно хорошо говорят по-русски, одеты они чрезвычайно легко, большинство в разных цветных куртках и лишь очень немногие одеты во что-то похожее на военные мундиры. Турок перевозят отдельно и не позволяют им выходить из вагонов, охраняемых часовыми, тогда как австрийцы-славяне, выходят из вагонов сами за водой, покупкой хлеба и т. д. без конвоя.

Туркам прислуживает конвой, который передает им в вагоны ведра с водой, покупает для них хлеб, яблоки и т. п. Австрийцы одеты также не особенно тепло, но все по однообразной форме. К вагонам с пленными турками и австрийцами подходить никому не позволяют. Турки громогласно ругают немцев, которые втянули их в войну".

Огромное скопление раненых и больных турок-пленных создало большую угрозу для местного населения Пензенской губернии. В конце октября 1914 г. с проходящих мимо Пензы поездов было снято несколько больных пленных австрийцев, подозрительных по холере. У некоторых из них бактереологически определена азиатская холера и часть их умерла.

8 января 1915 г. состоялось заседание Пензенской Губернской Санитарно-исполнительной Комиссии, на котором присутствовали: свиты Его Императорского Величества генерал-майор Е. И. Бернов, профессора Военно-Медицинской Академии Н. Я Чистович и В. А. Юревич, местная административная власти, представители городского и земского самоуправлений и представители железной дороги.

Генерал-майор Е. И. Бернов сообщил о цели своего посещения города Пензы, последовавший по велению Верховного Начальника санитарной и эвакуационной части. Осмотренные им поезда с военнопленными турками находились в крайне антисанитарном состоянии. На совещании было предложено решить два вопроса: каким образом привести в лучшее состояние поезда с военнопленными и найти помещение для изоляции больных и заразных, которые должно быть изолированы и не представляли бы опасности для заражения жителей города.

12 января состоялось врачебное совещание, на котором профессор Н. Я. Чистович ознакомил присутствующих с результатами произведенных им наблюдений и работы по исследованию причин смертности среди эвакуированных в Пензу военнопленных турок и сообщил, что факторами смертности их являются несомненно тяжелые антисанитарные условия перевозки: холод, недоедание и большая скученность.

Свиты Его Величества генерал-майор Е. И. Бернов сообщил о привлечении к работе по уходу за военнопленных иностранных военнопленных врачей.

Профессор В. А. Юревич докладывал об организации санитарного надзора по пути следования поездов с военнопленными и об устройстве ряда пунктов, где производят санитарный осмотр, моют и питают пленных. По распоряжению Его Императорского Высочества принца Ольденбурского, таким пунктом намечены железнодорожные мастерские в Пензе.

Для работы в этом пункте будут привлечены не только военные врачи эвакуационного пункта, но и врачи всех воинских частей, находящихся в Пензе.

20 января вновь состоялось заседание Губернской Санитарно-исполнительной Комиссии, где было сообщено, что все пленные турки пересаживаются на станции «Пенза 2-я" в чистые, продезинфицированные теплушки, больные выделяются в лазареты, здоровые моются, платье и одежда их, насколько возможно, дезинфицируются, пленные получают пищу и после некоторого отдыха отправляются дальше.

В больницах умерло 117 пленных турок и снято с поездов умершими 169 трупов. По клиническому диагнозу преобладающая форма болезни возвратный тиф, затем остро-желудочно-кишечный катар, дизентерия, отморожения и сравнительно небольшое число ранений.

Были осмотрены помещения изоляционно-пропускного пункта и лазаретов, предназначенных для пленных турок (Пензенские ведомости. № 10 от 12 января 1915г.).

Другой город в центре России - Самара тоже не на шутку была «встревожена массовой эвакуацией пленных воинов пророка, почти сплошь больных.

Прибытие первых же партий пленных османов показало, какую огромную опасность для города, славящегося своим санитарным неблагоустройством, несут в себе турки.

На созванном тогда же по инициативе Городской Думы межведомственном совещании было принципиально решено размещать больных турок вне городской черты и приспособить для этой цели пустующий за городом бывший пивной завод Дунаева.

Однако, несмотря на все принятые экстренно общеземским и общегородским комитетами, военным ведомством и администрацией меры, оказалось, что отделенный вне города помещения совершенно недостаточны для изоляции больных пленных турок.

В результате этого последовало распоряжение о размещении турок в некоторых городских лазаретах.

Но и после коренной вопрос – куда девать турок,- не утратил своей остроты. Несчастных полураздетых солдат Энвера все везут и везут в Самару…

После происходившего 23 января заседания общегородского комитета помощи больным и раненым воинам, городской глава С. Е. Пермяков послал Верховному начальнику санитарной и эвакуационной части Принцу А. П. Ольденбургскому телеграмму такого содержания:

«Во всех самарских лазаретах, которые могли быть отведены и устроены под больных турок, при полном напряжении возможно поместить лишь 2 300 человек. В этих лазаретах уже помещены 2 161 больных турок. На станции в вагонах находится до 500 больных, из них можно разместить 150, а 350 человек останутся в вагонах. На станции имеются еще два неосмотренных эшелона. У турок появился сыпной и возвратный тиф, давший уже заболевания среди медицинского персонала лазаретов и угрожающий большой опасностью всему городскому населению и особенно войскам, в виду значительного сосредоточения их в Самаре и скученного размещения по городу в частных помещениях и учебных заведениях. Медицинский персонал лазаретов выбивается из сил. На смену врачей и фельдшеров нет. Здесь же 23 января обнаружено 18 сыпно-тифозных. Все это вынуждает всепреданнейшее ходатайствовать перед Вашим Императорским Высочеством о приостановке отправки турок в Самару".

Со своей стороны Губернский комитет общеземского союза отправил в Главный комитет союза следующую телеграмму:

«По 23–е января т. г. в Самару с поездов сняты 3 910 больных турок и стоят еще неосмотренных два поезда, а кроме того, находятся еще в пути несколько поездов.

Военные госпитали переполнены, земские и городские переполняются.

Земский союз организует для турок разрешения главным комитетом 400 коек и размещает в уже существующих лазаретах для раненых 530 турок, а дальше нет ни помещений, ни персонала, ни госпитального белья, ни дезинфекционных камер".

В результате этого ходатайства последовало распоряжение о приостановке на две недели доставки турок в Самару. 6 февраля 1915 г. торжественно открыт при товарной станции «Самара-сортировочная" обсервационный пункт для пленных турок.

Пункт оборудован губернским комитетом на средства земского союза и рассчитан на 1000 человек.

В дальнейшем разрешено оставлять в Самаре только больных, здоровые же после обсервации направлялись в Сибирь. (Отклики Кавказа. № 28. от 5 (18) февраля 1915 г.).

В целом в Самаре похоронено 1500 турок, попавших в плен.

К середине 1915 г. и в сибирских городах численность военнопленных турок, наряду с немцами и австро-венграми, заметно увеличилась. «Наша Чита, по-видимому, побила рекорды по всей Сибири, - пишет «Забайкальская новь" от 14 мая**,** - она насчитывает уже теперь от 22 до 25 тысяч военнопленных".

Такие сообщения с мест можно было привести довольно много. К слову надо сказать, что местное население выказывало к иностранным пленным доброжелательное отношение.

Газета «Калужский курьер" от 24 января 1915 г. сообщает очень интересные данные о пребывании турок в Калуге:

«Городская управа в одном месте борется с заразными болезнями, а в другом смотрит на распространение этой заразы очень холоднокровно. В Калуге под фирмою «Заграничная булочная" открыта турецкая булочная. Булочная эта дает на комиссию своим соотечественникам для продажи булки и баранки. Покупает же эти булки и баранки главным образом приезжающие на базар деревенская публика, покупает, потому что турки продают этот товар дешевле, чем наши мелкие русские торговцы. Невзирая на возможность заразы, наш деревенский люд привлекается турецкой дешевкой".

Как видим, в этом российском городе военнопленные имели возможность не только выходить в город, но и заниматься своим делом: «С наступлением лета устроились и высланные в Калугу военнообязанные турки. Многие из них открыли свои лавки, по большей части квасные и кофейные.

На многих перекрестках сидят турки, продающие квас и разные сласти. Более же бедные турки пристроились к частным работам в качестве чернорабочих. Но есть и такие, которые исполняют специальные работы, например, грабари, садовники и пр. В виду отсутствия достаточного числа рабочих русских, на работу охотно берут и турок (Калужский курьер. 25 мая 1915 г.).

В этой же газете описывается ход следствия по убийству одного из пленных турок, которого убили свои же соплеменники из-за денег.

Газета «Отклики Кавказа" г. Армавир со ссылкой на мусульманскую газету «Игдам" сообщает о возмутительном случае, который произошел в Баку, куда тоже в большом количество прибывало пленных турок. Мусульмане города узнали о том, что при похоронах умерших в бакинском эвакуационном пункте турецких пленных могильщик злоупотреблял деньгами, выделенными на омовение и одеяние усопших по мусульманскому шариату, а также в одной и тоже могиле хоронил по несколько трупов. Они добились немедленного увольнения этого могильщика.

Турецкие пленные находились также в лагерях Томска, Иркутска, Барнаула, Архангельска, Симбирска и др. городов и губерний Российской империи. Если частную информацию о них можно получить в обширной русской и тюркоязычной прессе того периода, в мемуарах самих пленных, то официальные документы, связанные с учетом, эвакуацией, размещением, довольствием и т. д., хранятся в Российском государственном военно-

историческом архиве, Центральном справочном бюро о военнопленных Российского общества Красного Креста и других архивах РФ.

ЛИТЕРАТУРА

1. Головин Н. Н., (2006). **Россия в Первой мировой войне**. Москва, Вече: 139.

2. Последняя война Российской империи. Россия, мир накануне, в ходе и после Первой мировой войны по документам российских и зарубежных архивов, (2006). **Материалы Международной научной конференции. Москва, 7-8 сентября 2004 года.** - Москва, Наука: 82-87.

Газеты за 1914-1915 гг.

1. **Забайкальская новь**. Чита.
2. **Калужский курьер.** Калуга.
3. **Колокол**. Петроград.
4. **Листок войны**. Екатеринодар.
5. **Отклики Кавказа**. Армавир.
6. **Пензенские ведомости**. Пенза.
7. **Русское слово.** Москва.

HİTİT İMPARATORLUĞUNUN SURİYE VE YUKARI MEZOPOTAMYA TİCARET YOLLARI ÜZERİNDEKİ HÂKİMİYET POLİTİKASI

SİR GAVAZ, Özlem
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

ÖZET

Anadolu'da merkezî otoriteyi kuran Hitit Devleti, imparatorluk düzeyine ulaşma amacıyla gözünü Suriye bölgesinde bulunan dünya ticaret yollarının en önemlilerinden biri olan ve doğudan Levant bölgesine kadar uzanan ana artere dikmiştir.

Artık dünya ticaret damarının attığı bu topraklar ele geçirilmeli ve Yakın Doğudaki ticari faaliyetlerden Hitit Devleti alabildiğince faydalanmalıdır.

Bugünkü Afganistan, Tacikistan ve daha doğudaki topraklardan aynı zamanda kuzey doğuda Baykal ve Baykaş göllerinin bulunduğu bölgeden gelen ticaret yolları, Mezopotamya'da Zagros dağlarını ve dicle nehrini aşıp, fırat kıyısında bulunan şehirleri de içine alarak Doğu Akdeniz kıyılarına ulaşmaktaydı. Buradan deniz yoluyla Alašiya'yı (Kıbrıs) da içine alan ticaret rotası ortaya çıkmakta ve Avrupa içlerine uzanmak üzere, Avrupa'nın Orta Akdeniz'deki limanlarına kadar ulaşmaktaydı. Bugünkü Kaş yakınlarında açığa çıkarılan ve Geç Tunç çağına tarihlenen Uluburun Batığı ve Gelidonya batıkları yapılan bu ticaretin önemli bir kanıtı olarak günümüze ulaşmıştır.

Ticaretteki bu önemi yanında, Yakın Doğu'nun politik kaderini derinden etkileyen bu bölgede kurulacak siyasi hâkimiyet ile Hitit Devleti hem ekonomik hem de kültürel alanda büyük medeniyetlerin seviyesine ulaşmayı hedeflemiştir.

Hitit Devleti'nde, I. Šuppiluliuma ile gerçek anlamda uygulanan vassal krallık sistemi, Anadolu içinde ve dışında Hitit Devleti'nin nüfus sahasının gelişmesine ve devletlerarası ilişkilerde otorite sahibi olmasına olanak sağlamıştır. Bu vassal krallık sistemi ve bölgede izlenen siyasi politikalar ile Fırat yatağından itibaren bütün Kuzey Suriye ile Doğu Akdeniz kıyılarında Hitit hâkimiyeti tam anlamıyla kurulacak ve bunun siyasi ve ekonomik sonuçları, Hitit ile Mısır arasında büyük sorunlara neden olacak, nitekim II. Muvatalli Dönemi'nde Mısır ile yapılan Kadeş savaşı ile üst safhaya ulaşacaktır.

Günümüzde Suriye ve Lübnan kıyılarını kapsayan bu bölge, önemli bir ticaret merkezi olması nedeniyle her zaman zenginliği temsil etmiş ve daha geç dönemlerde de Fenikeliler, Filistinliler, Persler Makedonyalılar, Romalılar gibi

birçok devletin istilasına sahne olmuştur. Hâlen günümüz devletleri arasında çoğu anlaşmazlıklara sahne olan bu topraklar, geçmişten bu yana coğrafik konumları ile bağlantılı olarak sürekli gündemde kalmayı başarmışlardır.

Bütün bu gerçeklerin, Hitit İmparatorluğu'nun büyük kralları tarafından fark edilip, birtakım politikalar uygulamaları, bölgenin önemini ve bölgede yaşanan rekabeti bize göstermektedir.

Bu bağlamda, bildirimizde eskiçağlardan başlayarak günümüze kadar ulaşan ve devletlerarası birçok askerî ve diplomatik ilişkiye sahne olan Yukarı Mezopotamya ve Suriye'de bulunan ticaret yollarına ve bölgenin jeopolitik önemine dikkat çekerek, bu bölgeye izlenen yayılma politikasının nedenlerine genel bir bakış açısı ile bakmayı öngördük.

Anahtar Kelimeler: Hitit, Mezopotamya, ticaret, Suriye.

MÖ 3. binyılın başlarından itibaren önemli bir hammadde olan bakırın yanında yeni bir maden alaşımı olan tuncun bulunması, 2. binyılın ilk yarısından itibaren Doğu Akdeniz bölgesi'nde büyük bir değişimi de beraberinde getirmiştir. Tuncun yapımında gerekli olan bakır ve kalayın sağlanması zorunluluğu, bölgedeki güçlerin ekonomik çıkarlarını doğrudan etkileyecek ve bu durum uluslararası ticaretin yayılmasının temellerini teşkil edecektir (Latacz-Starke, 2006, 189). Özellikle MÖ XIII. ve XIV. yy. Ön Asya ve Orta Akdeniz Bölgesi'ne orantısız biçimde dağılmış olan hammaddenin ticareti, bu dönem ekonomisinde vazgeçilmez olan madenleri gerekli kılar. Nitekim alet, araç-gereç ve silah yapımında gerekli olan bakır ve kalay tercih edilen madenler arasındadır (Matthäus, 2006, 342 vd).

Coğrafi açıdan Doğu Akdeniz Bölgesi, kuzeybatıda Girit ve Yunanistan, güneyde Mısır, güneydoğuda Mezopotamya, Suriye, Filistin ve Kıbrıs, kuzeyde ise Ege denizi kıyıları, Karadeniz ve Anadolu yarım adasını içermektedir (Latacz-Starke, 2006, 189). Bu dört coğrafi alanı birbirine bağlayan Akdeniz, MÖ 2. binyıldan itibaren bölgeler arası ticaretin ortak aracısı konumunda bulunmaktadır. Tarımın hâkim olduğu Mezopotamya'da yapılar için gerekli olan ahşap ve kullanılacak maden cevheri mevcut değildi. Bu nedenle Mezopotamya'da çok erken bir dönemde güneye, kuzey ve kuzeybatıya ve Anadolu'ya ulaşan bir ticaret ağı gelişmiştir. Bu ticaret ağı, güneyde Basra körfezine, kuzey ve kuzeybatıda Suriye'ye ve oradan Akdeniz yoluyla Suriye kıyıları'na giderek Anadolu'ya bağlanıyordu (Matthäus, 2006: 355).

MÖ 2. binyılın ilk çeyreğinde Anadolu'da, bağımsız şehir devletleri bulunmaktaydı (Özgüç, 2002: 402). Bu şehir devletleri ile Mezopotamya ve Kuzey Suriye şehirleri arasında önemli dış ticaret faaliyetleri vardı. Bu ticareti Anadolu'daki şehir devletleri ile birlikte kendilerine has kanun ve teşkilatları ile yaşayan Assur ticaret kolonileri yürütmekteydi. Kültepe metinlerinden, Yukarı

Dicle Bölgesi'ndeki Assur kenti tüccarlarının eşek kervanları ile (Matthäus, 2006, 370) Anadolu'dan bakır, altın, gümüş, simli kurşun ve keçi kılı alıp Assur'a sevk ettikleri, Assur'dan ise Anadolu'ya kalay ve kumaş getirdikleri anlaşılmaktadır. Bu durum bu devirde maden ekonomisinin ve ticaretinin ne kadar gelişmiş olduğunun da bir göstergesidir (Kınal, 1998, 68,74).

MÖ 2. binyılın başlarında Kızılırmak kavsi içinde kurulan Hitit Devleti, bu şehir devletlerini aynı çatı altında toplayarak, çok geçmeden Anadolu'da merkezi otoriteyi sağlamlaştırmış ve kendisine iç ve dış politikada hedefler oluşturmuştur.

Anadolu'da kurulan bu yeni devletin Anadolu içinde ve dışında askeri faaliyetlerle dengelenmesi gerekiyordu. Prestij ve ganimet, yabancı güçler ve Anadolu'da sağlamlaştırılmaya çalışılan merkezi otorite göz önüne alındığında Hititlerin Anadolu dışındaki askeri faaliyetleri, hanedanlığın pozisyonunu güçlendirmeye yardım edebilirdi (Klengel, 1992).

Bu dönemde Kuzey Suriye ve Yukarı Mezopotamya Bölgesi, kuru tarım yapılan alanlarıyla, Asi nehrinin suladığı verimli düzlük arazisiyle ve önemli kara ve deniz yollarıyla MÖ 2. binyıl başlarından itibaren, Ön Asya ve Orta Akdeniz bölgelerinin birbirleriyle buluşup temas ettikleri bir konumda bulunmaktadır (Klengel, 1965: 9). Aynı zamanda bölgenin politik ve ekonomik zenginliği, değerli madenler, uzmanlaşmış el sanatları ürünleri ve lüks mallar Kuzey Suriye bölgesinin çekiciliğini arttırıyordu. İran ve Mezopotamya'yı Doğu Akdeniz ülkeleri ile bağlayan, Gubla (Byblos) ve Ugarit gibi önemli limanlarıyla Mısır, Ege ve Suriye arasındaki ticarete aracılık yapan Kuzey Suriye bölgesi (Klengel, 1992), Hititler'in kuruluş yıllarından itibaren hâkimiyet kurmayı istedikleri bir hedef olarak karşımıza çıkmaktadır.

Mezopotamya ve Mısır Medeniyetleri birçok hususta daha fazla gelişme göstermekle birlikte, bu bölgedeki insanlar ekonomik açıdan da bolluk ve refah içinde yaşamlarını sürdürmekteydiler. Nitekim Suriye bölgesi ticaret yollarının kesiştiği merkez bölge olması, idare merkezinin yanı sıra geniş bir hinterlanda sahip olması bakımından da zamanın güçlü Devletleri'nin ortak hedefi olarak kendini göstermektedir. Bu bölgede kurulacak siyasal birlik ile Hitit devleti, hem ekonomik hem de kültürel alanda Önasya'da bulunan büyük medeniyetlerin seviyesine ulaşmayı hedeflemiştir.

Hitit Devleti'nin Suriye ile olan ilk münasebetleri I. Hattušili dönemine kadar uzanmaktadır. Bu kral zamanında henüz yeni kurulmuş olan devlet, kuruluş aşamasını tamamlayıp Anadolu içinde siyasi ve askeri üstünlüğünü sağlayınca Kuzey Suriye'de merkezi Halap (Halpa) şehri olan Yamhad Krallığı'na yönelmiştir (Yamhad Krallığı hakkında ayrıntılı bilgi için bak. Kınal, 1967, 193-211; Klengel, 1965, 102-202). I. Hattušili'nin asıl hedef olarak Yamhad Krallığı'nı görmesinin nedeni, Yamhad'ın bölgede en önemli güç olmasından kaynaklanmaktadır (Yiğit,

1994, 145). Nitekim Hitit Kralı, bu krallığı ortadan kaldırarak Kuzey Suriye'de siyasi bir üstünlük kurma arzusundaydı. Hitit Devleti'nin bu bölgede söz sahibi olabilmesi ve ekonomik yönden gelişebilmesi için dönemin önemli bir ticari merkezi olan Kuzey Suriye'de siyasi ve askeri bir başarı elde etmesi şarttı. Fakat henüz kuruluşunu yeni tamamlamış Hitit Devleti'nin merkeze uzak ve daha önceden tecrübeli olmadığı bu bölgede tutunması oldukça güçtü.

Hitit İmparatorluk Devri krallarından II. Muršili ile Halap kralı Talmi-Šarruma arasında yapılan antlaşmanın giriş kısmında, eskiden Halap Ülkesi'nin krallarının büyük krallığa sahip oldukları, fakat onların krallığını (Halap Krallığı derken, Krallığa bağlı olan şehirler kastedilmektedir. Yiğit, 1994: 145-149) Büyük Kral Hatti ülkesinin kralı I. Hattušili'nin sona erdirdiği, daha sonra Halap Ülkesi ve krallığının da I. Muršili tarafından yok edildiği belirtilmektedir. Antlaşmanın ilgili satırları şu şekildedir:

KBo I 6 (=CTH 75) (Transkripsiyon ve tercüme için bak. Klengel, 1964, 213)

1 [Kahraman, Hatti ülkesinin kralı, Büyük Kral, Šuppiluliuma'nın oğlu, Hatti ülkesinin kralı, Büyük Kral, Majestem Muršili şöyle (dedi)]:

2 [Eskiden] [Büyük Kral] Ha[lab] ülkesinin krallarına [sahipti].

3 [O zaman Hatti ülkesinin] k[ralı], Büyük Kral, [Hattušil]i [onların krallığını]

4 [sona erdirdi.] [Hatti ülkesinin kralı], Hatt[ušili]'den so[nra]

5 [Büyük kral], H[attušili]'nin torunu [Büyük Kral Muršili],

6 [Hal]ab [ülkesinin krallığını] ve H[alab] ülkesini [yok etti].

I. Hattušili'den sonra tahta geçen I. Muršili de babasının izlediği politikayı devam ettirmiş ve Yamhad Krallığı'nın merkezi şehri olan Halap'ı ele geçirerek Yamhad Krallığı'na son vermiştir (Arıkan, 1986: 50). Bu konuyla ilgili Hantili metninde, I. Muršili'nin Halap şehrine gittiği, babasının sona erdirmediği sorunu oğluna görev olarak verdiği için babasının intikamını istediği ve bunun üzerine Halap'ı ele geçirdiği belirtilmiştir (CTH 11; KBo III 57; Klengel, 1965: 149).

I. Muršili daha sonra Babil'e bir sefer düzenleyerek, Mezopotamya'da ikiyüz yıllık köklü bir sülale olan, Eski Babil Sülalesine son vermiştir. Bu sefer sonucunda elde edilen zengin ganimetlerin yanı sıra Hitit ve Mezoptamya kültürlerinin birbirleri ile doğrudan temas hâline geçmeleri sağlanmış ve Hititler, Önasya'daki büyük devletler arasında hatırı sayılır bir konuma ulaşmışlardır (Arıkan, 1986: 60 vd.).

I. Muršili'nin önce Halap'ı ele geçirerek Yamhad Krallığı'na son vermesi sonra da Babil'i ele geçirmesi Telepinu Fermanın'da şu şekilde dile getirilmiştir:

KBo III 1 (=CTH 19) (Transkripsiyon ve tercüme için bak. Hardy, 1941, 190 vd.)

28 O Halab'a gitti. ve Halab'ı yendi. Ve Halab'ın NAM. RA'larını ve malını Hattuša'ya getirdi.

29 Arkasından O (Muršili) Babil'e gitti. ve Babil'i mahvetti.

30 Hurrili askerler ile dövüştü. Babil'in NAM. RA'larını ve mallarını Hattuša'da tuttu.

Metinden de anlaşıldığı gibi I. Hattušili ve I. Muršili'nin orduları Suriye'ye harekat düzenlediklerinde, bazı Hurri yerleşimleri ve askeri birlikleriyle karşılaşmışlardır. MÖ 17. yüzyılın ikinci yarısında Kuzey Suriye güçlü bir Hurri nüfusuna sahipti (Klengel, 1992). Yerel Hurri krallıkları, Suriye'nin Hititler'e karşı savunmasını desteklemekte hatta zaman zaman Anadolu içlerine kadar akınlar düzenleyerek Hitit Devleti'nin Anadolu içindeki merkezi otoritesine karşı tehdit oluşturmaktaydılar.

I. Muršili'nin cinayet sonucu ölümüyle (Ayrıntılı bilgi için bak. KBo III 1 öy. I 30-35: Transkripsiyon ve Tercüme için bak. Hardy, 1941, 190 vd.) Hitit Devleti uzun süre devam edecek olan bir kargaşa dönemine girmiş ve ülkede yaşanan taht kavgaları toprak ve prestij kaybetmesine neden olmuştur. Hitit Devleti'nin içinde bulunduğu kargaşa döneminde elden çıkan ve muhtemelen Zidanta döneminde kaybedilen Halap, uzun süren bir aradan sonra tekrar II. Tudhaliya döneminde Hititler'in eline geçmiştir (Kınal, 1998, 95). Bu durum II. Muršili ile Halap kralı Talmi-Šarruma arasında yapılan antlaşmanın ilgili satırlarında şu şekilde dile getirilmiştir:

KBo I 6 (=CTH 75) (Transkripsiyon ve tercüme için bak. Klengel, 1964, 213-214)

7 [Fakat (?) bundan sonra H]alab [ülkesinin kralı] [Hatti ülkesinin kralı, Büyük Kral, Tudhaliya ile]

8 [barış y]aptı. (Daha sonra) O alaşağı oldu v[e Halab ülkesinin kralı]

9 [Mit]anni [ülkesinin kralıyla] barış yaptı. [ve Mitanni ülkesinin kralını (?)]

10 [ve Halab ülkesinin kralını o (yani Tudhaliya)] bu mesele yüzünden [ülkeleriyle] bi[rlikte]

11 [yok etti ve Hala]b'ı yok etti.

Antlaşma metninden de anlaşılacağı üzere Halap Krallığı, II. Tudhaliya döneminde Hitit ile bir barış yapmış ama daha sonra bunu yok sayarak Mitanni Devleti ile de bir anlaşma yapmıştır. Bunun üzerine tekrar Tudhaliya tarafından fethedilen Halap, Hitit hâkimiyetine yeniden girmiştir.

II. Tudhaliya'nın ölümünden sonra ise muhtemelen II. Hattušili döneminde Halap'ın Mitanni Devleti'nin hâkimiyeti altına girmiş olabileceği olası gözükmektedir (Alpman, 1982, 297 vd. ; Arıkan, 1986, 58). En Büyük Hurri Devleti olan Mitanni, muhtemelen 16. yy'ın sonlarında ortaya çıkmıştır. Başkenti henüz yeri belli olmayan Waššukanni olan Mitanni Devleti, gücünün dorukta olduğu zamanlarda sınırlarını batıda Kilikya'dan doğuda Zagros dağlarına kadar genişletmeyi başarmıştır (Popko, 1995, 84).

II. Tudhaliya'dan I. Šuppiluliuma'nın tahta geçtiği döneme kadar, Hitit Devleti ile Suriye ve Mezopotamya'daki ilişkilere dair elimizde yeterli vesika bulunmamaktadır.

Kurulma aşamasını henüz tamamlamış ve kendisini çevresindeki güçlere yeni yeni kabul ettiren Hitit Devleti için, Suriye ve Mezopotamya'da tutunabilmek kolay olmamıştır. Ülke içinde yaşanan taht kavgaları ve kraliyet ailesinde işlenen cinayetler de Hitit Devleti'ni uzun bir süre oyalamıştır. Nitekim Telepinu'dan sonra tahta çıkma yasasının getirilmesi, Pankuš'un hukuki yaptırımlarının arttırılması, Hitit Devleti'nde bir rahatlama ve gelişme sürecini başlatmış ve bu süreç I. Šuppiluliuma'ya kadar da artarak devam etmiştir.

I. Šuppiluliuma'nın tahta geçişi ile uzun bir süre ara verilmiş olan ve Hitit Devleti'nin kuruluşundan beri izlenen Kuzey Suriye ve Yukarı Mezopotamya politikasına devam edilmiş ve bu kral zamanında bölgedeki Hitit üstünlüğü doruğa ulaşmıştır.

I. Šuppiluliuma'nın saltanatı, Amarna çağına tekabül etmektedir (Klengel, 1999, 135 vd. ; Kınal, 1998, 101 vd). Uluslararası münasebetlerin doruğa ulaştığı bu dönem, zamanın güçlü devletlerinin hepsi için ayrı ayrı önem teşkil etmektedir. I. Šuppiluliuma'nın Suriye'yi fethi, Mitanni Devleti'ni bir vassallik antlaşması ile kendine bağlaması, Hitit Devleti'nin imparatorluk seviyesine ulaşması, Assur'da gözlenen büyüme, Mısır'da yaşanan dini reform ve karışıklıklar, Babil'de yaşanan sosyal ve kültürel gelişme, devletlerarası siyasi ve askeri ortaklık ve bununla birlikte kaçınılmaz olan rekabet ve bütün bu değişim ve gelişimler Amarna çağında kendini göstermektedir.

I. Šuppiluliuma'nın tahta geçtiği sırada, Anadolu'nun güneydoğusunda Fırat ve Dicle ırmaklarının arasında kalan ve "Verimli Hilal" olarak da adlandırılan Yukarı Mezopotamya bölgesinde güçlü Mitanni Devleti varlığını sürdürmekteydi. Mitanni'nin güneydoğusunda başlangıçta Mitanni'ye bağlı bir yerel krallık konumunda olan ama daha sonra Mitanni'nin Hitit hâkimiyetine geçmesi ile bağımsızlığını ilan eden Assur Devleti bulunmaktaydı. Güney Mezopotamya'da Kassit krallığı tarafından yönetilen ve bu dönemde sosyal ve kültürel alanda büyük gelişme göstermiş olan Babil Krallığı vardı. MÖ 2. binyılın ilk yarısından itibaren dönemin devletleri tarafından ele geçirilmek istenen asıl merkez ise

Suriye bölgesiydi. Doğu Akdeniz kıyıları boyunca uzanan ve doğuda Fırat ile sınır oluşturan bölgenin güneyinde dönemin en güçlü devletlerinden biri olan Mısır Krallığı bulunmaktaydı. Bu krallığın Suriye ile arasında Lübnan Dağları vardı. Özellikle Kuzey Suriye bölgesi bu dönemde ticaret yollarının kesiştiği önemli bir merkez konumundaydı. Bugünkü Afganistan, Tacikistan ve daha doğudaki topraklardan ve kuzey doğuda Baykal ve Baykaş göllerinin bulunduğu bölgeden gelen ticaret yolları, Mezopotamya'da Zagros dağlarını ve Dicle nehrini aşıp, Fırat kıyısındaki şehirleri de içine alarak Doğu Akdeniz kıyılarına ulaşmaktaydı. Buradan deniz yoluyla Alašiya'yı (Kıbrıs) da içine alan ticaret rotası, Avrupa içlerine uzanmak üzere, Avrupa'nın Orta Akdeniz'deki limanlarına kadar ulaşmaktaydı. Bugünkü Kaş yakınlarında açığa çıkarılan Uluburun ve Likya'nın güneydoğu kıyılarında saptanan Gelidonya batıkları yapılan bu ticaretin önemli kanıtları olarak günümüze ulaşmıştır (Matthäus, 2006, 341). Ticareti yapılan malzeme, tarım ürünlerinden hammaddelere, günlük kullanıma yönelik malzemelerden, lüks mallara kadar çeşitli malzemelerden oluşmaktaydı (Genz, 2006, 379).

Ticaretteki bu önemi yanında, Yakın Doğu'nun politik kaderini derinden etkileyen bu bölgede kurulacak siyasi hâkimiyet ile Hitit Devleti, hem ekonomik hem de kültürel alanda büyük medeniyetlerin seviyesine ulaşmayı hedeflemiştir.

I. Šuppiluliuma tahta çıkar çıkmaz Anadolu odaklı bir politika izlemiş ve babası III. Tudhaliya döneminde kaybedilen toprakları (KBo VI 28 Vs. st. 6–15: Transkripsiyon ve tercüme için bak. Goetze, 1940, 21-26 ; Goetze, 1975, 117 vd.) tekrar Hitit sınırlarına kattıktan ve bozulan merkezi otoriteyi yeniden oluşturduktan sonra Hitit Devleti'nin kuruluşundan beri asıl hedef olarak gördüğü Kuzey Suriye ve Yukarı Mezopotamya'ya yönelmiştir (KUB XIX 9 st. 6-25 (= CTH 83) ; Transkripsiyon ve tercüme için bak. Riemschneider, 1962, 110-121: Klengel, 1999, 138 vd.).

Artık dünya ticaret damarının attığı bu topraklar ele geçirilmeli ve Yakın Doğu'daki ticari faaliyetlerden Hitit Devleti olabildiğince faydalanmalıdır.

I. Šuppiluliuma, Büyük Suriye seferine hazırlık olarak ilk başta Hurriler ile sınırı olan ve babası zamanında Hitit Devleti'ne karşı ayaklanan Išuwa ülkesine sefer düzenlemiştir (I. Šuppiluliuma ile Mitanni kralı Mattiwaza arasında yapılan antlaşma metni: KBo I 1 (= CTH 51) ; Transkripsiyon ve tercüme için bak. Weidner, 1923, 2 vd.). Išuwa konumu itibari ile Hitit Devleti için oldukça önem taşımaktaydı. Nitekim olası Hurri saldırılarına karşı Išuwa'nın ele geçirilmesi ve Hitit Devleti'nin bu güneydoğu sınırının güvence altına alınması şarttı.

I. Šuppiluliuma döneminde, bölgede bulunan Mitanni Devleti'nin Yukarı Mezopotamya ve Kuzey Suriye'deki güçlü etkisi, Hitit Devleti'nin bu bölgede tutunmasına ve güçlü bir siyasi birlik kurmasına büyük engel teşkil etmekteydi. Bu yüzden Mitanni Devleti'nin ele geçirilmesi çok önemliydi. Fakat bu oldukça

güç ve zahmetli iş için çok iyi ve istikrarlı bir plan yapılmalıydı. Zira Mitanni yalnız değildi. Çevresinde ona bağlı her an yardım edebilecek yerel krallıklar bulunmaktaydı. Ayrıca Mısır da, bu güçlü müttefikine karşı her zaman yardıma hazırdı.

I. Šuppiluliuma'nın Suriye seferi öncesinde bölgede bulunan yerel krallıklar dönemin güçlü devletleri arasında el değiştiriyordu. Bu dönemde, Büyük Krallar yüksek sınıftan kabul edilirken, yerel kralların ise Büyük Krallar'ın boyunduruğu altındaki vassal güçler olduğu dikkat çekmektedir (Liverani, 1987, 66).

Bölgedeki yerel krallar konumları ve zenginliklerinin farkında oldukları için dönemin Büyük Kralları'na karşı farklı stratejiler geliştiriyorlar, genellikle ikili bir politika izleyerek kendilerini güvence altına alıyorlardı. Mısır ve Mitanni'nin ortak çıkarlarının bulunduğu bu bölge bu iki büyük gücün kontrolündeydi.

I. Šuppiluliuma, Suriye'ye düzenlemiş olduğu ilk seferde sınırlarını Lübnan dağlarına kadar genişletmiştir (KBo I 1 (= CTH 51) ; Transkripsiyon ve tercüme için bak. Weidner, 1923, 2 vd.). Kuzey Suriye'de bulunan yerel krallıkların Hitit hâkimiyetine geçmesiyle bölgedeki güçler dengesi değişmiş, I. Šuppiluliuma, Yakın Doğu'nun güçlü ve büyük kralları arasında anılmaya başlanmıştır. Bu durumdan oldukça rahatsız olan Mısır, her hâlde yaşadığı dini reform ve karışıklıklardan ötürü olsa gerek herhangi bir müdahalede bulunmamıştır. Fakat Suriye'de bulunan bazı yerel krallıkların hızla büyüyen Hitit gücünden endişe ettikleri ve dönemin Mısır firavununa şikâyetlerini bildirerek, yardım talep ettikleri günümüze kadar ulaşan Amarna mektuplarından öğrenilmektedir (EA 51, EA 53, EA 54, EA 75, EA 126, EA 157, EA 164, EA 167 nolu mektuplar için bak. Moran, 1992).

Kuzey Suriye'de politik bir güç olarak beliren ve politik oyunlarla çevre krallıklar arasında söz sahibi olmayı başaran Nuhašše Krallığı'nın Hitit hâkimiyetine geçmesi ile I. Šuppiluliuma Nuhašše'nin çevresinde bulunan Mukiš ve Niya gibi krallıklar üzerinde de söz sahibi olabilmiştir. Nuhašše kralı Tette ile yapılan antlaşmadan sonra ise kral, Nuhašše'yi resmen Hitit vassalı durumuna getirmeyi başarmıştır (I. Šuppiluliuma ile Nuhašše kralı Tette arasında yapılan antlaşma metni: KBo I 4 + KUB III 10 Transkripsiyon ve tercüme için bak. Weidner, 1923, 58 vd; Beckman, 1999, 54 vd.).

I. Šuppiluliuma zamanına kadar Mısır etkisi altında bulunan (Singer, 1999, 624 vd.) ve bölgenin en önemli ticari merkezi konumunda olan Ugarit'in, II. Niqmadu döneminde çevre krallıklar tarafından sıkıştırılması sonucu Hititlerden yardım istemesi (Klengel, 1992, 106 vd. ; I. Šuppiluliuma ile II. Niqmadu arasında yapılan antlaşma (RS 17. 340 (=CTH 46) ; Transkripsiyon ve tercüme için bak. Nougayrol, 1956: 48-52) ve daha sonra Hitit vassalliğine girmesi Hitit Devleti için kaçırılamayacak kadar önemli bir fırsat olmuştur. Nitekim Ugarit, Mezopotamya ve doğunun uzak bölgeleriyle, Mısır, Ege ve Hitit kontrolündeki

Kilikya ile ve güneye dek uzanan Suriye-Filistin kıyılarıyla istikrarlı bir şekilde ticari iletişim kuran, Kuzey Suriye'nin önemli bir ticaret merkezi, aynı zamanda belli başlı limanlarından biriydi (Beckman, 1992: 43).

İkinci binyılın başlarında Assur kenti Yakın Doğu ticaretinin ağırlık merkezi iken, ikinci binyılın ortalarında bu ağırlık, Doğu Akdeniz kıyısında bulunan Ugarit'e kaymıştır (Aktüre, 1997: 140). Ugarit'in altın, tekstil ve iyi cins yünden oluşan değerli vergileri, Hitit ekonomisi için büyük önem taşıyordu. Ayrıca kaliteli gemilerden oluşan filosu, hem askerî amaçlar için hem de kıtlık zamanında yiyecek arzını gemi taşımacılığıyla temin etmek için oldukça önemliydi (Beckman, 1992: 44). Ugarit'in Hitit Devleti'ne bağlanması ile Hititlerin bölgedeki ticaret yollarına hâkim olmasına ve ekonomik yönden büyük bir güç kazanmalarına neden olmuştur. Nitekim Kargamış'ın ele geçirilmesiyle de Fırat kıyısındaki Kargamış'ı da içine alan ticaret rotası ele geçirilmiş ve bölgeyi önemli kılan ticaret yolları Hitit kontrolü altına girmiş oluyordu.

I. Šuppiluliuma, Kargamış'ın kuşatması sırasında ciddi bir direnişle karşılaşmıştır (Klengel, 1992: 120). Bölgenin güvenliğinin sağlanabilmesi için kilit bir noktada bulunan Kargamış kenti, bugünkü Cerablus tren istasyonu yakınında yer almaktadır. Güneyinde verimli Suriye ovaları, kuzeyinde ise hammadde zengini dağlık bölgelerin bulunduğu kent (Dinçol, 2004: 50) aynı zamanda Anadolu'dan Kuzey Suriye'ye geçiş güzergâhında bulunan yolların da kesişme noktasında bulunmaktaydı. Kargamış'ın fethi, Mitanni'nin ele geçirilmesi için en önemli adımlardan biri olmuştur. I. Šuppiluliuma, oğlu Piyašili'yi, Kargamış'a kral olarak atamış ve ismini Hurrice bir isim olan Šarri-Kušuh olarak da değiştirerek (Güterbock, 1956: 120), şehirde bulunan Hurrili halk ile kaynaşmasını ve kültürel bir yakınlaşmayı hedeflemiş olmalıdır.

Kargamış'ın Hitit hâkimiyetine geçmesi ile birlikte, Hitit Devleti'nin, Kuzey Suriye'de bulunan Ugarit, Nuhašše ve Amurru gibi birçok vassal devleti, egemenliği altında tutmasına yardımcı olmuştur. Aynı zamanda bu bölgedeki yasal ve politik sorunların çözümü de Kargamış Krallığı'na bırakılmıştır (Dinçol, 2004: 51).

MÖ 14. ve 13. üzyıllar boyunca Kargamış kralı Suriye'de Hitit "genel valisi" konumunda idi. Barış zamanlarında Kargamış kralı, Toros dağlarının güneyindeki politik otoritenin başıydı ve savaş zamanında bölgedeki en yüksek askeri komutandı (Beckman, 1992: 43).

Hitit Kraliyet evine kardeşlik zinciriyle bağlı olan Kargamış Krallığı (Beckman, 1992: 43), II. Šuppiluliuma Döneminde Talmi-Tešup ile yapılacak yerel bir antlaşmaya kadar Hitit Devleti'nin Suriye'deki idare merkezi olmaya devam edecektir (Klengel, 1992, 120).

I. Šuppiluliuma, Mitanni'nin ele geçirilmesi görevini de oğlu Šarri-Kušuh'a vererek Kargamış kralının bölgede söz sahibi olmasını ve bölgedeki güvenlikten sorumlu olmasını sağlamıştır. Mitanni'nin Kargamış kralı Šarri-Kušuh tarafından ele geçirilmesiyle bölgedeki Hitit hâkimiyeti garantilenmiştir (Klengel, 1992: 120-121). Mitanni'nin başına kral olarak görevlendirdiği Mattiwaza'ya kızını eş olarak vererek (Karauğuz, 2002: 204), Mitanni'yi kendine akrabalık bağları ile bağlayan I. Šuppiluliuma, aynı zamanda Mitanni'yi yükselen Assur gücüne karşı tampon bir devlet olarak da kullanmıştır. Nitekim Mitanni'ye bağlı vassal bir krallık durumunda iken Mitanni'den ayrıldıktan sonra hızlı bir büyüme gösteren ve bölgedeki Hitit hâkimiyetini tehdit eden Assur Devleti'ne karşı I. Šuppiluliuma, Babil Devleti ile de bir anlaşma yapmış ve Babil'li bir kraliçeyi kendine eş alarak aradaki bağları kuvvetlendirmiştir (Oates, 2004: 97).

I. Šuppiluliuma, Suriye'de dini bir merkez olan Halap şehrine de oğlu Telepinu'yu kral olarak görevlendirmiştir (Klengel, 1992: 114). Anlaşılan o siyasi açıdan büyük önem arz eden bu şehrin, dini önemini de muhafaza ederek bölgedeki Hitit üstünlüğünün uzun ömürlü olmasına katkı sağlamayı amaçlamıştır.

I. Šuppiluliuma Kuzey Suriye ve Yukarı Mezopotamya'da izlediği bu yayılma politikasında esas olarak Mısır'a karşı dostane ilişkiler sergilemiş ve Mısır ile olan bağların kopmaması için Mısır kontrolünde bulunan yerlere saldırmayı düşünmemiştir (Kitchen, 1962: 13 vd.). Fakat Mısır kontrolünde bulunan Kadeš'in (Kinza) Hitit askeri birliklerine saldırması üzerine Kadeš'i de Hitit hâkimiyetine almış ve Hitit vassalı ilan etmiştir. I. Šuppiluliuma'nın bir yıllık seferi ile Kargamış kuşatmasının başladığı tarih arasındaki zaman diliminde kral Kuzey Anadolu'da bulunan Kaškalı düşman ile uğraşmak zorunda kalmış (Schuler, 1965: 18 vd.), bunu fırsat bilen Mısır kuvvetleri, Kadeš'in takındığı asi ve Hitit yanlısı tavırdan dolayı Kadeš'e bir saldırı düzenlemişlerdir (Klengel, 1999: 160). Bu saldırı daha sonra I. Šuppiluliuma tarafından Mısır bölgesinde bulunan, Amka'ya düzenlenecek saldırının bir bahanesi olarak karşımıza çıkacaktır. Anlaşılan bu olaydan sonra zayıflayan Hitit- Mısır ilişkileri I. Šuppiluliuma'nın Kargamış kuşatması sırasında Amka bölgesine saldırmasıyla (Klengel, 1999: 161) iyice bozulmuştur. Bu saldırı sonrasında Mısır kraliçesi tarafından gönderilen izdivaç mektubunda I. Šuppiluliuma'nın bir oğlunun Mısır'a kral olarak istenmesi ve kralın bu şaşırtıcı istek üzerine oldukça güç bir karar vererek oğlu Zannanza'yı göndermesinden (Klengel, 1999: 163; Gurney, 2001: 37; Güterbock, 1956: 94: Edel, 1994: 15) sonra oğlunun ölüm haberinin gelmesi üzerine ise iki ülke arasındaki gerginlik iyice artmıştır. Bu olaydan sonra Mısır ve Hitit arasındaki ilişkiler, MÖ 1275 yılında yapılan Kadeš savaşına (Wilhelm, 2006: 238) kadar süren bir düşmanlığa dönüşmüştür.

Kargamış ve Mitanni Devleti'nin ele geçirilmesinden sonra bölgedeki Hitit hâkimiyetinin güç kazanması sonucu, Kuzey Suriye'de Mısır ile sınırı bulunan ve

Mısır ile Hitit arasında sürekli bir çekişme konusu olan Amurru Devleti de kral Aziru zamanında I. Šuppiluliuma ile yapılan bağlaşıklık antlaşması sonucunda Hitit vassalı olmuştur. Böylece Hitit Devleti'nin güney sınırı, I. Šuppiluliuma zamanında Şam civarındaki Abina şehrine kadar ulaşmıştır (Kınal, 1998: 106; Antlaşma metninin transkripsiyon ve tercümesi için bak. Freydank, 1960: 358 vd.). Suriye sahillerinin başındaki ticari rotayı kontrol etmesi açısından Mısır hâkimiyet sahası içinde yer alan ve Kuzey Suriye'deki Hitit vassalleri ile sınırı bulunan Amurru'nun özel bir rolü vardı (Klengel, 1992: 113). Mısır ve Hitit arasında tampon bir ülke konumunda olmasından dolayı Amurru kralları, bu özel konumlarını her iki ülke ile de iyi geçinerek kullanmışlar ve ikili bir politika izlemişlerdir. Ama bu her iki ülke arasındaki düşmanlığın körüklenmesine yol açmış ve bölgede kalıcı bir barış ortamının sağlanmasını zorlaştırmıştır.

Mısırlılar, Asya topraklarında uyguladıkları genel stratejiye uygun olarak, öncelikle Akdeniz kıyısında bulunan deniz üstlerinin ve Orta Suriye bölgesinden Fırat vadisine uzanan stratejik bölgenin güvenliğini sağlamayı vazife edinmişlerdi (Singer, 1991: 70 vd.). Bu bağlamda bu bölgede kurulan ve jeopolitik öneme sahip olan Amurru Devleti, Mısır'ın bölgede geliştireceği strateji için büyük önem teşkil etmekteydi.

Amurru'nun Hitit hâkimiyetine geçmesi, Mısır deniz ticaretinin büyük ölçüde sekteye uğramasına neden olmuştur. Nitekim Amurru, bu dönemde Mısır, Doğu Akdeniz limanları, Alašya ve Ege kıyıları arasındaki ticaretin odak noktasında bulunmaktaydı. Hitit hâkimiyetine geçmesi ile Amurru üzerinden Mısır'a geçiş yapan ticaret gemileri, rotalarını Alašya üzerinden Mısır'a çevirmek zorunda kalmışlardır (EA 114: Moran, 1987: 196-210: Wachsmann, 1986, 37 vd.).

Görüldüğü gibi Hititlerin bölgedeki yükselen gücü hem yerel krallıkların hem de bölgede çıkarı olan diğer güçlü devletlerin farklı politikalar izlemelerine yol açmıştır. Fakat I. Šuppiluliuma'nın akıllı ve istikrarlı bir şekilde uyguladığı genişleme siyaseti karşısında dönemin en büyük gücü diyebileceğimiz Mısır dahi başa çıkamamıştır.

Mısır'ın Yakın Doğu'nun büyük kralları üzerinde izlediği dış politikanın temelinde, karşılıklı dostluk durumu arz eden bir ilişki yatmaktaydı. Birbirlerine kardeşim diyerek hitap eden krallar arasında sorunlar yaşansa da, firavun bunu dostane yollardan çözerek doğal bir üstünlük ve hâkimiyet kurma yoluna gitmiştir. Hitit Devleti'nin I. Šuppiluliuma ile Kuzey Suriye'de ve Mitanni üzerinde kurduğu hâkimiyet, Mısır'ı büyük ölçüde rahatsız etmiş fakat iki devlet arasında soğuk bir savaş devam ederken bile resmi anlamda barış içinde kalmışlardır (Murnane, 2000: 110).

I. Šuppiluliuma, yerel krallıklar ile yaptığı bağlaşıklık antlaşmaları sonucunda bu krallıkları birer Hitit vassalı yapmış ve herhangi bir savaş ya da isyan

durumunda Hitit'e yardımcı askeri güç oluşturmuştur. Yine vassal yaptığı bu yerel krallıkların zenginliği ve ödedikleri vergiler, bölgeden kazanılan savaş ganimetleri, verilen hediyeler, Hitit Devleti'nin Anadolu içinde ve dışında güçlü bir şekilde varlığını sürdürmesini sağlamıştır. I. Šuppiluliuma, Anadolu'da izlediği tampon devlet uygulamasına Suriye ve Mezopotamya'da da devam etmiş, Assur'a karşı Mitanni'yi, Mısır'a karşı da Amurru'yu tampon devlet yapmıştır. Kargamıš ve Halap'a oğullarını kral olarak atayarak, kendisinin Anadolu'da olduğu zamanlarda da Kuzey Suriye ve Yukarı Mezopotamya'daki Hitit çıkarlarının birinci elden korunması ve bölgede güvenliğin sağlanmasını amaçlamıştır. Babil'den bir eş alarak, iki ülke arasındaki bağları akrabalık bağları ile güçlendirmiş ve Assur'un hızlı büyümesine karşı önemli bir müttefik kazanmıştır. Aynı şekilde Mitanni'nin başına kukla bir kral olarak atadığı Mattiwaza'ya da kızını eş olarak vererek Mitanni'nin sadakatini garanti altına almak istemiştir. Nitekim I. Šuppiluliuma, Mısır kraliçesinden gelen izdivaç mektubuna karşılık da oğlunu, Mısır Kraliçesine eş olarak göndermiş fakat oğlunun ölüm haberi üzerine büyük bir hayal kırıklığına uğramıştır. Anlaşılan kral, oğlunu Mısır'a gönderirken Mısır üzerinde de söz sahibi olmayı ve büyük bir güç elde etmeyi düşünmüştü.

I. Šuppiluliuma döneminde izlenen dış politika ile Hitit Devleti, kuruluşundan beri arzuladığı, Mezopotamya, Anadolu ve Mısır Medeniyetleri'nin kesişme noktasında bulunan, ticaret yollarının merkezi, zengin doğal kaynakları bünyesinde barındıran Suriye ve Yukarı Mezopotamya idealine ulaşmıştır. I. Šuppiluliuma, bu bölgede kazandığı askeri ve diplomatik başarılar sayesinde adının dönemin Büyük Kralları arasında anılmasını sağlamış ve Hitit Devleti'ni imparatorluk sınırlarına kavuşturmuştur.

I. Šuppiluliuma ile netlik kazanan Hitit dış politikası, kendinden sonra Hitit tahtına geçen krallar tarafından da benimsenmiş ve Hitit Devleti'nin yıkılışına kadar da devam etmiştir.

I. Šuppiluliuma'nın oğlu II. Muršili döneminde bölgede bulunan vassal krallıklar ile olan antlaşmalar yenilenmiş ve antlaşmaların tarihi hatırlatma bölümlerinde I. Šuppiluliuma'nın bölgedeki başarısına değinilmiştir (Bu dönemde yapılan antlaşmalar için bak. Karauğuz, 2002: Beckman, 1999). I. Šuppiluliuma döneminde Hitit hâkimiyetine geçen Nuhašše, Mukiš, Qatna, Ugarit, Kadeš, Tunip ve Amurru gibi Kuzey Suriye'nin önemli yerel krallıkları Hitit ve Mısır Devletleri arasında sürekli ikili bir politika izlemişler ve güçlü olan taraf yanında yer alarak bölgesel çıkarlarını korumayı öngörmüşlerdir. Nitekim Amurru ve Ugarit gibi bölgede ekonomik güce sahip olan önemli yerel krallıkların Kadeš savaşında Mısır tarafında yer almaları bu durumu açıklamaktadır. II. Muršili zamanında da ayaklanan bazı Kuzey Suriye'li yerel krallıkların, kralın babası zamanında izlenen hâkimiyet politikasının devam ettirilmesi sonucu tekrar Hitit egemenliğine alındığı görülmektedir.

Hitit Devleti'nin I. Šuppiluliuma döneminde Mitanni'nin batı topraklarını ele geçirmesi ile Mısır Krallığı ile doğrudan komşu olması, Hitit ve Mısır'ın bölgedeki menfaatlerinin çatışmasına ve bu iki gücün ilişkilerinin gitgide bozulmasına neden oldu. Nitekim Mısır'ın Kuzey Suriye toprakları üzerindeki hâkimiyet kurma isteği Mısır firavunu I. Tutmosis'e kadar geriye gitmektedir. Daha sonra III. Tutmosis döneminde yapılan seferler sonucu Suriye'de bulunan Mitanni yenilmiş ve Suriye tamamen Mısır hâkimiyetine girmiştir. Bu dönemde Mısır, Assur'un, Babil'in, Mitanni'nin, Hititler'in ve Alašya'nın (Kıbrıs) boyun eğdiği bir güç hâline gelmiştir. Fakat daha sonra Mitanni'nin Šauštatar yönetiminde büyük bir gelişim göstermesi ve Hitit Kralı II. Tudhaliya'nın da o sırada Suriye üzerindeki yayılma politikası Mitanni ve Mısır'ın IV. Tutmosis döneminde bir barış antlaşması yapmalarına neden olmuştur. Mısır'ın III. Amenofis dönemi ile başlayan dini reform ve barış dönemi Ekhnaton (IV. Amenofis) döneminde de devam eder (Schneider, 2006: 229-231). Fakat Mısır'da yaşanan dini reform Mısır'ın Kuzey Suriye üzerindeki emellerine bir süre ara vermesine neden olmuştur. Ekhnaton'un dinsel reformlarının yıkılmasından birkaç on yıl sonra tahta geçen II Ramses, Mısır'ın yeniden Önasya'daki konumunun güçlenerek (Wilhelm, 2006: 237) Kuzey Suriye'deki ticaret yolları üzerinde hak iddia etmesine yol açmıştır.

II. Muršili'den sonra tahta geçen II. Muwatalli döneminde bir Hitit vassalı durumunda olan Amurru Devleti taraf değiştirerek Mısır hâkimiyetine girmiştir. Bu dönemde Mısır ve Hitit arasında baş gösteren düşmanlık had safhaya ulaşmış ve iki devlet arasında savaş kaçınılmaz olmuştur. MÖ 1275 yılında Kadeš kenti yakınlarında gerçekleşen Hitit-Mısır savaşının sonucu net olarak bilinmemekle beraber Hititler'in Kuzey Suriye'de varlıklarına devam etmeleri (Wilhelm, 2006: 238), savaşın Hitit lehine sonuçlandığının bir göstergesi olabilir. Nitekim III. Hattušili döneminde Amurru kralı Bentešina ile yapılan vassal bağlaşıklık antlaşması Amurru'nun tekrar Hitit hâkimiyetine girdiğinin bir göstergesidir (Antlaşma metninin transkripsiyon ve tercümesi için bak. Weidner, 1923: 124-127). Yine III. Hattušili'den sonra tahta geçen IV. Tudhaliya döneminde de Amurru kralı Šaušgamuwa ile yapılan antlaşma da Amurru'nun Hitit vassalı olduğunu kanıtlamaktadır (Antlaşma metninin transkripsiyon ve tercümesi için bak. Künhe-Otten, 1971: 6-7). Amurru'nun ikili bir politika izleyerek bölgesel çıkarları için güçlü tarafın yanında yer aldığını kabul edersek, bu iki kral döneminde bölgedeki hâkim gücün Hititler olduğunu söyleyebiliriz.

I. Šuppiluliuma döneminden beri devam eden Suriye ve Yukarı Mezopotamya üzerindeki yayılma politikası III. Hattušili ile birlikte doruk noktasına ulaşmıştır. Nitekim Hititler'in bölge üzerindeki hâkimiyetlerini tehdit eden ve gözünü Kuzey Suriye'deki ticaret yollarına diken Assurlar büyük bir güç olarak belirmişlerdi (Klengel, 2002: 418). Assur'a karşı iki büyük güç olan Babil ve Mısır'a karşı izlenen akıllı politika ile III. Hattušili, Hitit Devleti'nin bölgedeki üstünlüğünü pekiştirmiştir.

MÖ 1259 yılında III. Hattušili ile II. Ramses arasında imzalanan Hitit-Mısır barış antlaşması, iki devlet arasında uzun yıllar sürmüş olan düşmanlığa son verilmesini sağlamıştır. Antlaşmanın imzalanmasından 13 yıl sonra da iki ülke arasındaki bağlar Ramses'in Hattušili'nin bir kızını eş olarak almasıyla sağlamlaştırılmıştır (Wilhelm, 2006: 238-242). Yapılan bu barış antlaşmasından sonra Kuzey Suriye'de bulunan yerel krallıklar, bölgede bulunan her iki gücün ortak çıkarlarına birden hizmet etmeye başlamışlardır.

Hitit-Mısır barış antlaşması Doğu Akdeniz ticaretinde önemli bir merkez olan Ugarit şehri için çok faydalı olmuştur. Kadeš Savaşı'nın hemen sonrasında bazı problemler yaşanmış olsa da Ugarit'in Mısır ile olan geleneksel bağlarını hiçbir zaman koparmadığı anlaşılmaktadır. Bu antlaşma ile Ugarit şehri Hatti ve Mısır arasındaki ticaretin odak noktası hâline gelmiştir (Singer, 1999: 646-647). Amurru Devleti ise, iki büyük güç arasındaki diplomasinin ve ticari ilişkilerin merkezi olarak hizmet etmiş ve Amurru'nun başında bulunan yerel yönetici, gidip gelen elçiler, değerli hediyeler ve gelinlerden oluşan trafiğin başarıyla idare edilmesinden sorumlu olmuştur (Beckman, 1992: 45).

III. Hattušili, II. Muwatalli ve III. Muršili dönemlerinde Fırat'ın doğusunda kalan bölgede bazı askeri faaliyetlerde bulunmaya başlamış olan Assurlular'a karşı Babil'le de iyi ilişkiler kurma yolunda bazı adımlar atmıştır. Babil kralı olan Kadašman-Enlıl'e bir mektup yazmış ve Assur'a karşı güçlü bir müttefik kazanmak istemiştir (Klengel, 2002, 418; Kınal, 1998: 117). Bu dönemde Hitiler'in Babil ve Mısır ile olan dostane ilişkileri III. Hattušili'nin izlediği stratejik dış politikanın da bir uzantısıdır. Nitekim Hititler Bölgedeki hâkimiyetlerini bir süre daha garanti altına almışlardır. Fakat Assur yayılmacılığı, I. Salmanassar ve I. Tukulti-Ninurta dönemlerinde doruk noktasına ulaşmıştır. Assurlular, Akdeniz kıyılarını denetim almak ve ticaret yolları üzerinde hâkimiyet kurmayı en büyük stratejik hedefleri olarak belirlemişlerdir (Miglus, 2006: 247).

III. Hattušili ya da IV. Tudhaliya dönemine tarihlendirilen ve Assur kralı I. Salmanassar'a gönderilen mektupta (Mektubun Transkripsiyon ve tercümesi için bak. Hagenbuchner, 1989: 241-245) Assur Kralı'na hitap şekli Assur'un Hitit tarafından Büyük bir Krallık olarak tanındığının bir göstergesidir (Kınal, 1998: 120). Anlaşılan mektubun muhatabı Hitit kralı, Assur ile iyi geçinerek bu güçlü devleti karşısına almak istemiyordu. Fakat buna rağmen Assur kralı Fırat'ın doğusundaki bölgelere saldırmış ve İçanadolu'ya ulaşan önemli yollarla birlikte değerli bir hammadde kaynağı olan Ergani bakır madenlerini ele geçirmiştir (Dinçol-Dinçol, 2006: 218).

IV. Tudhaliya bu yayılmacı politikaya karşılık olarak Amurru kralı Šaušgamuwa ile yapılan antlaşmada şöyle demektedir: "Ve benimle eş konumdaki Krallar Mısır'ın firavunu, Babil kralı, Assur kralı, Ahhiyawa kralıdır. Bana Assur kralı nasıl düşman oluyorsa, sana da öyle düşman olsun. Senin bir tüccarın Assur'a

gidemez, oradan gelecek bir tüccarı da sen kendi ülkene salamazsın" (Beckman, 1996: 101). Buradan da anlaşıldığı üzere Hitit kralı Assur'a karşı ticari ambargo uygulamaktadır (Miglus, 2006: 243). Daha sonra iki devlet arasında gerçekleşen Nihriya savaşında I. Tukulti-Ninurta, Hatti'ye karşı büyük bir başarı kazandığını belirtmiştir. Fırat'ın batısında kalan topraklara giremeye cesaret edemeyen (Dinçol-Dinçol, 2006: 218) Assur Devleti Babil'e yönelmiştir. Nitekim Tukulti-Ninurta, Babil kralı IV. Kaštiliaš'ı yenmiş ve onun yerine bir Assur'lu yönetici tayin etmiştir (Memiş, 2007: 191). Assur Krallığının bu hızlı yükselişi I. Tukulti-Ninurta'nın MÖ 1200'lerde ölmesi ile geçici olarak son bulmuştur (Miglus, 2006: 247).

IV. Tuthaliya'dan sonra tahta geçen oğulları III. Arnuwanda ve II. Šuppiluliuma döneminde bölge üzerinde yapılan icraatlar hakkında fazla bilgi yoktur. Hitit İmparatorluğu'nun bilinen son hükümdarı olan II. Šuppiluliuma'ya ait olan (KBo XII 38) no'lu metinde Alašya'nın zaptından bahsedilmektedir. Metinden Hitit devletinin Alašya'yı hâkimiyet altına aldığı ve Alašya kralını ağır vergi vermekle yükümlü tuttuğu anlaşılmaktadır. II. Šuppiluliuma, (KBo XII 38 Rs. III) Alayša'ya karşı üç deniz savaşı vermiş ve Alašyalılar'ı denizde mağlup etmiştir (Otten, 1963, 10). Alayša, I. Šuppiluliuma zamanından itibaren Hitit devletinin nüfuz sahasına dâhil olmuş, III. Hattušili döneminde vassal bir devlet konumuna gelmiş ve IV. Tudhaliya tarafından tamamen hâkimiyet altına alınmıştır. Olasılıkla bu kralın ölümü üzerine Alayša kralı isyan etmiş ve II. Šuppiluliuma zamanında yapılan deniz savaşları sonucu tekrar Hitit hâkimiyetine girmiştir (Erzen, 1976: 106).

Bu durum bizim için oldukça önem arz etmektedir. Nitekim Alašya'nın Hitit hâkimiyetine alınması ile Kuzey Suriye'den deniz yoluyla Alašya'ya giden ticaret rotasının Hititler tarafından kontrolü sağlanmış oluyor, aynı zamanda zengin doğal kaynaklara ve özellikle bakır madenine sahip olan (Matthäus, 2006: 343) bu adanın Hititler'e geçmesi, Hitit ekonomisinin güçlenmesine büyük bir katkı sağlıyordu. Ne yazık ki Hititler'in Kuzey Suriye ve Alašya'daki bu üstünlüklerinin uzun sürmediği ve Hitit Devleti'nin II. Šuppiluliuma döneminde, MÖ 1200'den kısa bir süre sonra yıkıldığı bilinmektedir. İmparatorluğun yıkılmasına etken nedenler olasılıkla birden fazladır (Klengel, 2002: 419). Bu dönemde baş gösteren yiyecek sıkıntısı ve Suriye kıyılarında gemileriyle gözüken ve birçok yerleşime saldırılar düzenleyen "deniz kavimleri" ve yine Ege tarafından kara yoluyla Suriye'ye dek ulaştıkları söylenen başka kavimler de (Klengel, 2002: 419) bu ani yıkımın belirgin nedenleri olarak kendini göstermektedir.

Sonuç olarak, Hitit Devleti kuruluşundan itibaren dış politikada hedef olarak belirlediği Yukarı Mezopotamya ve Kuzey Suriye'de egemenlik kurma isteğine Hitit İmparatorluk devri krallarından I. Šuppiluliuma ile ulaşmıştır. Hitit Devleti'nin bölgede söz sahibi olmasından önce Mısır, Mitanni ve Babil'in etki

alanında olan Yukarı Mezopotamya ve Kuzey Suriye bölgesi, Hitit Devleti'nin, Mitanni'yi ve ona bağlı olan yerel krallıkları ele geçirmesiyle kontrol altına alınmıştır. Bu sırada Mitanni'nin Hitit hâkimiyetine girmesi ile bağımsızlığına kavuşan Assur Devleti'de hızlı bir büyüme göstererek, dönemin güçlü devletleri arasında yerini almak istemiştir. Bölgedeki güçler dengesinin değişmesi sonucu Mısır ve Hitit rekabeti kaçınılmaz olmuş, bu rekabet II. Muwatalli döneminde Kadeš savaşı ile kendini göstermiştir. Fakat III. Hattušili döneminde Assur'un güçlü bir devlet olarak bölgede söz sahibi olmak istemesi Mısır ve Hitit dostluğunu kaçınılmaz kılmıştır. Nitekim bölgede bulunan Babil krallığı ile de dostane bağların kurulduğu bu dönemde, zamanın güçlü devletlerinin Assur'a karşı ortak bir yapı içine girdikleri gözlenmektedir.

Hitit Devleti'nin başına geçen krallar tarafından uygulanan dış politikanın esasında, dinsel ve kültürel hoşgörü hâkimdi. Fethedilen yerdeki insanların kültürüne ve tanrılarına olan saygı Hititler'in bölgedeki otoritelerinin güçlenmesini sağlıyordu. Yerel krallıklarla yapılan vassal antlaşmalar, bu antlaşmaların tahta çıkan Hitit kralları tarafından yenilenmesi, bölgedeki güçlü devletlere karşı tampon devlet uygulaması, kilit noktalara hanedanlığı devam ettirecek Hitit prenslerinin yerleştirilmesi, Kuzey Suriye'de bulunan yerel krallıkların her biri ile uygulanan bire bir ilişkiler, gerektiğinde kız alıp vermelerle aradaki bağların sağlamlaştırılması, politik mektuplaşmalar ve özellikle dönemin güçlü devletleri ve bölgede bulunan yerel krallıkların kendi içlerindeki zayıf ya da güçlü durumlarının yakından takibi, Hitit krallarının Yukarı Mezopotamya ve Kuzey Suriye bölgesinde Büyük Kral olarak anılmalarını sağlamış ve Hitit Devleti İkinci binyılın başından beri dünya ticaretinin odak noktası konumunda olan Kuzey Suriye merkezli ticaret yollarının hâkimi olmayı başarmıştır.

Hitit Devleti'nin yıkılmasından sonra da bu bölge, günümüze kadar sıcaklığını korumuştur. Yukarı Mezopotamya ve Suriye bölgesi'nin coğrafi ve politik önemi sürekli farklı topluluklar tarafından istila edilmesine neden olmuş, bu da bölgede bulunan devletlerin kalıcı olmalarına engel teşkil etmiştir. Nitekim bölgenin dinsel ve kültürel çeşitliliği de farklı toplumlarda kendine has motiflerle yaşam bulmuştur.

KAYNAKÇA

Aktüre, S., (1997), **Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri**, İstanbul.

Alpman, A., (1982), "Hurriler", **Tarih Araştırmaları Dergisi,** XIV/25, 283-313.

Arıkan, Y., (1986), "Hititçe Çivi Yazılı Kaynaklara Göre I. Muršili Devri", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi**.

Beckman, G. M., (1992), "Hittite Administration in Syria in the Light of the Textes from Hattuša, Ugarit and Emar" **Bibliotheca Mesopotamica** 25, New

Horizons in the Study of Ancient Syria, eds. M. W. Chavalos - J. C. V. Hayes, 41- 49.

-----, (1996), **Hittite Diplomatic Textes,** Harry, A. -Hoffner, Jr. (eds.), Atlanta.

-----, (1999) **Hittite Diplomatic Textes**, Harry, A. -Hoffner, Jr. (eds.),Atlanta.

Dinçol, A. -Dinçol, B., 2006"İki Farklı Dünya'nın Buluştuğu Noktada Bir Anadolu İmparatorluğu: Batı ve Doğu Arasındaki Arabulucu Hititler", Ü. Yalçın-C. Pulak-R. Slotta., (ed.), **Uluburun**

Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti, Bochum, 213-220.

Dinçol, A., (2004), "Hititler, Son Tunç Çağı", **Arkeo-Atlas Dergisi**, Sayı: 3.

Edel, E., (1994), "Die ägyptische-hethitische Korrespondenz in der Amarnazeit in babylonischer Sprache", **Die ägyptisch-hethitische Korrespondenz aus Boghazköi in babylonischer und hethitischer Sprache,** 1, 15-17.

Erzen, A., (1976), "İlk Çağ Tarihinde Kıbrıs", **Belleten 40**, 95-115.

Freydank, H., (1960), "Eine hethitische Fassung des Yertrages zwischen dem Hethiterkönig Suppiluliuma und Aziru van Amurru", **Mitteilungen des Instituts für Orinetforschung,** 7, 356-381.

Genz, H., (2006), "Geç Tunç Çağı'nda Levant Bölgesi'nde Zanaat ve Ticaret", Ü. Yalçın-C. Pulak-R. Slotta, (ed.), **Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti**, Bochum, 375- 382.

Goetze, A., (1940), **Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geography,** New Haven.

-----, (1975), "The Struggle for the Domination of Syria (1400-1200 B. C.) Anatolia From Shuppiluliumash to the Egyptian war of Muwatallish, the Hititttes and Syria (1300-1200 B. C.)", in: **The Cambridge Ancient History,** II Park 2 A, Cambridge usw, 117-129.

Gurney, O. R., (2001), **Hititler**, Çeviren: Pınar Arpaçay, Ankara.

Güterbock, H. G., (1956)"The Deeds of Suppiluliuma as Told by His Son Mursili II", **Journal of Cuneiform Studies,** 10.

Hagenbuchner, A., (1989), **Die Korrespondenz der Hethiter, Teil: 2 Texte der Hethiter,** 16.

Hardy, R. S., (1941), "The Old Hittite Kingdom", **American Journal of Semitic Languages and Literatures,** 58, 190-216.

Karauğuz, G., (2002), **Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine göre Hitit Devleti'nin Siyasi Antlaşma Metinleri**, Konya.

Kınal, F., (1967), "Yamhad Krallığı", **Tarih Araştırmaları Dergisi,** V/8-9, 193-211.

-----., (1998), **Eski Anadolu Tarihi**, Ankara.

Kitchen, K. A., (1962), **Šuppiluliuma and the Amarna Pharaos**, Liverpool.

Klengel, H., (1964), "Ein neues Fragment zur historischen Einleitung des Talmišarruma-Vertrages, **Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete,** 56.

-----, H., (1965), **Geschichte Syriens** I, Berlin.

-----, (1992), **Syria 3000 to 300 B. C., A Handbook of Political History**, Berlin.

-----, (1999), **Geschichte des Hethitischen Reiches**, Leiden.

-----, (2002), "Hitit Tarihi", **Hititler ve Hitit İmparatorluğu**, 1000 Tanrılı Halk, Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland.

Künhe, C.-Otten, O., (1971), Der Šaušgamuwa-Vertrag (Eine Untersuchung zu Sprache und Graphik), **Studien zu den Boğazköy -Texten** 16, 1-50.

Latacz, J.-Starke, F., (2006), "MÖ 2. Binyılın İkinci Yarısında Doğu Akdeniz Bölgesi'nin Politik Coğrafyası", Ü. Yalçın-C. Pulak-R. Slotta, (ed.), **Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti**, Bochum, 189-194.

Liverani, M., (1987), "The Collapse of the Near Eastern Regional System at the end of the Bronze age the case of the Syria", **Centre and Periphery in the Ancient World**, Cambridge University Pres, 66-73

Matthäus, H., (2006), "Geç Tunç Çağı'nda Akdeniz'de Kültürler Arası İlişkiler, Ticaret ve Deniz Seferleri", Ü. Yalçın-C. Pulak-R. Slotta., (ed.), **Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti**, Bochum, 335- 368.

Memiş, E., (2007), **Eskiçağda Mezopotamya, En Eski Çağlardan Asur İmparatorluğu'nun Yıkılışına Kadar**, Bursa.

Miglus, P. A., (2006), "MÖ 2. Binyılda Assur ve Akdeniz'e Açılan Yol", Ü. Yalçın-C. Pulak-R. Slotta (ed.), **Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti**, Bochum, 243-250.

Moran, W. L., (1987), **Les Lettres D'el- Amarna**, Paris.

-----, (1992), **The Amarna Letters**, London.

Murnane, W. J., (2000), "Imperial Egypt and the Limits of Power", R. Cohen-R. Westbrook, (ed.), **Amarna Diplomacy**, **The Beginnings of International Relations**, Baltimore and London, 101-111.

Nougayrol, J., (1956), **Le palais royal d Ugarit, publiee sous la direction de Cl. F. – A. Scahaeffer**, IV

Oates, J., (2004), **Babil**, Çeviren: Fatma Çizmeli, Ankara.

Otten, H., (1963), "Neue Quellen zum Ausklang des Hethitischen Reiches", **Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft zu Berlin,** 94, 1- 23.

Özgüç, T., (2002), "Anadolu Şehir Devletleri Eski Tunç Çağı'ndan Assur Ticaret Kolonilerine", **Hititler ve Hitit İmparatorluğu**, 1000 Tanrılı Halk, Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland.

Popko, M., (1995), **Religions of Asia Minor**, Warsaw.

Riemschneider K. K., (1962), "Hethitische Fragmente Historischen Inhalts Aus Der Zeit Hattušiliš III." **Journal of Cuneiform Studies,** 16.

Schneider, T., (2006), "Geç Tunç Çağı'nda Mısır", Ü. Yalçın-C. Pulak – R, Slotta., (ed.), **Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti**, Bochum, 229-236.

Schuler, E. von., (1965), **Die Kaškäer**, Berlin.

Singer, I., (1991), "The 'Land of Amurru' and the 'Lands of Amurru' in the Šaušgamuwa Treaty", **Iraq published by the Britisch School of Archaeology in Iraq** 53, 69-74

-----, (1999), **A Political History of Ugarit**, Handbook of Ugarit Studies, Brill.

Yiğit, T., (1994), **I. Hattušili ve Dönemi**, Yayımlanmamış Doktora Tezi.

Wachsmann, S., (1986) "Is Cyprus Ancient Alashiya?", New Evidence from an Egyptian Tablet, **Biblical Archaelogist,** 49.

Weidner, E., (1923), **Politische Dokumente aus Kleinasien**. Die Staatsverträge in akkadischer Sprache aus dem Archiv von Boghazköi, Leipzig

Wilhelm, G., (2006), "Kadeş ve Süper Güçlerin Barış Antlaşması", Ü, Yalçın –C, Pulak – R, Slotta., (ed.), **Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti**, Bochum, 237- 242.

2838

MOĞOL DEVLETİ VE OSMANLI DEVLETİ'NİN KURULUŞLARINDA LİDERLİĞİN ROLÜ

SOMEL, Gözde
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

ÖZET

13. yüzyılın başında İç Asya coğrafyası ile 14. yüzyıl başında Anadolu'nun batı uç bölgeleri belli açılardan birbirini andırmaktadır. Moğol ve Osmanlı liderlik yapıları, kimliklerin oldukça değişken, insan hareketliliğinin yüksek ve ittifakların geçici olduğu sürekli çatışmalı ortamlarda filizlenmişlerdir. Her iki liderlik de, doğru zamanda doğru kişilerle ittifak içine girerek, toplulukları kendilerine çekmek konusunda doğru stratejiler geliştirerek ve fetihlerde başarılar elde ederek rakipleri arasında sivrilmiş ve yepyeni bir düzenin önünü açmıştır. Çingiz Han Kabile siyaseti içinde oldukça marjinal bir noktadan tüm Moğolistan'ın Han'ı noktasına yükselmiş, bu süreçte edindiği deneyim ona kabile dışı bir siyasi vizyon kazandırmıştır. Henüz yolun başındayken kurduğu ilişkiler ve çevresine topladığı yandaşları ile iktidar çekirdeğini oluşturmuş ve daha sonra ordusunun bünyesine kattığı klan ve kabileleri bu ilk katılımcılar etrafında yeniden örgütlemiştir. Osman Bey, beyliğinin avantajlı coğrafi konumu sayesinde başarılı fetihlerde bulunmuş, kısa zamanda üne kavuşmuş ve Bizans sınır bölgesinin karmaşık yapısının değişik unsurlarını kendisine çekmeyi başarmıştır. Babasından sonra büyük ihtimalle beyliğin ileri gelenlerinin onayı ve desteğiyle başa gelen Osman Bey liderlik için büyük bir mücadelenin içine girmemiştir. Çingiz Han gibi etrafında topladığı yandaşlarıyla farkında olmadan da olsa, mevcut kabileci sosyo-politik örgütlenmeye bir alternatif geliştirmiş, ancak iktidarı tekelleştirmek yerine bunu yandaşlarıyla paylaşma yoluna gitmiştir.

Anahtar Kelimeler: Liderlik, merkezîleşme, gazi, kabile, fetih, Çingiz Han, Osman Bey, Moğol, Osmanlı.

ABSTRACT

At the begining of the and the XIIIth century The Inner Asian geography and at the begining of the Following century western frontiers of Anatolia resemble each other in certain aspects. Mongol and Ottoman leadership structures emerged in milieus where identities were changeable, mobility was high and the alliances were shifting. Both of the leaderships became prominent among their rivals and opened the way for a new order through establishing proper alliances at the right time, developing proper strategies for attracting people and conducting successful military expeditions. Chinggis Khan arose to degree of Khanate of entire Mongolia

from an extremely marginal position in tribal politics and his experiences in this process provided him an anti-tribal political vision. He at the very beginning of his career formed the nucleus of his political power by his relationships and entourages. Later, he reorganized the clans and tribes, which submitted their loyalty to him around those principal participants in his army of conquest. Osman Beg made successful conquests thanks to the advantageous geographical position of his principality, became famous in a short time and managed to attract various elements of complex social structure of Byzantine frontiers to him. Most probabıy, he arose to power after his father's death with the support and approval of notables of his principality. He did not involve in a harsh struggle for leadership. Like Chinggis Khan, he developed-though unconsciously, an alternative to the existing tribal socio-political organization with his entourages; but instead of monopolization of power, he favored sharing of it with his companions in arms.

Key Words: Leadership, centralizing, ghazi, tribe, conquest, Chinggis Khan, Osman Beg, Mongol, Ottomans.

GİRİŞ

Çalışmamızın konusu farklı yüzyıllarda bambaşka iki coğrafya da ortaya çıkan ve birbirinden çok farklı mecralara akan iki imparatorluğun kuruluşunda bu imparatorlukların çekirdeklerinin yani liderlik yapılarının oynadığı rolün karşılaştırmalı bir yöntemle incelenmesidir. Bu liderliklerin ortaya çıkışını hazırlayan sosyal ve politik şartlar, liderliklerin kökenleri ve evrimi özellikle iki kaynak üzerinden ele alınacaktır: **Moğolların Gizli Tarihi** ve **Âşıkpaşazade Tarihi.**

Moğollar ve Osmanlılar

Bu iki örneğin bir karşılaştırmaya konu olmasını anlamlı kılan belli ilişkiler kurmak mümkündür. Herşeyden önce, Osmanlı Beyliği ilk kez bir siyasi varlık olarak tarih sahnesine çıktığında Anadolu, İlhanlı Devleti'nin kontrolüne girmişti. 1235'te Moğol üstünlüğünün Anadolu Selçuklu Devleti tarafından tanınması ile başlayan süreç, 1243'teki Kösedağ Savaşı'nda Anadolu'nun Moğollar tarafından istilası ile devam etmiş ve nihayet 1277'de Anadolu İlhanlı devleti'nin bir eyaleti olarak tamamen Moğol kontrolüne girmişti (İnalcık, 2000: 227). Diğer Beylikler gibi Osmanlı'da İlhanlı valisine bağlılığını bildiriyor ve ona düzenli vergi ödüyordu. Ordularıyla birlikte önemli bir Moğol nüfusu da Anadolu'ya giriş yapmış ve diğer Türkmen topluluklarıyla yanyana yaşamaya başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin kuruluşunun İlhanlı Devleti ile taşınan Moğol devlet geleneklerinden etkilenmiş olması olasılığı vardır.

Osmanlıların atalarının ne zaman Anadolu'ya giriş yaptıkları tartışması sonuçlanmış değildir. Osmanlı'ya zemin ve itici güç olan Oğuzlar 1071'de mi geldiler yoksa İlhanlı Devleti'nin batıyı istila hareketiyle birlikte sürüklenen

diğer Orta Asya halkları ile mi giriş yaptılar? Elbette bu tartışmanın kronolojinin ötesinde bir anlamı vardır. Örneğin 1071'de Anadolu'ya giren bir Türkmen topluluğunun Selçuklunun yerleşik siyasi kültür ve geleneklerinden zaman içinde etkilenme olasılığı daha fazladır. Anadolu'ya daha geç giriş yapan bir topluluk göçebe gelenek ve görenekleri ve onun getirdiği siyasi kültürü daha yoğun biçimde bünyesinde barındırıyor demektir (Hassan, 2001: 101). Ancak her iki durumda da 13. yüzyılın başında İç Asya'da varlık göstermeye başlayan Moğol devleti ile 14. yüzyılda ortaya çıkan Osmanlı Devleti'ni birbirine bağlayan ortak bir kültür olduğunu bunun da eski Türk-Moğol kültür ve gelenekleri olduğunu söyleyebiliriz.

12. yüzyılın sonunda Moğolistan'ın ve 13. yüzyılın sonunda Anadolu'nun oldukça değişken ve istikrarsız siyasi atmosferleri benzer bir görünüm arz etmektedir. Moğolistan'da uzunca bir süredir, Kırgızların 9. yüzyılda Uygur Devleti'ni ortadan kaldırmasından beri merkezi güçlü bir devlet ortaya çıkmamıştır. Tatarlar, Keraitler, Moğollar, Merkitler, Naimanlar, Konggiratlar, Öngüt ve Kırgızlar dönemin başlıca İç Asya kabileleridir. İç Asya halkları, bu kabilelerin herbirinin sosyo-ekonomik çelişkileri içinde tekrar tekrar bölünüp birleştiği, kabile içi ve kabileler arası insan akışının yoğun biçimde yaşandığı ve dolayısıyla çatışmaların ve şiddetin eksik olmadığı bir yaşam sürmektedir. Kabileler içinde özellikle Keraitler, Naimanlar ve Moğollar İç Asya'yı hâkimiyetleri altında birleştirme iddiası taşımaktadırlar (Morgan, 1986: 59).

Anadolu'da ise bir anlamda üstüste binmiş ancak etkileri oldukça sınırlı kalan birden fazla hegemonik güç söz konusudur. Bunlar Anadolu'yu kontrol etmeye çalışan ancak sık sık kendi iç isyanları ve sorunlarıyla sarsılan İlhanlı Devleti, egemenliği sembolik bir noktaya indirgenmiş Anadolu Selçuklu Devleti, batıda IV. Haçlı Seferi'nde İstanbul'un Latinler tarafından ele geçirilmesi ve başkentinin İznik'e çekilmesi ile Rumeli ve Balkanlarda ağır bir darbe yiyen, İstanbul'u geri aldıktan (1261) sonra da Anadolu'daki egemenlik alanını başıboş bırakan Bizans devletidir (Imber, 2006: 9). Ayrıca bölge dinamiklerine nüfuz etmeye çalışan Memlük Devleti ve kuzeydeki Nogay Hanlığı da sayılmalıdır. Bütün bunlara rağmen Moğol istilası ile açılan yeni dönemde, yoğun bir insan göçü ve bağımsız küçük siyasi yapıların ortaya çıkması bunların bir kısmının beyliklere dönüşmesi söz konusudur. Bu küçük yapılarda kendi aralarında sürekli siyasi ve askeri bir mücadelenin içerisindedir. Ayrıca batı uç bölgelerinde gaza ideolojisinin etkisi altındaki Türkmen savaşçıları Bizans'a karşı sürekli saldırı ve yağma eylemleri içindedir. Aslında Bizansa bağlı tekfurlar da küçük ve istikrarsız siyasi yapıların hâkim olduğu ortamın bir parçasıdır. David Morgan'ın **Moğollar** adlı eserinde belirttiği gibi böyle bir siyasi atmosferde şartlar, başarılı genç bir göçebenin bir kez yola çıktıktan sonra etrafında bir güç ve izleyici kitlesi oluşturması için elverişlidir (Morgan, 1986: 59). Çingiz Han ve Osman Gazi'nin kendi devletlerinin kuruluş sürecinde oynadıkları roller arasındaki benzerlik de tam da bu yola çıkış süreci

ile ilgilidir. Ortak atalara ve kandaşlığa dayalı siyasi bağlılıklarını bırakıp Çingiz Han ve Osman Gazi'ye bağlanan savaşçılar ileride oluşacak devletin çekirdek yapılarını oluşturmakta ve yeni bir sosyo-ekonomik yapıyı da müjdelemektedirler. Doğrudan hizmetlerine giren nökerler dışında her iki liderin de kendilerine yakın güçteki politik aktörlerle kurdukları çok sayıda başarılı ittifaklar söz konusudur. Zaman içinde güç dengeleri değiştikçe önceleri müttefik olan kişilerin bir kısmı bu güçlü liderlerin maiyetlerine dâhil olacaklardır.

İki devlet kuruluş sürecinin bir başka ortak özelliği göçebelik ile yerleşiklik arasındaki gerilim ve etkileşimin bir dinamik olarak oynadığı roldür. Moğollar diğer İç Asya göçmen kabileleri ile birlikte yüzyıllardır güneylerinde yer alan Çinlilerle etkileşim hâlindedir. Barfield'e göre göçebeler iktisadi bakımdan kendine yeterli olmadıklarından Çinle sürekli ticari ilişkiler geliştirmekte, zaman zaman yağma hareketlerine girişmekte, Çin'de baş edemeyecekleri güçlü bir yönetim ortaya çıktığında kendileri de birleşme ve kabile üstü siyasi bir yapı oluşturma eğilimine girmektedirler (Barfield, 1989: 7). Her ne kadar gerek mesafeler yüzünden, gerekse göçebelerle yerleşik yaşayan halkın yüzyıllar içerisinde birbirlerinden çok kesin çizgilerle ayrılmış olması nedeniyle (Lattimore, 1940) gündelik bir etkileşim görülmese de, birbirlerinden kültürel anlamda etkilendikleri açıktır.

Osmanlılar ise önce kendilerine gösterilen Söğüt ve Domaniç yörelerine yerleşmiş, daha sonra Bizans topraklarına sürekli akınlar düzenlemişlerdir. Bu dönemde Osmanlıların da içinde olduğu Türkmen topluluklar bazen Bizans topraklarındaki yaylaklarda yaylamakta, Rumlar ve Türkler ortak pazarlarda alışveriş etmekte, hem Bizans tekfurlarının hem de Türkmen beylerinin ellerinde etnik ve dinsel bakımdan karışık bir nüfusun yaşadığı köyler ve kasabalar bulunmaktaydı. Kısacası Çingiz Devleti'nin ortaya çıktığı dönemde İç Asya'da görülmeyen bir iç içelik söz konusuydu. Bu farka rağmen her iki devletin de içinden çıktıkları kabileci sosyo-ekonomik yapıya alternatif olarak geliştirdikleri merkeziyetçi yapıyı uç fetihleriyle sağlamlaştırdıkları söylenebilir (Togan,1991: 188). Bu da her iki liderliğin fethettikleri topraklarda kendi siyasalarını inşa ederken de belli ölçülerde 'kapsayıcı' ve 'esnek' olmalarıyla mümkün olabilmiştir.

Moğolların Gizli Tarihi ve *Âşıkpaşazade Tarihi*

Bu ortak özellikler ışığında yapılacak bir karşılaştırmanın özellikle birincil kaynaklara dayandırılması belli riskler taşımakla beraber önemli olanaklar barındırmaktadır. Bir kez, söz konusu toplumlarda bizim bugünkü 'ulus-devlet' ve 'yerleşik toplum'algımızla kavramamızın güç olduğu bir 'akışkanlık' söz konusudur. Bu akışkanlık yalnızca siyasi sınırların bugünküne göre daha değişken olması ile ilgili değildir. O dönemde politik yapılar arasında dostluk ve düşmanlık da, ittifak ve savaş da bugünkü devletlerarası diplomatik ilişkilerden çok farklıdır. Örneğin biz bugünkü güç ilişkilerine bakarak Moğol Devleti'ni ve Osmanlıyı ortaya çıkaran şiddetin hüküm sürdüğü ortamlarda nasıl toplu bir imhanın

gerçekleşmediğini, siyasi yapıların aldıkları darbelere rağmen varlıklarını nasıl koruduklarını anlamakta zorlanırız. Birincil kaynaklar, o günün çerçevesinden bakmamızı sağladığı ve o günün insanının kendi dünyasına ilişkin algısını yansıttığı için bizim için cevaplanması güç soruları aydınlatabilmektedir. Bunun yanında birincil kaynaklardan herbirinin ayrı bir hikâyesi vardır ve her zaman tarihsel gerçekleri yansıtmazlar. Ancak bu kaynaklar arasında karşılaştırmalı bir denetimle yanılma payımızı azaltabiliriz. Bu kaynaklar bizi olayların oluş sırası ve gelişimi gibi konularda ciddi yanılgılara düşürebilse de, belli anlayışları, insan tutumlarını ve kültürel özellikleri yansıtırlar.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna ilişkin kaynakların çoğu 15. yüzyılda yazılmıştır. Bu kaynakların yazılması Osmanlının özellikle Timur felaketini atlattıktan sonra geriye dönüp tarihini ve kimliğini tanımlama ihtiyacını hissettiği bir döneme denk gelmiştir. Kaynaklarda bu tanımlama girişiminin yarattığı tarihsel çarpıtmalara rastlanmaktadır. Bu kaynaklar içinde bizim burada faydalanacak olduğumuz Âşıkpaşazade tarihi 1476'da II. Mehmed'in Boğdan seferi için ayrıldığı sırada yazılmaya başlanmıştır (İnalcık, 2000: 126). Âşıkpaşazade bir resmî tarih yazıcısı olmaktan ziyade Fatih döneminin vergilendirme, toprak tasarrufu gibi devlet maliyesini güçlendirmeye dönük uygulamalarından müzdarip olan ve siyasi statüleri sürekli gerileyen seçkin sınıfın temsilcisidir. Bu durumun yarattığı kızgınlığın izlerine eserde rastlanmaktadır. Âşıkpaşazade, Vefai tarikatına mensup olup başta Şeyh Ede Balı olmak üzere bu tarikatın ileri gelenlerinin Osmanlı Devleti'nin kuruluşundaki rolünü de ortaya koymak istemektedir (İnalcık, 2000: 127). Âşıkpaşazade eserinin I. Beyazıt'a kadar olan bölümünü Yahşi Fakih isimli Orhan Bey'in imamının oğlu olan bir kimsenin yazdığı menakıbnameden aldığını söylemektedir. Ancak, Âşıkpaşazade'yi değerli kılan, anlatılan dönemlerin bizzat tanığı olan bir kimsenin kaynağını kullanmış olmasında değil, hikâye ettiği dönemin koşullarında hâkim havayı oluşturan bir geleneğin yakın tanığı hatta, bizzat taşıyıcısı olmasıdır (Kafadar: 1996, 103). Âşıkpaşazade yaşamı boyunca pek çok gazi ve dervişle görüşmüş, pek çok sefere bizzat katılmıştır. Dolayısıyla I. Beyazıt döneminin anlatımına kadar olan bölüm için kullandığını söylediği menkıbe dışında kendi sözel kaynakları da böyle bir geleneğin içinden geliyor. Bu geleneğin eserde yansımasını bulması kuruluş döneminin sosyal ve politik ilişkilerini ve anlayışlarını anlamak için önemlidir.

Moğolların Gizli Tarihi'nin öyküsü ise oldukça farklıdır. 1240 yılının sonbaharında toplanan Moğol kurultayına sunulmuştur. Bu kurultay Ogodai Han'ın ölümünden önce ülkeye hizmetlerini anlatacağı ve yaptığı hataların hesabını vereceği son kurultayı olacaktır. Kurultay'a sunulan eserin yazarı bilinmemektedir. Eseri 1941 yılında Almancaya çevirerek Avrupa'ya tanıtan Haenisch yazarın Çingiz Han'ın besleme kardeşi olan, devletin baş hâkimi vazifesini gören Şigi-hutuhu olabileceğini düşünmektedir (**MGT,** 1995: XXXV). **Sonuç olarak** bu kişi devletin merkezine çok yakın ve sadece devlet erkanına

açık bir tarih yazmaya ehil görülmüş bir kimsedir. Ayrıca olayların çoğunun bizzat tanığı olmuştur. Bu açıdan güvenilirliği daha fazladır. Ancak bu çalışma açısından daha önemlisi bozkır yaşantısını bütün canlılığıyla yansıtan, destansı ve mistik ögelere çok az yer veren ve devletin oluşum sürecinin pek çok ayrıntısına değinen bir eser oluşudur.

Göçebelik ve Kabile Siyaseti

Gizli Tarih'in bıraktığı en genel izlenim, Çingiz Han'ın sosyal ve iktisadi eşitsizlik ve yoksullukla bunun yarattığı gerilimin sürekli çatışma ve yağma geleneğine dönüştüğü bir ortamda ortaya çıktığıdır. Çingiz Han adil bir yönetim ve bölüşüm vaad ederek var olan toplumsal koşullardan en fazla muzdarip olanları yanına çekmiştir. Biraz daha yakından bakıldığından bu genel görüntünün altında temel birimi kabile olan bir toplumsal örgütlülük göze çarpar. Kabile kendine özgü gelenek ve görenekleri, kurumları, inançları ve ortak bir ataya dayanıldığına ilişkin mitleri olan bir yapıdır. Genellikle klanlara bölünmüş olan kabilede bir şef ailesi ve kendi içinde liderlik yapıları olan diğer klanlar bulunur. Bu klanların soylu ailelerinin hizmetkarı olan sıradan halka *haran* denmektedir ki bu kesim de şef ailesiyle bile ortak bir atadan geldiğine inanır (Fletcher, 1986: 16). Yönetici ailelerin her biri yağma hareketleri sırasında esir aldıkları diğer kabile mensuplarından ya da gönüllü katılımcılardan oluşan bir nöker grubu da oluştururlar. Bu grup bizzat bu aileye bağlılıklarıyla başa geçme mücadeleri sırasında bu ailelerin elini güçlendiren bir rol oynarlar. Çünkü kabile içindeki gruplar yönetimi altında olmak istemedikleri şefliklerini terk etme özgürlüğüne sahiptirler. Hareket genellikle bireyler değil, birimler yani klan grupları üzerinden olur. Çünkü bozkırda yalnız kalan bir ailenin sosyal koruma olmadan yaşaması oldukça güçtür (Lattimore, 1940: 67). İşte Gizli Tarih böyle bir toplumsal örgütlenme modeli içinde klan ve kabilelerin birbirleriyle otlak, hayvan ve liderlik için itiş kakış hâlinde oldukları bir dönemin öyküsüdür.

Gizli Tarih efsanelere çok sınırlı yer vermektedir. Bu efsanelerden en önemlisi Çingiz Han'ın kökeni ile ilgilidir. Çingiz Han, Alan Goa'nın çadırın bacasından giren ışığın hamile bırakması sonucu doğan dört çocuğundan biri olan Bodançar'dan türeyen kutlu soydan sayılır. Çingiz Han'ın dedesi Kabul Han bu soydan gelmekte ve bütün Moğol kabilelerini idare etmekteydi. (**MGT**, 1995: 15) Onun ölümünden sonra kendi isteği üzerine liderlik başka bir ailenin yönetimine geçmiş, sonrasında o zamana kadar varlığını sürdüren kabilenin merkezi yönetimi etkisini yitirmiştir. Çingiz Han'ın babasının, bahadır unvanına sahip olmakla beraber tüm Moğollar üzerinde etki sahibi bir kişi olduğu söylenemez (Morgan, 1986: 57).

Gizli Tarih'in en dramatik sahnelerinden biri Temucin ve ailesinin babasının ölümünün hemen ardından kendilerine bağlı klanlarca terk edilmeleridir. Temucin'in annesi gidenleri geri çevirmek için uğraşır ancak başarılı olamaz

(MGT: 1995, 23). Kimse küçük bir çocuğun yani Temucin'in yönetimi altında kalmak istememektedir. Böylece Temucin ve annesi ve kardeşlerinden ibaret olan ailesi hiçbir sosyal örgütlülüğün parçası olmadan ve tamamen korumasız kalmışlardır. Üstelik sekiz dokuz tane at dışında doğru düzgün bir varlıkları da yoktur. Çocuklar annelerinin insanüstü çabalarıyla çeşitli otlar, yabani meyveler, dağ sıçanları yiyerek büyürler.

"*Güya Han olmak için büyüdüler.*
İntizamı seven Ucin ana tarafından
Ot kökleriyle beslenen çocuklar,
Mazbut ve akıllı olarak yetiştiler.
Ho'a-ucin tarafından
Sarmısak ve soğanlarla beslenmiş olan
Mağrur çocuklar,
Yüksek asalet sahibi oldular." (**MGT:** 1995, 26)

Kısacası Temucin hanlığa olağanüstü marjinal bir noktadan yükselerek gelecektir. Hayatının ilk bölümü yaşama mücadelesiyle geçmiş, hem doğanın ağır şartlarına hem de kendisinin liderlik iddiasında bulunmasından çekinen akraba klanların düşmanlığına ve diğer dış tehlikelere direnmek zorunda kalmıştır. Kabilevi bağlarla bağlı olduğu grupların zulmüne uğrayan, kişisel olarak kurduğu dostluklarınsa sadakati ve desteğini gören Temucin'in vizyonunu kabile dışı bir yönetim anlayışı şekillendirmektedir.

Temucin göçebe toplumunda zaten var olan anda ve nöker kavramlarını kendi iktidar çekirdeğinin merkezine yerleştirmiştir. Örneğin ailenin atları bir grup tarafından yağmalanarak kaçırıldığında, -ki bozkırda atsız insan ölü insan demektir, Temucin'e "erkeklerin derdi hep birdir" diyerek yardımda bulunan Bo'orçu hayat boyu dostu ve nökeri olacak (**MGT**: 1995, 36), büyük fetih ordusu oluştuktan sonra burda önemli görevler icra edecektir. Bo'orçu'nun varlıklı bir babanın oğlu olmasına rağmen Temucin'in yanına onunla yaşamaya gelirken yalnızca bir kambur konur atla gelmiş olması dikkat çekicidir. Bu bize nökerle efendisinin arasında itaat ve korumaya dayalı ama bir yandan bir dostluğu da barındıran asimetrik ilişkiyi göstermektedir. Aynı ilişki Osman Bey'in etrafındaki insanlarla arasında da söz konusudur. Bu insanlar **Âşıkpaşazade**'de bazen nöker bazen yoldaş olarak nitelendirilir (**Âşıkpaşazade,** 1985).

Siyaseten birbirlerine daha eşit konumda olan Camuga ile Temucin'in arasında ise *anda* ilişkisi söz konusudur. **Gizli Tarih**'e göre bu ikisi ilk defa dostluk tesis ettiklerinde Temucin on bir yaşındaydı. Birbirlerine oyun kemiği hediye ederek dostlukları kurulmuştu. Daha sonra yine hediye alışverişi ile dostlukları tazelendi. Onlar "Kadim zamanki ihtiyarların sözlerini duyduk, buna göre dost olan kimselerin hayatı ve canı bir olur. Onlar birbirini terketmezler, birbirinin hayatını korurlar" diyerek yeniden dost oldular. (**MGT:** 1995, 47)

Temucin'in kendinden çok daha güçlü müttefikleri de vardır. Kerait kabilesinin Han'ı To'oril babasının dostudur ve ona yardım elini uzatmaya hazır görünmektedir:

"Kara samur kürküne karşılık olarak,
Senin dağılmış ulusunu
Tekrar birleştireyim!
Samur kürküne karşılık olarak,
Senin parçalanmış ulusunu yeniden intizama sokayım!" (**MGT:** 1995, 37)

***

13. yüzyılın ikinci yarısında Türklerle Bizans'ın sınır bölgesi olan Bitinya'da Osmanlı çok küçük bir siyasi yapı olarak ortaya çıkmaktadır. Âşıkpaşazade Osman'ın babası Ertuğrul'un zamanında savaş olmadığını bildiriyor. "Yaylaklarında yayladılar. Kışlaklarında kışladılar" (**APZ:** 1985, 15). Gerçekten de Osmanlı Beyliği'nin başka bir isimle değil de Osman Bey'in adıyla anılır olması bu beyliğin tanınmasını sağlayan siyasi faaliyetlerine Osman Bey'le birlikte girişti̇ğini gösterir. Kaynaklara göre Osman Gazi'nin babasının yerine geçmesi mensup olduğu kabilenin ileri gelenlerinin onu bu işe layık görmesiyle olmuştur. Eğer Osmanlıların ilk başlarda İç Asya topluluklarına benzer biçimde bir kabile yapısına sahip olduklarını kabul edersek ki, bu konuda pek çok kanıt bulunmaktadır, Osman Bey'in de seçimle iş başına gelmiş olması mantıklı hâle gelir. Çünkü böyle yapılarda yöneticilik belli bir soyun mensuplarına has olmakla birlikte, lider olacak kişi kabilenin otlak ihtiyaçlarını karşılayacak, göç güzargahını belirleyecek ve kabileyi dış tehlikelerden koruma başarısını gösterecek bir donanıma sahip olmalıdır. (Fletcher, 1986: 14)

Çingiz Han ile Osman Gazi arasında ilk büyük fark burada göze çarpmaktadır: Osman Gazi siyasi kariyerine kabilesinin önde gelenlerinin yükseltmesiyle tartışmasız bir lider olarak başlarken Çingiz Han uzun mücadeleler sonunda liderliğini kendi kabilesine ve diğer topluluklara zorla kabul ettirecektir.

Söğüt'te Osman Gazi'yi babasının yerine layık gördüler. Osman Gazi babasının yerine geçince yakın komşu kâfirlerle iyi geçinmeye başladı. Fakat Germiyanoğlu ile düşmanlığa başladı...

Osman Gazi dahi gâh geceleyin, gâh gündüz gitmekle uzak yerlerden av toplamaya başladı. Kendisinin yanına hayli adam topladı. (**APZ:** 1985, 16)

Osman Gazi bundan sonra Bizans sınırlarında zaten esmekte olan bir rüzgârı arkasına alma başarısını gösterecektir. Rüzgâr doğudan gelen Moğol birliklerinin aileleriyle beraber Anadolu'ya yerleşmeleri sonucu yaşanan sıkışmayla Anadolu'nun mevcut Türkmen topluluklarının gruplar ve bağımsız bireyler hâlinde batıya göçmeye başlaması ile ortaya çıkar. Bu insanlar kendilerine yeni yurt ararken çoğu zaman kabile bağlılıklarını geride bırakır ve geldikleri

Bizans uç bölgesinde onlara sosyal koruma sağlayacak siyasi yapılara tabi hâle gelmekteydiler. Bu insanların içinde savaş ve ganimet arzusu içinde olan gazilerin yanı sıra derviş ve abdallar da bulunmaktadır. Bu göç olgusunun yanı sıra, mevcut siyasi yapılar arasında da bir insan akışı ve sürekli yenilenen ve bozulan ittifaklar söz konusudur. Bizans yönetiminden memnuniyetsiz olan Rum köylüleri ve Bizanslı sınır savaşçıları da (*akritia*) Osmanlı'nın kendine çekmeyi gruplar arasındadır.

İç Asya göçebeleri arasında *anda* kavramı ile karşılanan eşitlik ve karşılıklılık esasına dayalı yatay ilişkilerin benzerini bu coğrafya daki Türkmenler arasında gaza ideolojisine gömülü biçimde görüyoruz. Bu gaza formasyonunun bir özelliği savaşçıların kendilerini, saldırdıkları ülkenin medeniyetine uydurmalarıdır. Böylece gazilerin belli bir şeref sözleşmesine dayalı bazen evlilikler, bazen verilen sözlerle oluşan yoldaşlık ilişkisi içinde Bizans'ın *akritia* savaşçıları da kapsanabiliyordu (Kafadar, 1996: 48). Şeref ve edindikleri kimliğin gaziler için taşıdığı önem düşünüldüğünde onların belirli bir inançtan ziyade bir dizi inanca ve ritüele dayalı dinî bir kimlik sunan bir taraf için savaşmakta oldukları daha iyi anlaşılır. Bu da gazi savaşçılarının nasıl olup da Hristiyanları da kapsayabildiklerini açıklar. (Kafadar, 1996: 85) Osmanlılarınsa kendi karşıtlarının adamlarını Hristiyan Müslüman ayrımı gözetmeksizin yanlarına çekebilmek için ellerinden geleni yapmış olmaları çok muhtemeldir. Özellikle İznik kuşatmasından sonra ünü yayılan Osman Bey ganimetlerin gaziler arasında eşit bölüşümü ve elde edilen zaferlerin kazandırdığı onur ve prestijinin büyüsüne kapılan savaşçıları yanına çekmeyi başarmış gözükmektedir.

Togan'a göre Osmanlıların "medeni seviyeleri mesela Kastamonu ve Germiyan beylerininkiyle kıyas kabul etmez derecede aşağı olduğundan, Müslüman olmakla beraber İslam taassubundan uzak bulunmuşlardır; bu da kendilerine iltihal eden, fakat tam bir Müslüman olmadıkları hâlde Türk derviş ve Abdallarını kendilerine manevi rehber ve pir tanıyan her türlü Türk ve Moğol "evbaş"ı ile mühtedi Hristiyanlar ile hemen uzlaşmalarını kolaylaştırmıştır." (**Togan, Zeki Velidi,** 1970: 336-7)

Osman Bey, Köse Mihal gibi Hristiyanlarla ittifak edip onlarla birlikte savaşacak ya da Bilecik tekfuruyla yaptığı gibi karşılıklı yardımlaşma ve dayanışma içine girecektir.

"İnegöl'de Aya Nikola derler bir kâfir vardı. Osman Gazi yaylaya ve kışlaya gittiği vakit onun göç eşyasına rahatsızlık verirdi. Osman Gazi Bilecik tekfürüne bundan şikâyet etti. Bilecik tekfürüne dedi ki: 'Sizden dileğimiz budur ki bizim göç eşyamızı, yaylaya göçtüğümüzde sizden emanet bırakalım.' O da kabul etti. Ne vakit Osman Gazi yaylaya gitse bütün eşyalarını öküzlere yükletirdi. Birkaç hatun kişiyle gönderirlerdi. Kaleye bırakırlardı. Ne zaman yayladan gelseler armağan olarak peynir, halı, kilim ve kuzu iletirlerdi. Emanetlerini yine alırlar, giderlerdi. Bu kâfirler bunlara gayet güvenirdi." (**APZ,** 1986: 16)

Osman Bey ve oğullarının giderek güçlenmesi, eşit ilişki kurdukları müttefiklerinin onlara tabi hâle gelmesi ve giderek bağımsız gazi komutanları olmaktan çıkıp devlet görevlilerine indirgenmeleri yönünde bir baskı oluşturmalarını sağlayacaktır.

Merkezileşme ve Gelişen Muhalefet

1196 civarı Han seçilip Çingiz Han unvanını almasından 1206'da Onan çevresinde yapılan kurultayda büyük Han ilan edilmesi ve tüm bir Moğol ulusunun Fetih Ordusu içinde örgütlenmesine kadar geçen sürede Temucin kabilelerin birleştirilmesi, kendisine direniş gösteren kabile ve klanların itaat altına alınması ile uğraşmıştır. O dönemde Moğolistan'da, Kerait ve Naiman Hanları gibi kabileleri birleştiren bir yönetim kurma isteğinde olanlar vardı.

Örneğin Naimanlı Tayang-han Çingiz'in üzerine geleceği duyumunu alması üzerine: "Şurada doğu tarafımızda birkaç Manghol varmış. Onlar kuburluklarıyle büyük Onghan'ı korkutarak, nihayet onu ölüme kadar sürüklemişler imiş. Yoksa şimdi onlar kendileri mi han olmak istiyorlar? Gökte güneş ve ay gibi iki parlak şey varsa da, yeryüzünde iki han barınamaz. Biz şu bir avuç Manghol üzerine yürüyerek onları tutsak edelim!" dedi. (**MGT:** 1995, 112)

Keraitler Çingiz Han'ın önemli müttefiklerinden olsalar da, Çingiz Han'ın tüm bozkıra hâkimiyetini dayatma yoluna gitmesi üzerine onunla savaşmaya karar verirler. Ancak bunlar kabile yapıları temelinde bir merkezileşme düşündükleri için merkezileşme yanlısı olmayan klan ve kabilelerin muhalefeti ile karşılaşmışlardır. Çingiz Han'ın başarısı ise bu merkezileşmeye muhalefet gösteren kabile topluluklarını kendi içlerinde parçalaması ve kendine bağlı bireyler hâlinde kendi ordusuna örgütlemesidir. (Togan, 1998: 91)

Gizli Tarih'te Kerait ve Naimanlar gibi tekleşme iddiasındaki güçler dışında bir de ne yapmak istediği çok anlaşılamayan çelişkili karakterler vardır. Bunlardan en önemlisi Çingiz Han'ın andası Camuha'dır. Camuha bir yandan Çingiz Han'ın en önemli rakibi olarak görünüp bir yandan onu yok etmekten ve hatta zarar vermekten kaçınır. Bir yandan müttefiklerini ona karşı kışkırtır, diğer yandan kendi kışkırttığı kimselerin planlarından Çingiz Han'ı haberdar eder. Tıpkı Kerait Han'ı To'oril'i Naimanlarla iş birliği yapıyor diye Çingiz Han'a karşı kışkırtıp sonra da To'oril'in savaş planını Çingiz Han'a haber vermesinde olduğu gibi (MGT, 1995: 95). Bir yandan Çingiz Han'ın düşmanlarıyla iş birliği yapar, diğer yandan o düşmanlara Çingiz'in ordusuna karşı cesaretlerini kaybetmelerine neden olacak hikâyeler anlatır (**MGT,** 1995: 121).

Gizli Tarih'e göre Temucin'in karısı Börte'yi Merkitlerin elinden kurtardıktan sonra Temucin ile Camuha bir buçuk yıl birlikte yaşamış, sonra bir gün bu ordugâhtan gitmeye karar verdiklerinde yolda Camuha'nın ağzından şu sözler dökülmüştü:

"Dostum, dostum Temucin!
Dağın yamacına konalım,
At çobanlarımız
Çadırlara girsinler.
Dere boyuna konalım,
Koyun çobanlarımız ve kuzu çobanlarımız
Karınlarını doyursunlar"

Borte-ucin: "Dostumuz Camuha sebatsız bir kimse olarak tanınmıştır. Şimdi bizim aramızda onun canı sıkılıyor. Dostumuz Camuha şimdi söylediği sözlerle bizi kastetmiştir. Biz durmayalım, bilakis büsbütün ayrılarak bütün gece yolumuza devam edelim." (**MGT**, 1995: 54)

Börte'nin sebatsız olarak nitelendirdiği Camuha'nın davranışları iki biçimde anlamlandırabilir. Birinci senaryoda, Camuha en az Çingiz Han kadar iktidar hırsı olan ve onu kendine rakip gören, öte yandan ona olan saygısından ve ortak geçmişlerinden dolayı onu yok etmeyi göze alamayan, bu yüzden de ikircikli davranışlar sergileyen biridir. İkinci senaryoda ise Camuha bozkırlarda Çingiz Han'ın değiştirmeye gireceği eski düzenin temsilcisidir. Yani çok başlılıktan yanadır. Kimsenin kimse üzerinde üstünlük kuramadığı, bozulan dengelerin ise savaşlarla yeniden sağlandığı bir düzenin. Togan'a göre Camuha yukarıdaki sözleriyle "kendi kendimize kalalım, başkalarını yönetmeye kalkmayalım" demek istemiştir (1998: 128). Bu yüzden kişisel iktidarı peşinde değil, Çingiz'in gereğinden fazla güçlenmemesi için Çingiz'in aleyhinde işler yapmaktadır. Ama her seferinde de onu çok zor duruma düşmekten kurtarmaktadır.

Temucin'in iktidarı tekleştiren ancak ekonomik zenginliği tabana dağıtan yeni sistemine muhalefet ederek Camuha'nın saflarına geçenler de olmuştur. (Togan, İsenbike, 1998: 91)

Jamuha'nın temsilcisi olduğu liderlik yapısını Raşid-ed-Din şu cümlelerle tasvir etmektedir:

"Hepimiz hakkında yazdığımız tüm Türk kabilelerinin ve farklı kategorilerdeki Moğolların fazla güçlenerek ve tiranlaşarak tüm kabileleri yönetecek duruma gelen tek bir yöneticilerinin olmadığını bilmeliyiz. Bunun yerine, her kabilenin kendi aralarında anlaşmazlığa düşen ve kavgaya tutuşan kendi yöneticileri ve komutanları vardır." (Togan, İsenbike, 1998: 127)

Çingiz Han'ın askeri esaslara dayanan ve yasak adı verilen kurallar manzumesi ile evrenselleşen düzeninde ise yine yönetici, komutan ve hatta kabileler vardır. Ancak bunların hepsi artık Çingiz Han'ın kişisel otoritesine bağlı olarak biçim değiştirmiştir. Kabilelerden Çingiz Han'a karşı direnç sergileyenler teslim alındıklarında paramparça edilmiş, farklı ordu birliklerine dağıtılmışlardır. Çingiz Han'a gönüllü katılım gösterenler ise binlik ordu birliklerinde biraradalıklarını

koruyabilmişlerdir. Tabi olan halkların kendi başlarına birer grup olarak bırakılmaları bir lütuftur. (**MGT**, 1995: 222)

Çingiz Han aşçı Onggur'u taltif etmek ister ve ona ne istediğini sorar. Onggur: "benim arzuma bırakırsan: Baya'ut kardeşlerim her tarafa dağılmıştır, onları tekrar biraraya toplamama müsade edin." Çingiz Han: "Peki, öyle ise sen Baya'ut'ları bir araya getirerek onlardan bir binlik teşkil et ve kendin Binbaşı olarak onları idare et!" diye emir verdi. (**MGT**, 1995: 144)

Bu uygulama ileriki yüzyıllarda merkezi otorite zayıfladığında kabilelerin yeniden ortaya çıkmasına zemin hazırlasa da şimdilik kabile ve klan mensuplarının istediklerinde çekip gitme özgürlükleri elinden alınmış, Han'a ihanet suçların en büyüğü hâline gelmiştir. Öyle ki Çingiz Han bu ilkenin yerleşmesi için kendisine düşman olan yöneticilere bağlı insanları bile yöneticilerine ihanet ettiklerinde ağır bir şekilde cezalandırmıştır (**MGT**, 1995: 111).

Çingiz Han bu yeni düzeni tesis ederek İç Asya dışında fetihlere yönelmiş, ordunun sürekli büyümesi daha fazla fetih ihtiyacını getirmiş, dışarıdaki toprakların genişlemesi kurduğu düzenin temellerini sağlamlaştırarak devlet yapısını kurumsallaştırmıştır.

***

Âşıkpaşazade'de Osmanlı'nın kendisi gibi irili ufaklı pek çok siyasi yapıyla mücadele hâlinde olduğu dönemde beylerine ihanet edenleri cezalandırma gibi bir uygulamaya rastlanmıyor. Açık bir merkeziyetçi vizyonu olan Çingiz Han'ın inşasını hayatının yaklaşık otuz yılına sığdırdığı egemenliğini koruyabilmek için bozkırın akışkan ve güvenilmez sosyo-politik yapısına sert bir biçimde müdahale etmesi gerekiyordu. Osman Bey'inse bu kadar acelesi yok gibidir. Aslında, Osmanlı Beyliği bu kadar güçlenip büyük bir devlete dönüşmese belki de Osman Bey'den hiç haberimiz olmayacaktı. Saltanat sürdüğü dönem boyunca diğer Türkmen beylerinin de yaptıklarını konumunun verdiği avantajı da kullanarak daha akıllıca ve becerikli bir biçimde yapmıştır denebilir. Açık bir merkezileşme politikasına ve hiyerarşik bir siyasi yapının oluşması için atılan adımlara kısmen Orhan Bey, fakat aslolarak I. Murat zamanında rastlanmaktadır.

Osman Gazi Yenişehir'e gelince etrafın kafirleri geldiler, onunla uğraştılardı. Osman Gazi hepsinin ülkesini zaptetti. Adalet ve iyilikle memur etti. Gaziler ferah oldular. Her birisine köyler verdi. Yerler verdi. Her kişiye değerine göre riayet etti. Osman Gazi'nin yanındaki gaziler kuvvetlendiler. Daima gaza etmek isterlerdi. (**APZ:** 1985, 31)

Bergama'yı Karesilerden aldıktan sonra: "Ey Halk! Bilmiş olun ki bu il bundan sonra güven içinde Orhan Gazi'nindir." Diye ilan ettirdi. Memleket halkı itaat ettiler. Ülkenin eski aileleri geldiler. Tımarlılar yerlerinde bırakıldılar. (**APZ:** 1985, 49)

Osmanlıya dâhil olan unsurlar Moğollarda olduğu gibi gelir gelmez belirli bir merkeziyetçi ve hiyerarşik düzene tabi bırakılmadıkları için merkezileşme politikalarına karşı direnç Osmanlı Devleti'nin dışında değil, içerisinde gerçekleşmiştir. Yerleşik bir düzenin toprakları üzerinde kurularak kısa bir zamanda göçebe kültürünü marjinalize eden Osmanlıya karşı gelişen direncin en önemli aktörlerinden biri Türkmen göçebeleridir. Osmanlılar bunlarla uzun yüzyıllar mücadele etmeyi sürdürecektir. Yönetim katındaki direnç ise özellikle I. Murat'ın pençik sistemi uygulaması[1] ve devşirme sistemini devreye sokmasıyla tüm iktidarı Osmanlı ailesinin tekeline almaya dönük uygulamalara karşı uç bölgelerde fütuhat yapan gazi komutanlarıyla toprakları ele geçirildikten sonra egemenlik alanlarına ve ayrıcalıklarına pek de dokunulmayan yerel güçlerden gelmiştir. Âşıkpaşazade'nin Osmanlı ailesinin seçkinlerin gücünü azaltmaya dönük ve bizzat kendisinin de II. Mehmet döneminde maruz kaldığı politikalarına tepkisine satır aralarında rastlanmaktadır:

Birgün Karaman ilinden Rüstem derler bir bilgiç kişi geldi. Kazasker olan Çandarlı Halil'e geldi. Dedi ki: "Efendi! Bunca hanlık malını niçin ziyan edersiniz?" Kadı: "O dediğin hangi maldır?" diye sordu. Rüstem: "İşte bu esirler ki gaziler alırlar, Tanrı buyruğunda bunların beşte biri hanındır. Niçin almazsınız?" dedi. Kazasker bunu hana arz etti. Han: "Tanrı buyruğu neyse yap" dedi. Kendi Gelibolu'da oturdu. Bu yeni iş iki bilgiçin tedbiridir. Biri Çandarlı Halil, biri Karamanlı Kara Rüstem.

Gazi Evrenuz'a da ısmarladılar: Aklından elde edilen esirlerin beşte birini al dediler. Beş esiri olmayanın her esirinden 25 akça al dediler. Bu tertip üzerine Evrenüz de bir kadı tayin etti. Hayli oğlanlar toplandı. Hana getirdiler. Halil dedi ki: "Bunları Türklere verelim. Türkçe öğrensinler. Bunları da çeri yapalım." Öyle yapıldı. Günden güne çoğaldılar. Tamam müslüman oluncaya kadar Türkler nice yıllar bunları hizmette kullandılar. Sonra devlet kapısına getirdiler. Ak börk giydirdiler. Adları eskiden biri çeri iken Yeniçeri koydular. Yeniçeri bunun zamanında ortaya çıktı. (**APZ:** 1985, 58)

SONUÇ

Moğol ve Osmanlı liderlik yapıları, kimliklerin oldukça değişken, insan hareketliliğinin yüksek ve ittifakların geçici olduğu sürekli çatışmalı ortamlarda filizlendiler. Bu ortamın bir parçası olarak oyunu kurallarına göre oynadılar ve hatta oyunu en iyi oynayanlar oldular. Doğru zamanda doğru kişilerle ittifak içine girerek, insanları çekmek konusunda doğru stratejiler geliştirerek ve fetihlerde başarılar elde ederek. Bozkırın siyasi yaşamında kendi liderliğini dayatan Çingiz Han Devleti'nin varlık zeminini en baştan kabile siyasasının ortadan kaldırılması üzerine kurdu ve bu yolda çok radikal uygulamalara imza attı. Merkeziyetçi bir

[1]Savaş ganimetinin beşte birinin gaziler tarafından vergi olarak Osmanlı sultanına verilmesi.

vizyonla oluşturduğu fetih ordusu İç Asya'nın dışına doğru yayıldıkça Çingiz Han'ın yeni düzeni kurumsallaşma yoluna gitti. Kabilelerin, özellikle direnç göstermeden itaat etmiş olanlarının fetih ordusu içinde en azından bir kimlik olarak varlıklarını sürdürmeleri ve burada tartışmadığımız hanedan ailesinin ülkeyi bölüşmesi uygulamasını beraberinde getiren geleneksel aile hukukunun terk edilmemiş olması Moğol Devleti'nin 13. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bölünme ve ardından çözülme sürecine girmesiyle sonuçlandı. Osman Bey çevresinde topladığı yandaşlarıyla başarılı fetihler yaparken, mevcut kabile hukukuna dayanan liderlik yapısına alternatif olabilecek bir yapının temelini bu yandaşları ile kurduğu ilişki üzerinden attı. Ancak bunu açık bir merkezileşme vizyonu olmaksızın yapmış, müttefik ve yandaşlarıyla iktidarını paylaşmıştır. Osman Bey'den sonra iktidarın Osmanlı hanedanının elinde tekleşmesine dönük adımlar tedricen gelmiş, özellikle Balkanlardaki fetihler ve bu bölgeye yerleşme politikalarıyla merkeziyetçi vizyonu güçlendirecek bir zemin oluşturulmuştur. Devlet içi iktidar odaklarına belli bir esneklikle yaklaşmakla birlikte, meritokratik bir sistemle aristokratlaşmanın önüne geçerek ve hanedan ailesi içinde egemenliğin bölünmesini mutlak anlamda engelleyerek üniter yapısını uzun yüzyıllar korumayı başarmıştır.

KAYNAKÇA

Aşıkpaşaoğlu Tarihi, (1985), Haz.: Nihal Atsız, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları

Barfield, Thomas, (1989), **The Perilous Frontier** Cambridge: Mass., B. Blackwell

Barthold, V. V., **Moğol İstilasına Kadar Türkistan** Hz. H. D. Yılmaz, Ankara: TTK

Emecen, Feridun, (1997), "Osmanlı'nın Batı Anadolu Türkmen Beylikleri Fetih Siyaseti: Saruhan Beyliği Örneği", E. Zachariadou (ed.) **Osmanlı Beyliği 1300-1389** çev.: G. Ç. Güven-İ. Yerguz-T. Altınova, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Fletcher, J., (1979-1980), "Turco-Mongolian Monarchic Tradition in the Ottoman Empire", **Harvard Ukranian Studies** 3 (4), 236-251.

Fletcher Joseph, (1986), The Mongols: "Ecological and Social Perspectives", **Harvard Journal of Asiatic Studies**, (46), 11-50.

Golden, P., (2000), "'I will give the people unto thee': The Cinggisid Conquests and Their Aftermath in the Turkic World", **Journal of the Royal Asiatic Society**, 1(10), 21-41.

Imber, Colin, (2006), **Osmanlı imparatorluğu 1300-1650,** çev.: Şiar Yalçın**,** İstanbul: Bilgi Üniversitesi.

İnalcık, Halil, (1959), "Osmanlılar'da Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hâkimiyet Telakkisiyle İlgisi", **SBF Dergisi**, (14), 68-94.

-----, (1973), **The Ottoman Empirç the Classical Age, 1300-1600** New York: Praeger Publishers.

-----, (1997), "Osman Gazi'nin İznik Kuşatması ve Bafeus Muharebesi", E. Zachariadou (ed.), **Osmanlı Beyliği 1300-1389**, çev.: G. Ç. Güven-İ. Yerguz-T. Altınova, İstanbul: Tarih Vakfı.

-----, (2000), "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Meselesi", O. Özel ve M. Öz (der.) **Söğütten İstanbul'a**, Ankara: İmge Yayınevi, 225-243.

-----, (2000), "**Âşıkpaşazâde Tarihi** Nasıl Okunmalı?", O. Özel ve M. Öz (der.) **Söğütten İstanbul'a**, Ankara: İmge Yayınevi, 119-145

Hassan, Ümit, (2001), **Osmanlı: Örgüt-İnanç-Davranış'tan Hukuk-İdeoloji'ye,** İstanbul: İletişim.

Kafadar, Cemal, (1996), **Between Two Worlds,** California: University of California Press, Ltd.

Khazanov, Anatoly M., (1994), **Nomads And The Outside World** Madison: University of Wisconsin Pres.

Krader, L., "Feudalism and the Tatar Polity of the Middle Ages", **Comparative Studies in Society and History**, Vol. 1., (1958) pp. 76-99.

Köprülü, Fuat, (1972), **Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu**, Ankara: Başnur Matbaası.

Kunt, Metin, (1988), "Siyasal Tarih (1300-1600)", Sina Akşin (ed.), **Türkiye Tarihi,** İstanbul: Cem Yayınevi.

Sh. Bira, (1999), "The Mongols and Their State in Twelfth to the Thirteenth Century", M. S. Asimov-C. E. Bosworth **(**eds.), **History of Civilizations of Central Asia**, Motilal Banarsidass Publishers Private Limited, Delhi.

Sultanov, T. I., (2001) **Lifted Up on the White Khoshma: Ghengis Khan's Descendants**, Almaty: Daik Pres.

Lattimore, Owen, (1940), **Inner Asian Frontiers of China** Boston: Beacon Press.

Lefort, Jacques, (1997), "13. Yüzyılda Bitinya" E. Zachariadou (ed.), **Osmanlı Beyliği 1300-1389**, çev.: G. Ç. Güven-İ. Yerguz-T. Altınova, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997.

Lındner, Paul, (2000), **Orta Çağ Anadolusu'nda Göçebeler ve Osmanlılar**, İmge Yayınevi, Ankara.

Moğolların Gizli Tarihi, (1995), Haz.: Prof. Dr. Ahmet Temir, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Morgan, David, (1986), **The Mongols,** Oxford: Basil Blackwell.

Togan, İsenbike (1991), "Ottoman History by Inner Asian Norms", **The Journal Of Peasant Studies**, (18), 185-210.

-----, (1998), **Flexibility and Limitation in Steppe Formations,** Leiden: Koninklijke Brill nv.

-----, (2002) "Çingiz Han ve Moğollar," Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca (Yayınları), **Türkler**. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, Cilt: 8, 235-255.

Togan, Zeki Velidi, (1970), **Umumi Türk Tarihine Giriş,** İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.

OSMANLI DEVLETİ'NDE İÇ GÜVENLİĞİN DÖNÜŞÜMÜ: ZAPTİYE TEŞKİLATI'NDAN JANDARMA'YA

SÖNMEZ, Ali
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

ÖZET

Tanzimat Fermanı'ndan sonra kurulmaya başlanan zaptiye teşkilatı, 1840-1879 yılları arasında gerek İstanbul, gerekse Anadolu ve Rumeli vilayetlerinde kamu düzeninin sağlanması ve güvenliğin temininde önemli bir rol oynadı. 1846 yılında Zaptiye Müşiriyeti'nin kurulmasından sonra teşkilat müşiriyetin idaresine verildi. İmparatorluktaki idarî, malî, sosyal ve siyasi gelişmelere bağlı olarak 1846, 1861, 1864, 1869 ve 1870'de teşkilatın görev ve sorumluluklarını tanımlayan nizamnâmeler yürürlüğe kondu.

1875 ve 1876 yıllarında meydana gelen Balkan isyanlarının yanı sıra, bu ayaklanmalar vesilesiyle Avrupalı güçlerin iç güvenliğin sağlanması noktasında Bâbiâlî üzerinde artan baskısı Tanzimat'tan bu yana süre gelen tek merkezli iç güvenlik anlayışının değişmesine yol açtı. Bu sebeple, 1876 yılı sonlarından itibaren, başta İngiliz General Valentine Baker (Baker Paşa) olmak üzere, İngiltere ve Fransa'dan yabancı subaylar getirildi. 1878 yılında Jandarma Teşkilatının kuruluş çalışmalarını gerçekleştirmek üzere Baker Paşa başkanlığında bir Jandarma Heyeti kuruldu. Ancak bu heyetin çalışmalarının sonuçları beklenmeden ülke genelinde görev yapan zaptiye birlikleri 1879 yılında Jandarmaya çevrilerek Seraskerliğe bağlandı.

Anahtar Kelimeler: Zaptiye Teşkilatı, Tanzimat, polis, jandarma, iç güvenlik, Valentine Baker, Baker Paşa.

ABSTRACT

Transition of Domestic Security in The Ottoman Empire: From Zaptieh Organisation To Gendarme

Zaptieh (police) organization, which was started to found after the Tanzimat Decree of 1839, played an important role in maintaining public order and providing security both in Istanbul and Anatolia and Rumelia provinces from 1840 to 1879. After the formation of the *Zaptiye Müşiriyeti* (Police Marshalship) in 1846, the zaptieh functions were given there. In accordance with administrative, financial, social and political changes in the Empire, zaptieh regulations defining the tasks and responsibilities of the organization was put into force in 1846, 1861, 1864, 1869 and 1870 respectively.

As well as insurrections in the Balkans in 1875 and 1876 and increasing pressure of the Great powers under the pretext of the Balkan mutinies on the Sublime Porte to guarantee domestic security caused to change centralist domestic security application which was into practice since the beginning of the Tanzimat period. For this reason, the Sublime Porte began to import foreign officers from the Great Britain and France to regulate the zaptieh organization from the last months of 1876 on. The first one of them was English General Valentine Baker (Baker Pasha). Under the chairman of Baker Pasha a gendarme commission was founded in 1878 to prepare the preconditions of the establishment of the Gendarmerie Organization. However, zaptieh troops in the whole empire were converted to gendarmes and joined to the *Seraskerlik* (Ministry of Military Issues) in 1879, without waiting to see the outcomes of works of the commission.

Key Words: Zaptieh Organization, Tanzimat, police, gendarme, domestic security, Valentine Baker, Baker Pasha.

Tanzimat sürecinin en önemli özelliği, iç güvenliğin mümkün olduğunca merkezi sisteme dâhil edilmeye çalışılması veya merkezi iç güvenliği kurma çabaları olarak açıklanabilir. Bu döneme kadar pek çok kurum tarafından sağlanmaya çalışılan güvenlik uygulamaları Tanzimat'ın ilanı ile birlikte merkezi bir anlayışla yeni baştan ele alındı. 1840 yılından itibaren, iç güvenlik işlerinde görev yapan Derbentçilik, Martolosçuluk, Köprücülük vs. kurumlar kaldırıldı[1]. Ardından zabitleri doğrudan merkezden atanan ve valilerin emrinde görev yapacak zaptiye birlikleri Anadolu ve Rumeli'de oluşturulmaya başlandı[2]. 1844 yılında ise uzun yıllardır tasviye edilmeye çalışılan tımarlı sipahi örgütü kaldırılarak[3], sipahilerden uygun olanların zaptiye birliklerine katılmaları sağlandı. 1846 yılında Zaptiye Müşiriyeti'nin kurulması[4] ve zaptiye birliklerinin bu kuruma bağlanması ile de *Tevhid-i Zabıta* adı verilen merkezî iç güvenlik anlayışına geçiş, genel hatlarıyla tamamlandı.

Zaptiye Teşkilatını Düzenleme Çabaları (1846-1870)

En önemli görevi iç güvenliğin sağlanması için gerekli olan düzenlemeleri görüşmek ve uygulamak olan müşiriyet, halkın rahat ve huzur içerisinde

[1]Mustafa Nuri Paşa, (1992), **Netayic ül-Vukuat**, (Sadeleştiren: Neşet Çağatay), C. III-IV, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara: 291; Orhonlu, Cengiz, (1990), **Osmanlı İmparatorluğunda Derbent Teşkilatı**, Eren Yayınları, İstanbul: 155.

[2]Tanzimat dönemi zaptiye birliklerinin kuruluşuna dair geniş bilgi için bkz; Sönmez, Ali, (2006) "Tanzimat'ın İlanı Sırasında İç Güvenliğin Niteliği ve Uygulamaları Üzerine", **Askeri Tarih Araştırmaları, Genelkurmay ATASE ve Denetleme Başkanlığı Yayınları**, 7, 43-53.

[3]Cevd.et Zaptiye, No: 2923, 6 Safer 1260/26 Şubat 1844.

[4]Takvim-i Vekâyi, (TV) Sayı: 297, 18 Safer 1262/15 Şubat 1846; Ergin, Osman Nuri, (1922), **Mecelle-i Umûr-ı Belediye**, II, İstanbul: 887.

yaşayabilmesini kolaylaştıracak nizamname ve tasarıları hazırlayacaktı. Müşiriyet, iç güvenliğin sağlanmasına yönelik görevlerini başkentte doğrudan doğruya kendisinin idaresinde, taşrada ise mülki idarecilerin emrinde oluşturulacak olan zaptiye birlikleri vasıtasıyla yapacaktı[5]. Bu birliklerin kimlerden teşekkül edeceği ve özlük işleriyle ilgili düzenlemeler de yetkisi dâhilinde bulunacaktı.

Bu amaçlar doğrultusunda çalışmalarına başlayan Zaptiye Müşiriyeti, ilk iş olarak "*Zaptiye Askerine Dair Nizâmât"*[6] başlığını taşıyan nizamname hazırladı. Zaptiye birliklerinin kuruluş, görev ve sorumluluklarını belirleyen nizamname, 1840 yılından beri Anadolu ve Rumeli'de faaliyet gösteren birliklerin daha düzenli çalışması ve denetlenebilmesine yönelik hükümleri içerirken, uygulamada öncelik kesin denetimin sağlandığı bölgelere verildi. Yüzyıllardır güvenlik uygulaması farklı tarzda yürütülen İstanbul ise söz konusu nizamnamenin kapsamı dışında bırakıldı[7].

Müşiriyet'in kuruluşu sonrasında yapılan çalışmalar iç güvenliğin sağlanmasına yönelik olarak görece bir gelişmenin yaşanmasına sebebiyet vermişse de, özellikle taşrada görev yapan zaptiye birliklerinin yeni nizamname gereğince kurulması pek kolay olmadı. Devletin en büyük sıkıntısı birliklerin kurulması için gerekli olan nakit para ihtiyacıydı. Nizamname hükümleri gereğince taşra ve İstanbul'da oluşturulacak zaptiye birlikleri için gerekli meblağ hesaplandığında yaklaşık on dört bin keselik açık olduğu anlaşılınca, bu açığın bir kısmının tımarlıların emeklilik işlemlerinden yapılan tasarrufla kapatılması düşünüldü[□]. Ancak 1850 yılına gelinmesine rağmen Trabzon[8], Karasi, Saruhan, Bolu, Karahisar-ı Sahip[9], Erzurum[10] ve Diyarbakır'da[11] tımarlıların emeklilik işlemleri halen devam ediyordu. Zaptiye birliklerinin kurulabildiği yörelerde ise klasik alışkanlıklar sürmekteydi. Nitekim 1849 tarihinde yürürlüğe konan Eyalet Meclisleri Nizamnamesinin 18. ve 19. maddelerinde zaptiye erlerinin güvenlik, mülkiye ve vergi tahsili işleri dışında, şunun bunun özel hizmetlerinde çalıştırılmamaları, belirlenen sayıdan az veya çok nefer istihdam edilmemesi, bunların karşılıksız olarak halktan yem ve

[5] Zaptiye birliklerinin düzenlenmesine ilişkin geniş bilgi için bkz; Sönmez, Ali, (2006), "Zaptiye Teşkilatı'nın Düzenlenmesi (1840-1869)", **Ankara Üniversitesi D. T. C. F Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi,** 39, Ankara: 199-219.

[6] Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Esas Evrakı (BOA, Y. EE), 36/1, 17 Zilka'de 1262/7 Kasım 1846.

[7] Zaptiye Müşiriyeti'nin teklifiyle, İstanbul'daki zaptiye birliklerinin asâkir-i nizâmiye usulü üzere bölükler şeklinde düzenlenmesine karar verilmişti. Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Mesâil-i Mühimme (BOA, İ. MSM), 134, 1 Safer 1263/18 Ocak 1847

[8] BEO, A. AMD, 16/44, 29 Safer 1266/14 Ocak 1850.

[9] Babıâli Evrak Odası Sadaret Divân-ı Hümâyûn Mühimme Kalemi (BEO. A. DVN. MHM), 8A/92-1, 4 Rebî'ül-âhir 1266/17 Şubat 1850.

[10] BEO, A. AMD, 8/61, 17 Recep 1265/9 Haziran 1849.

[11] Babıâli Evrak Odası Sadaret Divân Kalemi (BEO. A. DVN), 76/36, 4 Cemâziyye'l-âhir 1268/26 Mart 1852.

yiyecek almamaları ve yol güvenliğini mutlaka sağlamaları gibi hususların altı bir kez daha çizilmekteydi.[12]

Yapılan tüm uyarılara rağmen somut gelişmeler olmaması üzerine, zaptiye birliklerinin düzenlenmesine yönelik çalışmalar 1850 yılından itibaren tekrar başladı. Öncelikle Sami ve İsmet Paşalar Anadolu'ya gönderilerek[13], kendilerinden zaptiye askerlerine ait masrafların doğru olup olmadığının araştırılması istendi.[14] Zaptiye birliklerine ilişkin bir diğer çalışma ise Zaptiye Müşiriyetince başlatıldı. Müşiriyet, nizamname hükümleri gereğince imparatorluk genelinde her yörenin kendi ihtiyacı nispetinde zaptiye tertip etmesi usulünün suiistimal edildiğinden bahisle, taşradaki birliklerin Dersa'âdet asâkir-i zaptiyesi usulünce yani tabur ve bölük şeklinde teşkilatlanması gerektiğini belirtmekteydi. Böylece zaptiye miktarı net olarak bilinecek ve zaptiyelerin gereğinden az veya çok istihdamı da önlenebilecekti. Üstelik bu yöntemle belli bir sayıda tutulacak birliklerin devlete olan maliyeti de azalacaktı. Müşiriyetin bu teklifi Meclis-i Vâlâ tarafından görüşüldü ve esaslarının belirlenmesi için bir komisyonun kurulmasına karar verildi.[15]

Zaptiye Müşiri'nin başkanlığında Meclis-i Vâlâ'da toplanan komisyon, çalışmalarını 11 Ağustos 1851 tarihinde sonuçlandırdı[16]. Buna göre, Anadolu, Rumeli, Arabistan ve Cezâyir-i Bahr-i Sefid'de toplamı 14 alaydan oluşacak birlikler kurulmasına ve zaptiye miktarının 29. 288 kişiden ibaret olmasına karar verildi. Komisyon, görev yapacak zaptiye miktarının az göründüğünü kabul etmekle birlikte, yeni kurulacak alayların derli toplu olmasından dolayı asayişin sağlanması hususunda sorun çıkmayacağını ve böylece geçici nefer istihdamına da gerek kalmayacağını düşünmekteydi. Üstelik bu uygulama ile hangi yörede ne kadar zaptiyenin görev yaptığı daha kolay takip edilerek hem ekonomik olarak önemli oranda tasarruf sağlanacak hem de taşra yöneticilerinin suiistimalleri engellenebilecekti.

Ancak kısa süre içerisinde tüm imparatorluk geneline uygulanması düşünülen yenilikler, Kırım harbi ve ortaya çıkan savaş şartları dolayısıyla ertelenmek zorunda kaldı. Üstelik savaş ortamında eşkıyalık faaliyetlerinin artması ve bunlar

---

[12] Çadırcı, Musa, (1985), "Eyalet ve Sancak Merkezlerinde Meclislerin Kurulması", **Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan, Türk Tarih Kurumu Yayınları**, Ankara: 257-277; Çadırcı, Musa, (1997), **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, Türk Tarih Kurumu, Ankara: 321.

[13] BEO, A. AMD, 25/67, 17 Muharrem 1267/22 Kasım 1850.

[14] Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrâde Dahiliye (BOA, İ. DH), 14137, 3 Recep 1267/5 Mayıs 1851.

[15] Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrâde Meclis-i Vâlâ (BOA, İ. MV), 5481, 17 Zilka'de 1266/24 Eylül 1850.

[16] Babıâli Evrak Odası Sadaret Mektûbî Kalemi, Meclis-i Vâlâ (BEO, A. MKT. MVL), 44/14, 13 Şevval 1267/11 Ağustos 1851. Ayrıca konuyla ilgili Sadaretten Zaptiye Müşiriyeti'ne yazılan takrir için bkz; Babıâli Evrak Odası Sadaret Mektûbî Kalemi, Nezâret ve Devâir (BEO, A. MKT. NZD), 40/59, 15 Şevval 1267/13 Ağustos 1851.

karşısında zaptiye askerlerinin sayısını arttırmak isteyen taşra yöneticilerinin talepleri, zaptiye miktarını belli bir sayıda tutma eğiliminde olan merkezi yönetimi zor durumda bıraktı[17]. 1856 yılına gelindiğinde zaptiye miktarını azaltmak şöyle dursun, ülke genelinde zaptiye askeri sayısı hemen hemen üçte bir oranında arttı.

1851 yılında alınan kararları uygulama alanına koymak üzere çalışmalar ancak Islahat Fermanı sonrası başlayabildi. Hükûmet öncelikle, savaş şartları dolayısıyla pek çok bölgede kendilerinin izni olmadan zaptiye kaydı yapıldığını, merkezin onayı olmadan görevlendirilen zaptiyelere bundan böyle maaş ödenmeyeceğini vilayetlere gönderdiği yazıyla bildirdi[18]. Aynı şekilde zaptiye memurlarının hizmetlerinde kayıtsız davranmalarının engellenmesi hususunda Zaptiye Müşiriyeti uyarılarak[19], taşrada zaptiye neferleri ve zabitlerinin uygunsuz hareketlerinin önlenmesine dair çalışma yapılması valilerden istendi.[20] Bu çalışmaların ardından ise zaptiye teşkilatında yapılacak değişiklikleri görüşmek üzere Seraskerlik makamında bir komisyon oluşturuldu.[21]

Komisyon tarafından 5 Şubat 1861 tarihinde hazırlanan rapora göre,[22] ahalinin birliklere ilişkin şikâyetlerinin arttığı, kayıtlı zaptiye miktarının 60-70 bin kadar olmasına ve pek çok masraf yapılmasına rağmen birliklerin düzenli çalışamadığının anlaşıldığı belirtiliyordu. Mevcut zaptiyelerin askeri usule göre yani alay ve tabur esasına göre düzenlenmesi hâlinde 32 bin civarında zaptiye askerinin güvenliği sağlamak için yeterli olacağı belirtilen raporda, elbise ve silahlarına ait masrafların kendi maaşlarından kesilmesinin zaptiyelerin halktan yem ve yiyecek almak gibi birtakım uygunsuz işlere girişmelerine sebep olduğu ve bu nedenle de silah ve elbise masraflarının hazineden karşılanmasının yerinde olacağı vurgulanmaktaydı. Komisyon çalışmasında ayrıca, zaptiye birliklerinin düzenli çalışabilmesi için süratle bir nizamname hazırlanmasının yerinde olduğu kararına varıldı. Çok geçmeden de zaptiye birliklerinin alay ve tabur şeklinde teşkilatlanmasını içeren nizamname 24 Nisan 1861 tarihinde yayınlanarak

[17] Savaşın başlamasının ardından, Erzurum, Edirne, Adana, Trabzon Eyaletleri ile Kars, Hakkari, Kaza-i Erba'a sancakları da dahil olmak üzere çeşitli bölgelerden zaptiyelerin miktarının arttırılmasına ilişkin çok sayıda başvuru olmuştur. BOA, İ. MV, 11630, 25 Safer 1270/27 Kasım 1853; BOA, İ. MV, 11836, 8 Rebî'ül-âhir 1270/8 Ocak 1854; BOA, İ. MV, 12531, 3 Şaban 1270/1 Mayıs 1854; BOA, İ. MV, 12789, 24 Ramazan 1270/21 Haziran 1854; BOA, İ. MV, 14589, 8 Zilhicce 1271/21 Ağustos 1855.

[18] Sofya'da izinsiz olarak görevlendirilen zaptiyelerin maaşları kesilmişti. BEO, A. MKT. UM, 276/13, 3 Şaban 1273/29 Mart 1857. Benzer bir örnek Siroz içinde geçerlidir. BEO, A. MKT. UM, 281/26, 13 Ramazan 1273/7 Mayıs 1857.

[19] BEO, A. MKT. NZD, 186/36, 8 Şevval 1272/12 Haziran 1856.

[20] BOA, İ. MV, 16545, 10 Muharrem 1274/30 Ağustos 1857.

[21] BEO, A. MKT. NZD, 333/42, 16 Cemâziyye'l-evvel 1277/30 Kasım 1860.

[22] BEO, A. AMD, 93/75, 24 Recep 1277/5 Şubat 1861.

yürürlüğe konuldu[23]. Kısa bir süre sonra da bu kez zaptiye alaylarının mülki ve askeri vazifelerini ayrıntıları ile düzenleyen bir yönetmelik yayınlandı.[24]

Ancak 1864 yılında öncelikle Tuna Vilayetinde, 1867 yılında ise tüm ülkede uygulamaya konan vilayet sistemindeki yenilikler, zaptiye teşkilatının görev ve sorumluluklarının yeni baştan düzenlenmesini gündeme getirdi. Nitekim 1869 yılında Şura-yı Devlette konuyla ilgili olarak yapılan görüşmelerde, bu tarihe kadar yapılan çalışmaların son derece önemli olduğu vurgulanmakla birlikte, eski eyalet sistemi sırasında yürürlüğe konulan Nizamname'nin birçok maddesinde değişiklik yapma gereğinin ortaya çıktığı ve bu sebeple de yeni bir nizamname layihasının kaleme alındığı belirtilmekteydi[25]. Böylece, vilayet sisteminde yapılan değişikliklerin etkisiyle, 1869-1870 yılları arasında birbiri ardınca yayınlanan nizamname ve yönetmeliklerle[26] zaptiye teşkilatı yeni baştan düzenlendi[27].

Zaptiye Birliklerinin Jandarmaya Çevrilmesi

Yukarıda belirtmiş olduğumuz gibi, 1846-1870 yılları arasında yapılan çalışmalar sayesinde zaptiye teşkilatı Rumeli'de Edirne, Bosna, Prizrin, Selanik, Tuna, Yanya, İşkodra, Anadolu'da ise Aydın, Ankara, Erzurum, Adana, Hüdavendigar, Sivas, Trabzon, Kastamonu, Konya, Bağdat, Cezayir-i Bahri Sefid, Hicaz, Halep, Suriye, Trablusgarp, Girit, Lübnan, Kudüs ve Kıbrıs olmak üzere toplam 26 bölgede kurularak,[28] teşkilatın görev ve sorumlulukları belirlendi.

Ancak 1870'lerin başından itibaren siyasi ve ekonomik durumun hızla kötüye gitmesi, diğer tüm alanlarda olduğu gibi iç güvenliği de fazlasıyla etkiledi. Özellikle de yaklaşık otuz yıldır düzenlenmeye çalışılan ve fakat bu derece ağır krizlere uygun yapısal donanıma sahip olmayan zaptiye teşkilatını. Her şeyden evvel kuruluşu gereği polis- jandarma vazifesini aynı anda yapmaya çalışan ve genel olarak şehir merkezinde konuşlandırılan zaptiye teşkilatı, kırsal alanda meydana gelen eşkıyalık, isyan ve benzeri olaylara müdahalede yeterince etkili

[23] BOA, YEE, 36/3, 13 Şevval 1277/24 Nisan 1861. TV, 614, 21 Zilhicce 1277/30 Haziran 1861.

[24] BOA, Y. EE, 36/7, tarihsiz.

[25] Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrâde Meclis-i Mahsus (BOA, İ. MMS), 1538, 2 Rebiyülevvel 1286/12 Haziran 1869.

[26] 1869 yılında yapılan ilk düzenleme *Asâkir-i Zaptiye Hakkında Nizamname* adıyla yürürlüğe girmiş (Düstur, (1289), I. Tertip, II, İstanbul: 728-733.); hemen akabinde zaptiye birliklerinin mülki (Düstur, (1289), I. Tertip, II, İstanbul: 740-746.) ve askeri (Düstur, (1289) I. Tertip, II, İstanbul: 734-740.) görevlerine dair yönetmelikler çıkarılmıştır.

[27] 1869-1870 yılları arasında zaptiye teşkilatıyla ilgili yapılan düzenlemeler ayrıntıları ile bilinmekte olup, şu çalışmalara bakılabilir. Tongur, Hikmet, (1946), **Türkiye'de Genel Kolluk Teşkili ve Görevlerinin Gelişimi**, İç İşleri Bakanlığı Emniyet Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara; Alyot, Halim, **Türkiye'de Zabıta (Tarihi Gelişim ve Bugünkü durum)**, İç İşleri Bakanlığı Yayınları, Ankara; Yağar, Hasan, (2002) "Osmanlı Polis Teşkilatı ve Yenileşme Süreci", **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, 13, Ankara : 629-651.

[28] Başbakanlık Osmanlı Arşivi Zaptiye Nezareti Evrakı, 2/88, 1285/1868-1869.

olamadı. Gerçi bu durum savaş veya isyanların yoğunlaştığı dönemlerin dışında pek fazla sorun yaratmamıştı. Ancak 1870'li yıllardan itibaren Balkanlarda görülen isyanları bastırmada etkisiz kaldığı açıktı.

Bu duruma, hemen aynı tarihlerden itibaren ekonominin hızlı çöküş trendi içerisine girmesi de eklenince, zaptiye teşkilatının çalışma düzeni iyice bozuldu. Nitekim Yanya Valisi Ahmed Rasim Hükûmet'e çektiği telgrafta, zaptiye memurları ve askerlerinin maaş alamadıklarından görevlerini terk ettiklerini yazmaktaydı. Bu durumu engellemek isteyen halkın kendi aralarında para topladığını belirten Ahmed Rasim, zaptiye askerlerinin maaşlarına bir miktar zam yapılması gerektiğini Hükûmete bildiriyordu. Aynı şekilde Halep'te maaşlarını alamamaları sebebiyle zaptiyelerin perişan oldukları, askerlerin zaptiye olduklarının ancak bellerindeki palaskalardan anlaşılabildiği ve duruma bir an önce çare bulunması isteniyordu.[29]

Bu gelişmelerin sonuçlarından biri, Avrupa Devletlerinin iç güvenliğe ilişkin yakınmalarının artması olarak kendini gösterdi. Devlet bir müdahale olabileceği endişesi ile 21 Şubat 1876'da vilayet valilerine gönderdiği talimatta, iç güvenliği sağlamakla görevli zabıta sisteminde yeni düzenlemelere gitmeleri tavsiyesinde bulunmaktaydı.[30] Beklenen süreç pek fazla gecikmedi. Osmanlı-Rus savaşıyla başlayan dönem, Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'nin iç işlerine daha fazla müdahale etmelerini mümkün kılan diplomatik bir zeminin ortaya çıkmasına sebep oldu.[31] Diplomatik zeminin en önemli baskı araçlarından birisi ise iç güvenlik ve iç güvenlik sisteminin yeni baştan tanzimiydi.

Aslına bakılırsa Osmanlı yöneticilerinin isteği de iç güvenliği sağlayabilecek yeni bir teşkilatın kurulmasına yönelikti. İç güvenliğin başarıyla sağlanması yabancı devletlerin güvenliği bahane ederek iç işlerine müdahale gerekçelerinin ortadan kalkması ve otoriteyi taşranın en ücra köşelerine kadar yaygınlaştırabilme anlamına gelmekteydi. Ancak, ülkede ne jandarma ve polis eğitimi yapılan bir okul, ne de bu işten anlayan bir kadro vardı.

Bunun üzerine iç güvenliğin kapsamlı bir şekilde ele alınarak, Avrupa'dan uzman subaylar getirilmesine karar verildi. İlk olarak, İngiltere Devleti Miralaylarından Valentine Baker, iç güvenlik meselesinin aksayan yönleri ve yapılacak düzenlemelerin mahiyetini tespit etmek üzere, 1877 yılı başında İstanbul'a çağrılarak, kendisinden bir rapor hazırlaması istendi.[32]

---

[29] Akyıldız, Ali, (2003), **Para Pul Oldu, Osmanlı'da Kağıt Para, Maliye ve Toplum**, İletişim Yayınları, İstanbul: 283.

[30] Davison, Roderich H., (1997), **Osmanlı İmparatorluğunda Reform,** (Çev: Osman Akınhay), 1, Papirüs Yayınevi, İstanbul: 91.

[31] Özbek, Nadir, (2004), "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Güvenlik, Siyaset ve Devlet, 1876-1909", **Türklük Araştırmaları Dergisi**, 16, İstanbul: 71.

[32] **BOA**, Y. EE, 222/10, 1294/1877.

Bu girişimi İngiltere ve Fransa'dan Jandarma hususunda diğer uzman subayların davet edilmesi izledi[33]. 1878 tarihinde ise Zaptiye Müşiriyeti bünyesinde Baker Paşanın başkanı olduğu bir Jandarma Heyeti oluşturuldu[34]. Heyetin en önemli görevi, Jandarma teşkilatının kuruluşuna dair çalışmaları yürüterek, bu konuda bir tasarı kaleme almaktı. Ancak bu tasarının tamamlanması beklenmeden, Said Paşa imzasıyla 20 Kasım 1879 tarihinde Seraskerliğe gönderilen tezkerede, şu emirler tebliğ edildi:

1. Asâkir-i Zaptiye'nin jandarma usulüne göre tertip ve teşkil edilerek, bir iller Jandarma Nizamnamesinin hazırlanması,

2. Bu nizamname hazırlanana kadar asâkir-i zaptiye işlerinin Zaptiye Nezaretinden alınarak Seraskerliğe bağlanması.

3. Zaptiye Nezareti'nin bundan sonra sadece İstanbul ve mülhakatının işlerine bakacağı.

4. İstanbul'da kurulacak olan Jandarma Meclisinde aza ve illerdeki jandarma birliklerinde öğretmen olarak yabancılardan birkaç kişinin istihdam edilmesi.[35]

Aynı konu üzerine Sadaret makamından illere yazılan bir emimamede ise iller zaptiyesinin Seraskerliğe ilhak edildiği ve bundan böyle zaptiye teşkilatına ait her türlü muamelenin illerle Seraskerlik arasında halledilmesi gerektiği bir kez daha yinelendi.[36]

Alınan bu kararlar neticesinde, Tanzimat dönemi ile başlayan merkezi güvenlik anlayışında köklü bir değişikliğe gidilmiştir. Buna göre zaptiye birlikleri Jandarmaya çevrilerek Seraskerliğe bağlanmış, Zatiye Müşiriyeti ise Nezaret ismini alarak Polisin yeni adresi olmuştur. Sadece iç dinamiklerin değil, aynı zamanda dış etkenlerinde şekillendirdiği bir çizgide ilerleyen bu değişiklikle devlet, bir yandan otoritesini İmparatorluğun her yanına hâkim kılmaya, diğer yandan ise dış siyaset dengelerini de gözeterek, büyük devletlerin müdahale imkânlarını mümkün olduğunca sınırlayıp kendisi için en uygun zemini hazırlamaya çalışmıştır.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Belgeleri

1. Bâb-ı Âli Evrak Odası

Sadaret Amedî Kalemi (**BEO**. A. AMD): 2/22, 8/61, 16/44, 25/67, 93/75.

Sadaret Divân-ı Hümâyûn Mühimme Kalemi (BEO. A. DVN. MHM): 8-A/92-1.

[33] Hikmet Tongur, a. g. e., s. 220; Halim Alyot, a. g. e., s. 114.
[34] Devlet Salnamesi, 1295/1878, s. 214.
[35] Halim Alyot, a. g. e., s. 113. Hikmet Tongur, a. g. e., s. 220.
[36] Halim Alyot, a. g. e., s. 113.

Sadaret Divân Kalemi (**BEO**. A. DVN): 76/36.

Sadaret Mektûbî Kalemi, Meclis-i Vâlâ (**BEO**. A. MKT. MVL): 44/14.

Sadaret Mektûbî Kalemi, Nezâret ve Devâir (**BEO**. A. MKT. NZD): 40/59, 186/36, 333/42.

Sadaret Mektûbî Kalemi, Umum Vilâyât (**BEO**. A. MKT. UM): 276/13, 281/26.

2. Cevd.et Tasnifi

Zaptiye: 2923.

3. İrade Tasnifi

Dâhiliye: 14137.

Meclis-i Mahsûs: 1538.

Meclis-i Vâlâ: 5481, 11630, 11836, 12531, 12789, 14589, 16545.

Mesâil-i Mühimme: 134.

4. Yıldız Tasnifi

Yıldız Esas Evrak (Y. EE): 36/1, 36/3, 36/7.

5- Zaptiye Nezareti Evrakı: 2/88

II. Basılı Kaynaklar

1. Düstur , (1289), 1. Tertip, I, İstanbul.

2. Devlet Salnamesi, (1278), İstanbul.

III. Gazeteler

Takvim-i Vekâyi, Sayı: 297, 614.

IV. Araştırma ve İncelemeler

Akyıldız, Ali, (2003), **Para Pul Oldu, Osmanlı'da Kağıt Para, Maliye ve Toplum**, İletişim Yayınları, İstanbul.

Alyot, Halim, **Türkiye'de Zabıta (Tarihi Gelişim ve Bugünkü durum)**, İç İşleri Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Çadırcı, Musa, (1985), "Eyalet ve Sancak Merkezlerinde Meclislerin Kurulması", **Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan, Türk Tarih Kurumu Yayınları**, Ankara: 257-277.

-----, (1997), **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Davison, Roderich H., (1997), **Osmanlı İmparatorluğunda Reform,** (Çev: Osman Akınhay), 1, Papirüs Yayınevi, İstanbul.

Ergin, Osman Nuri, (1922), **Mecelle-i Umûr-ı Belediye**, II, İstanbul.

Mustafa Nuri Paşa, (1992), **Netayic ül-Vukuat**, (Sadeleştiren: Neşet Çağatay), III-IV, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Orhonlu, Cengiz, (1990), **Osmanlı İmparatorluğunda Derbent Teşkilatı**, Eren Yayınları, İstanbul.

Özbek, Nadir, (2004), "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Güvenlik, Siyaset ve Devlet, 1876-1909", **Türklük Araştırmaları Dergisi**, 16, İstanbul.

Sönmez, Ali, (2006), "Tanzimat'ın İlanı Sırasında İç Güvenliğin Niteliği ve Uygulamaları Üzerine", **Askeri Tarih Araştırmaları, Genelkurmay ATASE ve Denetleme Başkanlığı Yayınları**, 7, Ankara: 43-53.

-----, (2006), "Zaptiye Teşkilatı'nın Düzenlenmesi (1840-1869)", **Ankara Üniversitesi D. T. C. F. Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi,** 39, Ankara: 199-219.

Tongur, Hikmet, (1946), **Türkiye'de Genel Kolluk Teşkili ve Görevlerinin Gelişimi**, İç İşleri Bakanlığı Emniyet Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara.

Yağar, Hasan, (2002) "Osmanlı Polis Teşkilatı ve Yenileşme Süreci", **Türkler**, **Yeni Türkiye Yayınları**, 13, Ankara : 629-651.

BİR OSMANLI EL YAZMASINA GÖRE XVI. YÜZYIL OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA MESLEKLER

SÜSLÜ, Özden-URFALIOĞLU, Nur
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

ABSTRACT

Professions of Ottoman Empire in the XVIth Century According to an Ottoman Manuscript

A XVIth century Ottoman manuscript, which was called Metali'üs Saade, was prepared by Sidi Muhammed İbnî Hasan al Saudî in the name of Fatma Sultan/to present to Fatma Sultan, the daughter of Sultan Murad III, is in the Bibliotheque Nationale, Paris, France. The manuscript has been brought from Cairo to France by Napoleon Bonaparte. It contains two main chapters and 72 secondary chapters on the first main chapter. The first main chapter's subject is astrology. There are also some miniatures which are defining the 12 different signs of zodiacs and some architectural miniatures such as Umeyyed Mosque.

Everybody had a profession/Job during the Ottoman Empire and having a profession was a honorable duty. We called "esnaf" which were buying something on their own shop or were making handicrafts. Esnafs were connected to the a religious order which was called "Tariki Fütüvvet". Tariki Fütüvvet was a religious order of bravery, courage and handicraft from the beginning of the Ottoman Empire and the 17th century. After 17th century, the esnaf guilds were established. Futuvvetnames were law boks which were containing islamic rules and laws for esnafs which should follow. In the futuvvetnames, we can learn some informations about the professions of prophets and the prophets were also head of their professions. And Ottoman sultans also had a profession. There are two pages, which are about professions, in the Metali'üs Saade. Every profession was defined with a miniature. The manuscript also contains some informations between astrology and professions.

In the paper, Metali'üs Saade will be introduced and then the miniatures of professions the manuscript and the profession groups' situation on the Ottoman society will be explained.

Key Words: Manuscript, XVIth century, Ottoman, miniature.

Bugün Fransa'da bulunan **Metali'üs Saade** adlı eser, Sidi Muhammed İbnî Hasan al Saudî'nin Sultan III. Murad'ın kızı Fatma Sultan'a hediye edilmek

üzere hazırlamış olduğu, iki bölümden oluşan, 16. yüzyıla ait bir el yazmasıdır. El yazması Napoleon Bonaparte tarafından Kahire'den Fransa'ya getirilmiştir. El yazmasının birinci bölümü astroloji ile ilgilidir ve 72 alt bölüm/ara başlıktan oluşmaktadır. Eserde ayrıca 12 burcu tanımlayan minyatürler, Emeviye Camii gibi bazı yapılar ile ilgili mimari betimlemeler de yer almaktadır. Bu eserin bir kopyası New York'taki Pierpont Morgan kitaplığındadır ve aynı tarihte yapılmıştır. Yine meslekler ve gezegenlerle ilgili olarak yapılmış ve incelediğimiz minyatürlü el yazmasına benzeyen en eski örneklerden biri ise 1399 tarihli Kitabü'l bülhan'dır (And, 1998: 349-350.).

Metali'üs Saade adlı eser, Fransa , Paris, Bibliotheque Nationale'de Sup. Turc. 242 de kayıtlıdır ve 32-33. sayfalarında 56 küçük figür, 7 gezegen ile farklı sanat ve meslekler tasvir edilmektedir (Blochet, 1914-1920: 308; Stchoukine, 1966: 1520-1622: Baer, 1967; Berthier, 1983: 52; Süslü, 1995, s. 272.) Meslekleri gösteren bu sayfaların başında "Kevâkib-i Sebânin Herbirine Ne Makûle Kimesne ve Ne Makûle Tâifelere Mensûbdur Ânı Beyân Eder." denilmektedir. Yani gökteki yıldızların/gezegenlerin her birinin ne anlama geldiği ve her taifenin/meslek grubunun hangi yıldıza/gezegene mensup olduğunu gösterir denilmektedir. Ellialtı kare yatay olarak sekiz, dikey olarak yedi kare olarak düzenlenmiştir. En sağda, yukarıdan aşağıya ilk sütunda yedi gezegen bulunmaktadır. Gezegenlerin karşısına gelen yatay sekiz karede ise meslekler ve sanatlar yer almaktadır (**Resim 1, bkz.:** s. 3151). Buna göre; Birinci sırada sağdan sola doğru sırasıyla ilk karede, **Zuhal (Satürn)** gezegenini temsilen yapılan minyatürde, Zuhal'in karanlıkla, siyah renkle, kötü kokularla tanımlanmasından dolayı , bir Bursa kemeri içinde düz lentolu, lokmalı parmaklıklı bir pencere önünde elinde balta veya orak benzeri bir alet tutan zenci veya esmer tenli, sakallı, bedeninin üst kısmı çıplak, altında üzeri minik desenli kırmızı bir pantolon bulunan bir erkek betimlemesi ile tanımlanmaktadır. **Zuhal (Satürn);** Muntazam çalışan, kanaatkar, kuvvetli, ciddi, sözüne sadık kişileri ve bazı meslekleri temsil eder. Bu gezegendeki meslek grupları; demirci, dıvarcı/duvarcı, ateşbaz, ziftçi, hamal, lağımcı ve debbağdır. İkinci kare, **demirciyi** temsil eder. Bu minyatürde yine Bursa kemeri içinde düz lentolu, lokmalı parmaklıklı bir pencere önünde diz çökmüş olarak oturan, başında beyaz bir başlık, üstünde kırmızı renkli minik desenli ve beyaz kuşaklı bir giysi, önünde bir örs ve elinde de çekiç bulunan bir betimleme vardır. Demirci; Madenleri elle döverek biçimlendiren sanatkardır. Osmanlı Sarayı'na bağlı bir demir dökümhanesi mevcut olup, bu dökümhanede baş dökümcü ve ustalar vardı. Üçüncü kare, **duvarcıyı** temsil eder. Bu minyatürde, duvar önünde diz çökmüş olarak oturan, beyaz başlıklı, sarı giysili, elinde çekiçle duvarda bir işlem yapan bir betimleme vardır. Dıvarcı/Duvarcı/Duvar delici; inşaat işlerinde toprak kazmak malzeme taşımak veya harç yapmak gibi işlerle uğraşan kişilerdi ve bu grupların başında bulunan kişiye kol başı denirdi. Dördüncü kare, **ateşbazı** yani havai fişek yapımcısını temsil eder (**Resim 2, bkz.:** s. 3152) Minyatürde, bir fırın önünde diz

çökmüş, beyaz başlıklı, kırmızı giysili, bıyıklı bir figür bulunmaktadır. Ateşbaz aynı zamanda sünnet düğünlerinde sabaha karşı pamuk yakarak oynanan oyundaki kişilere verilen addır. Ayrıca sanat gösteren oyuncu demektir (Pakalın, 1971: 13.). Beşinci kare **ziftçiyi** temsil eder (**Resim 3, bkz.:** s. 3152). Bu minyatürde ayakta yarı eğilmiş vaziyette, sarı giysili, beyaz başlıklı, bıyıklı, önünde siyah asfalt/zift benzeri bir madde ile uğraşan bir betimleme vardır. Ziftçi; tersanelerde tuğladan yapılan zift ocaklarında kazanlarda zift kaynatan kişidir. Altıncı kare **hamalı** simgeler (**Resim. 4, bkz**.:s. 3152). Bu minyatürde, beyaz başlıklı, kırmızı giysili, kırmızı ayakkabılı, bıyıklı, sırtında yük taşıyan bir betimleme vardır. Hamal; yük taşıyarak geçimini sağlayan küçük esnaf grubudur. Osmanlı Dönemi'nde hamallar bölge bölge teşkilatlanırdı ve bölge yöneticilerine hamalbaşı denirdi. Yedinci kare **lağımcıyı** simgeler. Bu minyatürde, beyaz başlıklı, kolları sıvalı beyaz giysili, kırmızı ayakkabılı, bıyıklı, sakallı, elinde kazma ile yeri kazan bir figür bulunmaktadır. Lağımcı; kaleleri düşürmek veya düşmanın ordugahına zarar vermek maksadıyla lağım kazanlar için kullanılan isimdir. Lağımcılar aynı zamanda ordunun korunması ve savunması için istihkamlar yaparlardı. Osmanlı'da bu işleri yapmak üzere lağımcı ocağı adlı teşkilat vardı. Reislerine de lağımcıbaşı denirdi. Lağımcı tımarları ve lağımcı zeametleri olarak adlandırılırlardı. Kuşatılan kaleleri düşürmek için lağım açma ile görevli kişiler her iki grupta da sefere atlı olarak katılırdı (Pakalın, 1971: 352). Sekizinci kare **debbağı** yani dericiyi simgeler. Bu minyatürde, beyaz başlıklı, kolları sıvalı kırmızı giysili, bıyıklı, bir leğenin içinde bulunan bir figür bulunmaktadır. Debbağ; deri işi ile uğraşan kişilere verilen isimdir. Eğerciler, dericiler, ayakkabıcılar, Ahi Evran loncalarına bağlı idiler. İstanbul'da dericiler özel bir sınıfı teşkil ederlerdi ve Yedikule'ye yerleşmişlerdi. Pirleri ise Ahi Evran olarak bilinmektedir.

İkinci sırada ilk karede **Müşteri (Jüpiter)** gezegenini temsilen yapılan minyatürde, Müşteri gezegeninin temizlik, arılık, dürüstlük, kokulu olmak ile beyaz ve açık renklerle tanımlanmasından dolayı beyaz başlıklı, beyaz giysili, sakallı, bağdaş kurarak oturmuş bir figürle temsil edilmektedir. **Müşteri (Jüpiter),** din ve din bilimciliği, bankacılığı, şans ve adaleti de temsil eder. Bu gezegendeki meslek grupları; kadı, bezirgan, vaiz, keşiş, muhtesip, çizmeci, mumcudur. İkinci kare **kadıyı** temsil eder. Bu minyatürde, önünde bir kürsü bulunan, beyaz giysili, beyaz başlıklı, sakallı, bir ayağını altına alarak oturmuş bir betimleme vardır. Kadı; Tanzimat'a kadar İmparatorluğun her türlü davalarına bakan kişilere verilen isimdir. Şeyhülislam seviyesinde İstanbul'un sorumlusudur ve yönetimde büyük rol oynar. Üçüncü kare **bezirgânı** yani tüccarı temsil eder. Bu minyatürde, Bazirgan/bezirgan, XII.-XIII. yüzyıldan itibaren Hristiyan tüccarlar hakkında halk arasında kullanılan tabirdir. Bezirganbaşı saraya çuha, bez, tülbent gibi malzemeyi temin eden kimseye verilen addır. Dördüncü kare **vaizi** temsil eder. Bu minyatürde, beyaz başlıklı, beyaz giysili, sakallı, diz çökmüş olarak oturan, karşısında üç kişi bulunan bir figür bulunmaktadır. Vaiz; Camilerde dinsel konuşmalar yapan yani vaaz veren

kişidir. Beşinci karede **keşişi** simgeleyen minyatür bulunur. Beyaz sakallı, başında siyah başlık, üzerinde siyah giysi bulunan, yerde oturan bir betimlemedir. Keşiş; Manastırlarda ibadetle meşgul olan din adamıdır (Pakalın, 1971: 250). Altıncı karedeki minyatür **muhtesip** yani denetçiyi simgeler. Biri kırmızı giysili, beyaz başlıklı, siyah ayakkabılı, elinde bir alet bulunan diğeri de beyaz başlıklı, kırmızı kuşaklı, beyaz giysili, kırmızı ayakkabılı bir figür olmak üzere iki betimleme bulunmaktadır. Muhtesip'in Osmanlı İmparatorluğu'nda önemli bir yeri vardı. İstanbul'un güvenliğinden sorumlu ve kadıya bağlıydı (Barkan, 1955: 28-31; Pakalın, 1971: 572; Mantran, 1965: 106-307.). Yedinci kare **çizmeciyi** simgeler. Bu minyatürde, diz çökmüş oturan, önünde bir tezgah bulunan, kırmızı elbiseli, sakallı, beyaz başlıklı bir figür bulunmaktadır. Çizmeci; Yeniçeri ocağının Ehli Hiref sanatkarlarından çizme ve ayakkabı yapanlara verilen isimdir. Bunlara orducu veya müzedüzan da denilirdi. Diğer sanatkârlar gibi çizmecibaşılar da terfi ederek bölük başı olurlardı (Pakalın, 1971: 379; Kırımtayıf, 1996: 13). Sekizinci kare **mumcuyu** temsil eder (**Resim 5**, **bkz.:** s. 3152). Bu minyatürde, diz çökmüş olarak oturan, sarı giysili, beyaz başlıklı, sakallı, elinde muma benzeyen beyaz bir şey tutan bir figür bulunmaktadır. Ayrıca figürün önünde oturduğu pencerenin üst kısmında iki yandan sarkan beyaz kandil benzeri aydınlığı simgeleyen betimlemeler bulunmaktadır. Mumcu; Hem Yeniçeri Ocağı'nda çavuşlardan sonra gelen küçük zabitlerin bir kısmı için kullanılan isimdir hem de mum yapanlara verilen isimdir (Pakalın, 1971: 580). Yeniçeri Ocağı'nda "Mumcu" adlı 12 zabit bulunurdu. Bunlar Yeniçeri Ağası'nın emir çavuşları mertebesinde idiler. Terfi edince odabaşı olurlardı. Mumcular başlarına bilek kalınlığında bükülmüş bir astarı çaprazvari dolamak suretiyle külah şeklini alan tepesinde püsküllü kısım bulunan serpuş/başlık takarlardı. Üstlerine mintan, bacaklarına şalvar, ayaklarına da yemeni giyerlerdi. Şalvar ve mintan siyah çuhadan olurdu.

Üçüncü sırada sağdan sola doğru ilk karede, **Merih (Mars)** gezegenini temsilen yapılan minyatürde Merih'in kan ve ateşi simgelemesi nedeniyle kırmızı giysili, beyaz başlıklı, bir dizinin üzerinde diz çökmüş, elinde balta benzeri bir alet tutan bir figür bulunmaktadır. **Merih (Mars);** Kuvvetli, haşin, ekseri sert kişileri temsil eder, aynı karakter temsil ettiği mesleklerde de görülür. Bu gezegendeki meslek grupları; cellat, kasap, sırçacı, nalbant, aşçı, meşaleci, arslancıdır. İkinci karede **cellat** temsil edilir (**Resim 6**, **bkz.:** s. 3153). Bu minyatürde yerde diz çökmüş, saçsız, gözleri bağlı, elleri arkada bağlı, sarı elbiseli bir figür ile celladı simgeleyen kırmızı giysili, beyaz başlıklı, siyah kuşaklı, bıyıklı, elinde kılıç bulunan bir figür vardır. Cellat; İdam hükümlerini icra eden kişidir. Üçüncü karede **kasap** simgelenir. Bu minyatürde bir dizi üzerinde oturan, beyaz başlıklı, beyaz giysili, önünde kuzu bulunan bir figür vardır. Kasap; et işi ile uğraşan kişilere verilen isimdir. Osmanlıda Kassapbaşı, orduya et verendir. Dördüncü karede **sırçacı/ camcı/çinici** temsil edilir. Bu minyatürde içinde ateş yanan bir fırın önünde, bir tabureye oturmuş, kırmızı giysili, beyaz başlıklı, kırmızı ayakkabılı bir figür

bulunmaktadır. Sırçacı; sırça yani çini yapan sanatkarlardır. Sırçacıların görev yaptığı İznik ve Haliç'teki atölyeler saray denetiminde üretim yapmakta ve saray siparişlerine göre çalışmaktaydı. Beşinci karede **nalbant** simgelenir (**Resim 7**, **bkz.:** s.3153). Bu minyatürde bir at ile birlikte eğilerek atın ayağını eline almış, beyaz başlıklı, kırmızı giysili, beyaz kuşaklı, bıyıklı, elinde nal çakmak için bir alet tutan bir figür bulunmaktadır. Nalbant; Atların bakımı ve nallanması ile ilgili kişidir. Sarayda üç grup hâlinde çalışırlardı. Birinci grup Atların bakımları ile meşgul olan veterinerler, İkinci grup atların nallarını imal eden grup, Üçüncü grup da özellikle sultanın atları ile meşgul olan ve "Nalbandan-ı Esban-ı Hassa" olarak isimlendirilen gruptur. Altıncı kare **aşçıyı** simgeler. Bu minyatürde altında ateş yanan bir kazanla birlikte kırmızı giysili,beyaz başlıklı, yerde oturmuş bir figür bulunmaktadır. Aşçı; Yemek işleri ile uğraşan kişidir. Saraydaki Aşçibaşı yeniçeri zabitanlığındandır. Ortaların yemeklerini pişirmekle görevli olması nedeniyle bu unvanı almıştır. Aşçıbaşının simgesi beline asmış olduğu bıçaktır. Yedinci kare **meşaleciyi** simgeler. Bu minyatürde elinde yanan bir meşale tutan, içinden kırmızı kolları görülen beyaz giysili, beyaz başlıklı, kırmızı ayakkabılı bir figür bulunmaktadır. Meşaleci; Geceleri çıra ve benzeri şeylerin yakılmasından sorumlu kişiye verilen isimdir. Osmanlı Dönemi'nde ordugâhlarda çıra ve odun yakılmak suretiyle meşaleler ortalığı aydınlatırdı. Bunlar başvezirin önünde yürürdü (Pakalın, 1971: 491.). Sekizinci kare **aslancıyı** simgeler (**Resim 8**, **bkz.:** s.3153). Bu minyatürde bir aslan ile birlikte sakallı, kırmızı giysili,kırmızı ayakkabılı, beyaz başlıklı bir figür bulunmaktadır. Padişaha ait özel hayvanat bahçesinde bulunan vahşi hayvanlara bakanların başkanına Aslancı denirdi. Bu görevi alan kişinin bağlı olduğu ocakta aslancıbaşından başka odabaşı gibi zabitlerde bulunurdu.

Dördüncü sıra ilk karede **Şems** yani güneş simgelenir. Güneşi simgeleyen nitelikler olarak altın, değerli madenler, parlayan nesneler sayılabilir. Bu minyatürde tepeler, ağaçlar ve bir Bursa kemeri arkasından doğmuş bir güneş betimlenmiştir. **Şems (Güneş)**, temsil ettiği kişilerde aydınlığı, liderliği, şerefi, para ve yaratıcılığı simgeler. Güneşin temsil ettiği meslek grupları ise padişah, bey, altıncı, **kuyumcu, kalkancı, kazzaz** ve **sarraftır**. İkinci karede **padişah** simgelenmiştir. Bu minyatürde sandalye veya tahtta bağdaş kurmuş oturan, kırmızı giysili, önde beyaz sorgucu olan sarı başlıklı, sakallı bir figür bulunmaktadır. Padişah; Osmanlı İmparatorluğu'na ait kral, sultan, han karşılığı bir unvandır. Üçüncü karede **bey** simgelenir. **"Bey"**i temsilen yerde tek dizi üzerinde oturmuş, elinde omuzuna dayanmış kılıç tutan, kırmızı giysili, beyaz başlıklı, siyah kuşaklı bir figür bulunmaktadır. Bey, Türkler tarafından kabile reislerine verilen unvandır. Asiller sınıfını ifade eder[1]. Osmanlılarda Bey unvanı, Orhan Bey zamanında görülür. Sarayda şehzadelerin özel hizmetinde bulunan

[1]Büyük Selçuklulardan başlayarak Türk Devletlerinde "Bey", Arapçada "Emir" karşılığı olarak kullanılır.

kişilere de **"bey"** unvanı verilirdi (Pakalın, 1971: 213). Dördüncü kare **altıncıyı** simgeler. Bu minyatürde elinde çekiç olan, yere diz çöküp oturmuş, beyaz başlıklı, kırmızı elbiseli bir figür bulunmaktadır. Altuncu/altıncı, altun sarrafcısı, sarayın altın işleri ile meşgul olurdu. Beşinci kare **kuyumcuyu** temsil eder. Minyatürde içinde ateş yanan bir mangal önünde diz çökmüş, sakallı, bıyıklı, elinde bir alet bulunan, sarı giysili, beyaz başlıklı bir figür bulunmaktadır. Kuyumcu; sarayın elmas ve emsalı eşyasını sağlayanlara; Kuyumcubaşı ise padişahın kuyumcusuna verilen isimdir. Bu kişilerin ayrıca yaldızlı ve büyük harflerle camekânlara yazı yazdıkları ve bu sayede çok para kazandıkları da bilinmektedir (Pakalın, 1971: 334). Altıncı kare **kalkancıyı** simgeler. Bu minyatürde duvarda asılı kırmızı bir kalkan ile elinde siyah bir kalkan tutan, beyaz giysili, beyaz başlıklı, sakallı bir figür bulunmaktadır. Kalkan, Osmanlılarda silahın icadından evvel askerlerin kullandıkları savunma aletidir. Meşinden, bakırdan, çelikten, demirden, fil ve gergedan derisinden, kaplumbağa kabuğundan, hasırdan, söğüt dalından, kamıştan, ipten ve ağaç kabuğu işlemeye sert ve elastiki maddelerden yapılır ve genellikle kılıç ve mızrak darbelerini kaydırmak için kullanılırdı. Yedinci kare **kazzazı** yani ipekçiyi simgeler. Bu minyatürde elinde ipeği temsilen ipler tutan, kırmızı giysili, beyaz başlıklı, yere diz çökmüş oturan bir figür bulunmaktadır. Kazzaz yani ipekçi, ham ipeği işleyen ve satan kimsedir. Sarayın kontrolündeki önemli mesleklerdendir. İpek kumaş yapanlar, kemhacı, kadifeci ve dibacıdır. Osmanlıda Kemhacıbaşlarına bağlı ayrıca bir bölük başı da vardır. Sekizinci kare **sarrafı** simgeler. Bu minyatürde elinde bir terazi tutan, beyaz giysili, beyaz başlıklı, kırmızı kuşaklı, tek dizi üzerine oturmuş bir figür bulunmaktadır. Sarraf; Para altın ve tahvil alışverişi yapan kişilerdi ve Sarrafiye adı altında komisyon alırlardı.

Beşinci sırada sağdan sola doğru ilk karede, **Zühre/Venüs** gezegenini temsilen yapılan minyatürde Zühre/Venüs'ün; yumuşak, hassas oluşu, güzelliği sembolize etmesi ve güzel sanatların koruyucusu olması anlatılır ve danseder gibi duran, yere diz çökmüş, iki elinde dalgalanan beyaz mendil bulunan, kırmızı elbiseli, beyaz kuşaklı bir figürle simgelenmiştir. Bu gezegendeki meslek grupları; Avvad, çeng çalan, neyzen, rakkas, deffaf, tablaki, davulcu'dur. İkinci karede **avvad** simgelenir. Bu minyatürde bağdaş kurmuş, uda benzeyen bir müzik aleti çalan, kırmızı giysili, beyaz başlıklı bir figür bulunmaktadır. Avvad; çalma şekli ile ud ve tamburin'e benzeyen bir müzik aletidir ve bunu çalan kişiye de bu ad verilirdi. Üçüncü karede **çeng çalan** veya çengi simgelenir. Bu minyatürde çeng çalan, kırmızı giysili, beyaz başlıklı, yerde tek dizi üzerinde oturan bir kişi betimlenmiştir. Çengi; Türk musiki usüllerinden birinin adıdır. "Usulât-ı Mehterhane-i Âlem" başlıklı yazıda İstanbul Üniversitesi kütüphanesi 1184 nolu mecmuada, mehterlerin usul ve makamları şöyle gösterilmektedir. Ahlati, haliveli, kalenderi, peşrev, kürkü, sakil, çember, küçükhafif, büyük hafif, nakş, saf, revani, def, üsülü, yarım ahlati, perişan, değişme, kısm-i şekil, zamm-ı devir, murabba, devr-i hindi, karabatalı,

ezgi, sofiyan, semai, çengi harbi (Pakalın, 1971: 350). Ayrıca çeng ile ağız eden kimsç o nevi saz çalan oyuncu/rakkase anlamındadır. Dördüncü karede **neyzen** simgelenir. Bu minyatürde ney çalan, beyaz başlıklı, kırmızı giysili, beyaz kuşaklı, tek dizi üzerinde oturan bir figür bulunur. Neyzen; borazancı, mehter takımında ayakta borazan çalan, ney çalan musiki sanatkarları için kullanılan tanımlamadır. Halk dilinde ney denilen kamıştan yapılma sazın Farsça aslı nay olduğu için eskiden neyzen yerine nay kullanırlardı. Beşinci karede **rakkas** yani dansçı simgelenir. Bu minyatürde mendiller tutan iki elinden biri belinde biri başında olan, danseden, kırmızı elbiseli bir figür bulunmaktadır. Rakkas, Köçek yerine de kullanılır. Rakkas Arapça raks edici, oynayıcı anlamındadır. Rakkaslar iki kısımdır:

1. Tavşanoğulları,

2. Köçekler.

Tavşanoğulları, siyah çuhadan, topuklara kadar şalvar, gayet dar, vücutlarının hatlarını belli edecek şekilde giyinirler, bellerine rengarenk şallar sararlardı. Bunların başları açık değildi. Köçekler, oyun esnasında kadife üstüne sırma işlemeli mintan, canfesten, dibadan, sırmalı istufeden dört kubbe denilen şekilde sırma saçaklı etekler giyerlerdi, bellerine de sırma kemer takarlardı. Başları açık saçları uzun kıvırcık bükülü kokulu ve dağınık idi, parmaklarına pirinç zil takarlardı (Pakalın, 1971: 8). Altıncı karede **deffaf** simgelenir. Bu minyatürde def çalan, bir dizi üzerine oturmuş, kırmızı elbiseli, beyaz kuşaklı, beyaz başlıklı bir figür bulunmaktadır. Deffaf; def çalan veya yapıp satan kişiye verilen isimdir. Yedinci karede **tablaki** yani kudüm çalan kişi simgelenir. Bu minyatürde, diz çökmüş, kırmızı elbiseli, beyaz kuşaklı, beyaz başlıklı bir figür bulunmaktadır. Tablakî, Küçük bir çalgıdır. Ayrıca Mehter takımında iki değnekle vurularak çalınan küçük davul, kudüm'e verilen isimdir. Sekizinci karede **davulcu** simgelenir (**Resim 9, bkz.:** s.3153). Bu minyatürde kös/davul çalan, ayakta duran, iki elinde davul tokmakları bulunan, kırmızı giysili, beyaz başlıklı, beyaz kuşaklı, kırmızı ayakkabılı bir figür bulunmaktadır. Tavul/Davul; tahtadan geniş yuvarlak bir kasnağın iki tarafında gerilmek suretiyle yapılan ve bu deriye bir tokmakla vurularak ses çıkartan müzik aletidir. Türkler davulu asker toplamak, bir olayı haber vermek için kullanırlardı. Mehterhane takımlarında da usül tutmak için çalınırdı. Davul çalanlara tablzen, davulcu veya tavulcu denir (Arseven, 1958: 433).

Altıncı sırada sağdan sola doğru ilk karede, **Utarit (Merkür)** gezegenini temsilen yapılan minyatürde; **Utarit (Merkür)**'in aktif ve zeki olması aynı zamanda uygulamalı sanatların koruyucusu olması ve de duygusal insanları temsil etmesi gibi nitelikleri anlatılmaya çalışılır. Bu minyatürde, beyaz giysili, beyaz başlıklı, sakallı, yere çömelmiş, iki eli giysi içinde bağlı olan bir figür bulunmaktadır. Bu gezegenin temsil ettiği meslekler; nakkaş, terzi, marangoz,

katip, çulhacı,attar/aktar, peyk/haberci/postacı'dır. İkinci karede **Nakkaşı** simgeleyen minyatür bulunmaktadır. Bu minyatürde, bir masa üzerinde kağıda bir şeyler çizen, siyah elbiseli, beyaz başlıklı bir figür vardır. Nakkaşlar da diğer sanatkarlar gibi esnaf teşkilatına bağlı idiler ve Esnaf-ı nakkaşan-ı musaviran adlı bir esnaf loncasında eğitime başlarlardı. Nakkaşbaşı karhanesi denilen saray nakkaşhanesi'nde Sultanahmet'te Arslanhane'nin üstündeki odalarda nakkaşlar gruplar hâlinde çalışırlardı (Uzunçarşılı, 1975: 568-571). Üçüncü karede **terziyi** simgeleyen bir minyatür bulunmaktadır. Bu minyatürde, sarı giysili, beyaz başlıklı, yerdeki kırmızı giysi üzerinde bir işlem yapan bir figür vardır. **Terzi/Derzi**, Özel bir grubu teşkil ederlerdi ve Osmanlı Dönemi'nde 16. yüzyılda İstanbul'da 105 terzi saraya hizmet verirdi (Mantran, 1965: 151-152). Dördüncü karedeki minyatür **dülgeri** yani marangozu simgeler. Bu minyatürde elinde balta benzeri bir alet bulunan, beyaz başlıklı, kırmızı giysili, beyaz şalvarlı/donlu, ayakta duran bir figür bulunmaktadır. Dülger/Dürger, kapı, pencere, çatı, döşeme, merdiven, tavan gibi ahşap mimari ögeleri yapan sanatkardır. Beşinci karedeki **katibi** simgeleyen minyatürde, bir tezgah veya masa önünde tek dizi üzerinde oturan, kırmızı elbiseli, beyaz başlıklı, sakallı bir figür bulunmaktadır. Katipler, İmparatorun yazı ve işlemlerinden sorumlu kişilerdir. Altıncı karedeki **çulhacı** veya dokumacıyı simgeleyen minyatürde, önündeki tezgahta bez veya kumaş dokuyan, sarı giysili, beyaz başlıklı, sakallı bir figür vardır. Çulhacı veya dokumacı, yeniçerilerin saraydaki giyimlerini tasarlayan gruptur. Yedinci karedeki **aktarı veya attarı** simgeleyen minyatürde, bağdaş kurmuş oturan, sakallı, kırmızı giysili, beyaz başlıklı bir figür bulunmaktadır. Aktar/'Attâr, Baharatları hazırlayan ve satan gruptur. Sekizinci karedeki **peyk yani haberciyi** simgeleyen minyatürde, koşarak giden, elinde balta olan, sarı kısa pantolonlu, siyah ayakkabılı, kırmızı üst giysisi olan, sarı ve sorguçlu başlığı bulunan, belinde kaması asılı olan bir betimleme vardır. Peyk, Haber getiren, Osmanlı yaya postacı sınıfını oluşturur. Ayrıca Padişah'ın emirlerini koşarak yerine ulaştıran özel giysili kişilerdir (Pakalın, 1971: 572: Binark, 1968: 63).

Yedinci sırada sağdan sola doğru ilk karede, **Kamer** yani **Ay**'ı temsilen yapılan minyatürde doğa ve doğa aşkı temsil edilir. Kameri/ay'ı temsil eden minyatürde, üzerinde ağaç bulunan tepeler betimlenmiştir. Kamer'deki meslek grupları; çırpıcı, balıkçı, çoban, hallaç, gemici, deveci, ekinci'dir. İkinci karedeki minyatür **çırpıcıyı** simgeler. Bu minyatürde, ayakta, suyun içinde, yalınayak, kırmızı giysili, beyaz başlıklı, elinde beyaz kıvrılmış/burulmuş kumaş tutan bir figür bulunmaktadır. Çırpıcı, boyanmış yazmaları, çuha ve benzeri dokumaları boyayan çırparak yıkayan sanatkarlara verilen isimdir. İstanbul Bakırköy, Veliefendi, Çırpıcı Çayırı, bu sanatkârların, sanatlarını burada icra etmeleri nedeniyle bu ismi almıştır (Pakalın, 1971: 263). Üçüncü karede **balıkçıyı** simgeleyen minyatürde, suya atılmış ağı çeken, yalınayaklı, beyaz pantolonlu, kırmızı üst giysili, beyaz başlıklı bir figür bulunmaktadır. Osmanlı teşkilat tarihinde balıkçıların bulunduğu

balıkhane ocağı, saray için balık tutan, bostancı ocağına bağlı olan bir kuruluştur. Balıkhane kapısında oturan balık emininin emrinde çalışırlardı. Balıkhane Kapısı Sarayburnu ile Ahırkapı arasındaki kapılardan biridir. Bizanslılar zamanında Aziz Lazaro Kapısı da denmektedir (Pakalın, 1971: 150). Dördüncü karede bulunan ve **çobanı** simgeleyen minyatürde, beyaz giysili, yanında üç koyun, elinde bir baston ya da ahşap sopa, başında siyah başlığı ve siyah kuşağı olan bir figür vardır. Çoban, koyun ve sığır gibi hayvanları otlatan kişidir. Beşinci karede bulunan **hallaçı** simgeleyn minyatürde, elinde hallaçların yün ve pamuk atmada kullandıkları alet bulunan, kırmızı giysili, beyaz başlıklı bir figür vardır. Hallaç, yorgan yastık diken ve pamukları atan sanatkardır. Osmanlı Dönemi'nde Bedesten çevresinde, Kapalıçarşı'da her çeşit mal satıldığı gibi hallaçlar ve yorgancılar da bulunurdu. Altıncı karede bulunan ve **gemiciyi** ya da kaptanı simgeleyen minyatürde, denizde bir sandalda kürek çeken, kırmızı giysili, beyaz başlıklı, sakallı bir figür vardır. Gemici, Kaputan-ı Derya aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu Donanması'nın başındaki kişidir (Mantran, 1991: 38-40). Yedinci karede bulunan ve **deveciyi** simgeleyen minyatürde, bir deve sırtında giden, elinde bir sopa bulunan, sakallı, kırmızı giysili, beyaz başlıklı, siyah ayakkabılı bir figür vardır. Deveci, Yeniçeri Ocağı'nı teşkil eden 196 ortadan 29'uncuya verilen addır. Bu ortanın başındaki kişiye "Atik Şütürban[2*] Ağa" denilirdi. Sekizinci karede bulunan ve **ekinciyi** yani çiftçiyi simgeleyen minyatürde, bir tarlaya tohum atan, beyaz başlıklı, kırmızı giysili, beyaz dizine kadar sıvalı pantolonu olan bir figür vardır. **"Ekinci"**, ekin işleri ile uğraşan kişidir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda herkes belirli bir mesleğe sahipti ve meslek sahibi olmak şerefli bir görev sayılırdı. El sanatları ile uğraşan zanaatkarlar ile geçimlerini mal satarak sağlayan dükkân sahiplerine "esnaf" adı verilir ve bu esnaflar da Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan XVII. yy. sonlarına kadar **"Tariki Fütüvvet"** adı verilen mertlik, yiğitlik, esnaflık ve zanaat tarikatı olarak adlandırılan topluluklara bağlı olurlardı. XVII. yy. sonrası ise esnaf loncaları kurulmuştu. **Fütüvvetnameler** ise esnaf ve zanaatkarların İslam kural ve terbiyesine göre uymakla yükümlü oldukları yasaların yazılı olduğu kitaplardır (**Resim 10**, **bkz.:** s.3154). **Fütüvvetnamelerde** bütün peygamberlerin bir meslek sahibi oldukları ve sahip oldukları mesleklerin de piri oldukları belirtilirdi. Fütüvvetnamelere göre peygamberlerin meslekleri şöyle açıklanmaktadır: Hz. Adem; çiftçi, Hz. Şit; **kazaz ve hallaç**, Hz. İbrahim; **tuzcu**, Hz. İdris; terzi (**Resim 11, bkz.:** s. 3155), Hz. İsmail; **avcı**, Hz. İshak; **çoban**, Hz. Yusuf; **saatçi**, Hz. Zülküfül; **ekmekçi**, Hz. Üzeyir; **bahçevan**, Hz. İlyas; **çulhacı**, Hz. Davut; **zırhcı**, Hz. Süleyman; **zenbilci**, Hz. Ermiya; **cerrah**, Hz. Danyal; **falcı**, Hz. Lokman; **hekim/doktor**, Hz. Yunus; **balıkçı** (**Resim. 12, bkz.**: s. 3156). Hz. Musa; **çoban**, Hz. Nuh; **denizci**, Hz. İsa; **seyyah**, Hz. Muhammed; **tüccar** (Lewis, 1973: 155; **İstanbul Ansiklopedisi**, 1976: 234). Ayrıca Osmanlı sultanlarının da birer meslek

[2*]"Şütür" deve demektir.

sahibi oldukları bilinmektedir. Örneğin; Osmanlı Sultanlarından Sultan Mehmed I (1413-1421) **yay kirişi yapardı**; Sultan Mehmed II (1451-1481) **bahçevandı**, Sultan Selim (1512-1520) ve Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) **kuyumculuk** işleri ile uğraşırdı, Sultan Selim II (1566-1574) **hacı asaları için hilal yapardı**, Sultan Murad III (1574-1595) **ok başı yapardı**, Sultan Mehmed III (1595-1603) ile Sultan Ahmed I (1603-1617) **kaşık ve okçuların parmaklarına taktıkları** yüzükleri yaparlardı, Sultan Abdülhamid II marangozluk yaparlardı (Lewis, 1973: 146: Kırımtayıf, 1996: 2).

XVI. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda iki meslek grubu vardı:

1. Özel meslek sahipleri ki, bunlar Tariki Fütüvvete bağlı olan meslek gruplarıydı;

2. Saray atölyelerine bağlı meslek grubu ki bunlar saraydaki Ehl-i hıref teşkilatı içinde yer alırlar ve Osmanlı Sarayı'nın gereksinimlerini karşılamak üzere üretim yaparlardı (Süslü, 1976: 237; Ünver, 1968; Eyice, 1964: 25-27; Atasoy, 1969-1970: 193: Çağman; 1988: 11-17).

Ehl-i Hıref Teşkilatı'nın en kalabalık olduğu dönem, XVI. yüzyıldır. Sanatçıların sayısı konusunda üç ayda bir düzenlenen maaş defterlerinden bilgi edinilmektedir. Örneğin; 1526 tarihli defterden, teşkilatta otuz sekiz sanat sınıfı ve beş yüz doksanın üzerinde sanatçının bulunduğu tespit edilmiştir. Bu sanatçılardan yüz dokuz adedi II. Bayezid, iki yüz elli dört adedi I. Selim ve yüz seksen iki adedi II. Süleyman döneminde kaydedilmiştir. II. Mehmed dönemine ait sanatçı sayısı ise sadece beş adettir (Kırımtayıf, 1996: 20). I. Süleyman döneminde bazı bölüklerde aceman ve rumiyan şeklindeki ayırımlar vardır (Kırımtayıf; 1996: 26). 1557 ile 1558 tarihleri arasındaki saray atölyelerinin sanat kollarında çalışan sanatçılara ait Ehl-i Hıref defterlerinde sanatçılar Cemaat-i Rum ve Cemaat-i Acem olarak iki grup altında toplanmakta ve Cemaat-i Rum içinde 26 kişi olduğu ve bunların Moldavya, Bosna, Arnavutluk, Macaristan ve Gürcistan'dan geldikleri, Cemaat-i Acem içinde yer alan sanatçıların ise 9 kişi olduğu ve İran özellikle de Tebriz'den geldikleri belirtilmektedir (Süslü, 1995: 272). 1566 tarihli maaş defterinde zergeran-ı rumiyan yirmi sekiz usta ve on dört çırak, zergeran-ı acem de dört ustadan ibarettir. bu kayıtta ayrıca dört hakkak, yedi sikkezan, sekiz zernişancı vardır (Kırımtayıf, 1996: 29).

XVI. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki esnaf teşkilatı ve saraya bağlı Ehl-i Hıref teşkilatı içinde yer alan meslek gruplarının tasvirlerine, Süleymanname, Surname-i Humayun gibi minyatürlü eserlerde de rastlanmaktadır. Ayrıca, John Frederick Lewis Collection of Oriental Miniatures in the Rare Book Department of Free Library of Philadephia'da (Oriental Min. T. 1 ve T. 2) bulunan ve III. Murad Şehinşahnamesi'ne ait olduğu düşünülen iki minyatürlü sayfada bakkal, demirci, çilingir, debbağ, aşçı, ekmekçi, çadırcı, abacı, takkeci, sığırcı, lağımcı,

arslancı gibi meslek sahiplerinin geçişleri minyatürlenmiştir (Atasoy, 1973: 359-387). Bunlar içinde en önemlilerden biri, bugüne kadar genellikle şehzade düğünü açısından incelenen dönemim başnakkaşı Osman ve ekibi tarafından minyatürlenen **Surname-i Hümayun** adlı eserdir (Atasoy, 1997: 8).

Surname-i Humayun adlı eserde; **deffaf, sırçacı/camcı, aynacı, çoban, ekmekçi, mimarlar-inşaat ustaları, kemhacı-kumaşçı, çizmeci, gazzaz, nalbant, hamal, deveci, debbağ, aktar, muhtesip, tacir, aslancı, gemici, tellal, ateşbaz, imam, müezzin, ulema, sazende/müzisyen, aşçı** gibi mesleklerin bugün Sultanahmet Meydanı'nda bulunan İbrahim Paşa Sarayı önündeki geçişleri minyatürlenmiştir. Bu minyatürlerde özellikle mimarının ve mesleklerin yaptıkları işlerin detayları ile işlendiği görülmektedir. **Metali'üs Saa'de** adlı eserdeki minyatürde de mesleklerin yaptığı işler ve mekân detaylı olarak betimlenmiştir. **Metali'üs Saade**'de hemen hemen bütün mesleklerin ve gezegenlerin minyatürlerinde, figürün arkasında Bursa kemerli bir bölüm ve lokmalı demir parmaklıklı bir pencere bulunmaktadır. Nakkaş Osman ve ekibinin yapmış olduğu **Surname-i Hümayun**'da da birçok meslek minyatüründe Bursa kemerinin kullanıldığı görülmektedir (**Resim. 13, bkz.:** s.3157). Yine Nakkaş Osman ve ekibinin yapmış olduğu başka minyatürlerde de mekânlarda bursa kemerinin sık sık kullanıldığı söylenebilir. Aslında Bursa kemeri XVI. yy. öncesi yapılarda özellikle Bursa ve çevresinde çok sık kullanılmıştır. Lokmalı demir parmaklık ise XVI. yy. Klasik Osmanlı mimarlığının ayırıcı bir elemanıdır.

Metali'üs Saade adlı eserin Paris, Bibliotheque Nationale'deki Sup. Turc. 242'de katalogda, G. Migeon tarafından yazılan açıklamasında (sayfa 328, XI-5^{e} periode) "Osman tarafından nakışlanmıştır." denilmektedir. Burada Osman olarak anılan kişinin XVI. yüzyılda başnakkaşlık yapmış olan Nakkaş Osman olduğu düşünülmektedir. Bu görüşü kuvvetlendiren başka bir detayda Nakkaş Osman'ın yapmış olduğu Surname-i Hümayun gibi eserlerde, her ne kadar ana konu olarak şehzadenin sünnet düğünü işlense de Nakkaş Osman ve ekibinin özellikle meslek gruplarının geçişlerini anlatan minyatürlerde, mesleklerin yaptıkları ürünleri ve mimariyi detaylı olarak işledikleri görülmektedir. Ayrıca iki minyatürlü eserde de ortak olan meslek gruplarının anlatımında Bursa Kemeri kullanımıdır. Metin And ise **Metali'üs Saade**'deki minyatürlerin beş değişik sanatçı elinden çıktığını söyler (And, 1998: 19). Bunu neye dayanarak söylediğini de açıklamamaktadır.

Sonuç olarak; Metali'üs Saade adlı minyatürlü el yazmasının minyatürleri arasında yer alan ve gezegenlere göre meslekleri anlatan minyatürünün, eserdeki diğer minyatürlerden üslup ve renk kullanımı açısından farklılıklar gösterdiği; **Surname, Metali'üs Saade, Süleymanname** gibi XVI. yüzyıl minyatürlü el yazmalarında sık sık esnaf teşkilatı ve saraya bağlı Ehl-i Hıref teşkilatı içinde yer alan meslek gruplarının ana konu olarak değil ama, ana konu yanında detaylı olarak işlendiği; dönemin saray nakkaşhanesinin bu eserlerin minyatürlenmesinde

başnakkaş ve ekibi olarak çalıştığı; astrolojide kabul edilen gezegen/yıldız özellikleri ile mesleklere etkisinin bu minyatürlerde renk, üslup ve figür olarak yansıtıldığı söylenebilir.

Not: Eserin tercümesinde bize yardımcı olan Merhum Prof. Dr. Hüsamettin Aksu'nun anısına saygılarımızla.

KAYNAKÇA

And, M., (1998), **Minyatürlerle Osmanlı-İslam Mitologyası**, İstanbul: Akbank.

Arseven, C. E., (1958); "Davul", **Sanat Ansiklopedisi**, I, 433.

Atasoy, N., (1973), "III. Murad Şehinşahnamesi, Sünnet Düğünü Bölümü ve Philadelphia Free Library'deki İki Minyatürlü Sayfa", **Sanat Tarihi Yıllığı,** V, 359-387.

-----, (1997); **1582 Surname-i Hümayun: Düğün Kitabı,** İstanbul: Koçbank.

-----, (1969), "1558 Tarihli Süleymanname ve Macar Nakkaş Pervane", **Sanat Tarihi Yıllığı**, III, 25-27.

Baer, E. ; (1967), "The Planet Children in Turkish Manuscripts", III. International Congress of Turkish Art, Yayınlanmamış bildiri, Cambridge.

Barkan, Ö. L. ; (1942), "Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tespit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar" , **Türk Tarihi Vesikaları Dergisi**, 7, 28-31.

-----, (1955), "Quelques observations sur l'organisation "conomique et sociale des villes ottomanes du XVIe et XVIIe siécles", **Recueil de la sociét Jean Bodin,** VII, Bruxelles, 289-311

Berthier, A, (1983), **Vers L'Orient,** Paris.

Binark, I. S., (1968), "18. yüzyıla Kadar Osmanlı Türk Ordusuna ait Askeri kıyafetler ve Unvanlar", **Türk Kültürü**.

Blochet, E., (1914-1920), **Les Peintures des Manuscrits Orientaux de la Bibliotheque Nationale,** Paris.

Eyice, S., (1964), "Aslanhane ve Çevresinin Arkeolojisi", **İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı,** 6, 237.

Kırımtayıf, S., (1996), **XV. ve XIX. Yüzyıllar Arasında Osmanlı Saray Sanatı Teşkilatı**, İTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.

Lewis, R., (1973), **Osmanlı Türkiyesinde Gündelik Hayat**, İstanbul.

Mantran, R., (1965), **La vie quotidienne de Constantinople au temps de Soliman le magnifique**, Paris.

Mantran, R., (1991), **XVI. -XVII. yüzyıllarda İstanbul'da Gündelik Hayat,** İstanbul.

Pakalın, M. Z., (1971), **Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,** İstanbul.

Stchoukine, İ., (1966), **La Peinture Turque D'aprés les Manuscrits İllustrés Iére partie de Süleyman Iére a Osman II,** Paris.

Süslü, R. Ö., (1995), "Histoire économique et sociale de l'Empire Ottoman et de la Turquie (1326-1960)", **Collection Turcica,** VIII, 269-286.

Süslü, Ö., (1976), "Topkapı Sarayı ve Türk İslam Eserleri Müzelerinde Bulunan 16. yüzyıla ait Osmanlı Minyatürlerinde Kumaş Desenleri", **Sanat Tarihi Yıllığı**, VI, 215-278.

Uzunçarşılı, İ. H., (1975), **Osmanlı Tarihi**, III, Ankara.

Ünver, S., (1968), **Fatih Devri Saray Nakışhanesi ve Baba Nakkaş,** İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayını.

2878

TİCARET YAPILARINDA TARİHSEL GELİŞİM VE TİPOLOJİLER: TRABZON ÜZERİNE YANSIYIŞ ŞEKİLLERİ

ŞAHİN, Fatih*
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

ÖZET

Kentlere kendi kimliklerini vuran Türkler, zamanla Türk vasıflarını ortaya koyan yapı tipleri oluşturmaya başlamışlardır. Önceleri hanlar, daha sonraları arastalar, bedestenler ve kapalı çarşılar inşa edilmiştir. Sonraki süreçte de pasajlar karşımıza çıkmaktadır.

Türk çarşı yapıları arasında tiplenen tasarımlar, büyüklük ve kullanım olarak, zaman içinde oluşan çarşılar ile devamlılığı sağlanmıştır. Kentlerin değişen yerleşim şekilleri, günümüzde de kullanılır durumda olan pazarlar, yaya ve taşıt yolları üzerinde alışveriş mekânlarının ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Değişen ve artan gereksinim ve arzular, alışveriş eylemini körüklemiş, bu sayede daha düzenli, organize mekân ve yapılar geliştirilmiştir. Kent içi ve kent dışı modern alışveriş mekânlarıyla isteklere yanıt aranması, tek çatı altında fiziksel, işlevsel, sosyal mekânların düşünülmesiyle kapalı kent modelini ortaya çıkarmıştır.

Çalışmanın ilk bölümünde tarihsel süreç içerisinde, alışveriş mekân özelliklerinin değişim/dönüşüm başlığında tipleşmeleri sıralanarak incelenmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde ise, verilen tipoloji sıralamasına yönelik dönemlerine ayrılarak, Trabzon'daki ticaret mekânların değişiminin/dönüşümünün günümüze kadar gelişimleri temel kalitelerle irdelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ticaret yapıları, kent, tipoloji, Trabzon.

ABSTRACT

Historical Improvement and Typologies of Commercial Buildings and Their Effects on Trabzon

Having their unique marks on the cities, Turkish people increasingly have begün to build their own type of buildings showing their own characteristic features. They first built khans then arastas and bedestens and then bazaars. Later we encounter with malls.

* Araş. Gör., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, TRABZON/ TÜRKİYE. e-posta: fatihsahin@ktu.edu.tr

Eventually the design of Turkish shopping structures has continued with the malls in terms of size and usage. The changing density of the cities have caused to the open markets which are still available and same more shopping places near the pedestrian zones and roads.

The developing needs and demands have increased the shopping activity and thus more organized and well-planned buildings and places have been emerged. In order to answer all the needs with modern shopping malls either in suburbs or urban have ended up with a kind of "indoors city architecture" which combines various physical, functional and social places within one building.

At the first part of the study the transformation of the places within history has been handled and accordingly evaluated. And at the second part of the study the transformation and the improvements of commercial up to present building in Trabzon has been investigated with basic criteria.

Key Words: Commercial buildings, city, typologies, Trabzon.

GİRİŞ

Ticaret yapıları; tarihsel süreç içerisinde farklı tip, ölçek ve uygulama biçimleriyle amaçlarına yönelik kurgulanmıştır. Günümüze değin yaşamsal değişiminin yanında fiziksel değişim ve gelişimine de, mimari kurgusuyla birlikte bütünlük kazandırılmaya çalışılmıştır.

Alışveriş; taleplerin karşılanmasıyla ekonomik, sosyal ve kültürel değerleri değiştiren/geliştiren etkileşimlerin bütünlüğünde, düzenli ve devamlı bir ticaretin asıl oluşum alanını hep kentler oluşturmuştur. Takas yoluyla başlayan alışveriş eylemi, zamanla şehrin kimliğini ortaya koyan bir işleve bürünmüştür.

Ticaret yapılarının gelişimi farklı nedenlere dayalı olarak ayrım kazanmıştır. Mimari-fiziksel bütünselliğinde ele alınan mekânlar, işlevsel-kullanımsal değişimde de orantılı olarak, kendini zamana bağlı olarak göstermiştir. Yaşam standardının çok yönlü gereksinimler içinde kullanıcılarına hitap etmesi, toplumsal bütünleşmede kalite değerinin artmasına neden olur. Ticaret yapılarının dönüşümü içinde mimari etkilerin, kurgulanan mekân anlayışı/fikri ile yaşamsal değişimde, tipleşmeleri ön plana çıkartır. Tarihsel gelişim içinde oluşan tipolojiler 1. Türk çarşı yapıları, 2. Zaman içinde oluşan çarşılar ve 3. Modern alışveriş mekânları ana başlıklarında, alt kategorilere ayrılarak ele alınması olasıdır (Cezar, 1985; Şahin, 2005).

1. Ticaret/Çarşı Mekânları Tipolojisi

1.1. Türk Çarşı Yapıları

• Hanlar

"Hanlar" diğer adıyla "kervansaraylar"; eskiden yollar üzerinde ve kasabalarda yolcuların konaklamalarına yarayan, odaları, avluları, ambarları ve ahırları bulunan kagir veya ahşap binalardır (Hasol, 1995).

Genelde ticaret yolları üzerinde konaklama görevi yapan kervansarayların kendi içlerinde veya çevrelerinde konaklamaya gelenler tarafından kullanılabilen ticaret yapıları veya dükkânlar bulunmaktaydı (Özdeş, 1953).

"Kervansaraylar, kimi zaman bugünün banliyölerindeki bölgesel alışveriş merkezlerine benzer bir biçimde, kentlerin hemen dışına yerleşerek giderek bedestenlere, arastalara dönüşerek, kendilerinden açılan yollarla çok merkezli kentlerin oluşumuna öncülük etmişlerdir" (Uçkan, 1999)

• Arastalar

Osmanlılar 15. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak bir eksen üzerinde dizilmiş dükkânlardan oluşan yapılar inşa etmişler ve bunlara "arasta" ismini vermişlerdir.

"Farsça "arastak", yani örtü anlamını taşıyan arasta, üzeri ya tümüyle ya da dükkân saçaklarıyla kısmen örtülmüş çarşılar olarak, Doğu'da alışveriş alanlarının gelişim sürecinde önemli bir aşamayı oluşturmaktadır" (Uçkan, 1999)

Arasta; eskiden çarşılarda aynı çeşit mal satan esnafın bulunduğu kısım olarak da tanımlanmış ve bazen külliyelerin de bir bölümünü oluşturmuştur (Hasol, 1995).

• Bedestenler

15. ve 16. yüzyılda Osmanlı döneminde yaygın bir şekilde görülen yapı biçimi olan bedestenleri, içinde değerli eşya satılan kapalıçarşılar olarak tanımlayabiliriz.

Bedesten kelimesinin aslı "Bezistan" ya da "Bezzazistan" olup, günümüzde bedesten hâlini almıştır. "Bez" yani "Bezze", kumaş veya savaşta ganimet olarak alınan eşya anlamına gelmektedir. Bedestenler ise kumaş ve bez satılmak için yapılmış, sonraları kıymetli mallar ve antika eşya alım-satımına tahsis edilmiş olan kapalıçarşılardır (Özdeş, 1953).

Ticaret anlayışının da gelişmesiyle, bedestenler daha sonraları para işlemlerinin ve ticaret mallarının değer belirlemelerinin yapıldığı yani borsa görevi gören bir merkez hâline gelmiştir.

• Kapalıçarşılar

Kapalıçarşıları, üstü örtülü eski çarşı yapıları olarak tanımlayabiliriz (Hasol, 1995).

Mevcut kapalıçarşıların Osmanlı Dönemi'nde yapıldıkları bilinmektedir. Osmanlıların yaptığı kapalıçarşıların bazıları ortadan kalkmışsa da, en önemlileri ya bütünüyle yada bölüm hâlinde zamanımıza kadar gelmişlerdir (Cezar, 1985).

Günümüzde, kentin iyice büyümesi, yeni ticaret bölgelerinin oluşması, malların çeşitlenmesi gibi etkenler sayesinde çarşı yapısında farklılıklar yaşanmakta, birçok geleneksel esnaf türü ortadan kalkmakta ve kapalıçarşılar çoğunlukla turistik bir çarşı görünümünü almaktadırlar (Ülker, 1999)

• Pasajlar

Pasaj, kelime olarak pasas-adım dan türemiş hacmin adımlanması, hareketin bir anlamı olarak ifade edilir. Diğer bir anlamda başlangıcı ve sonu olan geçittir. Pasajlar ticaretle donanmış bir cereyanı bir geçiş hareketini yansıtır (Pulathan, 1990; Geist, 1969).

Ortaya çıkışlarının ilk şartı dokuma ticaretinin canlanmasıdır. Çatıları altında büyük birer mal deposu barındıran ilk ticarethaneler, son moda eşya satan mağazalar olarak görünmeye başlamıştır (Eren, 2000).

1.2. Zaman İçinde Oluşan Çarşılar

• Pazarlar

Farsçada "bazar" kelimesinden dilimize girmiş ve bugün "**Pazar**" olarak aynı anlamda kullandığımız bir kelimedir. Genelde belli bir malın satıldığı yeri yada dükkândan başka bir ticaret alanını belirtmek üzere kullanılır. Pazarlar haftanın belli zamanlarında kurulan ve dolayısıyla sabit olmayan, geçici alışveriş mekânlarıdır (Tongur, 1940).

Farklı tür ve kalitede mal ve ürünlerin satıldığı pazar yerleri, her gelir grubundan insanları bünyesine çekebilecek niteliklere sahiptir. Bu sistemin başarıya ulaşması, daha sonraki yıllarda büyük mağazaların oluşmasına neden olmuştur.

• Yaya Yolları Üzerinde Alışveriş

Endüstri devriminden önce, alışveriş ihtiyacını karşılamak için düzenlenmiş pazar meydanlarının dolması ve gelişmeye olanak vermemesi üzerine ticaret eylemi şehrin her noktasına dağılmış ve loncaya dâhil kent parçaları oluşmuştur. Böylelikle de belirli malları satan dükkânlardan oluşan sokaklar ortaya çıkmıştır. Türk kentlerinde de benzer zanaat dallarında faaliyet gösteren dükkânların belirli bir sokak üzerinde sıralanarak biraraya toplandıkları görülmektedir (Ülker, 1999).

Ancak kapitalizmle birlikte, mallar profesyonel olarak satıcı olan yerlerde toplanıp satılmaya başlanmıştır. Yaşanan bu değişimle birlikte şehir içinde mağaza tipleri oluşmuş ve 19. yüzyıla denk gelen bu süreç içinde mağaza tasarımı ve mağaza kavramı, alışverişle bir bütün olarak düşünülmüştür. Böylece, alışveriş için gelişen sokaklar, caddeler ön plana çıkmıştır.

• Taşıt Yolu Boyunca Alışveriş (Dükkânlı Yollar)

Yol boyunca alışveriş kavramı denildiğinde, trafik yolu boyunca uzanan ticaret alanları akla gelmektedir. Bu tür yollarda, taşıt trafiği serbest olduğundan, yayalar ve taşıtlar iç içedir. Alışveriş yapacak olan kişiler, taşıtlarla veya yaya olarak dükkânların önlerine kadar gelebilmektedir.

Taşıt trafiğinin her iki tarafına da dizilmiş olan "küçük dükkân" kavramı, kapladığı alan veya hacim olarak küçük olmaktan çok, taşıdığı mal türünde ileri derecede uzmanlaşmış, çeşitli beğenilere ve çok özel gereksinimlere cevap verebilen türden bir alışveriş birimidir. Bir ölçüde zanaatkar geleneğinin de yaşamasına bağımlı olan bu tür dükkânlar, tarihte ve şimdi daima büyük kentlerde varolabilmiştir (Abalı, 1990).

1.3. Modern Alışveriş Mekânları

• Büyük Mağazalar

Büyük mağazalar, geçmişte mal sahipleri, işletme şekilleri ve yapısal özellikleriyle kıyaslanırken; günümüzde içerdikleri malın çeşitliliği, malın kalitesi, müşteriye sunulan hizmet ve fiyat gibi faktörler üzerinde rekabet etmektedirler. Bu tip mağazalar amaç, kaliteli malı ucuza satarak sürümden kazanmak ve maksimum kazanç sağlamaktır (Göçer, 1984).

Alışveriş eyleminde yaşanan tüm bu gelişmelerin bir sonucu olarak ticaret merkezlerinin oluşması, şehirlerin büyümesini de kolaylaştırmıştır. Sistemin başarıya ulaşmasın sonucunda, özellikle 20. yüzyılın ortalarına doğru süpermarketler, hipermarketler ve son olarak da kent içinde ve kent dışında konumlanmak üzere günümüzün alışveriş merkezleri oluşmuştur.

• Süpermarketler

20. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkan ekonomik buhran nedeni ile bütün büyük ticari kuruluşların ortadan kalkması sonucunda, müstakil, tek birimlik ticari kuruluşlar çoğalarak tekrar büyük kuruluşlar hâlini almış ve süpermarketleri oluşturmuşlardır (Ayhan, 1987).

Günümüzde, gelişmiş toplumlardaki standartları aratmayacak bir hizmet kalitesi ve ürün çeşitliliği sunan süpermarketler, konut alanlarının içine girmiş hatta mahalle ölçeğinde hizmet vermeye başlamışlardır.

• Hipermarketler

20. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan bu yeni yapı türünün ismi, Fransızca'daki "Hypermarche" kelimesinden gelmektedir. Hipermarketlerin ana işleyiş şemaları, aslında süpermarketlerin ana işleyiş şemalarının geliştirilmesi şeklinde oluşturulmuştur. Hipermarketlerde de, müşteriler satın alacakları ürünü kendileri seçmekte ve üreticiden tüketiciye kadar olan ürün dolaşımı, araya başka hiçbir şey girmeden gerçekleşmektedir. Ayrıca hipermarketlerin kuruluşunda da süpermarketlerde olduğu gibi, toplum yapısı, ekonomik faaliyetler, kolay ulaşım ve geniş otopark alanları dikkate alınarak yer seçimi yapılmaktadır" (Ayhan, 1987).

• Alışveriş Merkezleri

Özellikle son 50 yıl içinde alışveriş sektöründe yaşanan tüm bu gelişmeler, giderek eğlence, gıda ve hizmet sektörleriyle bütünleşen, uluslararsı boyutlardaki alışveriş merkezlerinin doğmasına neden olmuştur. Alışveriş merkezleri kent merkezlerinin dışına çıkmış ve yeni bir yapı tipi oluşmuştur. Kent dışına taşan bu gelişmelerin dışında, kent merkezinde de bir takım yeniliklere gidilmiş ve eski alışveriş alanlarına yeni eylemler eklenerek, kent dışındaki alışveriş merkezleriyle rekabet edilmesi sağlanmıştır.

Günümüzün alışveriş merkezlerinde, günlük hayat ve onun merkezi olan sosyal mekân ticaretin eline geçmiş ve pazarlama tekniklerine teslim olmuş durumdadır (Dökmeci, 1995).

• Kent İçi Alışveriş Merkezleri

Kent içi alışveriş merkezleri, genellikle kent merkezinde ve kent merkezinin gelişim ve değişimlerine uyum sağlayarak gelişen alışveriş merkezleridir (Ayhan, 1987).

Kent içinde arazi fiyatlarının çok yüksek oluşu, alışveriş merkezlerinin genellikle çok katlı yapılmasına neden olmaktadır. Genellikle içe dönük olarak düşünülen bu tip alışveriş merkezlerinde, büyük mağazalara, her çeşit ve kalitede ürün satan dükkânlara, restoran ve kafelere, dinlenme alanlarına, sinema-tiyatro bölümüne ve oyun-spor alanlarına rastlamak mümkündür. Bu sayede insanlar, boş vakitlerini en iyi şekilde geçirme imkanı bulabilmektedir (Şahin-Tutkun, 2007).

• Kent Dışı Alışveriş Merkezleri

Kent dışı alışveriş merkezleri, kentlerin yakın çevresinde, geniş alanlar üzerinde kurulan ve kullanıcının ihtiyacı olan her şeyi bir arada bulabileceği büyük mağaza ve dükkânlar topluluğu olarak tanımlanabilir (Şahin-Tutkun, 2007).

"Araba sahipliğinin yanısıra, kent dışı ulaşım kolaylığının sağlanması, kent dışı arsa teminindeki kolaylık ve ekonomi, kent içinde ve dışında yaşayan insanların yaşam kalitesinin yüksekliği, kent dışındaki konut ve yerleşim birimlerindeki artışlar, kent dışı alışveriş merkezlerinin doğmasına ve gelişmesine imkan vermiştir" (Ayhan, 1987).

2. Trabzon'da Tipleşen Çarşı Yapıları

Anadolu'nun en eski medeniyetlerinden olan Trabzon, bulunduğu coğrafi stratejik konumunun etkisiyle, kurulduğu günden bu yana Asya-Avrupa bağlantısını sağlayan önemli bir ticaret merkezi olmuştur.

2.1. Trabzon'da Türk Çarşı Yapıları

• Hanlar

Fethinden sonra Trabzon, Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli bir ticaret merkezi olmuştur. İstanbul'dan Asya'ya kadar uzanan ticaret yolu Trabzon

limanını ön plâna çıkarmış, bu nedenle Trabzon'da birçok han yapılmıştır. "1873 tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesi'nde kent merkezinde o tarihlerde 33 tane hanın mevcut olduğu belirtilmektedir." **(**Engin, 2002). Ancak bunlardan günümüze gelebilenler ne yazık ki çok azdır.

Genel özellikleri itibariyle tek avlulu inşa edilmiş olan hanlar 2/3 katlıdır. Kullanılan malzeme açısından kesme ve moloz taş ağırlıklı olduğu görülmektedir. Eski amaçlarının ötesinde yeni bir işlev yüklenmiş olan hanlar, günümüzde farklı meslek dallarına hizmet ederken, yıkılmaya terk edilmiş özel mülkiyetli hanlar ise hizbe hâlinde varlıklarını sürdürmeye devam etmektedirler (Şahin, 2005).

En iyi korunarak günümüze gelmeyi başarmış olan Taş han, ayakta duruşu ve mimari detay özellikleri ile ayrıcalıklı bir durumdadır. Vakıf han, farklı bir mimari kimliğe sahip olması ile diğer han mimarilerinden ayrılmaktadır. Dış bağlantılı cami ile birleşmesi değişik bir stil han mimarisini günümüze taşımayı başarmıştır. Sabır han, zemin kat hariç çürümeye terk edilmiş, ince bir üslup göstergesinde detaylara sahip olması farklılığını hissettirmektedir. Alaca han isç özel mülkiyete geçtiğinden bakımsızlık ve kullanımın olmamasından harabe bir haldedir. Var olan örtüsü çürümüş ve içeride yer alan enkazla hizbelikten kurtulamamıştır (**Tablo 1 bkz.: s.2925**).

• Arastalar

Altın ve gümüş telkari işlerinin yapıldığı "Kuyumcular Arastası" Trabzon'un en etkili yerlerinden biriydi. Hasır bileziklerin yapıldığı bu arastada, sarraf1ık da yapılıyordu. Bakır eşyaların (sini, leğen, ibrik, kazan gibi) yapılıp-satıldığı "Bakırcılar Çarşısı" ise günümüzde bile canlılığını sürdürmektedir (Engin, 2002).

Tarihî dükkânların bulunduğu çarşı olma özelliğinde Kemeraltı isç canlılık/hareketi ile kendisine aitliği ve kullanımsal ayrımı hissettirmektedir. Tarihselliğiyle yaşamsal farklılık sunan, eskinin yeni ile karşıtlığını bulduğu dükkân dizilimlerinde alışveriş olanağını hala yaşatmaktadır (**Tablo 2 bkz.: s.2925**).

• Bedestenler

Özgün bir planlamanın belirtisini taşıyan Bedesten, Türk bedestenleri içerisinde tek kubbeli olan örnektir [Engin]. Kitabesi günümüze ulaşamayan yapı XV. yüzyılda yapıldığı tahmin edilir. Trabzon bedesteninin mimari özellikleri bakımından bütün bedestenler arasında tek örnek olduğu belirtilmiştir. Duvarlarının ikinci bir kata imkan verecek kadar yüksek tutulmuş olması ve eşine başka yerde rastlanmayan bir üst örtüyle biçimlenmesi, yapıyı benzerlerinden ayıran en önemli özellikler olarak nitelendirilmiştir. Dokuz kubbeli bedestenlere benzeyen bir plan tipolojisi göstermesine rağmen, tam kare bir iç mekân oluşturmayan ölçüleri ve ortada yer alan dört payenin tipik bedesten yapılarında olduğu gibi iç mekânı birbirine eş

dokuz kare bölüme ayırmayan konumları, alışılmışın dışında farklı bir üst örtüyü gerekli kılmıştır. Kitabesinin olmaması yapıldığı dönem konusunda da farklı görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur (Eyice, 1992).

Farklı mimari yapısının yapılan restorasyon çalışmaları sonucunda, niteliğini kısmen koruyabilmiş özelliği ile bedestene, birbirinden ayrı ticari işlev yüklenmiştir (**Tablo 2 bkz.: s.2925**).

• Pasajlar

Cumhuriyet dönemi sonrası, şehir merkezinde iş merkezleri olarak kendini göstermeye başlamıştır. Plan tiplemeleriyle bulunduğu konum, mekân girişleri ve çıkışları olarak ayrım kazanmıştır. 7 kata kadar varan çeşitleri galerilerin ve sirkülasyon özelliklerinin değişkenlikleriyle birbirlerinden ayrılmaktadırlar. Günümüzde de farklı iş alanlarına hitap eden duruşlarıyla ayakta kalmayı başarabilen pasajlar, zemin girişlerinden başlayıp kullanılan malzeme/doku/renklerle işlekliğini sürdürmeye devam etmektedir (Şahin, 2005), (**Tablo 2 bkz.: s.2925**).

2. 2. Trabzon'da Zaman İçinde Oluşan Çarşılar

• Pazarlar

Haftanın belli günlerinde çeşitli semtlerde kurulan pazarlar, asına germe tente ve renkli şemsiyelerle kendi üslubunu oluşturmaktadır. Her türlü gereksinimin karşılanmasına zemin oluşturmuş noktalarda, dizilimleri ve yönlendirmeleriyle karşımıza çıkmaktadır. Sabit olarak Moloz'da ahşap iskelet sistemde tasarlanmış "kadınlar pazarı" isç hafta boyunca kullanıcılarına kullanım olanağı sunmaktadır (**Tablo 3 bkz.: s.2925**).

• Yaya Yolları Üzerinde Alışveriş

Farklı dönemlerden izler taşıyan tarihsel yapılardan oluşan Kunduracılar; bazı kısımlarında asına yapraklarıyla kapalılık etkisini oluşturması ve son geçirmiş olduğu düzenlemelerle zemin vurguları, aydınlatma ve yeşil ögeleriyle canlılığını her daim sürdüren geçiş ve alışveriş özelliklerini taşımaktadır. Kısmi olarak pasajlarla destekli olan bölge, iç ve dış sokaklara sağladığı akslarla etkili ve zengin bağlayıcılığını göstermektedir (**Tablo 3 bkz.: s.2925**).

• Taşıt Yolu Boyunca Alışveriş (Dükkânlı Yollar)

Alternatifli alışveriş çeşitliliğin olduğu Uzun Sokak, Tabakhaneden başlayıp Atatürk Meydanı'na kadar süreklıliği olan dükkânların dizilimleri ve ara sosyal mekânlarıyla destekli olması kullanımsal yönden hareketli alışveriş mekânlarını sunmaktadır. Tek yönlü taşıt geçişinin olması ve park yerlerinin olmaması dükkânlı yollarda, kullanıcılarını yaya olarak alışverişe zorlamaktadır (**Tablo 3**). Bankalar caddesi olarak adlandırılan Maraş Caddesi, ara bağlayıcılarla Uzun

Sokağa kanalize olmaktadır. Geçiş imkanlarının olduğu yeni Tanjant yolu, üçgeni tamamlayan diziye kafeleriyle ve sinemalarıyla katılmaktadır.

2.3. Trabzon'da Modern Alışveriş Mekânları

• Süpermarketler

Kent merkezi başta olmak üzere, mahalle bütünselliğinde gerekli bölgelere çoğunlukla gıda ihtiyaçların karşılanması ile ön plana çıkmaktadır. Giriş ve çıkış özellikleriyle birbirinden plansal şemada ayrım gösterirler. Self servis özelliği gösteren süpermarketler, müşterilerine sundukları servislerle rekabet içerisine girdikleri gözlenmektedir (**Tablo 4 bkz.: s.2925**).

• Hipermarketler

Çok katlı ve tek katlı olarak tasarlanmış hipermarketler; farklı markaların çeşitliliğini ve bir aradalığını sunan yapısıyla reyonlardan oluşmaktadır. Kent içi ve kent dışı alışveriş merkezlerinin de vazgeçilmezi arasında yer almaktadır. Dış kısım ile ilişkili olarak ayrılan bölümünde, kapalı ve açık olarak tasarlanan otoparklar sayesinde sorunu çözülmüş ulaşım ağı yardımıyla, kullanıcı ihtiyaçlarını karşılamaktadır (**Tablo 4 bkz.: s.2925**).

• Kent İçi Alışveriş Merkezleri

Kent merkezlerinin büyümesi, geçmişte planlanan kent dışı alanlarının artan nüfus ve gereksinimler ölçüsünde kent içinde ele alınmasını gerektirmiştir. Alışveriş ihtiyaçları, eğlence, dinlenme ve boş zamanları değerlendirme amacında planlanan Forum Alışveriş Merkezi gelecek yıl içerisinde tamamlanması beklenmektedir. Yapımı sürmekte olan merkez, farklı mimari yapısıyla ve içeriğiyle talep edilebilme noktasında kendini ispatlama ve ihtiyaçlara yanıt vermede, mekân oluşumlarını gerçekleştirmektedir. Yapı dışının otopark ve yeşille bütünleşmiş diğer birimlerle donatılıp ana konsepte uygun bütünlük kazandırılacak olması, kullanımsal yönden etkili olacağını göstermektedir (**Tablo 4 bkz.: s.2925**).

• Kent Dışı Alışveriş Merkezleri

Trabzon'un ilk alışveriş merkezi olması noktasında önemli bir konumda duran Mirapark Alışveriş Merkezi, farklı markaların bir aradalığını yaşatan alışveriş imkanı, kafe, sinema, çocuk oyun mekânları, sergi alanları vs. gibi ihtiyaçlara yanıt vermesiyle ön plana çıkmaktadır. Kullanılan malzeme, renk ve dokusallığıyla çağdaş bir yorum getirilen merkez, tek çatı altında oluşturulan odak mekânlarının zamana bağlı değişimlerle, kullanıcılarına farklı imkanlar sunması merkezin çekiciliğini artırmaktadır (**Tablo 4 bkz.: s.2925**).

SONUÇ

Tarihsel süreç içerisinde kendini ortaya koyan ticaret mekânları, yönetimsel uygulamalar başında, mimari ve fiziksel sürecini hep değiştirme yoluna gitmiştir.

Ticari ihtiyaçların karşılanması, gereksinimler ölçüsünde kullanımsal bir planlama ile zamanın getirdiği üslup anlayışını belirgin kılmıştır. Bu ölçüde değişim ve gelişim gösteren ticaret mekânları toplumsal/sosyal yönden süreklılığini, içerikte kalan mekânsal kaliteler eşitliğinde meydana çıkartabilmiştir. Türk çarşı yapıları içerisinde yer alan tipleşmelerden, modern alışveriş mekânları dizilimine kadar, mimarinin yanında yaşamsal standartlarda da gözle görülür bir değişim yaşanmıştır.

Tipolojilerde yer alan ticari mekânlar; mevcut yapılarıyla Trabzon üzerinde kent kimliğini; ticari, anlamlı kılma, belirginleştirme ve tanınma kaliteleriyle fiziksel özelinde etkileşimi, kullanımsal, toplumsal kalitelere yansıtmayı başarabilmiştir.

Ticaret ile birlikte gelişen mekânsal farklılaşmalar ve mimari değerler; Trabzon'un bulunduğu stratejik konumuyla tarihsel geçmişten günümüze değişimi ve gelişimi yaşamış ve temel unsurlarını ön plana çıkarmıştır.

KAYNAKÇA

Abalı, A. Z., (1990), "Küçük Ölçekli Perakende Alışverişin Kent Merkezine Katkısı", **Yapı Dergisi**, 109, 52-56.

Ayhan, S., (1987), **Alışveriş Merkezleri, Çok Amaçlı Ticaret, Çarşı Yapılarının Gelişimi ve Tasarım İlkeleri**, 9 Eylül Üniversitesi Yay., İzmir.

Cezar, M., (1985), **Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi**, Mimar Sinan Üniversitesi Yay., İstanbul.

Dökmeci, V., (1995), "Tüketimin Değişmesi ve Mega Çarşılar", **Yapı Dergisi**, 158, 66-70.

Engin, H. E., (2002), **Tarihi Trabzon Kent İçi Hanları'nın Analizi ve Yeni İşlev Önerileri**, Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Trabzon.

Eren, M., (2000), **İstanbul Metropoliten Alanında 1980 Sonrası Gelişen Alışveriş Merkezleri Olguları**, Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Eyice, S., (1992), "Bedesten" maddesi, **İslam Ansiklopedisi**, C. 5, 302-311, İstanbul, s. 310.

Geist, J. F., (1969), **Passagen ein Bautyp des 19**, Jahrhunderts Verlag, München.

Göçer, O., (1984), **Şehirlerde Ticaret Alanları**, İstanbul Teknik Üniversitesi Mim. Fak. Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, İstanbul.

Hasol, D., (1995), **Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü**, Yem Yay., İstanbul.

Özdeş, G., (1953), **Türk Çarşıları**, İstanbul Teknik Üniversitesi Yay., İstanbul.

Pulathan, A., (1990), **Trabzon'da Çarşılar Üzerine Bir İnceleme**, Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Trabzon.

Şahin, F. (2005), **Alışveriş Merkezlerinin Biçimlenmesinde Önemli Boyutlardan Kamusal Mekân ve Kamusallık Olgusu**, Yüksek Lisan Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Trabzon.

Şahin, F.-Tutkun, M., 2007. "Tourism Development in Shopping Centers", **International Tourism Biennial**, Onsekiz Mart University, Canakkale, 52-60.

Tongur, H., (1940), "Türk Şehirlerinde Pazar ve Panayırlar", **Belediyeler Dergisi**, 5, İstanbul.

Uçkan, Ö., (1999), "Agoralardan Alışveriş Merkezlerine: Dün, Bugün, Gelecek", **Domus**,1, 75-79.

Ülker, N. E., (1999), **Alışveriş Mekânlarının Değişen Anlamı ve Yer Seçimi Kriterleri Üzerine Bir Çalışma/İzmir Örneği**, Yüksek Lisans Tezi, 9 Eylül Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İzmir.

Tablo 1: Trabzon'da Türk Çarşı Yapıları Han Resimleri Hanları

Taşhan

Vakıfhan

Alacahan

Sabırhan

Tablo 2: Trabzon'da Türk Çarşı Yapıları; Bedesten, Arastan, Pasaj Resimleri Bedestenler, Arastalar, Pasajlar

Bedesten

Kemeraltı

Kardeşler

Erkuloğlu

Tablo 3: Trabzon'daki Zaman İçinde Oluşan Çarşılar; Pazar, Yaya/Taşıt Yol, Alışveriş Resimleri

Cuma Pazarı

Kadınlar Pazarı

Kunduracılar

Uzun Sokak

Tablo 4: Trabzon'daki Modern Alışveriş Mekânları; Süper/Hipermarket, Kentiçi/Dışı Alışveriş Merkezi Resimleri

İpa

Carrefoursa

Forum Alışveriş Merkezi

Mirapark Alışveriş Merkezi

MÖ II. BİN YILIN İLK ÇEYREĞİNDE ANADOLU'NUN EN ÖNEMLİ TİCARET MERKEZİ OLAN KANİŠ KĀRUMU LEVANTİNİZMİN İLK ÖRNEĞİ MİDİR?

ŞAHİN, Hasan Ali[*]
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

ÖZET

"Levantinizm" denilen düşünce akımının, Ege Göçlerinden sonra Doğu Akdeniz'de ortaya çıktığı ve bölgedeki liman kentlerine yerleşen çeşitli ırktan insanların ticari amaçlar uğruna her türlü ırkî ve dînî fanatizmden arınarak bir hoşgörü kültürü/birlikte yaşama sanatı oluşturmalarıyla başladığı söylenir. Bunun örnekleri daha sonraki dönemlerde önemli Osmanlı kentleri olan, İstanbul, İzmir, Selanik'te görüldüğü gibi, ilk örneklerinin de yine Anadolu'da MÖ II. binyılın ilk çeyreğinde ortaya çıktığını görmekteyiz. Asurlu tüccarlar MÖ II. binyıl başlarında Anadolu'ya gelerek belli başlı şehirlerde birer ticaret kolonisi kurmuşlardır. Bunların merkezi *Kaniš* kolonisi olup, Asurlularla yerliler aynı şehirde oturmuşlar, birbirlerinin kültüründen etkilenmişler, akrabalık kurmuşlar barış ortamında yaklaşık 250 yıl yaşamışlardır. Böylece *Kaniš* kolonisi merkez olmak üzere Anadolu'da günümüzden dört binyıl öncesi gerçekleşmiş olan bir Levantinizim örneğini görmekteyiz.

Anahtar Kelimeler: Levantinizm, Asurlular, yerliler, kadın erkek eşitliği,

ABSTRACT

Is the City of Kanis/Karum the First example of Levantinism as the Most Important Trade center of Anatolia During the First Quarter of the Second Millenium B.C. ?

It has been contended that Levantinism as a school of thought emerged in Eastern Mediterranean after Aegean Immigrations when people from different races settled in port cities and created a culture of tolerance/art of living together eliminating all kinds of racial and religious extremism for the sake of their commercial purposes. Just as we can see its examples in important Ottoman cities from later periods such as Istanbul, Izmir and Thessaloniki, we can also see its earlier examples from the first quarter of the second millenum B.C. again in Anatolia. Assyrian merchants came to Anatolia at the beginning of the second millenium B.C. and established trade colonies in certain cities. Kanis being the

[*] Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi. KAYSERİ/TÜRKİYE, **e-posta:** hasahin@erciyes.edu.tr

center of all the colonies in Anatolia, Assyrians and natives lived in the same city, had cultural interactions, established kinship and lived in peace for 250 years. Kanis being the center of it, we can see a good example of levantinism from Anatolia extending back to 2000 B.C.

Key Words: Levantinism, Assyrians, natives, male-female equality.

"Levantinizm" denilen düşünce akımının Ege göçlerinden sonra Doğu Akdeniz'de ortaya çıktığı ve bölgedeki liman kentlerine yerleşen çeşitli ırktan insanların ticari amaçlar uğruna her türlü ırkî ve dînî fanatizmden arınarak bir hoşgörü kültürü/birlikte yaşama sanatı oluşturmalarıyla başladığı söylenir. Bunun örnekleri daha sonraki dönemlerde önemli Osmanlı kentleri olan, İstanbul, İzmir, Selanik'te görüldüğü gibi, ilk örneklerinin de yine Anadolu'da MÖ II. binyılın ilk çeyreğinde ortaya çıktığını anlıyoruz. Akadlı tüccarların Anadolu'da hangi şehirlere yerleşip nasıl bir hayat sürdüklerini bilemiyoruz, Ancak onların devamı niteliğinde olan Asurlu tüccarların Anadolu'da kurdukları kolonilerin 250 yıl sürdüğünü rahatlıkla söyleyebiliriz. Asurlu tüccarlar genç yaşta Anadolu'ya geliyorlar, bazıları Anadolu'da yerli bayanlarla evlendikleri gibi bazıları ölene dek kalıyor veya ihtiyarlayınca Anadolu'dan ayrılıyorlardı.

Asurlu tüccarların kurdukları kolonilerin merkezi *Kaniš kārumu* olup, 59 yıldır burada kazılar yapılmaktadır. Şu ana kadar binlerce belge ele geçmiştir. Bu belgeler ve kazılan evler sayesinde *Kaniš* kentinde Anadolu'nun yerlilerinden farklı gruptan insanlarla Asurlu dediğimiz tüccarların aynı şehirde yaklaşık 250 yıl boyunca birlikte yaşadıkları anlaşılmıştır. Buna örnek pek çok Anadolu kentinin varlığını belgelerden öğreniyoruz. Bunlardan bir kaçı ancak yapılan kazılarda ortaya çıkarılabilmiştir. Örneğin *Hattuš* ve Alişar'da birer ticaret kolonisinin varlığı anlaşılmıştır. Belgelerde adı geçen pek çok kent henüz bulunamamış olmasına rağmen, bu kentlerde kimlerin yaşadıklarını da bilmekteyiz. Böylece *Kaniš kārum* şehri merkez olmak üzere Anadolu'da günümüzden dört binyıl öncesi gerçekleşmiş olan bir Levantinizim örneğini görmekteyiz. Bu konuda belgelere ve kazı raporlarına dayalı olarak bilgi vermek istiyoruz.

Anadolu-Asur arasındaki ticaretin doğmasına sebep, ülkemizde ve komşu ülkelerde kalay madeninin bulunmamış olmasıdır. Anadolu'da en çok bulunan ve ilk kullanılan maden bakır olup, Kalkolitik Çağ'dan itibaren bu madenden istifade edilmiştir. MÖ üçüncü binyıl boyunca bakır madenine % 10 oranında kalay ilave edilerek bol miktarda tunçtan silahlar ve ev eşyaları yapılmış olduğundan bu devre Eski Bronz Çağı adı verilmiştir. Eski Bronz Çağı'nda Anadolu'da madencilerin kalayı nereden temin ettikleri konusunda net bir bilgi yoktur. Ancak MÖ II. binyılın başlarından itibaren kalay madeninin Asurlu tüccarlar tarafından Anadolu'ya getirildiğini Kültepe metinlerinden öğrenmekteyiz. Söz konusu

devirde Anadolu'da Şehir devletleri hüküm sürmektedir ve aralarında kıyasıya bir mücadele yaşanmaktadır. Tunç silahlar bakıra göre daha sağlam olduğundan bütün krallar bu silaha sahip olmak istemektedirler. Bu yüzden Asurlu tüccarlara kalay madeni getirmeleri karşılığında şehirlerin etrafında bir mahallede oturma ve ticaret yapma imkânı bahşetmişlerdir.

İki ülke arasındaki bu uluslararası ticaretin yalnızca Anadolu saraylarının ihtiyacından doğduğunu belirtmek doğru olmayabilir. MÖ II. binyıl başlarında, bugünkü Irak'ın kuzeyinde Dicle nehri kenarında doğu-batı, güney-kuzey ticaret yolları üzerinde önemli bir konuma sahip olan Asur Şehrinde oturan tüccarlar sermayelerini birleştirmek suretiyle büyük şirketler kurmuşlar ve İran üzerinden gelen kalay madenini, Babil'den gelen kumaşları, Anadolu ve Doğu Akdeniz limanlarına ulaştırmışlardır. Ayrıca, Asur Ticaret Kolonileri Çağı denilen MÖ II. binyılın ilk çeyreğinde Anadolu'da yabancı kervanların rahatça dolaşmalarını sağlayan bir barış ortamı da bulunuyordu. Bu maksatla sarayların ihtiyacı olan kalay ve kumaşlarla birlikte çeşitli türden mamul ve hammadde ticareti yapmak üzere Anadolu'da yaklaşık 40 adet Asur kolonisi kurulmuştur. Bu kolonilerin merkezi *Kaniš* kolonisidir. Asurlu tüccarlar *Kaniš* şehri'nin eteğinde bir mahalleye yerleşerek orada ticaretlerini sürdürmüşlerdir.

2000 yılında yapılan Kültepe *Kaniš kārum* kazılarında bulunan çivi yazılı tabletler arasında Asurlu tüccarların *Kaniš* ve *Hahhum* krallarıyla yaptığı antlaşmayı içeren iki belge yerli-Asurlu münasebetleri açısından çok önemlidir (Günbattı, 2005: 760-761). *Kaniš* ile Asur arasında yapılan antlaşmada Asurlu tüccarların haklarının korunduğunu görmekteyiz. Antlaşmada Asurlu tüccarların mallarını istemediği fiyattan satışa zorlanamayacağı, öldürülen bir Asurlu için kan parası ödeneceği, katilin ise kendileri tarafından öldürüleceği, onların mallarının sigortalanacağı ve angarya gibi hizmetlerden muaf olacakları vurgulanmaktadır (Günbattı, 2005: 765). Ayrıca, Asurlu tüccarların kurmuş oldukları *kārum* dairesi de antlaşmadaki şartlara göre onların haklarını koruyordu. Tüccarların kendi aralarındaki davalarını çözüme kavuşturduğu gibi yerlilerle olan ilişkilerinde de devreye girdiği görülür. Hapse atılan tüccarların salıverilmesi için saraya çıkarak onların hakkını savundukları anlaşılmaktadır.

Kaniš şehrinde oturan yerlilerin kimler olduklarını belgelerde geçen isimlerden öğrenmekteyiz. Anadolu'nun ilk sakinleri olan Hattilerin Kızılırmak kavisi içinde oturdukları genelde kabul görür. Kültepe metinlerinde geçen şahıs adlarında Hattice isimler geçmektedir. Bu isimler Hititler tarafından alınmış olacağı gibi onlara aitte olabilir. Ayrıca, Hattilerin yoğun olarak bulundukları, *Durhumit, Tišmurna, Tuhpiya, Hattuš, Tawiniya* gibi şehirlerde Asurlu tüccarların yerleşmiş olduklarını ve sıkı ticari ilişkilerini biliyoruz. Kültepe metinlerinde *Hatti* tanrıları adına yapılan teofor isimler geçmektedir. Bunlar demirci tanrı *Hašamili,* Atlı tanrı *Pirwa, İnara, Hapantalli,* olup, Hattiler ve Hititler bunlar adına isimler vermişlerdir.

Koloni Çağı'nda Anadolu'da yerleşmiş bulunan bir diğer grup Hurrilerdir. Bunların Anadolu'ya MÖ IV. binyılda Kafkaslardan geldikleri ya da Anadolu'nun yerlisi oldukları iddia edilir. Hurrilerin Kültepe'de yerleşmiş oldukları anlaşılıyor. Şahıs, tanrı ve yer adları bunu gösterir. Özellikle bayram günlerinden bahsedilen tanrıların *Hurri* tanrısı olduğunu biliyoruz. Bunlardan *Kaniš*'in baş tanrısı *Anna* bir Hurri tanrısı olup, adına bir bayram düzenlendiği, yerlilerin onun adına yemin ettikleri görülür. Tüm ikinci binyılda olduğu gibi bu dönemde de Hurri kültürünün etkili olduğunu, Hititlerin Hurri kültürünün etkisinde kaldıklarını görmekteyiz.

Anadolu'da özellikle Ege ve Akdeniz bölgesinde MÖ III. binden itibaren varlıklarını gördüğümüz Luwiler *Kaniš*'te yerleşmeseler de, Aksaray, Konya, taraflarında olduğu anlaşılan *Ulama, Purušhattum, Šalatiwar* gibi şehirlerde Asurlu tüccarla birlikte yaşamışlardır.

Anadolu'ya MÖ III. binyıl sonlarında geldikleri bilinen Hititlerin *Kaniš*'te yerleştikleri ve ilk kez burada büyük bir siyasi güç kurdukları anlaşılmaktadır. Kültepe metinlerinde geçen pek çok Hititçe kelimelerin varlığı Hititlerin burada yaşadıklarının kanıtıdır. (Alp, 1997; 7): *Šupilulia, hulukannum, kupursinnum, kuršannum*, gibi kelimeler). Hititler kendilerini *Anitta*'ya bağlamışlardır ki, oda *Kaniš*'te hüküm sürmüştür. Hititlerin *Kuššara*'dan sonraki en büyük merkezleri *Kaniš*'tir. Esasen Hititler kendilerine *Nešalı* yani *Kanišli* dillerine de *Nešaca/ Kanišce* demektedirler. Kültepe metinlerinde pek çok Hititçe isim geçmektedir.

Kaniš şehrinde Hattiler, Hurriler, Hititlerle birlikte Asurlu tüccarların da yerleştikleri ve yaklaşık 250 yıl birlikte yaşadıkları anlaşılmaktadır. Asurlu tüccarlar *Kaniš* şehrinin eteğinde *kārum* adı verilen bir mahallede yerleşmişlerdir. Bunlarla sıkı ilişkileri olan yerli tüccarların da yakın mahallede oturdukları, yerlilerin çoğunun aşağı şehrin büyük mahallelerinde yerleştikleri, ticaretle uğraşanların çoğunluğu Asurlu olmasına rağmen az sayıda yerli tüccarın olduğu kazının hafiri Prof. Dr. Tahsin Özgüç tarafından dile getirilmiştir (Özgüç, 2005: 51).

Asurlu tüccarların yerli beylerle anlaşarak yerleştikleri mahallede kendi kurumlarını oluşturdukları, kendi ticari geleneklerini, takvimlerini, ölçü ve tartı usullerini, kredi borç/faiz sistemlerini oluşturdukları anlaşılıyor. Asur'dan getirdikleri kalay ve kumaşlar dışında Anadolu içinde de kumaş ve bakır ticaretiyle uğraşmışlar ve diğer bazı madenleri alıp satmışlardır (Demir madeni gibi). Yerli beyler yasakladıkları bazı madenler dışında onların ticaretine engel olmamıştır. Bilhassa fiyatlar konusunda ve faiz uygulamasında yabancı tüccarların tam bir hürriyet içinde hareket ettikleri gözlenmiştir.

Asurlu tüccarların kendi kurdukları *kārum* dairesi onların adına çalışmaktadır. Tüccarlar buraya bağlı olup vergi ödüyorlardı. *Kārum* dairesi onların yerli beylerle olan ilişkilerini düzenlemekteydi. Hapse atılmış olan tüccarların serbest kalması için *kārum*dan bir heyetin kralın huzuruna çıkması buna en güzel örnektir

(Günbattı, 2000: 76). Anlaşıldığına göre, *Tawiniya* kralı *Aššur-taklāku* isimli tüccarı hapse atmıştır. Bunun nedeni olarak da bu tüccarın başka bir kral adına casusluk yapması gösterilmektedir. *Kārum* yetkilileri *Aššur-taklāk*u'nun suçsuz olduğunu ispat için yemin ederek serbest kalmasını istemektedirler. Kral ve kraliçe ise söz konusu ajanın kendilerine teslim edilmesi hâlinde ancak bu tüccarı serbest bırakacaklarını belirtmektedirler.

Kārum dairesi ticaret mahkemesi gibi faaliyet göstermektedir. Asurlu tüccarlar arasında meydana gelen davaları *kārum* dairesi sonuçlandırmaktadır. Bazen de tüccarlar arasındaki davalar hakem tutmak suretiyle sonlanıyor ve *kārum* dairesinde onaylanıyordu. Bu yönüyle *kārum* dairesi bir tür noterlik yapmaktaydı. Tüccarlar arasında alış-verişler de bu daire tarafından tasdiklenirdi. Asurlu tüccarların kendi tanrıları *Aššur* adına kurdukları tapınaklarında ibadetlerini yerine getirdikleri gibi, burası bir mahkeme yeri olarak da kullanılırdı.

Kolonilerde genellikle anavatandaki yönetim şeklinin uygulandığı görülür. Anadolu'daki Asur kolonilerinde de Asur'daki meclisin benzeri bulunuyordu. *Kaniš, Purušhattum, Wahšušana, Durhumit* gibi *kārumlarda* büyük ve küçük meclislerden bahsedilir. Anlaşıldığına göre çok sayıda tüccarın yerleştiği yerlerde büyük tüccarların oluşturduğu bir meclis bulunduğu gibi bir de sıradan tüccarların meclisi vardı (Albayrak, 2003: 350) Bu meclisler bir tür otorite olup, pek çok konuda karar vermektedirler.

Anadolu'daki Asurlu tüccarların en yetkili otoritesi şüphesiz *Kaniš kārumu*'nun yöneticileriydi. Bunlar Anadolu'daki şehir beyleriyle anlaşarak, onlara sadakat arz edip söz konusu şehirde ticaret yapma imtiyazı alırlardı. Şehir beyleri de yalnızca *Kaniš kārumunun* temsilcilerini taraf olarak kabul ederdi. Buna güzel bir örnek belgede şöyle denilmektedir (Balkan, 1955: 36-37): "*Kaniš kārumu'na Tawiniya kārumu şöyle der: Kārum Durhumit'in elçileri Tawiniya kralına yemin için hediyeyi götürdü. Fakat o, elçilere şöyle (der): Kaniš kārumu'ndan gelen babalarımın elçileri nerede? Onlar buraya gelsinler, onlardan da yemin alacağım"*.

Asur Şehir Meclisi'nin Anadolu'daki en yüksek otorite olan *Kaniš kārumuna* yazdığını görüyoruz. *Kaniš kārumu* ise diğer *kārumlara* Asur Şehir Meclisi'nin kararlarını bildirirdi. Böylece Anadolu'daki koloniler arasında bir hiyerarşi söz konusu olup, *Kaniš*'ten sonra da *Durhumit, Purušhattum* gibi büyük kolonilerin bölgelerinde birer otorite oldukları anlaşılır.

Asur Şehir Meclisi ve kral Asur halkının hammadde ihtiyacını karşılamakla yükümlü olduklarından bilhassa Anadolu'dan şehrin ve sarayın ihtiyacı olan altın ve demir gibi değerli madenleri sağlamak üzere önemli tedbirler alıyorlardı. Asur kralı bir mektubunda *Kaniš kārumuna* şöyle demektedir (Sever ,1990: 261): "*Kaniš kārumuna kral (waklum) şöyle (der): Altın ile ilgili size gönderdiğim ālum'un*

hükmü yazılı o tableti, ben geciktirdim. Altın hakkında bir plan yapmadık. Altın meselesi önceliklidir ve biri diğerine satabilir. (Fakat) stelin sözü gereğince, bir Asur vatandaşı, ne Akadlı'dan, ne Amurrulu'dan ve ne de Subarlı'dan bir kimseye satabilir. Satan yaşamayacaktır".

Kaniš kārumunun Asur Şehrinden gelen direktifler doğrultusunda hareket ettiği ve tüccarların elinde bulunan *amutum* madeninin 1/10'una el koyduğu anlaşılmaktadır. *Kaniš kārumu* bu kararını bütün *kārum* ve *wabartumlara* yazarak bildirmekte ve elçisi *Kuliaya amutum* madeninin 1/10 ile 1 *mana* için 3 *šeqel* tutan *šadduatum* vergisinin de teslim edilmesini istemektedir (Çeçen, 1997: 223-232). Demir olacağı söylenen *amutum* madenine Asur Devleti yanında Anadolu saraylarının da ihtiyaç duyduğu anlaşılır.

Koloniler Çağı'nda Anadolu medeni hayat açısından komşu ülkelere göre hayli ileri bir durumdaydı. Anadolu'da kadın-erkek eşitliği söz konusu olup, bunu hem yönetimde hem de toplum hayatında görüyoruz. Anadolu'da bu çağda varlığını sürdüren şehir devletlerinin başında *rubaum* denilen kralların yanında *rubatum* denilen kraliçelerin yalnız başlarına hüküm sürmeleri kadın erkek eşitliğinin bir göstergesidir. Kraliçe anlamına gelen *rubatum* terimi Asurca olmasına rağmen Anadolu'ya özgü bir kavramdır. Asur'da kralların eşlerinin böyle bir hukuki tarafı yoktur.

Bu devirde, *Kaniš şehri yanında, Luhuzatia, Ankuwa, Timelkiya, Wahšušana ve Tawiniya* şehirlerinin de kraliçelerinden bahsedilir. Bu kraliçelerin krallar gibi hüküm sürdüklerini görmekteyiz. Yazılı belgeler Asurlu tüccarlara ait olduğundan onların kendi ilgi alanlarından oluşuyordu. Bu yüzden kraliçelerden bahsederken, tüccarların mallarına el koyması, onları hapse atması, veya kraliçelerin onlara kumaş sipariş etmeleri söz konusudur. *Kaniš* Krallığına ait belgelerin bulunup yayınlanması kraliçelerin konumunu daha da açıklığa kavuşturacaktır. Ayrıca, *Kaniš* krallığının yıkılmasının hemen akabinde kurulan Eski Hitit Devletinde kraliçelerin saraydaki yetkileri ve kralla eşit durumları, bu kurumun en azından MÖ III. bine kadar geriye gittiğini gösterir.

Kaniš'te yerleşen Asurlu tüccarların evleri ortaya çıkarılmış ve arşivleri de bulunmuştur. Bu tüccarlar arasında Anadolu'da üç dört nesil ticaretle uğraşan aileler söz konusudur. *İmdilum* ailesi, *Pušuken* ailesi, *Aššur-idī* ailesi gibi. *Uzua, Adad-sululi, Usur-ša-İštar* gibi tüccarların arşivleri ortaya çıkarılmış ve onların tüm ticari ve sosyal ilişkileri bilinmektedir. Asur'daki aile şirketinin bir şubesini *Kaniš*'te açarak buraya yerleşen *Aššur-nādā* yerli *Šišahšušar* isimli bayanla evlidir. *İmdilum*'un kız kardeşi Anadolu'ya gelerek önce Asurlu *Al-ṭāb* ve onun ölümünden sonra yerli bir şahısla evlendiği anlaşılır (Veenhof, 1982, n. 2-3).

Toplum hayatına gelince yine kadın-erkek eşitliği söz konusudur. Komşu ülkelerde evlenme kadının satın alınmasına dayandığı halde Anadolu'da evliliğin

iki tarafın isteğine bağlı olduğu görülür. Evlenme ve boşanma belgelerinde her iki tarafa aynı haklar ve cezalar öngörülmektedir (Özgüç, 2005: 41).

Bu çağda komşu ülkelerden farklı ve daha medeni bir uygulama olarak Anadolu'da tek eşlılik görülmektedir. Bu gelenek Anadolu'da evlenen Asurlu tüccarları da kapsıyordu. Anadolu'da evlenen Asurlu bir tüccarın ikinci bir eş alamayacağı kayıt altına alınıyordu. Buna örnek belgelerimizden birinde şöyle deniliyor: *Asurlu İdi-Adad yerli bayan Anana ile evlenmiştir. Anadolu'da ikinci bir eş alamayacaktır. Eğer eşini terk ederse 5 mana (2,5 kg) gümüş ödeyecektir (*Bilgiç,1990: 424).

Bir başka belgeden anlaşıldığına göre, iki Asurlu *Šu-Suen* ve *Etari* evlenmiştir. *Kaniš*'te ve *Nihria*'da ikinci bir eş alamaz. Erkek eşini terk ederse 2 *mana* gümüş ödeyecek, kadın kocasını terk ederse aynı şekilde 2 *mana* gümüş ödeyecek (Bilgiç, 1990: 425). Burada görüleceği üzere iki Asurlu arasındaki evlenmede de bir eşitlik söz konusudur. Bu durum Asurluların yerli halkın geleneklerinden etkilendiklerini gösterir. Bir başka belgede şunları okuyoruz (CCT V 16 a): "*Ţāb-Aššur'un oğlu Abāya, Adad-šamši'yi aldı. Eğer (Abāya) onu boşarsa 1/3 mina gümüşü Adad-Šamši'ye tartacak (ödeyecek). İkinci bir eş alamayacak. Eğer Adad-šamši Abāya'yı boşarsa 1/3 mana gümüşü o tartacak.*

Asurlu erkeklerin yerli bayanların evlenmelerine dair bir belgede şunları okuyoruz (ICK I, 3): "*Lāqipum Enišru'nun kızı Hatala'yı aldı (onunla evlendi). Lāqipum memlekette (yani Anadolu'da) ikinci bir bayan amtum (kadın köle) ile evlenemez. Şehirde (Asur)'da qadištum ile evlenebilir. Eğer evlendiği kadın iki sene içerisinde ona çocuk vermezse (doğurmazsa) o kadın (başka kadını) satın alacak ve sonradan o kadın ona çocuğu verdiği zaman o kadın (ilk eşi) ikinci kadını satabilir. Eğer Lāqipum (o kızı) boşarsa 5 mina gümüş tartacaktır. Eğer Hatala onu boşarsa, O (Hatala) 5 mina gümüşü (Lāqipum'a) ödeyecek. Şahitlerin isimleri*."

İki Asurlunun evlenmelerini konu alan belgeden şunları okuyoruz (PRAG I 490): "*Puzur-İštar Aššur-nada'nın kızı İštar-lamassi'yi eş olarak aldı (evlendi). Onun yolu Purušhattuma veya Hattum'a (düşerse) onu da beraberinde götürecek ve (tekrar) onunla Kaniš'e dönecek. Eğer o (Puzur-İštar) onu (İštar-lamassi'yi) boşarsa 5 mana gümüşü (İštar-lamassi'ye) ödeyecek. Eğer İštar-lamassi onu (Puzur-İštar'ı) boşarsa 5 mina gümüşü ona (Puzur-İštar'a) ödeyecek. O Asur şehrinde kendi eşinden başka biriyle evlenemeyecek. Eğer İštar-lamassi'nin üç yıl içinde çocuğu olmazsa, o (Puzur-İštar) bir kadın köle satın alacak ve evlenecek. Aššur-nemēdi, Anına ve annesi onu (İštar-lamassi'yi) verdiler"*.

Ailenin çocuğu olmaması durumunda erkeğin ikinci bir eş olarak bir cariye ile evlenmesi geleneği Sami hukukundan gelmektedir. Şayet daha sonra ilk eşin çocuğu olursa, ikinci eş çocuğunu alarak evd.en uzaklaşmak zorundadır.

Yerlilerin evlenme belgelerinde tam bir kadın erkek eşitliği görülür. Buna güzel bir örnek vermek istiyoruz (AKT I, 21): "*Zabarašna Kulzia ile evlendi. Ev her ikisinin olup fakirleşirler veya zenginleşirlerse her ikisine aittir. Eğer Zabarašna Kulzia'yı boşarsa, evi her ikisi bölüşecekler. Öldükleri zaman evi Hištahšušar ve Peruwa alacaklar*."

Anadolu'da evlenen Asurlu tüccarların eşlerini boşamaları durumunda bir tür tazminat ya da nafaka ödemiş oldukları anlaşılır. Evlenme belgelerinde bu durum kayıt altına alınarak boşanma durumunda ödeyeceği miktar belirtildiği gibi boşanma belgelerinde yine kadına ödenecek para yazılıyordu. *Amur-Ištar* isimli Asurlu karısı *Ištar-bašti'yi* boşamıştır. *Ištar-bašti'*ye 50 mana (24 kg) bakır ödenmiştir. Bunun dışında bir talepte bulunmayacaktır deniliyor (Özgüç, 2005: 283).

Asurlu tüccarın boşadığı eşine nafaka ödemesi konusunda *Wahšušana kārumunun* verdiği kararı içeren bir belgeden yine Anadolu'da kadınların haklarının korunduğunu görmekteyiz. Asurlu tüccar, *Pilah-Ištar* yerli bayan *Tatana* ile boşanmışlar ve *Pilah-Ištar'ın* bu bayana, yıllık giyecek, yakacak odun, yağ masrafı ile aylık 8 *mana* bakır vereceği karara bağlanmıştır (Bayram-Çeçen, 1995: 12). Burada Asurlu tüccarların kendi mahkemelerinin bu kararı vermiş olması son derece önemlidir.

Boşanma belgeleri *kārum* dairesi tarafından onaylanarak resmiyet kazanıyordu. Buna örnek bir belgede şöyle deniliyor (TMH 1, 21d): "*Kaniš kārumu hükmünü verdi*: *Ennum-Aššur'un oğlu Aššur-amāru, Ašur-bēli'nin kızı Zibezibe'yi boşadı ve onun boşanma parası olarak 1 mina gümüşü Aššur-amāru karısı Zibezibe'ye verdi. Onun 3 çocuğu Aššur-amāru'ya dönecek. Zibezibe, Aššur-amāru ya da 3 çocuğu için itirazda bulunmayacak. Sin ayı, Awilia'nın limumluğunda"*.

Asurlular ile yerliler arasındaki boşanma davalarının konu alındığı metinlerden anlaşıldığına göre, boşanmada tam bir eşitlik söz konusudur. Her iki tarafta eşit haklara sahip olup, boşandıktan sonra istedikleriyle evlenebilecekleri kayıtlıdır.

Asurlu tüccardan boşanan yerli bayanla ilgili belgede şu ifadeler yer alır (Kt. n/k 1414): "*Šakriušwa Aššur-taklāku'nun karısıdır. Karı-koca boşanmışlardır. Taraflardan herhangi birisi herhangi bir şey için hukukî itirazda bulunmayacaktır. Ayrıca, kadının fiyatı için itirazda bulunmayacaklar. Šakriušwa ister Anadolulu isterse (Asurlu) tüccara kendi gönlünün isteği ile gidecek ve Aššur-taklāku gönlünün istediği zevceyi alacaktır. Kimse kimseye herhangi bir şey için hukukî itirazda bulunmayacaktır."*

Asurlu tüccarın boşadığı yerli bayanla ilgili belgeden şunları okuyoruz (ICK I, 32): "*Pilah-İštar karısı Walawala'yı boşadı. Onun boşanma parası olarak x šeqel gümüş ödenmiştir. Pilah-İštar ve Walawala'nın bu meselesinde onun annesi Šat-İštar, Nunu ve onun erkek kardeşi Amur-Aššur onun yanında bulundular. Aššur*

için, Anna için, kral için yemin ettiler ve Pilah-İštar ve onun oğullarına…. ., ayrıca onun hakkında herhangi bir şey için ona hukukî itirazda bulunmayacaklar. Eğer itirazda bulunurlarsa 10 mina gümüşü ödeyecekler. Pilah-İštar kızı Lamassi'yi Asur'a gittiği zaman onu gönderecek. Büyütme parası (ve) onun (Lamassi'nin) yiyecek (parası) karşılanmıştır. Hiç bir şey hukukî olarak talep edilmeyecektir".

Belgeden anlaşıldığına göre, kadına boşanma parası ödenmekte, çocuklar kadının yanında kalırsa onların masrafları babaları tarafından karşılanmaktadır. Her iki taraf kendi tanrıları huzurunda yemin etmektedir.

Anadolu'da ticaretle uğraşan Asurluların kendi mahkemelerince onaylanan davalarından birinde *Zuba* isimli şahsın *Ahuwaqar*'ı dava ettiği görülür. *Ahuwaqar*, kız kardeşinin büyüdüğünü ve *Zuba'*nın *Kaniš'*e gelerek kız kardeşiyle evlenmesini istiyor. *Zuba* ise kız kardeşini istediğin kişiyle evlendir diyerek cevap veriyor. Böylece muhtemelen daha önce yapılan nişan bozuluyor (Balkan, 1983: 4-5). Anadolu'da oturan Asurluların yerlilerle evlendikleri pek çok belgeden anlaşılır. Her halde *Zuba* isimli Asurlu da yerli bir bayanla evlenmeyi düşünmüş olmalıdır ki, nişanlısından vazgeçmiştir.

Asurlu tüccarların Anadolu'da ticaretle uğraşmaları her şeyden önce şehir beylerinin ihtiyacı olan maden ve diğer mamul eşyayı onlara sağlıyordu. Bu bağlamda bazı kral ve kraliçelerin onlardan çeşitli türden kumaşlar yanında demir madeni sipariş ederek sarayların ihtiyaçlarını karşıladıkları görülür. Kızılırmak kavisi içinde bakır madeniyle ünlü bir şehir olan *Tuhpiya'nın* kralı, *İtur-ilī* isimli tüccardan kaliteli kumaşlar alarak karşılığında bakır ödemektedir.

Krallarla tüccarlar arasındaki alış-verişe bir diğer örnek, *Tawiniya* kralı olup, *Ah-šallim* isimli tüccardan kumaşlar almaktadır. Ayrıca ne şekilde kaybolduğundan bahsedilmeden tüccarın kaybolan gümüşünü (parasının) *kārum* dairesinden gelen talimata göre kurtaracağından bahsediyor (Günbattı, 1999: 79-80). Tüccarların can ve mal güvenliğinin sağlandığı, mallarının sigorta edildiği ve hırsızlık, yangın vb. durumda zararlarının tazmin edildiği anlaşılıyor. Bir belgede kralın tüccarın malının çalındığına inanmak istememesi tüccarların mallarının sigorta edildiğini gösterir. *Hahhum* krallığıyla Asur arasındaki antlaşma belgesinde, *bölgenizde Asurlu tüccara ait bir gemi batarsa kaybolacak malı ödeyeceksiniz* (Günbattı, 2005: 773) denilmek suretiyle ticari eşyanın sigortalandığı görülür.

Anadolu'da ölen Asurlu tüccarların kan parasının ödeneceği antlaşma metinlerinde kayıtlıdır. Anadolu'da ölen bir kişinin yakını Asur Şehir Meclisine baş vurmuştur. Şehir Meclisi Kralın başkanlığında toplanarak karar almış ve ölen kişinin oğlunun avukatı *Kaniš*'e gönderilecek ve ölen *Enam-Aššur'un* kan parası oğluna ödenecektir. Bir diğer belgeden anlaşıldığına göre para babası adına oğluna teslim edilmiştir (Çeçen, 1998: 292-293).

Yine kan parasıyla ilgili olarak, bir borç senedinde (Çeçen, 1998: 295) muhtemelen yerli bir şahıs olan *Zaniwata'*nın kan parasının Asurlu bir kimse adına yine bir Asurlunun ödediği belirtilmektedir. Belgede şu ifadeler geçmektedir: *Ennum-Aššur'un adına Zaniwata'nın kanının masrafı (olan) parayı o (Amur-Aššur) ödedi.*

Asurlularla yerli halkın uzun süre birlikte yaşamış olmaktan doğan kültürel etkileşimleri söz konusu olmuştur. *Kaniš'*te oturan gruplardan özellikle Hititlerin karşılaştıkları kültürlerden etkilendikleri görülür. Hititler yerli Hatti ve Hurri inançlarını benimsedikleri gibi, Asurluların tanrılarını da kabul etmişlerdir. *İštar, Adad, Sin, Šamaš, Nisaba* gibi Mezopotamya kökenli tanrıların rahipleri olarak geçen Hititli şahıslara belgelerimizde rastlıyoruz. Asur'un baş tanrısı *Aššur*'un rahipleri arasında iki adet yerli *Manuba ve Kanunu* görülür. *Adad'*ın rahipleri olarak geçen *Šuhurpia, Wališra, Peruwa, Pithana ve Kammalia* Hititlidir. *Nisaba*'nın rahipleri arasında yer alan *Wašatapra ve Kammalia* yine Hititçe isimler taşırlar (Donbaz, 1996: 234-235). Sumer tahıl tanrısı olan *Nisaba* adına Anadolu'da bir bayram kutlandığı da görülür.

Asurlu tüccarlar Anadolu'ya başta yazı olmak üzere Mezopotamya medeniyetinin unsurlarını getirmişlerdir. Silindir mühürler Mezopotamya'nın icadı olup, Koloni Çağı'nda Anadolu'da Asur, Babil ve Suriye üslubunda mühürler kazınmış ve yerli silindir mühürler de ortaya çıkmıştır. Tarihte ilk defa yerli-Asurlu ilişkilerinden doğan uluslararası hukuk söz konusu olmuştur. Anadolu'da oturan Asurlularla yerlilerin iletişimini sağlayan yerli dilde *targumannum* teriminin tercümanın orijini olduğu anlaşılıyor.

Kaniš şehri'nde yerleşen ve burada evlenen şahısların Asur'a geri dönmedikleri, Koloniler Çağı'nın son dönemine ait belgelerde geçen isimlerden anlaşılır. *Kaniš* krallığı aklaşık olarak MÖ 1700'lerde son bulmuştur. Bu tarihten sonra belgeler susmakta ve burada neler yaşandığını bilemiyoruz.

MÖ 1690'larda Hitit krallığı kurulmuştur. Hititler *Kaniš* şehrinde yaşarken Mezopotamya kültürünü benimsemişlerdir. Kültepe metinlerinde geçen yer ve şahıs adlarının Hititçe metinlerde aynı şekilde varlığı bir devamlılığı gösterir. Hititler burada ilk defa başka kavimlerin tanrılarını kabul etmişler ve bundan sonra tüm II. binyıl boyunca bunu sürdüreceklerdir. Hititler Sumer, Akad, Babil tanrılarını kendi panteonlarına kabul edecekler, efsanelerini, mitoslarını kendi dillerine çevireceklerdir.

Kaniš şehrinde Asurlularla daha sıkı münasebeti olanlar Hurrilerdir. Hurriler her ne kadar büyük bir devlet kuramamış olsa da Önasya'nın büyük bir bölümüne dağılmış halde yaşamışlardır. Asurluların Anadolu'da evlendikleri yerli bayanların genelde Hurri asıllı olması, borç senetlerinde vade tespitinde geçen tanrı adlarının Hurrilere ait olması, onların Hurri bayramlarının ne zaman kutlandığını

bildiklerini gösterir. Hititlerden önce Anadolu'da beylikler hâlinde yaşayan Hurrilerin Asurlu tüccarlara daha sıcak baktıkları, onlarla anlaştıkları ve uzun süre birlikte yaşadıkları görülüyor. Anadolu-Asur ticaretinin devam etmesinde ve yabancı tüccarların Anadolu'da kalmalarında onların payı büyüktür. Böylece günümüzden dört binyıl önce Anadolu'da Hititler, Hurriler Asurlular aynı şehirde huzur ve barış içinde yaşayıp bunu sonrakilere miras bırakmışlardır, diyebiliriz.

KAYNAKÇA

Aktı, E. Bilgiç-H. Sever-C. Günbattı-S. Bayram**, Ankara Kültepe Tabletleri I**, Ankara1990.

Albayrak, İ., (2003) "Kültepe Belgelerine Göre Kārum Dairesi'nin İdari ve Politik Statüsü", **Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2002 Yıllığı**, 342-356.

Alp, S., (1997), "Assur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Kaneš/Neša'da Hititlerin Varlığı ve Yoğunluğu (Bilimsel Bir Oluşumun Öyküsü)", **Archivum Anatolicum** (3), 1-17.

Balkan, K., (1955), **Kaniš Kārumu'nun Kronoloji Problemleri Hakkında Bazı Müşahedeler**, Ankara 1955.

-----, (1983), "Betrothal of Girls During Childhood in Ancient Assyria and Anatolia", **Kaniššūwar: A Tribute to H. G. Guterbock**, 1-8.

Bayram, S.-Çeçen, S., (1995), "6 Neue Urkunden Uber Heirat und Scheidung aus Kaniš", **Archivum Anatolicum**, (1), 1-12.

-----, (1997), "Yeni Belgelerin Işığında Eski Anadolu'da Kölelik Müessesesi", **Belleten**, (229), 579-630.

Bilgiç, E., (1990), "Kültepe Tabletleri Üzerinde Çalışmalar ve İki Evlilik Vesikası", **X. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, 423-427.

CCT Cuneiform Texts from Cappadocian Tablets in the British Museum.

Çeçen, S., (1997), "Kaniš Kārumu'nun Diğer Kārum ve Wabartumlara KÙ. AN (amutum) ile İlgili Önemli Talimatları, **Belleten**, (231), 219-232.

-----, (1998), "Yeni Delillere Göre Kültepe'de Kan Parası" **34. Uluslararası Assiriyoloji Kongresi Bildirileri,** 291-296.

Donbaz, V., (1996), "Old Assyrian Influence on the Hittite Onomasticon and Toponyms", **Anadolu Araştırmaları**, (15), 229-241.

Günbattı, C., (1999), "Asur Ticaret Kolonileri Devri'nde Anadolu Kralları ile Asurlu Tüccarlar Arasındaki İlişkilere Işık Tutan İki Yeni Belge**", XII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri,** 75-83.

-----, (2000), "Eski Anadolu'da Su Ordali" **Archivum Anatolicum (**4), 73-88.

Günbattı, C., (2005), "Kültepe'de Bulunmuş İki Antlaşma Metni", **Belleten**, (256), 759-784.

ICK I, B. Hrozny, **Inscriptions Cuneiförmes du Kültepe** I, Praha 1952.

Sever, H., (1990) "Kima awat naruaim Tabiri ve Değerlendirilmesi", **AÜDTCF Dergisi**, (1-2), 251-265.

TC I, G. Conteneau**, Tablettes Cappadociennes, Musee de Louvre,** Paris 1920.

Veenhof, K. R., (1982), "The Old Assyrian Merchants and their Relations with Native Population of Anatolia", **Mesopotamien und seine Nachborn**, Berlin 1982.

КУЛЬТУРА ТУРАНА И ЕГО РАЗВИТИЕ

ŞAMŞIDEN, A./ШАМШИДЕН, А.
KAZAKİSTAN/KAZAKLISTAN/КАЗАХСТАН

ABSTRACT

Turan culture began its creation since the times of population inhabiting in stone caves and using fire steel, creating stone means of labour. At those times one of its branches passed Chukotka –Alaska to the American continent. One of the witnesses gionof the present idea is identity of Turan religion is Maya calendar and ancient shumer culture.

Turan culture has its continuation in Islamic culture. Vivid representatives of the last one are: Al-Khorezmi, Al-Farabi, Al-Biruni- awoke interest of the Europeans of the middle ages towards natural sciences. The tendency of Al-Farabi's conception of our "scientific Islam" is the basis for stating in two aspects: by "Ayat-Khadis" and by modern exact sciences.

To these explanations A. Mashani combines heritage of Turan culture. Its witness is non published works of the scientist "Turan gates", "Turan skies", "Ogizkhan's autography", "Al-Farabi and Abay". In those manuscripts the definitions to cultural- spiritual treasures of thousand years ago.

Fundamental works of Al-Mashani 'Al-Farabi and music", "Light house of the scientist Nurmuykhamad', 'Wonderful palaces", "High roads", "Roof", "Top of the truth in science",

"Lunar stops", "Thoughts in holy night- Кадир тун", "World heritage", "Mother- Azhar, nectariferies", "New time and science" state that Islam is a scientific religion. The faithfulness of the sunnism road is scientifically proved.

Key Words: swept stone, ore, metal alloy, Maya calendar, Shumer-Kenger, Sunnit, Turan gates, scienticfic, Islam.

В Коране Карима неоднократно сказано о том, что Вселенная-жилище, Земля - постель. Поэтому начало истории нашего народа или Туранского государства должны рассматривать в тесной связи с историей земли обитания, не рассмотрев эту связь, мы можем отойти от реального решения этой проблемы.

Можно с уверенностью сказать, что эпоха использования камня человечеством начало берет в Средней Азии с племен Гуннов [6]. Наука доказывает, что эти племена впоследствии основали Туранскую народность.

Потому что в разные времена, где бы они не жили, как бы не назывались в конце они объединились под куполом Турана [1-3]. Эпоха использования камня, которая началась с ледникового периода далее бронзовый век, железный век, - все это связано с проблемой добычи полезных ископаемых, плавкой метала. Таким образом, можно сказать, что те времена в Туране, нынешних степях казахов, близлежащих краях, упали семена зарождения развития человечества. Доказательством является то, что в ледниковый период средняя часть Казахстана была не покрыта льдом. Двигаясь с севера, слой льда в Европе достигла до уровня Парижа, у нас до уровня Омск-Жакута. С южной стороны слой льда с вершин Азиатских гор продвинулись до берегов Алакол- Балхаша. Не покрытыми льдом остались некоторые места Казахской земли, которая начинается с Мангыстауа и с Сарыарки, то есть с востока Каспия, частично земли в Сибири и Дальном Востоке. Значит, эти места являются местом зарождения человеческой культуры. Эти следы оставленные жизнью можно назвать под общим названием «Культура камня» или « Каменные знаки».

Потомков Туран-Кипчака как Аль-Фараби и Аль-Беруни и других таких ученых в исследовании мира камней можно считать основателями исследования мира камней, которые занимают значительные место в исследованиях мирового масштаба культуры Турана.

Разве не Гуны, впоследствии Турановцы изначально дали наименование звездам, камням, металлам?

Такие великолепные понятия о летоисчислении, решении задач, цикле возраста возникли в кочевых Туранских племенах. Многие из этих понятий можно встретить в различных таких эпосах «Алпамыс», «Ертостик» , «Козы-корпеш», “где придаётся большое значение описанию природных явлений, то есть мирозданию.”

В этой легенде изображение полумесяца как герба на копье, ещё ярче свидетельствует астрономическое значение произведения. Это: корова (бык) Саур- Уркер – Тур- Телец не только название группы звёзд на языках разных народностей но которое свидетельствует об астрономическом познавательном значении понятия.

Например, в древней стране Мысыре (Египете) существование святого быка Agиса. Превращение греческого бога неба Зевса (Юпитера) в быка, укравший девушку – Европу.

В понятии индейцев Корова–Драхма поддерживает Землю, в Иранской легенде всевышний неба Ормуз, принёсший жертву первого животного – бога солнца Митрана, в стране Шумер – Бабыл (Вавилон) воспринимают образ быка как главного небесного музыканта Арфы, существование Огузхана является доказательством уровня культуры Турана [6,7].

Современная наука признает появление астрономических знаков сначала в Шумере – Вавилонской стране, затем называют Египет, Индию, Китай, Турцию. К сожалению “Огизхан” Турана в их рядах не называется, одним словом, это плоды Европейской идеологии. Ошибочность этого течения уже доказывается. В связи с этим о существовании обсерватории «Расытхана», находящейся на земле нынешний Каракалпакии, обнаружена в последние годы. Акжан Машани казахский ученный, признанный фарабиовед Центральной Азии, 100- летие которого отмечали в этом году в рамках ЮНЕСКО, мечтавший о фундаментальных исследованиях культуры Турана и раскрытия её значения в мировом масштабе, явилась главной темой его исследований. Основной профессией Машани была геология. Профессию геолога он рассматривал обширно. В научных исследованиях он доказывает, что одна ветка культуры Турана проникла в Американский континент через Чукот – Аляску в другую сторону земного шара. Например, он доказывает сходство календаря Мая и казахского календаря. Вторая ветка распространилась до берегов Средиземного моря. Доказано, что древние культуры Шумер- Кенгир и Бабыл (Вавилон) связаны с культурой Турана. Например, древнетюркские слова, встречающиеся в петроглифе Шумера, доказывают наше предположение о том что, называя себя Кенгировцами имели ввиду название реки Кенгир, которая начало берёт с Улытау. Ученый А. Машани говорит о преемственности культуры Турана с Исламской культурой. Если рассматривать с точки зрения религии Всевышний Турановцев-Тангир и понятие Ислама об Аллахе исследователем воспринимается как единый Создатель. Эту великую мысль четко можно проследить у великого предка Абу – Наср Әл – Фараби. Великий предок это рассматривает так: “Табигат – Матбугат”, т. е природа является главной лабораторией в жизни человека. Природу он исследовал всестороние. Таким образом, он святой, оставивший великое исследование. Таких успехов он достиг опираясь на аяты Курана и хадиса, набдюдая природу, используя методику Киаса. Киас – это использование закона сравнения, взвешивания, симметрии и т. д. К этой методике можно отнести его введение в науку понятия о фокусе - мукарах. Этот закон в свое время стал основой для создания микроскопа, телескопа, Эту методику Европейская наука стала использовать с XVII в. С этой методикой связаны крупные новшества, оставленные великим предком в области астрологии, алхимии, медицине, математике, физике, архитектуре, музыке и т. д.

Современные науки достигли определенных высот в исследовании природы. В связи с этим мы можем сказать, что вновь наступила “эра исламской науки”, “эра Аль-Фараби”. Из этого следует,что киасы Аль-Фараби нужно доказать с двух позиции: 1) со стороны аят- хадиса, 2) со стороны современной точной науки. К этим позициям А. Машани выдвигает третье

доказательство-это наследие Туранской культуры. Если все три позиции совпадут в конечном счете, то можно взять доказательства за истину [5, 6].

Ученый оставил следующие труды: “Туранские ворота”, “Туранское небо”, “Автограф Огизхана”, посвещенные Туранской культуре, которая существовала 20 тысяч лет тому назад. Следующее исследование ученого-книга “Аль-Фараби и Абай” посвещена раскрытию темы неиссякаемой духовной культуры нашего народа. В этой книге приводятся доказательства, утверждающие тысячелетнее историческое место духовной культуры Туранского народа.

В труде “Аль-Фараби и музыка” рассмотрел музыкальное наследие, науку, историю многих народностей, в том числе Туранского народа.

Не изданных трудах А. Машани: “Нұрмұхаммад ғалымның шам шырағы”, “Ғажайып сарайлар, сара жолдар”, “Шаңырақ”, “Шындық шыңы ғылымда”, “Айдың аялдамалары”, “Ғалами Жадігер” указывает, что Исламская религия – это истинная научная религия. Труды, еще не дошедшие до читателей “Луна зеркало Вселенной”, “Остановка луны” – это объемные исследования, где раскрывается роль и место Луны, Солнца, звезд и познавательное значение легенд, Корана в изучении Вселенной. Еще нужно сказать о том, что развитие суннита в этих исследованиях научно доказано.

А в рукописи “Природа Матбугат” – “Каменная книга” доказаны научные положения, выдвинутые Аль-Фараби и другими учеными ислама и дано толкование этим исследованиям с точки зрения современной науки.

Книгу “Космология и Аль-Фараби” он перевел с арабского, дал пояснительный обзор историческому возникновению и развитию науки.

Во всех выше перечисленных трудах рассматриваются все три направления - это историческое наследие, достижения современной науки.

Произведения, изданные ранее, являются научно-популярными художественными произведениями.

Одним из вкладов в науку великого ученого А. Машани является убедительные пояснения нескольких физических чисел, например, устойчивые числа протона, число тяготения, числа скорости. В этом отношении А. Машани рассматривает еще “Числа Фараби”. Помимо этого в трудах А. Машани дает научно обоснованные доказательства 19 числам и другим числам, упомянутом в Коране.

Исследования А. Машани внесли огромную лепту в популяризации идеи мыслителей Востока, внесших немалый вклад в развитие естественных наук, в утверждении духовного мира, национального достояния. Потому что до сих пор дорога в науку, образцом для подражания, мышления являлось

односторонним – Европейским. А направление А. Машани совсем другая, своеобразная – Азиатская. В этом случае нельзя не назвать неизданный еще познавательный роман А. Машани “Небесный бык” или ““предназначенные для молодых, где делает упор на духовные ценности Восточных мыслителей.

Вышеназванное наследие А. Машани, являясь духовным богатством нашего народа, имеет большое воспитательное значение для молодого поколения в будущем. И это не только для казахов, но и для всех туркоязычных народностей может служить основополагающим познавательным критерием познания мира.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ақышев, Т. А.-Әл-Машани, А., Қазақстанның тас-қола дәуірі мирастары**.** Алматы, ҚазҰТУ, 1996ж.

2. Әл-Машани, А., Космос және космология, Алматы, 1999ж.

3. -----, “Ай арысы» ғылыми жаңалықтары, Алматы, РБК, 1996.

4. -----, Әл-Фараби және бүгінгі ғылым, Алматы. 2004.

5. -----, Көп томдық шығармалар**. 1-том “**Әл-Фараби көпірі**”, 2-том “**Әл-Фараби және Абай» 2005ж, 3-том «Жер сыры», 4-том «Таста түйілген тарих» 2006ж.

6. Машанов А. Ж., Әл-Фараби; Алматы, “Жазушы”. 1970ж.

7. -----, Машанова Ж. Ш., Ғажайып от ошағында, Алматы, 1978ж.

2912

GÜRCİSTAN VİLÂYETİ'NDEKİ MAMİRVAN LİVASI

ŞENGELİA, Nodar*
GÜRCİSTAN/GEORGIA/ГРУЗИЯ

123 sütünden ibaret olan Gürcistan Vilâyeti'nde Mamirvan Livası adlı Defter'in yayın tarihi bilinmemektedir. Şifresi 1035 ve ölçüsü 39X28 cm olan defter söz edilen bölgenin sosyo-ekonomik durumunu araştırmak bakımından çok önemli kaynaktır.

Defter, Gürcistan Vilâyeti'nde Mamirvan Livası'nın tarifesiyle başlanmaktadır. Defterde, Mamirvan Livası'na giren Gikan, Şekert, Olurnus, Arusıd, Sudkanıs, Hoca Ali Fihri, Vartanut, Samağar, Taskisur gibi köylerinde oturan ehalinin isimleri, nüfusuna yazılan vergiler ile yükümler yer almaktadır. Her köyün hane miktarı sayılıdır ve köylere yazılan vergi tutarı haneler sayısına uymaktadır.

Bazen köy adı verilmiş oluyor ama, ahalisinin listesi ile bazı vergilerin miktarı işaret edilmemiştir ve sadece vergilerin toplamı gösterilmiştir. Boşalmış köylerde ise vergiler yine de yazılmış olarak görülmektedir.

Sonra Mamirvan Livası'na giren Aha nahiyesine ait Tudalen, Karağaç, Yukarı Hurhur, Ayd, Kondahur, Aşkelur gibi köylerinden bahsedilmektedir.

Yarım Aha köyünde 73 hanedir. Köy, Aha eski mezrai, Karlı Baruk nehri ve Bağlak Düt tepesinin yakınlarında bulunmaktadır. Oldukça büyük bu köyde genellikle her köyde görülen Osmanlı vergiler gösterilmektedir. Ancak burada eskiden Osmanlı vergileri arasında görülmeyen bir tek farklı olan Saruhane vergisine de rastlanmaktadır.

3 hanelik Tudalen köyüne Osmanlı vergiler yazılmamıştır. Bu köy ancak 5.000 akçeyi ödemektedir. 19 hanelik Karağak köyü ise Osmanlı vergileri ödemektedir. Vergi toplamı 10.000 akçedir.

6 hanelik Yukarı Hurhur köyü, nüfusu az olmasına rağmen Osmanlı vergileri yine de ödemektedir. Vergi toplamı 4094 akçedir.

Sonraki Şurmar, Ayd, Kondahur, Aşkelur adlı köylerde durum hemen hemen aynıdır. Nüfusları her türlü Osmanlı vergileri ödemektedir. Sonra sadece Osmanlı vergi ödeyen köylerin listesi verilmektedir. Ayrı bir biçimde vergilerin çeşitlikleri gösterilmemektedir. Sadece köyün ismi ve hangi nahiyeye ait olduğu verilmektedir.

Defterin sonraki sayfalarında boşalmış köylerden bahsedilmektedir. Ehalileri

* Prof. Dr., Tiflis Devlet Üniversitesi, GÜRCİSTAN. **e-posta:** mikamiro@rambler.ru

olmamasına rağmen vergi miktarı net bir şekilde yine yazılmıştır (ss.34-40). 37 tane boşalmış köye yazılmış verginin toplam miktarı verilmiştir, ama ehalileri olmadığı için nüfusun ne kadar ödendiği bilinmemektedir.

Sonraki bölge Tortum Nahiyesi'dir. Köylerden birincisi Tortum Haknis Rabati; Amruç mezrai Kığıs, Haçaçkur ve Ota yanında bulunmaktadır. Oldukça güçlü 74 hanelik köye Osmanlı vergi ve yükümler yazılmıştır. Vergi tutarı toplam 18.000 akçedir.

Tortum Livası'nda icareye verilmiş topraklarından gelir miktarı 20.000 akçe olarak işaret edilmektedir. Hümayunü has'tan alınmış koyun vergisinin miktarı toplam 15.000 akçedir.

Ayni şekilde Kara damga, Pazar resmi, at, öküz, koyun vs. üzerine yazılmış belli bir gelirlerden, ölçü ve ağırlık birimleri üzerine yazılmış cezalardan, Tortum ehalisi gelirlerine yazılmış vergilerden tesbit edilmiş tutarı 2.000 akçedir.

Baz Surhlere, terbiye edinmiş ayılara, Fırlanlar ve Kartallara yazılmış vergilerin toplamı 500 akçe olarak tesbit edilmiştir.

Yava ve Kaçkun üzerine yazılmış vergi miktarı 3.000 akçedir. Aynı biçimde Livadaki kale ve sipahizadelere yazılmış vergi Mali Gayıf ve Malı Mefkud olarak 5.000 akçeye varmaktadır. Kişi başına ikişer akçe olarak yazılmış Murahhasiye Ciziya Gabran vergisinin miktarı 5.000 akçedir.

Boyahaneler de unutulmamıştır. Vergileri 2.000 akçedir. Panter postundan alınmış gelirin vergisi 1.000 akçedir. Genellikle Şehir ve Pazar vergilerin toplam miktarı 58.000 akçedir. Şehir nüfusu; kazanç vergisi üzerine koyulmuş resimler ve diğer yükümlerle vergilendirilmiş bir şeklinde görünmektedir.

Sonra Tortum Livası'nda Laskav Nahiyesinden bahsedilmektedir. Laskav Nahiyesine Yukarı Laskav, Aşağı Laskav, Nihah, Binhad, Oşk, Kav, Saknacur, Bar, Kecnit, Egrek gibi köyleri girmektedir. Oldukça büyük görünen 90 hanelik Yukarı Laskav köyü Vank mezrai yakınında bulunmaktadır. Yerli nüfusu kurala göre Osmanlı vergileri ödemektedir.

52 hanelik Aşağı Laskav köyü Kara Arslan adlı mezranın yakınındadır. Nüfusu her türlü Osmanlı vergileri ve yükümleri yerine getirmektedir. Bu böyle köylere göre devam etmektedir.

Beşir köyü 17 hane içermektedir. Ondan sonra 38 hanelik Oşk Kav köyü gelmektedir. Nüfusu toplam 5000 akçelik Osmanlı vergilerini ödemektedir. Burada boşalmış iki tane köy de gösterilmiştir. Boşalmış olmasına rağmen her köy başına 3 000 ve 1 600 akçelik vergileri yazılmıştır.

Defterin sonraki 60. ve 61. sayfalarında 12, 15, 18 hanelik birkaç köyü işaret edilmektedir. Burada yeni bir şey yoktur. Nüfusleri olduğu gibi Osmanlı vergileri ve yükümleri yerine getirip herkes İspenci vergisini ödemektedir.

Sonra Tortum Livası'nın Ahçerek Nahiyesi gelmektedir. Buraya Nispi Ahçerek, Bazgençur, Kirsen, Ahpurik, Çağranis, Ay Kenak, Köse Kilise, Nursin, Vareştıra, Yukarı ve Aşağı Kukvanisler, Arcunis gibi köyleri girmektedir.

35 hanelik Ahçerek köyü toplam 9 000 akçe verilmektedir. Ondan sonra 47 hanelik Bazgençur köyü gelmektedir. Vergiler, bilindiği gibi Osmanlıdır.

Sonraki köy 163 hanelik Kirsen köyüdür. Burada 1000 mani şeklinde yazılmış yerli nüfus tarafından henüz ödenmemiş Şíra vergisi tesbit edilmektedir. Kişi başına 4-er mani biçiminde toplam 4 000 akçe ödenecekti. Burada 2 akçelik koyun vergisi de gösterilmektedir. Toplam 750 akçe ödenecekti. Burada bağ üzerine yazılmış yıllık 40 osmanlık iki çeşitli vergiden de söz edilmiştir. Tortum Kalesinin kâtibi olan Hacı Ahmet'e ait bağ da kayıtlara geçmiştir. Şeriyat Hüccetine göre her arsadan altı kileden yıllık 500 akçe ödenmek zorunda bırakılmıştır. Bu Büyük köyün vergisi toplam 20 000 akçedir (s.72).

47 hanelik Aykenak köyünde de olduğu gibi Osmanlı vergileri ve yükümler görülmektedir. Burada Abdal Azak'a ait bağ, değirmen, yağ fabrikası, bir yonca arsası da yer almaktadır. Bütün bunlara yıllık 40 osman yazılmıştır. Köyün yekün vergisi 7 000 akçedir.

Bu böyle köylere göre devam etmektedir.

Sonra Tortum Livası'nın Haho Nahiyesi gelmektedir. Buraya Yarım Haho, Vancik, Ongunek, Abrunis, Ani, Barasur, Kağnud, Sarbipan, Virankil, Azveret, Opnet, Dört Kilise, Vank Oş, Oşk, Zencik, Hartıha gibi köyleri girmektdir.

Birinci olan 64 hanelik Yarım Haho köyünde Osmanlı vergiler olduğu gibi verilmektedir. Ancak az bir değişim olarak mani biçiminde yazılmış Şíra vergisi görülmektedir. Kişi başına 4-er mani olarak toplam 2 200 mani ödenecekti. Köyün vergi tutarı 8 800 akçedir.

Burada belli bir tutarla yükümlü birkaç arsanın sahibi de vardır. Örneğin, Korkmaz'ın bağı 25 akçeyle yükümlüdür (s.84). Buranın yakınında bulunan Ali Beg Zülfikar'ın oğluna ait iki tane bağ da vardır. Şeriyat Hüccetine göre her arsadan yıllık 40 akçe ödenecekti (s.84).

Sonraki 88 hanelik Vancık köyü sayfiye mezrası ile Opsur yakınında bulunmaktadır. Burada Osmanlı vergilerin tüm sistemi kayıtlıdır. Bu köyde 540 mani ile ölçülmüş Şíra vergisi de görülmektedir. Toplam vergi tutarı 2 160 akçedir.

Yukarıda sayılmış Osmanlı vergilerin yanında bağ ve yonca arsalarına yazılmış vergiler de gösterilmektedir. "Zenatkarında bulunan bağ ve yonca arsası Kadır Kul ve Tatar Hasan'ın elinde bulunmaktadır. Şeriyat Hüccetine göre her arsadan kişi başına yıllık 25 akçe yazılmıştır" vs. Bağlar ve diğer kategorideki arsalar ayrı bir vergilerle yükümlü olduğu görülmektedir. Köyün toplam yekünü 12 000 akçedir.

Sonra Öngüzek köyü gelmektedir. Osmanlı vergilerin arasında Şíra vergisine de rastlanmaktadır. 450 mani biçiminde kayıtlı vergiye göre kişi başından 4-er akçe alınacaktır. 1800 akçe artık ödenmiştir. Burada Satmaz Bir Basur, Muşar ve Ağsatar'a ait 50 000 akçelik vergisi olan mezradan da söz edilmektedir. Hemen burada bağ hakkında bilgi verilmiştir: 'Mırak'taki iki kesim bağ İmam Ali Hasan'ın oğluna aittir. Şeriyat Hüccetine göre tâ eskiden her kesimden yıllık 40 akçenin ödenmesi tesbit edilmiştir'(s.87).

20 hanelik Kehud köyünde Osmanlı vergilerin yanı sıra Şira ve Canavar vergileri de gösterilmektedir. Şíra vergisi 50 manidir, kişi başına 4-er akçe, toplam ise 200 akçedir. Canavar vergisi ise kişi başına birer akçe, toplam 150 akçe ödenecekti. Köyün toplam tutarı 3 000 akçedir.

Bu böyle Abrunis, Barasur, Kağnus, Odabeg, Sarbıfan, Viran Kığı, Azveret, Opnet, Dört Kilise, İces, Oşk, Zencik, Haris, Luhı, Tio, Hartıha gibi köylerine göre devam etmektedir. Örneğin, Haris, Luhı, Tio vb. köylerinde Osmanlı vergilerin yanı sıra mani şeklinde ölçülmüş Şíra, Meyve ve Canavar vergileri de tesbit edilmektedir.

Bundan sonra Tortum Livası'nda İşhan Nahiyesinden söz edilmektedir. Burada birçok boşalmış köy gösterilmektedir. Buna rağmen her köy başına yazılmış belli bir miktarında vergiler bulunmaktadır (ss.106-109).

Defterde sonra Livana Livası'nda yer alan Pertekrek Nahiyesinden bahs edilmektedir. Pertekrek Nahiyesine Pertekrek, Kenunar, Arsıs, Nahal, Yukarı Çorğanıs, Hav, Vircikur, Cırağanıs, Zabıanıs, Gudaşın, Germanek vs. gibi köyleri girmektedir.

Yukarıda yazıldığı gibi burada da Osmanlı ve diğer vergiler köylere göre verilmektedir. Örneğin, 31 hanelik Gudaşın köyünde Osmanlı vergilerin yanı sıra Şíra, Meyve ve Pamuk vergileri de gösterilmektedir. Köyün toplam vergisi 8 000 akçedir. 14 hanelik Germanık köyünde vergi tutarı 5000 akçedir.

Defterin sonunda sözü edilen Liva'nın icareye verilmesinden bahsedilmektedir. Koyun vergisi 10 000 akçe miktarında verilmiştir. Panter postu resmi 1 000 akçedir. Defterde sözü edilen Liva'nın yaylaları ve boyahanelerinden alınmış 2000 akçelik gelirinden bahsedilmektedir. Aynı zamanda Yava ve Kaçkun, Beytelmal ve Malı'dan gelmiş 3 000 akçelik gelirinden de söz edilmektedir.

Çok kısa bir şekilde Defterin yapısını ve arkitektoniğini vermiş olduk. Defter, içinde tarif edilmiş bölge ve sosyo-ekonomik durumu bakımından birçok konuda çok ilginç bir kaynaktır. Defter, Osmanlı vergileri ve genellikle vergi sistemi, toprak mülkiyeti, tarihi coğrafya, onomastik, dil vs. konuları açısından da mühim dir.

КОНФЕССИОНАЛЬНАЯ (ИСЛАМСКАЯ) ШКОЛА В УЗБЕКИСТАНЕ (1917-1929)

ŞİGABDİNOV, R./ШИГАБДИНОВ, Р.*
ÖZBEKİSTAN/UZBEKİSTAN/УЗБЕКИСТАН

В русской и советской историографии имеется большое количество публикаций, относящихся к вопросам образования[1]. В советских публикациях специально вопросы конфессионального образования, как правило, не рассматривались. Как правило, в этих работах рассматривались в подавляющем большинстве вопросы существования сети конфессиональных учебных заведений в досоветский период. До настоящего времени советский период в истории институтов конфессионального образования Узбекистана оставался наименее изученным.

К 1917 году в Туркестане существовали три типа школ для местного (туземного) мусульманского населения: 1) конфессиональные – старометодные мактабы и медресе (мадраса); 2) новометодные (джадидские) школы, занимавшие промежуточное положение между конфессиональными и светскими учебными заведениями; 3) светские – русско-туземные школы. Среди этих типов наиболее весомым в количественном отношении и значимым для местного населения был первый тип – традиционные конфессиональные учебные заведения, уходящие своими корнями вглубь веков.

---

* В статье использованы материалы, собранные автором в ходе работы над проектом "Исламское образование в Советском Союзе и странах СНГ", подержанным фондом "Volkswagen".

[1] Некоторые аспекты политики царских властей в отношении мусульманских школ освещены в следующих публикациях: Остроумов Н. П. Мадрасы в Туркестанском крае //Журнал Министерства народного просвещения, Новая серия, часть VII (Санкт-Петербург, 1907), сс. 1-58; Бобровников Н. А. Русско-туземные училища, мектебы и медресе Средней Азии. Санкт-Петербург, 1913; Граменицкий С. М. Положение инородческого образования в Сыр-Дарьинской области. Ташкент, 1916; Наливкин В. П. Сведения о состоянии туземных мадраса Сырдарьинской области в 1890-91 учебном году. Ташкент, 1916; Бендриков К. Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865-1924 годы). Москва: Издательство Академии педагогических наук РСФСР, 1960; Кочаров В. Т. Из истории народного образования в Туркестанском крае. Ташкент: Госиздат УзССР, 1959; его же. Из истории организации и развития народного образования в дореволюционном Узбекистане (1865-1917 гг.). Ташкент, 1966; Мухаммаджанов А. Школа и педагогическая мысль узбекского народа XIX-начала XX вв. Ташкент: Фан, 1978; Исмаилов Ш. Народное образование в Узбекистане в конце X1X – начале XX веков. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Ташкент, 1981; Солижонова Г. Школа и образование в Туркестане в конце XIX-начале XX вв. Неопубликованная диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Ташкент: Институт истории Академии наук Узбекистана, 1998; Карлыбаев М. Мадраса Каракалпакстана: из истории народного образования в Каракалпакии в XIX-начале XX веков. Нукус, 2002 и другие.

Известный исследователь Туркестана досоветского времени Н. П. Остроумов (1846-1930) указывал, что “эта школа, имевшая схоластическо-религиозный характер, “развивалась и укреплялась постепенно при наличности местных бытовых условий, которые не утратили своего значения и в наши (т. е. в начале XX века – Р. Ш.) дни. Русское административное влияние практически не затронуло эту школу”[2]. Тот же исследователь отмечал не только укорененность данного типа учебных заведений в местном мусульманском обществе, но и их устойчивость, своего рода историческую живучесть, вследствие чего всякие попытки его реформирования должны быть продуманными. И, главное, ненасильственными. В противном случае, неизбежно “появление регрессивных изменений”[3].

Связано это было, безусловно, с тем, что местное туркестанское общество представляло собой цивилизационный феномен, отличный от того европейского варианта, который предлагался российской колониальной администрацией, ответственной за развитие образования на территории края. Местное общество, открытое для некоторых цивилизационных новаций в сфере экономики, предпочитало сохранять свою самостоятельность, как в сфере религии, так и в тесно связанной с ней образовательной системе. При этом в нем справедливо полагалось, что воспитанная в традиционных, конфессионального характера учебных заведениях разного уровня (карихана, мактабы, мадраса), местная мусульманская молодежь прежде всего будет включена в социально-психологическую систему местного общества, и будет воспроизводить из поколения в поколение ценности, которые питали и которыми жило туркестанское традиционное общество. Потому основная часть местного населения неприязненно относилась к второму типу учебных заведений – новометодным (джадидским) мактабам. Потому и потерпели фактическое фиаско русско-туземные школы в среде местного оседлого населения.

В этом смысле Н. П. Остроумов, хорошо знакомый с местной действительностью, вполне точен был в своем предсказании бесполезности реформирования традиционной школы, отражавшей на своем уровне цивилизационную знаковость местного общества. Добавим, что малый эффект в этом смысле имела и деятельность С. М. Граменицкого (1859-1919) – одного из наиболее ярких представителей русских педагогов и деятелей в области образования в Туркестане. Учебники русского языка, составленные им для русско-туземных школ, за небольшим исключением, содержали полезный общеобразовательный материал. С. М. Граменицкий, к сожалению, считал, что развитие национальных языков в Средней Азии не может входить в задачу государственной школы России[4].

[2] Остроумов Н. П. Исламоведение. Введение в курс исламоведения. Ташкент, 1914, с. 208.

[3] Остроумов Н. П. Указанное сочинение, с. 209.

[4] Думенко М. Ф. С. М. Граменицкий и его роль в развитии народного образования в

В начале XX века в Туркестане на исторической арене появляется новая сила реформаторов (джадидисты) из среды местного населения. В начальный период джадидисты выступили за реформы в области образования, пытаясь соединить принципы традиционной и европейской школы. Судя по опубликованным материалам, немало преуспел в деле реформы традиционной системы образования выходец из местного общества ʻАбдаллах Аулани (Awlani) (1870-1934), понимавший неадекватность старой, конфессиональной по своему духу и содержанию, школы новым условиям[5] (поток новых идей шел в основном из татарской среды Поволжья и из Стамбула). И он не был одинок в своих новаторских устремлениях. Немало джадидистов (хотя в общей массе традиционного населения число их и было невелико), также пытались в противовес традиционным учебным заведениям создавать новаторские учебные заведения. Новометодные мактабы не только занимали заметное место в системе образования, но и представляли собой серьёзную альтернативу русско-туземным, а после октября 1917-го года – и советским школам. Так, например, "в 1917 году новометодных школ насчитывалось в Ташкенте – 24, в Самаркандской области – 5, в Сырдарьинской области (включая пригородные районы Ташкента) – 39, в Ферганской области – 30. Таким образом, на территории Узбекистана было около 90 новометодных школ"[6]. Джадидисты, начав с идеи реформ в области образования, в дальнейшем эволюционировав, стали активно заниматься идеями реформирования всего туркестанского общества. С приходом к власти большевиков движение джадидистов раскололось: одна часть эмигрировала, другая – активно с оружием в руках боролась с советской властью (так называемое басмаческое движение), третья – пошла на сотрудничество с новой властью.

Здесь в качестве малоизвестного примера мы можем сказать об участии в работе советского правительства "отца туркестанских джадидистов" Махмуд-хваджа (khwaja) Бехбуди (Behbudi) (1875-1919). Так, по обнаруженным недавно архивным документам[7], он был назначен 24 июня 1918 года членом коллегии Туркестанского комиссариата (министерства) по делам национальностей (Туркомнац) и главой тюркской секции.

Туркестанском крае //Ученые записки Ташкентского государственного университета (Ташкент). Выпуск 308 (1967), сс. 85-87.

[5] Максумов М. С. Просветительная деятельность и педагогические мысли Абдуллы Ав-лони //Ученые записки Ташкентского государственного университета (Ташкент). Выпуск 308 (1967), сс. 78-83.

[6] Хасанов Б. В. Национальная интеллигенция Узбекистана и исторические процессы 1917-начала 50-х годов. Ташкент, 2000, с. 47.

[7] Центральный Государственный Архив Республики Узбекистан (далее ЦГА РУз), фонд Р-36 (Туркестанский комиссариат по делам национальностей), опись 1, дело 4, листы 66, 66 оборот.

Следует отметить, что неуспеху джадидистов за новую школу (новометодный мактаб) в немалой степени содействовал фактор неприятия этого новационного по содержанию движения со стороны царской колониальной администрации, подозревавшей этот слой новаторов в исповедовании идей панисламизма и пантюркизма. П. А. Столыпина (1862-1911) в годы его премьерства (1906-1911) стали все сильнее беспокоить процессы, происходившие в "мусульманском мире" внутри России и за её пределами. А в 1909 г. российский премьер пришел к твердому убеждению в том, что ислам представляет "особо сильную" угрозу для безопасности государства, сам же "мусульманский вопрос" не может не считаться грозным[8].

Таким образом, новометодный мактаб, только начинавший процесс модернизации, с одной стороны испытал сильное давление со стороны царских властей, видевших в ней больше опасности, чем в традиционных мактабах и мадраса. С другой стороны, традиционное духовенство не принимало новометодного мактаба, негативно относившись ко всяким новшествам.

Возможно, отчасти, поэтому в Туркестане на 1 января 1913 г. по подсчетам Н. П. Остроумова, насчитывалась широкая сеть конфессиональных учебных заведений в 7290 мактабов (70864 учащихся) и 376 мадраса (9637 студентов)[9]. Это была довольно широкая для своего времени сеть системы образования. Например, через начальную стадию этой сети – мактабы проходил значительный слой местного населения. Такие традиционные учебные заведения как мактабы давали азбучную грамотность, позволявшую читать религиозную и художественную литературу на арабской графике, а также более эффективно заниматься торгово-промысловой деятельностью. Более высокую степень образования давали студентам мадраса. Выпускники мадраса в основной своей массе пополняли ряды духовенства (кади, муфти, имамы, мударрисы и т. д.).

Конфессиональное образование в 1917-1920 годы

Советский период (с 1917 г.) в истории конфессиональных учебных заведений Туркестана (с 1924 г. и Узбекистана) в исследовательском отношении представляет наибольший интерес из-за ее малоизученности. Эта тема выпадала из поля зрения исследователей в советском обществе, стремившееся построить атеистическое государство.

Февральская революция 1917 г. по всей территории Российской империи пробудила в народе чувства-стремления к свободе. Нужно отметить,

[8] Записки П. А. Столыпина по "мусульманскому вопросу" 1911 г. Предисловие, приме¬чания и комментарий Д. Ю. Арапова //Восток (Oriens), Москва. № 2 (2003), с. 125.

[9] Остроумов Н. П. Указанное сочинение, с. 209.

что процессы по Средней Азии в трех государственных образованиях – Туркестанской АССР, Бухарском ханстве/эмирате и Хивинском ханстве происходили по-разному. С развалом империи в двух государствах-протекторатах наблюдается ослабление контроля со стороны центра.

На территории Туркестанского края бывшей Российской империи появляются много политических партий и движений, основанных на националистических и религиозных принципах – "Шура-йи исламийа", "'Улама' джам'ийати", "Турк адами марказийат партийаси", "Туркистан сусйалистлари тудаси–Эрк", "Йаш бухараликлар", "Алаш" и др. Большинство из них ратовало за культурную автономию Туркестана в составе России. В будущей системе государственности по их учению исламу придавалось одно из основных мест, что вступало в конфликт с тоталитарной и атеистической сущностью советского государства.

Начало реформе системе образования в Туркестане положил приказ № 145 Совета народных комиссаров (правительство) Туркестанской автономной советской социалистической республики от 14-го мая 1918 года, которым было объявлено об организации советской общеобразовательной школы[10]. 20 ноября 1918 года Совет народных комиссаров (правительство) Туркестанской республики своим декретом отделил церковь от государства и школу от церкви. В соответствии с этим декретом было запрещено "преподавание закона божия в стенах училищ". Исключение было сделано "только в отношении мусульманских училищ". Так как у новой власти тогда не было сил и возможностей, ликвидация конфессиональных учебных заведений простыми административными мерами была невозможна. Однако, все-таки новые власти решили действовать радикальнее, пойти дальше царской администрации: они кое-где предприняли попытки закрыть традиционные конфессиональные учебные заведения, что вызвало протесты мусульманского населения. Поэтому на Коллегии Народного комиссариата просвещения (Наркомпрос) Туркестанского АССР от 20 мая 1919 г. было принято решение об остановке приказа о закрытии традиционных мактабов во избежание лишних поводов к будированию "туземных масс", ограничиться лишь отказом таким учебным заведениям в кредитах из казны. Уже в ранний период вычерчиваются основные контуры политики советской власти по установлению нового государственного строя. Однако, слабость новой власти, неприятие ее принципов со стороны граждан не позволяли сразу же претворять эту политику в жизнь.

Фактически в ранний период советские власти продолжили старую имперскую политику "игнорирования" конфессиональных учебных

[10] ЦГА РУз, ф. Р-34 (фонд Народного комиссариата просвещения Узбекской ССР), оп. 1, д. 30, лист 1.

заведений. Основным враждебным элементом в области образования были признаны традиционные мактабы и мадраса (так называемые "старометодные"). Например, заведующий отделом Наркомпроса по старогородской части Ташкента Тиллаханов (Tillakhanov) 23 мая 1920 г. торжественно заявил о вымирании "старометодных" мактабов и мадраса из-за отсутствия поддержки со стороны официальных структур в результате их сознательной политики: в городе оставалось всего около 20 мактабов и 75 студентов мадраса[11].

В 1918 г. были приняты законодательные меры, направленные на ликвидацию различных типов школ царского периода (гимназии, реальные училища, русско-туземные школы, учительские семинарии и т. д.), конкурировавших с советской школой. Все частные учебные заведения "со всем инвентарем, учебными пособиями и наличным персоналом передавались в ведение местных отделов народного образования"[12]. Эта мера касалась и новометодных (джадидистских) мактабов[13]. Национализация означала установление монополии государства на организацию работы учебных заведений общеобразовательного характера. Именно в это время создавались национальные разновидности советской "единой трудовой школы" – русская, узбекская, казахская, татарская, киргизская, туркменская, таджикская и другие.

Правительство Туркестана в трудные годы, опасаясь усиления негативного отношения к советскому режиму, шло на отдельные уступки. Так, приказом от 9-го ноября 1918-го года было дано разрешение на преподавание религии в советских школах для мусульманского населения[14].

Но традиционные конфессиональные мактабы и мадраса реорганизации не подвергались. Хотя в "Распоряжении народного комиссариата просвещения Туркестанской республики отделам народного образования об упразднении русско-туземных и конфессиональных школ" от 14-го декабря 1918-го говорилось:

"Чуждые жизненным интересам уцелевшие ещё в Туркестанской республике инородческие конфессиональные школы, старометодные, новометодные в дореволюционный период пользовались субсидиями из правительственных и местных источников.

[11] Центральный государственный архив (ЦГА РУз) Республики Узбекистан, фонд Р-17, опись 1, дело 1062, лист 19.

[12] ЦГА РУз, фонд Р-34, опись 1, д. 41, лист 123.

[13] Там же, ф. Р-34, оп. 1, д. 461, л. 16 оборот.

[14] Уроки религии в мусульманских школах //Газета "Иштиракийун". 1919 год, номер за 27 декабря (на узбекском языке).

В настоящее время субсидирование этих школ недопустимо. Предлагаем отделам народного образования через местные Совдепы (советы депутатов) ко всем подобного рода школам обратиться с опросом, не пожелают ли они реформироваться и принять республиканский вид”[15].

Таким образом, решение вопроса о будущем конфессионального образования откладывалось на будущее.

А будущим Туркестана и всей территории бывшей Российской империи был коммунистический режим. И установки его, в частности в системе школьного образования, были иные, радикально отличавшиеся от предшествующих. Собственно, квинтэссенция задачи Советской власти в отношении коренного мусульманского населения Туркестана формировалась еще в годы “Гражданской войны” (1918-1920-е годы). Народный комиссариат просвещения Туркестанской республики по этому поводу в своём докладе “Об основных задачах коммунистического просвещения в Туркестане” на съезде заведующих отделами народного образования заявлял: “Идеалом мусульманского общества является человек политически лояльный, трудовой, покорный и благочестивый. Наша задача – устранить его политическую лояльность. Необходимо еще разрушать мусульманскую школу, так как процесс её разрушения еще не закончен”. Правда, Назир (Nadhir) Тюрякулов (Turaqulov) (1892-1937), высказывание которого мы привели, отметил, что к этой задаче надо подходить осторожно[16].

Боевые действия, которые на территории Туркестана приняли широкий размах, включая гражданскую войну в европейском секторе колониального общества, а также басмаческое движение, привели по сути к вопросу о выживаемости в данных экстремальных условиях того или иного типа учебных заведений. И сравнение это было, отнюдь, не в пользу новой советской школы, которую под опеку взяло государство. Оно не смогло обеспечить нормального функционирования учебных заведений. Более того, немало советских школ действовали только на бумаге, а масса учительского состава голодала, поэтому учебный процесс был запущен. Например, на I съезде заведующих отделами народного образования (23 мая 1920-го года) констатировался следующий факт: “Советских школ очень много, но толку в этих школах очень мало. У нас теперь имеется Единая Трудовая школа, но эта школа во многом уступает прежней старой школе. Мы можем констатировать факт, что уровень знаний упал до невероятности”[17]. Народный комиссар

[15] ЦГА РУз, ф. Р-17 (Туркестанский Центральный исполнительный комитет), оп. 1, д. 1062, л. 19.

[16] ЦГА РУз, ф. Р-34, оп. 1, д. 461, л. 20 оборот.

[17] Там же, лл. 22-23.

(министр) просвещения Туркестанской республики В. Билик говорит об этом же в своей статье, что традиционные учебные заведения, имеющие высокий авторитет в среде местного населения является сильным соперником советских школ[18].

Затратная, работавшая на войну экономика "военно-коммунистического" общества оказалась не в состоянии обеспечить надежную основу народного образования. Причины тому были разнообразного характера – материального, организационного, политического. Но факт остается фактом. Даже в условиях, когда коренное мусульманское население страшно бедствовало, традиционная конфессиональная школа сохранилась и активно функционировала. Наиболее презентативна в этом отношении Ферганская долина, где, как отмечалось в марте 1919 г. на VII съезде Советов Туркестанской республики, коренное население вымирало, когда смертность достигала десятков тысяч человек в день[19]. Даже в этих тяжелейших условиях конфессиональная школа, опирающаяся не на государственные органы, а на самодеятельность населения, выстояла, сохранила свою традиционную структуру, что и позволило ей выжить в более благоприятные с экономической точки зрения 1920-е годы. Это наглядно показывает ее тесную связь с традиционном обществом.

Средств же на содержание советской школы в условиях перехода с марта 1921 г. к Новой экономической политике (НЭП) стало катастрофически не хватать[20]. В этих условиях материальное положение как учеников, так и учителей, особенно кишлачного учительства, было очень тяжелым. Система советской национальной школы находилась в глубоком кризисе. Ускорился процесс перехода учеников в старометодные мактабы, которые, как н *мадраса*, содержались за счет *вакфов* (waqf) и пожертвований.

В целом, конфессиональные учебные заведения, в отличие от других типов школ, сохранились практически в неприкосновенности. В начале 1920-х годов они оказались в центре внимания различных политических сил. Туркестанские джадидисты, стремившиеся создать современную национальную школу, отстаивали идею светского образования и боролись против чисто конфессиональных учебных заведений еще в досоветский период. Но их, естественно, не устраивала и крайне политизированная советская школа, с ее классовой, идеологической направленностью. В частности, в узбекских советских школах запрещались к изучению и исполнению старые узбекские песни – "узконациональные", по мнению коммунистов.

---

[18] Билик В. Роль конфессиональной школы в жизни Туркестана //Наука и просвещение. Ташкент, №1 (1922), с. 27.

[19] ЦГА РУз, ф. Р-17, оп. 1, д. 20, л. 68.

[20] Там же, ф. Р-34, оп. 1, д. 461, л. 27.

Кризисное состояние узбекских советских школ, а также уход учеников в традиционные, конфессиональные мактабы побудили джадидистов предложить в 1920 г. свою программу создания национальной узбекской школы. В мае 1920 года на I съезде заведующих отделами народного образования Мунаввар-кари ‘Абдурашидханов (1878-1931) (Munawwar-qari ‘Abd al-Rashid-khanov) выступил с докладом от имени Тюркской секции Наркомпроса “О вакуфах в Туркестане”. Предлагалось, используя доходы от вакфов, и при соответствующей помощи правительства, тысячи старометодных мактабов и мадраса, путем изменения программ и других целесообразных мер, из религиозных учебных заведений “превратить в культурно-просветительский источник”[21]. То есть, предусматривалась постепенная трансформация традиционных конфессиональных учебных заведений в светские. Мунаввар-кари так объяснял причину реформирования старометодных учебных заведений: в средневековых мадраса и мактабах Средней Азии наряду с исламом и шари’атом преподавались чисто светские дисциплины – арабский язык, логика, география, астрономия, математика, медицина. Такие школы дали “великих ученых, профессоров, философов”. Однако, после русского завоевания колониальные власти ликвидировали культурно-просветительские вакфы, оставив нетронутыми в корыстных целях религиозные вакфы. Поэтому школы приобрели чисто конфессиональный вид. Теперь надо их реформировать, превратив в полезные для народа учреждения[22]. В этих школах наряду с такими религиозными дисциплинами, как исламское вероучение (*кава’ид-и динийа*), рецитация Корана, священная история надо было преподавать светские дисциплины – русский, тюркский, персидский, арабский языки, арифметику, каллиграфию, географию, природоведение, литературу, рисование и др. [23]

Со своей стороны, советская власть была ориентирована на создание только одного типа школы – советского и стремилась не реформировать, а разрушить сеть традиционного конфессионального образования.

Таким образом, старая мечта джадидистов о новометодном мактабе, объединявшем принципы светской школы и конфессионального учебного заведения, оказалась невыполнимой в условиях коммунистического режима.

Сеть традиционного конфессионального образования

Территории Бухарского и Хивинского ханств с 1917 г. по 1920 г. из-за гражданской войны фактически оставались вне зоны советского контроля.

[21] ЦГА РУз, ф. Р-34, оп. 1, д. 461, лл. 216-217 оборот.

[22] Мунаввар-кари ‘Абдуррашидханов. Избранные сочинения. Ташкент, 2003 (на узбекском языке); Курбанов Ж. Ф. Политическая борьба по вопросу национальной государственности в эпоху установления большевистского порядка в Туркестане. Неопубликованная диссертация на соискание ученой степени кандидата политических наук. Ташкент: Ташкентский государственный институт востоковедения, 1995, сс. 137-139 (на узбекском языке).

[23] Эргашев Ф., Обидов Д. Из истории национального образования. Ташкент, 1998, сс. 59-62 (на узбекском языке).

Эти структуры из-за слабого контроля со стороны центра стали временно функционировать в некотором роде независимо. Это положение особенно сильно проявилось в области образования, управление которой было частью внутренней политики местных правительств. Многие явления в этих государствах-протекторатах отличались от аналогичных процессов, имевших место в прямой подконтрольной русским зоне – Туркестанской АССР. В советской науке существовала неправильная практика рассматривать процессы в этих трех образованиях в рамках одной темы – образование в республике Узбекистан. Смешение в ней (зачастую сознательное) вопросов конфессионального ("старометодные" мактабы и мадраса) и светского (советские школы, "новометодные" мактабы) образования крайне затрудняло освещение этой научной проблемы. К тому же из двух уровней образования – организованный (институционализированный: мактабы, мадраса) и неорганизованный (неинституционализированный: обучение на дому детей, бином "учитель-ученик", суфийские кружки "*халка*" – halqa и др.), второй вовсе остался неизученным. Тем более, в грядущие годы борьбы с организованными формами исламского образования (1921-1928) и массовых гонений на мусульманских деятелей-'улама' ("первая чистка" в 1927 г., "вторая чистка" в 1937-1938 гг., "третья чистка" в 1949 г.) неорганизованная форма обучения исламу по воспитанию религиозно образованных людей, в передаче традиций в области конфессионального образования станет главной. На их основе в советское и постсоветское время стали формироваться и функционировать нелегальные институты мусульманского образования (*худжра – hujra*). К тому же стремления деятелей коммунистической и новой идеологий выпячивать деятельность "прогрессивных" джадидистов в области "народного" образования[24] оставили и оставляют в тени изучение тенденций изменения в среде им же названных "кадимистов". До сих пор тема истории ислама и исламского образования в двух вышеупомянутых российских протекторатах остается малоисследованной. Особенно слабой остается источниковая база таких исследований[25].

Сеть конфессиональных школ в традиционном обществе существовала за счет доходов с вакфов, разных форм добровольных пожертвований

[24] Раджабов З. Ш. Джадидизм в Туркестане (1905-1917). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Ленинград, 1937; Худайкулов А. М. Просветительская деятельность джадидов Туркестана в конце XIX–начале XX вв. Автореферат на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Ташкент, 1995.

[25] Умняков И. К истории новометодной школы в Бухаре //Бюллетень Среднеазиатского госуниверситета. Выпуск 16 (Ташкент, 1927), сс. 81-100; Хайдаров Г. Х. Очерки истории народного образования в Туркестанской АССР (1917-1924 гг.) Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Ташкент, 1953; Ким П. Г. Документальные источники по истории народного образования в Туркестанской АССР (1917-1924 гг.). Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Ташкент: Институт истории АН УзССР, 1973.

граждан (ихсан, хайр-садака, назр и др.) (ihsan, khayr-sadaqa, nadhr)[26]. Государство через институты кади (оформление и обновление документов по превращению имущества в *вакф*, отдача вакфного объекта в аренду и т. д.), *ра'ис, садр* (контроль за правильным использованием вакфного имущества) пыталось осуществлять контроль за этой сетью, бороться со злоупотреблениями в этой сфере. Традиционное гражданское общество же через назначение управляющих вакфами (*мутавалли – mutawalli*) и контроль за их деятельностью также пыталось влиять на процессы в системе конфессионального образования.

Учебный процесс традиционно организовывался преподавателями (*мактаб-дар, мулла, кари, мударрис, ахунд, устаз* и др.) (maktab-dar, mulla, qari, mudarris, ahkund, ustadh). Жесткий контроль за качеством обучения и методикой преподавания со стороны *шайх ал-ислам*а (shaykh al-islam) почти не осуществлялся. На начальном этапе учащимся мактабов прививались навыки чтения и заучивания текстов наизусть (на основе выучивания одной седьмой части Корана – "Хафт-и йек" (Haft-i yek), диванов персоязычных и тюркоязычных поэтов). Идеология местной формы бытования ислама (ханафитского и суфийского содержания) осваивалась в результате прохождения стандартных учебников типа "Чахар китаб", "Бе-дан" (Chahar-kitab, Be-dan) и др. Большая часть населения ограничивалась этим объемом знаний. Наиболее способные учащиеся продолжали занятия. На следующих ступенях образования (мадраса) можно выделить следующие блоки дисциплин: арабская филология (ал-'арабийат – al-'arabiyyat), коранические науки (*'улум ал-кур'ан – 'ulum al-Qur'an*), хадисы (*'улум ал-хадис – 'ulum al-hadith*), богословская философия (*ал-'ака'ид ва-л-мантик – al-'aqa'id wa-l-mantiq*) и мусульманское право (*ал-фикх – al-fiqh*). Если по части мусульманского права изучались преимущественно ханафитские труды, то в хадисах и теологии наблюдается слияние ханафитских и шафи'итских традиций. Следует особо выделить смешение матуридитских и аш'аритских традиций в теологии. Эта система конфессионального образования, сформировавших в основном в Тимуридскую эпоху (1370-1506), дошла до нового времени с незначительными изменениями и дополнениями[27].

[26] О вакфном хозяйстве в Средней Азии см. : Чехович О. Д. Документы аграрных отношений в Бухарском ханстве. Ташкент, 1954; Абдураимов М. А. Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве в XVI-первой половине XIX века: в 2 томах. Ташкент, 1966; Иванов П. П. Архив хивинских ханов XIX века: описание документов с историческим введением. Ленинград, 1940; Казаков Б. Документальные памятники Средней Азии. Ташкент, 1987; Kazakov B. Bukharan documents: the collection in the District library, Bukhara (ANOR, 9). Berlin, 2001; Семенов А. А. Бухарский трактат о чинах и званиях //Советское востоковедение, 5 (1948), сс. 137-153.

[27] Subtelny M. and Khalidov A. "The Curriculum of Islamic Higher Learning in Timurid Iran in Light of the Sunni Revival under Shāh-Rukh", **Journal of the American Oriental Society.** № 115 (1995), pp. 210-236.

Среди новых изменений можно упомянуть появление персоязычных, тюркоязычных переводов элементарных учебников, все большее выделение в отдельные самостоятельные институты заведений, где готовили чтецов Корана (*кари-хана*), читали сочинение "Дала'ил ал-хайрат" (*дала'ил-хана*) ал-Джазули (ум. в 1465 г.)[28]. Нужно отметить консервативность этой системы: по части мусульманского права изучали, выучивали наизусть "Китаб ал-хидайа" Бурхан ад-дина ал-Маргинани (ум. в 1197 г.), "Шарх ал-викайа", "Мухтасар ал-викайа" ("ан-Нукайа") ал-Махбуби (ум. в 1346 г.), по хадисам – "Мишкат ал-масабих" ал-Хатиб ат-Табризи (писал в 1336 г.), по тафсирам – "Анвар ат-танзил" ал-Байдави (ум. в 1316 г.), "Мадарик ат-танзил" ʻАбдаллах ибн Ахмад ан-Насафи (ум. в 1310 г.) и др. Несмотря на утверждения некоторых деятелей (Мунаввар-кари ʻАбдуррашидханов), в этой системе дисциплины чисто светского содержания отсутствовали. Например, филология и история обслуживали основные религиозные дисциплины. Это указывает на конечную цель этой сети образования – подготовка религиозно высокообразованных людей (*мулла, ʻулама'*). Кадры (ремесленники, земледельцы, парикмахеры, лекари и др.) для производственных сфер готовились в семейных ремесленных кругах[29].

Другой важной формой получения конфессионального образования было суфийское воспитание. Действовавших в данное время суфийских шайхов можно подразделить на три группы: 1) шайхи братства Накшбандийа; 2) шайхи братства Кадирийа; 3) различные семейства хваджа (Джахрийа). Среди накшбандиев выделялись группы Хусайнийа, Дахбидийа, семейные кланы Хваджа-ахрари, Махдум-и а'зами, Мийан-сахиб-зада. Кадириты были активны на территории бывшего Кокандского ханства. Их сеансы громких радений (*зикр-и джахр*) привлекали широкие массы населения. Хваджа имели традиционно сильное влияние среди кочевого населения. Среди туркмен сильное влияние имели 6 родов "*аулад*" (их общее количество оценивается примерно в 30 тысяч человек): хваджа, ших, сейит, магтым, ата, муджевур[30]. Казахские генеалогии определяют количество родов казахских *хваджа* в 17: ак-корган, ак-кожа, баксайыс, хорасан (корасан), дуана, сейит, кылышты, сабылт, кылауыз, жусип-кожа, карахан, керейит, шарип-кожа, кырык-садак, турикпен-кожа, сунак и смаил-кожа. На

[28] Эта книга североафриканского автора получила широкое распространение в мусульманском мире. О бытовании этой книги среди мусульман Северной Африки см. : Witkam J. J. Vroomheit en activisme in een islamitisch gebedenboek. Leiden, 2002.

[29] Как показала Ш. Тошева, уставы ("цеховики-обрядники") ремесленников и земледельцев пропитаны суфийским духом: Katalog sufischer Handschriften aus der Bibliothek des Instituts fuer Orientalistik der Akademie der Wissenschaften, Repuplik Usbekistan. Herausgeber: Juergen Paul (Verzeichnis der orientalischen Handschriften in Deutschland, Spplementband 37). Stuttgart, 2002, S. 284-308.

[30] Демидов С. М. Туркменские овляды. Ашхабад: Ылым, 1976, с. 12.

территории современного Узбекистана среди кочевого населения высоким авторитетом пользовались многочисленные семейства ишанов, махдумов, саййидов. Среди хваджа определенное влияние получили учения различных суфийских братств, таких как Накшбандийа, Кадирийа. Установление же конкретных влияний требует сбора подробной информации в семейных архивах потомков хваджа по всей Центральной Азии. В оседлых регионах семейства хваджа концентрировались вокруг крупных святых мест, таких как источники возле могилы пророка Аййуб в Джалал-абаде, Тахт-и Сулайман в г. Ош (Республика Кыргызстан), Хваджа Ахмада Йасави в г. Туркестан (Республика Казахстан), Баха' ад-дина Накшбанд, Занги-ата, Султан Увайс ал-Карани (Республика Узбекистан) и др. Нередко хваджа и суфийские шайхи, особенно в регионах с преобладающим кочевым населением, для преподавания своим муридам начальных религиозных знаний (шари'ат) нанимали мударрисов, ахунов и открывали мадраса. Например, такое явление было широко распространено в Каракалпакистане; среди конфискованных книг библиотеки в ханакахе Дукчи-ишана – предводителя Андижанского восстания в 1898 г. значительную часть составляли стандартные учебники мактабов и мадраса[31].

Период трех республик (Туркестанская АССР, Бухарская НСР, Хорезмская НСР, 1920-1924)

Важным фактором в ликвидации конфессионального типа учебных заведений был подрыв материальной базы их существования. В ноябре 1920 г. согласно Положения Центрального исполнительного комитете (ЦИК) Советов и Совнаркома Туркестанской АССР, все вакфные земли переходили в ведение народного комиссариата просвещения, который должен был использовать их для своих нужд. Тем самым было объявлено о национализации всех вакфных земель. Однако, в то время данное постановление не могло быть реализовано на практике. Основными причинами были неподконтрольность органам советской власти значительной части территорий Туркестана, на которой шло вооруженное сопротивление местного населения в форме басмаческого движения, а также неприятие традиционным обществом резкого и массового перехода к другой системе образования. Учитывая создавшуюся общественно-политическую обстановку в первой половине 1922-го года ЦК коммунистической партии Туркестана и его правительство, изменив свою политическую линию

[31] Карлыбаев, указ. соч., с. 25; Семенов А. А. Список восточных рукописей Туркестанской публичной библиотеки. Рукопись в книжном фонде Института востоковедения Академии наук Республики Узбекистан, № С 72/623, объем – 31 лист. Список книг из Библиотеки Дукчи-ишана, подготовленный к изданию А. Муминовым и Ш. Зийадовым будет опубликован в первом томе серии "Theological Disputes in Central Asia in the XXth Century. Edited by Anke von Kuegelgen" (forthcoming).

пошли на уступки. Мечетям и мадраса было возвращено конфискованное имущество, вновь открыты старометодные мактабы[32].

24-го октября 1922-го года вышло постановление Президиума Туркестанского ЦИКа, которое предоставило населению "право преподавания вероучения за свой счёт и не во время учебных часов"[33]. Правда, вышестоящая организация, Президиум Всероссийского ЦИКа (Москва) 4-го января 1923-го года решил: "Постановление ТуркЦИКа о введении преподавания вероучения в Советских школах отменить"[34]. Это один из примеров как Центр внимательно следил за "правильным поведением" Туркестана, своим "младшим братом".

На VI съезде советов Туркестанской АССР, проходившем 2–6-го декабря 1922-го года, было принято следующее постановление: "Разрешить вакуфный вопрос в смысле использования, по возможности, доходов (от) вакуфного имущества, первым долгом для советских и новометодных (реорганизованных духовных мусульманских школ), начиная с низших ступеней. Дать широкую возможность к развитию новометодной школы…в целях борьбы с реакционным духовенством"[35].

28-го декабря 1922 года выходит декрет Центрального исполнительного комитета советов Туркестанской республики об управлении вакуфным имуществом. По этому декрету объявлялось:

"Вакуфные земли и другие имущества принадлежавшие до революции мечетям, хадже-хане, кары-хане, мазарам, а равно благотворительным и культурно-просветительным учреждениям (медресе, мактабы, йатим-хане и т. д.) отдаются в пользование этих учреждений по принадлежности.

7. Главное вакуфное управление (функционировало с 1923 г. по 1926 г.) учреждается при народном комиссариате просвещения:

8. На Главное вакуфное управление возлагается:

в) руководство всей учебно-воспитательной частью медресе и ново- и старометодных школ:

з) наблюдение за тем, чтобы все школы коренного населения, содержащиеся на средства вакуфов, оставались на иждивении вакуфов"[36].

Через 2 месяца, 24-го марта 1923 года в печати публикуется "Положение о порядке и способе проведения декрета ТуркЦИКА …О вакуфах". Согласно

[32] Известия Туркестанского ЦИК. Ташкент, 1922 год, 11 июня, № 112.
[33] ЦГА РУз, ф. Р-17, оп. 1, д. 403, л. 6.
[34] Там же, л. 6.
[35] Съезды советов. Сборник документов в 3-х томах. 1917-1936 гг. Том 1, Москва, 1959, с. 513.
[36] ЦГА РУз, ф. Р-17, оп. 1, д. 302, л. 349-351.

положения: в Главном вакуфном управлении (ГВУ) создаются 3 отдела 1) организационно-информационный; 2) академический; 3) финансово-хозяйственный). В академическом отделе имелись пункты, касающиеся непосредственно конфессионального образования. На академический отдел возлагались следующие задачи:

А) найти меры к реформированию старометодных систем в школах и медресе и проведение в них идей отвечающих современным требованиям.

Б) составление проектов программ для реорганизованных учреждений и издание учебников для них, подготовка с Главсоцвосом (Главное управление социального воспитания политического образования детей до 15-ти лет при наркомпросе Туркестанской республики) преподавателей, отвечающих требованию новых программ.

В) подготовка мулл, хатибов, казиев и муфтий на основе революционного правосознания из средств духовных вакуфов…

Местные вакуфные отделы:

Е) реформирование старых школ, медресе и т. д. по указаниям инструкции ГВУ;

Ж) назначение мударрисов и учителей в реорганизованных медресе и школы;

З) организация и открытие курсов для выпуска современных учёных мударрисов и учителей совместно с Отделами народного образования;

И) открытие новометодных школ и восстановление школ коренного населения, изъятых из непосредственного ведения Наркомпросса”[37].

На VII съезде коммунистической партии Туркестана, проходившем в феврале 1923 года, рассматривался вопрос об антирелигиозной пропаганде. В утвержденных тезисах подробно излагались соответствующие мероприятия, касающиеся конфессиональных учебных заведений:

“Антирелигиозная пропаганда должна иметь ввиду борьбу за советизацию так называемых новометодных мактабов...

Так борьба за новометодный мактаб против старометодных должна иметь в виду последующую советизацию второго, привлечение джадидистской интеллигенции в сторону расслоения интеллигенции и всяческую поддержку наиболее левой близкой нам части. Легализация Махкама-йи шар’ийа должна предполагать усиление общественно-прогрессивной части самой

[37] Газета “Туркестанская правда” (Ташкент). 1923 год, 20 мая, № 104.

улемы, так называемого низшего духовенства или студенчества высшей духовной школы и т. д. ”[38].

14-го февраля 1923-го года в Ташкенте в соответствии с постановлением Туркестанского ЦИКа было учреждено “Махкама-йи шар’ийа” (“Шари’атское управление”), возглавлявшееся известными деятелями ислама. Заметим, что организация и деятельность этого духовного управления мусульман Махкама-йи шар’ийа, возникшего за 20 лет до уже другого широко известного Духовного управления мусульман Средней Азии и Казахстана (САДУМ, 1943 г.) мало исследована в исторической литературе. Сфера деятельности Махкама-йи шар’ийа в основном распространялась на религиозные общества Ташкента, Андижана, Коканда, Маргелана, Намангана, Ферганы и прилегающим к ним мест. В Махкама-йи шар’ийа имелся отдел, решавший вопросы, связанные и с религиозными учебными заведениями – мадраса и мактабами. Махкама-йи шар’ийа поставило под своё прямое влияние конфессиональные учебные заведения, были организованы курсы для учителей этих школ, посещение которых считалось обязательным. Эти меры, по словам одного из руководителей тогдашнего Узбекистана Акмаля Икрамова (1898-1938), в отношении этой организации в то время были не уступками, а тактикой коммунистической партии[39].

В освещаемый период в Ташкенте выходили три следующих религиозно-политических, научно-исторических, литературных журналов, издаваемые “Обществом религиозных деятелей” (Дини арбаблар жамийати) на тюркском языке в арабской графике.

ТАБЛИЦА 1: Список изданий “Общества религиозных деятелей”

1. “Ал-Ислах” (“Реформа”) издавался в Ташкенте, в 1915-1917 годах вышло 64 номера. Из них в 1917 г. вышло 20 номеров. На его страницах освещались вопросы религиозно-исторического и литературного характера. Среди прочих рассматривались вопросы реформирования традиционного конфессионального образования.

2. “Ал-Изах” (“Толкование”) издавался в Ташкенте, в 1917 году вышло 20 номеров, в 1918 году вышло 11 номеров. Освещались вопросы религиозно-литературного и политического характера.

3. “Изхар ал-хакк” (“Изложение истины”) издавался в Ташкенте, в 1918 году вышло 18 номеров. Освещались вопросы религиозно-литературного и научного характера.

---

[38] Коммунистическая партия Туркестана в решениях съездов и конференций. Ташкент, 1988, сс. 255-260.

[39] Икрамов А. О духовенстве и школе. Доклад на VI пленуме ЦК КП (б) Узбекистана 14 июня 1927-го года //Избранные труды в 3-х томах. Том I. Ташкент, 1972, сс. 280-297.

В Узбекистане издавался философский журнал, в той или иной степени освещавший вопросы конфессионального образования:

4. “Фанн хам дин” (“Наука и религия”) издавался в Ташкенте в 1925-1932 годах. Критиковалась религия с естественно-научных и философских позиций. Вышло 147 номеров.

Также отметим антирелигиозный журнал, издававшийся Коммунистической партией Узбекистана и Центральным республиканским советом “Общества безбожников”:

5. “Худасизлар” (“Безбожники”) издавался в Самарканде в 1929-1933 годах. Вышло 56 номеров.

6. “Хакикат” (“Правда”) смог издать в Ташкенте в 1922 году только два номера. Там были освещены вопросы религиозно-литературного, общественно-научного характера. Редактором был Захир ад-дин А’лам. Издавался Туркестанским государственным издательством. (В настоящее время известным исследователем из Узбекистана Бахтияром Бабаджановым готовится к изданию в Японии исследование, посвящённое журналу “Хакикат”).

В годы НЭПа сеть советских школ, созданная в период “военного коммунизма”, (1918-1921) стала распадаться. Зато началось возрождение и укрепление конфессиональных учебных заведений. Основой этого явления были возращенное вакфное имущество и активность местного населения, которое выделяло необходимые средства на содержание мактабов. В 1924 г. количество конфессиональных учебных заведений в Туркестане достигло 2403[40]. Правящее коммунистическое руководство такие показатели радовать, естественно, не могли. В этом отношении показателен список конфессиональных школ, находящихся по статистическим сведениям в Сыр-Дарьинской, Самаркандской и Ферганской областях к 1924 году. Приводимые Мунаввар-кари ‘Абдуррашидхановым цифры в составленной им таблице предварены его пояснениями: “Прилагая при сем сведения о конфессиональных школах по трем коренным областям Республики, и в которых произведена реформация по новометодной программе.

Количество мектебов, указанных в прилагаемом при сем сведениях, не нужно подразумевать, что данная цифра исчерпывает все мектебы этих областей, здесь указывается то количество, которые имеют вакуфные имущества и отчасти есть возможность по техническим соображениям реорганизовать по типу советских школ в будущем, и расположенных в черте города…

[40] Там же, ф. Р-94 (Министерство просвещения Узбекской ССР), оп. 1, д. 17, л. 18.

В кишлаках, где Главному вакуфному управлению не предоставлено право эксплуатировать земельные угодья, в частности из-за басмаческого движения в Ферганской и Самаркандской областях, учет мектебов в этих районах не закончен.

ТАБЛИЦА 2: Список конфессиональных школ, находящихся по статистическим сведениям в Сыр-Дарьинской, Самаркандской и Ферганской областях в 1924 г.

Наименование области	Взятые на учет		Реорганизованные по новометодным программам	
	Медресе	Мектебы	Медресе	Мектебы
Сыр-Дарьинской обл.	18	25	2	22
Самаркандской обл.	65	29	5	14
Ферганской обл.	140	157	7	25
Всего	223	211	14	61

т. Абдурашидов”[41]

Старометодных мактабов и мадраса по этим областям насчитывалось 434, реорганизованных по новометодной программе – только 75. При этом следует учитывать то обстоятельство, что часть старометодных учебных заведений не фиксировалась, то есть находилась в своеобразном подполье, и следовательно, учету не поддавалась[42]. Способ, каким власти боролись с не устраивающим ее явлением был радикально прост. Так, если к 1923 г. в Старогородской части города Ташкента имелось до ста мактабов, то согласно Постановлению совещания представителей разных ведомств (январь 1924 г.) по рассмотру проекта программы о советизации конфессиональных мактабов, находившихся в ведении “Главного Вакуфного Управления” (ГВУ) при Наркомпроссе[43], 22 мактаба были реорганизованы, а остальные просто закрыты[44]. Но ситуация в этом отношении менялась довольно медленно. Вопрос темпов советизации конфессиональных школ был рассмотрен на XII съезде советов республики: “Констатируя усилившийся приток вакуфных средств, могущих послужить укреплению советской школы, съезд находит своевременным усиление темпа советизации старометодных мактабов путем обновления педагогического их содержания и методических приемов и организации курсов по переподготовке старого учительского персонала”[45].

[41] ЦГА РУз, ф. Р-34, оп. 1, д. 2741, л. 10.
[42] ЦГА РУз, ф. Р-34, оп. 1, д. 2741, л. 9.
[43] Там же, л. 3.
[44] Там же, л. 9.
[45] Съезды советов. Сборник документов в семи томах. 1917-1937 гг. Том IV, часть 1, Москва, 1962, с. 281.

В 1926/27 учебном году в Андижане количество конфессиональных учебных заведений намного превышало число советских школ[46]. По признанию партийного лидера Республики А. Икрамова, в Намангане в 1926 г. учащихся старометодных мактабов было больше, чем учеников в советских школах[47]. В середине 1920-х годов только треть начальных школ Узбекистана находилась в ведении Советского государства, а две трети их относились к конфессиональным учебным заведениям.

Наличие религиозных мусульманских мактабов, сеть которых не уменьшалась, а даже увеличивалась, показывают следующие примеры. В 1927 году в Кокандском округе было 199 мактабов. Еще более показательны данные по Нур-Атинскому району Самаркандского округа, где из года в год увеличивалось число конфессиональных учебных заведений:

в 1920 г. открылся 1 мактаб

в 1922 г. открылись 2 мактаба

в 1923 г. открылся 1 мактаб

в 1925 г. открылись 2 мактаба

в 1926 г. открылись 2 мактаба

в 1928 г. открылись 2 мактаба

Итого: открылись 10 мактабов[48].

Приведенные данные свидетельствуют о том, что в ряде регионов с 1920 г. по 1928 г. имелась тенденция к открытию религиозных мактабов.

Несколько в иной ситуации существовало конфессиональное образование в Хиве и Бухаре после ликвидации Хивинского ханства и Бухарского эмирата в 1920 году. Как известно, после крушения этих ханств возникли Хорезмская народная советская республика (ХНСР) и Бухарская народная советская республика (БНСР), и они просуществовавали до своего вхождения после национально-территориального размежевания в образованную в 1924 году Узбекскую советскую социалистическую республику (УзССР).

Специфика условий БНСР и ХНСР требовала выработки особых мер по отношению к исламу и конфессиональным учебным заведениям, отличных от тех, которые применялись в районах Центральной России и Туркестана. В 1920-1923 гг. в Бухаре и Хорезме духовенство не было лишено права

[46] ЦГА РУз, фонд Р-94, опись 2, дело 62, лист 7.

[47] Икрамов А. Избранные труды. Том I. Ташкент: Узбекистан, 1972, с. 418.

[48] Ризаева Л. С. Ленинский декрет “Об отделении церкви от государства и школы от церкви” и некоторые особенности его проведения в Узбекистане //Научные труды Ташкентского государственного университета. Ташкент, Выпуск 38, 1967, с. 37.

избирать и быть избранным, оно входило в состав правительства, принимало участие в работе курултаев народных представителей (съездах Советов). Они избирались в местные и высшие органы власти.

Ликвидация ханств (Бухара, Хива) военным путем и формирование двух "народных советских республик" на их месте породили массу проблем для властей. Советизация этих новых административных образований проходила крайне болезненно. Старые институты конфессионального образования в двух республиках были обречены, постепенно начались их трансформация в новометодные мактабы, советские школы, затем и вовсе их ликвидация. Приходилось за какие-то 3-4 года по 6-7 раз принимать новые конституции, где с каждым разом среди прочих ужесточалось отношение к религиозному вопросу[49]. В конце концов было открыто заявлено о настоящем отношении коммунистов к традиционной конфессиональной школе: "Борьба со старометодной школой, пользующейся в Бухаре, куда большим авторитетом и популярностью, в сравнении с советской, новометодной школой, где учитель должен взять на себя всю тяжесть борьбы с реакционными муллами"[50]. Например, на Коллегии Народного комиссариата народного просвещения ТАССР 17 мая 1921 г. было принято постановление "Признать существование старометодных школ недопустимым, принять меры к закрытию их по мере обеспечения детей школьного возраста советскими школами". Однако, жесткие меры властей по "советизации" встретили упорство местного населения в форме "басмачества". Включение территорий двух ханств в советские структуры, видимо, порождало радикализацию мусульманского населения и на территории ТАССР. Тогда последовала вынужденная мера. Постановление ЦК РКП (б) "О туркестанско-бухарских делах" от 18 мая 1922 г. в числе прочих предусмотрело: "…для успешной борьбы против басмачей, усиление политической работы среди туркмен и таджиков, ряд уступок местному населению, – возвращение конфискованных вакуфных земель, легализация казийских судов и проведение амнистии умеренных элементов басмачества". На такое указание тут же среагировал Пленум Средазбюро ЦК РКП (б) от 20 мая 1922 г., приняв "решение о возвращении вакуфных земель, местных судов (казийских и бийских), легализации конфессиональных школ"[51]. На его основе был принят декрет ЦИК советов Туркестанской республики по возвращению вакфов мадрасам и мечетям от 20 июня 1922 г. [52] Согласно этому декрету в трех коренных областях Туркестанской республики – Самаркандской, Ферганской и Сыр-Дарьинской вакфы, имеющие законные

[49] Вишневский А. Как это делалось в Средней Азии: О политике коммунистов Туркестана и Бухарской НСР в отношении религии //Наука и религия. № 2 (1990), сс. 50-51.

[50] Архив президента Республики Узбекистан, фонд 14, опись 1, дело 134, лист 31.

[51] ЦГА РУз, фонд Р-94, опись 1, дело 320, лист 121.

[52] ЦГА РУз, фонд Р-17, опись 1, дело 312, листы 108-109 оборот.

вакф-нама с участками земли и построенными на них лавками, магазинами, банями, каравансараями, складами, садами возвращались мадрасам, которые им владели до революции. Эти средства могли быть истрачены только на содержание персонала мадраса (старший мударрис, мударрисы, мукаррир, мутавалли, служащие), учащихся-мулла трех старших классов и на уплату государственных налогов. К контролю за их деятельностью привлекались заведующий Отделом народного образования, народный судья (кади). Для управления мадрасами создавались коллегии в городах Коканд, Андижан, Маргелан, Самарканд, Худжанд, Ош, Катта-Курган, Джизак.

Однако борьба не прекращалась, давление на религию со стороны властей все возрастало. На изменение политики в этой области рещающее значение имели резолюция седьмого съезда Коммунистической партии Туркестана от 11-16 марта 1923 г. “Об антирелигиозной пропаганде в условиях Туркестана”, резолюция первого съезда Коммунистической партии Узбекистана от 6-12 февраля 1925 г. “Антирелигиозная пропаганда” и др. Реформирование старометодных учебных заведений было приостановлено к концу 1923/24 учебного года. Конфессиональная школа фактически была объявлена вне закона[53]. Тут важно отметить одну деталь. Вся традиционная система образования стала называться “реакционной”, на новом советском лексиконе она получила название “неграмотность”[54]. В 1924 г. была образована Чрезвычайная комиссия по борьбе с неграмотностью[55]. С 1 апреля 1924 г. новометодные мактабы были переведены на программу единых трудовых школ первой ступени, новометодные мадрасы – на программу школ второй ступени[56]. В докладной записке Главного вакуфного управления от 20 августа 1924 г. было заявлено: “В настоящий момент на распоряжении ГВУ не имеются конфессиональные и новометодные школы”[57]. В 1925 г., несмотря на протесты мусульманского населения (протестантов арестовывали, подержав их в тюрьме, пока выпускали) началось силовое закрытие мадраса, мактабов, кари-хана. Этот процесс полностью был завершен только в конце 1920-х годов[58]. Вместо ликвидированных конфессиональных школ возникали нелегальные подпольные школы (худжра, от арабского слова “комната”,

[53] Билик В. Роль конфессиональной школы в жизни Туркестана //Наука и просвещение, № 1 (Ташкент, 1922), сс. 27-29.

[54] Полемику о том, кого советская власть посчитала “неграмотными”, сколько процента составляла по данным советской официальной статистики “грамотность” среди местного населения и насколько на самом деле грамотным было местное население см. : Бабабеков Х. Были ли в прошлом узбеки неграмотными? //Фан ва турмуш (Ташкент: Академия наук Республики Узбекистан). № 8 (1989), сс. 22-24; № 10 (1989), сс. 12-15.

[55] Ишанов А. И. Бухарская народная советская республика. Ташкент, 1969, с. 346.

[56] Курбанов, указ. соч., сс. 146-147.

[57] ЦГА РУз, фонд Р-34, опись 1, дело 1758, лист 156.

[58] Курбанов, указ. соч., сс. 149-151.

“келья”), так как традиции и потребности в получении религиозного образования среди населения сохранялись.

Важным этапом в ликвидации конфессиональных учебных заведений, особенно в Бухаре и Хиве, было проведение территориально-национального размежевания республик. Перевод всех представительных органов в Ташкент, превращение крупнейших центров конфессионального образования Бухары, Хивы, Коканда в захолустные провинциальные города преследовали цель ослабить их влияние на процессы по всей Средней Азии. В целях предотвращения коллективных действий коммунистов-националистов по созданию единой Туркестанской республики на территории всех трех республик (Туркестанской АССР, Бухарской ССР, Хорезмской ССР) 16 сентября 1924 г. ЦИК Туркестанской АССР приняло постановление о территориально-национальном размежевании “среднеазиатских” республик. Так было положено начало появлению пяти республик (Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан, Туркменистан, Узбекистан), одной автономной республики (Каракалпакистан) и одной автономной области (Горно-Бадахшанская) в Средней Азии. Процесс формирования новых национальных республик в “Средней Азии” (вместо “Русского Туркестана”) продолжался долго – до 1936 г. Однако, предохраняя себя от одной угрозы, советское государство невольно готовило другие структуры для возникновения независимых государств.

Вместе с тем в процессе решения отдельных вопросов, относящихся к мечетям и вакфам, были допущены грубые нарушения законности, ошибки (по советской терминологии – “перегибы”). Так, Конституция ХНСР, принятая на первом курултае народных представителей (апрель 1920 г.), имела специальную статью о вакфных делах. В ней указывалось: “Так как все дела, касающиеся вакфного имущества, безраздельно связаны с делами просвещения и культуры, они передаются в Назират просвещения для правильного ими распоряжения”[59]. Таким образом, право пользования вакфным имуществом передавалось только Народному назирату (министерство) просвещения ХНСР. Это означало полную конфискацию вакфного хозяйства в пользу одного юридического лица. Данное положение Конституции тогда не соответствовало местным условиям, так как, вакфы принадлежали до этого не только конфессиональным учебным заведениям, а широкому кругу пользователей.

Впоследствие статья Конституции ХНСР о вакфах была уточнена. Народный назират просвещения осуществлял руководство только вакфами мадраса и мактабов. В газете “Известия” – органе Центрального Исполнительного Комитета Советов Туркестанской АССР сообщалось:

[59] Съезды Советов. Сборник документов в семи томах. Том II. Москва, 1962, с. 506.

“на заседании Хорезмского ЦИК постановлено освободить вакфы (монастырские земли) от вмешательства государства”[60]. Согласно решению ЦИК ХНСР, за мутавваллиями мечетей сохранялось право управления религиозными вакфами. Вакфами же мадраса и мактабов управлял вакфный отдел Народного назирата просвещения ХНСР. С них взималась арендная плата в соответствии с условиями, определенными вакфными грамотами. Распределение же ее осуществлялось на нужды культурно-просветительных учреждений.

Земли, завещанные мадраса и мактабам, были так же переданы в распоряжение специально созданных вакфных отделов при Народных назиратах просвещения ХНСР и БНСР.

Проведем основные документы и материалы, которые касались конфессиональной школы по этим двум республикам до их вхождения в состав Узбекской ССР:

“ПОСТАНОВЛЕНИЕ ЦЕНТРАЛЬНОГО РЕВОЛЮЦИОННОГО КОМИТЕТА БНСР ОБ ОТКРЫТИИ МЕДРЕСЕ ДЛЯ ПОДГОТОВКИ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ ШКОЛ И УЧАСТИИ МЕСТНЫХ РЕВКОМОВ В НАБОРЕ СТУДЕНТОВ”

17 октября 1920 г.

Назиратом просвещения в целях совершенствования учебно-воспитательной работы открыты медресе для подготовки преподавателей школ. Медресе будут содержаться за счет государственных средств.

Местным революционным комитетам вменяется в обязанность направить на учебу в этих медресе с мест и из вилайетов необходимое число студентов. Подготовка своих преподавателей для каждой местности является обязательной.

В связи с этим всем революционным комитетам на территории Бухарской республики предлагается:

1. Направить на учебу в медресе по подготовке преподавателей школ студентов каждым революционным комитетом в порядке и количестве, указанном в решении Назирата просвещения.

2. Путевые расходы направляемых студентов оплачиваются местным революционным комитетом, и об этом надлежит сообщить Назирату просвещения.

3. Исполнение настоящего постановления возлагается на местные революционные комитета. Одновременно предлагается, если по каким-

[60] Известия Туркестанского ЦИКа. Ташкент, 1921, 31 июля, № 167.

либо причинам складывается обстоятельство, задерживающее выполнение решения Назирата просвещения, сообщить об этих причинах Центральному революционному комитету и Назирату просвещения”[61].

“ПОСТАНОВЛЕНИЕ № 32 ЦЕНТРАЛЬНОГО РЕВОЛЮЦИОННОГО КОМИТЕТА БНСР О ПЕРЕДАЧЕ МЕДРЕСЕ И МЕКТАБОВ В ВЕДЕНИЕ НАРОДНОГО НАЗИРАТА ПРОСВЕЩЕНИЯ”

20 октября 1920 г.

В целях осуществления реформы старых медресе и мектабов настоящим объявляется, что:

1. Все старые мектабы, медресе, расположенные в переделах территории Бухарской Советской Республики, со всеми зданиями, инвентарем и относящимися к ним счетами, расчетами и другими предметами, передаются в ведение Назирата просвещения.

2. После опубликования настоящего постановления назначение учителей, преподавателей и других работников мектабов и медресе будет производиться по согласованию с Назиратом просвещения и по его утверждению.

3. Учителям, преподавателям всех старых мектабов и медресе, попечителям всех медресе, расположенных в пределах территории Бухарской Советской Республики, предлагается без всякой задержки и быстро представлять необходимые сведения по требованию Назирата просвещения в соответствии с настоящим постановлением и выполнять решения Назирата просвещения”[62].

21 февраля 1922 г. в Бухаре было издано “Положение о старой школе”, в котором говорилось:

“**1.** Старые мактабы и их орган сегодняшнего дня будут переданы в ведение Народного Назирата просвещения. С сегодняшнего дня все существующие старые мактабы будут работать под контролем Народного Назирата просвещения.

2. Все старые мактабы будут выполнять все решения Нарназпроса; теперь Нарназпрос будет посылать инструкторов или давать указания старых мактабов.

3. Теперь все старые школы будут осуществлять обучение по выработанным программам Нарназпроса.

---

[61] «Бухара ахбари” – орган временного революционного комитета правительства БНСР. Бухара, 1920 г., 21 ноября, № 8.

[62] ЦГА РУз, ф. Р-46 (Центральный революционный комитет БНСР), оп. 1, д. 117, л. 60.

4. Для проверки и контроля работы старых мактабов Нарназпрос назначает руководителей. Эти руководители получают жалование из вакуфа.

5. Вакуфные органы обязаны в течение одной недели дать списки о количестве старых мактабов”[63].

По Бухаре из-за активных военный действий повстанцев против регулярных частей Красной армии по всей территории республики полный учет мадраса и мактабов был невозможен. В настоящее время имеются некоторые сведения по Хорезму.

[63] ЦГА РУз, ф. Р-56 (Народный назират управления БНСР), оп. 1, д. 11, л. 23.

ТАБЛИЦА 3: Религиозные школы и другие воспитательные религиозные учреждения на территории ХНСР

Наименование учреждений	Колич.	Количество мударрисов (преподават)	Колич. имамов	Колич. муэдзинов	Колич. Кариев	Обсл. персонал	Колич. Учащихся	Общее колич. вакуфов. Земель, танапы
Медресе	89	189	101	89	-	338	1395	328054
Кари-хана	195	-	-	-	172	-	-	35164
Джай-хатим	88	-	-	-	52	-	-	9537
Авлийа (могила “святого”)	55	-	65	57	60	110	-	64842
Мечеть	845	-	845	200	-	300	-	33841
Итого	1272	189	1011	346	284	748	1395	471438[64]

[64] Государственный архив Хорезмской области (ГАХО), ф. 9 (Вакуфное управление), д. 10, л. 218.

ТАБЛИЦА 4: Религиозные школы Хорезмской области на 15 декабря 1927 г. [65]

Район	Сельсовет	Название школы (мечети)	Количество учащихся			Срок существования школы, лет
			Мальчик	девочки	всего	
Ханки	Карамази	Тангри Кули	3	2	5	50
	”	Пиязчи	1	3	4	50
	Туркестан	Аллашбай	4	-	4	50
Хазарасп	Пчакчи	Пчакчи	2	-	2	22
	Саид	Саид	5	-	5	127
	Матбури	Матбури	4	-	4	102
	Ашак-Карвек	Ашак-Карвек	3	-	3	127
	Кичик	Кичик				
	Заварказ	Заварказ	1	2	3	322

[65] ГАХО, ф. 188 (Хорезмское статистическое управление), д. 34.

В составе Узбекской ССР

Развитие сети конфессиональных школ было связано не только с их традиционностью, укорененностью в обществе, соответствием привычным образовательным стандартам, но и с активным неприятием советской школы. Дело в том, что период с 1921 по 1926 г. в Туркестане, затем в Узбекистане, характеризуется тем, что советская школа переходила от безрелигиозного воспитания к резко антирелигиозному, атеистическому. Тем самым власть стремилась подчинить сознание подрастающих поколений своим интересам. Но это же глубоко задевало чувство верующих родителей, которые старались привить религиозные чувства детям. В школах организовывались кружки юных безбожников, которые вели работу не только среди учащихся, но и среди взрослого населения. В Узбекистане 20 ноября 1928 года открыл свою работу первый республиканский съезд безбожников.

Как отмечалось исследователями, школьное строительство в Туркестане было намного сложнее, чем, например, в РСФСР. “Если в центре создание школьной системы заключалось в основном в перестройке программы старой школы применительно к новым задачам коммунистического строительства, то в Туркестане советскую школу надо было строить заново”[66].

Не случайно, именно с середины 1920-х годов, когда власти увидели в конфессиональных учебных заведениях серьёзнейшего конкурента советской школьной системы, был взят курс на ограничение конфессионального образования[67]. А оно имело не только глубокие исторические корни, но и в “либеральные” 1920-е годы получило широкое распространение. Факты свидетельствуют о том, что в Ферганской долине (Андижанский уезд) в 1926/27 учебном году не только сохранились и функционировали старометодные (конфессиональные) учебные заведения, но в Ферганской области они в начале второй половины 1920-х годов даже составляли конкуренцию советским школам, намного превышая их число[68]. Аналогичная ситуация была характерна и для других регионов Узбекистана[69].

---

[66] Желтова Г. И. Начало культурной революции в Туркестане //Из истории социалистического строительства в Узбекистане. Ташкент: Фан, 1969, с. 5.

[67] Оно началось с середины 1920-х годов, когда началось и сворачивание курса реформ НЭП и становление сталинского тоталитарно-репрессивного режима (См. : Чориев А. Проблемы народного образования и подготовки педагогических кадров Уз¬бекистана (вторая половина 20-х-30-е годы). Ташкент: Фан, 1997, сс. 47 и др.).

[68] ЦГА РУз, ф. Р-94, оп. 2, д. 62, л. 7.

[69] Панабергенов А. Народное просвещение в Кара-Калпакии в первые годы Совесткой власти (1917-1925 гг.) //Известия Академии наук УзССР, серия общественных наук, выпуск 2. Ташкент, 1957, сс. 39-42; Досумов Я. М. Очерки истории Кара-Калпакской АССР. 1917-1927 гг. Ташкент, 1960, с. 292; Билялов Г. М. Из истории ликвидации религиозных школ в Хорезме //Вестник Кара-Калпакского филиала АН РУз, Нукус, № 1, 1971, сс. 40-46.

Начиная с 1926 года в целом ряде районов идет уменьшение числа конфессиональных учебных заведений, что видно на примере Кашкадарьинского округа, который считался самым отсталым. До Октябрьской революции в 1917 г. в трех районах этого округа было 80 мактабов, в 1925 г. – 40, в 1926 г. – 30 и в 1927 году – 20.[70]

Однако административное давление вызывало острое недовольство местного населения. В июне 1926 г. А. Икрамов сообщает в Ташкентский областной комитет коммунистической партии о поступающих в Центральный Комитет сведениях о недовольстве и "некоторой нервозности" коренного населения в связи с закрытием ряда конфессиональных учебных заведений, и предупреждает, что "по отношению старометодных и других школ должна быть проявлена максимальнейшая осторожность, поспешность в этом деле только вредна"[71].

Поспешность была вредна и в том отношении, что в условиях острого дефицита учительских кадров, было важно привлечь в советскую школу старых учителей из конфессиональных учебных заведений. Но им создавались всяческие преграды по "политическим и идейным соображениям". А многие старые преподаватели мадраса и мактабов были репрессированы как "пособники классового врага"[72]. В свою очередь, руководство конфессиональных учебных заведений ради сохранения системы традиционных учебных заведений предприняло попытку перестроить мактабы и мадраса на "советский лад". Мактабы переводились из зданий мечетей в отдельные помещения, в классах ставились парты, в программы вводились такие дисциплины как арифметика, география. Таким образом, в условиях административного давления руководством конфессиональных учебных заведений был избран путь ее эволюционной трансформации.

Но в условиях тоталитарного режима она была обречена. V Пленум ЦК КП (б) Узбекистана (март 1927г.), определив, что "фундаментом культуры является школа", принял решение о необходимости передачи всех вакуфов, за счет доходов с которых существовало большинство конфессиональных учебных заведений, на обслуживание культурных нужд трудящихся Узбекистана[73]. Тем самым из-под традиционных конфессиональных учебных заведений выбивалась ее существенная материальная база.

---

[70] Кобецкий М. Антирелигиозное воспитание в советской школе национальных районов // Коммунистическая революция (Москва), № 6 (1929), с. 60.

[71] Икрамов А. Избранные труды. Том I. Ташкент, 1972, с. 482.

[72] Чориев А. К характеристике состояния народного образования в Узбекистане начала 20-х годов //Общественные науки в Узбекистане (Ташкент), № 3-4 (1997), с. 80.

[73] Коммунистическая партия Узбекистана в резолюциях и решениях съездов и пленумов ЦК. В 4-х томах. Том I. 1925-1937 гг. Ташкент, 1987, с. 277.

Курс на ликвидацию конфессионального образования

На VI пленуме Коммунистической партии Узбекистана (13-15 июня 1927 г.) была принята резолюция, кардинально менявшая ситуацию с конфессиональными учебными заведениями:

“О МУСУЛЬМАНСКОМ ДУХОВЕНСТВЕ И ШКОЛЕ”

VI пленум ЦК КП (б) Узбекистана считает:

…15. Одобрить решение Исполбюро ЦК об изъятии религиозных вакуфов из ведения духовного управления, передав основную часть их органам просвещения.

17. Учитывая вредность реформированных школ, ни в коем случае в дальнейшем не допускать реформ конфессиональных школ, а в отношении уже реформированных школ - считать необходимым принять все меры к их закрытию, как путем открытия в этом же районе новых советских школ (вовлекая учащихся старометодных школ в советские), также и запрещения в реформированных школах преподавания религиозных предметов и вообще преподавания духовными лицами.

Считать необходимым разделить все школы мусульманского вероисповедания на две категории:

– первая категория – это школы реформированного и старометодного типа, где одновременно с религией преподаются и религиозные науки.

– Вторая категория школ (кары-хана, мадраса) – где преподаются исключительно религиозные науки.

Для первой категории ЦК КП (б) Узбекистана считает необходимым установление предела достигших 14-летнего возраста, а второй категории – 16-летнего возраста, при условии добровольного согласия самих учащихся[74]”.

Следующий, VI пленум ЦК (июнь 1927 г.) того же года подтвердил прежнее решение “об изъятии религиозных вакуфов из ведения духовного управления, передав основную часть их органам просвещения”[75]. Тем самым курс на ликвидацию основной материальной базы традиционного конфессионального образования еще более усиливался.

21 сентября 1926 г. состоялось Особое совещание Отдела законодательных предложений Наркомата юстиции УзССР с представителями Наркомпроса по вопросу о реформе старометодных учебных заведений и кары-хана в УзССР. Это совещание отметило, что старометодные учебные заведения

[74] Коммунистическая партия Узбекистана в резолюциях и решениях съездов и пленумов ЦК. Том I, 1925-1937, Ташкент, 1987, сс. 31-36.

[75] Там же, с. 305.

выпускают людей, не только не приспособленных к условиям жизни современного общества, но и социально вредных. Было выработано предложение образовать комиссию по ликвидации старометодных учебных заведений. Эта комиссия провела необходимую подготовительную работу и внесла свои предложения в организационный отдел ЦИК УзССР[76].

Согласно этого решения с 1928 г. властями в целом был взят курс на полную их ликвидацию. В ноябре 1928 года IV сессией Центрального исполнительного комитета Узбекской Советской социалистической республикой был принят декрет "О ликвидации старометодных школ и медресе", по которому на территории современного Узбекистана к концу 1920-х годов практически все *мактабы* были закрыты (часть их уцелела и ушла в подполье). Тем самым обеспечилась монополия советской системы образования.

Ниже дается предварительная таблица, составленная на основе различных источников, как архивных, так и взятых из разных исследований (К. Е. Бендриков, М. Г. Вахабов, А. Чориев и др.[77]). Зачастую эти цифры значительно разнятся. Мы надеемся, что в ходе будущих исследований эти цифры будут уточнены. Например, как сообщает Жевлаков, статистик-информатор Народного комиссариата просвещения Узбекской ССР, в Хорезмском округе в 1926/27 учебном году насчитывалось 922 старометодной школы. Однако, эти сведения Центрального статистического управления Хорезмского округа Жевлаков посчитал явно преувеличенными и в свой отчет их не включил. В им же составленных "Сведениях о старо-методных и ново-методных религиозных школах за 1926/27 учебный год" отмечается, что в Ташкентском округе насчитывалось 55 старо-методных школ с 858 учащимся, в Самаркандском округе – 342 (4406 учащихся), в Ферганском – 79 (1693), в Андижанском – 427 (8692), в Бухарском – 148 (1972), в Зеравшанском – 105 (1189), в Ходжентском – 38 (693), в Сурхан-Дарьинском – 49 (490), Кашка-Дарьинском – 119 (1190). Всего по Узбекской ССР было 1362 старо-методных школ с 21183 учащимися, реформированных школ – 11 с 640 учащимися. На одну советскую школу приходилось 6,3 населенных пунктов, на одну религиозную школу – 7,2 населенных пунктов[78].

[76] ЦГА РУз, фонд Р-94, опись 1, дело 418, лист 15.

[77] Бендриков К. Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865-1924 годы). Москва, 1960; Вахабов М. Г. Формирование узбекской социалистической нации. Ташкент, 1961; Муминов И. Из истории развития общественно-философской мысли в Узбекистане конца XIX и начала XX вв. Ташкент, 1957; Кара-Ниязов Т. Н. Очерки истории культуры Советского Узбекистана. Москва, 1955.

[78] ЦГА РУз, фонд Р-94, опись 2, дело № 62, листы 5, 31 (повторено дважды).

ТАБЛИЦА 5: Количество конфессиональных школ и населения на территории Узбекистана

Коли-чество	до 1917 г.	1920 г.	1924 г.	1925 г.	1926 г.	1927 г.
Конфесс. школы	10. 072	7. 200	2. 403	1. 329	1. 676	1. 305
Население (в тысячах)	4. 453	4. 470	4. 258	4. 418	4. 621	4. 565

Судьба традиционного конфессионального образования

Следует сказать, что в ходе работы над разделом “Традиционная система конфессионального образования на территории Узбекистана в 1917-1928 гг. ” возникло ощущение, что это была очередная тайна советской власти, тщательно скрывавшей неудобные для себя моменты прошлого.

Так оно и оказалось, поскольку в вопросе об образовании речь шла о взаимодействии цивилизаций.

Исходя из того исторического факта, что местное туркестанское общество представляло собой цивилизационный феномен, в котором устойчивость религиозной сферы порождала тесную с ней связь (в том числе и материальную в качестве финансовой основы) и образовательной системы, можно было предположить, что эта связь обязательно проявит себя в исследуемый период. Фактический материал, обнаруженный в архивохранилищах и отрывочного характера сведения из литературы, подтверждают это предположение. Иными словами, традиционные конфессиональные учебные заведения, имеющие за спиной сотни лет существования, показали удивительную устойчивость в историческом соревновании с новометодными мактабами и с советской школой.

Что касается джадидских школ, то можно сделать вполне определенный вывод, что даже в царское время их малый успех в “соревновании” со старометодными учебными заведениями определялся, с одной стороны, негативным к ним отношением колониальной администрации, а с другой, – был связан со стремлением джадидистов реформировать туркестанское общество, а значит и с конфронтацией с традиционным духовенством, понимавшим связь системы образования с состоянием общества.

Тем не менее, очень приблизительные цифровые данные о количестве учебных заведений старого типа, которые удалось выявить в ходе исследования, убеждают в устойчивости именно этого типа образования. А это значит, что дело было в цивилизационном сопротивлении местного общества.

Усиление административно-репрессивного давления на конфессиональное образование как в Узбекистане, так на территории всей страны к концу 1920-х годов было связано с процессом утверждения тоталитарного режима в СССР. Следует также подчеркнуть, что основная тенденция политики на ликвидацию конфессионального образования формировалась в центре, в Москве.

Проведенное исследование истории конфессионального образования в Узбекистане в первое десятилетие коммунистического правления убеждает, во-первых, в важности и перспективности изучения данной темы; во-вторых, в сложности поиска и собирания источникового материала. Кроме того, оно убедило, что исследование такого рода дает немало для уяснения характера современного узбекского общества. Поэтому необходимость продолжения работы в данном направлении стала очевидной.

2950

TÜRK SİYASAL YAŞAMINDA İLK KOALİSYON HÜKÛMETİ: CHP-AP KOALİSYONU (1961-1962)

ŞİMŞEK, Derya[*]
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

ÖZET

Koalisyon, parlamenter demokrasilere özgü bir olgudur. Türkiye'de çok partili parlamenter demokratik yapının başlangıcı 1946 olmakla birlikte, iki partili sistemde koalisyonların gündeme gelmesi olanaksızdı. 27 Mayıs 1960 darbesinin ardından MBK, 15 Ekim 1961'de seçimle yeni bir Hükûmet iş başına gelene kadar, bu çerçeve içinde on yedi ay çalıştı. İhtilal sonrası ilk genel seçimler 15 Ekim 1961'de gerçekleşmiştir. 1961 Anayasa'sına göre Meclis'in yanında ayrıca Cumhuriyet Senatosu kurulmuştu. Seçimler CHP, AP, YTP, ve CKMP arasında geçmiş, milletvekili ve senatörlük için seçimler birlikte yapılmasına karşın, iki ayrı seçim sistemi uygulanmıştır. 27 Mayıs ihtilali sonrasında gerçekleştirilen ilk genel seçimlere katılan dört partiden hiçbiri Millet Meclisi'nde salt çoğunluğa erişememiş, seçimlerin ardından "21 Ekim protokol"ü gerginliği yaşanmıştır. Seçimlerin ardından Cumhurbaşkanı Gürsel, İnönü'ye Hükûmeti kurma görevini yüklemiştir. Artık, Türk siyasal yaşamı yepyeni bir kavram ile tanışmaktadır "koalisyon". Üstelik birbirine zıt iki parti kurmaktadır koalisyonu; CHP ile kapatılan DP'nin devamı olan AP. Koalisyon Hükûmeti'nin sorunlarından birisi AP'nin bir siyasi af istemini gündeme getirmesi olmuştur. Ayrıca, Albay Talat Aydemir ve arkadaşları, 22 Şubatta başarısız bir darbe girişiminde bulunmuşlardır. 22 Şubat'çıların affına ilişkin yasa tasarısının görüşülmesi sırasında, AP Genel Kurulu ile CHP arasında af konusunda varılan anlaşma, AP grubu tarafından kabul edilmeyince İsmet İnönü, 30 Mayıs 1962'de başbakanlıktan istifa etmiş, böylece AP'nin ve CHP'nin iş birliği ile 20 Kasım 1961'de kurulmuş olan Birinci Koalisyon Hükûmeti sona ermiştir.

Anahtar Kelimeler: Koalisyon Hükûmeti, Cumhuriyet Halk Partisi, Adalet Partisi.

ABSTRACT

In Turkish Policy Life the First Coalition Government: CHP-AP Coalition (1961-1962)

Coalition is a phenomenon peculiar to the parliamentary democratic systems. Even the starting date of the multi-party parliamentary democracy in Turkey is

[*]Başkent Üniversitesi, Atatürk Uygulama ve Araştırma Merkezi Öğretim Görevlisi. **e-posta:** dsimsek@baskent.edu.tr

said to be 1946, the coalitions were something impossible in the two party systems in Turkey at that time. After the coup d'etat dated May 27th 1960, National Association Committee worked for seventeen months until a new government was elected with free voting held on October 15th 1961. The first general elections after the insurrection were held on October 15th 1961. According to the Constitution of 1961, a Republic Senate was assembled as well as the General Assembly. The elections were held between the parties namely, CHP (Republican People's Party), AP (Justice Party), YTP and CKMP and two different election systems were held, despite the fact that the elections for the parliamentary and senate candidate members were done together. None of these four parties could reach clear majority in the first general elections held after the insurrection of May 27th. After the elections, a tension emerged known as "October 21st Protocol". President Gürsel assigned İnönü with establishing the government. Turkish policy encountered with a new politic phenomenon at that time known as "coalition". Moreover, two parties which are totally opposite in politics established that coalition; CHP and AP, a sequence of DP which had been closed. One of the problems encountered during the coalition was the political amnesty demand of AP. Besides Colonel Talat Aydemir and his friends attempted to organize a coup d'etat but failed on February 22nd. During the negotiation of the draft bill concerning the amnesty of those related with "February 22", the draft agreed on between General Board of AP and CHP related to the aforementioned amnesty was refused by AP group and İsmet İnönü resigned his duty as prime minister on May 30th 1962 thus the first Coalition Government established with the cooperation of AP and CHP on November 20th 1961, was ended.

Key Words: Coalition Government, Republican People's Party, Justice Party.

GİRİŞ

"Koalisyon", kavram olarak Latince "coalescere" (kaynaşmak) sözcüğünden gelmekte, İngilizce "coalition"; belirli bir amaç doğrultusunda birlikte hareket etmek anlamında kullanılmaktadır (M. Larousse, 1985: 367). Siyasi Partiler[1] arasında, ya bir seçim için ya da parlamenter rejimde değişik eğilimlerin temsil edileceği bir Hükûmeti desteklemeyi öngören bir çoğunluk oluşturmak için yapılan anlaşma olarak da adlandırılabilir. Partilerin oluşturduğu "koalisyon", çeşitli ortak amaçlar doğrultusunda gerçekleşebilir. Partilerin oluşturduğu koalisyonun "Koalisyon Hükûmeti" olarak adlandırılabilmesi için partilerin Hükûmete üye vermeleri ve bir "koalisyon protokolü" ya da bir "ortak programda" anlaşmaları gerekmektedir (**Larousse,** 1986: 6851: **Türk Ansiklopedisi,** 1975: 138).

[1] Siyasi Partiler Kanununa göre: "Siyasi Partiler, toplum ve devlet düzenini ve kamu faaliyetlerini, Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeliği ve özel kanunlarına göre mahalli idareler seçimleri yolu ile ve belirli görüşleri yönünde yönetmek, denetlemek ve etkilemek için sürekli çalışma amacı güden ve propagandaları açık olan kuruluşlardır". (Topkaya, 1969: 59; Girgin, 1982: 470-475)

Koalisyon, parlamenter demokrasilere özgü bir olgudur. Genelde, iki büyük partiyi esas alan, ancak daha sonra bu partilerin doğurganlığı ile ortaya çıkan koalisyonlar, ülkemizde de CHP-DP ikili sistemi çatırdaması sonucunda ortaya çıkmıştır. Türkiye'de çok partili parlamenter demokratik yapının başlangıcı 1946 olmakla birlikte, iki partili sistemde koalisyonların gündeme gelmesi olanaksızdı (Kara, 2004: 18-26).

27 Mayıs 1960 tarihinde askerin yönetime el koyması, Ankara ve İstanbul'da halk, bilhassa her iki kentteki büyük öğrenci kitlesi ve genelde aydınlar arasında, büyük bir sevinçle karşılandı (**Zürcher**, 2003: 351-352). 27 Mayıs, CHP, bürokrasinin önemli bir kısmı, üniversite öğretim üyeleri, basın ve gençlik hareketi tarafından da desteklenmekteydi. 38 kişiden oluşan Millî Birlik komitesi on yıllık DP iktidarını, Atatürk ilkelerine aykırı tutum ve davranışlar içinde olmak, ülkeyi kardeş kavgası içine sürüklemek ve otoriter bir tek parti yönetimini kurmakla suçluyordu (Demirel, 2002: 23) MBK ilk günlerde sadece ismen vardı. Darbe sabahı İzmir'den gelen Cemal Gürsel, MBK lideri ilan edilmişti[2] (Ahmad, 1996: 164). Darbenin ertesi günü İstanbul ve Ankara başta olmak üzere sıkıyönetim ilanları duyurulmuştu. (BCA, Tarih: 28.04.1960, Dosya: 2/2, Fon Kodu: 30.18. 01, Yer No: 154. 91. 9.).

1960 ordu müdahalesinin ardından gelen ve 1965 yılına dek süren gelişmeler, Türk demokrasisinin 1980'lere dek uzanan orta vadeli geleceğini belirlemiştir. Kalıcı ve istikrarlı ve üstelik demokratik olması tasarlanan yeni bir sivil ya da "normal" dönemin koşulları, "anormal" ve "çalkantılı" bir yarı asker yarı sivil görünümlü ve üstelik çok uzun bir geçiş dönemi ile siyaset sahnesinde görmekteyiz (Cizre, 2002: 53).

a. İlk Koalisyon Öncesi Gelişmeler

27 Mayıs 1960 darbesinin ardında Milli Birlik Komitesi, 15 Ekim 1961'de seçimle yeni bir Hükûmet iş başına gelene kadar, bu çerçeve içinde on yedi ay çalıştı. Bu on yedi aylık süre içinde de, Türkiye'nin geleceği bakımından büyük önem taşıyan pek çok olay cereyan etti (Weiker, 1967: 34-35).

[2] Zürcher, konu ile ilgili olarak: "Bu darbenin, kırklı yaşlardaki bazı köktenci albay, binbaşı ve yüzbaşıdan oluşan gizli tertipçiler tarafından yıllardır süren planlamanın ürünü olduğu bilinmektedir. Mayıs 1960 gelindiğinde darbe yapabilecek duruma gelince bir iki başarısız girişimden sonra gereksindikleri göstermelik kıdemli subayı da buldular. Bu kişi, Milli Savunma Bakanı'na siyasal durumu yorumladığı bir mektup yazdıktan sonra 3 Mayıs'ta mecburi izne çıkarılan Kara Kuvvetleri eski Komutanı Orgeneral Cemal Gürsel'di. Gürsel darbeye başkanlık etmeyi kabul etmiş ama darbenin düzenlenişine ilişkin ayrıntılara karışmamıştı. Darbe başarıya ulaştığında, İzmir'deki evinden askeri uçakla Ankara'ya getirildi. Ordu iktidarın bundan böyle Orgeneral Gürsel başkanlığındaki Milli Birlik Komitesi'nin elinde olduğunu duyurdu, fakat komitenin tam işlevi de üyeleri de bir süre belirsiz kaldı. Darbenin ertesi günü Cemal Gürsel'in Devlet Başkanlığı, Başbakan ve Milli Savunma Bakanı olduğu açıklandı". (Zürcher, 2003: 351-352)

MBK ilk kurulduğu andan itibaren, olabildiğince çabuk iktidarı sivillere devretmek isteyenler ile partilerin politik faaliyetine izin verilmeden önce ülkenin siyasi yapısını değiştirecek reformları gerçekleştirmek isteyenler olarak ikiye bölünmüştü. İkinci gruptakilerin planı; askeri yönetimin en azından dört yıl, gerekirse daha fazla sürmesini gerektirdiği idi. Gürsel'in ve generallerin yönettiği birinci grup ılımlılar, albay ve daha aşağı rütbeli subaylardan oluşan ikinci grup radikaller ya da aşırılar olarak anıldı. Başlangıçta radikal grubun konumu güçlüydü. Bu grubun üyeleri politika alanında önemli bir etki gösterebiliyorlardı. Alt rütbeli subaylar, üst rütbeli meslektaşları olmadan Hükûmeti devirmeyi başarmışlardı; bu kez de generallere karşı aynı şeyi yapmamaları için hiçbir neden yoktu. Dolayısıyla iki grupta birbirlerine karşı bir darbe korkusu içinde yaşıyordu. MBK'da rakiplerine karşı üstünlüğü ilk ele alan generaller oldu (Ahmad, 1996: 167-169).

260 generalden 235'ini ve 5000 kadar albay ve binbaşıyı emekliye sevk eden 3 Ağustos kararını MBK' dan zorla çıkartanlar hiç kuşkusuz ki, radikaller grubu idi. . Gerçi Türk Silahlı Kuvvetleri'nin üst kademelerinde ki aşırı bir yığılma olduğu herkesçe bilinen bir şeydi, ama emeklıliğe sevklerinin esas nedeni, o kişilerin siyasal güvenirlıliğinden kuşkulanılması idi. Ordudan sonra sıra üniversitelere geldi. Radikaller, Ekim ayında 147 üniversite öğretim üyesini üniversiteden attıracak bir kararı zorla ve hızla geçirtecek kadar güçlüydü. Ancak seçimlerde kullanılan ölçütlerin net olmaması güçlü bir tepkiye yol açtı, bütün rektörler istifa ettiler. Bu akademik protestonun şiddeti askeri liderleri şaşırttı ve bu kararı geri almak için hemen görüşmelere başlandı. Sonunda öğretim üyelerine kürsüleri iade edildi, ama bu ancak Mart 1962'de gerçekleşebildi (Zürcher,2003: 354; Weiker, 1967: 34-35).

13 Kasım 1960'da Gürsel, beklenmedik şekilde MBK'nin dağıtıldığını ve en bilinen köktencilerin 14'ünü dışta bırakan yeni bir MBK'nın kurulduğunu duyurdu. Geçici Anayasa, MBK üyelerinin ağır suç haricinde görevd.en azledilemeyeceğini öngördüğü için 14'ler yurtdışındaki Türk büyükelçiliklerine ateşe olarak atanarak ülkeden uzaklaştırıldılar (Zürcher, 2003: 354; Weiker, 1967: 34-35).

Millî Birlik Komitesi, yeni anayasayı hazırlama görevinin İstanbul Üniversitesi Rektörü Sıddık Sami Onar'ın başkanlık ettiği profesör grubuna verildiğini ilan etti. Aynı zamanda, bütün siyasi partilerin faaliyetleri yasaklandı (Weiker, 1967: 85; Ahmad, 1996: 164). Onar başkanlığında beş hukuk profesörü Ankara'ya getirildi. Bu profesörler ertesi gün, bir bildiri yayınladılar. Bu bildiride profesörler, DP Hükûmeti'nin (özellikle de Tahkikat Komisyonlarını kurduğu için) Anayasa'ya aykırı davranmış olduğu ve bu yüzden meşruluğunu yitirdiği gerekçesiyle müdahaleyi haklı gösterdiler. Bu yorum MBK tarafından kabul görünce, ordu DP'yi doğrudan karşısına almış oldu ve ordunun partiler üstü olma iddiası son buldu. 31 Ağustos'ta DP'nin çalışmaları durduruldu ve 29 Eylülde parti kapatıldı (Zürcher, 2003: 352). Profesörler ekibiyle desteklenen MBK, 12 Haziran'da, hem

darbeye hem MBK'nin varlığına yasal bir dayanak sağlayan geçici bir anayasa yayınlandı.[3] Ordu tarafından darbe sonrası kurulan teknokratlar kabinesi yalnızca bir yürütme organıydı. Bütün önemli siyasal kararlar MBK tarafından alınıyordu. (Zürcher, 2003: 354; Ahmad, 1996: 166).

Başlangıçta MBK darbeciler ve aralarında, Gürsel gibi ordunun saygısını kazanmış bazı kıdemli subaylardan oluşuyordu. Başarılı olmasına ve bütün Silahlı Kuvvetlerin darbeyi desteklemesine rağmen MBK, Silahlı Kuvvetleri temsil etmiyordu. 1960-1961 yıllarında üst rütbeli subaylar, MBK'nın yalnızca orduyu ilgilendirebilecek konulara müdahalesinden ve ordu hiyerarşisini bozmasından artan şekilde kaygılanmaktaydılar. Ordu üst kademesi, alt rütbede ki subayların gelecekte kendi başlarına yapabilecekleri bağımsız herhangi bir eylemi önlemek amacıyla *Silahlı Kuvvetler Birliği'*ni kurdu. Silahlı Kuvvetler Birliği 1961-1962 yıllarında, sivil siyasetçilere 27 Mayıs öncesinin siyasetine dönmemelerini ikaz eden muhtıralarla siyasete birçok kez müdahalede bulundu. Bunu insiyatifi elde tutmak ve sivil siyasete dönülmesine karşı çıkan köktenci subayların kendi başına eyleme geçmelerine engel olmak amacıyla yapıyorlardı. Başına buyruk bir eyleme karşı duyulan korkunun hiç de boşuna olmadığını Albay Talât Aydemir'in eylemleri kanıtlayacaktı. (Zürcher, 2003: 355).

13 Ocak 1961 tarihinde siyasal partilerin faaliyetleri üzerindeki yasak kaldırıldı; ayrıca partilerin faaliyetlerine devam etmelerine ve bir ay içerisinde başvurmak kaydıyla, yeni partiler kurulmasına izin verildi (Akbaş, 1989: 56).

MBK'de Ekim 1960'ta yapılan tasfiye, iktidarın parlamenter demokrasiye dönüşten yana olanların elinde olduğunun açık bir işareti olmuştu. O tarihten sonra kurumlar oldukça hızlı şekilde yerlerini almaya başladı. Yeni bir anayasa hazırlamakla görevlendirilmiş olan profesörler kurulu, başlangıçta çalışmalarını bir ay içerisinde tamamlamayı tasarlamıştı. Ama çalışmalar, bilhassa kurul içerisindeki görüş farklılıklarından dolayı beklenenden yavaş ilerliyordu. Başkan Onar'ın liderlik ettiği üç kurul üyesi siyasetçilere çok az güven duyduklarından onların elini kolunu bağlayacak ayrıntılı bir metinden yanaydı. Öteki iki üyesi ise (Tarık Zafer Tunaya ve İsmet Giritli), sistemi geliştirmek için siyasal partilere azami hareket olanağı verecek bir anayasadan yanaydı. Eylül başlarında Onar, Tunaya ve Giritli'yi kuruldan çıkardı. Bu olaydan sonra, 17 Ekim'de MBK'ye bir anayasa taslağı sunuldu. Fakat bu arada da Ankara Üniversitesi'nden bir grup hukuk profesörü, PROF. Yavuz Abadan'ın önderliğinde kendi anayasa taslaklarını hazırlamış bulunuyordu. Bu grubun ısrarıyla, anayasa metnini tamamlama görevi

[3] Geçici Anayasa aynı zamanda MBK'nın yetkilerini de tanımlamaktaydı. Bu belgeye göre; bir genel seçim yapıldıktan ve yeni anayasa yürürlüğe girdikten sonra Büyük Millet Meclisi'nin tekrar yönetimi devralmasına kadar MBK, Türk milleti adına egemenlik hakkını kullanacaktı. MBK, yasama yetkisini doğrudan, yürütme yetkisini Devlet Başkanı'nın atadığı ve MBK'nın onayladığı bakanlar kurulu aracılığıyla kullanacaktı. MBK'nın bakanları görevden alma yetkisi vardı; fakat sadece Devlet Başkanı bakanları atayabilirdi. Sadece yargı yetkisi MBK'dan bağımsız bırakıldı; gerçi yine de ölüm cezalarını onaylama ya da veto etme yetkisine sahipti. (Ahmad, 1996: 166)

bir kurucu meclise verildi. Kurucu Meclis, bir üst kuruluştan (MBK) ve kalan siyasal partilerin (CHP ve CKMP), meslek kesimlerini ve vilayetlerin 272 temsilcisinden oluşan bir alt kuruluştan (Temsilciler Meclisi) oluşuyordu. Kurucu Meclis ilk toplantısını 6 Ocak 1961'de yaptı. Bu tarihten sonra çalışmaların çoğu, Prof. Enver Ziya Karal ve Prof. Turhan Feyzioğlu'nun başkanlık ettikleri, Kurucu Meclis'e bağlı 20 kişilik Anayasa Komitesi tarafından yürütüldü. Buradaki tartışmalar sonucu ortaya çıkan metin, 1924 Anayasası'ndan bariz şekilde farklıydı. Yeni Anayasa'nın yazarlarının esas amacı, Millet Meclisi'ni başka kurumlarla dengelemek suretiyle, DP'nin (ve ondan önce CHP'nin) sahip olduğu türden bir iktidar tekelini engellemekti. Eski yapıda, Millet Meclisi'nde çoğunluğa sahip olan parti neredeyse sınırsız bir hareket özgürlüğüne sahipti (Zürcher, 2003: 356).

1961 Anayasası'nda, MBK yönetiminin de ısrarla üzerinde durduğu, iktidarları, hatta Millet Meclisi'ni denetleyecek kurumların oluşmasıydı. Ki Cumhuriyet Senatosu ve Anayasa Mahkemesi, bu amaçla oluşturuldu (Gevgili, 1987: 181-183). Cumhuriyet Senatosu'nun kurulması ile meclis iki kanatlı hâle gelmişti[4]. Bütün yasalar her iki meclisten geçmek zorundaydı. Senato üyeleri, Cumhurbaşkanı tarafından atanacak kontenjan üyeleri haricinde, seçimle geleceklerdi. Anayasaya aykırı gördüğü yasaları reddedebilen bağımsız bir Anayasa Mahkemesi getirilmiş, yargı kurumu, üniversiteler ve kitle iletişim örgütlerinin tam özerklikleri güvence altına alınmıştı. Ayrıca tek bir partinin Millet Meclisi'nde ezici çoğunluk elde etmek olanağını azaltmak için nisbi temsil sistemi getirilmişti. Önemli olan bir husus, Anayasa'da belirtilen "*Millî Güvenlik Kurulu"*nun kurulması yoluyla orduya ilk kez anayasal bir rol verilmesiydi. Millî Güvenlik Kurulu Aralık 1962'de yasayla kuruldu (Zürcher, 2003: 356-357).

Ancak çıkarılan 648 sayılı Siyasi Partiler Kanunu, ülkedeki bütün siyasi partileri aynı modele göre örgütlemek zorunda bırakmıştır. Bu yüzden siyasi partiler siyasal katılmayı, çoğulcu demokratik düzen içinde rejimi yönlendirecek biçimde yönlendirme olanağını büyük ölçüde yitirmişlerdir. 1960'dan sonra siyasi parti örgütlenmesi, devletin siyasi örgütlenmesi ile tamamen çakışmıştır. Siyasi Partiler Kanununa göre partiler ancak il ve ilçelerde yerel örgütler kurabilmekte, muhtarlık bölgelerinde ise birer temsilci bulundurabilmekteydiler. Bunun sonucunda tek tür bir örgütlenmeyi zorunlu saymıştır (Kabasakal, 1991: 239).

1961 Anayasası, bir yandan ülkede köktenci dönüşümleri yapabilecek iktidarları sınırladığı gibi, bir yandan da klasik tüzel hak ve özgürlüklere o güne

[4] 1961 Anayasası, önceki anayasadan kökten farklıydı. Çift Meclisli Parlamento sisteminde; Alt meclis, Millet Meclisi'nde nisbî seçim sistemiyle 4 yıl süreyle seçilen 450 milletvekili ve Cumhuriyet Senatosu'nda çoğunluk seçim sistemiyle 6 yıllığına seçilen 150 üyeden oluşan, 1/3'i iki yılda bir yenilenecek olan 150 senatörden oluşacaktı. Bu 150 senatörden başka Cumhurbaşkanı tarafından atanacak olan 15 kontenjan senatörü ve yine yeni anayasanın verdiği bir hakla, TBMM'nin yasama faaliyetine başlamasından sonra ordudan emekliye ayrılan MBK üyeleri de "Tabii Senatör" sıfatıyla Cumhuriyet Senatosu'nda yer alacaklardı (Ahmad, 1996: 186; Çavdar, 1996: 103-104; Weiker, 1967: 96)

kadar tanınmayan bazı güvenceleri sağlıyordu. 27 Mayıs sonrasında yeni politik yaşam bu koşullar altında başlayacaktı. Siyasal yaşam üzerine genelde hiçbir sınırlama getirilmemiş olmasına karşın, 1950-1960 döneminin iktidarı olan ve Anayasayı ihlalle suçlanan DP'nin aynı ad altında politik yaşama dönemeyeceği, DP'nin ileri gelen siyaset adamlarının politika yapamayacakları kabul edilmişti (Çavd.ar, 1985: 2089).

Türk halkının siyasal açıdan kendini ifade etmesi için ilk fırsat, 9 Temmuz 1961'de anayasa için yapılan halkoylaması idi. Halkoylamasında 27 Mayıs güçleri beklenmedik ciddi bir darbe yedi. Anayasa % 38.3'e karşı yüzde 61.7 oyla kabul edilmişti ama Hükûmet'in Anayasa lehindeki propaganda çabaları göz önüne alındığında, % 38.3 oranının son derece yüksek olduğunun kabul edilmesi gerekiyor. Bu, hiçbir örgütlenmesi olmadığı hâlde Menderes taraftarı seçmenin büyük ölçüde aleyhte oy verdiğini gösteriyordu. Bu eğilim 15 Ekim 1961'de yapılan parlamento seçimlerinde de doğrulandı (Zürcher, 2003: 358; Ahmad, 1976: 234).

Referandum, doğrudan doğruya Anayasa ile ilgili olmaktan uzaktı, zira referandum hemen herkes tarafından, askerî rejimin onaylanışı ya da onaylanmayışı ile ilgili bir referandum olarak kabul ediliyordu. Temmuz ayındaki durum, gelecek seçimlerde ne askerî rejimin genel bir memnunlukla karşılanacağı, ne de CHP'nin bir zafer kazanabileceği konularında ihtar mahiyetini taşıyordu (Weiker, 1967: 92).

b. 1961 Seçimleri

1961 yaz aylarında Türkiye bir kez daha çok partili siyasi yaşam yolundaydı. Siyasi partilerin yeniden kurulmasına 12 Haziran 1961'de izin verilmiş ve ertesi ay yeni partiler ortaya çıkmaya başlamıştı (Ahmad, 1996: 172).

Eski DP'nin oy tabanı,[5] birçok politikacıya böyle bir toplumsal tabanı âdeta altın tabak içerisinde sunmuş gibiydi. Dolayısıyla DP'nin bu mirasını paylaşımına yönelik ciddi boyutlara ulaşan bir savaşım verilmekteydi. Bu mirasın bölüşümü için üç parti ortaya çıktı: Bunlar AP, Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi[6] ve Yeni Türkiye Partisi[7]dir. Osman Bölükbaşı'nın liderliğinde oluşan Cumhuriyetçi

[5] Demokrat Partinin tabanı: Büyük kentlerdeki ticaret burjuvazisi, yeni yeni palazlanan sanayiciler, eşraf, büyük toprak sahipleri, hatta bir yerde feodal ağalar bu tabanın sınıfsal temelini meydana getirmektedir. (Çavdar, 1985: 1990; Weiker, 1967: 101-134)

[6] Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi: 1958 Ankara, kurucu ve yöneticileri: CMP (1954'te Ankara'da kuruldu. Kurucu ve yöneticileri: Osman Bölükbaşı, Ahmet Bilgün, Nureddin Ardıçoğlu, Enis Akaygen, Ahmet Tahtakılıç, Suphi Batur) ile Köylü Partisi (1952'de Ankara'da kuruldu. Kurucu ve yöneticileri: Ord. Prof. Ethem Menemencioğlu, Prof. Remzi Oğuz Arık, Tahsin Demiral, Hakkı Kamil Beşe, Dr. Süreyya Endik, Yusuf Ziya Eker, Asım Günç, Asaf İlbay, Cemil Kantemir, Dr. Cezmi Türk) kurucuları. Genel Başkan: Osman Bölükbaşı, Fuat Arna, Enver Kök, Ahmet Bilgin, Tahsin Demiray, Yusuf Ziya Eker, Nureddin Ardıçoğlu, Hasan Dinçer, Ahmet Oğuz, Enis Akaygen. 1969'da CKMP, MHP adını aldı. (Soysal, 1985: 2016-2017; Weiker, 1967: 101-134)

[7] Yeni Türkiye Partisi 1961 yılında Ankara'da kuruldu. Kurucuları: Ekrem Alican (Genel Başkan),

Köylü Millet Partisi, Kamil Kırıkoğlu gibi köktencileri de barındıran karmaşık bir yapıya sahipti. Yeni Türkiye Partisi ise 1950'li yıllarda "ispat hakkı" savaşımı veren ve Hürriyet Partisini kuran akımın kaynaklarına dayanıyordu. Daha ilk anda bile tespit edileceği gibi, DP'nin gerçek mirasçısı olarak ortaya AP çıkmaktaydı (Çavd.ar, 1985: 2090; Weiker, 1967: 101-134).

Adalet Partisi, Ragıp Gümüşpala'nın önderliğinde 11 Şubat 1961'de kuruldu. İlk anda parti DP'nin oy mirasına konmak isteyen diğer partiler gibi kabul edildi. Zaten programı da ana hatlarıyla DP programının yeni Anayasanın gereklerine uydurulmuş bir şekli hâlindeydi. Gerçi ilk programın hazırladığı sırada yeni Anayasa tüm boyutları ile ortada bulunmuyordu ama, içereceği ilkeler belliydi. Örneğin planlama teşkilatının kurulacağı, ekonomik kalkınmanın plana bağlanacağı açıktı. Oysa tamamen özel girişim ve serbest piyasa yanlısı olan AP bu durumu kendi programına geçirmezlik edemezdi. Ondan ötürü de programda karma ekonomi ilkesi benimsendi. Nitekim Anayasa oylaması sırasında "*hayır'da hayır vardır."* sloganı arkasında Anayasa'ya karşı propagandanın yürütülmesi bu çabaların ilk örneğidir.

Türkiye kamuoyunu meşgul eden en önemli konu, darbeden sonra tümü de tutuklanan eski DP liderlerini kaderi konusuydu. sonunda 123 kişi beraat etti, 31 kişi ömür boyu hapse, 418 kişi daha hafif cezalara ve 15 kişi ise ölüm cezasına çarptırıldı. Bunlardan 11'i çoğunluk oyuyla ölüme mahkûm olmuştu ve cezaları MBK tarafından hafifletildi. Öteki dört kişinin, yani Bayar, Menderes, Zorlu ve Polatkan'ın ölüm kararları ise oy birliği ile verilmişti. Bayar'ın ölüm cezası, ilerlemiş yaşı ve sağlık durumu nedeniyle hafifletildi. 16 Eylülde Hasan Polatkan ve Fatin Rüştü Zorlu ve 17 Eylül'de de Adnan Menderes idam edildi (Zürcher, 2003: 360-362: Ahmad, 1976: 237)

27 Mayıs 1961 İhtilalı sonrası ilk genel seçimler 15 Ekim 1961'de gerçekleşmiştir. Seçimlerde, CHP'nin dışında yeni kurulan; Adalet Partisi (AP), Yeni Türkiye Partisi (YTP), ve Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) yarışmıştır. Milletvekili ve senatörlük için seçimler birlikte yapılmasına karşın, iki ayrı seçim sistemi uygulanmıştır. Senato seçimleri çoğunluk sistemine, milletvekili seçimleri ise nispi temsil esasına göre yapılmıştır. Seçim şu sonuçları aşağıdaki tabloyu ortaya çıkarmıştır (Kara, 2004: 48-49).

Prof. Cahit Talas, Prof. Aydın Yalçın, Hikmet Belbez, İrfan Aksu, Raif Aybar, Hasan Kangal, Sırrı Öktem. (Soysal, 1985: 2017; Weiker, 1967: 101-134)

Milletvekili seçimi;

Parti	Aldığı Oy	Oranı (%)	M. vekili sayısı
AP	3. 527. 435	34,3	158
CHP	3. 724. 752	36,7	173
CKMP	1. 415. 390	14	54
YTP 1.	391. 934	13,	7 65
Bağımsız	81. 732	0,8	

Senatör Seçimi;

Parti	Aldığı Oy	Oranı (%)	M. vekili sayısı
AP	3. 560. 765	35,5	71
CHP	3. 734. 285	37,2	36
CKMP	1. 350. 892	13,5	16
YTP 1	401. 637	14	27
Bağımsız	39. 558	0,4	

Sonuçlar, siyasi ve toplumsal yapıyı değiştirmeden iktidarı sivillere devretmenin tehlikelerine karşı uyarıda bulunanların öngörülerini doğruladı. Bu sonuçlar içeride ve dışarıda, Menderes'in bir zaferi ve 27 Mayıs rejimine karşı bir kınama oyu olarak yorumlandı (Ahmad, 1996: 175). 1961 seçimi tabandaki parçalanmaya karşın AP açısından bir başarı kabul edilebilir. AP, bu seçimlerde oyların % 35'ini almıştı. Bunun sonucu Senato'da birinci parti ve Mecliste ikinci parti durumun a gelmişti. (Çavd.ar, 1985: 2090).

CHP dört yıl öncesine oranla daha az oy almıştı. AP, eski DP'nin oylarının hepsine ulaşamamıştı. AP gibi DP'lilere kapılarını açan YTP de önemli bir oy alarak, bir yandan AP oylarını bölerken, diğer yandan AP gibi eski DP'nin devamı olduğunu iddia edecek ve politikasını bu merkezde yürütecek kadar, seçimde başarılı olmuştur. AP ve YTP'den sonra kapatılan DP'nin bir kısım oyu da CKMP'ye gitti. CHP'nin beklediği oyu alamaması, AP, YTP ve CKMP'nin de DP'nin oylarını paylaşması, partilerin çoğunluğu sağlayamamalarına neden oldu (Weiker, 1967: 125-131).

1961 seçimlerinde AP'nin DP çizgisinde olduğu daha açık ortaya çıktı. Yapılan propagandalarda sürekli olarak "Gözlerimize bakarsanız, anlarsınız." teması işlenerek Menderes, Polatkan ve Zorlu'nun idamlarından duyulan keder ve isyan vurgulandığı gibi, birçok Demokrat Partilinin yakınının aday olarak ilan edilmesi de bu durumu pekiştirmekteydi. AP'nin o günlerdeki sloganını tek cümlede, hatta tek sözcükte toplamamız mümkündür: "Af" (Çavdar 1985: 2090).

Seçimden iki gün sonra, daha seçim sonuçları kesinleşmediği, oyların tasnifi tamamlanmadığı halde sağduyu için, koalisyon Hükûmetinin faydalı olabileceği, ancak Koalisyon Hükûmetinin gerektiği şekilde işleyebilmesi için, mecliste zaman zaman güvenoyu isteyebileceği, bunun içinde koalisyonu destekleyen bir çoğunluğun olması gerektiği konuşulmaya başlanmıştı. Hatta başbakan isimleri dahi konuşulmaktaydı (**Cumhuriyet**; 17.11.1961).

1961 genel seçim sonuçları Türkiye'yi başka bir krizin eşiğine getirdi. Ordu alması gereken tutum konusunda bölündü ve Talat Aydemir gibi subayların öncülük ettiği belli gruplar,seçim sonuçlarının iptal edilmesini, siyasi partilerin ve MBK'nin dağıtılmasını ve bir askeri cunta rejiminin kurulmasını istiyorlardı. Bu gruplar kuşkusuz etkili ve potansiyel tehlikeydiler. Generaller, alt rütbeli subaylarla bağlantıyı koparıp onlara bağımsız hareket etme şansı vermenin tehlikesini 27 Mayıs deneyiminden öğrenmişti. Seçimlerden sonra SKB, alt rütbeli subayların müdahale tehlikesini etkisiz kılmak için acil önlemler alacak kadar durumu ciddiye aldı (Ahmad, 1996: 176-177).

Koalisyon tartışmaları sürerken Meclis'in önünde önemli bir mesele duruyordu: Cumhurbaşkanlığı seçimleri. Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde CHP adayının seçilmesi CHP'nin yeterli çoğunluğu sağlayamayacağı için mümkün olmadığı gibi, AP adayının seçilmesi de aynı derecede mümkün görünmemekteydi. Çünkü bunun için CHP dışındaki üç partinin anlaşması gerekiyordu ki bu zayıf bir olasılıktı. Üç partinin de tam bir anlaşmaya varamayacakları, hatta parti grupları içinde bile çatışmaların olabileceği öngörülmekteydi. Cumhurbaşkanlığı seçimleri bir şekilde sonuçlansa bile CHP karşısındaki partiler koalisyon Hükûmeti oluşumunda da anlaşamayacaklardı. Çünkü CKMP yöneticileri, muhalefette kalmayı ve herhangi bir şekilde koalisyona yanaşmamayı bir sonraki seçimler için taktik olarak görüyordu (Yalçın, 1961: 3).

Cumhurbaşkanlığı için en çok Cemal Gürsel ve Alı Fuat Başgil'in isimleri geçmekteydi. AP, CKMP ve YTP'lilerin büyük çoğunluğunun Başgil'i destekleme niyetinde oldukları biliniyordu[8]. Bununla birlikte AP lideri Ragıp Gümüşpala, Alı Fuat Başgil'in desteklenmesine karşıydı. Bazı AP'liler ise Ragıp Gümüşpala'ya rağmen, Başgil'in desteklenmesini öneriyorlardı. Gümüşpala, Başgil'in aday gösterilmesinin, ortamı 27 Mayıs öncesine getirebileceği endişesini taşımaktaydı (Toker, 1969: 277). Millî Birlik Komitesi'nin, dolayısıyla ordunun adayı Cemal Gürsel'di. AP'nin ve Gümüşpala'nın ikna edilmesi sonucu Başgil hem adaylıktan hem de milletvekilliğinden ayrıldı. Fakat siyasi bunalım böylece sona ermiyordu (Çavd.ar, 1983: 2090).

[8] Destek konusunda Ali Fuat Başgil, kendi hatıratında şunları söylemektedir: "Başta Adalet Partisi olmak üzere, Yeni Türkiye ve Cumhuriyetçi Köylü Millet Partileri Milletvekilleri grup grup ziyaretime geliyorlardı. Gelenlerin hepsi, benim Cumhurreisliği'ne adaylığımı koymamı istiyorlardı… Kendi elimle bir adaylık beyannamesi yazarak imza edip verdim. Bir iki saat sonra, bana gösterdikleri bu beyannameye eklenen kağıt tabakaları her üç partiden milletvekilleri imzalarıyla dolmuştu." (Başgil, 1990: 96)

20 Ekim 1961 günü Başbakanlıkta bir toplantı yapan MBK üyeleri, Milli Koalisyon düşüncesini faydalı gördüklerini, fakat bu düşüncenin gerçekleşmesi için parti gruplarının karar vermesi gerektiğini, bu hususta kendi düşüncelerinin önemli olmadığını söylediler (Toker, 1969: 228).

21 Ekim 1961 günü Albay Dündar Seyhan, Türkiye'deki siyasi durumu görüşmek üzere "Ondörtler"den bazılarıyla Brüksel'de buluştu. Seyhan'ın Brüksel'de görüşmelerine başladığı aynı gün, aralarında Birinci Ordu ve İstanbul Sıkıyönetim Komutanı Cemal Tural'ın da bulunduğu 10 general ile 28 albayın katıldığı büyük bir toplantı yapılmış, toplantıda seçim sonuçları değerlendirildikten sonra oy birliği ile "21 Ekim Protokolü"[9] imzalanmıştır (**Cumhuriyet**, 22 Ekim 1961).

Protokolü imzalayanlar; devrimi milletin gerçek temsilcilerine emanet etmek için müdahalede bulunma, bütün siyasi partileri yasaklama, seçim sonuçlarını iptal etme ve MBK'ni lağvetme tehdidinde bulundular. Müdahale kararı 25 Ekim'de uygulamaya konulacaktı. Protokol, partiler üzerinde istenen etkiyi yarattı. 24 Ekimde, parti liderleri kendi protokollerini imzaladıkları Çankaya Köşkü'ne çağırıldılar ve uzlaşmaya vardılar (Ahmad, 1996: 177-178).

24 Ekimde Kuvvet Komutanları tarafından hazırlanan ve 4 parti lideri tarafından da imzalanan protokole görç MBK'nin emekliye sevk ettiği subayları görevlerine iade edecek yasaları Meclis'ten geçirtmeyeceklerdi. Ayrıca siyasi parti başkanları partileri adına cumhurbaşkanı adayı gösteremeyecekler, Yassıada mahkûmlarının affı konusunda da şimdilik yapacak bir teklifi yersiz bulduklarını kabul edeceklerdi (**Cumhuriye**t, 25 Ekim 1961).

21 Ekim protokolünün işlerlik kazanmasını Genel Kurmay Başkanı Cevd.et Sunay önlemişti. Kuvvet komutanlarıyla bir toplantı yapan Sunay'ın durumun ciddiyetini koruduğunu ancak Cemal Gürsel'in Cumhurbaşkanı seçilmesi ve İsmet İnönü'nün Hükûmeti kurması hâlinde müdahaleye gerek kalmayacağı söylemesi ile tansiyon düşmüştü (Örtülü, 1975: 179-180).

3 Ekim 1961 tarihinde emekliye ayrılmış olan Cemal Gürsel'i (BCA, Tarih: 3.11.1961, Dosya: 111/27, Fon Kodu: 30.18.01, Yer No: 162.57.16.), meclis, 26

[9] Protokol metni şöyledr:"1. TSK mensupları aşağıda açık imzaları bulunan 21 Ekim 1961 günü saat 14.30'da toplanmışlar ve gündemlerinde mevcut olan konuları müştereken müzakere etmişler ve ittifakla aşağıdaki karara varmışlardır:

a. TSK 15 ekim 1961 günü yapılmış olan seçimlerden sonra gelecek yeni TBMM toplanmadan evvel duruma fiilen müdahale edecektir.

b. İktidarı milletin hakiki ve ehliyetli mümessillerine tevdi edecektir.

c. Bütün siyasi partiler faaliyeten men edilecekler seçim neticeleri ile MBK feshedilecektir.

d. Bu kararın tatbiki 25 Ekim 1961'den sonraki bir güne tehir edilmeyecektir.

2. İş bu zabıt varakası üç nüsha olarak tanzim edilmiş ve bütün üyeler tarafından aynı anda imza edilmiştir." Geniş bilgi için (bkz.: Aydemir, 1968: 108)

Ekim 1961 günü yapılan oylamasında cumhurbaşkanlığına; 607 kişiden 434 oy alarak seçmiştir (Kara, 2004: 52).

c. İlk Koalisyon Hükûmeti'nin Kurulması

Hükûmet'in bir an önce kurulması için çaba gösteren Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel, Senato ve Millet Meclisi Başkanlarıyla 7 Kasımda bir toplantı yaptıktan sonra "*üçlü solüsyon"* adı verilen yeni bir teklifin partiler duyurulmasına karar verdi. Bu partiler arasında bir buhrana yol açtı. Bu buhran giderilemeyince 10 Kasım 1961 tarihinde Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel, siyasi parti liderleri ile bir toplantı yaptı, Ardından Anayasal hakkını kullanarak Hükûmet'i kurma görevini CHP Genel Başkanı İsmet İnönü'ye verdi (**Son Havadis**, 11 Kasım 1961).

Hükûmeti kurma görevi İnönü için oldukça zordu; zira hiçbir parti, İnönü yönetiminde çalışmak istemiyordu. Cumhurbaşkanı Gürsel ile görüşmelerinde bunu açıkladılar (Ahmad, 1996: 208). İnönü koalisyon ortaklığını AP'ye önerdi. Aslında diğer partilere de ortaklık önerilmiş, ama onlar geleceğe yönelik yatırımlar amacıyla bu ortaklı reddetmişlerdi. AP uzun tartışmalardan sonra, biraz da Gümüşpala'nın baskısı ile, öneriyi kabul etti. Bu ortaklık, beklendiği gibi AP'nin aleyhine değil, lehine sonuç verdi ve AP o dönemin etkin çevrelerinde prestij kazandı, âdeta resmen kendisini kabul ettirdi (Çavd.ar, 1985: 2090).

Uzun süren Ebedi Şef ve Milli Şef dönemi, 10 yıl süren DP döneminden sonra gelen 27 Mayıs İhtilalı ve Cumhuriyet tarihinin ilk koalisyon Hükûmeti kurulmuştur. Artık, Türk siyasal yaşamı yepyeni bir kavram ile tanışmaktadır. Üstelik birbirine zıt iki parti kurmaktadır koalisyonu; CHP ile kapatılan DP'nin ardılı olan AP (Kara, 2004: 26). AP Genel İdare Kurulu'nun katılma kararını açıklaması ile 16 Kasım 1961 tarihinde CHP ve AP, koalisyon Protokolünü imzaladılar (Ahmad, 1976: 240-241).

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 102'nci maddesi gereğince hazırlanan Bakanlar Kurulu ise şöyle oluşmuştur (**T.C. Hükûmetleri,** 1978: 15-16: Ahmad, 1976: 240-241):

Başbakan: İsmet İNÖNÜ (Malatya, CHP)

Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı: Ali Akif EYİDOĞAN (C. S. Üyesi, Zonguldak, AP)

Devlet Bakanı: Turhan FEYZİOĞLU (Kayseri, CHP)

Devlet Bakanı: Avni DOĞAN (Kastamonu, CHP)

Hıfzı Oğuz BEKATA (C. S. Üyesi, Ankara, CHP)

Devlet Bakanı: Necmi ÖKTEN (Çorum, AP)
Devlet Bakanı: Nihat SU (Antalya, AP)
Adalet Bakanı: Kemal Sahir KURUTLUOĞLU (C. S. Kontenjan üyesi)

Millî Savunma Bakanı: Mehmet İlhami SANCAR (İstanbul, CHP)
İçişleri Bakanı: Ahmet TOPALOĞLU (Adana, AP)
Dışişleri Bakanı: Selim Rauf SARPER (İstanbul, CHP)
Feridun Cemal ERKİN (TBMM dışından)
Maliye Bakanı: Osman Şefik İNAN (Çanakkale, CHP)
Millî Eğitim Bakanı: Mehmet Hilmi İNCESULU (Çorum, CHP)
Bayındırlık Bakanı: Mehmet Emin PAKSÜT (Ankara, CHP)
Ticaret Bakanı: Mehmet İhsan GÜRSAN (İzmir, AP)
Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı: Süleyman Suat SEREN (C. S. Üyesi, Isparta, AP)
Gümrük ve Tekel Bakanı: Şevket PULATOĞLU (C. S. Üyesi, Trabzon, AP)
Tarım Bakanı: Ali Cavit ORAL (Adana, AP)
Ulaştırma Bakanı: Mustafa Cahit AKYAR (C. S. Üyesi, Denizli, AP)
Çalışma Bakanı: Bülent ECEVİT (Ankara, CHP)
Sanayi Bakanı: Fethi ÇELİKBAŞ (Burdur, CHP)
Basın-Yayın ve Turizm Bakanı: Kamran EVLİYAOĞLU (Samsun, AP)
İmar ve İskân Bakanı: Mehmet Muhittin Güven (İstanbul, AP)

d. Koalisyon Hükûmeti'nin Faaliyetleri

27 Kasım 1961 tarihli Birinci Koalisyon Hükûmeti'nin Programı'nı açıklayan İsmet İnönü, Koalisyon Hükûmeti'ni "İnkılâp Hükûmeti" olarak nitelendirerek şunları söylemiştir (**T.C. Hükûmetleri,** 1978: 17):

"*Başkanı bulunduğum karma Hükûmet siyasi hayatımızda geçmiş misalı olmayan yeni bir teşekküldür. Uzun bir ayrılık devri içinde bir araya gelmeleri ve bir dilden konuşmaları imkânsız sayılan siyasi partiler, anlaşarak bir Hükûmet kurabilmişlerdir. Bu netice, milletimizin siyasi olgünluğunun ve her güçlüğü yenme hususundaki denenmiş kudretin yeni bir örneğidir… Hülasa olarak söyleyebilirim ki karma Hükûmet memlekette demokratik rejimin tam manasıyla bir vasıta olarak işleyecek durumda ve kudrettedir.*"

Koalisyonun güvenoyu öncesinde, partilerin içerisinde anlaşmazlıklar baş gösterdi. YTP'li milletvekilleri, CHP'ye yakın olanlar ve AP 'ye yakın olanlar şeklinde ikiye ayrıldılar. Aralarında 42 senatör ve milletvekilinin bulunduğu YTP'liler, CHP'ye yakın olanlarla anlaşamıyor, hatta bazı AP milletvekilleriyle de temasa geçiyorlardı. 27 Kasım 1961 günü İsmet İnönü, Hükûmet programını Meclis'e sundu. Koalisyon protokolünün genişletilmiş şekli olan Hükûmet programında; siyasi istikrarı korumak ve geliştirmek, partizanlığı önlemek ve hürriyet nizamı içinde hızlı bir kalkınmanın sağlanması üzerinde durulmuştu (T. C. Hükûmetleri, 1978: 17-29; Arar, 1968: 325-344).

Programın 27 Kasım 1961 günü Meclis'te okunmasının ardından, 1 Aralık 1961 günü yapılan oylamada ilk koalisyon Hükûmeti Meclis'ten güvenoyu aldı. Oylamaya katılan 351 milletvekilinden 269'u lehte, 78'i çekimser 4'ü de aleyhte oy vermişlerdi. 269 lehte oydan 162'si CHP'lilere, 101'i AP'lilere, 3'ü YTP'lilere

ve 3'ü de CKMP'lilere aitti. 98 Milletvekili ise toplantıda bulunmadıkları için ya da bulundukları halde oylamaya katılmayanlardı ki çoğu da AP'li müfritlerdi. AP'lilerin aralarında anlaşarak İnönü Hükûmetini güçsüz ve dayanıksız göstermek için kısmen güven, kısmen ret, çekimser, katılmama gibi eğilimler sergilendiği gibi bir güven oylaması, ilk ortak Hükûmetin ömrünün kısa olacağı hakkında baştan bir işareti gibidir. Koalisyon Hükûmeti'nin programı, bir "ortak program"dır. Sonuç olarak, CHP ve AP'nin uzlaşarak anlaşmasıyla oluşmuştur (Kara, 2004: 60).

Eski DP'lilerin affı konusu, koalisyon Hükûmeti göreve başlar başlamaz gündeme gelmiştir. YTP Erzurum Milletvekili Ertuğrul Akça, 12 Aralık 1961 günü, huzurun sağlanması için affın bir ön mesele olup olmadığını, sözlü soru şeklinde meclise getirdi. AP aynı günlerde siyasi af için diğer partilerle temasa geçti. Bu konuda bir kanun tasarısı hazırlamak üzere AP içerisinde bir heyet kuruldu. "Af" konusunun eski DP seçmenine hitap eden partilerce bir siyasi istismar aracı olarak kullanılacağı ve başta AP olmak üzere bu partilerin içindeki müfritler af konusunda baskı yapacakları anlaşılmaktaydı (Toker,1969; 27-28)

Af konusunda partiler ilgili komisyonlarını görevlendirdiler, Af konusu mecliste hararetli tartışmalara yol açtı. Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel, 18 Aralık'ta af konusunu görüşmek üzere İsmet İnönü'yü köşke davet etmişti. İnönü Çankaya'da bir saat kadar Gürsel ile görüştükten sonra Meclis'e gelmiş ve Meclis'teki odasında önce AP Genel Başkanı Ragıp Gümüşpala ile sonra CHP Genel Sekreteri İsmail Rüştü Aksal'la görüşmüştü (**Cumhuriyet**, 19.12.1961). Siyasi istikrarsızlık ile birlikte ekonomide de sıkıntılar devam etmekte idi. Koalisyon Hükûmetinin karşısına çıkan diğer önemli sorun ise Doğu illerinde ki açlık ve kıtlık tehlikesi idi. Konu ile ilgili olarak Turhan Feyzioğlu, 12 maddelik tedbir listesini meclise sunmuştur (**Sonhavadis**, 28 Aralık 1961).

31 Aralık 1961 tarihinde ölen, Yassıada mahkûmlarından, Demokrat Parti'li Bayındırlık ve Millî Eğitim Bakanı Tevfik İleri'nin 2 Ocak 1962 günü yapılan cenaze töreninde yaşanan gerginlik koalisyon için başka bir soruna daha yol açmıştı. Cenaze töreninde eski DP'lerin affını isteyen topluluk polisle çatıştı (Ahmad, 1976: 243).

e. Albay Talat Aydemir Olayı

Genel af konusunun sürekli istismarı koalisyon Hükûmetinin huzurunu kaçırdı ve daha kötüsü, silahlı kuvvetlerin müdahaleci grubu bunu bir provokasyon olarak yorumladı. Öteden beri zaten mevcut siyasal tabloyu için sindiremeyen Silahlı Kuvvetler kaynamakta idi. AP içerisindeki siyasi çalkantı ve Hükûmet gerginliği karşısında Albay Talat Aydemir başkanlığında bir kısım birliklerin 22 Şubat'ta darbe girişimine kadar gelip dayandı. MBK, seçimlere giderek yönetimi bırakmaya karar verdiğinde, bu yönelişi doğru bulmayan çok sayıda general ve yarbay-albay ordu içinde gizli bir örgüt kurmuşlardır. Silahlı Kuvvetler Birliği (SKB), giderek genişlemiş ve Hava Kuvvetleri Komutanı İrfan Tansel lider olarak öne çıkmıştır.

9 Şubat 1962'de SKB üyeleri, istikrarsız durumu görüşmek üzere İstanbul'da toplandı. Ekim 1961'de olduğu gibi, belli bir tarihte harekete geçme, bu durumda 28 Şubattan sonra olmamak üzere, niyetlerini ilan eden bir protokol imzaladılar. Bir kez daha insiyatif İstanbul'daki SKB generallerinin elinde kaldı ve insiyatifin Ankara'daki "Albaylar Cuntası"na geçmesine izin verilmedi (Ahmad, 1966: 179-180: Kara, 2004: 63-67). Grup, meclisin feshini ve yönetime el koymak istedi. İhtilalin sebeplerini ise: Türkiye'nin daha dinamik bir sistem içinde ve daha kısa bir zamanda kalkınması, mevcut düzenin yenilenmesi biçiminde ortaya koyuyordu (**Cumhuriyet**, 23.02.1962).

Başbakan İnönü, Genelkurmay Başkanı Org. Sunay ile anlaşma sağlamış, generaller, İnönü-Sunay ekibine katılmışlardı. SKB ise "Albaylar Cuntası" olarak anılan Aydemir ve arkadaşlarının komutasına kalmıştır. Yeni atanan Harp Okulu V Muhafız Alay Komutanları'nın Aydemir kuvvetlerince gözaltına alınması ile harekât başlamıştır (Kara, 2004: 63-67). Talat Aydemir, o günler ile ilgili olarak;

"...Saatlerde ilerledikçe kıtaların kontrolü güçleşiyordu. Bu sırada Genelkurmay'dan gelen elçiler Sunay'ın yazılı bir taahhütnamesini getirdiler. Ben, hukuki değeri olmadığını söyledim... Saat 02. 30 raddelerinde onu da getirdiler. Yine hukuki değeri olmadığını söyledim kâğıdı getiren kurmay albay; onun altındaki imza Lozan Sulhu'na imza koyana aittir her türlü taahhüdünü yerine getirecektir" (Aydemir, 1968: 139).

Aydemir, harekât yapıldığında meydana gelebilecek olayları dikkate alarak harekâtı durdurma kararı aldı. 22 Şubat'ı 23 Şubat'a bağlayan gece İnönü-Sunay ekibi ile Aydemir ekibi pazarlık sonucu silah bırakma koşuluyla affedilmede mutabık kaldılar (Kara, 2004: 66-67).

22 Şubat 1962 başarısız darbesini, Harp Okulu Komutanı Talat Aydemir yönetti. Yetkililer bu yarı darbeyi bastırmada hiçbir güçlük çekmedi ve Aydemir'in kendisi teslim oldu (Ahmad, 1966: 179-180: Kara, 2004: 63-67). AP, tüm orduya bağlılığına rağmen, SKB içinde yer alan küçük bir grubun iki kez darbe teşebbüsünde bulunmasının nedeni gibi gösterilmiştir. Talat Aydemir grubunun kalkıştığı bu iki teşebbüs (21-22 Şubat 1962-20-21 Mayıs 1963), ilk bakışta AP içindeki müfritlerin, başta siyasal af olmak üzere birçok konuda takındıkları uzlaşmaz tavra karşı yapılmış görünmektedir. Ancak işin gerçeği odur ki, Aydemir isyanları hem MBK'ne, hem aynı ayaklanmayı 9 Şubat 1962'de planlayıp sonra iptal eden SKB'ne hem CHP'ye ve hem de AP'ye karşıdır. 14'lere hem yakın ilişki içindedir hem de onlarla birleşmeyi reddetmektedir. Hiçbir programı yoktur. Ayaklanma sırasında yayımlanan partiler arası bildiride de belirtildiği gibi, 27 Mayıs o günkü "…meşru nizamın temeli…" olarak perçinlenmiş ve 8 Mart 1962'de yürürlüğe giren 'Tedbirler Kanunu' ile 27 Mayıs'a karşı işlenen fiillerin cezalarını arttırılması karara bağlanmıştır (Cizre, 2002: 62-63).

Başarısız darbe, koalisyon ortakları ve siyasi muhalifleri karşısında İnönü'nün elini o an için güçlendirdi. Fakat gerçekte olduğundan daha fazla güçlenen Yüksek Komuta oldu. Yeni anayasanın 111. Maddesi, yasanın belirlediği bakanlardan, Genelkurmay Başkanı ve kuvvet komutanlarından oluşan Millî Güvenlik Kurulu'nun oluşmasını sağlamakta iken, Mart 1962'de, yeni bir yasa Kurul'un gücünü arttırdı (Ahmad, 1966: 180).

Doğu'daki sefaletten başka kentteki vatandaş da ekonomik açıdan sıkıntı içerisindeydi. Hükûmet memur maaşlarına yılbaşı itibarıyla yapılması gereken % 15'lik maaş zammını dahi ertelemekteydi. Meclis'te memur maaşlarına zam ertelenirken, bazı milletvekilleri de maaşlarına zam istemekteydiler (Toker, 1969: 24).

Koalisyonun bozulmasına iki sorun neden oldu. Biri, nazik bir konu olan, eski DP siyasetçilerine genel af konusuydu. Kabine bu konuda hem ordunun hem de AP içerisinde ki eski DP taraftarlarının duyarlılıklarından dolayı adımlarını ihtiyatlı atmak zorundaydı. Öteki ise planlı ekonomi projesi idi. Bunu CHP ve ordu destekliyor ama AP şiddetle karşı çıkıyordu (Zürcher, 2003: 362-363). 22 Şubatta ayaklananlar yargılansa, silahlı kuvvetlerde oluşacak dalgalanma iktidarın bentlerini aşacaktır. İktidar dayanma gücünden yoksundur. İnönü bunları hesaba katarak 22 Şubatçılara af konusunu gündeme getirmiştir. Dengeler, Aydemir ve arkadaşlarına özel bir af yasası çıkartma yönündedir. (Kara, 2004: 66-67).

Zoraki koalisyon artık çatırdamaya başlamıştır. AP, 22 Şubat'ı bastıran İnönü'yü bağrına bastırırken, şimdi o günleri unutmuş görünmektedir. CHP ise, örgütün iktidardan "nasiplenmemesi" yüzünden kaynamaya başlamıştır. AP, 22 Şubat'çılarının affının usul yönünden dayanıksız olduğundan hareketle Başbakan'ı eleştirmektedir. 24 Martta bir muhtıra vererek İnönü'yü köşeye sıkıştırmaya çalışmışlardır (Kara, 2004: 69).

Hükûmet, birinci Aydemir isyanından sonra ciddi bir biçimde parçalanmış olan orduda bütünleşmeyi sağlamak amacıyla, olayın faillerine af getirme hazırlıklarına başlayınca, AP ve YTP bu askeri affa karşı siyasal affı bir koşul olarak öne sürmüşlerdir. Böylece başlayan siyasal gerginlik, bu geçiş döneminde var olan istikrarsızlığı büsbütün arttırmıştır (Cizre, 2002: 64). Hazırlanan tasarı, 30 Nisan'da yasalaşarak 22 Şubat'çılar özel bir yasa ile affedilmişlerdir (Kara, 2004: 69). AP af konusunda Ekim'den önce ilk kademe affın yapılması yönünde kesin ısrarını sürdürmesi sonucunda, Başbakan İnönü, "son bir ayda af konusu bütün Hükûmet meseleleri üstünde telakki edilerek Hükûmet mefluç hale getirilmiştir" dedi ve istifa etti (Cumhuriyet, 31.05.1962). Ardından İnönü, bu kez CHP ile iki küçük partinin (CKMP ve YTP) koalisyonuna dayanan yeni bir kabine kurdu (Zürcher, 2003: 362-363).

1960 sonrasındaki siyasal süreci üçe ayırırsak; ara rejim dönemleri, tek parti Hükûmeti dönemleri ve koalisyon dönemleri; yaklaşık 22 yıl ile koalisyon

dönemlerinin öne çıktığı görülecektir. 1960'tan 2002 Kasımına kadar yaklaşık 41,5 yılın yarısından fazlası koalisyon Hükûmetleri ile geçmiştir (Kara, 2004: 47).

SONUÇ

Cumhuriyet tarihi, çok partili rejime geçtikten sonra koalisyonla ilk kez 27 Mayıs'tan sonra tanışmıştır. 1950'ye kadar süren 27 yıllık CHP iktidarının ardından 10 yılda DP iktidarına yönelen Türkiye, 1961 seçimleri sonrasına kadar koalisyon kavramına yabancı kalmıştır. Darbenin ardında Millî Birlik Komitesi, 15 Ekim 1961'de seçimle yeni bir Hükûmet iş başına gelene kadar, bu çerçeve içinde on yedi ay çalıştı. Bu on yedi aylık süre içinde, Türkiye'nin geleceği bakımından büyük önem taşıyan pek çok olay cereyan etti.

13 Ocak 1961 tarihinde siyasal partilerin faaliyetleri üzerindeki yasak kaldırıldı; ayrıca partilerin faaliyetlerine devam etmelerine ve bir ay içerisinde başvurmak kaydıyla, yeni partiler kurulmasına izin verildi.

Türk halkının siyasal açıdan kendini ifade etmesi için ilk fırsat, 9 Temmuz 1961'de anayasa için yapılan halkoylaması idi. Halkoylamasında 27 Mayıs güçleri beklenmedik ciddi bir darbe yedi. Anayasa % 38. 3 'e karşı yüzde 61. 7 oyla kabul edilmişti ama Hükûmetin anayasa lehinde ki propaganda çabaları göz önüne alındığında, % 38.3 oranının son derece yüksek olduğunun kabul edilmesi gerekiyor. Bu, hiçbir örgütlenmesi olmadığı halde Menderes taraftarı seçmenin büyük ölçüde aleyhte oy verdiğini gösteriyordu.

27 Mayıs 1961 İhtilalı sonrası ilk genel seçimler 15 Ekim 1961'de gerçekleşmiştir. Yeni Anayasaya göre Meclis'in yanında ayrıca Cumhuriyet Senatosu kurulmuştur. Kapatılan DP'nin katılamadığı seçimlerde CHP'nin dışında yeni kurulan; Adalet Partisi (AP), Yeni Türkiye Partisi (YTP), ve Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) yarışmıştır. Milletvekili ve senatörlük için seçimler birlikte yapılmasına karşın, iki ayrı seçim sistemi uygulanmıştır. Senato seçimleri çoğunluk sistemine, milletvekili seçimleri ise nispi temsil esasına göre yapılmıştır. Seçim şu sonuçları aşağıdaki tabloyu ortaya çıkarmıştır. 15 Ekim 1961'de yapılan genel seçimlerde hiçbir parti Hükûmeti oluşturacak çoğunluğa erişememişti

21 Ekim protokolünün işlerlik kazanmasını Genel Kurmay Başkanı Cevd.et Sunay önlemişti. Kuvvet komutanlarıyla bir toplantı yapan Sunay'ın durumun ciddiyetini koruduğunu ancak Cemal Gürsel'in Cumhurbaşkanı seçilmesi ve İsmet İnönü'nün Hükûmeti kurması hâlinde müdahaleye gerek kalmayacağı söylemesi ile tansiyon düşmüştü.

Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel, siyasi parti liderleri ile bir toplantı yaptı, Ardından Anayasal hakkını kullanarak Hükûmeti kurma görevini CHP Genel Başkanı İsmet İnönü'ye verdi. İnönü AP koalisyon teklifinde bulundu. AP uzun tartışmalardan sonra, biraz da Gümüşpala'nın baskısı ile öneriyi kabul etti. Uzun süren Ebedi Şef ve Millî Şef dönemi, 10 yıl süren DP döneminden sonra gelen

27 Mayıs İhtilalı ve Cumhuriyet tarihinin ilk Koalisyon Hükûmeti. Artık, Türk siyasal yaşamı yepyeni bir kavram ile tanışmaktadır. Üstelik birbirine zıt iki parti kurmaktadır koalisyonu; CHP ile kapatılan DP'nin ardılı olan AP.

Cumhuriyet tarihinin ilk Koalisyon Hükûmeti'ni "İnkılâp Hükûmeti" olarak niteleyen İnönü başkanlığında kurulan Koalisyon Hükûmeti'nin ilk sorunlarından birisi AP'nin genel bir siyasi af istemini gündeme getirmesi olmuştur. AP'nin verdiği af konusundaki ısrarların yanı sıra, etkili sosyal ve ekonomik reformlara taraftar olduklarını ileri süren Albay Talat Aydemir ve arkadaşları, 1961 seçimlerinden dört ay sonra "Koalisyon Hükûmeti'nin başarısızlığı" gerekçesi ile 22 Şubat 1962 tarihinde başarısız bir Hükûmet darbesine girişmişlerdir. 22 Şubat'çıların affına ilişkin yasa tasarısının görüşülmesi sırasında, özellikle AP grubunun siyasi affın Kayseri'deki DP'li siyasi mahkûmları içine alacak bir genellik kazanması konusunda ısrarlar devam etmişti. AP Genel Kurulu ile CHP arasında af konusunda varılan anlaşma, AP grubu tarafından kabul edilmeyince İsmet İnönü, 30 Mayıs 1962'de başbakanlıktan istifa etti. Böylece AP'nin ve CHP'nin iş birliği ile 20 Kasım 1961'de kurulmuş olan Birinci Koalisyon Hükûmeti, siyasal suçluların affı konusunda çıkan anlaşmazlık sebebiyle bitmiş oldu. 1960 sonrasında, yaklaşık 22 yıl ile koalisyon dönemlerinin öne çıktığı görülecektir. 1960'tan 2002 Kasımına kadar yaklaşık 41,5 yılın yarısından fazlası koalisyon Hükûmetleri ile geçmiştir

KAYNAKÇA

a. Kitaplar

Ahmad, Feroz, (1996), **Demokrasi Sürecinde Türkiye, (1945-1980***),* İstanbul: Hil Yayınları.

Ahmad, Feroz-Turgay, Bedia, (1976), **Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi,** Ankara: Bilgi Yayınları.

Akbaş, Salih, (1989), **Adalet Partisi ve İdeolojisi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi.

Arar, İsmail, (1968), **Hükûmet Programları 1920-1965***,* İstanbul: Burçak Yayınları.

Aydemir, Talat, (1968), **Talat Aydemir'in Hatıraları**, İstanbul: Kitapçılık Ltd. Yayınları.

Başgil, Ali Fuat , (1990), **Ord. Prof. Dr. Alı Fuat Başgil'in Hatıraları***,* İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Büyük Larousse, (1986),C. XIII, İstanbul: Milliyet Yayınları.

Cizre*,* Ümit, (2002), **AP-Ordu İlişkileri Bir İkilemin Anatomisi,** İstanbul: İletişim Yayınları.

Çavd.ar, Tevfik, (1996), **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi,** Ankara: İmge Yayınları.

Demirel, Tanel**, (**2004), **Adalet Partisi İdeoloji ve Politika***,* İstanbul, İletişim Yayınları.

Gevgilıli, Ali, (1987), **Yükseliş ve Düşüş***,* İstanbul: Bağlam Yayınları.

Girgin**,** Kemal, (1982), **Politika Sözlüğü**, İstanbul: Hür Yayınları.

Örtülü, Erdoğan, (1975), **Üç İhtilalin Hikâyesi***,* Konya: Millî Ülkü Yayınları.

Kabasakal, Mehmet, (1991), **Türkiye'de Siyasal Parti Örgütlenmesi (1908-1960)**, İstanbul: Tekin Yayınları.

Kara, Muzaffer, Ayhan, (2004), **Koalisyonlar (Türk Siyasal Yaşamında 1961 Sonrası Bir Olgu*),*** İstanbul: Otopsi Yayınları.

Meydan Larousse, (1985), C. VII, İstanbul: Meydan Yayınları.

Toker, Metin, (1969), **İsmet Paşayla 10 Yıl Cilt 4 (1961-1964)**, 1. Baskı, İstanbul: Burçak Yayınları.

Topkaya, Erkin, (1969), **Anayasa, Siyasi Partiler Kanunu,** Ankara: Ulusal Basımevi.

Türk Ansiklopedisi, (1975), C. XXII, Ankara: Millî Eğitim Basımevi.

Türkiye Cumhuriyeti Hükûmetleri 1960-1978, (1978), C. II, Başbakanlık O ve M Daire Başkanlığı, Ankara: Başbakanlık Basımevi.

Weiker, Walter, (1967), **1960 Türk İhtilalı (**Çev. Mete Ergin), İstanbul: Cem Yayınları.

Zürcher ,Erik Jan, (2003), **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi***,* İstanbul: İletişim Yayınları.

b. Makaleler

Çavd.ar, Tevfik, (1985), "Adalet Partisi", Murat Belge (ed.), **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi,** 8, İstanbul: İletişim Yayınları.

Soysal, İlhami, (1985), "Türk Siyasal Yaşamında Yer Almış Başlıca Siyasal Dernekler, Partiler ve Kurucuları", Murat Belge (ed.), **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi,** 8, İstanbul: İletişim Yayınları.

c. Süreli Yayınlar

Cumhuriyet

Son Havadis

2970

TÜRK İNKILÂBI VE AZINLIKLAR

ŞİMŞEK, Halil
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

ÖZET

Türkiye'yi çağdaş ve Batılı bir ülke yapmayı amaçlayan bu hedef doğrultusunda devlet ve toplumu lâik bir yorumla yeniden şekillendiren Atatürk inkılâpları, öncelikli olarak Müslüman Türk unsurunun bu doğrultuda dönüşümünü amaçlıyordu. Hilafetin kaldırılması, tekke ve zaviyelerin kapatılması, harf inkılâbı ve benzerleri öncelikli olarak toplumun Müslüman kesimini geçmişten koparıp çağdaş ve modern bir hedefe yöneltme amaçlıydı.

Bununla birlikte bir bütün olarak Atatürk ilke ve inkılâplarını değerlendirdiğimizde bunların azınlıkların yaşamında da derin yansımaları olduğu fark edilir. Çalışmamızda Atatürk'ün hayatta olduğu dönem itibarıyla inkılâpların azınlıkların toplumsal yaşamlarındaki yansıması ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Atatürk İnkılâpları, azınlıklar, Cumhuriyet tarihi.

ABSTRACT

Turkish Revolution and Minorities

Ataturk's revoluations forming government and society in secular manner in order to create a modern and western Turkey aimed at transformation of Muslim Türk subject towards this aim. The abolition of caliphate, the abolition of the dervish lodges and small dervish lodges, new Turkish alphabet reform and other revoluations intended to direct the Muslim part of the society towards a contemporary and modern goal by cutting off its ties with the past.

However, when Ataturk's revoluations are evaluated as a whole, it is seen that they also affected deeply minorities' lives. This study examines the reflection of Ataturk's revoluations to minorities' life style during the Ataturk period.

Key Words: Ataturk's revoluations, minorities, History of the republic of Turkey.

Atatürk inkılapları, Tanzimat ile başlayan çağdaşlaşma projesinin nihai aşamasını ifade etmektedir. Kendisinden önce yapılan reformlarla kıyaslandığında içerik, metot ve kapsam bakımından farklılık arz eden inkılâplar, önceki yüzyılların yüzeyselliğinden ayrı olarak devleti ve toplumu bütünüyle kapsamıştır. Bu yönüyle

yalnızca yönetici elitle sınırlı kalmayan inkılâplar ülkenin ücra köşelerine kadar uygulama alanı bulmuştur. Böylece coğrafi açıdan olduğu kadar, toplum katmanları arasında da kapsayıcı nitelik arz etmiştir. Bu perspektiften bakıldığında asırların birikimi olan gelenek ve inançlarla yoğrulmuş toplum, devletin laikleşmesine paralel olarak çağdaş bir yaşam biçimine kavuşmuştur. Bu ise, giyim kuşamdan hafta tatiline, ticari yaşamdan eğlence biçimine toplumun alışkanlıklarında köklü bir değişim meydana getirmiştir.[1]

Bu büyük çağdaşlaşma projesinin öncelikli muhatabı şüphesiz nüfusun çoğunluğunu teşkil eden Müslüman Türk unsurdur. Projenin muhatabı olarak gayrimüslim unsurlar doğal olarak geri planda kalırlar. Bu kesim önemli kısmı itibarıyla iktisadi anlamda burjuvazi olarak niteleyebileceğimiz ve dönemin çağdaş normlarında eğitim görmüş kimselerdi. Dolayısıyla devlet ve toplumu laik bir yorumla yeniden biçimlendiren Türk inkılâbının öncelikli hedef kitlesi Müslüman Türk unsurdur. Bu bağlamda hilafetin kaldırılması, tekke ve zaviyelerin kapatılması, harf inkılâbı ve benzerleri öncelikli olarak toplumun Müslüman kesimini geçmişten koparıp çağdaş ve modern bir hedefe yöneltme amaçlıdır.

Bu genel tespitten sonra bir bütün olarak inkılâplarını değerlendirdiğimizde bunların önemli bir kısmının azınlıkların toplumsal ve ekonomik yaşamında da derin yansımaları olduğu görülür. Burada Atatürk'ün hayatta olduğu dönem itibarıyla inkılâpların azınlıkların yaşamlarındaki yansımalarından bölümler sunulacaktır.

Hafta sonu tatili ile ilgili düzenleme ile başlarsak; bilindiği gibi 27 Mayıs 1935 tarihli Millî Bayramlar ve Genel Tatiller Hakkındaki Kanun öncesi hafta sonu tatili Cuma günüydü. Ancak bunda resmi bir zorunluluk olmamasından dolayı Yahudiler, dini inançları ve gelenekleri doğrultusunda Cumartesi günleri tatil yapmışlardır. Hafta tatili ile ilgili düzenleme yürürlüğe girdiğinde Cumartesi günü çalışmanın zorunlu olduğu düşünüldü. Ancak daha sonra Cumartesi günleri tatil yapabilecekleri belirtilince bu defa da bir ikilem içinde kaldılar. Pazar günü zorunlu resmi tatil günüydü oysa Cumartesi günü Yahudilerin dinî tatil günüydü. Yahudi cemaati Meclis-i Ruhanisi ve din adamları Cumartesi çalışılmaması konusunda cemaate çok telkinde bulundularsa da Yahudiler, iktisadi nedenlerle bu talebi yerine getirmediler. Sonuçta tatil günleri bağlamında "*laikleşen Türkiye'de Museviler de lâikleştiler"* ve Cumartesileri çalışıp Pazar günleri tatil yaptılar.[2]

Alkollü içki tüketimiyle ilgili kayıtların kaldırılmasıyla üretim ve pazarlamasının devlet tekeline alınması, Yahudilerin cemaat gelirlerine önemli bir darbe vurdu. Zira kendi dinî hükümlerince helal olan ve cemaat tarafından üretilen kaşer şarabının üretimi durduruldu. Bu ise cemaat bütçesinde önemli bir gelir kaybına neden oldu.[3]

---

[1] Bu çalışma, Halil Şimşek'e ait doktora teziyle ilgili alt bölümlerin gözden geçirilip düzeltme ve eklemeler yapılmış biçimidir.

[2] **Bkz.:** Levi, A., (1998), **Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler**. İstanbul: İletişim yayınları: 55.

[3] Levi, **a. g. e.,** 55-56.

Azınlık cemaatlerinin Lozan'ın 42. maddesinden feragatleri çerçevesinde Yahudilerin Hükûmete sundukları feragatname ile –ki bu konuda ilk adım Yahudi cemaatinden gelmiştir– dinî ve laik cemaat kurumlarını birbirinden ayırmayı da taahhüt ettiler. Böylece aile hukuku ile ilgili olarak nikâh, boşanma ve nafaka gibi hususlarda Hahambaşılığın yetkisi kaldırılmış ve lâik Cumhuriyet kurumlarına intikal etmişti.[4]

Aile hukukundaki yeni düzenlemelerle azınlıklar ilki kamu görevlileri, ikincisi ise mensup oldukları din adamları önünde olmak üzere çifte nikâh yapmaya başladılar. Bu ise benzeri Ermeni ve Rum cemaatlerinde de görüldüğü üzere dinî otoritenin topluluk üzerindeki iktidarını zayıflattığı gibi söz konusu hizmetlerin elinden alınmasıyla gelir kaynaklarından da mahrum etti. Bir bakıma azınlıklar da toplumun geneliyle birlikte lâikleşme sürecine girmiş oldular. Yahudiler bu süreçte öncü rol oynamışlar, gerek Lozan'daki haklarından feragatte ilk olmaları ve gerekse lâiklik ilkesi bağlamında yapılan inkılâplarda Hükûmete yardımcı olmuşlar en azından diğer iki gayrimüslim unsurun önünde yer almışlardır.[5]

Harf İnkılâbı'nı izleyen dönem Türkçe seferberliğinin yaşandığı dönemdir. Bu dönem Türkçe konuşma yönünde yoğun teşviklerin yaşandığı bir zaman dilimidir. Bu paralelde izlenen politika gereği Hükûmet, Türkçe bilmeyen toplulukların Türkçe öğrenmeleri için Dâhiliye Vekâleti bütçesinden gerekli gördüğü miktarı ilgili vilayet Halkevlerinin göstereceği yerlerde harcanmak üzere CHP Genel Merkezine aktardığı kaydına arşiv belgelerinde rastlanılmaktadır.[6]

Toplu yerlerde Türkçe konuşulması yönünde mahallî idare birimleri ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde kararlar alınması için tekliflerde bulunulmuştur. Bu doğrultuda Mayıs 1929'da İstanbul Belediyesi, Türkçeden başka dille müşteri çağıran seyyar satıcıların satış yapmasını yasaklayan bir karar alır. İzmir Belediyesi de Mart 1933'te Türkçe kullanmayan seyyar satıcıların cezalandırılması için zabıtaya talimat verir. Balıkesir Belediyesi Türkçe konuşmayanlardan ceza alır. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde ise Ocak 1938'de Manisa Milletvekili

---

[4] *"... Kaldı ki nikâh ve talâka müteallik hususatta hissiyatı diniyelerini tatmin etmek isteyecek olan Museviler, Avrupada ve Amerikada câri olduğu üzere, Teşkilâtı Esasiye Kanununun teyit ettiği serbestii vicdan esasına sığınarak, Hükûmet'in neşredeceği lâik kanun ahkâmı dairesinde ifayı muamele ettikten sonra makamı dinleri olan Hahambaşılığa müracaat ederek merasimi diniyelerini ifa etmelerine hiçbir manii kanuni bulunamayacağı bedidardır. Binaenalyh, anifülzikr esbab nazarı itibara alınarak, Türk Musevilerin sair hususatı medeniyede olduğu gibi hukuku aile ve ahkâmı şahsiye sahasında dahi Hükûmeti Cumhuriyenin neşredeceği lâik kavanin ahkâmından müstefid kılınmaları esbabının istikmali temenniyatını ve bu vesile ile de Hükûmeti Cumhuriyetimize karşı lâyuzal hissiyat ve minnettarlarını arz eyleriz."* **Bkz.:** Galanti, A., (1947), **Türkler ve Yahudiler**. İstanbul: Tan Matbaası: 65.

[5] Örneğin David Fresko'ya göre, devlet mutlaka lâik olmalıydı. **Bkz.:** Besalel, Y., (1999), **Osmanlı ve Türk Yahudileri**. İstanbul: Gözlem Yayınları: 60.

[6] **BCA**, Tarih: 27.07.1938, Sayı: 2/9312, Dosya: Fon Kodu: 30.. 18.1.2, Yer No: 84. 68.. 11**.BCA,** Tarih: 09.04.1938, Sayı: 2/6366, Dosya: 104-47, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer no: 73.29..1.

Sabri Toprak umumi yerlerde Türkçe konuşmayanların hapis ve para cezasıyla cezalandırılmaları, bir yıl içinde Türkçe öğrenmeyenlerin ise vatandaşlıktan çıkarılmalarını içeren bir kanun teklifinde bulunmuştur. Kanun teklifi Genel Kurul'a gelmeden komisyonda oybirliğiyle reddedilmiştir.[7]

Türkçe konuşma basın yoluyla da teşvik ediliyordu. Özellikle Harf İnkılâbını izleyen yıllar Türkçe konuşma üzerine yoğun propagandanın yaşandığı bir dönemdir. Gazetelerde azınlıkların özellikle de Yahudilerin Türkçe konuşmaları üzerine yayınlar sıklıkla yer alıyor bu konuda teşvik ve uyarılar yapılıyordu. Örneğin 26 Eylül 1935 tarihli Haber gazetesi Dil bayramı münasebetiyle birinci sayfaya taşıdığı manşette: *"Bugün dil bayramı! Türklerin dilini öğren!..."* ve "*900 sene evvelki bir söz: Türkler, Türk diline sarılanı kendilerinden sayarlar.*" diyordu. [8]

Türkçe konuşmaya teşvik doğrultusunda uygulamalar devam ederken gayrimüslimlerin yoğun olarak iskân ettikleri İstanbul, İzmir ve Edirne'de az sayıda olmakla beraber tatsız olaylarla karşılaşılıyordu. Söz konusu illerde Türkçe konuşmaya ilişkin afişlerin yırtıldığı iddiasıyla başlayan tartışma ve kavgalar yaşanmıştır. [9]

Benzer şekilde Mısır'da çıkan "*Aurore*" adında bir Yahudi gazetesinde yayınlanan makaleye atfen verilen haber ile Yahudilerin Türk kültürüne ve Türk diline sahip çıkmaları düşüncesi takviye edilmektedir:

"*Bugünkü Türkçülük bir hars ve dil birliği aramaktadır. Türkiye'de Türk vatandaşı olarak hür yaşıyan yahudilerin bu prensibe uymaları lâzım gelir.*

İspanyolca ve fransızca bir Türk yahudisinin ağzına yakışmaz. Çünkü artık o bir Türktür. Türkçülüğün on sekiz milyonu içinde bir unsurdur."[10]

Türkçe konuşmanın zorunlu hâle getirilmesinde diğer iki unsura nazaran en hızlı uyum gösteren Yahudiler olmuştur. [11] Mart 1928'de kurulan ve Tekin Alp'in (Moiz Kohen) de kurucuları arasında bulunduğu Millî Hars Birliği Cemiyeti, bir taraftan Cuma hutbelerinin Türkçe'ye çevrilmesi yönünde propaganda yaparken diğer taraftan Tekin Alp, Yahudilerin havralarda ettikleri duaların Türkçe okunması

---

[7] **Bkz.:** Sadoğlu, H., (2003) **Türkiye'de Ulusçuluk ve Dil Politikaları.** İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını: 280-286.

[8] **Haber,** 26 Eylül 1935, s. 1.

[9] Sadoğlu, H., **a.g.e.,** 284.

[10] **Haber,** 26 Eylül 1935, s. 1.

[11] Örneğin 6 Mart 1937 tarihli **Tan Gazetesi'**nde Dil ve Kültür Davası başlıklı yazıda Hahamhane lâik meclisi ve Musevi cemaati başkanı Marsel'e ait mektup, *"Musevi cemaati Başkanı diyor ki: Avrupa'nın hasta adamını, hasta Avrupa'nın yegâne sağlam adamına çeviren Başbuğlarımızdan işaret bekliyoruz*" sözleriyle verecektir. Marsel mektubunda, "*... Asıl olan Türkçe konuşmak değil, Türk gibi düşünmek ve hissetmektir... "* demek suretiyle Türkçe konuşmanın da ötesinde bir intibakı vurgulamaktadır. **Bkz.: Tan,** 6 Mart 1937, s. 5.

doğrultusunda cemaatine telkinlerde bulunuyordu. [12] Tekin Alp'in "*İyi Bir Türk Yahudisinin On Emri*"[13] olarak Türkleşme adlı eserinde yayınladığı ilkelerden üçü dil ile ilgilidir. Buna göre iyi bir Yahudi; isimlerini Türkleştirecek, Türkçe konuşacak ve havralarda duaların hiç olmazsa bir kısmını Türkçe edecektir. [14] Tekin Alp, Yahudilerin bulundukları ülkelerin adlarını kullandıklarını, Türk olmak için de Türk adını taşımanın şart olduğunu, dolayısıyla da "*İbrahim",* "*Musa*" ve "*Süleyman*" varken "*Avram",* "*Mişon*" ve "*Salomon*" adlarının kullanılmaması gereği üzerinde durur. [15]

Diğer taraftan, umumi yerlerde Türkçe bilenlerle Türkçe konuşulacaktır. Bu Türkçe konuşma sade bir gösteriş olmayacak ve zamanla doğrudan ferdin kendi üzerinde derin ruhsal etki yapacaktır. Bir süre sonra da gösteriş alışkanlığa ve ikinci bir huya dönüşecektir. [16]

Duaların en azından bir kısmı Türkçe yapılacak ve bu Türkçe dua Yahudi'yi bir taraftan Tanrıya yaklaştırdığı gibi, öte yandan yurduna yaklaştıracaktır. [17]

Bu tür öneri ve "*emir*"ler Yahudi cemaatinin bir kısmı tarafından eleştirilmiştir. Özellikle mabetlerde ibadet dili olarak Türkçe'nin tavsiye edilmesi din adamlarının tepkisini çekmiştir. [18] Öte yandan bu tür yaklaşımlar Yahudi cemaatini oyuna getiren manevralar olarak değerlendirilir ve Tekin Alp için: "*... resmî kişilerin maşasından başka bir şey değil; yaptıkları genel bir yuh çektiren kötü bir adam*" ifadeleri kullanılır. [19]

Tekin Alp'e getirilen bu eleştirilere rağmen Yahudiler dil konusunda genelde olumludurlar.[20] Toplulukta Hükûmet'in dil politikalarını onaylayan ve Yahudilerin Türkçe kullanmasını teşvik eden geniş bir kitle vardır. Türkçe konuşmayla ilgili kurulan çok sayıda dernekten birisi de İzmir'in önde gelen Yahudilerinin üyesi oldukları bir dernektir.

Araştırmacılarca Mustafa Kemal Paşa'nın 17 Şubat 1931 tarihinde Adana'da yaptığı konuşmaya dikkat çekilmektedir. Mustafa Kemal burada:

---

[12] Üstel, F., (1997), **İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği Türk Ocakları (1912-1931).** İstanbul: İletişim Yayınları: 301-302.

[13] Tekin Alp, **Hazırlayan:** Özer Ozankaya, (2001), **Türkleştirme.** Ankara: Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri: 75.

[14] Tekin Alp, **a.g.e.,** 75-76; Landau, J. L., (1996), **Tekinalp Bir Türk Yurtseveri (1883-1961)**. İstanbul: İletişim yayınları: 47-48.

[15] Tekin Alp, **a.g.e.,** s. 75.

[16] **Bkz.:** Tekin Alp, **a.g.e.,** s. 76.

[17] Tekin Alp, **a.g.e., s.** 76.

[18] Nahum, H., (2000), **İzmir Yahudileri**. İstanbul: İletişim Yayınları: 235.

[19] AAIU, **Türkiye,** II. C, 8-14, Nathan, 25 Mayıs 1934'ten aktaran, Nahum, **a.g.e.,** 235.

[20] Dil devrimine katkısı olan ve Musevi cemaati önde gelenlerinden birisi de Darülfunun müderrislerinden Mişon Ventura'dır. Ventura'nın Dil Devriminde ıstılahlarla ilgili değerlendirmesi için **Bkz.: Milliyet,** 2 Nisan 1933, s. 1.

"Milletin çok bariz vasıflarından birisi kıymetli esaslarından birisi dildir. Türk milletindenim diyen insan her şeyden evvel ve behemehal Türkçe konuşmalıdır. Türkçe konuşmayan bir insan, Türk harsına, camiasına mensubiyetini iddia ederse buna inanmak doğru olmaz." diyecektir.

Bu konuşma Yahudiler için bir uyarı olarak algılandı ve arkasından peş peşe Türkçe Konuşma Birlikleri kurulmaya başlandı. "*Önce İzmir Yahudileri, sonra Milas Yahudileri birer Türkçe Konuşturma Birliği kurdular. Milas'ta kurulan Türkçe Konuşturma Birliği, 1931 yılının Haziran ayında İzmir'de kurulu olan birlik ile birleşti ve İzmir Türk Birliği adını aldı. Gelibolu Yahudileri de 1932 yılının Şubat ayında bir Türkçe Konuşma Birliği kurdular."* Öte yandan cemaat Yahudi yılbaşı günü tüm sinagoglardan okunmak üzere Yahudileri Türkçe konuşmaya çağıran bir bildiri yayınlar.[21]

Azınlık cemaatlerinin Soyadı Kanununun uygulanmasına hususunda gösterdikleri tepki genelde olumludur. Burada bir gönüllülük söz konusudur. Zira kanunun yürürlüğe girmesi ve ardından uygulanması safhasında bir zorunluluk söz konusu değildir. Aksine döneme ait arşiv vesikalarında da görüleceği üzere azınlıkların mevcut soyadlarını alabileceklerine dair tam bir serbestlik söz konusudur. [22]

Kanunun yürürlüğe girmesini izleyen günlerde Bir Musevi Okulu öğrencileri İspanyolca, Fransızca ve İbranice olan isimlerini Türk isimleriyle değiştirir. Ankara Yahudileri Türk soyadı kullanma kararı alırlar. [23]

Konu ile ilgili olarak Ermeni cemaatinden de olumlu tepkiler gelir. Soyadı kanunun çıkmasıyla (21 Haziran 1934) pek çok Ermeni Türkçe ad ve soyad alacaktır. Prof. Sarkis Nihad, Agop Dilaçar, Onnik Türkay, Onnik İhsan ve Berc Türker gibi cemaatin önde gelenleri buna örnektir. Diğer taraftan Agop Dilaçar, devlet liselerinde öğretmenlik yapmakla beraber Türk Dili araştırmacılarının önde gelenlerindedir. Dilaçar 1932 yılında Hükûmetin izniyle ikamet ettiği Sofya'dan Türkiye'ye giriş yapmış ve Uluslararası Birinci Türk Dili Kurultayı'na (26 Eylül - 6 Ekim 1932) katılmıştır. [24]

Azınlıkları cemaatlerini ilgilendiren bir diğer inkılâp kılık kıyafet konusunda "*Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair"* 3 Aralık 1934 tarihli kanundur. Kanun doğrultusunda hangi din ve mezhepten olursa olsun din adamlarının mabet ve

---

[21] Bali, R. N., (2001), **Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945).** İstanbul: İletişim yayınları: 158.

[22] **Bkz.:** Aslan, D. A., (2006), "Modern Türkiye'de Ulusal Kimliğin İnşasında Soyadı Kanunu'nun Rolü", **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi,** 2 (3), 163-164.

[23] **Bkz.:** Nahum, **a.g.e.,** 233–234. Örneğin Yahudi şair Abraham Naon, İbrahim Nom olarak adını değiştirmiştir. **Bkz.:** Besalel, **a.g.e.,** 70.

[24] Çark, Y. G., (1953), **Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453–1953**. İstanbul: Yeni Matbaa: 275.

ayinler haricinde geleneksel kıyafetlerini giymeleri yasaklanmıştır. Meclis genel kurulunda kanunun uygulamasında istisnalar tanıma noktasında Hükûmete yetki verilmesi konusunda itirazlar olduysa da metin komisyondan geldiği şekliyle genel kurulda kabul edildi. [25]

Din adamlarının dinî kıyafetleri mabetler dışında giymelerinin yasaklanması bu kıyafetleri dinî mekânların dışında da giymek konusunda hassas olan Fener Rum Patrikhanesince hoş karşılanmaz. Konuyla ilgili olarak Yunanistan Dışişleri Bakanı, Türkiye'nin Atina büyükelçisiyle görüşür ve Rum din adamlarının kanunun hükümlerinden istisna tutulmasını ister. Diğer taraftan Aralık ayı başından itibaren Yunanistan basını konuyu yakımdan izler. Bu politikanın anti klerikalizm olduğu dile getirilir. Yunanistan başbakanının yapılacak düzenleme ile ilgili olarak eleştirileri ve konunun takipçisi olacaklarına dair beyanatları Yunan gazetelerinde yayımlanır. Bu arada Venizelos, kamuoyunu yatıştırıcı açıklamalarda bulunur ve kanunun Ortodoks din adamlarını değil, Müslüman din adamlarını hedef aldığını ifade eder. [26]

Rum din adamlarının Kanun hükümlerinden istisna tutulması için Hükûmetle görüşmeler yapılır. Bu amaçla Patrik, doğrudan Başbakan İsmet Paşa'ya başvurarak isteklerini arz eder, ancak olumlu bir cevap alamaz. [27]

Konuyla ilgili olarak Ermeni Ruhani Meclisi de yaptığı bir açıklama ile görüşlerini kamuoyuyla paylaşır. Ruhani Meclis, Haber Akşam Postası gazetesine verdiği beyanatla düzenlemeden memnuniyetini ifade etti. [28]

Nihayetinde Bakanlar Kurulu, Kanun çıktıktan yaklaşık altı ay sonra, 12 Haziran 1935'te kanunun tanıdığı yetkiye dayanarak Diyanet İşleri Başkanı, Rum Patriği, Türk Ortodoks Patriği, Ermeni Patriği, Katolik Ermeni Başepiskoposu, Hahambaşı vekili, Protestan Ermeni Ruhani Reisi ve Katolik Rum Episkoposu'na mabetler dışında da dinî kıyafetleri kullanabilmeleri iznini verir. [29] Bu gelişmeler yaşanırken Yunanistan Hükûmeti, takım elbise alınması için Rum din adamlarına 4. 000 dolar gönderir. [30]

---

[25] Söz konusu kanunun çıkış süreci, Meclis'teki müzakereler için **bkz.:** Goloğlu, M., (1974), **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Tek Partili Cumhuriyet (1931-1938),** c. 7. Ankara: Kalite Matbaası: 137.

[26] **Bkz.:** Macar, E., (2003), **Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi**. İstanbul: İletişim Yayınları: 152–153.

[27] Macar, **a.g.e.,** 152.

[28] Okutan, M. Ç., (2004), **Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları: 114.

[29] Verilen izin söz konusu kanun ile tanınan istisnai bir yetkidir ve sonraki dönemlerde ruhani reis seçimleri sonrasında yenilendiği görülmektedir. Bu çerçevede 1947 yılında İstanbul Ermeni Patrik Kaymakamlığı'na seçilen Kevork Arslanyan'a, Ermeni Patrikliği'ne yeni bir patrik seçilinceye kadar mabet dışında ruhani elbise giymesine izin verilmiştir. **BCA**, Tarih: 29. 05. 1947, Sayı: 3-5924, Dosya: - Fon Kodu: 30. . 18. 1. 2, Yer No: 113. 38. 4. Bir diğer örnek Rum Patrikliğine seçilen Maksimos'a 15 Mart 1946 tarihinde verilen "*mabed dışında ruhani elbise giyme izini*" dir. **BCA**, Tarih: 15. 03. 1946, Sayı: 3/3900, Dosya: -, Fon Kodu: 30. . 18. 1. 2., Yer No: 110. 20. . 9.

[30] Macar, **a. g. e.,** 153.

Azınlık cemaatlerinin Cumhuriyet'in onuncu yılı kutlamalarına dualarla katıldıkları görülmektedir. Ermeni Patriği tarafından bir dua metni kaleme alınmış ve Cumhuriyet Bayramında kiliselerde okunması istenmiş, bundan sonra da "... *her vaiz (in) Cumhuriyetin bahşettiği eyilikleri halka lâyiki veçhile*" anlatması istenmiştir. [31]

Rum Patrikhanesi, kiliselerde daha geniş bir kutlama programı hazırlamıştır. Buna göre ruhani ayinin bitiminden sonra saat on bir gibi çanlar çalınmaya ve derhal duaya başlanacaktır. Başlangıç olarak baş diyakos, sonra patrik, arkasından baş diyakos ve sonrasında yine patrik dua okuyacaktır. Arkasından "*Ruhanî rakslar*" yapılacak, sonra sırasıyla baş diyakos, Patrikhanenin ikinci kâtibi, Sen Sinod kâtip muavini, dördüncü diyakos, baş diyakos birer dua okuyacaklardır. En sonunda Patriğin okuyacağı duayla program sona erecektir. [32]

Tek parti döneminde azınlık cemaat temsilcilerinin Hükûmetle ilişkilerini olabildiğince sıcak tutmaya çalıştıkları görülmektedir. Bununla birlikte bu çabanın siyasi nitelikte olduğu, iktidar ile ters düşmeme ve iyi geçinmeye yönelik diplomatik bir üslup çerçevesinde geliştiği açıktır. Bu paralelde inkılâpların hayata geçirilmesi evresinde azınlık cemaatlerinin bunları büyük ölçüde benimsedikleri görülür. Özellikle cemaatlerin, dinî kurumların ve kanaat önderlerinin inkılâpları destekleyici tarzda politikalar izledikleri, cemaat mensuplarını da bu doğrultuda teşvik ettikleri görülmektedir.

Bununla birlikte yukarıda Tekin Alp ile ilgili olarak Yahudilerin düşüncelerini aktardığımız kısımda görüldüğü gibi cemaat mensupları Hükûmete ya da inkılâplara karşı homojen bir tutum içerisinde değillerdir. Örneğin Tekin Alp ve diğer Yahudi cemaati önde gelenleri inkılâpları büyük bir heyecanla desteklerken aynı cemaatin önemli simalarından Avram Galanti, Harf İnkılâbına karşı tavır almış ve bu doğrultuda 1927 tarihli *Arabi Harfler Terakkimize Mani Değildir* adıyla bir eser kaleme almıştır.

---

[31] *"Ey menbai nur! ve niymetlerin kasımı olan Rabbimiz taalâ hazretleri, Türkiye cumhuriyetimizin onuncu senei devriyesi olan bugünün hörmetin, sevgili vatanımızı mamur ve mes'ut eyle, müceddet hükûmetimizi emniyet ve saadet içinde ilânihaye berdevam kıl. Muzaffer Reisi cumhurumuza sıhhat ve selâmetler ihsan eyle! Siyasi ve askerî vükelâ ve büyüklerimize il ü fazlu kuvvet ve kudret lütfeyle ki kuvvetli elleri ve yüksek kollarile sevgili vatanımızı iymar ve feyziyap eylesinler. Ali kültür ve medenî teşebbüslerinde muvaffak eyle ya rabbi."* **BCA,** Tarih: 20. 11. 1933, Sayı: , Dosya: 94A164, Fon Kodu: 30. . 10. 0. 0, Yer No: 108. 716. . 16.

[32] Patriğin okuyacağı dua: "*Ey Cenabi kadiri mutlak, bu dakikada sesimizi dinle ve memleketimiz üzerine yardım ve muavenetini dileyen dua ve tadarruumuzu is'af eyle ve memleketimizin rejimi üzerinden kuvvet ve kudretini deriğ eyleme. Bu rejimin şanlı korucularını, dahi Reisi cumhur Gazi Mustafa Kemal paşa hazretlerini ve pek müdebbir vekiller ile rüfekai mesaisini daima siyanet ve himaye eyle! Sulh uğrundaki hünü niyet ve arzularını kuvvetlendir. Vatan uğrundaki himmet ve emeklerinin takdis et ki vatanın sadık evlâtları, muhabbet ve sulhun huzur dairesinde yaşasınlar ve nami ulviyet maabini tezkâe eylesinler."* **BCA,** Tarih: 20. 11. 1933, Sayı: -, Dosya: 94B101, Fon Kodu: 30. 10. 0. 0, Yer No: 109. 728. 17.

Yahudiler kendi aralarında Tekin Alp'e mesafeli yaklaşıp eleştirdikleri[33] gibi Müslüman – Türk unsurlar, özellikle de basının bir kısmı Tekin Alp'in "*On Emir*"ini farklı yorumlamışlar, Yahudi karşıtı yaklaşımlarına dayanak olarak sunmuşlardır. Örneğin Vakit gazetesi "*On Emir"*in dokuzuncusu olan, "*Millî iktisat sahasında vazife-yi mahsusanı yap"* emrini, "*Kasanın anahtarlarını unutma"* şeklinde yorumlar ve Türk isimleri altında gizlenmiş olan finans, sanayi ve ticarete hâkim bir Yahudi sermayesinin doğuracağı tehlikelere dikkat çeker. [34]

Diğer taraftan gayrimüslim cemaatlerin devletle ilişkilerini bir bütün olarak göz önüne alırsak iniş çıkışlı bir süreç yaşandığını görürüz. Özellikle Rum cemaatiyle devlet arasındaki ilişkilerle Türk – Yunan ilişkileri arasında doğrudan bir paralellik görülmektedir. Bu bağlamda 1930'lu yıllar Atatürk ve Venizelos'un Türk-Yunan dostluğunu tesis yolunda attıkları adımların içeride de yansımasını bulduğu ve yukarıda arz ettiğimiz üzere kiliselerde Cumhuriyet'in onuncu yılı kutlama törenlerinin yapılmasına varan sıcak gelişmelerin yaşandığı bir dönemdir.

KAYNAKÇA

Aslan, Demo Ahmet; "Modern Türkiye'de Ulusal Kimliğin İnşasında Soyadı Kanunu'nun Rolü", **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi,** yıl: 2, sayı: 3, Bahar 2006, s. 159-176.

Bali, Rıfat N. ; **Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945),** İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

BCA, Tarih: 09. 04. 1938, Sayı: 2/6366, Dosya: 104-47, Fon Kodu: 30. 18. 1. 2, Yer no: 73. 29. . 1.

BCA, Tarih: 15. 03. 1946, Sayı: 3/3900, Dosya: -, Fon Kodu: 30. . 18. 1. 2., Yer No: 110. 20. . 9.

BCA, Tarih: 20. 11. 1933, Sayı: -, Dosya: 94A164, Fon Kodu: 30. . 10. 0. 0, Yer No: 108. 716. . 16.

BCA, Tarih: 20. 11. 1933, Sayı: -, Dosya: 94B101, Fon Kodu: 30. 10. 0. 0, Yer No: 109. 728. 17.

BCA, Tarih: 27. 07. 1938, Sayı: 2/9312, Dosya: -, Fon Kodu: 30. . 18. 1. 2, Yer No: 84. 68. . 11**.**

BCA, Tarih: 29. 05. 1947, Sayı: 3-5924, Dosya: - Fon Kodu: 30. . 18. 1. 2, Yer No: 113. 38. 4.

[33] Günümüz Yahudi araştırmacılarından Avner Levi, Tekin Alp'in fikirlerinin o günün yönetiminin ilkelerine uygun ve mantıki olarak değerlendirmekte ancak görüşlerin "*emir*" olarak sunulmasını eleştirmektedir. Öte yandan "*On Emir*"in Türk Yahudilerine bir etki yapmadığı düşüncesindedir, **Bkz.:** Levi, **a. g. e.,** 89-90.

[34] **Vakit**, 11 Mart 1928'den aktaran, Nahum, **a. g. e.,** 235.

Besalel, Yusuf; **Osmanlı ve Türk Yahudileri**, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1999.

Çark, Y. G. ; **Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453–1953**, Yeni Matbaa, İstanbul, 1953.

Galanti, Avram; **Türkler ve Yahudiler**, Tan Matbaası, İstanbul, 1947.

Goloğlu, Mahmut; **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Tek Partili Cumhuriyet (1931–1938),** c. 7, Kalite Matbaası, Ankara, 1974.

Haber, 26 Eylül 1935.

Landau, Jacob M. ; **Tekinalp Bir Türk Yurtseveri (1883-1961)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.

Levi, Avner; **Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.

Macar, Elçin; **Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi**, İletişim yay, İstanbul, 2003.

Milliyet, 2 Nisan 1933.

Nahum, Henri; **İzmir Yahudileri**, **çev.:** Estreya Seval Vali, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.

Okutan, M. Çağatay; **Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004.

Sadoğlu, Hüseyin; **Türkiye'de Ulusçuluk ve Dil Politikaları,** İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003.

Tan, 6 Mart 1937.

Tekin Alp; **Türkleştirme,** Hazırlayan: Özer Ozankaya, Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri, Ankara, 2001.

Üstel, Füsun; **İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği Türk Ocakları (1912-1931),** İletişim Yayınları, İstanbul, 1997.

Vakit, 11 Mart 1928.

Yıldız, Ahmet; "**Ne Mutlu Türküm Diyebilene" Türk Ulusal Kimliğinin Etno-seküler Sınırları (1919-1938),** , İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

"YURTTA BARIŞ DÜNYADA BARIŞ" BAĞLAMINDA ATATÜRK VE YABANCI DEVLET ADAMLARI

ŞİMŞİR, Bilâl N.
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

24 Ekim 1919: Atatürk diyor ki:

"Milletimiz bugüne kadar çok metaibe ve çok haksızlığa maruz kalmıştır. Binaenaleyh devamlı bir sulhü ezcan-ü dil temenni eder.

Ancak tehlikenin boğaza sarıldığı yerde mücadele kendinden doğuyor. İzmir'de mücadeleyi kim açtı?... Canına kıyılan bir millet her şeyi göze alır."[1]

18 Kasım 1921: Atatürk, Ankara'daki Azerbaycan Elçisi İbrahim Abilof'un söylevine verdiği karşılıkta diyor ki:

"Anadolu bu müdafaasısiyle yalnız kendi hayatına ait vazifeyi ifa etmiyor, belki bütün Şarka müteveccih hücumlara bir set çekiyor. Efendiler, bu hücumlar elbette kırılacaktır. Bütün bu tasallutlar mutlaka nihayet bulacaktır. ***İşte ancak o zaman garpte, bütün cihanda hakiki sükûn, hakiki refah ve insaniyet hüküm sürecektir****."*[2]

27 Aralık 1921: Gandi başkanlığında toplanan Hindistan Ulusal Kongresi, Sakarya Zaferi'nden dolayı Mustafa Kemal Paşa'yı kutlamak için şu kararı aldı:

"Kongre, Mustafa Kemal Paşa'yı ve Türkleri büyük başarılarından dolayı kutlar, Hind halkının sevgilerini kendilerine sunar, Türkiye'nin bağımsızlığının korunması konusunda yardımlarını sürdüreceğini belirtir."[3]

7 Temmuz 1922: Atatürk, İran Elçisinin Ankara'ya gelişi dolayısıyla yaptığı konuşmada şöyle diyor:

"Türkiye'nin bugünkü mücadelesi yalnız kendi nam ve hesabına olsaydı, belki daha kısa, daha az kanlı olur ve daha çabuk bitebilirdi. Türkiye azim ve mühim bir gayret sarfediyor. Çünkü müdafaa ettiği, bütün mazlum milletlerin, bütün Şarkın davasıdır ve bunu nihayete getirinceye kadar Türkiye, kendisiyle beraber olan Şark milletlerinin beraber yürüyeceğinden emindir. Türkiye şimdiye kadar mevcut olan tarih kitaplarının icabatını değil, tarihin hakiki icabatını takip edecektir... Biz yeni bir tarih yapacağız." [4]

---

[1] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, III,** 2. baskı Ankara: 1961, s. 11.

[2] **Hakimiyeti Milliye,** 20. 11. 1921; Bilâl N. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları I,** Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, s. 411, No. 512.

[3] Dr. R. K. Sinha, **Mustafa Kemal ve Mahatma Gandi (1919-11928),** Milliyet Yayınları, İstanbul, 1972, s. 115.

[4] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, II,** 2. baskı, Ankara, 1959, s. 40.

15 Mart 1923: Atatürk, Adana çiftçileriyle konuşmasıda, savaş ve barış hakkındaki kanaatini şöyle anlattı:

"'Behemehâl şu ve bu sebepler için milleti harbe sürüklemek taraftarı değilim. Harp zaruri ve hayati olmalıdır. Hakiki kanaatim şudur: Milleti harbe götürünce vicdanımda azap duymamalıyım. Öldüreceğiz.' diyenlere karşı, 'Ölmeyeceğiz.' diye harbe girebiliriz. ***Lâkin, hayat-ı millet tehlikeye maruz kalmayınca harp bir cinayettir.***

İnşallah iyi ve şerefli bir sulh yapacağız. Sulhun imzasiyle önümüzde bir çalışma devri açılacak..." [5]

2 Ksım 1923: Afganistan Büyükelçisi Sultan Ahmet Han, Afgan Kralı Amanullah Han ve Afgan Devleti adına Türkiye Cumhuriyeti ilanını ve Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın ilk defa Cumhurbaşkanı seçilmesini kutluyor. Kutlarken *"Sema-i İslamda Türk'ün birinci defa doğan şu Cumhuriyet yıldızı yeryüzünde bütün İslam milletlerini feyizli ve ümitbahş ziyalarıyla ışıklandıracağına imanımız vardır."* diyor.[6]

Mart 1933: Atatürk diyor ki:

"Şark'tan şimdi doğacak olan güneşe bakınız.

Bugün, günün ağırdığını nasıl görüyorsam, uzaktan, bütün Şark milletlerinin de uyanışlarını öyle görüyorum. İstiklâl ve hürriyetine kavuşacak olan çok kardeş millet vardır. Onların yeniden doğuşu, şüphesiz ki terakkiye ve refaha müteveccih vuku bulacaktır. Bu milletler bütün güçlüklerine ve bütün mânilere rağmen muzaffer olacaklar ve kendilerini bekleyen istikbale ulaşacaklardır.

Müstemlekecilik ve emperyalizm yeryüzünden yok olacak ve yerlerine milletlerarasında hiçbir renk, din ve ırk farkı gözetmeyen yeni bir ahenk ve iş birliği çağı hâkim olacaktır." [7]

8 Temmuz 1937: İran Şehinşahı **Rıza Pehlevi,** Sadabad Paktı'nın imzalanması dolayısıyla, Atatürk'e şu telgrafı gönderdi:

"Şark antlaşmasını tespit ve tebyin eden dört dost memleket[8] *arasında münakit Sadabad Misakı'nın imzalanması münasebetile, siz Ekselansa, en hararetli tebriklerimi bildirmekle bahtiyarız. Bundan sonra çözülmez bir bağla birleşmiş olan memleketlerimiz, bu hadise yolu ile samimi ve verimli işbirliklerini sulhun*

---

[5] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II,** 2. baskı**,** s. 124.

[6] T. C. Dışişler Bakanlığı Arşivi (**DBA)-***Cumhuriyetin İlânı*; Bilâl N. Şimşir*,* **Atarürk ve Yabancı Devlet Başkanları,** Cilt I, Türk Tarih Kurmu Yayınları, Ankara: 1993, s. 13, No. 13.

[7] Karal, **Atatürk'ten Düşünceler... ,** s. 17; Bilâl N. Şimşir, "Atatürk ve Üçüncü Dünya Ülkeleri", **VIII. Türk Tarih Kongresi,** III. Ciltten Ayrıbasım, Ankara: 1983, s. 1925-1926.

[8] Bilâl N. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları,** Cilt II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2001, 281, No. 349.

hizmetine koyabileceklerdir. Siz Ekselansın saadeti ve Türk milletinin refahı hakkında en samimi temennilerimizi ifade için bu fırsattan istifade ediyoruz."[9]

8 Temmuz 1937: Irak Kralı **Gaziyülevvel,** Sadabad Paktı'nın imzalanması dolayısıyla, Atatürk'e şu telgrafı gönderdi:

"Şark antlaşmasını tespit ve tebyin eden dört kardeş ve dost memleket arasında münakit Sadabad Misakı'nın imzalanması münasebetile, siz Ekselansa en hararetli tebriklerimi bildirmekle bahtiyarız. Bundan sonra çözülmez bir bağla birleşmiş olan memleketlerimiz, bu hadise yolu ile samimi ve verimli iş birliklerini sulhun hizmetine koyabileceklerdir. Siz Ekselansın saadeti ve Türk milletinin refahı hakkında en samimi temennilerimizi ifade için bu fırsattan istifade ediyoruz."[10]

9 Temmuz 1937: Afganistan Kralı **Mohammed Zahir Han,** Sadabad Paktı'nın imzalanması üzerine, Atatürk'e şu telgrafı gönderdi:

"Dört kardeş ve dost memleketlerimiz arasında imzalanan Sadabad misaki münasebetile siz Ekselansa en hararetli tebriklerimi arza müsaraat ediyorum. Sadabad misakının bizim dört memleketimizin tesanüt ve kardeşliği ve sulhun muhafazası için en müessir bir âmil olacağına kaniim. Bu fırsattan istifade ederek Ekselansın şahsi saadeti ve Türkiye'nin refah ve istikbalı için en samimi temennilerimizi arz ederim."[11]

Atatürk'ün Ölümü Dolayısıyla Yabancı Devlet Adamlarının Söylediklerinden Örnekler

10 Kasım 1938: Türkiye'nin Paris Büyükelçisi **Suat Davaz,** Ankara'ya şunları telledi:

"*Bu sabah bir taraftan ajansların ve diğer taraftan radyoların verdiği elîm haber, her Türk'ün kalbini dondurduğu ve durdurduğu gibi bizim de kalplerimizi parçaladı. Yegâne tesellimiz O'nun lâyemut oluşudur...*

*Bu ziyaı elimi haber alan Reisicumhur Mösyö **Albert Lebrun,** askeri mmaiyetinden Kolonel **Chaudessolle'**ü göndererek... Atatürk'ün elîm ufulü dolayısıyla... Türk Milletinin matemine iştirak etmiştir. Reisicumhur bu elîm ziyaın Fransa için de bir matem teşkil ettiğini ifade etmiştir... Dâhiliye Nazırı **Albert Saro'**nun Akşam gazetesine vaki beyanatında, Atatürk'ün üfûlünün Türkiye için azîm bir ziyâ olduğu gibi Fransa ve sulh için de sonsuz acı bir ziyâ teşkil ettiğini bildirerek alenen ve resmen taziyede bulunmaktadır. Maruzdur."*[12]

---

[9] Bilâl N. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları** Cilt II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2001, s. 547, No. 679.

[10] Bilâl N. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları** Cilt II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2001, 281, No. 349.

[11] Bilâl N. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları** Cilt I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara,1993, s. 99, No. 132.

[12] T.C. Paris Büyükelçiliği Arşivi (PBA)-K. 180/A-1 & Bilâl N. Şimşir, **Atatürk'ün Hastalığı,** Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara: 1989, s. 98

10 Kasım 1938: Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi **Hamdi Arpağ** Ankara'ya şunları telledi:

"Atatürk'ün irtihalı burada duyulur duyulmaz elyevm Berlin'de bulunmayan Führer ve Hariciye Nazırının telefonla vaki emirleri üzerine Devlet Nazırı Dr. Maysner, Führer namına, ve Hariciye Kâtibi Umumisi Baron Vayseger Hariciye Nazırı namına Büyükelçiliğie bizzat gelerek taziyede bulunmuş ve sade Türkiye'nin değil bütün Avrupa'nın ve bu meyanda Türkiye'ye karşı dostluk hisleri ile mütehassis olan Almanya'nın büyük bir şahsı kaybetmiş olduğunu ilave eylemişlerdir..."[13]

10 Kasım 1938: Fransa Cumhurbaşkanı M. **Albert Lebrun,** Atatürk'ün ölümü dolayısıyla, TBMM Başkanı ve Türkiye Cumhurbaşkanı Vekili **Abdülhalik Renda'**ya şu telgrafı gönderdi:

"Hayatını yurdunu yeniden şerefle diriltmeye hasretmiş olan hararetli yurtseverin ve Büyük Devlet Adamı'nın göçtüğü şu anda, derin bir heyecanla Türkiye'nin matemine katılırım. O'nun, akıllı ve barışçı metodlarla gerçekleştirilen eseri, milletler tarihinde seçkin bir yer tutacaktır. Türk Milleti'ne samimi dostlukla bağlı bulunan Fransız Milleti, Türkiye Cumhuriyeti'nin bugün uğradığı kaybı, elîm bir sempatiyle duymaktadır." [14]

10 Kasım 1938: Türkiye'nin Varşova Büyükelçisi **Ferit Tek** Ankara'ya şunları bildirdi:

" (Polonya) Hariciye Nazırı, Polonya Hükûmeti'nin Atatürk'ü büyük bir Devlet adamı olmak üzere selamlayacağını ifade etti. Cenaze merasiminde Polonya Sefiri, Fevkalâde murahhas olarak Reisicumhuru temsil emrini almıştır. Vakit müsait ise orduyu temsil için dahi bir Jeneral kendisine iltihak edecektir. Biri Reisicumhur, diğeri ordu namına iki çelenk vazolunacaktır. Resmi tedfin günü Polonya'da bütün Devlet müessesatı ve Belediye matem bayrağı çekeceklerdir. Merasim günün iş'arı mercudur."[15]

10 Kasım 1938: Türkiye'nin Bürkreş Elçisi **Hamdullah Suphi Tanrıöver** Ankara'ya şunları telledi:

"Reisicumhurun vefatı haberi burada çok derin teessür uyandırmıştır. Telgrafın buraya gelmesinden hemen sonra Baş Mabeynci Kral namına ve Hariciye Nazırı Hükûmet namına elçiliğe gelerek taziyetlerini bildirmişler, Baş Mabeynci Türk milletinin uğradığı kayıptan duyduğu çok derin ve samimi teessürü Türk milleti ve Hükûmetinin bilmesini Kralın bilhassa arzu ettiğini, Hariciye Nazırı da

[13] Bilâl N. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları,** Cilt I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, s. 173, No. 244

[14] Bilâl N. Şimşir, **Atatürk'ün Hastalığı,** Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara: 1989, s. 113

[15] Bilâl N. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları,** Cilt III, TTK, Ankara, 2001,s. 487, No. 586.

Romanya Hükûmeti namına, cihan terihinde o kadar büyük ve asil rol oynamış bir simanın kaybı ile kendilerinin çok kıymetli bir dost kaybettiklerini acı bir surette duyduklarını beyan eylemişlerdir. Resmî dairelerde bayraklar matem alâmeti olarak yarıya indirilmiştir. Gazeteler hususi nüshalar çıkararak halkı haberdar eylediler ve yarın da merhumun eserini tanıtmak üzere fevkalâde nüshalar çıkaracaklar. Elçilikte açıklmış olan defter-i mahsusa Hükûmet erkânı, ecnebi sefirler, sabık Nazırlar, maruf birçok zevat imza etmekte, taziyetlerini bizzat ifade etmektedirler." [16]

10 Kasım 1938: Romanya eski Dışişleri Bakanı **N. Titulesco,** Türkiye Dışişleri Bakanı Dr. **Tevfik Rüştü Aras'**a şu telgrafı çekti (çeviri):

"Büyük, şanlı ve bilge Cumhurbaşkanı Atatürk'ün ölümüne pek üzüldüm. En içten başsağlığı dileklerimi kabul buyurmanızı ve Hükûmetinize sunmanızı rica ederim. Öyle büyük bir Şefi yakından tanımış olmayı ve Balkan Paktı dolayısıyle onunla birlikte yanyana çalışmış olmayı kendim için her zaman nadir bir ayrıcalık sayacağım. Bu acı anda içten dostluk duygularıma lütfen inanmanızı özellikle rica ederim." [17]

10 Kasım 1938: Yunanistan Başbakanı **Metaxas,** Türkiye Başbakanı **Celal Bayar'**a şu telgrafı çekti (çeviri):

"Yunan Hükûmeti, Yunan halkı ve ben, dost ve müttefik Türkiye'yi pek derinden sarsan millî matemi, en büyük acıyla paylaşıyoruz. Bu yaslı anda bütün Yunanistan, kendisine karşı pek büyük bir sempati beslediği asil dost milletin yanındadır. Seçkin Şef, kahraman asker ve Türkiye'nin aydın yaratıcısının hatırasına saygıbesleyen Yunanistan, Cumhurbaşkanı Kemal Atatürk'ün, Türk-Yunan Antantı'nın baş mimarı ve Türk ve Yunan milletlerini barışçı iş birliği ülküsü etrafında birleştiren sarsılmaz dostluk bağlarının da kurucusu olduğunu hiçbir zaman unutmayacaktır. Yunanistan, güçlü eseriyle Türk milletinin kaderini çizmiş olan Büyük Ölü'nün duygulandırıcı hâtısasını sadakatle yaşatacaktır."[18]

11 Kasım 1938: Fransa İçişleri Bakanı **Albert Sarraut,** *Paris-Soir* gazetesinde "Atatürk" başlıklı bir yazı yayımladı. Daha önce Büyükelçi olarak Türkiye'de bulunmuş ve Atatürk'ü yakından tanımış olan Sarraut şunları yazdı:

"Başkan Atatürk'ün ölümü, o güzelim Türkiye için muazzam bir kayıptır; O'nun kahramanlığı ve dehasıdır ki, Türkiye^'yi bağımsızlığa kavuşturmuş ve kalkınma yoluna koymuştur. O'nun ölümü Fransa için de bir kayıptır; çünkü Atatürk, Fransa'nın sadık ve içten bir dostuydu. Bu ölüm, barış davası bakımından

[16] Bilâl N. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları,** Cilt IV, TTK, Ankra, 2001, s. 73, No. 93.
[17] Bilâl N. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları,** Cilt IV, s. 73, No. 92.
[18] Bilâl N. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları,** Cilt IV, s. 469, No. 548.

da bir kayıptır, çünkü O, Devlet Başkanı olarak, yüksek bir vicdanla, yorulmadan barışı korumak için çaba harcıyordu...” [19]

11 Kasım 1938: Hatay Devleti Reisi **Tayfur Sökmen,** Türkiye Cumhurbaşkanı Vekili Abdülhalik Renda’ya şu başsağlığı telgrafını gönderdi:

“Türk âleminin ve bütün Şark’ın Ulu Atasının ebedi ziyaı Hatay’ı sonsuz teessürlere gark etmiştir. Büyük Önderin, rejimini ve aydınlattığı izleri takip edecek olan Türk milletinin ve Türk varlığının izleri üzerinde, bütün varlığımızla yürüyeceğimizi ağlayarak arz ederim.” [20]

11 Kasım 1938: Türkiye’nin Londra Maslahatgüzarı **Kadri Rizan** Ankara’ya şunları telledi:

“Büyük felâket haberini resmen bildirmek üzere dün akşam Hariciye Nezaretine gittim. Nazır Meclis’te meşgul olduğu cihetle Müsteşar ile görüştüm. Son derece müteellim ve müteessir olduklarını, kederimize bütün kalpleri ile iştirak ettiklerini bizi de mütehassis edecek bir lisan ile ifade etti. Türkiye’nin büyük bir şef, cihanın harikulade beynelmilel bir sima, İngiltere’nin büyük bir dost gaip ettiklerini söyledi. “[21]

11 Kasım 1938: Türkiye’nin Tahran Büyükelçisi **Enis Akaygen** Ankara’ya şunları telledi:

“*Reisicumhurumuz Atatürk’ün ebedî ufulü dolayısiyle Saray-ı Şehinşahi ve Hükûmet bir ay resmi matem ilan etmiştir. Şehinşah Hazretleri tedfin merasiminin sonuna kadar İran’da askerî ve resmî diğer emlâkın üzerine ve ecnebi memleketlerdeki İran mümessilliklerinde bayrağın yarıya çekilmesini emir buyurmuştur. Bu irade-i Şehinşahi bugün bütün gazetelerde ilân edilmiştir. “* [22]

11 Kasım 1938: Sovyetler Birliği Merkez İcra Komitesi Reisi **Kalinin,** Türkiye Cumhurbaşkanı Vekili **Abdülhalik Renda’**ya şu telgrafı çekti (çevriri):

“Dost Cumhuriyetin, ismi büyük Türk milletinin istiklâl ve refahı için olan kahramanca mücadelesinin bütün devresini sembolize eden yüksek Başkan Kemal Atatürk’ün vefatı haberlerinden pek ziyade müteheyyicim. Bu acı vesileyle samimi taziyetlerimi kabul buyurnuz.”[23]

11 Kasım 1938: Sovyet Dışişleri Bakanı **Litvinov,** Türkiye Dışişleri Bakanı Dr. **Tevfik Rüştü Aras’**a şu telgrafı çekti (çeviri):

---

[19] Bilâl N. Şimşir, **Atatürk’ün Hastalığı,** Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara: 1989, s. 132.

[20] Bilâl N. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları**, Cilt II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s. 193, No. 218.

[21] T. C. Londra Büyükelçiliği Arşivi (LBA)-Bilâl N. Şimşir, **Atatürk’ün Hastalığı,** TTK, Ankara, s. 180.

[22] Bilâl N. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları,** Cilt II, s. 555, No. 695.

[23] Bilâl N. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları,** Cilt IV, s. 186, s. No. 236.

"Türkiye istiklâlinin ve barış davasının yorulmaz mücadelecisi ve Türk-Sovyet dostluğunun bânisi yüksek devlet adamı Kemal Atatürk'ün ölümü haberlerinden pek ziyade mütessir ve müteheyyiç olarak samimi ve candan taziyetlerimi arza müsaraat eylerim."[24]

12 Kasım 1938: Türkiye'nin Kahire Elçisi **Şevki Alhan** şunları telledi:

*"Atatürk'ün vefatı kendisini saygı ile seven bütün Mısır'da büyük acı uyandırdı. Matbuat, yazılarında O'nun yarattığı ölmez eserlerden bahsederek milletimize derin taziyetlerini sunuyıorlar. *Sureti mahsusada İskenderiye'den gelen Başmabeynci, Majeste Kralın, Meclis Reisi parlemanın taziyetlerini, Hariciye Nazırı ile müsteşarı ayrı ayrı gelerek Hükûmet'in teessürlerini tebliğettiler. Diğer taraftan Kral ailesine mensup prens ve prensesler ile pek çok dost Mısırlılar acılarını bildirmek üzere âcizlerini ziyaret ettiler. Hükûmet'in kararıyle cenaze merasiminin sonuna kadar Parlemanto ve resmî devair bayraklarının yarıya indirileceği maruzdur."*[25]

*** Bir örnek:** 11 Kasım 1938 günlü **El Ahram** gazetesi şunları yazmıştı:

"Mustafa Kemal öldü. O, Türk milletinin atası ve son asırların yetiştirdiği en büyük adam. Türkiye'yi kulluktan kurtaran, istilacılara karşı saldırı ateşini yakan, savaş meydanlarında ona başbuğluk edip kurtuluş sahiline çıkaran adam öldü... Tarih onun adını ebedileştirecektir... Bütün Şark âlemi, Türk milletine en derin taziyetlerini sunar. Dün ölümünü öğrendiğimiz Atatürk'ün, dünyanın en büyük adamı olduğunu tarihin kaydetmesi hiç de uzak değildir... " (*Ayın Tarihi,* II. Teşrin 1938 No. 60 Mükerrer, s. 194)

13 Kasım 1938: Türkiye'nin Sofya Elçisi **Şevki Berker** Ankara'ya şunları bildirdi:

"Başvekil, Atatürk'ün cenaze merasiminde bulunmak üzere Kral namına Saray Nazırı General Panof'u, Hükûmet namına General Daskalof'u ve ordu namına da Sofya garnizonu kumandanı General Bukakşi ve 72 nefer, 5 zabit ve 6 zabit vekilinden mürekkep bir kıtayı askeriye göndermeye karar verdiklerini söyledi... Kral'ın Atatürk'e karşı beslediği yüksek takdir hislerile merhumu müşarileyhin vaktiyle Ataşemiliter olarak Bulgar ordusu ile temasını ve Bulgaristan'a karşı gösterdiği dostluk hislerini ve Harbi Umumide Türkiye-Bulgaristan ordularının silah arkadaşlığını nazarı itibara alarak bu merasime hakiki bir dostluk tezahürü ile iştirak etmek arzusunu izhar ettiğini ve bunu da ilk defa olmak üzere bize karşı yaptığını söyledi." [26]

---

[24] Bilâl N. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları,** Cilt IV, s. 186, No. 336, Not 2.
[25] Bilâl N. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları,** Cilt III, s. 303, No. 493.
[26] Bilâl N. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları**, Cilt I, s. 566, No. 723.

Atatürk Hakkında Yabancı Devlet Adamlarının Anıtkabir Defteri'ne Yazdıklarından Örnekler

31 Mayıs 1965: Hindistan Cumhurbaşkanı **Zakir Hüseyin** Atatürk'ün Anıtkabir Defteri'ne şunları yazmıştır:

"Dünyanın en büyük ve asil ölülerinden birinin huzurunda insan huşu ve hayranlık içinde durur.

Kendi halkının Atası olan Kemal Atatrürk, hürriyetlerine kavuşmak ve bu hürriyet üzerine dayanan güzel bir hayat kurmak amacı ile gayret sarf eden bütün milletler için ilham kaynağı olmuştur.

Büyük adamın hâtırasını selâmlarım." [27]

9 Haziran 1965: Cezayiir Cumhurbaşkanı **Tayyib Bulharef** Atatürk'ün Anıtkabir Defteri'ne şunları yazmıştır:

"Vatanına ve insanlığa hürriyet örneğini veren Atatürk'e Tayyib Bulharef'ten saygılar. Tanrı ruhunu şad etsin."[28]

20 Temmuz 1966: Sovyetler Birliği Başbakanı **A. Kossigin** Atatğrk'ün Anıtkabir Defteri'ne şunları yazmıştır:

"Mümtaz bir asker, büyük bir devlet adamı, milletinin öğretmeni ve önderi olan Atatürk adı, Sovyetler Birliği'nde bilinmekte ve derin saygı görmektedir.

Atatürk Sovyetler Birliği ile barış politikasını tahakkuk ettirmiş ve iki memleket arasında siyasi ve iktisadi işbirliğinin gelişmesine vesile olmuştur.

İki devlet ve millet arasındaki ilişkiler Atatürk devrinde parlak sayfalar kazanmıştır.

Hatırasına hürmeten." [29]

1967: Etyopya İmpaatoru **Haile Selassie** Atatürk'in Anıtkabir Defteri'ne şunları yazmıştır:

"Türk halkının hizmetkârı olan ve kendisini memleketinin hizmetine vakfetmiş olan Kemal Atatürk'ün son istirahatgâhını ziyaret ettik.

O'nun kendi memleketine yaptığı millî hizmet bütün dünya için güzel bir örnek olmuştur."[30]

---

[27] **Dünya Devlet ve Hükûmet Başkanları Atatürk İçin Yazdılar,** Anıt Yayınevi, Ankara: 1973.
[28] **Ibid.**
[29] **Ibid.**
[30] **Ibid.**

15 Eylül 1967: Ürdün Kralı **Hüseyin Bin Tallal** Atatürk'ün Anıtkabir Defteri'ne şunları yazmıştır:

"Dünyanın en büyük kahramanlarından biri burada yatmaktadır. Bu şahsiyet hiç kimseyle kıyaslanamaz, çünkü O, çeşitli özellikleriyle en büyüktü, O yepyeni bir Türkiye kurmuştur, denilebilir. Çünkü, en nazik döneminde bulunuyordu. O, ideallerini nasıl gerçekleştireceğini ve yolunu nasıl çizeceğini biliyordu. O, gelecek kahramanlar için bir modeldi. O, savaştaki kahramanlığı sayesinde düşmanı ülkesinden kovd.u ve ülkesinin bağımsızlığını ve özgürlüğünü kazandı.

O, barıştaki kahramanlığı ile yeni ve müreffeh bir ülke kurdu. Yani ülkesinin itibarını yükseltti. Hak Teala onun yerini cennet etsin." [31]

20 Mart 1968: Bulgaristan Başbakanı **Todor Jivkov** Atatürk'ün Anıtkabir Defteri'ne şunları yazmıştır:

"Bulgar halkı, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Kemal Atatürk'ü saygıyla anar. O'nun ifade etmiş olduğu 'Türkiye ve Bulgaristan dost olmalıdır. 'sözlerine bizde çok büyük değer verilir.

İki komşu devletin ilişkileri, ileride iki milletin refahı dosluk ve geniş iş birliği ruhu içinde, Balkanların ve bütün dünya sulhu için gelişeceğine güvenle bakmalıyız." [32]

29 Mart 1968: Yugoslavya Başbakanı **Mika Spiljak** Atatürk'ün Anıtkabir Defteri'ne şunları yazmıştır:

"Mustafa Kemal Atatürk, Türkiye Cumhuriyeti'nin çok değerli bir askeri ve unutulmaz bir lideridir. Dünyada ve Türk Milletinde bıraktığı iz çok derindir. Kendi milletine ve dünyaya en iyi bir örnektir. Türk milletinin O'na olan inancı ve O'nun izinde gitmesi daima takdirle anılır."[33]

30 Nisan 1970: Pakistan Cumhurbaşkanı **General Yahya Han** Atatürk'ün Anıtkabir Defteri'ne şunları yazmıştır:

"Bizler Pakistan'da Türkiye'nin büyük lideri Atatürk'e en büyük saygıyı beslemekteyiz. Gerçekten, bizler kendisini, Türk halkı tarafından benimsendiği kadar bizim ülkemizin de lideri olarak kabul etmekteyiz."[34]

18 Ekim 1971: İngiltere Kraliçesi **Ellisabeth II,** Atatürk'ün Anıtkabir Defteri'ne şunu yazmıştır.

---

[31] **Ibid**.
[32] **Ibid**.
[33] **Ibid.**
[34] **Ibid.**

"Savaşta ve barışta kahraman, Türk milletinin Ata'sına hürmetlerimi sunarım."[35]

1 Nisan 1972: Sovyetler Birliği Prezidyım Başkanı **N. Podgorny,** Anıtkabir Defteri'ne Atatürk hakkında şunları yazmıştır:

"Kendisini Türkiye Cumhuriyeti'nin seçkinin bir devlet adamı ve askeri; memleketimizin büyük dostu olarak sayan biz Sovyetler yeni Türkiye'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün hatırası önünde saygıyla eğiliriz:"[36]

Atatürk Dönemi'nde Türkiye 17 Yılda 40 Dostluk Antlaşması Yaptı (1921-1937)

Atatürk Dönemi'nde Türkiye'nin yabancı ülkelerle ilişkilerinde göze çarpan bir yenilik şu olmuştur: Türkiye, herhangi bir ülke ile resmî ilişki kurarken, önce o ülkeyle masaya oturup bir dostluk antlaşması yapma yolunu benimsemiştir. Osmanlı diplomasisinde böyle bir uygulama veya gelenek yoktu ve hiç olmamıştı. Bu, tamamen Atatürk dönemime özgü bir uygulama idi.

Osmanlı Devleti, sanki dünya ile sürekli kavgalıymış gibi gösteriliyor ve öyle görülüyordu. Gerçi Osmanlı Hükûmeti zaman zaman (ve örneğin Kırım Savaşı'nda olduğu gibi bazı) yabancı ülkelerle ittifaklar yapıyordu ama kısa süren böyle dostluklar ve ittifaklar da sanki arıziymiş, geçiciymiş gibi görülüyordu.

Yeni Türkiye ise bütün ülkelerle barışık olduğunu dünyaya gösterdi. Atatürk Türkiyesi'nin yabancı devletlerle dostluk anlaşmaları imzalayarak resmi ilişki kurma biçimindeki diplomasi pratiği daha İstiklâl Savaşı içinde, 1921 yılında başladı. Ankara Hükûmeti, 1 Mart 1921'de Afganistan'la, 16 Mart 1921'de Sovyet Rusya ile ve 2 Ocak 1922'de Ukrayna ile dostluk antlaşmaları imzaladı. Türkiye 1923 yılının 23 Temmuz günü, yani Lozan Barış Antlaşmasının imzalanmasından bir gün önce Polonya ile bir dostluk antlaşması imzalamıştır. Bunu, aynı yılın 10 Aralık günü Arnavutluk'la, 18 Aralık günü de Macaristan'la yapılan dostluk antlaşmaları izlemiştir. Ertesi yıl 8 ülkeyle, 1925 yılında da 5 ülkeyle dostluk antlaşmaları imzalanmıştır. Bu yöntem daha sonraki yıllarda da sürüp gitmiştir. Türkiye, 1921-1937 yılları arasında 16 yılda tam 40 dostluk antlaşması imzalamıştır. Dostluk antlaşmaları yapılırken, devletlerarasında herhangi bir ayrım gözetilmemiştir. Uzak-yakın, büyük-küçük, önemli-önemsiz dünyanın bütün bağımsız devletleriyle benzer antlaşmalar yapılması amaçlanmıştır. Atatürk'ün sağlığında yeryüzündeki bütün bağımsız devletlerin sayısı da topu topu 50 kadardı.

---

[35] **Ibid.**
[36] **I bid.**

Atatürk Zamanında Türkiye'nin Dostluk Antlaşmaları İmzaladığı Devletlerin Listesi[37] (Devletlerin Alfabetk Sırasıyla)

Devletler	Antlaşma Tarihi	İmzalandığı Yer
1. Afganistan	1 Mart 1921	Moskova
2. Afganistan	25 Mayıs 1928	Ankara
3. Almanya	3 Mart 1924	Ankara
4. ABD	17 Şubat 1927	Ankara (Nota değişimiyle)
5. Arjantin	29 Haziran 1926	Roma
6. Arnavutluk	10 Aralık 1923	Ankara
7. Avusturya	28 Ocak 1923	İstanbul
8. Brezilya	8 Eylül 1927	Roma
9. Bulgaristan	18 Ekim 1925	Ankara
10. Çekoslovakya	11 Ekim 1924	Ankara
11. Çin	4 Nisan 1934	Ankara
12. Danimarka	26 Ocak 1925	Ankara
13. Estonya	1 Aralık 1924	Varşova
14. Finlandiya	9 Aralık 1924	Varşova
15. Fransa	30 Mayıs 1926	Ankara
16. Fransa	3 Şubat 1930	Paris
17. Hollanda	16 Ağustos 1924	Ankara
18. İngiltere	5 Haziran 1926	Ankara
19. İran	22 Nisan 1926	Tahran
20. İran	5 Kasım 1932	Ankara
21. İspanya	27 Eylül 1924	Ankara
22. İsveç	31 Mayıs 1924	Ankara
23. İsviçre	19 Eylül 1925	Cenevre
24. Letonya	3 Ocak 1925	Varşova

[37] A. Gündüz Ökçün-Ahmet R. Ökçün, **Türk Antlaşmaları Rehberi (1920-1973),** A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara: 1974; İsmail Soysal, **Tarihçeleri ve Açıklamalarıyla Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları I. Cilt (1920-1945),** Türk Tarih Kurumu Yayınları, TTK Basımevi, Ankara: 1983.

25. Litvanya	17 Eylül 1930	Moskova
26. Macaristan	18 Aralık 1923	İstanbul
27. Meksika	25 Mayıs 1927	Roma
28. Mısır	7 Nisan 1937	Ankara
29. Norveç	2 Mayıs 1925	Moskova
30. Polonya	23 Temmuz1923	Lozan
31. Romanya	17 Ekim 1933	Ankara
32. Sovyet Rusya	16 Mart 1921	Moskova
33. SSCB	17 Aralık1925	Paris
34. Suudi Arabistan	3 Ağustos 1929	Mekke
35. Şili	30 Ocak 1926	Roma
36. Ukrayna	22 Ocak 1922	Ankara
37. Uruguay	4 Ocak 1929	Roma
38. Yugoslavya	28 Ekim 1925	Ankara
39. Yugoslavya	27 Kasım 1933	Belgrad
40. Yunanistan	30 Ekim 1930	Ankara

Atatürk Zamanında Türkiye'nin Dostluk Antlaşmaları İmzaladığı Devletlerin Listesi (Kronolojik Sırayla)

Devletler	**Antlaşma Tarihi**	**İmzalandığı Yer**
1. Afganistan	1 Mart 1921	Moskova
2. Sovyet Rusya	16 Mart 1921	Moskova
3. Ukrayna	22 Ocak 1922	Ankara
4. Polonya	23 Temmuz1923	Lozan
5. Arnavutluk	10 Aralık 1923	Ankara
6. Macaristan	18 Aralık 1923	İstanbul
7. Avusturya	28 Ocak 1923	İstanbul
8. Almanya	3 Mart 1924	Ankara
9. İsveç	31 Mayıs 1924	Ankara
10. Hollanda	16 Ağustos 1924	Ankara

11. İspanya	28 Eylül 1924	Ankara
12. Çekoslovakya	11 Ekim 1924	Ankara
13. Estonya	1 Aralık 1924	Varşova
14. Finlandiya	9 Aralık 1924	Varşova
15. Letonya	3 Ocak 1925	Varşova
16. Danimarka	26 Ocak 1925	Ankara
17. Norveç	2 Mayıs 1925	Moskova
18. İsviçre	19 Eylül 1925	Cenevre
19. Bulgaristan	18 Ekim 1925	Ankara
20. Yugoslavya	28 Ekim 1925	Ankara
21. SSCB	17 Aralık1925	Paris
22. Şili	30 Ocak 1926	Roma
23. İran	22 Nisan 1926	Tahran
24. Fransa	30 Mayıs 1926	Ankara
25. İngiltere	5 Haziran 1926	Ankara
26. Arjantin	29 Haziran 1926	Roma
27. ABD	17 Şubat 1927	Ankara (Nota değişimiyle)
28. Meksika	25 Mayıs 1927	Roma
29. Brezilya	8 Eylül 1927	Roma
30. Afganistan	25 Mayıs 1928	Ankara
31. Uruguay	4 Ocak 1929	Roma
32. Suudi Arabistan	3 Ağustos 1929	Mekke
33. Fransa	3 Şubat 1930	Paris
34. Litvanya	17 Eylül 1930	Moskova
35. Yunanistan	30 Ekim 1930	Ankara
36. İran	5 Kasım 1932	Ankara
37. Romanya	17 Ekim 1933	Ankara
38. Yugoslavya	27 Kasım 1933	Belgrad
39. Çin	4 Nisan 1934	Ankara
40. Mısır	7 Nisan 1937	Ankara

17 yılda dört kıtaya yayılan 40 dostluk anlaşması. Atatürk Türkiyesi dört kıtaya dostluk elini uzatmıştı; doğusu, batısı, güneyi, kuzeyi ile yer küresine bir bütün olarak barış ve dostluk perspektifiyle bakıyordu. Bu, Atatürk'ün dünyaya küresel veya global bakışı idi. Devlet kurucusu Atatürk, kurduğu devletin dış ilişkilerini bütünüyle barış ve dostluk temeline oturtmak istemiştir. Dünya ile barışık olduğunu somut biçimde göstermiştir. Türkiye Cumhuriyeti, bütün dünya milletleri ile dostluk bağları oluşturmayı amaçlamıştır. Yani Türkiye Cumhuriyeti, dış dünyaya "**dar-ül harb"** veya "**savaş meydanı"** olarak bakmıyor, barış meydanı, dostluk meydanı olarak bakıyordu. Tabir caizse "**Dar-ül sulh"** olarak bakıyordu ve dostluk antlaşmaları yaparak bunu dünyaya gösteriyordu, göstermişti. ve imzalanan dostluk anlaşmaları, ilke olarak, gelip geçici değil, "ebedî dostluk" ilişkileri öngörüyordu.

Evet Atatürk zamanında 40 dostluk antlaşması yapılmıştı. Fakat o dönemde Türkiye Cumhuriyeti'nin yabancı ülkelerle kurmuş olduğu sıcak ilişkiler sadece bu 40 antlaşmayla sınırlı kalmamıştı. "Dostluk anlaşması" etiketi taşımayan çeşitli ahdi belgelerle de yabancı devletlerle iyi ilişkiler kurulup pekiştirilmişti. İyi komşuluk anlaşmaları, adli yardımlaşma anlaşmaları, çeşitli *modüs vivendi'*ler vs.

Bazı dostluk anlaşmaları çok uzun ve çetin müzakereler sonunda imzalanabilmişti. Örneğin Ekim 1925'te Ankara'da imzalanan Türkiye-Bulgaristan Dostluk Anlaşması böyle bir anlaşmaydı. Bunun ve eklerinin müzakeresi çok çetin geçmiş ve iki yıl sürmüştü. Bazı devletlerle dostluk antlaşması imzalamadan önce, aradaki bir dizi sorunu sabırla çözmek gerekmişti. Bu da yıllar almıştı. Yunanistan ile dostluk anlaşması ancak Cumhuriyet'in sekizinci yılında imzalanabilmişti.

Atatürk, Tam 115 Yabancı Devlet Başkanıyla İlişki Kurdu

Evet, Atatürk zamanında Türkiye, dört kıtada 19 yeni diplomatik temsilcilik açtı ve yabancı ülkelerle 40 dostluk antlaşması yaptı. Ama Atatürk bu kadarla yetinmedi: Yabancı Devlet Başkanlarıyla ilişkiler kurdu. O'nun zamanında yeryüzünde ne kadar yabancı Cumhurbaşkanı, Kral veya İmparator var idiyse onların istisnasız hepsiyle Atatürk'ün ilişkileri, yazışmaları, telgraflaşmaları, mesajları olmuştur. Bu belgeleri, Türk Tarih Kurumu yayınları arasında çıkmış olan ***Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*** adlı dört ciltlik eserimde topladım. Bu dört ciltte toplam 2662 belge, 637 fotoğraf ve belge fotokopisi yer almaktadır. Merak edenler o kitaplara bir göz atabilir; araştırmacılar bu alanda yeni yeni araştırmalarla yeni belgeler de ortaya çıkarabilirler. Burada bir liste vermekle yetiniyoruz.

Atatürk'ü İlişki Kurduğu Yabancı Devlet Başkanları Listesi[38]
(Devletlerin alfabe sırasına göre)

Devletler	**Devlet Başkanları**
1. Afganistan	Amanullah Han, Mehmet Nadir Han, Mehmet Zahir Şah.
2. Almanya	Friedrich Ebert, Walter Simon, Hindenburg, Hitler.
3. ABD	Calvin Coolidge, Herber Hover, Frankin D. Roosevelt.
4. Arjantin	Agustin P. Justo, Roberto M. Ortiz.
5. Arnavutluk	Cumhurbaşkanı Ahmet Zogu (Sonra Kral Zog I).
6. Avusturya	Dr. Michael Heinisch, Walter Miklas.
7. Azerbaycan	(Kollektif devlet başkanlığı, İçtimai Şura).
8. Belçika	Albert I, Leopold III.
9. Brezilya	Washington Luis Pereira de Sousa, Getulio D. Vergas.
10. Bulgaristan	Boris III.
11. Çekoslovakya	Thomas G. Masaryk, Dr. Edvart Benes, Jan Syrovy.
12. Çin	Chiang Chung Cheng, Lin Sen.
13. Danımarka	Christian X.
14. Dominik Cum.	Horacio Vaskes.
15. Estonya	Jean Tonison, Konstantin Päts.
16. Finlandiya	Lauri Kristian Rolander, Pehr Evind Svinhufvud.
17. Fransa	Alexandre Millerand, Gaston Dumergue, Paul Doumer, Albert Lebrun.
18. Guatemala	Lazaro Chacon, George Ubico.
19. Gürcistan	(Kollektif Başkanlık, Komite).
20. Habeşistan	Zeouditou, Negus Tafari/Haile Sellasie
21. Haiti Cum.	Louis Borno.
22. Hatay Devleti	Tayfur Sökmen.
23. Hicaz,	Necid Abdülaziz Ibn. Suud (Suudi Arab.)

[38] Atatürk ile listedeki yabancı Devlet Başkanları arasındaki ilişkişklerin ve yazışmaların ayrıntıları için **bkz.:** Bilâl N. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları, Cilt I: Afganistan-Çin,** TTK Yayını, Ankara: 1993; **Cilt II: Danimarka-İran,** TTK, Ankara: 2001; **Cilt III: İspanya-Polonya,** TTK, Ankara: 2001 ve **Cilt IV: Romanya-Yunanistan,** TTK, Ankara: 2001.

24. Hollanda	Wilhelmina.
25. Irak	Faysal I, Gazi I.
26. İngiltere	George V, Edward VIII, George VI.
27. İran	Ahmed Han Kaçar, Rıza Şah Pehlevi.
28. İspanya	General Primo de Rivera, Alfonso XIII, Alcala Zamora Torres, Martinez Barri, Mamnuel Azaña y Díaz, General Franco.
29. İsveç	Gustav V.
30. İsviçre	Chuard, Musy, Schuthles, Motta, Haab, Minger, Meyer, Baumann.
31. İtalya	Vittorio Emanuele.
32. Japonya	Yoshito, Hirohito.
33. Küba	Carlos Mendieta y Montefur.
34. Letonya	Gustavs Zemglas, Albert Kviesis, Karlis Ulmanis.
35. Liechtenstein	François I.
36. Litvanya	Antanas Smetona.
37. Lüksemburg	Charlotte.
38. Macaristan	Nicolas Horthy de Nagybanya.
39. Meksika	Plutarco Elias Calles, Emilio Portes Gil, Pascual Ortiz. Rubio, AlbertoK. Rodriguez, Lazaro Cardenas.
40. Mısır	Fuad I, Faruk I.
41. Nikaragua	Juan Bautista Sacassa.
42. Norveç	Haakon VII.
43. Polonya	Stanislaw Wojciechowski, Ignace Moscicki.
44. Romanya	Ferdinand I, Mihai I, Carol II.
45. Salvador	Pio Romero Bosque, Maxmiliano Hernandez martinez.
46. SSCB	Vladimir İliç Lenin, Mihail İvanoviç Kalinin, Neriman Nerimanov.
47. Suriye	Haşem Attasi.
48. Şili	Carlos Obenes del Campo, Arturo Alessandri.

49. Ukrayna	Petrovski, Rakovski.
50. Uruguay	Juan Campsisteguy, Gabriel Terra, Alfredo Baldomir.
51. Ürdün	Abdullah.
52. Vatikan	Benoit XV.
53. Venezuela	Juan Vicente Gomez.
54. Yemen	İmam Yahya.
55. Yugoslavya	Alexandre I, Pierre II (ve Naib Prens Paul).
56. Yunanistan	Paul Coundouriotis, Theodore Pangalos, Alexandre Zaimi, George II.

Toplam: Bağımsız ve yarı bağımsız **56 Devlet ve 115 Devlet başkanı.**

Atatürk zamanında, yeryüzünde bağımsız ve yarı bağımsız devletlerin sayısı bu kadardı. Bu devletlerin başında bulunmuş Kralların, Cumhurbaşkanlarının, İmparatorların toplam sayısı da 115 olmuştur.

56 devletin arasında, sonradan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'ne (SSCB) katılarak bağımsızlıklarını kaybetmiş olan **6** devlet de vardır: **Azerbaycan, Estonya, Gürcistan, Letonya, Litvanya ve Ukrayna.** Bu devlet çıkınca bağımsız ve yarı bağımsız devletlerin sayısı **50**'ye düşmektedir. Bu **50** kalemlik listede henüz tam bağımsız olmayan **Ürdün, Suriye** ile **Lichtenstein** Prensliği, **Lüksemburg** Grand Düşesliği ve **Vatikan** da yer almaktadır. Bunlar da çıkarılırsa, tam bağımsız devletlerin sayısı **45**'e düşer.

Atatürk, ayrım gözetmeksizin bütün yabancı devlet başkanlarıyla dostça ilişkiler kurmayı, bütün devletlerle dostluk antlaşmaları yapmayı, Türkiye'nin dış ilişkilerini dostluk temeline oturtmayı amaçlamış ve bunu başarmıştır. Bu Atatürk'ün dünyaya küresel yaklaşımı, bakışı idi.

Bu bağlamda Atatürk, Türkiye'nin de yer aldığı bölgeye özel bir önemle eğildi.

Atatürk Dönemi'nde Balkanlar ve Orta Doğu Barış ve İş Birliği Bölgelerine Dönüştürüldü.

(1) Balkan Paktı (1934)

Atatürk, Cumhuriyet'in ilk yıllarında dikkatini öncelikle komşu ülkelere çevirdi. Türkiye, Sovyetler Birliği ile dostluk ilişkilerini zaten özenle sürdürüyordu; Batı'daki komşularıyla Balkan Paktı'nı, doğudaki komşularıyla da Saadabad Paktı'nı imzalayacak ve içinde bulunduğu bölgeyi bir barış ve dostluk bölgesine dönüştürecekti. Önce Balkanlardaki gelişmelere kısaca göz atalım.

Balkanlar, bizim coğrafyamızdır. Türkiye topraklarının bir bölümü Balkan Yarımadası'nda, Trakya'dadır. Bu açıdan Türkiye, bir Balkan ülkesi sayılır. Tarihimiz Balkanlarla ortaktır. Tarihten miras, Balkanlarda önemli miktarda Türk azınlıkları vardır. Bu soydaş kitleler Türkiye'yi Anavatan bilir, gözlerini Türkiye'ye çevirmişlerdir ve zaman zaman Türkiye'nin Balkan komşularıyla ilişkilerini etkilerler. Balkanlar, İstanbul'un ve Anadolu'nun savunma kalkanı gibidir. İmparatorluk döneminde de öyleydi, Cumhuriyet döneminde de. Çünkü Türkiye'ye tehditler çoğu zaman Batı'dan geliyordu ve Balkanlarda savaşlar, işgaller, isyanlar, kavgalar, bunalımlar hiç eksik olmamıştı. Şair Abdülhak Hâmid'in ifadesiyle, "*Balkanların tarihi al kanlarla yazılmıştı."* Oysa yeni Türkiye, "*Yurtta Barış, Dünyada Barış"* ilkesini içtenlikle benimsemişti. Kendi bölgesinde de barış istiyordu.

Türkiye, daha 1926 yılında tüm Balkan Devletleri arasındaki sınırların veya *statu quo'*nun karşılıklı olarak güvence altına alınması amacıyla girişimlerde bulundu. Balkanlarda, 1925 tarihli Locarno Antlaşması'na benzer bir toplu güvenlik sistemi kurulması arzusunu dile getirdi. Ancak, bu girişimden olumlu bir sonuç çıkmadı, ortam henüz hazır değildi.

1930'larda Faşist İtalya'dan ve Almanya'dan Türkiye'ye karşı tehdit ihtimali belirince Balkanlar, Atatürk'ün barışçı dış politikasında öncelikli bir yer aldı. Atatürk'ün öncülüğünde Balkanlarda bir ortak güvenlik sistemi oluşturulması yönünde diplomatik hazırlıklara girişildi.

5 Ekim 1930'da Yunanistan, Türkiye, Bulgaristan, Yugoslavya, Romanya ve Arnavutluk'un resmî olmayan temsilcileri arasında ilk **Balkan Konferansı** toplandı. Ekonomik, teknik, kültürel iş birliği konularının ele alındığı bu konferansların ikincisi Ekim 1931'de İstanbul'da, üçüncüsü 1932 Ekiminde Bükreş'te, sonuncusu da 1933 Kasımında Selânik'te yapıldı. Fakat toplantılar resmi temsilcilerden oluşmadığı için somut sonuçlar vermedi.

Resmî olarak ise, önce Türkiye ile Balkan Devletleri arasında ikili düzeyde ilişkiler geliştirildi. Türkiye, her Balkan ülkesiyle teker teker masaya oturup aradaki sorunları çözmeye yöneldi ve bir dizi ikili anlaşma imzaladı. Arada ciddi bir anlaşmazlık konusu ve bir engel kalmayınca her Balkan ülkesiyle dostluk antlaşmaları yapıldı. 1923'te **Türkiye-Aranvutluk Dostluk Antlaşması** imzalanmıştı. 1925'te **Türkiye-Bulgaristan Dostluk Antlaşması ve İkamet Sözleşmesi;** aynı yıl **Türkiye-Yugoslavya Barış ve Dostluk Antlaşması;** 1930'da **Türkiye-Yunanistan Dostluk, Tarafsızlık, Uzlaşma ve Hakemlik Antlaşması** ve1933'te **Türkiye-Romanya Dostluk, Saldırmazlık, Hakemlik ve Uzlaşma Antlaşması** imzalandı. Atatürk zamanında Türkiye ile Balkan ülkeleri arasında aşağıdaki listede gösterilen 40 kadar anlaşma imzalandı:

Atatürk Zamanında Türkiye ile Balkan Ülkeleri Arasında İmzalanan Anlaşmalar (1923-1938)[39]

1923: Türkiye-Yunanistan Ahali Mübadelesine Dair Anlaşma,

1923: Türkiye-Yunanistan Sivil Tutukluların ve Savaş Esirlerinin Mübadelesine Dair Anlaşma,

1923: Lozan Barış Antlaşması ve ekleri,

1923: Türkiye-Arnavutluk Dostluk Antlaşması,

1923: Türkiye-Arnavutluk Tâbiiyet Anlaşması ve İkamet (Oturma) Sözleşmesi,

1925: Türkiye -Bulgaristan Dostluk Antlaşması ve İkamet (Oturma) Sözleşmesi,

1925: Türkiye-Yugoslavya Barış ve Dostluk Antlaşması,

1927: Türkiye-Arnavutluk Konsolosluk Sözleşmesi,

1927: Türkiye-Bulgaristan Ticarî Modüs Vivendi,

1928: Türkiye-Bulgaristan Ticaret ve Sayrisefain (Deniz Ulaştırma) Anlaşması,

1928: Türkiye-Romanya Ticari Modüs Vivendi,

1929: Türkiye - Bulgaristan Tarafsızlık, Uzlaşma, Adli Çözüm ve Hakemlik Antlaşması,

1929: Türkiye-Romanya İkamet, Ticaret ve Seyrisefain (Deniz Ulaştırması) Anlaşması,

1930: Türkiye-Bulgaristan Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması,

1930: Türkiye-Yunanistan Dostluk, Tarafsızlık, Uzlaşma ve Hakemlik Antlaşması,

1930: Türkiye-Yunanistan İkamet, Ticaret ve Seyrisefain Anlaşması,

1930: Türk-Yunan Bahri Kuvvetlerin Tahdidi Protokolü (30 Ekim 1930 Tarihli Dosltuk, Bitaraflık, Uzlaşma ve Hakem Muahedenamesi'ne Ek).

1933: Türkiye-Yunanistan Samimi Antlaşma Paktı,

1933: Türkiye-Romanya Dostluk, Saldırmazlık, Hakemlik ve Uzlaşma Antlaşması,

1933: Türkiye-Romanya Ticaret Sözleşmesi,

[39] Ökçün & Ökçün, **op. cit,** Soysal, **op. cit.**

1933: Türkiye-Yugoslavya Dostluk, Saldırmazlık, Adlî Yardımlaşma, Hakemlik ve Uzlaşma Antlaşması,

1933: Türkiye-Yugoslavya Mitekabil Mutalebatın Tesfiyesine Müteallik İtilafname,

1933: Türkiye-Bulgaristan Baytarî (Veteriner) Sözleşmesi,

1933: Türkiye-Bulgaristan Ödeme (Tediyeleri Tanzim eden) Anlaşması,

1934: Balkan Paktı

1934: Türkiye-Yugoslavya Ticaret Anlaşması,

1934: Türkiye-Yunanistan Kliring Anlaşması,

1934: Meriç Nehrinin İki Sahilinde Su Teisatının Düzenlenmesine Dair Türkiye-Yunanistan İtilafnamesi,

1935: Türkiye-Yunanistan Kliring Anlaşması,

1935: Türkiye-Romanya Ticaret ve Kliring Sözleşmesi

1935: Türkiye, Romanya, Yugoslavya ve Yunanistan PTT İdareleri arasında Posta ve Telekominikasyon Alanında Birlikte Çalışma İçin Özel Uzlaşma,

1936: Türkiye, Çekoslovakya, Romanya, Yugoslavya ve Yunanistan PTT Servisleri Arasında İş Birliği için Özel Düzenleme,

1936: Dobruca Türklerinin göçüyle ilgili Türkiye- Romanya Anlaşması,

1936: Türkiye-Yugoslavya İkamet Sözleşmesi,

1936: Türkiye-Yugoslavya Ticaret ve Seyrisefain Anlaimassı,

1937: Türkiye-Yunanistan Kaçakçılığın Men ve Takibi Mukavelenamesi (Sözleşmesi)

1938: Balkan Paktı Devletleri ile Bulgaristan arasında Anlaşma,

1938: Türkiye-Yunanistan Arasında 1935 Kliring Anlaşması'na **Ek Protokol**,

1938: Türk-Yunan Antlaşması,

1938: Türkiye-Romanya Ticaret ve Tediye (Ödeme) Anlaşması,

Bu antlaşmalar arasında özellikle **Türk-Yunan Dostluk Anlaşması'**nın tarihi bir yeri vardır. Bu antlaşma, **Atatürk** ile Yunan Başbakanı **Elefteros Venizelos'**un ileri görüşlü politikalarının bir sonucu olarak yapılmış olan bu Dostluk Antlaşması,. Türkiye adına Başbakan **İsmet (İnönü)** ile Dışişleri Bakanı Dr**. Tevfik Rüştü (Aras**); Yunanistan adına Başbakan **E. K. Venizelos** ve Dışişleri Bakanı **A.**

Michalakopulos tarafından Ankara'da imzalandı. Dostluk antlaşmasıyla, yüz yıldan beri kanlı savaşlarla geçmiş olan Türk-Yunan ilişkileri tarihinde ilk defa bir dostluk dönemi başlatıldı. Yunanistan'la ilişkilerde bir dönüm noktasına gelindi. Daha sekiz yıl öncesina kadar birbirleriyle kıyasıya savaşmış olan Türkiye ve Yunanistan, 1923 Lozan Antlaşması'ndan beri bir dizi çetin sorunu çözmüşler ve Türk-Yunan Nüfus Mübadelesinden doğan tüm sorunları da kesinlikle çözümlemek için bir Sözleşme yapmışlardı. Böylece Türk-Yunan dostluğunun temeli atılmış oldu.

Üç yıl sonra, 14 Eylül 1933 günü Ankara'da, **Türkiye-Yunanistan İçten Anlaşma Paktı** imzalandı. Bu antlaşmanın 1. maddesiyle, iki Devlet ortak sınırlarınının dokkunulmazlığını karşılıklı olarak güvence altına aldılar. Türk-Yunan sınırının değişmezliği kabul edildi. Başka bir devlet bu sınırı değiştirmeye kalkarsa Türkiye ve Yunanistan buna birlikte karşı koyacaklardı. Yani Türkiye ile Yunanistan, ittifaka yakın bir iş birliği içine girmiş oldular. "İçten Antlaşma" ile Balkan Paktı'nın temeli olşuturuldu

Ancak Balkan Paktı için sadece Türk-Yunan ilişkilerini iyi düzeye çıkarmak yetmiyordu. Türkiye'nin, ikili düzeyde teker teker her Balkan ülkesiyle dostluk ilişkileri kurmuş olması da kollektif bir iffifak kurmak için kâfi değildi. Öteki Balkan ülkelerinin de birbirleriyle olan ilişkilerini düzeltmeleri gerekiyordu. Türkiye bu alanda da inisyatif aldı. Balkan ülkelerini birbirlerine yaklaştırmak için uğraştı. Çok taraflı diplomatik girişimlerde bulundu.

Fakat altı Balkan ülkesini bir ittifak çatısı altında toplamak mümkün olmadı. Bulgaristan'ın hem Romanya hem Yunanistan ve hem de Yugoslavya ile ciddi sorunları vardı. Sofya Hükûmeti, bazı Bulgar topraklarının komşuları tarafından gasbedilmiş olduğunu düşünüyordu: Romanya'dan Güney Dobruca, Yugaslavya'dan Makedonya sınırlarında Bulgaristan lehine düzeltmeler yapılmasını istiyordu. Bulgaristan, Batı Trakya'dan Ege Denizi'ne çıkan bir koridor istiyordu, Yunanistan'dan Karaağaç (Aleksandropolis) Limanını istiyordu. Yani Bulgaristan Balkanlardaki sınırların değitirilmesini istiyordu; diplomasi literatüründe sıkça kullanılmış bir ifadeyle Bulgaristan, "revizyonist" bir politika izliyordu; "statu qu"cu bir politika güden öteki Balkan ülkelerine ters düşüyordu.

Arnavutluk da benzer bir tutum içindeydi; Yugoslavya ve Yunanistan'ın bazı Arnavut topraklarını işgal etmiş olduklarını düşünüyor ve bu komşularıyla var olan sınırları içine sindiremiyordu. Azınlıklar konusunda da hem Bulgaristan'ın hem de Aranvuluk'ın komşularıyla sorunları vardı. Oysa Balkan Paktı hem mevcut sınırları korumak hem de *status quo'*yu savunmak amacı güdüyordu. Dolayısıyla Bulgaristan gibi Arnavutluk da bu Pakt'a katılmadılar. Pakt'ın hazırlanması sırasında, gerek imzacı Devletlerin kendi aralarında, gerek onlarla Bulgaristan arasında geniş ve çetin görüşme, danışma ve tartışmalar yaşandı.

Balkan Paktı hazırlıklarının son aşamasında Sovyetler Birliği ile de anlaşmazlık çıktı. Pakt'a katılacak devletler birbirlerinin sınırlarını karşılıklı olarak güvence altına alacaklardı, o zamanki ifadeyle "tekeffül edeceklerdi". Ruslar pirelendiler. Besarabya konusunu ortaya atıp Balkan Paktı'nın kurulmasına cephe aldılar. Sovyet Hükûmeti'ni yatıştırma ve ikna etmek işişini de Türkiye üstlendi. Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında da geniş ve çetin görüşme, danışma ve tartışmalar yaşandı. 1925 tarihli Türk-Sovyet Saldırmazlık Antlaşmasına ek 1929 Protokolü uyarınca Türkiye, böyle bir paktı imzalayabilmek için Sovyetlerin onayını sağlamak durumundaydı. Sovyetleri ikna etmek ciddi bir sorun oldu. Sonunda Balkan Paktı'nın kimi hükümleri, Sovyet Hükûmeti'nin isteği doğrultusunda değiştirildi ve Türkiye, Pakt'a bir çekince koymak durumunda kaldı.

Balkan Paktı, 9 Şubat 1934 günü Atina'da Türkiye, Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya arasında imzalandı. Bulgaristan ve Arnavutluk buna katılmadılar. Ancak Pakt, onlara da açık tutuldu. (**Md. 3**)

Pakt'ın 1. Maddesi'yle, 4 Devlet kendilerinin tüm Balkan sınırlarının güvenliğini, karşılıklı olarak, güvence altına alıyordu. Yani bu bir bölgesel savunma ittifakı, bölgesel bir yardımlaşma paktı idi. Saldırı olursa yardımlaşmayı öngörüyordu. **Ek Protokol**'ün 2. Maddesi buna şöyle bir açıklık getirmişti: "*Pakt'ın amacı Balkan sınırlarını, bir Balkan Devletince girişilecek bir saldırıya karşı güvence altına almaktır*." Balkan sınırlarını tanımayan Balkan Devleti Bulgaristan idi. Dolayısıyla Pakt, imzacı Devletlerin Balkan sınırlarının Bulgaristan'ın olası bir saldırısına karşı savunma amacı güdüyordu, bir saldırı amacı gütmüyordu. Bu konuda Bulgaristan'a ve Arnavuluk'a güvence veriliyordu. (**Ek Protokol Md. 7**).

Balkan Paktı'nın esas metni sadece 3 maddeden oluşuyordu ve tam olarak şudur:

Balkan Anlaşma Yasası (Balkan Paktı)[40] Atina, 9 Şubat 1934

(Sadeleştirilmiş metin)

"Balkanlarda barışın güçlendirilmesine katkıda bulunmak isteğinde olan;

Briand-Kellog Yasası'nın ve Milletler Cemiyeti Genel Kurulu'nun onunla ilgili kararlarının temelindeki anlaşma ve uzlaşma düşününe sahip bulunan;

Daha önceki ahdi bağıtsal (ahdî) yükümlere saygılılı olmağa ve Balkanlarda bugün kurulu toprak düzeninin sürdürülmesini güvence altına almağa kesinlikle kararlı olan,

Türkiye Cumhurbaşkanı, Yugoslavya Yüce Kralı, Yunanistan Cumhurbaşkanı ve Romanya Yüce Kralı bir

Balkan Anlaşma Yasası yapması kararlaştırmış ve bu amaçla, yetkili temsilcileri olarak;

[40] İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları I. Cilt (1920-1945),** TTK, Ankara, 1983, s. 454-455.

Türkiye Cunhurbaşkanı:

Dışişleri Bakanı Sayın Tevfik Rüştü'yü;

Yugoslavya Yüce Kralı:

Dışişleri Bakanı Sayın Bogolioub Jevtitch'i;

Yunanistan Cumhurbaşkanı:

Dışişleri Bakanı Sayın Demètre Maximos'u;

Romanya Yüce Kralı:

Dışişleri Bakanı Sayın Nicolas Titulescu'yu atamışlardır.

Bu yetkili Temsilciler, yöntemine uygun olduğu görülen yetki belgelerini veriştikten sonra, aşağıdaki hükümleri kararlaştırmıştır:

Madde 1: Türkiye, Yugoslavya, Yunanistan ve Romanya, kendilerinin tüm Balkan sınırlarının güvenliğini, karşılıklı olarak, güvence altına alırlar.

Madde 2: Yüksek Taraflar, bu Anlaşmada gösterilmiş olan çıkarlarını bozabilecek olasılıklar karşısında alınacak önlemler konusunda aralarında görüşmeler yapmağı yükümlenirler. Onlar, bu Paktı imzalamamış olan herhangi bir başka Balkan ülkesine karşı, birbirine önceden haber vermeksizin, hiçbir siyasal eylemde bulunmamağı ve öteki Bağıtlı (Âkid) Tarafların izni olmaksızın, herhangi bir başka Balkan ülkesine karşı siyasal hiçbir yüküm üstlenmemeği yükümlenirler.

Madde 3: Bu Anlaşma tüm Bağıtlı Devletlerce imzalanır imzalanmaz yürürlüğe girecek ve olanaklı en kısa zamanda onaylanacaktır. Anlaşma, katılşma isteği Bağıtlı Taraflarca olumlu biçimde incelenmek üzere her Balkan ülkesine açık bulunacak ve bu katılma imzacı öbür Devletlerin onamalarını bildirmeleri üzerine geçerli olacaktır.

Bu hükümlere olan inançla, adları geçen yetkili Temsilciler işbu Paktı imzalamışlardır.

Atina'da, 9 Şubat 1934 günü dört örnek olarak düzenlenmiş ve her Bağıtlı Yüksek Tarafa bunlardan biri sunulmuştur.

Dr. TEVFİK RÜŞTÜ

D. MAXIMOS

N. TITULESCU

B. JEVTICH

Pakt'a, yine 9 Şubat 1934 tarihli 5 belge eklenmişti: **(1) Ek Protokol, (2) Türkiye Dışişleri Bakanının SSCB Dışişleri Komiserine Sunduğu Demeç, (3)**

Üç Dışişleri Bakanı'nın Demeci, (4) I Sayılı İmza Protokolü ve (5) II Sayılı İmza Protokolü.

Ek Protokol, Pakt'a açıklık getiriyordu. Protokolün birkaç paragrafını aktaralım. Şöyle ki:

"**2.** Balkan Anlaşma Paktı hiçbir Devlet'e karşı yöneltilmiş değildir. Amacı Balkan sınırlarını bir Balkan Devleti'nce girişilecek herhangi bir saldırıya karşı güvence altına almaktır.

3. Bununla birlikte, eğer Bağıtlı Yüksek Taraflardan biri Balkanlı olmayan herhangi bir Devlet'in saldırısına uğrarsa ve bir Başkan Devleti bu saldırıya o anda ya da daha sonradan katılırsa, Balkan Anlaşma Paktı'nın Hükümleri bu Balkan Devleti'ne karşı tümüyle uygulanacaktır.

... ...

8. Bağıtlı Yüksek Tafraflar için Balkanlarda bugünkü ülkesel düzen kesin niteliktedir..."

(2) Türkiye Dışişleri Bakanının SSCB Dışişleri Komiseri'ne Sunduğu Demeç aynen şuydu:

"*Türkiye'nin Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ne karşı yöneltilmiş herhangi bir eyleme, hiçbir zaman, katılmak durumuna girmeği kabul etmeyeceğini, Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti adına açıklamaktan onur duyarım.*

Atina, 9 Şubat 1934

Tevfik Rüştyü (Aras)

Bu demeç Balkan Anlaşma Paktının ayrılmaz parçasıdır."

Yunanistan da Balkan Paktı'nın onay belgesine şu gizli çekinceyi eklemitir:

"Balkan Paktı'nın amacı yalnızca Balkan Devletlerinden gelecek bir saldırıyı karşılamaktır. Yunanistan, Paktın bir gereği olarak, hiçbir durumda, Büyük Devletlerden birine karşı savaş etmez."

Türkiye, Balkan Paktı'nın imzalanmasından dört ay sonra, 5 Haziran 1934 günü Cenevre'de Yugoslavya (ve Romanya) ile bir **gizli Askerî Sözleşme** imzaladı. Zamanında gizli tutulan bu üç maddelik Sözleşmede şu hükümler yer aldı:

"Madde: *İmzacı iki Devlet'ten biri, herhangi koşullar altında olursa olsun, bir başka Balkan Devleti'nin yalnız başına ya da Balkanlı olan ya da olmayan bir Devletle birlikte saldırısına uğrarsa, öteki Bağıtlı Yüksek Taraf kendisini de saldırıya uğramış sayacak ve kendisiyle ortak sınırı bulunan saldırıcı Balkan Devleti'ne ya da Devletlerine karşı silahlı elyleme geçecektir.*

Madde 2: *Bağıtlı Yüksek Taraflardan biri, 1. Madede öngörülen yükümlülüklerinin yerine getirilmesi sırasında Balkanlı olmayan bir Devletin*

bir savaş eylemiyle karşılaşırsa, öteki Bağıtlı Yüksek Taraf da bu saldırıya nlarşı savaşa girecektir."

Balkan Paktı'nın imzalanmasından sonra Pakt'ın mekânizması da kuruldu. Buna göre, 4 Bakan'dan oluşan bir Bakanlar Konseyi, ayırca bir Ekonomik Konsey oluşturuldu. Pakt üyesi Türkiye, Romanya, Yugoslavya ve Yunanistan, Avrupa'daki siyasi gelişmeler karşısında genellikle ortak bir tutum izlemeye başladılar. Örneğin, İtalya 1935'te Habeşistan'a saldırınca, Milletler Cemiyeti kararları uyarınca, İtalya'ya karşı yaptırım uygulamalarına birlikte katıldılar. 1936 Montreux Konferansında, Boğazlar rejimi değiştirilirken Pakt Devletleri Türkiye'nin görüşünü desteklediler...

(2) Saadabad Paktı (1937)

Türkiye'nin öncülüğüyle 1934 yılında Balkan Paktı'nın imzalanmasıyla Türkiye'nin batısında bir güvenlik sistemi kuruldu. Ondan sonra Türkiye, dikkatini doğuya çevirdi. Yine Türkiye'nin öncülüğüyle adım adım Saadadabad Paktı'nın oluşturulmasına gidildi.

Saadabat Paktı'nın fikir babası **Atatürk**, bunu gün yüzüne çıkaran ise Dışişleri Bakanı **Tevfik Rüştü Aras'**tır. **Pakt,** güvenlik ihtiyacından kaynaklanmıştır. Özellikle faşist İtalya'nın izlediği saldırgan politika Türkiye'yi yeni güvenlik arayışlarına itmiştir.

Afganistan'la Türkiye arasında ta 1921 yılından beri dostluk ve ittifak ilişkileri vardı ve bu ilişkiler yıldan yıla gelişiyordu.

İran ile Türkiye arasındaki sınır anlaşmazlığı 1932 yılında giderildi, ortak sınırda bazı düzeltmeler yapıldı ve iki ülke, Dostluk Antlaşması ile Güvenlik, Tarafsızlık, Saldırmazlık ve Ekonomik İş Birliği Antlaşması imzaladılar. 1934'te İran Şahı Türkiye'yi ziyaret etti ve Türkiye-İran dostluk ilişkileri ileri bir düzeye ulaştı.

1933 yılında Londra'da saldırının tanımı (tecavüzün tarafi) konusunda uzun bir anlaşma hazırlanmıştı. Türkiye, İran ve Afganistan, 3 Temmuz 1933günü bu anlaşmayı birlikte imzaladılar.

İran ile Afganistan arasında çok uzun zamandır sürüp giden ve âdeta kangren olmuş bir sınır anlaşmazlığı vardı. Bu anlaşmazlığın ortadan kaldırılması gerekiyordu. Bu çetin sorunun giderilmesi işi hem İran'ın hem Afganistan'ın güvenilir dostu olan Türkiye'nin hakemliğine havale edildi. Ataürk, bu iş için **Fahrettin Altay** Paşayı görevlendirdi. Fahrettin Paşa, yerinde yaptığı uzun bir çalışmayla ve her iki tarafı hoşnut edecek biçimde Afganistan-İran sınırını âdeta yeniden çizip raporunu sundu. 1935 başında her iki ülke düzeltilen sınırı memnunlukla ve teşekkürle kabul ettiler. Tarihten gelen sınır anlaşmazlığı sorunu giderilmiş oldu.

Türkiye, faşist İtalya'nın Balkanlarda ve Asya'da yayılma emelleri beslediğinden ciddi kuşku duyuyordu. Gelişmeler, Türkiye'nin kuşku ve kaygılarını doğruladı. İtalya, 1935'te Habeşistan'a saldırdı (1939'da da Arnavutluk'u işgal edecekti). İtalya'nın Habeşistan'a saldırısı üzerine, Türkiye, İran ve Irak, 2 Ekim 1935'tarihinde Cenevre'de bir saldırmazlık paktı parafe ettiler. Bu paktın imzalanması, İran ile Irak arasındaki sınır anlaşmazlığının (Şattelarab sorunu) yumuşatılmasına bırakıldı.

İtalyan emperyalizmi karşısında Doğu Akdeniz'de ve Orta Doğu'da güvenliğin tehlikeye girdiğine inanan Türkiye, zaten ikili anlaşmalarla dostluk ilikileri içinde bulunduğu İran, Irak ve Afganistan'la toplu bir dayanışma antlaşması yapmakta yarar görüyordu. Bunun için İran ve Irak'la Cenevre'de parafe etmiş olduğu Saldırmazlık Paktı'na Afganistan'ın da katılmasını sağladı. Afganistan Dışişleri Bakanı **Feyz Muhammed Han,** Ocak 1936'da Ankara'yı ziyaret etti. Bu ziyaret sırasında Afganistan'ın da Türtkiye-İran-Irak Paktı'na katıldığı açıklandı.

Nisan 1937'de Irak Dışişleri Bakanı **Naci El Asil** Ankara'yı ziyaret etti. Haziran 1937'de Türkiye Dışişleri Bakanı **Tevfik Rüştü Aras** bu ziyareti iade etti. Bu ziyaretler sırasında Paktın son hazırlıkları yapıldı ve Irak ile İran arasındaki sınır anlaşmazlığının yumuşatılması sağlandı. Aras'ın Bağdat ziyareti sonunda yayımlanan resmî bildiride, Türkiye-Irak ilişkilerinin "pürüzsüz" olduğu belirtildi. Diğerr komşu ve kardeş ülkelerle de öyle olduğu açıklandı. Dipolomatik dille şöyle ifade edildi: "*... karşılıklı bir anlaşma ruhunun teessüsüne ve hususu ile kendi komşuları olan kardeş miletlerin siyasetinde daimi bir muhaleset (barış) ruhunun hâkim olmasına ve bu yolda kendi aralarında karşılıklı yardımın inkişafına matuf siyasetlerinin birbirine tamamen mutabık olduğuna kanaat etmişlerdir."*

Irak ve Türkiye Dışişleri Bakanlarının karşılıklı ziyaretleri sonunda İran ile Irak arasındaki sınır anlaşmazlığı yumuşatmıştı. Tevfik Rüştü Aras, dörtlü paktı imzalamak üzere, Irak Dışlişleri Bakanı ile birlikte Bağdat'tan Tahran'a geçti. Böyle bir paktın imzalanacağı hakkında Sovyetler Birliği'ne ve İngiltere'ye de önceden bilgi verilmişti. .

Tevfik Rüştü Aras'ın Bağdat Ziyaretini değerlendiren *Great Britain and East* adlı İngiliz dergisi, artık "Şark Paktı'nın kurulması için ortada hiçbir engel kalmadığını" belirttikten sonra, "*Türk heyetinin Bağdat ziyareti, Türkiye'nin Şark milletlerine nasıl önderlik ettiğini gösteren bir misaldir."* diyordu. [41]

Pakt Nasıl Yapıldı?

Atatük döneminin Dışişleri Bakanı **Dr. Tevfik Rüştü Aras,** yıllar sonra, Saadabad Paktı'nın nasıl yapıldığını şöyle anlatıyor:

"Garp'ta Balkanlar, Şark'ta İran, Afgan ve Arap milletleri arasında bir âhenk

[41] "Şark Paktı", **Great Britain and East,** 24. 6. 1937 & **Ayın Tarihi,** Ağustos 1937, No. 44, s. 78.

aramak ve bunlarla ayrı ayrı ve hep birlikte iyi komşuluk nizamı kurmanın çarelerini araştırmak, harici siyasette güttüğümüz plânın icaplarındandı.

Her şeyden evvel bu milletler ile aramızdaki işleri düzelttik. Milletler Cemiyeti'ne girmiş olmak sayesinde birçok devletlerle seyahatler ve ziyaretler gibi nümayişlere ve tefsirlere kapı açan vasıtalara müracaata mecbur kalmadan, temas etme imkânını kazandık...

Afgan Devleti'yle daha 1921 senesinde bir ittifak muahedesiyle bağlanmış bulunuyorduk. Afgan Kralı'nın memleketimizi ziyareti bu muahedenin iki tarafın menfaatlerine daha uygun hale getirilmesine vesile olmuştu. Bu dostluğun temeli iki millet arasında atılmış olduğu içindir ki, dost memlekette zuhura gelen hanedan değişikliğinden iki devlet münasebetleri asla zarar görmedi; hatta zamanla arttı, eksilmedi. Bu hususta bizim iyiniyetimiz kadar Afgan idaresini ellerine alan yüksek kabiliyetlerini ve iyi duygularını sırası düşmüşken sitayişle yâdeylerim.

*İran'la münasebetlerimiz ise millî hareketimizin başlangıcında, kendisi henüz Harbiye Veziri iken, Ebedi Şefimize bir dostluk mesajıle yâverini göndermiş olan sabık İran Şehinşahı **Pehlevi'**nin Başvekâlete gelmesi üzerine çok iyileşmişti. 1931 senesi sonunda Tahran'a yaptığım bir ziyaret esnasında aramızda tek mesele olarak duran hudut ihtilâfı da kardeşçe tasfiye edilince, her şey tamamiyle yoluna girmiş bulunuyordu.*

Irak'la olan münasebetlerimize gelince: Türkiye, İngiltere ve Irak arasında yapılan bir türlü üçlü muahede bu münasebetleri tanzim etmişti."

Aras devam ediyor:

"İşaret ettiğim bu dört devlet arasında bir anlaşma vücuda getirerek sulhümüzü bu bölgede teşkşlâtlandırmak için İran'la Afgan ve İran'la Irak arasındaki hudut ihtilâfını halletmek lâzımdı. Fakat iş bundan ibaret değildi. Bu mıntakada bir bölge anlaşmasına varabilmek için sade iştirak edeceklerin temayülleri kâfi gelemezdi. Bu mıntakaya komşu olan iki büyük devletin yapılacak işten haberi olması icap ediyordu...

Realist Türkiye harici siyaseti, bu hakikatleri görmezlikten gelemezdi. Bunun için bu iki büyük devletle aramızdaki münasebetlerin emniyetli bir dostluk derecesine eriştirilmesi de bu hususta muvaffakiyeti temin edecek esaslı şartlardandı.

Sovtetler Rusyası ile münasebetlerimiz en ileri dostluk derecesini çoktan bulmuştu. İngiltere ile de, sulh muahedesi yapılırken halli geri bırakılmış olan büyük ihtilâfımızı (Musul sorunu) yukarıda işaret ettiğim üçlü muahede easlarında halletmek suretile iyi bir dostluk devresi açmıştık.

İran'ın da Miletler Cemiyeti'ne girmesini fırsat bilerek, İran ve Irak Hariciye Vezirleriyle misak (pakt) meselesini görüştük. Bu misak, dört Orta Şark memlekti

arasında sık sık görüşmeyi ve buluşmayı temin edecek ve ileride civarımızdaki diğer Şark memleketlerini de aramıza almayı mümkün kılacaktı.

*Esasta mutabık kaldı. Böyle bir vesikanın İran ve Irak Hariciye Vezirleri arasında müzakere edilerek hazırlanmasını kararlaştırdık. Irak Hariciye Nazırı bu müzakerelerde müttefiki İngiltere ile daima müşaverelerde bulunuyordu. İran Hariciye Veziri Ekselans **Kâzimi** de müzakere safhalarını bana bildiriyordu. Ben de Sovyetler Hariciye Komiseri dostum Mösyö **Litvinof'**la müşverede bulunduktan sonra mütaleamı İran Hariciye Vezirine ifade ediyordum. Aynı zamands Afgan Hükûmeti'ne de hem İran hem Türkiye Hariciyesi tarafından müzakere safahatı hakkında muntazam surette malûmat veriliyordu.*

*Bu usulde çalışmakla bir hayli müddet sonra proje ihzar edildi (hazırlandı). Ama iş bununla da yine bitmiş olmuyordu. Garbi Asya'nın esaslı olan iki müttefikimiz; hudut ihtilâfının hallini, Türkiye'nın seçeceği bir zatın hakemliğine bıraktılar. Orgeneral **Fahrettin Altay** bu meselede büyük hizmet etti ve alâkalı iki devletin de memnunluluğunu temin edecek bir hüküm verdi. İran ve Irak hudut ihtilâfının hallini ise bu iki dost devletin başşehirlerini ziyaretim esnasında her üç devletin mümessilleri bir arada çalışmak suretiyle başarabildik..."*[42]

Saadabat Paktı'nın İmzalanması

Saadabat Paktı, 9 Temmuz 1937 günü öğleden sonra, Türkiye, İran, Irak ve Afganistan Dışişleri Bakanları tarafından imzalandı. Tahran'da, İran Şahı'nın Şimran semtindeki Saadabad Sarayı'nda imzalandığı için, bu pakta "Saadabad Paktı" veya "Saadabad Misakı" adı verildi. Pakt, imzalandığı günlerde,"Dörtlü Şark Antlaşması", "Doğu Antantı", "Yakın Şark Paktı", "Asya Paktı" gibi adlarla anılmış ise de "Saadabad Paktı" adıyla tarihe geçti.

Saadabad Paktı'yla taraflar, birbirlerinin içişlerine karışmamayı, sınırlarının dokunulmazlığına saygı gösgtermeyi, uluslar arası anlaşmzlıklarda birbirlerine danışmayı, birbirlerine karşı saldırı hareketinde bulunmamayı taahhüt ettiler. Nelerin "saldırı hareketi" (taarruz harekâtı) sayılacağını antlaşmada bir bir saydılar. Paktın yedinci maddesi silâhlı çetelerle ilgiliydi ve şöyle kaleme alınmıştı:

"Bağıtlı Yüksek Taraflardan her biri, kendi sınırları içinde öteki Bağıtlı Tarafların kurumlarını yıkmak, güven ve düzenliğini sarsmak ya da Hükûmet rejimini bozmak amaciyle silahlı çeteler, birlikler ya da örgütlerin kurulmasını ve eyleme geçmelerini emgellemeği yükümlenir."

Bu pakt, Türkiye'nin Afganistan ve İran'la çoktan beri devam eden dostluğunu daha da güçlendirdi ve pekiştirdi. Irak'ın da pakta katılmasıyla, dört ülkenin bir araya gelip elele vermelerini sağladı.

Saadabad Paktı'nın imzalanması dolayısıyla İran Şahı, **Atatürk'**e gönderdiği kutlama mesajında: "*Bundan sonra çözülmez bir bağla birleşmiş*

[42] Tevfik Rüştü Aras, **Görüşlerim,** Semih Lütfi Kitabevi, İstanbul: 1945, s. 130-132.

olan memleketlerimiz, samimî ve verimli işbirliklerini barışın hizmetine koyabileceklerdir." dedi.

Atatürk, Pakt'ın imzası dolayısıyla İran Şahı'na, Irak Kralına ve Afgan Kralı'na gönderdiği kutlama telgraflarında şunları söyledi (sadeleştirildi):

İran Şahı'na: "*Memleketilerimizin, barış idealinde ortak bir eseri olan bu misakın hepimiz için ve dünya barışı için kudsi olmasını dilerim."*

Irak Kralı'na: "*Birbirlerine kardeşlik ve dostluk bağlarıyla bağlı dört devletin dünya barışı yolunda verimli bir işbirliğini sağlayacak olan bu paktı memleketlerimiz için çok hayırlı bir eser telakki ederim."*

Afgan Kralı'na: "*Dört kardeş memleket arasında mevcut en sıkı dostluk bağlarını bir kat daha teyit ederek dünya barışının esaslı desteklerinden birini oluşturan bu önemli erserin, milletlerimizin barışseverliği sayesinde meydana gelmiş olması hepimiz için övünülecek bir olaydır."*[43]

Saadabat Paktı'nın gerçekkleştirilmesi için çok çalışmış ve sonunda Türkiye adına bu Pakt'ı imzalamış olan Dışişleri Bakanı **Tevfik Rüştü Aras,** bu konuda şunları söylüyor:

"Saadabad Sarayı'nda cereyan eden ve şark için yeni bir devrin başlangıcını teşkil eyleyen mes'ut hâdise hakkında mütevaziyane birkaç söz söyleyeceğim... Cihanın bu kısmında biz kardeşliğe inandık. Şimdi biz asırlarca süren geçimsizliği ve bu mıntakaları o kadar uzun zamandan beri harab eden ve kökleşmiş addedilebilecek olan kinlerin yerine karşılıklı muhabbet hislerini ikame ediyoruz. Kollarımızı, bütün dostluğumuzla bütün milletlere açıyoruz. Bunu yalnız onlarla mesut bir şekilde mevcut iyi münasebetleri idame için değil, fakat aynı zamanda her milletin nefine (yararına) olarak mezkür münasebatı daha fazla inkişaf ettirmek için yapıyoruz. Biz öyle milletlere mensubuz ki, tarihleri en şanlı zaferlerle olduğu kadar en bedbaht mağlubiyetlerle de doludur. Bu hususlarda diğer herhangi bir millete gıpta edeceğimiz hiçbir şey yoktur. Bizim milletlerimizin asırlarca mahrum kalmış oldukları bir şey varsa o da, en parlak medeniyetlerin beşiği olan bu kıt'ada sevmek ve sevilmek idi. Şunu beyan etmek isterim: Biz, cihanşümül bir muhabbet siyaseti istiyoruz… Biz, Milletler Cemiyeti azasından bir bitaraflar grubu teşkil ediyoruz… Sulh idealine samimiyetle bağlıyız. Çocuklarımızı sükûn içinde yetiştirmek ve tarlalarımızı da emniyet içinde sürmek istiyoruz... Biz sulh davasının samimi ve sadık hadimleriyiz. Biz beynelmilel sulhu korumak için bizzat kendi vasıtlarımızla çalışıyoruz. Biz memleketimizin selâmet ve menfaatini sulhta buluyoruz… Çocuklara öğretmek lâzımdır ki, bir mezarlıkta eğlenceli bayram olmaz ve harabeler üzerine de bir saadet köşkü kurulamaz..."[44]

---

[43] **Ayın Tarihi,** Ağustos 1937, No. 44, s. 68-70.
[44] **Ibid,** s. 75-76.

Olumlu Yankılar

Sadabat Paktı'nın imzalanması, yurt içinde ve yurt dışında iyi karşılandı. Yerli ve yabancı basında geniş ve olumlu yankılar yarattı. Ankara'da çıkan **Ulus** gazetesinin başyazarı **Falih Rıfkı Atay, P**akt'ın imzalanmasını "1937 yılının en mesut hâdisesi" olduğunu söylüyor, bunun "derin bir inkılâp" anlamıma geldiğini belirtiyor ve: "*Şark paktı, karşılıklı barış ve emniyet taahhüdü nizamını Akdeniz kıyılarından Asya içlerine kadar genişletmektedir*" diyordu.

Akşam gazetesinde **Necmettin Sadak,** Saadabat Paktını "Yakın Şark'ta sulhü kuvvetlendiren yeni bir âmil" olarak görüyor ve şöyle diyordu:

"*Muahede esas itibariyle bir dostluk misakıdır. Dört komşu devlet birbirlerinin dâhilî işlerine asla karışmamayı ve kendi sınırları içinde silahlı çetelere, tarikatçı cemiyet ve teşekküllere müsaade etmemek suretiyle hudutlarda sükün ve emniyetle beraber asayişi de temin etmiş olacaklardır. Şarkın bu kısmında böyle bir emniyetin faydaları küçük görülemez...*

Türkiye, bu suretle, Balkanlardan başlayarak Yakın Şark'ta, adım adım tesisini kendisine gaye bildiği **'sulh mıntakaları'***nı tahakkuk ettirmiş bulunuyor."*[45]

Komşumuz Irak, İran ve Afganistan'ın Atatürk zamanındaki barış ve huzur içindeki durumlarını bugünkü durumlarıyla karşılaştırınca insanın içine derin bir hüzün çöküyor ve Atatürk'ü özlüyoruz.

Atatürk Zamanında Türkiye ile Afganistan, Irak ve İran Arasında Yapılan Anlaşmalar (1921-1938)[46]

1921:	Türkiye-Afganistan (İttifak) Antlaşması,
1926:	Ticaret Anlaşması Yapılıncaya Kadar Türkiye ve İran Ürünlerine En Çok Kayırılan Millet Kaydının Uygulanmasına İlişkin Nota Değişimi,
1926:	Türkiye-İran Dostluk ve Güvenlik (Saldırmazlık) Antlaşması,
1926:	Türkiye-İran Dostluk ve Güvenlik Antlaşması'na Ekli Protokol,
1926:	Türkiye ile İngiltere ve Irak Arasında Sınır ve İyi Komşuluk (Musul) Antlaşması,
1928:	Türkiye-Afganistan Dostluk ve İş Birliği Antlaşması,
1928:	Afgan Ordusu'nun Düzenlenmesi için bir Türk Askerî Heyeti'nin (Afganistan'a) Gönderilmesine İlişkin Türkiye-Afganistan Anlaşması ve Ekleri,

[45] Necmettin Sadak, "Dörtlü Şark Andlaşması", **Akşam,** 6. 7. 1937'den **Ayın Tarihi,** Ağustos 1937, No. 44, s. 77-78.

[46] A. Gümdüz Ökçün-Ahmet R. Ökçün, **Türk Antlaşmaları Rehberi,** Ankara: 1974.

1928: Türkiye-İran Dostluk ve Güvenlik (Saldırmazlık) Antlaşması'na **Ek Protokol**,

1929: Türkiye-İran Sınırının Yeniden Tespiti Hakkında Nota Değişimi,

1929: Türkiye-İran Sınırının Güvenliği Hakkında Anlaşma,

1932: Türkiye ile Irak Arasında Suçluların İadesi Anlaşması,

1932: Türkiye ile Irak Arasında İkamet Anlaşması,

1932: Türkiye ile Irak Arasında Ticaret Anlaşması.

1932: Türkiye ile Irak Arasında Petrole İlişkin Nota Değişimi,

1932: Türkiye ile İran Arasında Suçluların İadesi Hakkında Modüs Vivendi.

1932: Türkiye ile İran Arasında Uzlaşma, Adli Düzenleme ve Hakemlik Anlaşması,

1932: Türkiye ile İran Arasında Güvenlik, Tarafsızlık, Saldırmazlık ve Ekonomik İş birliği Antlaşması,

1932: Türkiye-İran Dostluk Antlaşması,

1937: Türkiye ile İran Arasında Suçluların İadesi Anlaşması,

1937: Türkiye ile İran Arasında Adli Yardımlaşma Anlaşması,

1937: Türkiye ile İran Arasındaki Sınır Hattının Düzeltilmesine İlişkin Anlaşma,

1937: Türkiye ile İran Arasında Sınır Bölgelerinin Güvenliği ve Bölgelerde Çıkan Olayların ve Anlaşmazlıkların Giderilmesine İlişkin Anlaşma,

1937: Türkiye ile İran Arasında Hudutta Kurulacak Türk ve İran Gümrüklerinin Çalışmalarını Düzenleyen Anlaşma,

1937: Türkiye ile İran Arasında İkamet Anlaşması,

1937: Türkiye ile İran Arasında Ticaret ve Deniz Ulaşım Anlaşması ve **Ek Protokol**,

1937: Türkiye ile İran Arasında Hava Ulaşım Anlaşması,

1937: Türkiye ile İran Arasında Trabzon-Tebriz-Tahran Yolu ile ve Aksi Yönde Eşya ve Yolcu Taşınması ve Transitini Kolaylaştırmak ve Fazlalaştırmak için Anlaşma,

1937: Türkiye ile İran Arasında Telgraf ve Telefon Hatlarının Kurulmasına İlişkin Anlaşma.

1937: Türkiye ile İran Arasında Veteriner Anlaşması,

1937: Türkiye ile Afganistan Arasında İmzalanan 1928 Tarihli Dostluk ve İş Birliği Antlaşmasının Uzatılmasına İlişkin Protokol.

1937: Türkiye ile İngiltere ve Irak Arasında 1926'da İmzalanan Sınır ve İyi Komşuluk Antlaşması'nın İkinci Faslı Hükümlerinin Uzatılmasına İlişkin Türkiye ile Irak Arasında Nota Değişimi,

1937: Türkiye, İran, Irak ve Afganistan Arasında Saldırmazlık Antlaşması (Saadabad Paktı),

1938: Türkiye-Irak Veteriner Sözleşmesi.

Türkiye, Afganistan, Irak ve İran Arasında Sakdırmazlık Paktı (Saadabad Paktı)

Saadabad Sarayı, Tahran, 8 Temmuz 1937 (Metin) [47]

Türkiye Cumhurbaşkanı Afganistan Yüce Kralı, Irak Yüce Kralı ve İran Yüce Şahinşahı,

Ellerinde olan tüm olanaklarla, aralarındaki dostluk ve içtenlikle anlaşma ilişkilerinin sürdürülmesine katkıda bulunmak isteğiyle,

Milletler Cemiyeti Yasası çerçevesinde ek güvenceler ortaya koyarak, Yakın Doğu'da barış ve güvenliği sağlamak ve Savaş'tan Vazgeçilmesi Andlaşması'yla uyum içindeki, öbür andlaşmalardan doğan yükümlülüklerinin bilinç içinde olarak;

Bu Andlaşmayı yapmaya karar vermişler ve bu amaçla;

Türkiye Cumhurbaşkanı:

Dışişleri Bakanı Sayın Dr. Tevfik Rüştü Aras'ı;

Afganistan Yüce Kralı:

Dışişleri Bakanı Sayın Faiz Mohammed Han'ı;

Irak Yüce Kralı:

Dışişleri Bakanı Sayın Dr. Naji El-Asıl'ı;

İran Yüce Şehinşahı:

Dışişleri Bakanı Sayın Enayetollah Samiy'i yetkili temsilcileri olarak atamışlardır.

Adı geçen yetkili temsilciler, yöntemine uygun olduğu görülen yetki belgelerini veriştikten sonra, aşağıdaki hükümleri karalaştırmışlardır.

[47] Soysal**, op. cit.** s. 584-587

Madde 1: Bağıtlı (Âkid) Yüksek Taraflar birbirlerinin içişlerine karışmaktan kesinlikle kaçınma siyaseti izlemeği yükümlenirler.

Madde 2: Bağıtlı Yüksek Taraflar, ortak sınırların dokunulmazlığına saygılı olmayı yükümlenirler.

Madde 3: Bağıtlı Yüksek Taraflar ortak çıkarlarını ilgilendiren uluslar arası nitelikteki her türlü uyuşmazlıklarda, birbirleriyle danışmalarda bulunmak konusunda anlaşmışlardır.

Madde 4: Bağıtlı Yüksek Taraflardan her biri, hiçbir durumda, gerek yalnız olarak, gerek bir ya da birkaç Devletle birlikte, içlerinden herhangi birine karşı hiçbir saldırı eylemine başvurmamağı yükümlenir.

Şunlar saldırı eylemi sayılır:

1. Savaş ilânı;

2. Savaş ilân edilmeksizin de olsa, bir Devlet'in Silahlı Kuvvetlerince öteki bir Devlet topraklarının istilâsı;

3. Bir Devlet'in kara, deniz ve hava kuvvetlerince, savaş ilân edilmeksizin de olsa, öteki Devlet'in topraklarına, gemilerine ve uçaklarına saldırı;

4. Saldırıya doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak yardım ya da kolaylık;

Şunlar saldırı eylemi sayılmaz:

1. Meşru savunma hakkını kullanma, başka deyişle, yukarıda tanımlanan biçimde bir saldırı eylemine karşı koyma;

2. Milletler Cemiyeti Yasası'nın 16. Maddesi'nin uygulanmasından doğan bir hareket;

3. Milletler Cemiyeti Genel Kurulu ya da Konseyi'nce alınan bir karar uyarınca ya da Milletler Cemiyeti Yasası'nın 15. Maddesi'nin 7. Fıkrası'nın uygulanması yoluyla yapılan bir hareket; yeter ki, bu sonuncu durumda, söz konusu hareket ilk saldırıya geçen bir devlete karşı yapılmış olsun;

4. Bağıtlı Yüksek Taraflar dışında bir Devlet tarafından saldırıya, istilâya ya da Paris'te 27 Ağustos 1928 günü imzalanmış bulunan Savaş'tan Vazgeçilmesi Andlaşması'na ayrkırı olarak, kendisine savaş açılan bir bir devlete yardım.

Madde 5: Bağıtlı Yüksek Taraflardan biri, bu Andlaşma'nın 4. Maddesi bozulduğu ya da bozulmak üzere olduğu kanısına varırsa, sorunu gecikmeksizin Milletler Cemiyeti Konseyi'ne sunacaktır.

İşbu hüküm, söz konusu Bağıtlı Yüksek Taraf'ın, o koşullarda, gerekli göreceğitüm önlemleri almak hakkını zedelemez.

Madde 6: Eğer Bağıtlı Yüksek Taraflardan biri, bir üçüncü devlete karşı saldırıya geçerse, öteki Bağıtlı Yüksek Taraf, bir ön bildiride bulunmaksızın, işbu Andlaşma'ya, saldırıcıyla ilgili olarak, son verebilecektir.

Madde 7: Bağıtlı Yüksek Taaflardan her biri, kendi sınırları içinde öteki Bağıtlı Tarafların kurumlarını yıkmak, güven ve düzenliğini sarsmak ya da Hükûmet rejimini bozmak amacıyla silahlı çeteler, birlikler ya da örgütlerin kurulmasını ve eyleme geçmelerini emgellemeği yükümlenir.

Madde 8: Bağıtlı Yüksek Taraflar, kendi aralarında çıkabilecek, nitelik ve kaynağı ne olursa olsun, tüm uyuşmazlıkların çözülmesi olanağının ancak barışçı yollardan aranması gerektiğini 27 Ağustos 1928 günlü Savaş'tan Vazgeçilmesi Andlaşması'yla zaten kabul etmiş olduklarından, o hükmü doğrulayarak, bu konuda kendi aralarında ortaya konulmuş ya da konulacak yöntemlere başvuracaklarını açıklarlar.

Madde 9: İşbu Andlaşma'nın hiçbir Maddesi, Milletler Cemiyeti Yasası uyarınca, Bağıtlı Yüksek Taraflardan her birince üstlenilen yükümleri, her ne konuda olursa olsun, kısıtlar nitelikte sayılamaz.

Madde 10: Fransızce ve 4 örnek olarak yazılan ve birer örneği Bağıtlı Yüksek Taraflarca alınmış olduğu doğrulanan işbu Andlaşma 5 yıl için yapılmıştır.

Bu sürenin sonunda Bağıtlı Yüksek Taraflardan birinin ona son verildiği 6 ay önceden bildirilmedikçe, Andlaşma, bütünüyle yeniden 5 yıl için uzatılmış sayılacak ve ondan sonra da Bağıtlı Taraflardan biri ya da bir kaçınca 6 ay öncesinden ona son verilinceye dek, beşer yıllık dönemler için, yürürlükte kalacaktır. Bağıtlı taraflardan birisiyle bozulan Andlaşma öbürleriyle yürürlükte kalır.

İşbu Andlaşma Bağıtlı Yüksek Tarafların her birisince kendi Anayasası uyarınca onaylanacaktır. Andlaşmayı Milletler Cemiyeti'nde Kütüğe yazdıracak olan Genel Sekreter'den, onun Cemiyet'in öteki üyelerine bunu bildirmesi rica edilecektir.

Onay belgeleri Bağıtlı Yüksek Tarafların her birince İran Hükûmeti'ne sunulacaktır.

Onay Belgeleri iki Bağıtlı Tarafça sunulur sunulmaz işbu Andlaşma o iki taraf arasında yürürlüğe girecektir. Üçüncü ve dördüncü Bağıtlı Taraflarca da onay belgeleri sunulduğu zaman Andlaşma bu üçüncü ve dördüncü için de geçerli olacaktır.

Onay belgelerinin her sunuluşunda İran Hükûmeti'nce durum gecikmeksizin, işbu Andlaşma'nın imzalayıcılarına bildirilecektir.

Tahran'da, Sa-Âbad Sarayı'nda, 8 Temmuz 1937 günü imzalanmıştır.

Dr. RÜŞTÜ ARAS FAİZ NAJİ-AL-ASIL SAMİY

MÖ XIII. YÜZYILDA HİTİT KRALI IV. TUDHALİYA'NIN UYGULAMAYA KOYDUĞU TİCARİ AMBARGO

TAŞ, İlknur*
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

ÖZET

MÖ XIII. yüzyılda Hitit İmparatorluğu'nun en önemli siyasi rakibi Asur Devleti'ydi. Asur Kralları I. Salmanassar ve Tukulti Ninurta döneminde Fırat Nehri, Orta Asur Krallığı'nın batı sınırını oluşturmaktaydı. Sonraki tarihlerde kuzey ve batıdaki bir ayaklanma I. Tukulti Ninurta'nın Fırat'ın doğusundaki Kuzey Suriye'nin önemli bir bölümünü ele geçirmesine neden oldu. Batı Suriye'nin kontrolünü hâlâ ellerinde bulunduran Hititler ile karşı karşıya geldi ancak Önemli çarpışmalar yaşanmadı. Hitit Devleti, Asur ile olan düşmanlığından ötürü vasalı olan Amurru'nun, Asur Devleti ile olan ticaret ilişkisini yasaklamıştır. IV. Tudhaliya, Suriye'deki vasalı Amurru Kralı Šaušgamuwa ile yaptığı antlaşmaya koyduğu Amurru ile Asur arasındaki her türlü ticaretin tamamen yasak edilmesi diğer bir ifadeyle Asur'a karşı uygulanan ticari ambargonun esas hedefi Asur'un ekonomisine büyük çaplı bir darbe indirmektir. Böylelikle bu devletin uluslararası arenadaki prestijini yitirmesiyle birlikte, Asur genişleme politikasının önü de bir anlamda kesilmiş olacaktı. Bu madde, bir devletin mallarını diğer bir devlete satmasını yasakladığı önemli bir ambargodur.

Anahtar Kelimeler: IV. Tudhaliya, Sausgamuwa, Amurru, Asur, Ticari Ambargo.

ABSTRACT

The Commercial Embargo of The History Enforced By The Hittite King Tudhaliya IV in XIIIth Century B.C.

The most important political apponent of the Hittite Empire in the XIIIth century B.C. was the Assyrian State. During the Period of Assyrian Kings Salmanassar I and Tukulti-Ninurta I, Euphrates river constituted the western border of central Assyrian Kingdom. In later dates an insurrection in the north and the west resulted with the seizure of an important part of the north Syria in the East of Euphrates by King Tukulti-Ninurta I. Hittites who still had the control of Western Syria, were confronted with the Assyrians but there were no important clashes between them. The Hittite Kingdom prohibited commercial relations of the vassal States Amurru with the Assyrian State due this enmity with the Assyrian State. The

* Dr, Kaynarca sok. 21/11 Abidinpaşa 06620 Ankara TÜRKİYE. **e-posta:** ilktas@gmail.com

total prohibition of all trading between Amurru and Assyrian States under the agreement with Amurru King Sausgamuwa who was the vassal King in Syria, in other words the commercial embargo against Assyria was aimed to hurt Assyrian Economy in an important manner. In this way, expansionist policy of the Assyria would be checked by reducing international prestige of this State in the area. This prohibition was the important embargo of history when a state prevents another state to sell its commodities to another state.

Key Words: Tudhaliya IV, Sausgamuwa, Amurru, Asur, Commercial Embargo

---

MÖ II. binyılın başında belgelerde yer alan Amurru Krallığı'nın sınırları, günümüzdeki kuzey Lübnan'ın Akdeniz kıyılarından Suriye iç kesimindeki Humus Ovası'na dek uzanmaktadır.[1] Hattuša (Boğazköy) ve Ugarit'te (Ras-Şamra) gün ışığına çıkarılan belgeler dikkatle tetkik edildiği zaman, Geç Bronz Çağında Amurru hanedanlığının son büyük kralının Šaušgamuwa olduğu görülmektedir. Amurru vassal Krallığı, Hitit Devleti'nin Suriye'de oluşturduğu politik sistem içinde Hitit Kralı IV. Tudhaliya'ya karşı hemen her zaman sadakatle yaklaşmıştır. Amurru Krallığı, Mısır Krallığı ile olan sınır bölgesi üzerinde yer alması ve Asur ile Doğu Akdeniz kıyı şeridi arasında uzanan ticaret yollarının geçtiği bir coğrafya da yer alması nedeniyle, Hitit Devleti açısından oldukça önemsenen bir krallıktır.

MÖ XIII. yüzyıldaki Hitit dış siyasetini ve Amurru Krallığı'nın bir vassal krallık olarak yerine getirmekle yükümlü olduğu sorumlulukları bize en açık şekliyle gösteren belge, Hitit kralı IV. Tudhaliya ile Amurru kralı Šaušgamuwa arasında yapılan antlaşmadır. Söz konusu belge, IV. Tuthaliya'ya karşı yerine getirilmesi gereken bazı sorumlukların hatırlatıldığı bir memorandum (ikaz etmek amacıyla yazılmış yazı; nota, muhtıra) niteliği taşımaktadır.[2] Šaušgamuwa antlaşması, Amurru-Hitit ilişkilerine önemli ölçüde ışık tutmaktadır. IV. Tudhaliya'nın vassalı Amurru kralı Šaušgamuwa ile yapmış olduğu bu antlaşma satırları arasında, ticari ambargo hükümleri yer almaktadır. Bilindiği gibi ambargo, ticari ya da başka malların, yabancı bir ülkeye gitmesinin engellenmesidir. Günümüz koşullarında, ticari bir ambargonun amacına ulaşabilmesi için, kara taşımacılığının yanı sıra hava ve deniz yollarında da uygulanması gereklidir. Ancak MÖ XIII. yüzyıl, daha hava yoluyla ulaşımın henüz keşfedilmediği bir çağ olması sebebiyle, uygulamanın kara ve deniz yollarıyla sınırlı olduğunun altının çizilmesi gerekmektedir. Sırf bu nedenle, günümüzde kullanılan "ambargo" kelimesinin tam anlamıyla bu çağda uygulanmış olması zaten mümkün değildir. Ancak aşağıda ele alacağımız gibi, Hitit Devleti tarafından uygulamaya konulan bir dizi yasakları, sadece boykot kelimesiyle tanımlamanın, oldukça yetersiz kaldığını düşünüyoruz. Šaušgamuwa

[1] Singer, 1991, 69.
[2] Klengel, 1995, 172.

Antlaşması'nda söz konusu ambargo hükümlerinin yer aldığı pasajın tercümesi şöyledir:

KUB XXIII 1 +[3]

Rs IV

14 Senin tüccarın Asur Ülkesi içine

15 gitmesin. Onun tüccarının

16 senin ülkenden içeriye (girmesine) izin verme!

17 O, senin ülkene içeriye giremesin.

18 Fakat eğer o, senin ülkene gelirse, onu yakala. Onu majesteme gönder.

Bu mesele [tanrı yemini alt]ın[a konsun.]

Antlaşmanın son sütununda yer alan bu pasaj, bir devletin mallarını diğer bir devlete satmasını yasakladığı önemli bir ticari ambargo hükmüdür. [4] Bu antlaşmanın yapıldığı tarihte, Asur Devleti ile Hitit Devleti arasında, zaman zaman sıcak çatışmaların da yaşandığı ciddi bir kriz söz konusuydu. Ancak bundan kısa bir süre önce, I. Tukulti Ninurta'nın henüz tahta geçtiği ilk yıllarda, IV. Tudhaliya ve Asur kralı I. Tukulti-Ninurta arasında, dostça ilişkiler söz konusuydu.[5] IV. Tudhaliya, babası I. Salmanassar'ın ölümünün ardından tahta çıkan I. Tukulti-Ninurta'ya gönderdiği kutlama mesajları içeren mektupla, onu 'Asur kralı' olarak tanıdığını bildirmekteydi.[6] Hitit kralı aynı mektupta, iki ülke arasında yaşanan elçi trafiğine işaret etmektedir. Anlaşıldığına göre, iki krallık arasında sürekli olarak elçiler[7] gidip gelmekte ve bu elçiler iki krallık arasında hediyeler taşımaktaydılar.[8] Ayrıca Asur kralının hükmettiği bir bölgede baş gösteren bir isyan ile ilişkili olarak, Hitit kralı tarafından Asurlular'a yardım teklifinde bulunulmuştur.[9] Ancak bir süre sonra, Asur kralının kralı yazıtlarından, krallığının dış eyaletlerini emniyet altına almak bahanesiyle, Kuzey Suriye ve güneydoğu Anadolu'da bir dizi sefer

[3] A. 93/w (+) KUB XXIII 1 + KUB XXXI 43 (+) KUB XXIII 37 (+) 720/v (+) 670/v B. 1198/u + 1436/u + 69/821 + KUB VIII 82 = A I 22-II 4 (CTH 105) Transkripsiyon ve tercüme için bkz. Kühne-Otten, 1971, 6-20; Beckman, 1999, 103-107.

[4] Harrak, 1987, 258.

[5] KUB XXIII 92, KUB XXIII 103, KUB III 74 (CTH 178), Transkripsiyon ve tercüme için bkz.: Otten, 1959a, 39-46; Cavaignac, 1937, 115-120.

[6] KUB XXIII 103 Vs. 6-8; Transkripsiyon ve tercüme için bkz. Otten, 1959a, 42-43.

[7] Yabancı ülkelerde sürekli oturan elçiler olmadığından, bu dönemde gezgin elçiler diplomatik ilişkilerde, haber getirip götürmede ve müzakerelerde sürekli olarak krallarını temsil etmişlerdir. Sahtekarlık ve her türlü yanlış anlamayı önlemek için diplomatik haberleşmeler hep yazılı olarak yapılmaktaydı. Çünkü elçilerin bazen yalan haber ulaştırdıkları ve söz konusu ülkelerarası ilişkilerde bunalım yarattıkları da oluyordu

[8] KUB XXIII 103 Vs. 19; Transkripsiyon ve tercüme için bkz. Otten, 1959a, 42-43.

[9] Otten, 1959a, 44.

düzenlediğini öğreniyoruz.[10] I. Tukulti-Ninurta bu seferler esnasında, 28.800 Hititli'yi Fırat Nehri'nin diğer tarafına sürdüğünü iddia etmektedir.[11] Burada "28.800 Hititli" ifadesi ile, Hitit idaresi altında yaşayan Suriye kökenli halkın kastedilmiş olduğunu düşünüyoruz. 'Hititli esirler' ifadesi, teknik ya da politik bir bakış açısıyla değil de, genel coğrafi bir bakış açısıyla, Fırat'ın gerisinde kalan tüm toprakların 'Hitit diyarı' olarak görüldüğü gerçeğini bize göstermektedir.[12] Söz konusu seferler esnasında Asur Kralı, Hititler açısından oldukça önemli bir bölgeyi "Ergani-Maden" bölgesini de ele geçirmeyi başarmıştır. Ergani-Maden'deki zengin ve kolaylıkla işlenebilir bakır rezervlerinin kullanım hakkı ile birlikte, Fırat Nehri'nin geçilerek Anadolu'nun merkezine ve doğusuna giden rotaların kontrolünün elde edilmesi, Asurlular'a önemli ekonomik ve stratejik kazançlar sağlamış olmalıdır.

I. Tukulti-Ninurta'nın seferleri, IV. Tudhaliya'yı Asur'a karşı çok ciddi yaptırımlar uygulamaya zorlamış olmalıydı. Tüm bu gelişmeler karşısında, Hitit kralı IV. Tudhaliya, öncelikle vassalı Amurru Krallığı'nın, Asur ile gerçekleştirdiği tüm ticari faaliyetleri yasaklamıştır.[13] Amurru kralı Šaušgamuwa'nın, Hitit kralından habersiz Asur'a elçi yollaması, düşman ülkelerden gelen tüccarların topraklarına girmesi veya bu tüccarların topraklarının üzerinden geçmesine izin vermesi Hitit kralı tarafından kesin surette yasak edilmiştir. IV. Tudhaliya bu hükümle, yalnızca Amurru ile Asur arasındaki ticaretin kısıtlanmasını hedef almamış bilakis, Amurru aracılığı ile ulaşılan doğu Akdeniz ticaretini de hedef almış olmalıydı. Görüldüğü gibi, Asur'un genişlemesi sırasında Amurru Krallığı'nın Hitit ve onun vassal devletleri arasındaki ilişkiyi olumsuz etkileyebileceği gerçeği, daima göz önünde bulundurulmuştur. IV. Tudhaliya'nın Asur Krallığı'na karşı başlattığı bu ekonomik ambargonun, son derece planlı bir çalışma sonucunda ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Bu ambargo hükmüyle birlikte, Asur ile ticari birtakım ilişkileri olan Amurru Ülkesi'nin, bu ülke ile olan tüm ilişkilerini kesmesi gerekiyordu. Amurru Krallığı, Mezopotamya'dan gelerek Akdeniz kıyısına uzanan önemli bir ticaret rotası üzerinde yer almaktaydı. Ugarit'te açığa çıkarılan bazı belgelerde de son derece net bir biçimde ifade edildiği gibi, Ugarit Krallığı'nın da Asur ile ticari ilişkileri vardı. Ayrıca elimizde Asur ile Hitit Devleti arasında çok yoğun bir maden alışverişinin olduğuna dair, veriler de bulunmaktadır.[14]

Yukarıda bahsettiğimiz ambargo hükmünün devamı niteliğinde olan satırlarda ise, Ahhiyawa Gemileri'nden bahsedilmektedir. Antlaşmanın Asur'a karşı

---

10 I. Tukulti-Ninurta'nın Yıllıkları: Yazıt 16 ve 17. Transkripsiyon ve tercüme için bkz, Weidner, 1959; Grayson, 1972, 101-134; Grayson, 1987, 272 ve 275; Bu konu ile ilgili kapsamlı bir tartışma için bkz. Munn-Rankin, 1975, 274-306; Klengel, 1961, 67 vd.; Brickman, 1970, 301 vd.

11 Weidner, 1959, 26 ve 30.

12 Galter, 1988, 230.

13 KUB XXIII 1 Rs. IV 14-18; Kühne-Otten, 1971, 6-20.

14 Harrak, 1987, 259.

uygulanan bu boykot maddesinden hemen sonra, bu kez konuyla bağlantılı olarak Ahhiyawa gemilerine konulan bir yasak ile karşı karşıya kalıyoruz. Az önce de ifade ettiğimiz gibi, bu kez Ahhiyawa Ülkesi[15] ve Ahhiyawalı gemicilerin Asur Ülkesi ile olan deniz ticaretinin tamamen yasaklandığı anlaşılmaktadır. Antlaşmadaki söz konusu kısım ise şöyledir :

KUB XXIII 1 +[16]

Rs IV

23 Ahhiyawa Ülkesi'nin hiçbir gemisi ona (Asur Kralı'na?) gitmesin.

Yukarıdaki bu antlaşma hükmü, kıyı şeridinden Asur topraklarına uzanan kara rotasının Hitit Kralı tarafından bloke edildiği anlamına gelmektedir. Antlaşmadaki bu hükümle, Ahhiyawa ve Asur arasındaki ticaret trafiğinin, IV. Tudhaliya ile savaş durumundayken durdurulduğu ya da Ahhiyawa'dan Amurru'ya gemilerin uğramasının tamamen yasaklandığı anlaşılmaktadır. Yukarıdaki ifade aynı zamanda, Ahhiyawa, Amurru ve Asur arasında ülkelerarası yoğun bir deniz ticaretinin söz konusu olduğunu kanıtlar niteliktedir. [17] Amurru Krallığı, Suriye'nin kıyı kesiminde uzandığı için, antlaşmanın ilgili maddesinde Fırat Nehri üzerinde kullanılan nehir tekneleri yerine, bu tarihte Doğu Akdeniz'de yaygın olarak kullanıldığı tespit edilen açık deniz gemilerinin kastedildiği kabul edilmektedir.[18] MÖ II. binde tipolojik bakımdan kendilerine özgü bir yapıya sahip savaş gemilerinin[19] kullanıldığı henüz ispatlanamamıştır.[20] Šaušgamuwa Antlaşması'nda bahsedilen Ahhiyawa gemileri ile kastedilen belki de ticari amaçlı değil de,[21] askeri amaçla kullanılan teknelerde olabilir.[22] Gerek Šaušgamuwa Antlaşması öncesi ve gerekse

---

15 Bu ülkenin lokalizasyonu ve geçtiği metin yerleri için bkz.: del Monte-Tischler, 1978, 1-2; del Monte, 1992, 1.

16 A. 93/w (+) KUB XXIII 1 + KUB XXXI 43 (+) KUB XXIII 37 (+) 720/v (+) 670/v B. 1198/u + 1436/u + 69/821 + KUB VIII 82 = A I 22-II 4 (CTH 105) Transkripsiyon ve tercüme için bkz. Kühne-Otten, 1971, 6-20; Beckman, 1999, 103-107.

17 Doğu Akdeniz'e kıyısı bulunan tarih öncesi devletlerin bazı merkezlerinde yapılan kazılardan elde edilen veriler ve yazılı kaynaklar, Tunç Çağı'nda bu bölgede yaşanan ticareti açıkça belgelemektedir. Aralarında Uluburun batığının da bulunduğu bir dizi batığın ortaya çıkarılmasıyla gemilerin görünümü ve yükü hakkında gereken izlenimler elde edilmiştir. Klengel, 2006, 369.

18 Steiner, 1989, 402 dn. 52.

19 Steiner, 1989, 402 dn. 53.

20 M. Ö. 14. yüzyılda özel donanma gemileri resmedilmiştir. Bu türde gemi resimlerine Mısır'da Medinet Habu'daki deniz kavimleriyle ilgili sahnelerde de rastlanmaktadır. Höckman, 2006, 318.

21 Steiner, 1989, 402 dn. 54

22 Aslında bu devirde iki ana tip gemi tespit edilmiştir. Bunlardan biri, malları ve yolcuları yelkenli gemiler gibi tamamen rüzgara bağımlı olmaksızın taşımak için tasarlanmıştı; kargoya yer sağlamak ve kargoyu taşımak maksadıyla geniş ve ağır inşa edilmişlerdi. Bu tip gemiler "ticaret kadırgaları" olarak tanımlamak mümkündür. Bu gemilerin pek acelesi olmadığı için çoğunlukla yelkenlerle ilerliyor ve sadece rüzgar ters yönde estiğinde, hiç olmadığında ya da çok zayıf olduğunda küreğe başvuruluyordu. İkinci tip kadırgalar ise, acil mesajları ve önemli kişileri olabildiğince çabuk bir şekilde nakletmek için yapılmışlardı. Bu yüzden de genellikle hızlı hareket ediyorlardı; yani

sonrasında, Amurru ile ilişkili olarak kaleme alınan belgelerde gemi sözcüğünün çok sık tekrarlandığı ve her defasında farklı kapsamlarda ele alındığı dikkati çekmektedir.[23] Ahhiyawa'dan yola çıkan bir gemi, doğal olarak Amurru üzerinden Asur'a gidemezdi. Kabul edebileceğimiz tek mantıklı açıklama, Ahhiyawa'dan yüklenen malların Amurru üzerinden karayoluyla Asur'a ulaştırıldığıdır.[24] Bu kuralın formüle edilişi oldukça dikkat çekicidir. Her şeyden önce böyle bir kural tamamen gereksizdir. Çünkü Šaušgamuwa Antlaşması içerisinde, Asur'a karşı çok daha önceden düzenlenmiş, yukarıda sözünü ettiğimiz gibi bir ticari boykot zaten söz konusudur.

Yukarıdaki pasaj, önemli ve aynı zamanda bugün hala üzerinde tartışmalar olan bir konuya değinmektedir. Bilindiği üzere Ahhiyawa'nın uluslararası politik arenadaki yeri ve uzak ticaretteki rolü hâlen problemlidir.[25] Çok eskiden, Ahhiyawa her seferinde Batı Anadolu sahasında Ege kıyılarına lokalize edilmiş ve bu bağlamda da Doğu Akdeniz'deki olaylarla pek ilişkilendirilememiştir. Ancak son yıllarda Ahhiyawalı halkın, Doğu Akdeniz'deki varlığı artık yadsınamayacak biçimde kabul edilmektedir. Ahhiyawa ülkesi, Doğu Akdeniz'e dek uzanan ticari ilişkiler içinde bulunmuş ve deniz ticaretinde önemli bir güç oluşturmuştur. [26] Miken-Yunan saray kültürleri'nin bulunduğu bölgenin, bu döneme dek kendi sorunlarıyla uğraşan diğer üç büyükler yani Hitit, Asur ve Mısır'ın artık daha sık ilgisini çektiği ve Doğu Akdeniz güçler dengesinde küçümsenemeyecek dördüncü hükümdarlık hâlini aldığı, III. Tutmosis'in yönetiminde tutulan yıllıklardan anlaşılmaktadır.[27] Mısır Firavunu III. Tutmosis yıllıklarında, Danaya Kralı'nın yolladığı değerli armağanları sıralamaktadır. Aynı Firavun'un ölüler tapınağında yer alan, Mısır'ın dört bir yanındaki komşu ülke adlarının sayıldığı temel kaplama yazıtlarında, kuzeyde Kafta (Girit) ve Tanaya/Danaya Mısır'la eş düzeyde krallıklar olarak anılır. Burada Tanaya/Danaya ile Yunan yarımadası Peloponnessos'un kastedildiği açıktır.[28] Tam da aynı dönemde, Miken saray merkezleri yönetiminin mevcut üç büyükler sistemine dördüncü üye olarak katılması, Mikenler'in MÖ XV. yüzyılın ortalarında başarılı yayılımcı bir politika izlemiş olmasıyla ilişkilendirilebilir. MÖ XV. yüzyılın ortalarında Mikenler Girit'i

hafif ve inceydiler. Rüzgar uygun olduğu zaman yelken kaldırıyorlardı; yetersiz kaldığı anda ise tekrar küreklere dönülmekteydi. Bu pasajda bahsedilen "Ahhiyawa gemileri" birinci tip "ticaret kadırgaları" olarak tanımladığımız sınıfa giriyor olmalıdır. Arkeolojik olarak bu gemi tiplerini andıran bir batık Argos Körfezi'nde İria Burnu'nda bulunmuştur. M. Ö. XIII. yüzyılın geç evrelerine tarihlenen yaklaşık 9 metre uzunluğundaki geminin bir yük gemisi olduğu düşünülmektedir. Geminin Kıbrıs, Girit ve Miken'den gelen keramik kapları taşıdığı anlaşılmıştır. Geminin gövd. esinin yalnızca bazı ahşap kaplama levhaları günümüze kadar korunabilmiştir. Cassan, 2002, 46; Höckman, 2006, 315.

23 Steiner, 1989, 402 vd.

24 Klengel, 1969, 223 vd.

25 Marazzi, 1992, 365-377; Niemeier, 2002, 294-297.

26 Latacz-Starke, 2006, 193.

27 Latacz-Starke, 2006, 193.

28 Latacz-Starke, 2006, 193 vd.

ele geçirmiş, Batı Anadolu kıyılarına el atarak bir geçit başı görevini üstlenen Milet'i yani Millawanda'yı kurmuşlardır.[29] Ahhiyawalılar, Suriye kıyılarında Asurlu tüccarların Anadolu'da kurduğu kolonizasyonun bir benzerini kurmuş olmalıydılar.[30] Son yıllarda yapılan araştırmalar ve 1982 yılında bir sünger dalgıcı tarafından yeri tespit edilerek bilim dünyasına kazandırılan Uluburun batığı, bu dönemde Doğu Akdeniz'deki ticari faaliyetler hakkında oldukça detaylı bilgiler vermekle kalmamış; bu dönem siyasetine dair ipuçları da vermiştir. Antlaşma metninin geri kalan kısmında yukarıda bahsettiğimiz Ahhiyawa gemileri ile ilgili yönergeden, Ahhiyawalı gemilerden ya da Ahhiyawa kralından bir daha hiçbir şekilde bahsedilmemektedir.

Šaušgamuwa Antlaşması'ndaki söz konusu boykot hükümlerinin ekonomik anlamda en önemli sonucu, Asur Devleti'nin ticari ilişkilerinin boyutunun ve yönünün tamamen değişmiş olmasıdır. Bize bu konuda, Yunanistan'da Tebai'de keşfedilmiş olan lapislazuli taşından yapılmış Kassit silindir mühürleri de oldukça ilginç bilgiler vermektedir.[31] Asur kralı I. Tukulti-Ninurta'nın söz konusu mühürleri, kimliği konusunda elimizde herhangi bir bilgi bulunmayan bir Miken kralına göndermiş olduğu anlaşılmıştır.[32] Asur Kralı I. Tukulti Ninurta'nın, daha sonraları Marduk tapınağında saklandığı anlaşılan lapislazuliden yapılmış bir hediye göndermek suretiyle Tebai gibi uzak bir krallık ile ilişki kurmak istemesinin altında ne gibi bir neden yatmaktadır? Muhtemelen Asur kralının bir Miken kralına hediye göndermesinin asıl sebebi, bu şekilde Hititler ile düşman olan başka bir halkın desteğini almayı hedeflemiş ve bu krallıkla müttefiklik arayışına girmiş olmasıdır. Asur kralı I. Tukulti Ninurta, kendisini boykot eden Hitit kralını bu şekilde cezalandırmak istemiştir. Miken ve Asur sarayları arasındaki bu ilişkinin, kuşkusuz ekonomik bir boyutu da olmalıydı. IV. Tudhaliya, vassalı Amurru'nun Asur ile bütün ticari ilişkilerini yasaklamasından sonra, Asur Devleti muhtemelen ekonomik açıdan zor günler geçirmişti. Çünkü daha öncesinde, Asur ile Suriye arasındaki ticari ilişkilerin son derece canlı olduğu anlaşılmaktadır. I. Tukulti-Ninurta'nın babası I. Salmanassar döneminde, başkâtip olarak görev yapan ve sonraki dönemlerde üst düzey bir komutan olarak karşımıza çıkan Babu-ahu-iddina isimli görevli tarafından kaleme alınmış yazışmalarda da, bu durumu doğrular nitelikte bilgilere yer verilmiş olduğu görülmektedir.[33] I. Tukulti Ninurta'nın, özellikle lapislazuliden yapılmış mühürleri hediye seçmiş

---

29 Latacz-Starke, 2006, 193 vd.

30 Steiner, 1989, 410 vd.

31 Porada, 1981, 70.

32 Porada, 1981, 70.

33 Babu-ahu-iddina arşivinde açığa çıkarılan bir belgede Kinahi'ye yapılan seyahatler karşılığında Siqi-ilāni isimli bir kimseye giysi deposundan üç adet kaftan verildiği ile ilişkili bir not düşülmüş olduğu tespit edilmiştir. 'Tören kostümleri' olarak nitelendirilen bu ihtişamlı kıyafetlerin, Suriyeli yerel kralların Asurla ticaret yapmasını teşvik etmek maksadıyla hediye olarak verildiği anlaşılmaktadır. Söz konusu belgenin Asur kralı I. Tukulti-Ninurta'nın hükümdarlığını başlangıç safhasında yazılmış olduğu kabul edilmektedir. Porada, 1981, 70, Weidner, 1959, 33-39.

olmasını, kralın Tebai sarayının istekleri konusunda bilgi sahip olduğu şeklinde yorumlamak da mümkündür. I. Tukulti Ninurta'nın, bu tür bir bilgiyi daha önceki bir tarihte Mikenliler ile Mezopotamya arasında ticaret yapan tüccarlar vasıtasıyla yürütülen ticari ilişkiler sayesinde öğrenmiş olma ihtimalini, göz ardı etmemek gerekir. Ayrıca bu mühürlerin hiçbir şekilde aşınmamış olması, bunların çok kısa bir süreliğine kullanılmış olma ihtimalini akla getirmektedir. Eldeki mevcut veriler, bu eserlerin sarayın tahrip edilmesinden önceki bir tarihte -seramik buluntular bu sarayın yaklaşık olarak MÖ 1220 tarihinden sonra tahrip edilmiş olabileceğini göstermektedir- saray hazinesinde saklandığını göstermektedir. Sarayın bulunduğu alanda açığa çıkarılan seramik örnekleri, mühür tipleri ve o dönemdeki tarihsel gelişmeler, burada lokal nitelikli bir afetten ziyade Yunan Anakarası ile Yakın Doğu'da, kültürel ve ekonomik alanda önemli gelişmelerin kaydedildiği bir dönemin sonunu haber veren, daha büyük ölçekli bir yıkımın gerçekleşmiş olduğunu göstermektedir.[34]

IV. Tudhaliya'nın Asur Krallığı'na karşı uyguladığı ticari ambargonun, son derece planlı bir çalışma sonucunda ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Asur Devleti'nin yayılımcı politikasını engellemek için uygulanan ekonomik yaptırımlardan hemen sonra, IV. Tudhaliya'nın askerî bir sefere giriştiğini görüyoruz. Asur'a karşı yapılacak bu askeri seferin hemen öncesinde, Amurru Krallığı'ndan olası bir Asur saldırısı karşısında yardım sözü alınmıştır.[35] Ayrıca Ugarit vassal Krallığı'na tanınan muafiyet ise ortadan kaldırılmıştır.[36] IV. Tudhaliya politik bir propaganda aracı olarak gördüğü ve Asur unvanlarını anımsatan bir unvan olan *šar kiššati* "Cihanın kralı" unvanını kullanmaya başlamıştır.[37] Ayrıca Hitit Kralı, Asur Kralı ile girişeceği mücadelede kendisine yardım etmeleri karşılığında, bir belgede ismi geçen üç tanrıya hediyeler sunacağı ve bir stel dikeceğine dair söz vermektedir.[38] Bütün bu işaretler, yaklaşan savaşın habercisi olmalıdır. Nitekim sorunu öncelikle diplomatik yollarla çözmeye çalışan IV. Tudhaliya, bundan bir sonuç alamayınca, Asur kuvvetleri ile Asur Krallığı'nın en son ulaştığı nokta olan Nihriya'da çarpışır. Nihriya Savaşı hakkındaki bütün bu bilgileri, Asur kralının Ugarit kralına göndermiş olduğu rapor niteliğindeki bir mektuptan öğreniyoruz.[39] Mektupta Asur kralı, Nihriya yakınlarında Hitit birliklerine karşı bir zafer kazandığından bahsetmektedir. Asur kralı, Ugarit kralına Hititler'e karşı kazandıkları zaferin kayıtlarını göndermiş; ayrıca yapılan çatışmanın hem askeri gerekçesi hem de yasal dayanağı ve ahlaki anlamına da aynı belge içinde yer vermiştir. Asur Kralı I. Tukulti-Ninurta, Hitit Devleti'nin Suriye'de kurduğu siyasi hâkimiyetten bir hayli

---

34 Porada, 1981, 70.

35 KUB XXIII 1 Rs. IV 19-23; Kühne-Otten, 1971, 16.

36 RS 17. 59, Nougayrol, 1956, 150-160.

37 Otten, 1959b, 68; Harrak, 1987, 260

38 Otten, 1962, 75; Singer, 1985, 109 dn. 57; Klengel, 1991, 237 dn. 88; Klengel, 1999, 294; Harrak, 1987, 259

39 RS 34. 165 Transkripsiyon, tercüme ve yorumlar için bkz. Lackenbacher, 1982, 141-151

rahatsızdır. Hititler'in Suriye'ye hâkim olarak bu bölgeyi tamamen ele geçirmesi, Asur'un çıkarlarına tamamen ters düşmekteydi. En büyük hayali, batıdaki ticaret yollarına hâkim olmak olan I. Tukulti-Ninurta'nın; bu yolda karşısına çıkan en önemli engel, Suriye'deki Kargamış, Ugarit ve Amurru Krallıkları üzerinde sağlam bir iktidar kuran Hitit Devleti'ydi. Ancak tüm bu gelişmelerden hemen sonra, I. Tukulti-Ninurta'nın saldırılarını Babil üzerine yönlendirdiği ve Hitit Devleti ile olan ilişkilerini normal seyrine döndürmek için, belirgin bir çaba sarfettiği dikkati çekmektedir. Söz konusu durumun, Hitit İmparatorluğu'nun son bulduğu tarihe kadar bu şekilde devam ettiği anlaşılmaktadır. [40] Asurlular'ın stratejik hedefi olan Akdeniz kıyılarını ele geçirme ve denetim altına alma isteğine bir türlü ulaşılamamıştır. Asur Krallığı'nın hızla gerçekleşen yükselişi, I. Tukulti Ninurta'nın MÖ 1200'lerde öldürülmesiyle geçici olarak son bulmuştur. I. Tukulti Ninurta'nın öldürülmesi ve ardından Asur'da yeni göçebe halkların Doğu Anadolu'ya ve Kuzey Suriye'ye girmelerine olanak taşıyacak bir kargaşa yaşanması üzerinç Asur'un bölgedeki güçlü pozisyonu aniden sona ermiş ve bölge daha sonra Aramilerce işgal edilmiştir.

[40] Hitit ve Asurlular arasındaki ilişkilerde yaşanan bu son durumun, Tel Huwēra (Harbe) ve Tell Šeih Hamad'da (Dur-Katlimmu'da) gün ışığına çıkarılan Orta Asur Çağı'na ait tabletler sayesinde de doğrulandığı görülmektedir. Bu tabletlerden ilkinde Hititli diplomat Teli-Šarruma'nın maiyetindeki büyük bir grupla birlikte Asur kralına mesaj ve hediyeler götürdüğünden bahsedilmektedir. Tell Šeih Hamad'da bulunan belgede ise, Kargamış kralı ile Vali Tagi-Šarruma'nın tüccarlarının yağ ve bakırdan yapılmış kap parçalarını satmak maksadıyla Asurlular'ın kontrolü altında topraklarda gezindikleri ifade edilmektedir. Söz konusu belgeler I. Tukulti-Ninurta'nın hükümdarlığının ikinci yarısına tarihlenmektedir. Singer, 1999, 690 dn. 291

HARİTALAR

Harita 1: MÖ II. binyılda Suriye. Reallexikon der Assyriologie 1980-1983.

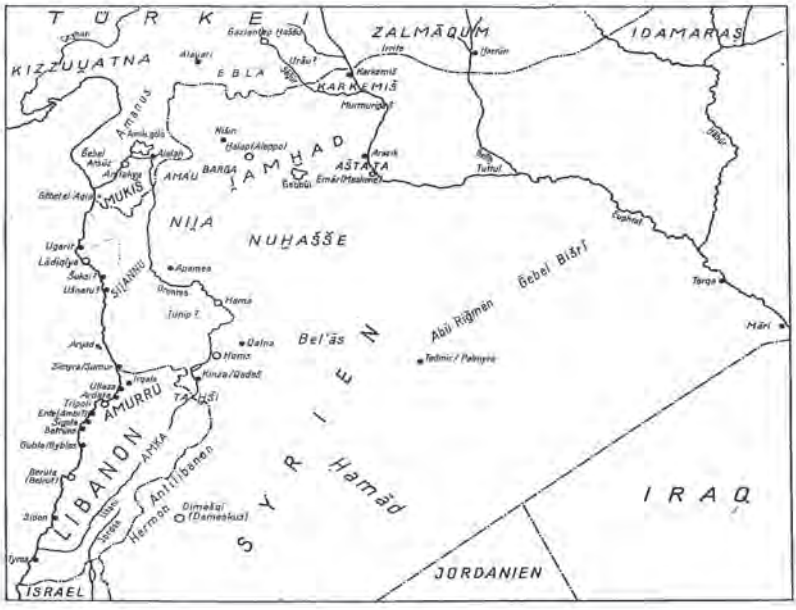

Harita 2: Amurru Ülkesi. Izre'el-Singer, 1990, 121.

KAYNAKÇA

Beckman, G., (1999), **Hittite Diplomatic Texts**, Second Edition, Atlanta.

Brickman, J. A., (1970), "Notes on Mesopotamien History in the Thirteenth Century B. C.", **Bibliotheca Orientalis** 27, No. 5/6, 301-314.

Cavaignac, E., (1937), "KUB XXIII 103. Tudhaliyas et Tukulti-Ninurta (1260)", **Revue Hittite et Asianique** IV, 115-120.

Cassan, L., (2002), **Antik Çağda Denizcilik ve Gemiler**, İstanbul.

Del Monte, G. F..-Tischler, J., (1978), **Répertoire Géographique des Textes Cunéiförmes VI. Die Orts und Gewässernamen der hethitischen Texte,** Wiesbaden.

Del Monte, G. F., (1992), **Répertoire Géographique des Textes Cunéiförmes VI/2. Die Orts und Gewässernamen der hethitischen Texte. Supplement,** Wiesbaden.

Galter, H. D., (1988), "28. 800 Hethiter**", Journal of Cuneiform Studies** 40/2, 215-235.

Grayson, A. K., (1972), **Assyrian Royal Inscriptions. Völüme I. From the Beginning to Ashur-resha-ishi I,** Wiesbaden.

-----, (1987), **Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC (To 1115 BC)**, Toronto.

Harrak, A., (1987), **Assyria and Hanigalbat. A Historical Reconstruction of Bilateral Relations from the Middle of the Fourteenth to the End of the Twelfth Centuries B. C,** Texte und Studien zur Orientalistik, Band 4, Hildesheim-Zürich-New York.

Höckman, O., (2006), "MÖ 2. Binde Doğu Akdeniz'de Gemi Yolculuğu", **Uluburun Gemisi: 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti**, Ü. Yalçın ve diğerleri (ed.), Bochum, 311-326.

Izre'el, S.-Singer, I., (1990), **The General's Letter from Ugarit. A Linguistic and Historical Reevaluation of RS 20. 33 (Ugaritica V, No. 20)**, Tel Aviv.

Klengel, H., (1961), "Tukulti-Ninurta I, König von Assyrien", **Das Altertum** 7, 67-77.

-----, (1969), **Geschichte Syriens im 2. Jahrtausend v. u. Z. II**, Berlin.

-----, (1991), "Tuthalija IV von Hatti: Prolegomena zu einer Biographie", **Altorientalische Forschungen 18**, 224-238.

-----, (1995), "Historischer Kommentar zum Šaušgamuwa-Vertrag", **Studio historiae ardens. Ancient Near Eastern Studies Presented to Philo H. J.**

Howink ten Cate on the Occasion of his 65th Birthday. T. P. J. van den Hout, J. de Roos (ed.), İstanbul-Leiden,159-172.

-----, (1999), **Geschichte des Hethitischen Reiches**, Leiden-Boston-Köln.

-----, (2006), "Basra Körfezi'nden Akdeniz'e: Eski Yakın Doğu'da Ticaret", **Uluburun Gemisi : 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti**, Ü. Yalçın ve diğerleri (ed.), Bochum, 369-374.

Kühne, C.-Otten, H., (1971), **Der Šaušgamuwa-Vertrag (Eine Untersuchung zu Sprache und Graphik), Studien zu den Boğazköy-Texten Heft 16,** Wiesbaden.

Lackenbacher, S., (1982), "Nouveaux Documents D'Ugarit–Une Lettre Royale", **Revue d'Assyriologie et d'Archéologie Orientale** 76, 141-156.

Latacz, J.-Starke, F., (2006), "MÖ İkinci binin İkinci yarısında Doğu Akdeniz Bölgesi'nin Politik Coğrafyası", **Uluburun Gemisi : 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti,** Ü. Yalçın ve diğerleri (ed.), Bochum, 189-194.

Munn-Rankın, J. M.,, (1975), "Assyrian Military Power 1300-1200 B. C.", **The Cambridge Ancient History** II, Part II, Chapter XXV, Cambridge, 274-306.

Niemeıer, W. D., (2002), "Hattusa und Ahhiyawa im Konflikt um Millawanda/ Milet", **Die Hethiter und ihr Reich das Volk der 1000 Götter**, K. Theiss (ed.), Bonn-Stuttgart, 294-297.

Nougayrol, J., (1956), **Le Palais Royal D'Ugarit IV. Textes accadiens des archives sud. Mission de Ras Shamra IX**, Paris.

Otten, H., (1959a), "Ein Brief aus Hattuša an Babu-ahu-iddina", **Archiv für Orientforschung. Internationale Zeitschrift für die Wissenschaft vom Vorderen Orient 19**, Graz, 39-46.

-----, (1959b), "Korrespondenz mit Tukulti-Ninurta I. aus Boğazköy", E. Weidner (ed.), **Die Inschriften Tukulti-Ninurtas I. und seiner Nachfolger. Archiv für Orientforschung. Internationale Zeitschrift für die Wissenschaft vom Vorderen Orient Beiheft 12**, Graz, 64-68.

-----, (1962), "Die Textfunde der Campagnen 1958 und 1959", **Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft** *93,* 75-77.

Porada, E., (1981), "The Cylinder Seals Found at Thebes in Boeotia", **Archiv für Orientforschung. Internationale Zeitschrift für die Wissenschaft vom Vorderen Orient 28***,* 1-70.

Singer, I., (1985), "The Battle of Nihriya and the End of the Hittite Empire" , **Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatisch Archäologie Band** 75, 100-123.

-----, (1991), “The ‘Land of Amurru’ and the ‘Lands of Amurru’ in the Šaušgamuwa Treaty” , **Iraq** LIII, 69-74.

-----, (1999), “A Political History of Ugarit”, **Handbook of Ugaritic Studies**. W. G. E. Watson ve N. Wyatt (ed.), Handbuch der Orientalistik, Abt. 1, Der Nahe und Mittlere Osten. Band 39, Leiden, Boston, Köln.

Steiner G, (1989), “Schiffe von Ahhijawa oder “Kriegsschiffe” von Amurru im Šauškamuwa-Vertrag?”, **Ugarit-Forschungen. Internationales Jahrbuch für die Altertumskunde Syrien-Palästines** 21, Münster, 393-411.

Weidner, E., (1959), **Die Inschriften Tukulti-Ninurtas I. und seiner Nachfolger. Archiv für Orientforschung. Internationale Zeitschrift für die Wissenschaft vom Vorderen Orient Beiheft 12**, Graz.

HİTİT KRALI IV. TUDHALİYA'NIN SURİYE POLİTİKASI

TAŞ, İlknur
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

ÖZET

Hitit Kralı IV. Tudhaliya Dönemi'nde Asur Devleti'nin potansiyel bir düşman olduğu ve Hititlerin bu düşmana karşı ivedilikle önlemler almasının zorunlu bir hal aldığının anlaşılması bu devir politikalarının temel dayanağı olmuştur. Özellikle Asur Kralı I. Tukulti Ninurta'nın Suriye seferleri IV. Tudhaliya'nın Suriye Krallıkları ile olan ilişkilerini arttırmasına neden olmuştur. Suriye sınırları içinde Hitit Kralı'na bağlı Kargamış, Ugarit ve Amurru gibi vasal krallıklar bulunmaktaydı. Bu vasal krallıkların görevleri ise antlaşmalarla belirlenmişti: Savaş zamanlarında yardım göndermek, yılda bir defa vergi ödemek, kaçak ve suçluları teslim etmek ve devletlerinin dış politikası ile ilişkili gelişmeler söz konusu olduğunda Hitit Kralı'ndan izin almak veya dış politika ile ilişkili haklarını Hitit Kralı'na devretmek. MÖ XIII. yüzyılda IV. Tudhaliya'nın bölgede bulunan vassal krallıklar aracılığıyla Suriye'de oluşturduğu söz konusu siyasi sistem, Hitit Devleti'nin bu bölgeye büyük ölçüde hâkim olmasını sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Hitit Devleti, IV. Tudhaliya, Suriye, Asur, Amurru, Kargamış, Ugarit.

ABSTRACT

Syrian Policy of Hittite King Tudhaliya IV

The Period of Hittite King Tudhaliya IV was the era of policies based on the realization that the Syrian State was the potential enemy of Hittites and that urgent measures would be necessary against this enemy. Particularly, Assyrian Kings Tukulti-Ninurta I, Assyrian campaigns to Syria led to the increase of relationship between Tudhaliya IV and Syrian Kingdoms. Inside the Syrian borders, there were such vassal kingdoms as Kargamis, Ugarit, Amurru which where attached to Hittite King. The functions of these Kingdoms were determined under Agreements as following: to provide help in times of war, pay a tax once year, deliver fugitives and criminals and to get permission from the Hittite King in case of devolopments related to their foreign policy, in other words to turn over their foreign policy rights to the Hittite King. The political system established by King Tudhaliya in XIIIth century B.C. in Syria by means of vassal Kingdoms enabled Hittite State of become the dominant power in the Region.

Key Words: Hittite State, Tudhaliya IV, Syria, Asur, Amurru, Kargamış, Ugarit.

Hitit Kralı IV. Tudhaliya Dönemi'nde[1] Asur Devleti'nin potansiyel bir düşman olduğu ve Hititler'in bu düşmana karşı ivedilikle önlemler almasının zorunlu bir hal aldığının anlaşılması, bu devir politikalarının temel dayanağı olmuştur. Özellikle Asur Kralı I. Tukulti Ninurta'nın Suriye seferleri, IV. Tudhaliya'nın Suriye'de bulunan ve kendisine bağlı olan vassal krallıklar ile olan ilişkilerini arttırmasına neden olmuştur. Asur Kralı I. Tukulti-Ninurta'nın yıllıklarının ilk satırlarında[2], hükümdarlığının ilk zamanlarında krallığının dış eyaletlerini emniyet altına almak için zorlu bir mücadeleye giriştiğinden bahseder. Söz konusu yıllıklarda ayrıca Hitit topraklarında yaşayan 28. 800 Hititli'nin Fırat Nehri'nin diğer tarafına sürülmesi ile ilgili bir bilgi de verilmektedir. [3] Buradaki 'Hititli esirler' ifadesi, teknik ya da politik bir bakış açısıyla değil de, genel coğrafi bir bakış açısıyla Fırat'ın gerisinde kalan tüm toprakların 'Hitit diyarı' olarak görüldüğü gerçeğini bize göstermektedir. [4] Nitekim gerçekten de sürülen söz konusu Hititli esirlerin, Suriye kökenli olduğuna dair bazı işaretler bulunmaktadır. İlk olarak 'Māt Hatti', MÖ 1200'lü yıllara kadar Hitit Devleti'nin Anadolu'da sahip olduğu toprakları tanımlamak için kullanılmış bir kavramdır. Söz konusu kavramın, Hitit Devleti'nin yönetimi altına girdikten sonra Kuzey Suriye bölgesini tanımlamak için de kullanıldığı ve coğrafi nitelikli bir terime dönüştüğü anlaşılmaktadır. İkinci olarak, Hitit askeri kuvvetleri ile vassallerinin Suriye toprakları üzerinde sergiledikleri askeri eylemler ile Asurlular'dan kaynaklanan benzer tipte girişimlerin, büyük bir göç hareketini tetiklemiş olması gerekmektedir. Üçüncü işaret ise, Babil seferi öncesinde Asur kralı I. Tukulti Ninurta'nın Hanigalbat ve Orta Fırat bölgesinde büyük çaplı bir askerî aktivitede bulunduğu bugüne kadar tespit edilememiştir. [5] Söz konusu tarihte bu bölgedeki yönetimin zannedilenin aksine, kusursuz bir nitelikte olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle, burada sözü edilen sınır bölgesine yapılan, daha düşük katılımlı bir çatışmaydı diyebiliriz.

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, Suriye sınırları içinde Hitit Kralı'na bağlı vassal krallıklar bulunmaktaydı. Bu vassal krallıkların görevleri ise, antlaşmalarla belirlenmişti: Savaş zamanlarında yardım göndermek, yılda bir defa vergi ödemek, kaçak ve suçluları teslim etmek ve devletlerinin dış politikası ile ilişkili gelişmeler söz konusu olduğunda Hitit kralından izin almak veya dış politika ile ilişkili haklarını Hitit kralına devretmek. Suriye Krallıkları'na karşı yürütülecek politikaların belirlenmesinde, IV. Tudhaliya'nın aslında çoğu zaten kralı

[1] Asur kralı I. Tukulti Ninurta ile çağdaş olan IV. Tudhaliya'nın tam olarak hangi tarihler arasında hüküm sürdüğü tartışmalıdır. Son yıllarda bu konu üzerinde çalışan bilim adamlarından D. Beyer ve M. Liverani, IV. Tudhaliya'nın hükümranlık yıllarını M. Ö. 1260-1220 yılları arasına tarihlerlerken; F. Starke MÖ 1240-1215 yılları arasına tarihlemektedir. Beyer, 2001, 12; Liverani, 1990, 301; Starke, 2002, 312.

[2] Weidner, 1959, 26 ve 30.

[3] Yazıt 16 st. 28-30; Yazıt 17 st. 23-25 bkz. Weidner, 1959, 26 ve 30

[4] Galter,1988, 230.

[5] Galter,1988, 230.

evlilikler yoluyla Hitit Kraliyet ailesine kan bağıyla bağlı kralların da görüşlerine başvurulmuştur.

Suriye'de kurulan sistemde büyük Hitit Kralı'nın baş temsilcisi Kargamış Krallığı'ydı. Kargamış Krallığı, Fırat Nehri ile Akdeniz arasında kalan Kuzey Suriye bölgesinde hâkimiyet kurmuştur. Krallığın merkezi, Orta Fırat'ın batı kıyısında yer alan bir Kuzey Suriye şehri olan Kargamış (Cerablus) Kenti'dir. Kargamış ile Hitit Devleti arasında yapılan yazışmalarda, Kargamış Kralı Ini-Tešub'a "Büyük Kral" şeklinde hitap edilmesi, IV. Tudhaliya'nın Suriye politikasının bir gereği olarak algılanmalıdır. Nitekim gerçekten de Suriye topraklarının idaresinin, bu toprakların savunması da dâhil olmak üzere, özellikle Kargamış Kralı tarafından üstlenildiği anlaşılmaktadır. MÖ XIII. yüzyıla ait Mısır yazıtlarında Kuzey Suriye "Kargamış Ülkesi" olarak anılmaktadır. [6] Bu önemli bilgi de, Kargamış Krallığı'nın Hitit Devleti'nin Suriye'de idare ettiği kısmı üzerindeki hâkimiyetini kanıtlamaktadır. Kargamış kralı Ini-Tešub'un Hititler'in Suriye'deki temsilcisi sıfatıyla gerçekleştirdiği eylemleri en iyi Ugarit kralları II. Ammištamru ve Ibiranu dönemlerine tarihlenen Ugarit belgelerinden öğrenmek mümkündür. [7] Kargamış kralı Ini-Tešub, Ugarit'te bulunmuş birçok hukuki, idari ve politik belgeyi, Hitit kralı IV. Tudhaliya ile birlikte mühürlemiştir.[8] Kargamış kralı Ini-Tešub, bu devirde gerçekleştirilen davaların büyük bir bölümünde yer almıştır.[9] Kargamış Krallığı'nın bu dönemde Hititler'in Suriye'de oluşturduğu sistemin koruyucusu ve düzenleyicisi bir görevd.e olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Ini-Tešub'un Kargamış Krallığı yaptığı dönem aslında, Hitit İmparatorluğu'nun yoğun baskı altında bulunduğu bir devri yansıtmaktadır. Aynı tarihte Hitit kralının, ülkenin batısındaki gelişmeler karşısında askeri tedbir almakla meşgul olduğu anlaşılmaktadır. Bu yüzden, Suriye Krallıkları arasındaki sorunları çözümlemek ve onların her türlü hukuki davasıyla bizzat ilgilenmek, Kargamış kralı Ini-Tešub'un en önemli görevi olmuştur. Özellikle Ugarit vassal Krallığı, ticari haklarını koruyabilmek adına karşılaştığı her olayda, Kargamış kralına başvurmaktan çekinmemiştir. Kargamış Krallığı hem Hitit Devleti'nin Suriye'deki en önemli vassali, aynı zamanda da Hitit Krallığı'nın Suriye'deki en önemli temsilcisiydi. Özellikle zorlu kış şartlarında, başkent Hattuša'dan ayrılamayan büyük kralın Suriye'deki görev ve sorumluluklarını yerine getiren kişi yine Kargamış Kralı olmuştur. Bu çağda iletişimin yavaşlığından ve Hitit bölgesinin merkezinden içeri veya dışarı hareketlerin kış aylarında sert bir şekilde engellenmesi gerçeğinden hareketle, Hitit Kralı'nın Suriye'de oluşturduğu bu

[6] Klengel, 1992, 125 dn. 198.

[7] Klengel, 1965, 63-67; Hawkins, 1980, 431-433.

[8] Ini-Tešub uzun saltanat dönemi sırasında beş farklı mühür kullanmıştır: İki damga mühür ve üç tane silindir mühür. Damga mühürler, diğer Hitit büyük krallarının kullanmış oldukları geleneksel Hitit mühür modeline benzemektedir. Silindir mühürler ise, tipik Suriye geleneğinin bir ifadesidir. D'Alfonso, 2001, 269.

[9] Hawkins, 1980, 431.

idari sistem, bizzat kendisi tarafından Suriye'ye gönderilen ve kendilerine yüksek payeler verilmiş memurlar tarafından idare edilmekteydi. Ugarit'te gün ışığına çıkarılan belgelerde *mâr šarri*, Hititçe belgelerde ise DUMU. LUGAL[10] unvanıyla yer alan memurlar, belgelerde en sık adı geçenlerdir. Hattuša, Ugarit ve Emar'dan ele geçen belgeler, *mâr šarri*'lerin çok yüksek sınıftan görevliler olduklarını göstermektedir; onlar sık sık Hitit kralı tarafından, özel politik ve idari görevleri gerçekleştirmek için Suriye'ye gönderilmekteydiler. "*Mâr šarri*'ler anlaşıldığına göre, sürekli olarak aynı bölgede görevlendirilmezlerdi. Kargamış'ta ve Ugarit'te devletin sınırlarını yeniden çizen, kraliçe ve vergi memuru arasında hakemlik yapan ve hatta Ugarit Kralı Ibiranu'nun efendisi büyük kralın huzuruna çıkması gerektiğinde düzenlemeyi yapan "*mâr šarri*'ler" ile karşılaşıyoruz.[11] Genel olarak bu unvanın Kargamış Kralı Ini-Tešub, Ugarit Kralları Ibiranu ve II. Ammištamru döneminde, Hitit idaresi altındaki Suriye Krallıkları üzerinde uygulanan gözetim ve denetim görevi açısından, son derece önemli bir fonksiyona sahip olduğu kabul edilmektedir.[12] Belgelerden anlaşıldığı üzere, Hattuša sarayı tarafından Suriye'ye gönderilen *mâr šarri (*DUMU. LUGAL), yerel nitelikli problemleri çözmek ve merkezi yönetimin çıkarlarını korumak yanında; Ugarit ve Kargamış'tan krala gönderilecek olan bir nevi vergi olarak tanımlayabileceğimiz malların, Hattusa'ya sağlıklı bir şekilde nakledilmesinden de sorumluydular.[13] Suriye'de kurulan Hitit idari sisteminin yürütücüsü, Kargamış'ta görev yapan bir diğer üst düzey memur ya da görevli ise, ^{LÚ}*kartappu'*dur. ^{LÚ}*kartappu*'luk müessesinin aslında yerel idarede oldukça önemli bir pozisyonu bulunmaktaydı. MÖ XIII. yüzyılda Hititler'in dış ilişkilerinin yoğunlaşması ve özellikle Suriye'deki vassal krallar ile Hitit kralı arasındaki ilişkilerin artmasıyla birlikte, ^{LÚ}*kartappu*'nun görev sahası da genişlemiştir.[14] Kral ailesine ve bizzat krala yakın olan ^{LÚ}*kartappu*, Suriye Krallıkları ve Hitit Devleti arasında diplomatik bir misyon üstlenmiştir. Bu bir gereksinmeden ortaya çıkmıştır. IV. Tudhaliya'nın Suriye'deki vassal krallıkları arasında, Hitit yönetim mekânizmasının idari, askeri ve hukuki bakımdan hızlı bir şekilde işlemesini sağlamak için bu tür görevlilere büyük ihtiyaç vardı. ^{LÚ}*kartappu* ya da yukarıda ele aldığımız *mâr šarri* gibi görevliler sayesinde Suriye'de Hitit Devleti, başkent Hattuša'da olduğu gibi etkili bir idari sistemin kurulmasını sağlamıştır.

---

10 DUMU. LUGAL: Kral oğlu, prens manalarına gelmektedir. Akadcası *mar šarri*, hititcesi ise bilinmemektedir. Friedrich, 1952, 269.

11 Emar belgelerinde *mâr šarri'ler* çok sıklıkla gayrimenkul ve kölelerle ilgili çeşitli davalarda tanık olarak bulunmaktadır. Bu görevliler her seferinde bu belgelerin tanık listelerinin en başında yer almaktadırlar, bu da onların Büyük Kralın nezrinde de önemli bir pozisyonda olduklarına işarettir. Beckman, 1992, 47.

12 Imparati, 1987, 191.

13 RS 15. 33, Nougayrol, 1955, 15-16.

14 Singer, 1983a, 9.

IV. Tudhaliya'nın Suriye'de bulunan Ugarit ve Amurru vassal krallıklarına karşı uyguladığı politika ayrıntılarda farklılıklar gösterse de, temelde aynı esaslara dayanmaktadır. Suriye'de bulunan bir diğer krallık olan Ugarit'in hükmettiği alan, günümüzdeki Lazkiye Kenti'nin kuzeyinde ve güneyinde sahil boyunca uzanan dar bir ovayı ve bölgeyi Asi Vadisi ile iç bölgelerden ayıran, Cebel Ansariye dağının yamaçlarını kapsamaktadır.[15] Burası Kuzey Suriye'nin en önemli limanıdır ve Lübnan ile Filistin sahil kentlerinden daha büyük bir hinterlanda sahiptir.[16] Ayrıca Ugarit, Mezopotamya'dan başlayarak Halpa, Kargamiš ve Emar üzerinden gelen yolların doğal son durağını oluştururken; Kıbrıs aracılığı ile de, Ege dünyasıyla kolay bir iletişim noktasını meydana getirmektedir.[17] Doğu Akdeniz Ticaret Ağı'nın merkezi konumunda olan[18] Ugarit Kenti, MÖ XIII. yüzyılda Hititler'in Suriye'deki önemli ticaret kentlerinden biridir.[19] IV. Tudhaliya'nın Ugarit Krallığı'na uyguladığı politikanın özü, onun Önasya dünyasında bulunduğu bir numaralı ticari şehir kimliğini Hitit çıkarları doğrultusunda kullanmak ve böylelikle Doğu Akdeniz ticaretini Ugarit Krallığı aracılığıyla denetlemektir. Coğrafi ve jeopolitik konumu nedeniyle Ugarit Kenti, bu anlamda Hitit Devleti için kilit konumda bulunmaktadır. IV. Tudhaliya, yönlendirdiği Ön Asya ve Doğu Akdeniz ticaretini gün geçtikçe büyüyerek büyük bir tehlike oluşturan Asur tehlikesinden önlemler almak suretiyle koruyup kollamak zorundaydı. Ugarit kralı II. Ammištamru döneminde IV. Tudhaliya'nın Ugarit Krallığı'na karşı izlediği politikanın, daha ılımlı ve yapıcı olduğunu söyleyebiliriz. Bunu en büyük nedeni kuşkusuz, Ugarit kralı II. Ammištamru'nun IV. Tudhaliya'ya karşı her zaman sadık ve güvenilir bir vassal olarak hizmet etmiş olmasındandır. II. Ammištamru hükümdarlığı boyunca, Ugarit Krallığı'nda meydana gelen ve Hitit Devleti'ni ilgilendirebilecek her konuda IV. Tudhaliya'yı bilgilendirmiştir. Ugarit Krallığı'nda Ugarit kralının müdahelesini gerektirecek hemen her davada, muhakkak Hitit kralının görüşüne başvurulmuştur. Hitit Kralı'nın hazır bulunamadığı davalarda ise, Kargamiš kralı hakemlik görevini üstlenmiştir. IV. Tudhaliya'nın Suriye'de bulunan vassal krallıklara Hitit kimliği kazandırmasının ve böylelikle merkeze sadakatle bağlamasının en güzel yolu, artık Hititler'in bir politik geleneği hâlini alan krallıklar arasında evlilikler gerçekleştirilmesiydi. Krallıklar arası evlilik, kuşkusuz uzun vadede her iki krallığı yakınlaştırmaya yarayan evrensel bir olguydu. Diğer yandan bu tür evlilikler yoluyla gidip gelen elçiler, aynı zamanda değerli ve o devrin prestijli mallarının ya da büyü ve tıbbi ihtiyaçlar için gerekli malzemenin teminini de bir bakıma emniyet altına almakta veyahut kolaylaştırmaktaydı. IV. Tudhaliya'da dâhil olmak üzere Hitit Kralları, krallıklar arası evlilikler gerçekleştirmek suretiyle mevcut ilişkilerin sıkı

---

15 Drower, 1968, 1; Saade, 1978, 33-37.

16 Yon, 1997, 255.

17 Klengel, 2006, 372.

18 Yon, 2000a, 192-193; Yon, 2000b, 185 vd.

19 Varygas, 1985, 69-79.

tutulması ve daha da önemlisi Hitit Devleti'ne sürekli olarak yüksek kaliteli vergi ve hediye akışının sağlanması hususunda, özel bir hassasiyet göstermiş oldukları anlaşılmaktadır. Belgelerden, II. Ammištamru'dan sonra tahta oturan Ugarit kralı Ibiranu döneminde, Boğazköy ile Ugarit sarayları arasında belirgin bir soğukluk yaşandığı anlaşılmaktadır. Tahta çıkışı şerefine Hitit başkentine gelerek kendini onurlandırmayan, hediye veya mesaj yollamadığı anlaşılan Ibiranu, Hitit kralı tarafından son derece sert bir şekilde azarlanmıştır. Tüm bu gelişmeler, Hititler'in Kuzey Suriye'deki nüfuzunun gittikçe zayıfladığını düşünmemize neden olmaktadır. Doğu cephesinde büyüyen zorluklar ve ülkedeki karışık hanedan problemleriyle birlikte, IV. Tudhaliya ve temsilcilerinin sabırsızlıkları, Ugarit kralı Ibiranu'nun iddialı tavırları ve işbirliğinden kaçınmasıyla çok daha fazla büyümüştür.[20] Bu sebeple, IV. Tudhaliya'nın Suriye'de bulunan krallıklara yönelik uyguladığı dış politika bu dönemde değişikliğe uğramıştır. Büyük Hitit kralı, Ugarit Krallığı ile olan ilişkilerini belki eskisine oranla daha sert ve kesin bir tavırla sürdürmeye karar vermiştir. Bu tavrın altında yatan esas neden ise, bölgedeki kralı gücün sağlamlaştırılmasıdır. Ancak kralı güç sağlam temellere oturduğu zaman, Hitit Devleti'nin kurmuş olduğu vassal krallik sistemi tam randımanlı bir şekilde işleyebilirdi.

Bir diğer vassal krallık olan Amurru Krallığı'nın sınırları, günümüzdeki kuzey Lübnan'ın Akdeniz kıyılarından Suriye'nin iç kesimindeki Humus ovasına dek uzanmaktadır. Orta Akdeniz kıyı şeridi arasında uzanan ticaret yollarının geçtiği bir alan olması nedeniyle, Amurru Krallığı'nın Hititler tarafından hemen her dönemde stratejik öneme sahip bir bölge olarak algılandığı anlaşılmaktadır. Amurru vassal Krallığı, Hitit Devleti'nin Suriye'de oluşturduğu politik sistem içinde Hitit Kralı IV. Tudhaliya'ya karşı hemen her zaman sadakatle yaklaşmıştır. Amurru Krallığı, Mısır Krallığı ile olan sınır bölgesi üzerinde yer alması ve Asur ile Doğu Akdeniz kıyı şeridi arasında uzanan ticaret yollarının geçtiği bir coğrafya da yer alması nedeniyle, Hitit Devleti açısından oldukça önemsenen bir krallıktır. Bundan dolayı Hitit Kralı da, Amurru ile daima özel olarak ilgilenmiştir. Amurru Krallığı'nın bir vassal kral olarak yerine getirmekle yükümlü olduğu sorumlulukları bize en açık şekliyle gösteren belge ise, Hitit kralı IV. Tudhaliya ile Amurru kralı Šaušgamuwa arasında yapılan antlaşmadır. [21] Söz konusu antlaşma belgesi, Hitit kralına karşı yerine getirilmesi gereken bazı sorumlukların hatırlatıldığı bir memorandum niteliği de taşımaktır. Eldeki veriler taraflar arasında yapılan bu antlaşmanın geri planında, Hitit ve Asur Krallıkları arasında yaşanan birtakım anlaşmazlıkların yattığını göstermektedir. IV. Tudhaliya'nın Amurru Krallığı'na uyguladığı politikanın özü; Asur Devleti'nin başlatmış olduğu düşmanca hareketlere karşı,

[20] Singer, 1999, 683-684.

[21] A. 93/w (+) KUB XXIII 1 + KUB XXXI 43 (+) KUB XXIII 37 (+) 720/v (+) 670/v B. 1198/u + 1436/u + 69/821 + KUB VIII 82 = A I 22-II 4 (CTH 105) Transkripsiyon ve tercüme için bkz.: Kühne-Otten, 1971, 6-20; Beckman, 1999, 103-107.

Asur-Hitit toprakları arasında yer alan Amurru Krallığı'nın güçlendirilerek sokulması ve burada tampon bir bölge oluşturulmasıdır. Bu amaçlarla Amurru kralı Šaušgamuwa ile yapılan antlaşmanın sadece temel düzenlemelerden ibaret olmadığı, bu belgenin gündelik politikalara da yansımış olduğu anlaşılmaktadır. IV. Tudhaliya'nın Amurru vassal Krallığı ile olan ilişkilerine ışık tutan elimizde Šaušgamuwa Antlaşması'ndan başka çok fazla belge yoktur. Buna rağmen, IV. Tudhaliya'nın Amurru Krallığı'na izlediği politikayı ana hatları ile tespit edebiliyoruz. Ugarit'te gün ışığına çıkarılan belgelerde, Amurru ile ilişkili bir dava konusu üzerine özellikle odaklanıldığı tespit edilmiştir. Söz konusu dava, Ugarit kralı II. Ammištamru'nun Bentešina'nın kızı yani Amurru Kralı Šaušgamuwa'nın kız kardeşinden boşanmasıdır.[22] Boşanma davasının Hitit Devleti'nin iki önemli vassalı olan Ugarit ve Amurru ile olan ilişkilerini ve Suriye'deki Hitit egemenliğini yakından ilgilendirdiği anlaşılmaktadır.[23] Söz konusu dava, iki vassal krallık Ugarit ve Amurru'nun bu devirde bu boşanma davası yüzünden karşı karşıya geldiklerini ve IV. Tudhaliya'nın bölgede oluşturduğu barış ortamının kısa sürelide olsa tehlikeye girdiğini bize göstermektedir. Ancak IV. Tudhaliya'nın sağduyulu yaklaşımı ile boşanma davası sonuçlandırılırken, tarafların bundan en az zararla çıkması için azami bir gayret sarf edilmiştir.

Kuzeydoğu Suriye'de Fırat'ın en önemli kollarından olan Balih ve Habur ırmaklarının ortasında yer alan önemli bir tarihî yerleşim merkezi olan Tell Huwera[24]'da bulunan beş mektup, muhtemelen IV. Tudhaliya hükümdarlığının sonlarına doğru Amurru vassal Krallığı'nın Hitit Devleti'ni hiçe sayarak, düşman Asur Ülkesi ile diplomatik ilişkiler kurma yoluna gittiğine işaret etmektedir.[25] Šaušgamuwa Antlaşması'nda Hitit Devleti'ne karşı sonsuz sadakati her fırsatta dile getirilen Amurru kralının, değişen dengeler karşısında yeni bir politik oluşumun içinde yer almayı tercih ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Kurunta'nın kendisini IV. Tudhaliya'ya karşı bir rakip olarak görerek, Hattuša'da IV. Tudhaliya'ya karşı bir darbe girişimi bulunmasıyla start alan iç karışıklıklar, Hitit Devleti'nin Suriye'de oluşturduğu vassallik sistemini de derinden etkilemiş olmalıydı. Bir yandan Asur Devleti'nin Hitit Devleti ile yaptığı Nihriya Savaşı'nı Ugarit kralına rapor etmesi,[26] bir yandan yukarıda ifade ettiğimiz gibi Amurru Krallığı'nın Asur ile doğrudan diplomatik ilişkiler kurmasının ardında yatan neden, Hitit Devleti'nin bölgedeki gücünün derinden sarsılmış olmasıdır. Hitit Devleti'nin Suriye'de temelleri I. Šuppiluliuma tarafından atılan ve Kargamiš Krallığı tarafından denetlenen

---

22 RS 17. 159, Nougayrol, 1956, 126-127 (Paralelleri: RS 17. 396, 1956, 127-128; RS 17. 348, 1956, 128.)

23 Bu çalışmanın "IV. Tudhaliya'nın Ugarit vassal Krallığı Politikası" bölümünde bu dava ayrıntılarıyla ele alınmıştır.

24 **http://www.orientarch.uni-halle.de/digs/chuera/chuinfo.htm**.

25 Faist, 2001, 224.

26 RS 34. 165, Transkripsiyon, tercüme ve yorumlar için **bkz.:** Lackenbacher, 1982, 141-151; Dietrich, 2003, 103-139; Dietrich, 2004, 41-42.

vassallik sistemi çok büyük bir olasılıkla, IV. Tudhaliya'nın hükümranlığının son yıllarında tamamen çökmüştür. Deniz ve kara ticaretinin iki önemli durağı Amurru ve Ugarit olasılıkla bu yıllarda Hitit Devleti'nden tamamen kopmuşlardır. Hitit Devleti'ni ekonomik anlamda büyük bir sıkıntıya sokan bu durum kuşkusuz Hitit İmparatorluğu'nun dağılmasını tetikleyen en önemli nedenlerden biridir.

Harita 1: MÖ XIII. yüzyılda Suriye'de Hitit İdaresi, Young, 1981.

KAYNAKÇA

Beckman, G, (1992), "Hittite Administration in Syria in the light of the Texts from Hattusa, Ugarit and Emar", **New Horizons in the Study of Ancient Syria. Bibliotheca Mesopotamica 25**, M. W. Chawalas-J. L. Hayes (ed.), Malibu, 41-49.

-----, (1999), **Hittite Diplomatic Texts**, Second Edition, Atlanta.

Beyer, D., (2001), **Emar IV. Les sceaux. Mission archéologique de Meskené-Emar. Recherches au pays d'Aštata,Göttingen.**

D'alfonso, L., (2001), "Further Studies on the Ini-Tešub Sealing", **Altorientalische Forschungen 28**, 267-275.

Dietrich, M., (2003), "Salmanassar I. von Assyrien, Ibiranu (VI.) von Ugarit und Tuthalija IV. von Hatti. RS 34. 165 und die Schlacht von Nihrija zwischen den Hethitern und Assyrern", **Ugarit-Forschungen. Internationales Jahrbuch für die Altertumskunde Syrien-Palästines XXXV**, 103-139.

-----, (2004), "Salmanassar I. von Assyrien, Ibiranu (VI.) von Ugarit und Tuthalija IV. von Hatti. Ein Korrekturnachtrag.", **Ugarit-Forschungen. Internationales Jahrbuch für die Altertumskunde Syrien-Palästines XXXVI**, 41-42.

Drower, Ms, (1968), "Ugarit. Ugarit in the Fourteenth and Thirteenth Centuries B. C." , **The Cambridge Ancient History**, Revised edition of Völüme II, Part 2, Chapter XXI (b), Cambridge, 1-19.

Faist, B, (2001), **Der Fernhandel des assyrischen Reiches zwischen dem 14. und 11. Jhr. v. Chr,** Münster.

Friedrich, J., (1952), **Hethitisches Wörterbuch. Kurzgefasste kritische Sammlung der deutungen hethitischer wörter**, Heidelberg.

Galter, H. D., (1988), "28. 800 Hethiter**", Journal of Cuneiform Studies** 40/2, 215-235.

Hawkıns, J. D., (1980), "Karkamiš", **Reallexikon der Assyriologie V/5-6**, 426-446.

Imparati, F., (1987), "La politique extérieure des Hittites: tendances et problèmes", **Hethitica VIII**, R. Lebrun (ed.), 187-207.

Klengel, H., (1965), **Geschichte Syriens im 2. Jahrtausend v. u. Z. I**, Berlin.

-----, (1992), **Syria 3000 to 300 B. C. A Handbook of Political History**, Berlin.

-----, (2006), "Basra Körfezi'nden Akdeniz'e: Eski Yakın Doğu'da Ticaret", **Uluburun Gemisi : 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti**, Ü. Yalçın ve diğerleri (ed.), Bochum, 369-374.

Kühne, C.-Otten, H., (1971), **Der Šaušgamuwa-Vertrag (Eine Untersuchung zu Sprache und Graphik), Studien zu den Boğazköy-Texten Heft 16**, Wiesbaden.

Lackenbacher, S., (1982), "Nouveaux Documents D'Ugarit–Une Lettre Royale", **Revue d'Assyriologie et d'Archéologie Orientale** 76, 141-156.

Lıveranı, M., (1990), **Prestige and Interest. International Relations in the Near East ca. 1600-1100 B. C,** History of the Ancient Near East/Studies-I, Padova.

Nougayrol, J., (1955), **Le Palais Royal D'Ugarit III. Textes accadiens et hourrites des archives est, quest et centrales. Mission de Ras Shamra VI**, Paris.

-----, (1956), **Le Palais Royal D'Ugarit IV. Textes accadiens des archives sud. Mission de Ras Shamra IX**, Paris.

Saadé, G, (1978), **Ougarit. Metropole Cananeenne**, Lattaquié.

Singer, I, (1983), "Takuhünü and Haya : Two governors in the Ugarit Letter from Tel Aphek", **Tel Aviv 10**, 3-25

-----, (1999), "A Political History of Ugarit", **Handbook of Ugaritic Studies**. W. G. E. Watson ve N. Wyatt (ed.), Handbuch der Orientalistik, Abt. 1, Der Nahe und Mittlere Osten. Band 39, Leiden, Boston, Köln.

Starke, F., (2002), "Chronologische Übersicht zur Geschichte des hethitischen reiches, **Die Hethiter und ihr Reich. Volk der 1000 Götter**, Bonn, 310-315.

Varygas, P, (1985), "Marchands Hittites à Ugarit", **Orientalia Lovaniensia Periodica 16**, 69-79.

Weidner, E., (1959), **Die Inschriften Tukulti-Ninurtas I. und seiner Nachfolger. Archiv für Orientforschung. Internationale Zeitschrift für die Wissenschaft vom Vorderen Orient Beiheft 12**, Graz.

Yon, M., (1997), "Ugarit" **The Oxford Encyclopedia of Archaelogy in the Near East, Völüme 5**, E. M. Meyers (ed.), 255-262.

-----, (2000a), "A Trading City: Ugarit and the West", **Near Eastern Archeology 63**, Number 4, 192-193.

-----, (2000b), "1929-2001: Ugarit's Secrets Revealed", **Near Eastern Archeology 63**, Number 4, 185-186.

Young, G. D., (1981), **Ugarit in retrospect. Fifty Years of Ugarit and Ugaritic**, Winona Lake-Eisenbrauns.

GÖKTÜRK BOYLARININ OYNADIĞI TARİHÎ ROLLER HAKKINDA

TAŞAĞIL, Ahmet
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

Bilindiği gibi tarihte Türk adıyla anılan ilk devleti kuran Gök-Türkler, tarihimizde bu özelliğinden dolayı seçkin bir yere sahiptir. Yaklaşık iki yüz yıl süren bağımsız tarihleri boyunca Gök-Türk Devleti'nin dayandığı boy sisteminin iyi incelendiğinde daha sonraki asırlarda devam ederek, günümüz Türk Dünyasına ulaşan bir köprü olduğu anlaşılır. Gök-Türk tarihinde zaman içerisinde değişik isimler ve organizasyonlara bürünen bir boylar kompozisyonu söz konusudur. Bu kompozisyon başka bir deyişle boyların dağılımı ve hareketlenmesi Gök-Türk Devleti'nin 744'te yıkılışından sonra da devam etmiş, hatta göçlerde başrol oynamış, nihayet günümüze ulaşmıştır.

Gök-Türk Devleti'ni kuran kabilenin adı A-shih-na (Türkçe okunuşu Aşına) idi[1]. Devlet bağımsızlığını kazanıp kurulduktan sonra 941 yılında tarih sahnesinden silinene kadar bu kabileden çıkan beyler tarafından yönetilmiştir[2]. Bu arada ünlü vezir Tonyukuk'un da mensubu olduğu bir A-shih-te kabilesi vardır. 620'lerde tarih sahnesinde görülen adı geçen kabile II. Gök-Türk Devleti'nin kuruluşunda büyük katkı sağlamıştır. Ancak, Tonyukuk'tan sonra (725 dolayları) kendilerinden haber alınamamaktadır. Dolayısıyla A-shih-na boyu yönetici olarak tektir. Zaten kökenleriyle ilgili rivayette de karizmatik olarak anlatılmakta ve başkanlığı bu ailenin hakkıyla aldıklarına işaret edilmektedir[3]. İşte bu halde 542 yılında tarih sahnesinde kesin olarak görünen ve 545 yılında Çin'deki Batı Wei Devleti tarafından resmen tanınan Gök-Türkler, bağımsızlıklarını kazanabilecek güce ancak, Töles boylarını bağladıktan sonra kavuşabilmiştir. Çünkü, bundan önce doğudaki Hsien-pi asıllı Juan-juanlara vassal olarak bağlı yaşıyorlardı ve Altay dağlarının güney eteklerinden demir çıkarıyorlardı. Töleslerin Juan-juanlara saldırısını önleyen Gök-Türkler, onların 50 bin ailesini (bazı kaynaklarda 50 bin kişi veya 50 bin aile) bağladıktan sonra güçleri artmış; arkasından bağımsızlığa giden süreç başlamıştır.

---

[1] ***Konuyla ilgili Çin kaynakları:*** **Chou Shu 50, s. 907 vd.; Suei Shu 84, 1864;Pei Shih 99,s. 3285; T'ung Tien 197,1067c; Ts'e-fu Yüan-kuei 958, 23a; T'ung Chih 636, 1c; Wen-hsien T'ung-k'ao 343, 2687a; Hsin T'ang Shu 215A, s. 6028**'dur. Ayrıca **bkz.:** A. Taşağıl, **Gök-Türkler,** Ankara 1995 s. 9.

[2] **Hsin Wu-tai-shih**, 74,s. 913. Ayrıca **bkz.:** Taşağıl, **Gök-Türkler III**, Ankara 2004, s. 62.

[3] **Chou Shu 50,** s. 909,910.

Bu Töles ya da Töles Boyları Kimdir?

Kaynaklarda Tölesler için ilk cümle "Bütün boyların genel adı" şeklindedir.[4] Biraz daha eskilere gidersek, Büyük Hun İmparatorluğu zamanındaki Ting-ling'lerin, onların sonrasında Kao-ch'e'ların (MS III. yy.) devamının Tölesler olduğu anlaşılmaktadır. Kısacası Büyük Hun İmparatorluğu zamanında geniş Orta Asya bozkırlarında yaşayan boyların genel adı "Ting-ling" iken, bu ad Juan-juan-Tabgaç devirlerinde Kao-ch'e (Kanglı)'ya dönüşmüş, Gök-Türkler ortaya çıktığında ise Töles hâline gelmiştir. Aslında Tölesleri anlatan Suei Shu ve Pei Shih'daki bölümler bu konuda en aydınlatıcı bilgiye sahiptir. Buralarda Töleslerin durumu ve oynadıkları tarihî roller hakkında bilgi verilmiştir.[5]

Coğrafi dağılımlarına bakılarak Töles boyları beş farklı bölgede değerlendirilmiştir:

Birinci bölge olarak Tola Irmağı'nın kuzeyine işaret edilmekte ve burada P'u-ku (Bugu/Bugut), Tongra (T'ung-lo), Wei-ho, Bayırku (Pa-ye-ku), Fu-lo boylarının yaşadığı bildirilmektedir. Bu beş boy bir erkinde birleşmişlerdi. Dolayısıyla sayıları kalabalık idi. Yine aynı bölgede Meng-ch'en, T'u-jo-ho, Ssu-chie (İzgil), Hun, Hu-hsie gibi küçük boylar da vardı. Toplam yirmi bin yetişmiş asker çıkarabiliyorladı.

İkinci bölge olarak Hami'nin (İ-wu) batısı, Karaşar (Yen-ch'i) kuzeyi Akdağ (Pai-shan)'ın etekleri gösterilmektedir. Burada Ch'i-pi, P'u-lo-chihi İ-shih, Su-p'o, Na-ho, Wu-kuan, Ye-shih, Yü-ni-huan ve diğer küçük kabileler oturuyorlardı. Bunlar da yirmi bin iyi yetişmiş askere sahiptiler. Bu boylardan bazıları meyve sebze yetiştiriciliği vb. işlerlerle uğraşıyordu. Dolayısıyla bu durum Türklerin tarıma başlaması konusunda bize bilgiler vermek suretiyle yeni ufuk açmaktadır.[6]

Üçüncü bölge biraz daha kuzeyde Altay Dağlarının güney batısında idi. Sir Tarduş (Hsie-yen-t'uo), Shih-p'an, Ta-ch'i diğerlerinin on binden fazla askerleri vardı.

Dördüncü bölge Semerkand'ın daha doğrusu Maveraünnehrin kuzeyi Sır Derya ve onun bir kolu olan Arıs (A-te) Irmağı civarında idi. Ho-shih, Ho-chie, Po-hu, Pi-kan, Chü-hai, Ho-pi-hsi, Ho-ts'o-su, Pa-ye-wei ve Ho-ta gibi kabileler yaşıyordu. Bunların da otuz bin asker çıkarabilecek güçleri vardı.

Beşinci grup Töles Boyları kütlesi Hazar denizi (Te-i Hai)nin doğusunda yaşıyordu. San-suo-yen, Mie-ts'u, Lung-hu gibi kabileler bulunuyor ise de bunların hepsini Töles saymak doğru olmasa gerektir. Çünkü buralarda bazı Oğur boyları yaşıyordu[7].

---

[4] **Suei Shu 84; Pei Shih 99'**daki müstakil Töles bölümlerindeki ilk cümleler böyle başlamaktadır.

[5] A. Taşağıl, **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**, Ankara 2004, s. 41-48.

[6] A. Taşağıl, "552-627 yılları arasında Töles Boylarının Coğrafi Dağılımına Bir Bakış", **Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Ed. Fak. Dergisi**, Sayı: 1, İstanbul 1992, s. 33 vd.

[7] K. Czegledy, **Turan Kavimlerinin Göçü** (terc. Günay Karaağaç, İstanbul 1999, s. 57 vd.

Altıncı grup Töles boyları Bizans (Fu-lin)'ın doğusunda muhtemelen Kafkaslarda En-chü, A-lan, Pei-ju-Chiou-li, Fu-wen-hun ve diğerleri bulunmaktaydı. Bunların sayısı yirmi bine yakındır. Hepsinin Türk olduğu söylenememekle beraber (mesela İran asıllı Alanlar gibi) çoğunluğunun Sabar ve Hazarların temellerini oluşturan Türk boyları olduğu söylenebilir.

Yukarıda bahsettiğimiz dağılım görüldüğü gibi doğudan batı yönüne doğru yapılmıştır. En doğu bölge olarak Tola ırmağının doğusu Kerulen civarına işaret edilirken, en batı uc Kafkasların kuzeyidir. Hatta Karadeniz'in kuzeyi de söz konusu edilebilir. Bu konuda Çinli tarihçilerin bilgisi yetmemiş olmalıdır. Güney Sibirya'da yaşayan Kırgızlar başta olmak üzere Kurıkan, Tu-po, To-lan-ko vesair boylardan bahsedilmemiş olması ilginçtir. Burada da kaynak eksikliğinin yanında Sibirya'nın her zaman farklı bölge olarak değerlendirildiğini göz önüne almak gerekir.

551'den önce Gök-Türklere bağlanan Töles boyları hakkında daha sonra malûmat yoktur. Ancak 603 yılında Batı Gök-Türk Devleti'nin kaganı Tardu'nun yenilip ortadan çekilmesi üzerine Töles boylarının dağıldığı kaydı vardır[8].

Bundan sonra Batı Gök-Türk Kaganı Ch'u-lo'nun ağır vergilerle onların ellerinden mallarını topladığını, özellikle Sir Tarduşların isyan edeceğinden çekindiği için onların yüzden fazla reisini öldürttüğü bilinmektedir. Onun uyguladığı baskılara ve koyduğu fazla vergilere dayanamayan Ch'i-pi boyu ayaklanarak Ch'u-lo'yu ağır bir bozgüna uğrattılar. Bunlara Sir Tarduşlar da katıldı. Böylece ani gelişen olaylar neticesinde bağımsızlığını kazanan Ch'i-pi'ler ve Sir Tarduşlar bu durumu uzun süre devam ettiremediler. She-kuei liderliğinde toparlanan Batı Gök-Türk devletine bağlandılar. Doğu daki Uygurların da aralarında bulunduğu altı boy ise Doğu Gök-Türk kaganı Shih-pi'ye bağlanmıştı. 621'den sonra ise batıdakilerin hepsi tamamen T'ung Yabgu'ya itaat etmişlerdi.[9]

627 yılı Doğu Gök-Türk Devleti'nde önemli bir dönüm noktasıdır. Bu tarihte söz konusu devletin idaresi zayıfladığı için Sir Tarduşlar, Bayırku'lar, Uygurlar gibi boylar başta olmak üzere baş kaldırdılar. Bundan sonra bilinen tarihte "Töles boyları" kavramı kullanılmadı. Yukarıda adını saydığımız boylar aynı isimlerle ya da değişik adlarla müstakil anılmaya başladı. Töles adı ise Baykal Gölünün batısında yaşayan sadece küçük bir boyun adı olarak Moğollar zamanına kadar (Tooles),[10] hatta Kırgızların arasında "Döölös Kabilesi" adıyla ve Güney Sibirya'da günümüze kadar yaşadı.[11]

---

[8] **Suei Shu 84,** s. 1876; **Pei Shih 99,** s. 3300.

[9] **Hsin T'ang Shu 217B,** s. 6134.

[10] A. Temir, **Moğolların Gizli Tarihi**, Ankara 1986, s. 139,160.

[11] Olcabay Karataev, **Kırgız Etnonimder Sözdügü**, Bişkek 2003, s. 63.

Sir Tarduşlar, 7. asrın ilk yarısında Töles Boylarının gerçekten en kuvvetlisi olarak ömür sürdüler ve çok önemli tarihi roller oynadılar.[12] Aslında Töles bölümündeki coğrafi dağılımda Altayların güneyinde 10 bin asker çıkarabilecek kadar güçlü oldukları vurgulanan Sir Tarduşlar, daha sonra sayılarını artırmışlar 70 bin çadırlık ahali hâline gelmişlerdir. Doğu Gök-Türk Devleti'nin zayıflaması üzerine biz onları birden bire söz konusu devletin doğu kanadının (Dokuz Oğuzların) lideri olarak görüyoruz.

628'den sonra bağımsız tam bağımsız hareket etmeye çalışan Sir Tarduşlar, daha 603'te haksız yere vergiler toplayan ve birkaç yüz önde gelen reisini idam eden Batı Gök-Türk devleti kaganı Ch'u-lo'yu ağır bir yenilgiye uğratmışlardı. Bu yılda yani 628'de T'ung Yabgu Kagan idaresindeki Batı Gök-Türk Devleti karışıklığa sürüklenince, liderleri İ-nan (603'te zafer kazanan reisleri İ-shih-po'nun torunu) 70 bin çadırlık halk kütlesiyle Doğu Gök-Türk hükümdarı İl Kagan (Chie-li/Hsie-li)'a bağlılığını bildirdi. Fakat, çok geçmeden bu devlet de karışıklığa düştü. Ortaya çıkan siyasi boşluğu Sir Tarduşlar lider olarak doldurdu. Aslında önce bütün Dokuz Oğuz boyları İ-nan'a hükümdar olması için ısrar etmişlerdi. Bunlara Doğu Gök-Türk devletine karşı siyasi avantaj elde etmek isteyen Çin'deki T'ang hanedanı da katılınca Sir Tarduşlar kendi kaganlıklarını isyan ettiler. Onların bağımsızlığı 641 yılına kadar sürdü. 630 yılında Doğu Gök-Türk Devleti'nin yıkılması üzerine Çin'e giden Türklerin geri gönderilmesi faaliyetleri esnasında Sir Tarduşlar hem Gök-Türklerle hem de Çinlilerle savaştılar. Önceleri savaş meydanlarında gayet başarılı olan Sir Tarduşların gücü hükümdarlarının ölümü üzerine sarsıldı. İki oğlu kendi aralarında anlaşamayınca Çin ordularına mağlup oldular. 646 yılında tamamen dağılarak tarih sahnesinden çekildiler.

Bugu, Tongra, Tu-po, Bayırku, To-lan-ko, Hu-hsie, A-tie (Ediz), Ch'i-pi, Basmıl, Kurıkan, Kırgız, Hun, Karluklar, Uygurlar, 646, 647 ve 648'li yıllarda Çin'deki T'ang hanedanı imparatorluğu ile temas kurdular. Kendilerine Çin unvanları verilip her birine askerî valilik unvanları sunuldu. Bundan sonra Orta Asya'da Çin hâkimiyeti ağır bir şekilde kendini gösterdi.

Türgişler, Batı Gök-Türk ülkesinde, 635 yılını takip eden yıllarda çeşitli siyasi olaylarda yeni boy teşkilatlanmaları sırasında tarih sahnesine çıkmış bir boydur. Daha sonraki gelişmelerden onların Batı Gök-Türk Hanedanı'ndan geldiği anlaşılmaktadır. 634 yılında kagan olan Işbara ülkesini on boya bölmüş, her boya birer ok verilmiş, bundan sonra unvanları On Şad ve On Ok şeklinde söylenmeye başlamıştı. Akabinde beş boya, "Beş Tuo-lu", diğer beşine ise "Nu-shih-pi" adları verilmişti. Beş Tuo-lu Çorluklar hâlinde tesis edilmiş ve Tokmak (Suei-ye)'nin

[12] B. Ögel, "Uygur Devleti'nin Teşekkülü ve Yükselişi", **Belleten,** 75, 1955, s. 337; M. Mori, On the Chi-li-fa (Elteber) and Chi-chin of T'ie-le Tribes, **Acta Asiatica**, 9, 1966, s. 32-40; A. Taşağıl, **Gök-Türkler II**, Ankara 1999, s. 32-39 .

doğusunda oturmaya başlamışlardı. Sağ grubu oluşturan Nu-shih-pi'ler ise erkinlikler hâlinde teşkilatlandırılıp Tokmak'ın batısında ikamet edeceklerdi. Bu teşkilatlanmadan sonra genel olarak ortaya çıkan boylar On Ok (On boy/kabile) adıyla anıldılar. Bu beş Tuo-lu boyu arasında "Türgiş" adı anılmaktadır ki, bu isim daha sonra bütün On Ok Boylarının adı olarak genelleşmiştir.[13]

Tarih sahnesinde ilk göründükleri sırada Karluklar, Altay dağlarının batısında Pu-ku-chen Suyu kenarında idiler. Burası onların ilk yurdu olamayabilir. Ancak, bu kayıt 630 yılından önce Karlukların yaşadığı bölge konusunda bize fikir vermektedir.[14]

Bilindiği gibi 627 yılını takiben Doğu Gök-Türk ülkesinde büyük bir boy hareketi oldu. O sırada Batı Gök-Türk ülkesi hükümdarı T'ung Yabgu'ya bağlı olan Sir Tarduşlar en kuvvetli boy idi. T'ung Yabgu ile anlaşamayan Sir Tarduşlar, Doğu Gök-Türk ülkesine göç ederek İl Kagan'a tabi oldular. Böylece Tanrı Dağlarının kuzeyi boşaldı. Belki bu yüzden daha kuzeyde Altayların güney eteklerinde yaşayan Karluklar, ortaya çıkan fırsatı değerlendirip kuvvetlendiler.[15]

Karluklar, Töles boyları listesinde gösterilmezler. Gök-Türk hanedanına yakın bir kabile oldukları vurgulanmıştır.

Karluklar da 627'de bağlı oldukları Batı Gök-Türk Devleti'nin hükümdarı T'ung Yabgu'ya isyan ettiler. Hatta parlak bir dönemini yaşayan Batı Gök-Türk Devleti'nin sarsılıp yıkılmasına sebep oldular denilebilir.

"Dokuz Oğuz" kavramı 626 yılını takiben Doğu Gök-Türk Devleti'nin zayıflaması üzerine yukarıda açıklamaya çalıştığımız Töles Boyları grubunun Tola Irmağı civarı ve Kerulen'e doğru yani Doğu Gök-Türk ülkesinin doğu kısmında yaşayanların kaynaklarda yazılış şeklidir. Genelde Dokuz Oğuz boyları şu isimleri taşıyordu: P'u-ku, Hun, Bayırku, Tonra (T'ung-lo), Ssu-chie (İzgil), Ch'i-pi, A-pu-sse, Ku-lun-wu-ku, Ediz (A-tie).[16]

679 yılında Çin hâkimiyetine karşı başlayan Gök-Türk bağımsızlık hareketini Dokuz Oğuz boyları ile çarpışacağı tabii idi. Bu yüzden Orhun yazıtlarında sık sık bahsedilen Dokuz Oğuz-Gök-Türk mücadeleleri çok sıklıkla meydana gelmiştir.

Genel olarak bakıldığında Gök-Türk hâkimiyeti boyunca Töles, Sir Tarduş, Türgiş, Karluk, Kırgız, Dokuz Oğuz, Oğuz adı altında öne çıkan boy veya

---

[13] **Chiou T'ang Shu 194B, 5182vd.; Hsin T'ang Shu 215B, 6058 vd.**

[14] **Hsin T'ang Shu 217B,** s. 6143; H. Salman, VII. ve X. Asırlar arasında Önemli Türk Boylarından Karluklar ve Karluk Devleti, **Türk Dünyası Araştırmaları**, 15 Aralık 1981, s. 170.

[15] **Wen-hsien T'ung-k'ao, 2725b;** E. Chavannes, **Documents sur les Tou-kieou Occidentaux,** Paris 1941, s. 33,62 .

[16] J. Hamilton, Toquz Oguz et On Ouighur, **Journal Asiatique**, CCL,1 1962, s. 23-63; Masao Mori, aynı makale, 32-40; Ö. İzgi, **Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi**, Ankara 1987, s. 13; Taşağıl, **Gök-Türkler II**, s. 41-47.

grupları tarih sahnesinde yer almışlardır. Hepsi de Türk tarihinde etkili roller oynamışlardır. Ancak, Töles boyları kavramının 603 yılından sonra ortadan kalkması ile birlikte çok sayıda küçük boylar söz konusudur. Gelişen savaş, siyasi ilişki, sosyal olayların oluşturduğu şartlarda boyların devletin en önemli dayanağı olduğu açıkça görülmektedir. Zaten daha devletin kuruluş aşamasından önce kurucu Bumin, Töles boylarının 50 bin ailelik kısmını kendine bağladıktan sonra gücüne güvenerek, bağımsızlık yolunda önemli adımlar atmıştı. Devletin merkezî idaresinin çok güçlü olduğu anlarda önemli bir temel dayanak noktasını oluşturan boylar, siyasi çözülmelerden anında etkilenmiş, istikrarsızlıkların daha da büyümesine yol açmıştır. Özellikle taht kavgaları, vergilerin artırılması, haksız yere çıkarılan savaşlar boyların isyanına yol açıyordu. Diğer taraftan boyların sıklıkla Çin entrikalarına uyarak huzursuzluk çıkardıklarını gözlemliyoruz. Bazı dönemlerde devletin yıkılmasına dahi yol açmışlardır. Bilindiği gibi Gök-Türk devleti Uygur, Basmıl ve Karluk boylarının ortak hareketi neticesinde yıkılmıştır.

"Töles" adı sadece bir boyun adı değildi. Bu konu tarihçiliğimizde çok karıştırılmıştır. Kaynaklar tarafından açıkça ifade edildiği gibi bütün boyların genel adıydı. Genel ad kaydı bizi daha eskilere götürmektedir. Büyük Hun İmparatorluğu zamanında devlete bağlı Ting-ling, Ke-k'un (Kırgız), Ho-chie gibi bazı boy isimlerinden bahis vardır. Bunların içerisinden geniş bozkır sahasında Altaylardan Urallara kadar uzanan bölgede yaşayan Ting-ling'lerde çok sayıda alt boya ayrılan bir boy grubu idi. MS. II. asırdan sonra onların yerini Kao-ch'e'lar (Kanglılar) aldı. Kao-ch'e'lar da yani *Yüksek Arabalılar* da Ting-lingler gibi çok sayıda boyun adı idi. Kao-ch'e ismi tarih sahnesinden çekilince yerini Tölesler aldı. "Töles" adı da 603 yılına kadar aynı fonksiyonu icra etti.

Daha doğrusu bu tarihlerde siyasi ve sosyal karışıklıklar sonucu Doğu ve Batı Gök-Türk Devletleri sarsıntı geçiriyordu. Sarsıntı boylara da yansıdı. Artık boy grupları değil, teker teker boylar ön plana çıkmaya başladılar. Bunların ilk ve en önemlisi Sir Tarduşlardır. Batı Gök-Türk ülkesinde yani Kırgızistan ve Kazakistan topraklarında 634'ten sonra On Ok organizasyonu ortaya çıktı. Bu organizasyon daha sonra Türgiş adını aldı ve Oğuzların alt yapısını oluşturdu. 766'dan sonra ise Batı Oğuzları diye adlandırıldı. Selçuklu ve Osmanlı İmparatorluklarını kuran Oğuz Türkleri işte bunlardır. Karluklar, Gök-Türklerin ve Uygurların Devletlerinin içinde yer aldıktan sonra bağımsız hareket etmeye başladılar. Nihayet en önemli tarihî rollerini Karahanlı Devleti içinde oynadılar.[17] Günümüzde Fergana (Özbekistan ve Kırgızistan) vadisi ağırlıklı olmak üzere kuzey Afganistan'da yaşamaktadırlar. Dokuz Oğuzlar, en doğuda oturduklarından Uygur Devleti'nin esas kütlesini teşkil ettiler. 840'da Büyük Uygur Kağanlığı yıkılınca bir kısmı Çin'e gitti. Bir kısmı da Turfan civarına gelerek Karahanlı devletine katıldılar.

[17] İslam Öncesi devrede yaşayan Türk boylarının coğrafi dağılımı ve tarihi gelişimleri daha detaylı bilgi için **bkz.:** A. Taşağıl, **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**, Ankara 2004.

Kırgızlar zaten eskiden beri Yenisey Bölgesi'nde yaşıyorlardı. Bu durum 1700'lü yıllara kadar devam etti. Sonra bugünkü yerlerine geldiler. Uygurlar, Töleslerin doğu grubundan idiler. Dokuz Oğuzların üzerine devletlerini kurdular. Devletleri yıkılınca bir kısmı Çin'e bir kısmı Turfan'a geldi.

AMASYA HALKEVİ VE *YEŞİLIRMAK DERGİSİ*

TAŞDEMİR, Serap
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

ÖZET

Cumhuriyet'in kazanımlarını halka ulaştırma işlevini belirli bir tarihsel süreçte üstlenen halk evlerinin ülkemizin gelişimindeki önemi yadsınamaz. Halkevleri, Türkiye'nin geleneksel toplum modelinden modern toplum modeline geçişinde belirleyici bir rol oynamıştır. Dünyayı algılama biçimi, alışkanlıkları, davranış ve düşünüş kalıpları, edebiyat, müzik ve eğlence anlayışları çerçevesinde gelişen Türkiye'nin yeni birey formunun, dolayısıyla yeni toplum tasarımının yaratılmasında etkili olan halk evleri, bu etkiyi yurdun bütün bölgelerinde örgütlenerek tüm yurda yaymıştır. İllerimizde kurulup faaliyet gösteren halkevlerinin hemen hepsi benzerî amaçlar çerçevesinde şekillenmiştir. Çalışmamızın konusu olan Amasya halkevi de bu amacı yansıtan ve faaliyetleriyle adından söz ettiren önemli örneklerden biridir.

Çalışmamızda, 1934 yılında kurulan Amasya halkevinin, 1951 yılındaki kapanışına kadar geçen tarihsel dönemdeki etkinlikleri ile onun yayın organı olan **Yeşilırmak** dergisi temel alınarak, Amasya halkevinin tarihsel süreçteki öneminin ve yaptığı çalışmaların ortaya konulması amaçlanmıştır. Amasya Halkevi, Cumhuriyet rejiminin istediği bilinçli yurttaşlar yetiştirme idealini gerçekleştirme konusunda merkezle uyum içinde çalışmış, Cumhuriyet ideolojisini geniş halk kitlelerine yayma amacıyla örgün eğitim dışında kalan halkın eğitilmesinde üzerine düşen görevleri yerine getirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Halkevleri, Amasya Halkevi, **Yeşilırmak Dergisi**.

ABSTRACT

Amasya Public House and *Yeşilırmak* Magazine

The importance of Public Houses, the function of which was conveying the achievements of The Republic to the people during a specific historical period, cannot be denied within the development of our country. The Public Houses have played a distinctive role in the process of Turkey's transferring to a modern public model from a traditional public one. Within the framework of perception of the world, habits, behaviour and thought patterns as well as literature, music and leisure conceptions, the community centers had a significant effect on the creation of a new individual form of the developing Turkey, hence a new public idea. They effused this effect throughout the country by being organized in all regions.

Nearly all of the Public Houses established in our provinces were formed within the framework of similar targets. Amasya Public House which is the subject of this study is also one of the important examples reflecting this objective and is noticed with its activities.

The aim of this study is to introduce the importance of Amasya Public House within the historical process, on the basis of its activities and its press organ **Yeşilırmak Magazine** during the historical period from its foundation in 1934 and to its closure in 1951. In conformity with the headquarters in developing the ideal of training conscious individuals that Republic regime requires, Amasya Public House, with the aim of spreading the Republic ideology to the wider crowds, accomplished its tasks in educating the public-out of the formal training.

Key Words: Public Houses, Amasya Public House, **Yeşilırmak Magazine.**

GİRİŞ

Cumhuriyet Halk Fırkası'nın 1931 yılında Ankara'da yapılan Üçüncü Büyük Kongresi'nde alınan "memleketin kültür sahasında milli mahiyette teşkilatlanmasını temin edecek bir teşkilat oluşturma" kararının ardından gerekli hazırlıklar yapılarak 19 Şubat 1932 tarihinde Cumhuriyet döneminin en yaygın eğitim ve kültür kurumu olan halkevleri 14 merkezde birden açıldı. 1950 yılına gelindiğinde Türkiye genelinde 478 halkevi ve bunlara bağlı olarak etkinlikte bulunan 4.322 de halk odası vardı.

Yurdun dört bir yanında teşkilatlandırılan halkevleri, ortak bir millî şuur ve birlikte yaşama azim ve kararlılığına sahip bir milleti yaratmak amacıyla çalışmaya başladı. Ankara Halkevi'ni açış konuşmasında Recep Bey bu düşünceyi, bir milletin yetişip geleceğe hazırlanmasındaki klasik vasıta ve kurumların olduğunun bilinmesiyle birlikte millet olabilmek için, milletçe kütleleşmek için örgün eğitimin yanında ve ondan sonra mutlaka halk terbiyesi yapmak ve halkı bir arada ve birlikte çalıştırmak esasının kurulması gerektiği şeklinde ifade ederken; Cumhuriyet Halk Partisi'nin halkevleriyle takip ettiği amacın milleti şuurlu, birbirini anlayan, birbirini seven, ideale bağlı bir halk kütlesi hâlinde teşkilatlandırmak olduğunu dile getirdi (Halkevci Kardeşler*,* 1971: 6-7).

Aydınların ve halkın birbiriyle kaynaştığı, bilenin bilmeyene bilgisini öğretmeye ve bu sırada kendisini de yetiştirmeye çalışacağı yerler olarak planlanan halkevleri bu amaçları yerine getirmek için 1. Dil, Edebiyat, Tarih, 2. Güzel Sanatlar, 3. Temsil, 4. Spor, 5. Sosyal Yardım, 6. Halk Dershaneleri ve Kurslar, 7. Köycülük, 8. Kütüphane ve Neşriyat, 9. Sergi ve Müze şeklinde dokuz şube olarak çalışacaktı. Her şeyden önce kültürel bir kurum olarak yapılandırılan halkevlerinin fikir nüvesini ise Cumhuriyet Halk Partisi'nin altı ilkesiyle geniş ölçüde bir kalkınma ve ilerleme planı ihtiva eden programı oluşturacaktı (Kansu, 1939: 7).

Halkevleri 1940 adlı eserde halkevlerinin etkinlikleri fikir sahasındaki çalışmalar (konferanslar, kitap ve dergi yayını, dershaneler, kütüphaneler, okuma odaları, folklor ve etnoloji, tarihî incelemeler), güzel sanatlar alanındaki çalışmalar (tiyatro, resim, müzik, fotoğraf, kukla, karagöz, sinema, Raks, millî oyunlar), beden sahasındaki çalışmalar, Sıhhat ve içtimai yardım alanındaki çalışmalar, köy işleri ile halkevinin alelumum telkin ve irşad sahasındaki çalışmaları olarak belirlendi (Halkevleri 1940, 1940: 7-8). Böylece halkevleri aracılığıyla yapılan devrimler halk tarafından gönülden benimsenecek, geçmişe ait izler silinecek, mezhep, soy, ırk, sınıf ayrımı gözetilmeksizin halkın kaynaşması ve bütünleşmesi sağlanacak, yetişkinler için yaygın eğitim imkânlarını sunacak, ulusal birliği oluşturan, ulusal ruhu biçimlendiren ve güçlendiren kültür ögelerini sistemli bir şekilde ortaya çıkarıp geliştirecek, halkevi yayınlarıyla halka özgüven telkin edilecek, topyekün kalkınma için halk tüm çalışmalara seferberlik havası içinde katılacaktı (Yeşilkaya, 1999: 72-78; Çeçen, 2000: 104).

Kültürel seferberlik heyecanı içerisinde olan illerden biri de Amasya olup, diğer halkevleri gibi Amasya Halkevi de kuruluşundan kapanışına değin geçen süre içinde, bu amaçları gerçekleştirmek için çaba gösterdi.

1. Amasya Halkevi

Amasya halkevi, her biri ayrı birer varlık olan yurttaşların birbirleriyle daha yakından tanışması, kaynaşması, karşılıklı olarak yekdiğerinden faydalanmaları ve sonuç olarak ulusal, ahlaksal seciyenin yükselmesi amacıyla 23 Şubat 1934 Cuma günü saat 14.00'te açıldı. Eski Yatı Mektebi binasının salonunda yoğun bir halk katılımı ve İstiklal Marşı'nın okunmasıyla tören başladı. İstiklal Marşı'nı, Ant takip etti. Bunu müteakip Vali Kadri Beyefendi günün anlamını açıklayan konuşmasını yaptı. Devamında Kılıçarslan Mektebi Başmuallimi Şeref Bey, Behçet Kemal Bey'in şiirini, Orta mektep talebelerinden Muhittin Efendi de Dumlupınar'ı okudu. Şiirlerden sonra halkevinde çalışacaklar namına Müftüzade Ekrem Bey bir nutuk söyledi. Merasimden sonra halka sigara ve incir ikram edildi. Bu arada halk hep bir ağızdan Cumhuriyet'in "Onuncu Yıl Marşı"nı söyledi. ve kapanışta hatıra olması dileğiyle törene katılanlarla bahçede fotoğraf çektirildi (**BCA**, 490.01/932.624.2, 27.02.1934). Halkevi başkanlığına Cumhuriyet Halk Fırkası Vilayet İdare Heyeti azasından Müftüzade Ekrem Tevfik Bey getirildi. Açıldığında Dil, Ar, Gösterit, Spor, Sosyal Yardım, Kitapsaray ve Yayın ile Köycülük Şubeleri bulunan Halkevi'nin 324 üyesi vardı (**BCA**, 490.01/846.349.2, 1941).

Halkevi Açılış Törenleri

1935 yılındaki kutlamalar Türkiye'de açılan bütün halkevlerinin yıldönümlerinin kutlamalarıyla aynı tarihte, 22 Şubat Cuma günü yapıldı. Yapılan törenler halkevi salonlarında düzenlendi**.** Üyelerin katılımıyla tamamen dolan

salonda tören İstiklal Marşı'nın söylenmesiyle başladı. Onu müteakiben halkevi idare heyeti üyelerinden Bay Doğanay bir konuşma yaptı. Yurttaşları bir araya gelerek tek vücut olup ulusal kültürün yükselmesine katkı sağlayacakları ev olan halkevlerinde birleşmeye çağıran Doğanay, Amasya Halkevi'nin bir yıllık çalışmalarını da açıkladı: "Dilimiz için, tarihimiz için çalıştı. Kelimeler topladı ve tarihi kaynaklar buldu. Ruhi ve bedeni ihtiyaçları karşılamak üzere konser ve müsamere düzenledi. Gençliğin vücut aksaklıklarını düzeltmek, onlara güç kazandırmak için spor ve jimnastik sahasında çalıştı. Fakir çocukların sünnetlerine yardım etti. Kıymetli ve sayın doktorlarımızın himmetleriyle birçok yurttaşa hayat kazandırdı. Okuma ihtiyacımızı karşılayacak kütüphane yaptı. Gazeteler bulundurdu. Yurttaşların ulus işlerinde öncülük yaptı. İşte bizi bir araya getiren bu salonu da yarattı. Bunlar bizim için azdır. Buraya gelir, buraya sevgi akıtırsak bu azların çoğalacağı muhakkaktır. Bizi bu evlerde kaynaştıran Atatürk'e buradan saygılar ve binlerce şükran." Bu konuşmanın ardından iki öğrenci tarafından şiirler okundu ve yine öğrencilerin söylediği onuncu Cumhuriyet şarkısı ile tören sona erdi ("Halkevinin Yıldönümü", **Yeşil Amasya**, 25 Şubat 1935: 1).

Halkevinin açılmasının üçüncü yılı olan 1936 yılındaki kutlamalarda başkan Ekrem Bilgen Amasya'da bir halkevi açılması düşüncesini: "Komşu şehirlerde, bu kültür yuvalarının gün geçtikçe arttığını, bunların yaptığı işleri, çalışma tarzlarını, gazetelerde sıra düştükçe yaptıkları seyahatlerde bu faaliyet yerlerinde görerek bu teşekküllerin ulusun üzerinden doğan birer varlık olduğunu çok yüksek gayeler istihdaf ettiğini anlayan ve bütün ulusal işlerde emsalinden geri kalmayan kıymettar halkevimizde bu kutsal yuvanın Amasya'da da kurulması arzusu uyanmış, içten ve özden gelen bu arzular pek çabuk bir hakikat oluvermiştir. Bu doğuşun bütün ihtiyaçlarını karşılamak, büyümesini ve yaşamasını temin etmek üzere başta değerli ilbayımız, Cumhuriyet Halk Partisi ve belediye başkanımız bulunduğu hâlde bütün teşekküller yardım elini uzatmışlar ve kendilerine düşen yardımları eksiksiz yapmışlardır. Kendilerine evimiz namına teşekkür etmeyi bir borç bilirim." şeklinde dile getirdi ("Halkevimizin Yıldönümü Çok Güzel Kutlandı", **Yeşil Amasya**, 27 Şubat 1936: 2).

21 Şubat 1937 Pazar günü saat 15.00'te kutlanan halkevleri yıldönümü programı ise Bando ve ortaokul öğrencilerinin katılımıyla başladı. İstiklal Marşı'nın söylenmesi, Ortaokul Türkçe Öğretmeni Kemal Şenol'un Açılış Nutku'nu okuması, Halkevi Başkanı Şarbay Celal Eren'in Mesai Raporu'nu sunması, ortaokul öğrencisi tarafından okunan şiirden sonra ortaokul öğrencilerinin katılımıyla toplu teganni, halkevi bandosunca alafranga parça çalınması, ortaokul öğrencisi Şeref tarafından şiir okunması, Halkevi bandosunun marşı, ortaokul müzik öğretmeni Şaban Soyak ve öğrencisi Zişan'dan keman eşliğinde söylediği alafranga parça, halkevi bandosunca vals, iki küçük bayan tarafından alafranga parça, halkevi bandosunca marş, öğretmen Şaban Soyak tarafından keman ve öğrencilerden Mediha'nın katılmasıyla alafranga parça, bando tarafından çardaş,

ortaokul öğrencisi Feridun tarafından alafranga parça, Bando tarafından marş, ulusal bağlama ile öğretmen Şaban ve kızların katılımıyla ulusal bir türkü, Bando ve toplu olarak Cumhuriyet Marşı'nın söylenmesiyle tören sona erdi (**BCA**, 490.01/951.686.2, 11.07.1951).

Halkevi'nin altıncı yıldönümü töreni 20 Şubat 1938 Pazar günü düzenlendi. Program saat 11-12 arasında halkevi spor şubesi tarafından düzenlenen koşu yarışmaları ile başladı. Saat 15'de halkevi konferans salonunda başta valı ve C. H. P. başkanı olmak üzere bütün memurlar ve salonun alabildiği kadar halk toplanarak radyoda Ankara halkevi bandosunun İstiklal Marşı'nı ve Dahiliye Vekili ve Parti Genel Sekreteri Şükrü Kaya'nın nutkunu dinlediler. Bunu müteakip halkevi bandosunun katılımıyla ortamektep öğrencilerinden bir grup öğrenciyle söylenen İstiklal Marşı'nın sonrasında, Halkevi Başkanı Celal Eren, Halkevi'nin bir yıllık çalışmaları hakkındaki raporu okudu. Gösterit Kolu üyesi Halit Öcalan ve ortamektebe mensub üç öğrenci tarafından halkevleriyle ilgili manzumeler dile getirildi. Bando'nun, öğrencilerin ve de salondaki halkın katılımıyla Cumhuriyet Marşı söylenerek saat 17.00'de tören sona erdi (**BCA**, 490.01/951.686.2, 11.07.1951).

1940'lı yıllardaki kutlamalarda konuşmaların görsel ögelerle desteklendiği ve alafranga müzik yerine halk müziğinin etkisinin arttığı görüldü. 1946 yılı kutlamasını örnek verecek olursak: 24 Şubat 1946 Pazar günü saat 15.00'te başlayan kutlamalar öncesinde halkevi sabahın erken saatlerinde millî ve parti bayraklarıyla süslendi. Saat 14.00'te bandonun millî marşlar çalmaya başlamasıyla halk törenlere katılmak için Halkevi'ne gelmeye başladı. Saat 15.00'te radyodan İstiklal Marşı ve Sayın Genel Sekreter Nafi Atuf Kansu'nun söylevleri hem salondaki halka hem de hoparlör aracılığıyla bütün şehre dinletildi. Ortaokul öğrencileri tarafından hazırlanan halk türküleri bağlama eşliğinde çalınıp söylendi. Halkevi Saz Heyeti tarafından hazırlanan parçaların dinlenmesinden sonra Türk Hava Kurumu Müfettişlerinden Bay Memduh Akaslan tarafından "Eş Hayatında Anlaşma Şartları" konulu bir konferans verildi. Ortaokul öğrencilerinin hazırladığı milli oyunlar oynandı ve bandonun çaldığı onuncu yıl marşı ile gündüz programı sona erdi. Gece halkevi ışıklandırılırken bando millî ve mahallî oyun havaları çaldı. Halkodaları törenlerine katılmak üzere, temsilciler gönderildikten sonra Sayın Cumhurbaşkanı'na ve Başbakan'a tazim telgrafları yollanmasıyla tören Halkevi Başkanı M. Şevket Laçin'in de belirttiği gibi; "sesli, sözlü, canlı, hareketli ve nurlu bir şekilde büyük bir bayram hâlinde" kutlandı (**BCA**, 490.01/951.686.2, 11.07.1951).

Halkevi Binası

Cumhuriyet'in ilk yıllarında görülen hızlı imar çalışmaları içinde halkevi binası yapımına özel olarak önem verildi. Öyleki, protokolde Halkevi Başkanı Vali'den sonra geldiği gibi kentte de Vilayet Konağı'ndan sonra ikinci önemli yapı olarak

Halkevi binası geldi. Halkevleri, tüm fertleri içinde toplayan bütün evlerin evi olarak algılandığından, halkevlerinin dışında kalanlar bu yurdun dışında kalacaktı. Halkevine giren herkes de milletin hizmetine girecekti. Bu nedenle Parti halkevi binaları için arsa sağladıktan sonra proje aşamasında da yardımcı oldu. Buna rağmen, Amasya'da olduğu gibi, her halkevinin yeni ve özerk bir binası olmadı (Yeşilkaya, 1999: 131-141).

Hizmete başladığı günden itibaren Öksüz Yurdu binasının alt katında hizmet veren halkevi salonunun merkeze yakın bir yere taşınması fikri, saat kulesinin dibindeki büyük kıraathanenin bulunmasıyla düşünceden çıkıp uygulamaya geçti. Belediyeye ait olan bu bina Hususi Muhasebe'ye satıldı. ve yine mülkiyeti Hususi Muhasebe'ye ait olmak üzere bedeli karşılığında kullanılmak üzere halkevine verildi ("Halkevi Salonu", **Yeşil Amasya**, 11 Haziran 1936: 1). Binanın iç ve dış kısımlarında yapılan tamirden sonra 27 Ağustos 1936 tarihinde halkevi bu binaya taşındı. Halkevi Salonu'nda da eskiden olduğu gibi bütün günlük gazeteler ve haftalık dergiler bulundurulacağı gibi yeni yapılacak kütüphanede birçok eser Halkevlilerin hizmetine sunulacaktı. Salon'da tavla ve iskambil gibi kumar mahiyetinde olan oyunlar oynanmayacak, sadece domino, dama ve satranç oyunlarına izin verilecekti ("Halkevinin Yeni Salonu Açıldı", **Yeşil Amasya**, 27 Ağustos 1936: 1). Bu bina da halkevinin sunduğu hizmetler için yeterli olmamış ki, 1938 Yılı Şubat ayında Halkevi Müzik Şubesi geliri yeni yapılması kararlaştırılan Halkevi binasına verilmesi kaydıyla bir konser düzenledi ("Bir Konser", **Yeşil Amasya**, 19 Şubat 1938: 3). Halkevi binasının yetersizliği nedeniyle etkili hizmet veremediğine dair raporlar, Cumhuriyet Halk Partisi Müfettişlerince değişik zamanlarda merkeze bildirildi. Örneğin 1940 tarihli Rapor'da, "Halkevi, vilayet ve merkez kaza idare heyetleri Yeşilırmak üzerinde kazıklara istinat ettirilmiş gayrisıhhi üç küçük odaya sıkışmışlardır. Bu vaziyet her türlü mesaiyi körletmektedir. Ayrıca müsait bir bina bulmaya imkân yoktur." denilmekteydi (**BCA**, 490.01/615.12.1, 26.03.1940).

Bunun üzerine yeni bir halkevi binası yapılması için gerekli çalışmalar başlatıldı. Ancak projeyle ilgili çeşitli sorunlar ortaya çıktı. Projenin karakter itibariyle Amasya'ya yakışmayacak yapıda olduğu dile getirilirken sebepleri şu şekilde açıklandı, "Projelerde saçak ve çatı bulunmadığından en ufak bir milli ruh dahi sezilmemektedir. Cepheler ve kitleler mimari zevkten ziyade teknik esaslara istinaden tanzim edilmiştir. Yuvarlak esas antre holünün üzerine üst katlarda birçok odaların tanzim edilmiş olması teknik bakımdan çok hatalı ve bilhassa Amasya gibi bir yerde kabilitatbik değildir. Fasatlar daha fazla şematik bir tarzda hazırlanmıştır. Yüksek mimari kaliteyi haiz değildir. Bundan maada projeler üzerinde birçok lüzumsuz ve işe yaramayan odalar vardır ki, bugün için bunların yapılması fuzuli olacaktır. Bundan altı sene evvel yapılan ve 37 bin lira kıymetinde olan bu proje bugün 250-300 bin liradan daha aşağıya inşa edilemez. Binaenaleyh, evvelemirde bu tahsisatın verilip verilmeyeceğinin bildirilmesi ve

bundan sonra yapılacak binanın projelerinin daha esaslı ve millî zevkimize daha uygun bir şekilde büromuzda tanzim edilmesinin daha muvafık olacağını arz eder, saygılarımla dosyayı iade ederim." (**BCA**, 490.01/1652.748.1, 21.08.1943).

Hazırlanan proje farklı zamanlarda değişikliğe uğrayarak halkevi binasının yapımına başlandı. Ancak olumsuz raporlar yapım aşamasında da devam etti (**BCA**, 490.01/1652.748.1, 14.02.1947). 1948 yılında halkevi inşaatı ile ilgili yazılan bir rapordan yaşanan sorunların hala çözülemediği anlaşılmaktadır (BCA,490.01/1652.748.1, 06.03.1948).

Genelde şehirdeki tüm sosyal etkinlikler halkevinde dolayısıyla halkevi salonunda yapıldı. 1 Ağustos 1934 tarihinden itibaren kullanıcıların hizmetine açılan Halkevi Salonu, değişik amaçlarla kullanıldı ("Halkevi Reisliğinden", **Yeşil Amasya**, 26 Temmuz 1934: 2).

Kültürel Etkinlikler

Amasya halkevi, şehirde kutlanan millî bayramlarda ve özel günlerde yapılan tüm etkinliklere katıldı. Bu faaliyetlere örnek verecek olursak, 1934 yılında Cumhuriyet'in on birinci yılı **Yeşil Amasya** gazetesinde şu satırlarla ölümsüzleştirildi: "Saat dokuzda vilayet makamında tebrikleri kabul eden Vali Bey, Cumhuriyet Meydanı'na geldi. Asker, Jandarma, Polis, mektepler, İzciler, Halkevi sporcuları, kadın ve erkek binlerce halk meydandaki yerlerinde mevki almışlardı. Halkevi Bandosu İstiklal Marşı'nı çaldı. Bunu Vali Bey'in muhtelif teşekküller önünde bayramın büyüklüğüne ve Cumhuriyet'te herkesin borçlu olduğu vazifeleri anlatan ve bayramını kutlayan sözleri takip etti. Bundan sonra mekteplerle asker ve halkın iştirakiyle "Onuncu Yıl Marşı" söylendi. Bunu müteakip muhtelif talebeler ve halkevi namına Doğan Bey ve Halk Fırkası namına Şeref Beyler birer nutuk irad ettiler. Bu sırada Amasya'nın meşhur kalesinden mütemadiyen toplar atılıyordu. Nutuklardan sonra resmigeçit başladı. Asker, Jandarma, Polis, Halkevi Sporcuları, İzciler, Mektepler, İzciler ve halk resmigeçide iştirak etti. Resmigeçitten sonra Gazi Hazretlerinin heykelinin bulunduğu mevkide toplanıldı ve birçok çelenk kondu ve muhtelif hitabeler söylendi. Akşam her taraf fenerlerle süslendi. Gece saat 8.00'de halkevinin tertip etmiş olduğu büyük müsamere başladı. Salon hıncahınç dolmuştu. Halkevi bandosunun İstiklal Marşı ile başlayan müsamerede diş tabibi Ahmet Zeki Bey'in reisliği altındaki Güzel Sanatlar Şubesi'ne mensup arkadaşlar güzel bir konser verdiler. Konseri, Temsil Heyeti'ne mensup muallim arkadaşların **Beş Devir** piyesi takip etti ve piyes çok beğenildi ve çok alkışlandı. Piyes'ten sonra **Zor Nikâh** komedisi temsil edildi. Cumhuriyet'in "Onuncu Yıl Marşı" hep bir ağızdan söylenerek müsamereye son verildi." ("Cumhuriyet Bayramı Şehrimizde Fevkalade Merasimle Kutlandı", **Yeşil Amasya**, 12 Teşrini Evvel 1934; 1). 1935 yılındaki Cumhuriyet Bayramı törenleri de coşku ve sevinçle yaşandı. "Gündüz Programı" bir önceki yılla benzerlik göstermesine rağmen ("Şehrimizde Cumhuriyet Bayramı Töreni", **Yeşil**

Amasya, 7 Teşrini Sani 1935: 1). Cumhuriyet Bayramı'na denk gelen 29 İlkteşrin 1935 günü akşamı Plevne Okulu Salonu'nda Halkevi Temsil Kolu Şubesi gençleri tarafından bir müsamere verilecekti. Program'da: **Mavi Yıldırım** adlı piyesten sonra **Has Bahçe** adlı komedi, Monolog, Alafranga Musiki ve Bando gösterisi olacaktı. Halkevi'nden davetiye alan herkes müsamereyi ücretsiz izleyebilecekti ("Cumhuriyet Bayramı'nda Müsamere", **Yeşil Amasya**, 24 Teşrini Evvel 1935: 1).

Tören ve müsamereler sadece Cumhuriyet Bayramı ile ilgili olarak düzenlenmedi. 23 Nisan, 19 Mayıs, 30 Ağustos gibi özel günler de gerçekten bayram coşkusu içinde kutlandı. Örneğin; 1936 yılı Çocuk Haftası Programı halka şu şekilde duyuruldu: Tören Cumhuriyet alanında saat 10.00'da İstiklal Marşı ile başlayacaktı. Orta ve ilkokullardaki öğrenciler tarafından birer nutuk okunduktan sonra tüm öğrenciler Cumhuriyet'in "Onuncu Yıl Marşı"nı söyleyecek ve Halkevi Bandosu başta olmak üzere, sporcular, ortaokul, Kılıçaslan, Plevne, Yeşilırmak ve Üçler İlkokulu öğrencileri geçit törenine katılacaktı. İstiklal Marşı'nı müteakiben Ar Kolu Komite Üyesi İsmail tarafından bestelenen "Halkevi Marşı" söylenecek; "23 Nisan" adlı şiir okunacak; "Karlı Dağlar", "Gurbet Mektubu", "Batan Gün" ve "Ne Zaman Görsem" adlı ulusal türkülerin okunmasından sonra, kemanla iki küçük kız tarafından: "Halk Türküsü", "Körün Şarkısı", "Gelincik Tarlası" ve "İzmir Marşı" seslendirilecek; Klarnet eşliğinde "Gösterit Kolu Marşı" söylenecek; Muhittin Dilek, "Yürüyüş" adlı şiiri okuyacak; **Atatürk'e İlk Kurban** adlı piyesin oynanmasından sonra Şükrü Tekin "Türklük" adlı şiiri okuyacak ve müsamere ;**Bilmeden, Anlamadan Yeme** adlı bir perdelik komedi ile son bulacaktı ("936 Yılı Çocuk Haftası Programı'dır", **Yeşil Amasya**, 23 Nisan 1936: 1).

19 Mayıs Törenlerinde genel merasim düzenine ek olarak sportif etkinlikler de eklendi. 1938 yılı kutlamalarında öğrenci hareketleri bittikten sonra genç sporcular sürat ve mukavemet koşularına başladılar. Atlamalar, gülle ve disk yarışları yaptılar.

Amasya'da kutlanan özel günlerden birisi de 12 Haziran Atatürk günüdür. 1936 yılındaki kutlamalardan örnek verecek olursak: Halkevinin hazırladığı programa göre şehrin her yeri bayraklarla donatıldı. Parti binasında toplanılmasının ardından Atatürk anıtına gidilerek ortaokul öğrencileri tarafından İstiklal Marşı ve millî marşlar söylendi. Memleket namına anıta çelenk konuldu. Sporcular ve halkevi bandosu şehri dolaşarak gösteri yaptıktan sonra anıt yanında ortaokul tarih coğrafya öğretmenleri Hikmet Çevik ve İzzet Nihat Orlu tarafından günün anlamını belirten bir nutuk söylendi ("12 Haziran Atatürk Günü Büyük Bir Heyecanla Kutlulandı", **Yeşil Amasya**, 18 Haziran 1936; 1).

Amasya Halkevi, şehirde kutlanan özel günlerin akşamında tüm halkın ücretsiz katılacağı müsamereler de hazırladı. 30 Ağustos Zafer ve Tayyare Bayramı şerefine Plevne Okulu salonundaki müsamereyi buna örnek verebiliriz ("Halkevi Reisliği'nden", **Yeşil Amasya**, 30 Eylül 1934: 2.).

Halkevi'nde sadece resmî bayram ve/veya özel günler değil, Türk büyüklerini anma günleri de düzenlendi. Bunlar arasında Mimar Sinan'ı anma toplantısının nasıl gerçekleştiğine baktığımızda: "Halkevi salonunda büyük bir kalabalık huzuruyla Mimar Sinan ihtifalı yapılmıştır. Salonda kürsü üzerinde Koca Sinan'ın Kemal Bilgen tarafından büyük kıtada karakalemle yapılmış kavuklu ve uzun beyaz sakallı muhayyel bir resmî asılmıştı. Evvela halkevi idare heyetinden Bay Kemal Öncel kürsüye çıkarak Sinan'ın uzun sergüzeşt ve şeref dolu hayatından hulasalar yapmış ve kıymetdar eserleri hakkında mufassal malûmat vermiştir. Sinan'a ait tarihi hakikatleri tatlı bir üslup ile bize anlatan bu hitabe büyük bir alaka ve derin bir vecd ile dinlenmiştir. Ondan sonra Halkevi Güzel Sanatlar Kolu Reisi Kemal Bilgen kürsüye çıkarak Koca Sinan'ın kısaca tercümeihâlini ve şaheserler meydana getirmeden evvelki gençlik hayatının bazı kısımlarını anlatmış ve Süleymaniye Camii kurbinde bulunan üstadın mütevazı kabrinden bahsederek Şair Sai'nin türbedeki kitabesini okumuş ve kitabenin "Geçti bu demde cihandan pîri mimarân-ı Sinân/Ruhiçin Fatiha ihsan ede pîr ü civan" şeklinde sona eren mısrasını tekrar okuyarak büyük üstadın aziz ruhuna saygılar dilemiş ve büyük huşu içerisinde ihtifale nihayet verilmiştir." ("Halkevinde Büyük Türk Yapıcısı Sinan Saygı ile Anıldı", **Yeşil Amasya,** 15 Nisan 1935, s. 1.). Büyük Türk Şair ve edibi Abdülhak Hamit için de halkevinde anma günü düzenlendi. Program Abdülhak Hamid'in hatıratına hürmeten ayakta bir dakika saygı duruşu ve İstiklal Marşı okunmasıyla başladı. Abdülhak Hamit'in hayat ve şahsiyeti hakkında konferansın ardından keman ile Nesteren eserinden bir parça okundu. İlmi Musa'dan bir parça ve Eşper'den iki sahne temsil edildikten sonra Abdülhak Hamit hakkında iki şiir okundu (**BCA**, 490.01/978.793.1, 06. 05.1937 ve 11.03.1938).

Halkevlerinde halkı bilgilendirip bilinçlendirme amacıyla konferanslar da verildi. Konferansçılar genelde halkevi idare heyetinden ya da öğretmenler arasında seçildi. Bununla birlikte Ankara veya İstanbul gibi şehirlerden gelen konuşmacılar da oldu (**BCA**, 490.01/1007.886.1, 28.04.1941). Verilen konferansların öncesinde veya sonrasında müzik öğretmenlerince konferansa ek olarak konserler de düzenlendi. Konferans konularından bazıları çocuk terbiyesi ("Halkevinde Konferans", **Yeşil Amasya**, 15 Nisan 1935; 2), eski zamanda muharebe usulleri ("Halkevinde Hafta Konferansı", **Yeşil Amasya**, 29 Nisan 1935; 1), Işıkları maskeleme ("Halkevinde Konferans", **Yeşil Amasya**, 12 İkinci Kanun 1935; 1), Ulu önderin Amasya'daki hayatı ("Halkevinde Konferans ve Konser", **Yeşil Amasya**, 6 Şubat 1936, s. 1), inkılap ve istiklal'di ("Halkevinde İki Konferans", **Yeşil Amasya**, 13 Şubat 1936, s. 1). İkinci Dünya Savaşı ve Cumhuriyet Hükûmeti'nin aldığı kararlar ile paraşüt ve paraşütçülük savaş yıllarında konferans konuları arasında yer aldı (**BCA**, 490.01/1007.886.1, 28.04.1941).

Halkı bir araya getirip kaynaştırmak için sadece konferans ve etkinlik değil, çeşitli vesilelerle çay şölenleri de yapıldı ("Halkevinde Çay Şöleni", **Yeşil Amasya**, 13 Şubat 1936; 1). Örneğin 13 Şubat 1936 tarihli habere göre "Tarım Enstitüsü Doçentlerinden Bay Kerim Ömer şerefine halkevi başkanlığı tarafından halkevi salonunda bir çay şöleni verilmiştir. Bu şölende ilbay, Parti başkanı, Şarbay, rüesayi memurun, Alay Komutanı ve Halkevi başkanları bulunmuşlardır." ("Halkevinde Çay Şöleni", **Yeşil Amasya**, 13 Şubat 1936: 1).

Amasya'da hizmet veren değişik dernekler de toplantı ve diğer hizmetlerini yerine getirmede halkevi salonundan yararlandı. Örneğin yıllık kurultay yapacak olan Hilaliahmer Cemiyeti, davetli 180 kişiden en az 50'si gelmediği için yıllık kurultayını 20 Mart 1935 Çarşamba günü halkevi salonunda yapacağını üyelerine gazete aracılığıyla duyurdu ("Hilaliahmer Merkezi Başkanlığından", **Yeşil Amasya**, 18 Mart 1935: 2).

Yapılan etkinlikler yeterli bulunmayarak halkın ilgisini artırmak ve böylece daha fazla yurttaşa hizmet vermek amacıyla bir toplantı yapıldı. Halkın halkevinden daha yoğun yararlanması için alınan kararlardan bazılarına gelince: Haftada iki defa orta mektep musiki muallimi Bay Seyfi tarafından alafranga musiki dersi verilecekti. Bunun için güzel bir armoniyum tedarik edildi. Fedakâr zabitler tarafından haftanın belirli günleri atış dersleri ve bizzat atış, binicilik ve eskrim talimleri gösterilecek; Haftada bir gün dağcılık ve avcılık için toplu yürüyüşler yapılacaktı. Halkevi bando teşkilatı genişletilecek, bandoculara tek tip elbise yaptırılacak; beden terbiyesi muallimi Bay Arif Öner tarafından beden terbiyesi dersi verilecekti ("Halkevinde Faaliyet", **Yeşil Amasya**, 22 Nisan 1935; 1). Bu etkinliklerin gün ve çalışma saatlerine gelince: Musiki dersi cumartesi akşamları saat 20.00'de, Atış nazariyatı Pazar günü saat 20'de, jimnastik nazariyatı Pazartesi günü saat 20.00'de, Musiki dersi Salı gün saat 20'de, Eskrim dersi Çarşamba günü saat 20.00'de, Cuma günü gündüz öğleden evvel saat 9.00'dan 11.00'e kadar binicilik ve atletizm, öğleden sonra saat 14.00'te dağcılık ve avcılık başlayacaktı. Haftanın her gününde öğleden sonra saat 16.00'dan 18.00'e kadar voleybol, tenis ve ayaktopu eksersizleri, ayda bir zehirli gaz tecrübeleri olacaktı. Konferanslar perşembe günü öğleden sonra saat 17.00'de, Bando dersleri ise Cumartesi, Pazar, Pazartesi ve Salı akşamları saat 19.00'da başlayacaktı ("Halkevi Haftalık Çalışma Programı", **Yeşil Amasya**, 22 Nisan 1935: 1.).

Bir halkevinin açılabilmesi için temel ihtiyaçlar giderildikten sonra belirlenen dokuz şubeden en az üçünün çalışması gerekirdi. Amasya halkevi gerçekleştireceği etkinliklerini başlangıçta yedi şube oluşturarak yerine getirdi.

Amasya Halkevi Çalışma Şubeleri

Dil, Tarih-Edebiyat Şubesi: Bu şube genelde Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin belirlediği genel çerçeve içinde çalıştı. Öz Türkçe sözler, halk türküleri, maniler

ve atasözleri derledi. Dil devrimi ve dilimizin menşei konusunda konferanslar düzenledi. Gazetelere yurttaşları aydınlatacak yazılar yazıldı. Tarihi eserler yönünden bir hazine olan Amasya'yı ziyaret edenlere şehir gezdirildi, tarihi eserler hakkında bilgi verildi ("Halkevimizin Yıldönümü Çok Güzel Kutlandı.", **Yeşil Amasya**, 27 Şubat 1936: 2). Bu şubenin başlıca çalışma alanlarından biri olan Türkçe okuma ve yazma kursları sadece halkevi salonuna gelebilenlere değil, aynı zamanda cezaevindeki yurttaşlara da verildi (**BCA**, 490.01/1052.1039, 1.3.1950).

Bu etkinlikler yanında 18 Ağustosta İstanbul'da toplanacak olan İkinci Dil Kurultayı'na gönderilmek üzere Amasya halkevi Dil, Edebiyat-Tarih Komisyonu başkanı Evkaf müdürü Namık Necip Bey seçildi. ("Dil Kurultayımıza Aza", **Yeşil Amasya**, 16 Ağustos 1934; 2.).

Cumhuriyet Bayramı ile 23 Nisan Millî Egemenlik ve Çocuk Bayramı, 19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramı, Birinci ve İkinci İnönü Savaşları, 30 Ağustos Zafer Bayramı, Atatürk'ün Ölümü Yıl Dönümü, Tasarruf ve Yerli Mallar Haftası, Hava Şehitleri Anma Töreni, Dil Bayramı, Lozan ve Montrö Günü, Çocuk Terbiyesi gibi türlü vesilelerle yapılan toplantı ve günlerde, o günün anlam ve önemini belirten konuşmalar yapıldı.

Dil ve Edebiyat Şubelerinin yerine getirilmesi beklenen en önemli görevlerin başında dergi çıkarmak geliyordu. Amasya Halkevi de **Yeşilırmak** dergisini yayınladı. Ulusal bayramları ve Türk büyüklerini anma günleri düzenleme görevi de bu şubenin sorumluluğundaydı.

1945 yılında 8 kadın, 35 erkek olmak üzere bu kola üye 43 kişi vardı (BCA, 490. 01/1036. 983. 1, 08.03.1950).

Güzel Sanatlar Şubesi: İnkılap hareketlerinin halkın ruhuna tam olarak hitap edebilmesi için sanat bir araç olarak görüldü. Yeni duygu ve görüşler halkın gözüne/gönlüne sanat aracılığıyla sunulacaktı. Türk halkının çiftçi ya da asker millet olduğu kadar sanatkâr bir millet olduğu da sanat çalışmaları aracılığıyla ifade edilecekti.

Genel olarak halkevlerinde olduğu gibi Amasya halkevinde de müzikle ilgili çalışmalar Bando, koro, orkestra, musiki dersleri, dağınık çalışmalar, konserler ve radyodan faydalanma şeklinde yürütüldü (**Halkevleri 1940**, 1940: 15).

Musiki Cemiyeti'nden müdevver bandonun ıslah edilerek merasim günlerinde kullanılması sağlandı. **Halkevi**'nin çalışmaya başlamasını müteakip kurulan bando takımına girmek isteyenler için gazete aracılığıyla ilan verilerek halkevine başvurmaları istendi ("Halkevi Reisliğinden", **Yeşil Amasya**, 26 Temmuz 1934: 2.). Şehirde yapılan tüm etkinliklerde –gündüz ve gece yapılan törenlerde hazır– bulunan Bando Şubesi, müsamerelerde ve resmî günlerde millî marşlar, alafranga parçalar çalarak halkın müzik ihtiyacını gidermeye çalıştı (**BCA**, 490.01/981.803.1, 1935). **Halkevi**'nin sahip olduğu sazların başlıcaları şunlardı:

1 fülüt, 3 Klarnet, 1 Baso, 1 Trambon, 1 Tenor, 1 Bariton, 3 Alto, 3 Kornet, 2 Trampet, 1 Davul, 1 Zil, 1 Ork Piyano, 1 Keman, 1 Cünbüş ve 4 bağlama (**BCA**, 490.01/968.745. 5, 19.08.1948).

İncesaz kısmı için bir dershane açıldı. Kurs vermesi için ortaokul müzik öğretmeni Şaban Soyak görevlendirildi. Teganni terennümlerinde (şarkı söyleme) yararlanılmak üzere de bir armenyom alındı ("Halkevimizin Yıldönümü Çok Güzel Kutlandı", **Yeşil Amasya**, 27 Şubat 1936: 2). Halkevinde musiki ve Fransızca kursu da açıldı ("Halkevi Reisliğinden", **Yeşil Amasya**, 1 İkinci Kanun 1935: 2.). Halkevi müzik kolunda alafranga kurslara ilgi her geçen gün azalırken, alaturka müzik konusuna halkın daha fazla rağbet ettiği görüldü (**BCA**, 490.01/968.745.5, 31.05.1948).

Güzel Sanatlar Şubelerinin bir bölümü olan resim ve fotoğrafçılık konusunda Amasya halkevi o tarihe kadar başarılı çalışmalar yapan halkevleri arasında gösterildi (**CHP Halkevleri ve Halkodaları 1944**, 1945: 20). Amasya halkevince açılan yarışmalarda dereceye giren fotoğraf ve resimlerin Ankara Sergisine katılması için de başvurular yapıldı (**BCA**, 490.01/974.770.2, 26.03.1947). İngiliz Kültür Heyeti'nin yurt çapında faaliyette bulunduğu etkinliklerden İngiliz Mimari Sergisi de Halkevi'nde sergilendi (**BCA**, 490.01/1017.921.2, 29.01.1949).

Şubenin üstlendiği önemli görevlerden biri de ulusal marş ve şarkıları beraberce hep bir ağızdan söyletmeye çalışmaktı. Amasya halkevinde de tüm özel günlerde ve kutlamalarda Cumhuriyet Marşı veya Cumhuriyet'in Onuncu Yıl Marşı bu şekilde toplu olarak hep bir ağızdan söylendi. Halkevlerinde yapılan radyo yayınları sadece Amasya'da değil ilçelerde de halkın ilgisini çekme konusunda olumlu etki yaptı.

Temsil Şubesi: Bu şube ilk iki yıl içinde sekiz millî ve hissi temsil vererek yüzlerce yurttaşın milli duygularını ve sanat zevklerinin yükselmesine hizmet etti ("Halkevimizin Yıldönümü Çok Güzel Kutlandı", **Yeşil Amasya**, 27 Şubat 1936: 2). Devam eden yıllarda da düzenlenen etkinliklerde tiyatro oyunları sunuldu. Oyunlarda genelde Türk yazarların eserleri seçildi.

Spor Şubesi: Sporcu gençleri koruması altına alan şube, onlara yer, forma, potin vesaire temin edip civar şehir gençleriyle maçlar yaptırarak gençliğin birbiriyle kaynaşmasına katkı sağladı. Bu durumun devam edebilmesi için de kazalardaki yurtlarla birleşerek bir mıntıka oluşturmaya çalıştı. Ayrıca belediye ile iş birliği yaparak şehre yakın bir yerde saha temin etti ("Halkevimizin Yıldönümü Çok Güzel Kutlandı", **Yeşil Amasya**, 27 Şubat 1936: 2.). Sporda çeşitliliğin sağlanması için voleybol ve atlama tesisi yaptı. Atlı gezintilere, beden terbiyesi konferanslarına devam etti (**BCA**, 490. 01/981. 803. 1, 1935). Sporcu gençlere Ortaokul Jimnastik Öğretmeni Arif Öner tarafından ders verildi (**BCA**, 490. 01/981. 803. 1, 1935).

Amasya'da o dönemde futbol takımı olarak Amasya Halk Spor, Bozkurt, Alay Spor ve Turan İdman Yurdu vardı ("Alay 56 İle Maç", **Yeşil Amasya**, 10 Mart 1936; 1). 1935 yılında memleketin en eski futbol takımı olan Turan İdman Yurdu ile Halkevi Spor birleşerek Turan'ın eski formasını taşımak kaydıyla Halk Turan adını aldı. 1939 yılına gelindiğinde gazete artık sadece Halkspor adını kullanıyordu ("Halkevi Faaliyetleri", **Yeşil Amasya**, 22 Nisan 1935; 1: Ruhi Mısırlı, "Bu Haftanın Spor Haberleri", **Yeşil Amasya**, 14 Ağustos 1939; 1). 20 Nisan 1935 Cumartesi günü halkevinde yapılan seçim sonrasında Bay Doğan, Bay Arif, Bay Ahmet Rahtuvan, Bay Hüseyin, Bay Ahmet çoğunlukla idare heyetine ve bunlardan Bay Hüseyin reisliğe seçildi ("Halk Spor Turan'la Birleşti", **Yeşil Amasya**, 22 Nisan 1935: 1).

Amasya'da sporun canlı bir şekilde çalışması ve daha iyi verim alınması için bir mıntıka oluşturulması kararlaştırıldı. Valı Bay Kadri Üçok'un başkanlığında, Halkevi Başkanı Bay Ekrem Bilgen ile merkez, Merzifon ve Gümüşhacıköy Kulüp delegelerinden üç kişinin katılımıyla halkevinde yapılan kongrede mıntıka heyeti oluşturuldu ("Amasya Mıntıkası Kuruldu", **Yeşil Amasya**, 22 Nisan 1935; 1).

İçtimai Yardım Şubesi: Halkevinde 20 Eylül 1934 tarihinden itibaren bir muayene odası açılarak başvuran vatandaşların ücretsiz muayene olmaları sağlandı ("Halkevi Reisliğinden", **Yeşil Amasya**, 12 Teşrini Evvel 1934: 2). Bu hastalar içinde ekonomik durumu kötü olanların ilaçları alındı. Hastanede tedavi ihtiyacı olanların hastaneye yatırıldı. Sıtmalı, frengili hastaların ilgili dairelere sevkini temin ederek memleketin sağlık işlerine yardım etmek de bu Şube'nin hizmetleri arasındaydı. ("Halkevimizin Yıldönümü Çok Güzel Kutlandı", **Yeşil Amasya**, 27 Şubat 1936: 2) **İçtimai Yardım Şubesi**, şehirdeki durumu iyi olmayan ailelerin çocukları için toplu sünnet düğünleri de yaptı. ("Halkevi Reisliğinden", **Yeşil Amasya**, 20 Eylül 1934: 2)

Amasya'ya gelen Hafız Burhan Bey şehirde dört gün kalıp musiki konserler verdi. Halkevi İçtimai Yardım Komitesi de Hafız Burhan Bey'in katılımıyla Hilaliahmer ve Himayeietfal yararına belediye bahçesinde bir konser düzenledi ("Hilaliahmer Menfaatine Müsamere", **Yeşil Amasya**, 23 Ağustos 1934: 2).

Kütüphane-Neşriyat Şubesi: Her halkevinde ve odasında bir kütüphane veya okuma odası bulunması olmazsa olmaz bir zorunluluktu. Çünkü Kütüphane ve Neşriyat Şubesi manevi çoraklığı giderecek barajların ve kanalların başı olarak kabul edildi. Kütüphane veya okuma odasının önemi: "Bir kütüphanenin, bir okuma odasının bir halkevine hatta aletıtlak bir şehre, bir köye bile, buğday ambarı, harman yeri, su arkı kadar lüzumlu bir şey olduğu muhakkaktır."sözleriyle dile getirildi (**Halkevleri 1932-1935:** 104, 110). Eleman azlığı nedeniyle Kütüphane Şubesi açılmayan yerlerde bu görevi dil-edebiyat veya halk dershaneleri şubeleri yerine getirdi.

Bu şube günlük gazetelere, bir takım dergilere abone olarak, genel sekreterlikten, diğer kurumlardan, kardeş halkevlerinden gelen ve bağışlanan 800 cilde yakın bir kütüphaneyi halkın hizmetine sunmak suretiyle memleketin okuma zevkinin yükselmesine çalıştı ("Halkevimizin Yıldönümü Çok Güzel Kutlandı", **Yeşil Amasya**, 27 Şubat 1936: 2). 1943-1944 yılı kütüphane istatistiklerine göre Amasya'da 1 adet Millî Eğitim Kurumuna bağlı kütüphane hizmet verirken 3 adet halkevi ve 3 adet de halkodasında kütüphane bulunmaktaydı (**Millî Eğitim Genel Kitaplıklar ve Müzeler İle Halkevleri, Odaları ve Okuma Odaları Kitaplıkları İstatistikleri 1943-1944**, 1946: III). Halkevi kütüphanesinde 1 erkek memur çalışmaktaydı ve yıllık ödeneği 337 liraydı. Bu ödenek kütüphane memurunun maaş ücreti olarak harcandı (**Millî Eğitim Genel Kitaplıklar ve Müzeler**; 36).

Köycülük Şubesi: Şehir hayatına yeni atılan köylü yurttaşlara gerekli yardımı yapmak da bu şubenin hizmetleri arasındaydı. Bunun için her fırsattan yararlanırken, bir grup öğretmen nahiye merkezlerine giderek istiklal ve inkılap üzerine değerli konferanslar verdi ("Halkevimizin Yıldönümü Çok Güzel Kutlandı", **Yeşil Amasya**, 27 Şubat 1936; 2). Köylü vatandaşlara her hangi bir sorunla karşılaştıklarında bu şubeye başvurmaları çeşitli vesilelerle açıklandı ve olumlu sonuçları görüldü.

Nüfus sayımı dolayısıyla da köylerinde Cumhuriyet'in değerlerinden, onun yaptığı her şeyin iyi olacağından, ve bu meyanda nüfus sayımının yararlarından bahseden nutuklar verildi (BCA, 490. 01/981. 803. 1, 1935).

Halkevi Yöneticileri

Halkevlerinin özerk olmasına karşın başta başkanlar olmak üzere tüm halkevi görevlilerinin çalışabilmesi için aranan ilk koşul parti üyesi olmasıydı (Şimşek, 2002: 92). Bu durum Amasya halkevi için de geçerlıliğini korudu.

Halkevi açıldığında başkanlığına eczacı Ekrem Bilgen getirildi. 1902 Amasya doğumlu olan Bilgen, 1922 yılında Yüksek İstanbul Darülfunun Tıp Medresesi Eczacı Şubesinden mezun oldu. Halkevi başkanı olmadan önce Amasya Türk Ocağı Müessisi, Zile Türk Ocağı'nın açılmasına tavassut, Hilali Ahmer, Himaye-i Etfal Katiplikleri, Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Amasya Şubesi'nin açılışına arabuluculuk ve Belediye Encümen Azalığı görevlerinde bulundu (**BCA**, 490.01/932.624.2, 02.05.1949). Başkanlık süresi 24.02.1936 tarihinde dolduğunda Cumhuriyet Halk Partisi İlyönkurulunun kararıyla yeniden söz birliğiyle bu göreve atandı ("Halkevi Başkanlığı", **Yeşil Amasya**, 27 Şubat 1936; 2). Amasya Halkevi Başkanlığı'na 1941 yılında Mehmet Şevket Laçin getirildi. Hukuk Fakültesi ikinci sınıftan terk olan Laçin, Şubat 1939 yılından itibaren Amasya Belediye Başkanlığı görevini de yürüttü (**BCA**, 490. 01/932.624.2, 02.05.1945).

1948 yılında Amasya Halkevi Başkanı sıfatıyla C.H.P. Genel Sekreterliği'ne yollanan raporlarda başkan olarak Halid Öcalan ismi geçmektedir (**BCA**, 490.01/968.745.5, 19.08.1948).

Amasya Halkevi, diğer halkevlerinde sık görülmeyen bir uygulamaya da imza atarak matbaa sahibi oldu. Halkevi yöneticileri, Hususi Muhasebe İdaresi'nde bulunan Vilayet Matbaası'nın memleket kültürüne daha faydalı olabilmesi amacıyla Halkevi'ne devrini istedi. Umumi Meclis'in bu talebi kabul etmesiyle de halkevi ucuz bir fiyatla matbaayı hemen devraldı ("Halkevimizin Yıldönümü Çok Güzel Kutlandı", **Yeşil Amasya**, 27 Şubat 1936; 2). Halkevinin malı olan matbaa, 31 Mayıs 1936 tarihine kadar 350 liraya icara verildi ve bunun 250 lirası tahsil edildi. Böylece matbaa, halkevi için bir gelir kaynağı oldu ("Halkevimizin Yıldönümü Çok Güzel Kutlandı", **Yeşil Amasya**, 27 Şubat 1936: 2). Halkevi matbaasında sadece Halkevi'yle ilgili belgeler basılmadı, dışarıya da iş yapıldı ("Halkevi Matbaası", **Yeşil Amasya**, 8 Nisan 1935: 2). Hatta **Yeşil Amasya** gazetesi *Yeşilırmak* matbaasında basılırken, matbaa değişikliği yaparak *Halkevi* matbaasında basılmaya başladı. **Yeşil Amasya** gazetesinde 12 Haziran 1937 tarihli bir habere göre Amasya Halkevi matbaası kapatıldı. Bundan dolayı geçici bir süre yayınına ara vermek zorunda kalan gazete 12 Haziran 1937 tarihinden itibaren yeniden yayımlanmaya başladı ("Özür Dileriz", **Yeşil Amasya**, 12 Haziran 1937: 2).

Amasya Halkevi, matbaa sahibi olmasına rağmen kendi matbaasında kitap ve/veya broşür yayımlamadı (**BCA**, 490.01/1036.983.1, 08.03.1950). **Dergi**'yi ise matbaa kapandıktan sonraki bir tarihte çıkarmaya başladı. Halkevi'nin bir dergi çıkaracağına dair haberler de **Yeşil Amasya** gazetesi aracılığıyla halka duyuruldu ("Halkevimiz Bir Mecmua Çıkarıyor", **Yeşil Amasya**, 16 Temmuz 1938: 1).

2. *Yeşilırmak* Dergisi

Amasya halkevi tarafından yayımlanan **Yeşilırmak** dergisi, 1938 yılı eylül ayında yayın hayatına başladı (**1942 Yılı Gazete ve Mecmualar**, 1942: 333). 1939 yılında 6-7. Sayıların birlikte çıkması haricinde aylık olarak yayınlandı. 1939 yılı nisan ayındaki 8. sayıyla sona erdi.

Yeşilırmak dergisinin imtiyaz sahibi Nazım Berksoy'ken 6. sayıdan sonra Alişan Refik Tanural oldu. İdare ve yazı işleri sorumlusu ise 5. sayıya kadar Niyazi Tarman, 5-7. Sayılar arası İ. Ertem ve sekizinci sayıda ise Hilmi Sakman'dı. Fiyatı 10 kuruş olan derginin yıllık abone bedeli 120 kuruştu. Her sayısı 16 sayfa olarak çıkan dergi (6-7. Sayılar birlikte çıktığı için 32 sayfaydı) Amasya'da *Emel* matbaasında basıldı.

Yazar kadrosunda, Nazım Berksoy, İ. Dağlıoğlu, Haşim Nezihi, İ. Ertem, R. Mısırlı, İ. Nihat Orlu, H. Ülkün, Y. Özel, Zehra Sümbül, Talat Öncel, Nazmi Çağan ve N. Necip Onur vardı.

Dergi çıkış amacını açıklarken siyasal meselelerle uğraşma niyetinde olmadığını, imkân verdiği oranda aktüalite ile ilgilenileceğini belirtti: "*Dergimiz denilebilir ki Amasya'da her alanda yeni ve verimli işlere başlandığı bir zamanda*

çıkıyor. Atatürk'ün besleyici, koruyucu ve kurtarıcı ışılarıyla sen zamanın en kısa fasılaları içinde efsanevi tazelik, zindelik ve güzelliğe kavuşacaksın. Sana ve bize ne mutlu!" (Nazım Berksoy, "Aylık Konuşma: **Yeşilırmak**", **Yeşilırmak**, Eylül 1938; 4). Gerçekten de sayılar incelendiğinde derginin yayın hayatı boyunca belirli günler, Amasya'nın tarih-coğrafyası, ünlü şairleri, şiir ve edebiyat başta olmak üzere ve Amasya tarımıyla ilgili konulara da öncelik tanıdığı görüldü. Son sayfada Şehir Haberleri başlığı altında şehirdeki imar çalışmaları ve ile tayin olan veya gidenlerin haberlerine yer verildi.

İlk sayının içindekiler kısmına baktığımızda yazarlar ve ele aldıkları konular şu şekildeydi: "İ. Nihat Orlu-30 Ağustos; Nazım Berksoy-**Yeşilırmak**; Nazmi Çağan-Amasya ve Tarih; Haşim Nezihi-Geliyoruz (şiir); Haşim Nezihi-Halkevi, Vazife ve Gayeleri; Nazım Berksoy-Dudaklar (şiir); İ. Ertem-Yarı Bile Olamayan Maç; H. Ülkün-Elma ve Armutların Dökülmesi; İ. Nihat Orlu-Amasya Hakkında Coğrafya ve Tarih Bilgisi; Niyazi Tarman-Kapak, Resim ve Linolyum Klişeleri Yapan." ("İçindekiler", **Yeşilırmak**, Eylül 1938; I).

Dördüncü Sayı 1938 yılı aralık ayına denk geldiği için bu sayı tamamıyla Mustafa Kemal Atatürk'e ayrıldı. Atatürk'ün yaşamı, yaptıkları, onun yokluğunda neler yapılacağı vb. tüm duygu ve düşünceler aktarılmaya çalışıldı. Sadece bu sayıya özel derginin alt ve üstüne kalın siyah çizgilerle çerçeve oluşturuldu. "Ebedi Lider" veya "Ulu önder" gibi ifadeler kullanılmasının yanında "Sevgili Hemşehrilerim, Ulu Önderimiz, Sevgili Cumhurbaşkanımız Kemal Atatürk Öldü" diye yazılarak fani bir kişi olduğunun da üzerinde duruldu (Nazım Berksoy, "Ebedi Atamızın Ardından", **Yeşilırmak**, I. Kanun 1938; 6).

Yayın hayatı boyunca, Cumhuriyet ideolojisini geniş halk kitlelerine ulaştırma misyonuyla hareket eden **Yeşilırmak** dergisinde yer alan yazıları dil, edebiyat ve sanat yazıları, Amasya ile ilgili yazılar ve Türk İnkılâbı ile ilgili yazılar olmak üzere üç başlık altında değerlendirmek mümkündür.

Cumhuriyet Halk Partisi Amasya Halkevi tarafından CHP Genel sekreterliğine yazılan 02. 12. 1945 tarihli yazıda halkevi tarafından daha önce çıkarılan **Yeşilırmak** adlı derginin ayda bir yeniden çıkarılması için imtiyaz sahibi ve yazı işleri müdürlüğünün Halkevi Dil-Edebiyat Komitesi Başkanı Ortaokul Türkçe Öğretmeni ve Müdür Yardımcısı Oğuz Tansel'e bırakılması ve derginin çıkarılması için gerekli para yardımının yapılması istendi. Bu yazıya cevap gelmemesi üzerine derginin çıkarılması için gerekli şartları içeren 17.01.1946 tarihli yeni bir yazı yollandı. Bu yazıya göre derginin yeniden çıkarılması için şu gerekçeler öne sürüldü, **Yeşilırmak** dergisinin yeniden çıkarılabilmesi için mevcut olan imkânlar: 1. İlimiz Emel Basımevi Teknik bakımdan kitap ve dergi basacak duruma gelmiştir. 2. Dergimizin bir yıllık baskı ve kağıt masraflarını karşılayacak paramız vardır. 3. Dil-Edebiyat Komitemiz bu konu ile bir yıldır meşgul bulunduğu cihetle yazı bakımından yeter derecede hazırlıklıdır. 4.

İlimizde Devlet Orman İşletmesi Müfettişliği Müdürlüğü ve Teknik Tarım Okulu gibi kurumların son yıllarda teşekkül etmesi **Dergimize** yüksek tahsil elemanları kazandırmıştır ki bunlardan her zaman faydalanmak mümkündür. 5. İlimizde kurulmakta olan Müze Müdürlüğü Amasya'nın zengin tarihi eserlerini toplama ve bunlara ait bilgileri yayma bakımından dergimizden çok faydalanabilecektir. Bu kurum daha şimdiden halkevimizle temasa geçmiş, henüz açılmamış olan Müze ve Tarih Şubemizin açılması hazırlıklarına başlanmıştır. 6. İlimiz basımevinde dergimiz için bir miktar kâğıt vardır. Elde mevcut paramızla Maliye Bakanlığı Kırtasiye Deposundan ve Yayın Genel Müdürlüğü'nden de ucuz kağıt temininin mümkün olacağı kanaatindeyiz. 7. Dergi ilimiz halkevi adına çıkarılacağı için ilçelerimizden de her bakımdan faydalanmak mümkün olacaktır." (**BCA** 490. 01/733. 3. 2, 16.02.1951).

Dergi çıkmadan çok önce kurulan Amasya Halkevi, **Dergi** yayın hayatını noktaladıktan sonra da ülke genelinde halkevlerinin kapanışına kadar çalışmalarını sürdürdü.

SONUÇ

Başarıyla sonuçlanan Türk Kurtuluş Savaşı'nın ardından ulus devlet olarak kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti, Osmanlı İmparatorluğu'nu oluşturan heterojen toplum yapısından farklı olarak homojen bir yapı sergiledi ve Türk kimliğine dayandı. "Eski Türkiye'den farklı olan yeni Türkiye'de" toplumu yönetmeye, şekillendirmeye, eğitmeye, örgütleme ve denetlemeye duyulan ihtiyacın sonucu olarak ortaya çıkan halkevleri, Cumhuriyet'in getirdiği yeni değerler sistemi ve yaşam tarzını oluşturmada önemli görevler üstlendiler.

Amasya Halkevi de, halkı aynı ülküye bağlı, kaynaşmış bir kütle hâline getirmek için çabaladı. Gerçekleştirdiği etkinliklerle Türk İnkılâbının anlaşılmasına ve yerleşmesine gayret etti. Çalışmalarında gönüllülük esasına dayanan halkevi yetişkinlere yönelik faaliyetlerde bulundu.

Verilen konferans, konser, müsamereler, spor çalışmaları, sinema tiyatro gösterileri, özel günlerle ilgili düzenlenen gecelerle halkevi yeni rejimin halka öğretilmesini ve gönülden benimsetilmesini amaç edinen bir yaygın eğitim kurumu oldu. Kütüphane ve Okuma odalarına azami önem gösterilerek halkın okuma alışkanlığı edinmesi ve geliştirilmesine yardımcı olundu. Kurslarla geliştirilen okuma yazma oranları kitaplıklarla beslenirken, "Mahalle kahvesinden halkevi kütüphanesine" parolasıyla halka tek başına ya da toplu olarak okuma zevki aşılanmaya çalışıldı. Ayrıca yapılan dil derlemeleri, türkü derlemeleri, yerel ve milli oyunların derlenmesiyle millî kültürün zenginleştirilmesinde de etkileri bulundu. Halkın bir araya getirilerek ülkede birlik ve beraberlik içinde yaşanmasına –ulus bilincine ulaşılmasına– katkıda bulundu.

Amasya Halkevi, 1931 yılı parti programında belirtilen "ulus; dil, kültür ve ülkü birliği ile birbirlerine bağlı yurttaşlardan meydana gelen siyasal ve sosyal bir bütündür" tanımına uygun yurttaşlar yetiştirmek amacıyla 1934-1951 yılları arasında Amasya'da bir kültür yuvası, bir aydınlanma ve toplumsal dayanışma merkezi olarak faaliyette bulundu.

KAYNAKÇA

a. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490.01/932.624.2, (27.02.1934).

BCA, 490.01/981.803.1, (1935).

BCA, 490.01/978.793.1, (06.05.1937 ve 11.03.1938).

BCA, 490.01/615.12.1, (26.03.1940).

BCA, 490.01/1007.886.1, (28.04.1941).

BCA, 490.01/1652.748.1, (21.08.1943).

BCA, 490.01/932.624. 2, (02. 05.1945).

BCA, 490.01/1652.748.1, (14.02.1947).

BCA, 490.01/974.770. 2, (26.03.1947).

BCA, 490.01/1652.748.1, (06. 03. 1948).

BCA, 490.01/968.745.5, (31.05.1948).

BCA, 490.01/968.745. 5, (19.08.1948).

BCA, 490.01/1017.921.2, (29.01.1949).

BCA, 490.01/1036.983.1, (08.03.1950).

BCA, 490.01/1052.1039, (01.03.1950).

BCA, 490.01/951.686,2, (11.07.1951).

BCA 490.01/733.3.2, (16.02.1951).

b. Yeşil Amasya Gazetesi

"Halkevi Reisliğinden", **Yeşil Amasya**, 26 Temmuz 1934, s. 2.

"Dil Kurultayımıza Aza", **Yeşil Amasya**, 16 Ağustos 1934, s. 2.

"Halkevi Reisliğinden", **Yeşil Amasya**, 30 Eylül 1934, s. 2.

"Cumhuriyet Bayramı Şehrimizde Fevkâlade Merasimle Kutlandı", **Yeşil Amasya**, 12 Teşrini Evvel 1934, s. 1.

"Halkevinin Yıldönümü", **Yeşil Amasya**, 25 Şubat 1935, s. 1.

"Hilaliahmer Merkezi Başkanlığından", **Yeşil Amasya**, 18 Mart 1935, s. 2.

"Halkevinde Büyük Türk Yapıcısı Sinan Saygı ile Anıldı", **Yeşil Amasya**, 15 Nisan 1935, s. 1.

"Halkevinde Konferans", **Yeşil Amasya**, 15 Nisan 1935, s. 2.

"Halkevinde Faaliyet", **Yeşil Amasya**, 22 Nisan 1935, s. 1.

"Halkevi Haftalık Çalışma Programı", **Yeşil Amasya**, 22 Nisan 1935, s. 1.

"Halkevinde Hafta Konferansı", **Yeşil Amasya**, 29 Nisan 1935, s. 1.

"Cumhuriyet Bayramında Müsamere", **Yeşil Amasya**, 24 Teşrini Evvel 1935, s. 1.

"Şehrimizde Cumhuriyet Bayramı Töreni", **Yeşil Amasya**, 7 Teşrini Sani 1935, s. 1.

"Halkevi Reisliğinden", **Yeşil Amasya**, 1 İkinci Kanun 1935, s. 2.

"Halkevinde Konferans", **Yeşil Amasya**, 12 İkinci Kanun 1935, s. 1.

"Halkevinde Konferans ve Konser", **Yeşil Amasya**, 6 Şubat 1936, s. 1.

"Halkevinde Çay Şöleni", **Yeşil Amasya**, 13 Şubat 1936, s. 1.

"Halkevinde İki Konferans", **Yeşil Amasya**, 13 Şubat 1936, s. 1.

"Halkevimizin Yıldönümü Çok Güzel Kutlandı", **Yeşil Amasya**, 27 Şubat 1936, s. 2.

"936 Yılı Çocuk Haftası Programıdır", **Yeşil Amasya**, 23 Nisan 1936, s. 1.

"Halkevi Salonu", **Yeşil Amasya**, 11 Haziran 1936, s. 1.

"12 Haziran Atatürk Günü Büyük Bir Heyecanla Kutlulandı", **Yeşil Amasya**, 18 Haziran 1936, s. 1.

"Halkevinin Yeni Salonu Açıldı", **Yeşil Amasya**, 27 Ağustos 1936, s. 1.

"Bir Konser", **Yeşil Amasya**, 19 Şubat 1938, s. 3.

Mısırlı, Ruhi, "Bu Haftanın Spor Haberleri", **Yeşil Amasya**, 14 Ağustos 1939, s. 1

c. Kitaplar

1942 Yılı Gazete ve Mecmualar, (1942), Basın-Yayın Umum Müdürlüğü, Ankara.

Çeçen, Anıl, (2000), **Atatürk'ün Kültür Kurumu Halkevleri**, Çağ Pazarlama, İstanbul.

Halkevleri 1940, (1940), Ulusal Matbaası, Ankara.

Millî Eğitim Genel Kitaplıklar ve Müzeler İle Halkevleri, Odaları ve Okuma Odaları Kitaplıkları İstatistikleri 1943-1944, (1946), Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Ankara.

"Recep Beyin Nutku", (1971), **Halkevci Kardeşler***,* Halkevleri Genel Merkezi Yayınları, Ankara.

Şimşek, Sefa, (2002), **Bir İdeolojik Seferberlik Deneyimi Halkevleri 1932-1951**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Yeşilkaya, Neşe G, (1999), **Halkevleri: İdeoloji ve Mimarlık***,* İletişim Yayınları, İstanbul.

d. Makaleler

Kansu, Nafi Atuf, (1939) "Halkevlerimiz", **Ülkü,** XIII (73), s. 7-8.

LATE ANTIQUE TROIA/ILION AND TROAD REGION* (PLATE 1)

TEKKÖK, Billur
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

ÖZET

XIX. yy. Schliemann kazılarından beri Troia. İlion kentinin geç antik dönemi hiç çalışılmamıştır. Manfred Korfmann kazılarıyla birlikte 1989'dan itibaren kentin ve bölgenin geç antik çağı çalışılmaya başlanmış, bu döneme ilişkin veriler Agora, Aşağı Şehir ve Höyük yerleşiminde ele geçmiştir. Aşağı Şehir evleri bu döneme ilişkin bilgileri gün ışığına çıkmıştır. Aşağı Şehir 109x48.7x54.8 metrekarelik alanda orthogonal grid planlı insulalardan oluşan yerleşime sahiptir. Geç Antik Çağ'da Troad Bölgesi'nde yaşayan elit tabakanın yaşantısına dair arkeolojik veriler, Libanius'un Suriye için yaptığı tanımlamalardan çok daha sessizdir. Bölgede, IV. ve V. yüzyıllarda mimari, mimari dekorasyon ve seramik buluntularla saptanan bir ekonomik yükselme söz konusudur. Aşağı Şehirde kazılan iki alanda saptanan geç antik villalarda; H17 ve D20'de, bu döneme ilişkin önemli veriler ele geçmiştir. H17'de bir cam üretim atölyesi, D20'de mozaikli iki ev ele geçmiştir. Bu buluntular ve Troia ekibinin bölgede yaptığı diğer çalışmalar, şu an yayına hazırlanmakta olup, Bölge'nin Geç Antik Çağı'na yeni bir bakış açısı sunacaktır.

Anahtar Kelimeler: Geç Antik Troia, İlion, Troad.

The site of Troia/Ilion has been the subject of extensive discussion since Schliemann's excavations in the XIXth Century, but the late antique period has never been the focus of a systematic analysis, in spite of the extensive amount of material that has been uncovered. Remains of the late antique city of Ilion (ca. AD 350-500) have appeared in the Agora, the Lower City, and on top of the mound, near the temple of Athena, but most of the evidence has been uncovered in the houses of the Lower City, which cover an area of approximately 400 square meter south of the mound of Troia.

Based on magnetic prospection, it is clear that the entire Roman Lower City was laid out on an orthogonal grid, with most of the insulae measuring 360x160 or

* I would like to thank Prof. Dr. Charles Brian Rose (Director of Post Bronze Age Excavations) and Prof. Dr. Ernst Pernicka (Director of Troia Excavations) for their support.

180 Roman feet.[1] (**Plate 2**) Unlike Libanius' account on the luxurious residences of the elite in Syria, literary sources are silent about the taste of the urban elite in the Troad.[2] The coin evidence from the residential quarters of Ilion's Lower City during Late Antiquity, however, points to a rising prosperity during much of the fourth and fifth centuries, as do the remaining architecture, architectural decoration, and ceramics.[3] The elaborate mosaics and wall paintings in these structures recall those in the Hillside Housesin Ephesos.

The character of life at Ilion began to change in the middle of the fourth century, as commercial activity moved to the residential areas and the agora began to be used as cemetery. Two major earthquakes sometime around 500 A.D, brought down the public buildings of the city.[4] By the end of the sixth century, the city appears to have been completely abandoned.

In light of the very few literary references to and inscriptions from late antique Ilion, one has to rely on the ceramic deposits when attempting to reconstruct the history and trading patterns of the city during this period. The latter is particularly important in that Ilion occupied the shortest crossing point between continental Europe and Asia, and lay at the entrance to the Dardanelles, through which ships bound for the Black Sea had to pass. It is also noteworthy that the Roman levels of none of the other sites in the area, such as Alexandria Troas, Lampsacus, Assos, or even Lesbos have been examined. (**Plate 3**)

The stratigraphic excavations at Troia, systematic rural surveys and detailed pottery analysis in the Troad region brought a new understanding of late antiquity in the region. This research then is the only systematic analysis of settlement patterns in the Troad during late antiquity. The investigation of the land use in the western and northern part of the Troad, was published in **Studia Troica 16, 17** and elsewhere.[5]

There are accounts from earlier excavators mentioning Late Antique material, although nothing of substance was published. Excavations in the Agora and Lower City since 1989 have revealed the scope of the city's prosperity during the Late Antique period, which is not apparent in the earlier studies of Greek and Roman Ilion. The public buildings continued to be used, although on a smaller scale, and the Roman houses in the Lower City were altered and reused.[6]

---

[1] 109. 7x 48. 7 x 54. 8 m.
[2] Brown 1982, 155-157.
[3] Rose-Tekkök-Heath 2009.
[4] Tekkök 2009.
[5] Tekkök-Heath 2008; Rose-Tekkök-Körpe 2007; Bieg-Tekkök-Aslan 2006; Bieg 2002; Tenger 1999.
[6] Rose 2006a; 2006b. .

During the course of the Late Antique period Beşik Bay may have served as a natural harbour, receiving wine and other goods from the Marmara region, the Black Sea, and the eastern Mediterranean. Ilion may also have benefited from inland trade routes toward the east, judging by the Roman road descriptions in the *Tabula Peutingeriana*.[7] This map of Renaissance date, ultimately derived from a Late Antique source, provides evidence for a route leading from Ayvacık, near Assos, to the Smintheion, as well as a road from Alexandria Troas to Ilium which may have been a straight route like the present highway. In the *Tabula*, there is mention of internal routes between Abydos and Antandrus that pass Scepsis to the west of the peaks of the Ida Mountains.[8] (**Plate 4**) There is no evidence for milestones later than the fifth century A.D. in any part of the Empire.[9]

There is ongoing research by the Troia excavation team in the region, including the author, to answer some of these questions which were left open by previous scholars. The aim is to understand the topography, the changing patterns of the countryside, and the use of the natural resources. This will enable to understand changes in land use or *habitat* during late antiquity, as well as Ilion's status in the region.[10] But based on the new investigations, it seems likely that small villages were actively trading with each other, beginning in the Hellenistic period, or were buying their pottery from the same source.[11] Based on a variety of evidence one can reconstruct the history of Ilion during the 4th, 5th, and 6th centuries. There are literary references to Constantine I's visit to Ilion, and subsequently Julian's visit in 354 A.D.; after this date, the town became a bishopric which lasted throughout the Byzantine period.[12]

Based on magnetic prospection, it is clear that the Roman Lower City was laid out on an orthogonal grid extending 300 meters to the east of the mound and 500 meters to the south, although the foundation of the grid dates from the early Hellenistic period. The houses were built directıy on the foundations of the existing insulae of early and mid Roman date.[13] (**Plate 2, Plate 5**)

Spoliation of the public buildings had already begun by the mid fifth century, but it increased considerabıy after the earthquakes.[14]

---

[7] Brodersen 2003.

[8] Bieg-Tekkök 2006, 151, note 27; 152, note 29; Cook 1973, 391-394.

[9] Foss 1979, 6-7; Ricl 1997, 85-91.

[10] Bieg-Tekkök-Aslan 2006; Rose-Tekkök-Heath 2009.

[11] Cook 1973, Foss 1979, 6, note 14 (Diocletian's repair of the roads between Ephesus and Smyrna in the 4th century).

[12] Zosimus II. 30; Rose 1992, 57; Frisch 1975, 205, n. 99: base with inscription of Constantine II as Caesar (317 A. D.). Caskey in Blegen 1935, 591, n. 5; ibid. n. 100: statue of Julian dated around 360, found at Kumköy.

[13] Rose 1994, 93; Ellis 38-50.

[14] Below footnote 17.

Four of the houses in the Lower City, excavated between 1990 and 1993, are particularly instructive regarding life at Ilion in the Late Antique period. There are two houses each in Quadrat H17 and two in D20, which overlook the Dardanelles. **(Plate 5)** There is no evidence from the excavated quarters of the Lower City for oil or wine production, and the land around the outskirts of the Lower City must have been used for agriculture or for grazing animals as far as the Scamander, as it is today.

Pottery*: *Quadrat H17

In *Quadrat H17* two houses were excavated: one was located on the southwest side of the trench; the other stretched in an east-west direction. The house on the southwest side was not well preserved, but some of the walls of the east-west house (room D) were elaborately painted with green, and then with white floral designs in a later period. Part of this house was devoted to industrial activity, primarily the working of glass, and there were significant amounts of glass waste and slag in the building.[15]

The coin and pottery evidence indicates a *terminus post quem* of 312 A. D. for the construction of the house,[16] and the latest use appears to have occurred during the reign of Anastasius I (491-518 A.D.).[17] The foundation trenches of the walls and the marble floor pavement (room B) contained coins of Constantius II (337-346), and Constans (337-350 A.D.) providing a *terminus post quem* for the reconstruction of the house.[18] Other coins discovered in the trench attest to some activity into the sixth century AD.[19] More sixth century pottery in H17 were found than in any of the other trenches in this area, which included *Phocaean Red Slip Ware Form 2* plates in small form, and *Form 3 H* plates with feather rouletting interior.[20]

The evidence for an earthquake is also visible within this trench. There were fallen tiles mixed with charcoal and blackened earth, and the tiles had collapsed directıy on the glass slag and wasters.[21] The latest pottery mixed in with the tiles dates to the late 5th or early 6th century. The forms include *Phocaean Red Slip*

[15] Rose 1993, 110, note 55.

[16] Rose 1993, 110, note 56.

[17] Rose 1993, 110, note 57.

[18] Rose-Tekkök-Heath 2009. H17. 1061: western wall of room G. The following coins are listed by their Troy Excavation Inventory Numbers: Constantius II: C86; Constans or Constantius II: C87. Above the floor in room A at the far west was a coin of Maximian (C88, 311–312 A. D.).

[19] Ibid. C185. There were three other sixth century coins found in H17: two of Justin/Justinian (C58, 60), and another of Antastasius (C120).

[20] Hayes 1972, 328, fig. 66; 335, fig. 68; Rose-Tekkök-Heath 2009, in H17. 1127, 1129, 1133.

[21] Rose-Tekkök-Heath 2009, for the destruction level; H17. 29, 36 (with L39), H17. 44, 57, 58 (with L49, 51).

Ware Form 3 late, and *Form 8,*[22] which was found with the coins of Justin and Justinian.[23] This must relate to cleanıng activities after the 500 A.D. earthquake.

New construction did not occur here until the late Byzantine period, when there was a considerable amount of stone robbing, but only a few new walls can be dated to that period. During this period, the center of habitation shifted to the cave area in the northwestern section of the Lower City (t14), since it served as the main water source of Ilion. This area yielded our best evidence for late Byzantine habitation (y7, t14). During the Ottoman period a narrow street from Tevfikiye to Kalafat may have passed in front of the cave. The nature of the Christian worship and the location of the early churches is not clear, although late Byzantine cemeteries were uncovered adjacent to the cave and the large theater, and churches should have been nearby.

Quadrat D20

Quadrat D20 lies further to the west than the other trenches in the center of the Lower City, and it contained part of two adjacent houses divided by a single wall. This was a prime location, with both of the residences overlooking the Dardanelles, and it is conceivable that the residents also owned the surrounding land. The elaborate mosaics and wall paintings in these structures recall those in the Hillside Houses in Ephesos.[24]

The coin of Julia Domna found beneath the floor provides a *terminus post quem* of 217 A. D. for the construction and decoration of the walls. The pottery mixed with the fallen plaster also dates to the second half of the third century. The damage to the house may have been caused by the Herulian attack in 267. The majority of the fine ware from the trench dates to the mid Roman period, especially the *African Red Slip Ware Form 50a*,[25] imported amphora groups that include *Zeest 94* types,[26] *Aegean transport amphora Riley Benghazi MR 7,*[27] *MR 5*, [28]and various other regional variants.

The house was reused during the 5th century A.D. with alterations to the painted plaster. The house on the east featured three well preserved 4th century mosaics, not all of which were completely excavated. The mosaics had a frame förmed by two rows of isodomic rectangles flanked by guilloches. The central field was composed of alternating octagons and squares. One of the walls of the house was removed in the 6th or 7th century, but the mosaics remained undisturbed.

---

[22] Hayes 1972, 333-336, fig. 69; 342, fig. 70.
[23] Ibid. C60. The others found in this deposit are of Maximian (C61), and Claudius Gothicus (C84).
[24] Rose-Tekkök-Heath 2009, WD64.
[25] Hayes 1972, 69-70, fig. 12.
[26] Rose-Tekkök-Heath 2009, H17. 748: 1, D20. 17: 26,D20. 290: 2. (Mid Roman)
[27] Riley 1979, 193, fig. 84, n. 243.
[28] Ibid. 189, n. 240, fig. 83.

In terms of the pottery, *Phocaean Red Slip Ware Form 1* have different fabrics: one is the standard fabric; the other is more micaceous, which may have originated from a different workshop in the region. The form is common in the deposits from the late 4th to the middle of the 5th century A.D.[29]

Phoceaen Red Slip Ware Form 2 also appears with two different fabrics: the large shallow dishes that show semi slipping on the exterior of the wall usually come from deposits in H17 that date to the middle of the 5th century.[30] *Form 5* is relatively rare, and generally comes from deposits dating between the middle of the 5th to the 6th century.[31]

Some examples with slight differences from *Form 2* in terms of rim form and fabric also suggest that they may have come from a different source. Some examples of the *Phoceaean Red Slip 'new' form*, which appear as a flanged bowl, are found in early to mid 4th century contexts in the Lower City.[32]

The standard exported type of *Form 3* has the same date range as in Athens. All examples of *Form 3* date from the last quarter of 5th into the first years of 6th century A.D. [33] One piece which lies typologically between *Forms 3* and *4* seems to be transitional. *Forms 4, 6* and *7* are not represented, whereas *Forms 8* and *9* are very rare in the Lower City. [34] *Forms 6, 7, 8*, and *9* were not as widely exported as *Form 3*, and Ilion no longer enjoyed prosperity as of ca. 500 A. D. Very few examples of *Form 10* come from the site, which may relate to the robbers' activity at the site. [35]

The stamps are mostıy within the range of *Hayes Group I/II*,[36] and feature simple floral patterns such as palm leaves, radial circles or radial giosch pattern, a central Greek cross, abstract circles, or a human or animal figure. The so-called *West Asia Minor Pale Ware* is represented in the mid 5th century deposits.[37] In the Lower City, only bowls with interior rouletting are represented, but in the Agora of Ilion the same fabric in a closed jar form is represented by one example.[38]

The closed jars of local fabric are all regional products. They came mostıy from the residential quarters from the middle of the 4th to the 5th century. Consequentıy, there must have been a small scale local pottery production. One distinct form

[29] Hayes 1972, 325-327, fig. 65.
[30] Ibid. 327, fig. 66.
[31] Ibid. 339, fig. 70.
[32] Tekkök-Bicken 1996, 138, G69, G70, fig. 85; Rose-Tekkök-Heath 2009, H17. 763: 22.
[33] Hayes 1972, 337, fig. 67 (Type B and C).
[34] Ibid. 341-342, fig. 70.
[35] Ibid. 343, fig. 71.
[36] Ibid. 350, fig. 72; 352, fig. 73; 354, fig. 74; 364, fig. 78; 365, fig. 79; 355, fig. 75; 360, fig. 77.
[37] Ibid. 408-409, fig. 92; Rose-Tekkök-Heath 2009, C/D/. 20/21. 413: 13, : 14; I17. 117: 5.
[38] Tekkök 2009, E/F10. 170: 21.

intended for special use comes from H17, and its hard fabric is resistant to heat.[39] Others include local water jars, beakers, and storage amphorae with wavy incised lines.

Water jars of different variety also appeared, all in local fabrics datable to the 5th century A.D, including one with a Christian graffito incised after firing. [40] The unguentarium seems to originate from a single provenance, and only one stamped late antique unguentarium has so far been discovered at the site.

Cooking ware of the 5th century has a distinct folded rim, with micaceous fabric.

The basins are of local origin and have heavy fabrics.[41] They are occasionally decorated with wavy lines over the hanging or everted rim. *Riley Benghazi LR 1,*[42] *2,*[43] *3* [44]amphorae are the common types from the end of the 4th to the 6th century A.D. *LR 2* amphorae have regional differences in fabric. Similar examples found in the Troad surveys suggest there may have been another regional source for the type.

REFERENCES

Bieg, Gebhard, (2002), "Troas. Araştırma tarihinde Troas: Gezi Raporları ve Arkeoloji. The Troad. Research in the Troad – Accounts of the Early Travellers and the Archaeological Evidence", in: **Troy, Efsane ile Gerçek Arası Bir Kente Yolculuk. Troy. Journey to a City between Legend and Reality**. **Katalog zur Ausstellung in İstanbul 3. Oktober 2002 bis 5. Januar 2003,** 116-131. İstanbul.

Blegen, Carl W., (1935), "Excavations at Troy 1934", **American Journal of Archaeology 39:** 6-34.

Brodersen, Kai, (2003), "Die Tabula Peutingeriana. Gehalt und Gestalt einer alten Karte und ihrer antiken Vorlagen", in: Dagmar Unverhau (ed.), Geschichtsdeutung auf alten Karten. Archäologie und Geschichte, **Wolfenbütteler Forschungen** 101: 289-297, Wiesbaden.

Brown, Peter, (1982), "Town, Village and the Holy Man: The Case of Syria", **in Society and the Holy in Late Antiquity***,* Berkeley: University of California Press. 153-165.

Cook, John Manuel, (1973), **The Troad. an Archaeological and Topographical Study**. Oxford: Clarendon Press.

[39] Rose-Tekkök-Heath 2009, H17. 1175: 4, : 5.
[40] Ibid. P389.
[41] Tekkök 2009, E/F10. 170: 19, : 23,E/F/10. 125: 4, E/F/10. 209: 1.
[42] Riley 1979, 212-216, fig. 91.
[43] Ibid. 217-219, fig. 92.
[44] Ibid. 219-222, fig. 92.

Ellis, Simon P, (1997), "Late Antique Houses in Asia Minor", **Signe Isager**, Birte Poulsen, (eds.), **Patron and Pavements in Late Antiquity**. Odense: Odense University Press.

Foss, Clive, (1979), **Ephesus after antiquity : a late antique, Byzantine, and Turkish city.** Cambridge: Cambridge University Press.

Frisch, Peter (ed), (1975), **Die Inschriften von Ilion. Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien 3**. Bonn: Habelt. .

Hayes, John W., (1972), **Late Roman Pottery**. London: British School at Rome.

Heath, Sebastian and Billur Tekkök (eds.), (2008), **Greek, Roman and Byzantine Pottery at Ilion (Troia) Study Collection and Catalogued Pottery**. **http://classics. uc. edu/troy/GRBPottery/**

Ricl, Marijana (ed.), (1997), **The Inscriptions of Alexandria Troas. Inscriften grieschischer Stadte aus Kleinasien 53**. Bonn: R. Habelt.

Riley, John. A., (1979), "The Coarse Pottery from Benghazi", J. A. Lloyd (ed.). **Excavations at Sidi Khrebish Benghazi (Berenice), Libya Antiqua V, Vol. II**. Tripoli: Dept. of Antiquities, Ministry of Teaching and Education.

Rose, Charles Brian, (1992), "The 1991 Post-Bronze Age Excavations at Troy", **Studia Troica** (2), 43-60.

-----, (1993), "The 1992 Post-Bronze Age Excavations at Troy", **Studia Troica** (3), 97-116.

-----, (1994), "The 1993 Post-Bronze Age Excavations at Troy", **Studia Troica** (4), 75-104.

-----, (2006a), "The Archaeology of Western Turkey During the Greek and Roman Periods," Korfmann, Manfred (ed.). **Troia. Archäologie eines Siedlungshügels und seiner Landschaft,** Mainz: Philipp von Zabern.

-----, (2006b), "Ilion", Radt, Wolfgang (Ed.), **Stadtgrabungen und Stadtforschung im westlichen Kleinasien,** İstanbul: Ege Yayınları. 135-158.

Rose, Charles Brian, Billur Tekkök and Reyhan Körpe, (2007), Granicus River Valley Survey Project, 2004-2005, **Studia Troica** (17), 65-150.

Rose, Charles Brian-Billur Tekkök-Sebastian Heath, (2009), **The Lower City Houses of Troy, the Hellenistic and Roman Periods,** Mainz: Philipp von Zabern.

Tekkök-Biçken, Billur, (1996), **The Hellenistic and Roman Pottery from Troia. The Second Century B. C. to the Sixth Century A.D.** (Ph. D. thesis, University of Missouri, Columbia).

Tekkök, Billur, (2009), "The Roman Pottery," Ayiward, William (ed.) **The Agora of Ilion. Final Reports of the Post-Bronze Age Excavations.** Mainz: Philipp von Zabern (in press).

Tenger, Bernhard, (1999), Zur Geographie und Geschichte der Troas, Schwertheim, Elmar (ed.), **Die Troas. Neue Forschungen, III. Asia Minor Studien 33**. 103-180, Bonn.

Wagner, Jörg, (1984), **Tübinger Atlas des Vorderen Orients. B S. 1. 2 Tabula Peutingeriana (Segmente VIII-XII nach der Bearbeitung von Konrad Miller) 9. Lfg,** Wiesbaden.

Zosimus, (1967), **Historia Nova: The Decline of Rome**. (Translated by J. J. Buchanan and H. T. Davis) Trinity University Pres, San Antonio.

ORTA ÇAĞ'DA TÜRK-GÜRCÜ MÜNASEBETLERİNİ ŞEKİLLENDİREN FAKTÖRLER

TELLİOĞLU, İbrahim*
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

ÖZET

Müslüman Türk unsurların Gürcistan'a yönelik gaza ve cihat faaliyetlerine karşılık Gürcülerin, Hristiyanlığın yoğurduğu millî hislerle bağımsızlığı korumaya çalıştığı sırada gün yüzüne çıkan din farklılığı temelli çatışmalar, Orta Çağ'da Türk-Gürcü ilişkilerini yönlendiren faktörlerin başında gelir. Diğer taraftan Kıpçakların desteğiyle Selçuklu hâkimiyetine karşı yürütülen mücadelede de din birliği, yapılan ittifakın önemli bir sebebi olmuştur. İkinci olarak üçüncü devlet ve topluluklarla iş birliği Türk-Gürcü münasebetlerinin şekillenmesinde büyük rol oynamıştır. İki taraf arasında ortak menfaate dayanan yakınlaşmalar bir buçuk asra yakın devam ederken, Gürcistan'da iç çekişmeler de özellikle Kıpçaklarla ilişkilerin şekillenmesini önemli ölçüde etkilemiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk, Gürcü, Orta Çağ, Selçuklu, Kıpçak, Harzemşah, Hazar, Bizans İmparatorluğu.

ABSTRACT

The Factors that Shaped Turkish-Georgian Relations in the Middle-Ages

Religious conflict, arising from religious identity motivated war and spiritual jihat activities of Muslim Turkish elements against Georgia and challenge of Georgians, which was derived from their Christian faith to defend their independence appear to be the major factor which shaped the Turkish-Georgian relations in the Middle-Ages. On the other hand, religious ties were the main motivation behind the alliance with Kipchaks and the support of them against the Seljuks sovereignty. Secondly, alliance with the third countries and communities also played a major role in the shaping of Turkish-Georgian relations. Reciprocal beneficary based-cooperation of two sides were lasted for about 150 years and internal conflicts of Georgia significantly affected the relations of this country particularly with the Kipchaks.

Key Words: Turk, Georgian, Middle Ages, Seljuk, Kipchak, Khwarazmshah, Khazar, Byzantine Empire.

* Doç. Dr, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, TRABZON-TÜRKİYE. **e-posta:** telliogluibrahim@gmail.com

Türkler ve Gürcüler, MÖ VIII. asırdan beri münasebeti bulunan iki toplumdur. MÖ 705 civarında Orta Asya'dan Kafkasların güneyine göç eden (Minns, 1970: 188 vd.; Tarhan, 1984: 111 vd.; Tansuğ, 1949: 535 vd.; Siharulidze vd., 1988: 42 vd.) ve bugün elde bulunan kanıtlarla bilim dünyasında Türklerin öncülerinden birisi olduğu kabul edilen (Tarhan, 1979: 355-360.) Kimmerlerden itibaren Türk-Gürcü ilişkileri de başlamıştır. Kimmerleri takiben bölgeye gelen İskitler, Urartu Devleti'ni yıkmış, destekledikleri Medlerin, Asurluları ortadan kaldırmasına yardım etmişlerdir. Bu süreç içerisinde ortaya çıkan siyasi boşlukta, kaynaklarda ilk defa Gürcü kabilelerinden bahsedilmeye başlanmıştır. Doğu Anadolu bölgesinde, MÖ 665 yılından itibaren Kür ve Çoruh nehirleri arasındaki sahayı üç asırdan fazla bir süre yurt tutan İskitler, daha sonra bu bölgeye yerleşen, içerisinde Gürcü ve Ermenilerin de bulunduğu diğer unsurlar arasında eriyip giderek tarih sahnesinden silinmişlerdir. (Tellioğlu, 2005: 237-245.)

Anonim Gürcü tarihi, Kartlis Chovreba'daki kayıttan, İskit hâkimiyetinin sona ermeye başladığı dönemde, Perslere karşı bağımsızlığını kazanmaya çalışan Gürcülerin, Türklerle anlaşarak onları Meskheta şehrine yerleştirdikleri bilinmektedir. (Brosset, 1849: 27-32; Thomson, 1996: 19-23.) Bu eserin Rumyantsev yazmasından bölgeye gelen Türklerin sayısının yirmi sekiz bin aile olduğu görülmektedir. Gürcüler, kendilerini İran tahakkümünden kurtaran Türklere, yerleştikleri kaleye izafeten Orbelyan adını vermişlerdir ki XII. yüzyıldaki Kıpçak göçüne kadar Orbelyanlar, ülkenin önde gelen aileleri arasında yer almıştır. (Kırzıoğlu, 1992: 19; Bala, 1997: 837.) Diğer taraftan aynı kaynakta yer alan kayıtlardan, Orbelyanların Meskheta'da bulunduğu sırada bölgeye gelen Makedonyalı İskender'in ordularının, MÖ 336'da, doğuda Hazar Denizinden batıda Çoruh boylarına kadar genişleyen sahada Kıpçaklarla karşılaştığı ve onların mukavemeti sebebiyle uzun süre bölgeyi ele geçiremediği bilinmektedir. (Brosset, 1849: 33; Allen, 1971: 52.) Aynı şekilde, ayrıntısı bilinmemekle birlikte Ermeni kaynaklarından, III. yüzyıldan Orta Çağın başlarına kadar Türklerle Gürcülerin zaman zaman aynı orduda birlikte görev yaptıkları anlaşılmaktadır. (Langlois, 1880: 115.) Son olarak VII. yüzyılın ortalarında Erzurum'un kuzeyi ile Artvin çevresinde bağımsızlığını ilan eden, akabinde Tiflis, Anı, Kars ve çevresini de topraklarına kattıktan sonra XI. yüzyılın başlarında Gürcü Krallığı'nı da ele geçiren (Rapp, 2000: 572-576.) Bagratlı ailesi de bu dönemde Ermeniler ve Gürcüler arasında yaşamaktaydı ki bu ailenin Türk kökenli olduğuna dair önemli kanıtlar mevcuttur. (Kırzıoğlu, 1953; 233-246) Ermeni kaynaklarındaki bilgilerden, III. yüzyılın başlarına doğru Hazarların ve Hunların bugünkü Gürcistan'a akınlar düzenlediği, ancak burada tutunamayarak Karadeniz'in kuzeyine çekildikleri görülmektedir. (Moses Khorenats'i, 1980: 211; Langlois, 1880: 115.)

İlk Çağ'da Türk-Gürcü münasebetleri bu seyirde gelişirken XI. yüzyılın ortalarından Orta Çağın sonlarına kadar devam eden süreçte iki taraf arasındaki ilişkileri yönlendiren faktörlerin başında dinî sebepler gelir. Totemizm-naturizm

ağırlıklı inançların terk edilerek I. yüzyılda ülkenin batısındaki Kolhis'te, IV. yüzyıldan itibaren de Kartli olarak bilinen bugünkü Tiflis ve çevresinde Hristiyanlığın benimsemesiyle birlikte bu din, Gürcüler arasında yaygınlaşmıştır. Kral Mirian'ın (265-342) geleneksel Gürcü inancının temsilcileriyle yaşadığı güç çatışmasını sona erdirmek ve ülkesini Pers saldırılarından korumak için 20 Temmuz 317'de Hristiyanlığı resmî din hâline getirmesi, aslında bu din değiştirmenin siyasi sebeplere dayandığını açıkça göstermektedir. Nitekim bu din değişikliğinden kısa süre sonra Kral ülkenin en önemli gücü hâline gelmiştir. (Kılıç, 2005: 64-71.)

Diğer yandan V. yüzyıldan sonra bağımsız kilise teşkilatlarını oluşturan Gürcüler, kendilerini Bizans'tan ayırarak Hristiyanlığın doğudaki temsilciliği hususunda onlarla rekabete girişmişlerdir. (Tarchnisvili, 2001: 90-100; Çiloğlu, 1993: 24.) Bunun bir sonucu olarak din bağını diğer devlet ve topluluklarla münasebetlerinde en önemli unsur olarak gören Gürcüler, bölgedeki İslam fetihlerine karşı uzun süre mücadele etmişlerdir. 643'te ülkeye ulaşan İslam ordularını püskürtürken 645'te yenilerek cizye verme karşılığında iki taraf arasında antlaşma imzalanmıştır. 736'da tamamlanan fetihler sırasında Gürcülerin Araplara uzun süre direndiği kaynaklarda yazılıdır. (Hayyât, 2001: 188 vd.; Belazuri, 1987: 278 vd., 289 vd.) Ancak bu çabalar bir sonuç vermeyecek ve VIII. yüzyılın ortalarından itibaren Tiflis'te bir Müslüman topluluğu oluşacaktır. (Asatrian-Margarian, 2004; 31.) Buna rağmen Abbasiler döneminde de devam eden bu çekişme sırasında Gürcüler, IX. yüzyılın ortalarında isyanı bastırmak üzere bölgeye gönderilen hilafet ordusu hizmetindeki Türklerle mücadele ettiklerinde ilk kez Müslüman Türklerle karşılaşmışlardır. Abbasi-Bizans rekabeti sırasında Azerbaycan'da ortaya çıkan Sacoğulları hanedanı vasıtasıyla bölgedeki Gürcülerin Müslüman Türklerle münasebeti sürmüştür.(Yıldız, 1985: 29-51.) Ancak iki taraf arasındaki ilişkilerin din farklılığı temelinde şekillenmesi, Selçukluların bölgeye yönelmesinden sonra olacaktır.

XI. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren meydana gelen Selçuklu-Gürcü savaşları iki taraf arasındaki münasebetler açısından önemli bir kırılma noktasıdır. Gürcülerin VII.-X. yüzyıllarda İslam hâkimiyetine karşı gösterdiği mukavemet bu kez Selçuklu hâkimiyetine mukavemet şekline dönüşmüştür. Zira bu dönem zarfında Abbasilerin çöküşünden doğan boşlukta İslam'ın siyasal temsilcisi hâline gelen Selçuklular; Kafkasların güneyi, Azerbaycan, Anadolu'ya doğru ilerlemeye başladığında Gürcüler de ilk kez bir Müslüman Türk Devleti'nin hâkimiyeti altına girme tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştı. Diğer yandan Selçuklularla birlikte Müslüman Türk devlet ve beylikleri Gürcüler üzerine gaza-cihat akınlarını yoğunlaştırmaya başladığından iki taraf arasında din ayrılığı merkezli mücadele de hız kazanmıştır.

Selçukluların Gürcülerle mücadelesi 1018'de Çağrı Bey'in yurt bulmak maksadıyla çıktığı batı seferinde olmuş ve üç bin kişilik akıncı kuvvetine karşı uğradıkları mağlubiyet Gürcüler arasında büyük tedirginliğe sebep olmuştu. (Vardan, 1937: 172-178; Urfalı Mateos, 1987: 48 vd.; Grousset, 2005: 539 vd.; Kafesoğlu, 1943: 259-274.) Bundan sonra, bağımsızlıklarını koruyabilmek adına 1045'ten itibaren de hem aralarındaki mezhep mücadeleleri (Bedrosian, 1985: 32 vd.; Bedrosian, 2005: 16 vd.) hem de Kafkasya'yı ilhak etmek istemesi sebebiyle (Lordkipanidze, 1987: 56 vd.) ilişkilerinin bozuk olduğu Bizans İmparatorluğu'yla siyasi ve dini meselelerini bir kenara bırakarak onlarla iş birliği yapma yolunu tercih etmişlerdir. Ermenilerin de katılımıyla üçlü bir ittifak hâlini alan bu iş birliğinde Hristiyanlığın önemli bir tesiri bulunduğu açıktır. Diğer bir deyişle Gürcüler için Bizans İmparatorluğu, Selçuklulara göre "kötünün iyisi"dir. Bu sebeple 1047, 1048 ve 1054 harekatlarında Selçuklulara karşı Bizans'la birlikte mücadele etmişlerdir. (Brosset, 1849: 323; Bedrosian, 1985: 67 vd., 95 vd.; Bedrosian, 2005: 22-26; Bedrosian, 1991: 112 vd.; Azimî, 1988; 8; Turan, 1996: 122 vd.; Honigmann, 1970; 177; Kafesoğlu, 1992: 23; Sevim, 1993: 51; Peacock, 2005; 213.) Ancak Azerbaycan ve Doğu Anadolu'daki Selçuklu ilerlemesinin bir neticesi olarak 1064'te Sultan Alp Arslan (1063-1072) Gürcülere yüksek hâkimiyetini tanıtmıştır. Bağımsızlığın kaybedilmesi dönemin Gürcü kaynaklarından açık bir biçimde anlaşılacağı üzere Gürcüler arasında derin bir üzüntüye sebep olmuştur. Bunun bir neticesi olarak 1065'te Selçuklulara saldırmakla imzaladıkları antlaşmayı bozmuşlardır. 1067-1068'de Tiflis'ten Rustov'a kadar olan sahayı ele geçirerek bölgeyi yeniden kontrol altına alan Alp Arslan (1063-1072) döneminde Gürcüler, Selçuklu tabiiyetinde yaşamışlardır. Ancak Melikşah'ın (1072-1092) başa geçmesi sırasında ortaya çıkan taht kavgalarından faydalanan Gürcüler, 1073-1074 yıllarında Şavşat ve çevresini alarak yeniden Selçuklu hâkimiyetinden kurtulmaya çalışmışlardır. Kafkasların güneyindeki denetimini kaybetmek istemeyen Melikşah ise önce 1076'da yeniden Gürcülere yüksek hâkimiyetini kabul ettirirken üç yıl sonra da bölgeyi ilhak ederek sınırlarına katmıştır. Ancak Gürcülerin yaptıkları antlaşmaları bozarak 1080 yılına kadar üç kez isyan etmesi sebebiyle ülkedeki Selçuklu baskısı daha da artmış ve bu da iki taraf arasındaki ilişkiler açısından bir dönüm noktası olmuştur. (Hüseyni, 1943: 24 vd., 30 vd.; Brosset, 1849: 331 vd.; Ahmed b. Mahmud, 1977: 60-65, 76; Turan, 1980; 76 vd.; Minorsky, 1953: 75; Lordkipanidze, 1987: 75 vd.; Bedirhan, 2000; 160, 183; Peacock, 2005: 214-224.) Zira o döneme kadar bugünkü Gürcistan'da Selçuklu varlığı sadece askerî güç ile sınırlıyken 1080'den sonra kalabalık Türkmen grupları ülkeye yerleşmiş ve bu da yurtlarını terk etmek zorunda kalan Gürcüler arasındaki Selçuklu ve onların şahsında Müslüman düşmanlığını daha da artırmıştır. Gürcü kaynakları bu hisleri açık bir biçimde yansıtır. (Brosset, 1849: 346 vd.; Vryonis, 1975: 50 vd.; Özkan, 1968: 115)

Gürcüler üzerindeki Selçuklu hâkimiyeti XII. yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam etmiş, ileride bahsedileceği üzere bu dönemde Kıpçaklardan destek alan Kral IV. David (1089-1125), 1118'de başladığı harekatın neticesinde üç yıl sonra ülkesindeki Selçuklu varlığına son vererek yeniden bağımsızlığı kazanmayı başarmıştır. (Thomson, 1996: 338; Allen, 1971: 99; The Georgian Chronicle, 1991: 23 vd., 28.) David'in elde ettiği bu başarılar Gürcüler arasında VII. yüzyılın ortalarından itibaren ülkelerini baskı altına alan ve Selçuklularla birlikte etkisini artıran İslam hâkimiyetine karşı Hristiyanlığın bir zaferi olarak kabul görmüştür. 18 Ağustos 1121'de Didgorni'de kazanılan zaferin her yıl Ağustos ayının ortalarında "didgoroba" bayramı olarak kutlanması (Suny, 1989: 36.) bunun bir göstergesidir.

Selçukluları ülkesinden çıkararak bağımsızlık elde eden Kral David, doğu ve batıdaki farklı Gürcü siyasi teşekküllerini birleştirip bugünkü Gürcistan'ın meydana gelmesini de sağlayarak Devleti'ni gücünün zirvesine ulaştırmayı başarmıştır. Bu siyasi gelişme içtimaî sahada da kısa sürede etkisini göstermiştir. Kısa süre öncesine kadar Selçukluların yenilmez olduğunu düşünerek onlara karşı savaşmaya cesaret edemeyen (Lordkipanidze, 1987; 88 vd.) Gürcüler, şimdi kendilerini Bizans İmparatorluğunun yerine koyarak Hristiyanlığın doğudaki temsilcisi olarak görmeye başlamışlardır. Yaklaşık beş asırdır Müslümanlara karşı uğradıkları başarısızlıklar karşısında David döneminde kazanılan zaferler, Gürcülerde üstünlük duygusunun oluşmasına sebep olmuştu ki bu duygunun oluşmasında en önemli sebeplerden birisi Hristiyanlığın koruyucusu oldukları yönündeki inançtır. Bu sebeple 1121'den sonraki savaşlarda Gürcülerin ordudaki sayısı gün geçtikçe artmaya başlamıştır. 1122'de yaklaşık dört asırdır Müslümanların elindeki Tiflis'i ele geçiren (Brosset, 1849: 367) 20 Ağustos 1124'te de altmış yıldan sonra Selçuklulardan Anı şehrini geri alan (Thomson, 1996: 338) Gürcüler, Müslümanların elindeki kutsal yerlerini tekrar ele geçirmeye başladıkça dinin toplum üzerindeki gücü ve birleştiriciliği daha da artmıştır. Bu değişimin bir neticesi olarak bölgedeki tarihî roller değişmiş ve Gürcüler, daha önce ülkelerine gaza ve cihat akınları düzenleyen Türk unsurlara karşı faaliyetlere girişmişlerdir. 1123'te Selçuklulara, ertesi yıl da Doğu Anadolu'daki Türk siyasi teşekküllerine karşı kazandıkları zaferler Gürcülerin dinlerini üstün kılmak için yaptığı ilk faaliyetlerdir. David'in elde ettiği zaferlerin neticesinde bölgedeki Hristiyan unsurlar da Selçuklulara karşı Gürcülerin etrafında birleşmeye başlamıştır. (Thomson, 1996: 338.) Böylece Gürcü Krallığı, Doğu Anadolu ve Azerbaycan'daki Hristiyanlar nezdinde XI. yüzyılın ortalarındaki Bizans'ın konumuna yerleşmiştir. 1124'teki galibiyetleri 1126, 1154, 1161, 1174 ve 1175 zaferleri takip etmiştir. (İbnu'l-Ezrak, 1992: 34 vd., 114 vd., 140, 168 vd., 181; Urfalı Mateos, 1987: 268, 284 vd.; Brosset, 1849: 365 vd., 385 vd., 456 vd.; Azimî, 1988: 53; İbnü'l Esîr, 1991: 164, 228 vd., Thomson, 1996: 331 vd. 338; Hüseyni, 1943: 94, 100, 110 vd., 120; Ahmed b. Mahmud, 1977: 90, 104, 112-116). Elde edilen bu başarı ve oluşan üstünlük duygusunun bir neticesi olarak

o zamana kadar "Kartli Kralı", "Abhaz Kralı" gibi bölgesel unvanlar kullanan Gürcü Kralları, adlarının önüne dinî semboller de koyarak "*Tanrı'nın inayeti ile Abhaz, Kartli, Ran ve Someh'lerin kralı, Şirvanşah ve şâhenşâh*" unvanını kullanmaya başlamışlardır. (Bala, 1997: 840.) Paralarının üzerine "Mesihin kılıcı" veya "Mesihin taraftarı" ibareleri yer alan Gürcülerin Hristiyan dünyası içerisinde de prestiji önemli ölçüde artmıştır. (Lang, 1997: 101 vd.) Kraliçe Tamara (1184-1213) dönemine gelindiğinde ise çevredeki Müslüman-Türk unsurlara karşı kurduğu üstünlük bariz bir hale gelen Gürcüler, 1195'ten itibaren Çoruh boylarındaki topraklarına girdikleri (Berdzenişvili-Canaşia, 2000: 153.) Türkiye Selçuklularını 1202'de mağlup ettikten (Brosset, 1849: 456 vd.; Aksarayî, 2000: 24) sonra 1205-1209 arasında her yıl Doğu Anadolu'daki ve Azerbaycan'daki Türk siyasi teşekküllerine karşı önemli başarılar kazanmışlardır. (Allen, 1971: 107; İbnü'l Esîr, 1991: 207, 232; Bedirhan, 2000: 259.) Bu büyümenin bir neticesi olarak Gürcülerin yanı sıra çeşitli Hristiyan topluluklarca da dinin koruyucusu kabul edilen Tamara döneminde Gürcistan'daki din-siyaset ilişkileri yeni bir çehreye bürünmüştür. Kilisenin kutsadığı krallığın başında bulunan Kraliçe, bu desteğin karşılığında ülkesinin her yanında, adeta Bizans'la rekabet edecek kilise ve manastırlar inşa ettirmiştir. (Eastmond, 1998: 99-181.) Böylece ülkede dinin ve kilisenin nüfuzu daha da artmış, eğitimi tekeline alan kilise ekonomik bakımdan da büyük imtiyazlar elde etmeyi başarmıştır. (Lang, 1997: 104 vd.)

Gürcülerin çevresindeki Türk unsurlara kurduğu üstünlük XIII. yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam etmiştir. Moğolların önünden çekilerek Azerbaycan'a gelen Celaleddin Harzemşah'ın Gürcüler üzerine düzenlediği seferlerle birlikte iki taraf arasındaki din farklılığına dayanan mücadele yeniden hız kazanmıştır. 1225'de başlayan akınlar neticesinde Mart 1226 başlarında bir asırdan fazla süredir elinde tuttukları Tiflis'i kaybeden Gürcüler Celaleddin Harzemşah'la yaptıkları mücadeleyi kaybederek Abhazya'ya kadar olan bölgeyi boşaltmak zorunda kalmışlardır. (Nesevi, 1934: 70-77; Cüveynî, 1988: 354-358; Gümüş, 2006: 155-173.) 1229'da güçlü bir ordu toplayarak bu hâkimiyete son vermek isteseler de buna muvaffak olamamışlardır. Dönemin Gürcü kaynaklarında, Harzemşahlar vesilesi ile yeniden Müslüman hâkimiyetine girmenin verdiği rahatsızlık açıkça belli olmaktadır. (Brosset, 1849: 502 vd.) Nihayet Celaleddin Harzemşah'ın 1230 Yassıçemen savaşında mağlup olduktan sonra gücünü önemli ölçüde kaybetmesi (İbn Bibi, 1996: 394-410) ve 1231'de Moğollara yenildikten kısa süre sonra da hayatını yitirmesiyle (Nesevi, 1934: 155 vd.) Gürcüler tekrar bağımsızlığını kazanacaktır. Ancak bu durum uzun sürmeyecek, 1232'de ülkesine gelen Moğolları Türkiye'ye yönlendiren Kraliçe Rusudan (1223-1245) bu hareketinin bedelini ağır bir biçimde ödeyecektir. Zira Sivas'a kadar olan bölgeyi yağmalayan Moğolların, Gürcü Kraliçesi'nin tavsiyesiyle ülkesine yöneldiğini öğrenen Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubad (1220-1237) aynı yıl Emir Kemaleddin komutasındaki bir orduyu Gürcistan'a göndermiş ve bu ordu

kırka yakın kaleyi kısa sürede ele geçirerek başkente doğru yürüyüşe geçmiştir. Bu orduya karşı duramayacağını anlayan Rusudan barış talebinde bulunmuş, bu talebi kabul edilince de Türkiye Selçuklularının yüksek hâkimiyetini tanımıştır. (İbn Bibi, 1996: 421 vd.) Ancak aynı yıl Moğolların Gürcistan'a hâkim olmaya başlamasıyla bu bağ sona erecektir.

1232'de başlayan Moğol hâkimiyetinden İlhanlıların gerilemeye başladığı dönemde, XIV. yüzyılın ortalarına doğru bağımsızlığını yeniden kazanan Gürcüler bu konumu uzun süre muhafaza edemeyecek ve 1387-1403 arasında altı kez Gürcistan'a sefer düzenleyen Timur'un bölgedeki faaliyetleri neticesinde yeniden bir Türk-İslam teşekkülüne bağlanmak zorunda kalacaktır. (Brosset, 1831: 1 vd.) Timur'un bölgeden çekilmesini müteakip I. Aleksander (1412-1442) zamanında bağımsızlığını kazanan Gürcü Krallığı İstanbul fethedildiği sırada, İran ve Azerbaycan'da ortaya çıkan Akkoyunlulara vergi vererek yeniden bir Türk-İslam siyasi teşekkülünün himayesinde varlığını sürdürmekteydi. (Bala, 1997: 841.)

Gürcülerin din farklılığı sebebiyle Müslüman Türk unsurlarıyla ilişkileri yaklaşık dört asır boyunca bu seyirde devam ederken, Hristiyanlık bağıyla, bir tarihçinin deyimiyle XI-XIV. yüzyılda Gürcistan'a gelen göçebe Türkler içerisinde Gürcülerle yakınlaşan tek unsur olan (Margarian, 2001: 76.) Kıpçaklar gelmektedir. Don-Kuban boylarında XII. yüzyılın başlarından itibaren Hristiyanlığı kabul etmeye başlayan Kıpçakların lideri, Gürcü Kralı IV. David'in kayınpederi olan Atrak'tı. 1103'ten 1116'ya kadar Ruslarla yaptıkları savaşlarda yenilen (Golden, 2002: 233.) Kıpçaklar, 1118'de David'in davetini kabul ederek Gürcistan'a gitmeye karar vermiştir. Daryal geçidini aşarak Atrak önderliğinde Abhazya'dan güneye doğru inmeye başlayan kırk bin ailelik bu grupla önce düzenli bir ordu kurarak iç birliğini sağlayan (Lordkipanidze, 1987: 89 vd.) David, onların desteğiyle yukarıda bahsedildiği üzere Selçukluları ülkeden çıkartıp bağımsızlığını kazanmıştır. (Brosset, 1831: 365-369; Thomson, 1996: 327-334; The Georgian Chronicle, 1991: 23-28; Urfalı Mateos, 1987: 268; İbnu'l-Ezrak, 1992: 35.) Kıpçaklar, bu hizmetlerinin karşılığında Kakheti-Hereti gibi Gürcistan'ın çeşitli kesimlerini yurtluk olarak almışlardır. Kısa sürede tamamen Hristiyanlığı benimseyen ve Gürcüce öğrenen (Lordkipanidze, 1987: 90.) bu grupla Gürcüler arasındaki ilişkiler XIII. yüzyılın ilk yarısındaki bazı hadiseler dışında hep dostluk çizgisinde devam etmiştir. Hatta bir Gürcistan tarihi uzmanına göre bugün her üç Gürcüden birisi Kıpçak antropolojik özelliklerine sahiptir (Lang, 1997: 18.) ki bu da iki taraf arasındaki kaynaşmanın önemli bir delili olarak görülebilir. Böylece dinî farklılık sebebiyle Selçuklularla bir asırdır mücadele eden Gürcüler, Hristiyanlığı benimseyen diğer bir Türk topluluğunun yardımıyla ülkelerini İslâm hâkimiyetinden kurtarmak üzere harekete geçmiştir. Bu da uzun bir süredir devam eden çekişmenin aslında bir Türk-Gürcü mücadelesi değil, bir din çatışması olduğunu göstermektedir.

Türk-Gürcü münasebetlerinin şekillenmesinde, üçüncü devlet ve topluluklarla kurulan ilişkiler de önemli bir yer tutmaktadır. Bunun ilk açık örnekleri, yukarıda açıklandığı üzere Gürcü-Bizans yakınlaşmasıyla ortaya çıkar. XI. yüzyıl başlarından itibaren dinî ve siyasi sebeplerden dolayı Gürcüleri itaat altına alıp ülkelerini ilhak etmeye çalışan Bizans İmparatorluğu, Selçuklu tehlikesine karşı bu politikadan vazgeçip Gürcüleri yanına çekerek Türkmenlere karşı kendileriyle birlikte mücadele etmelerini sağlamıştır. Gürcülerin uzun bir süre Müslüman Türk unsurlara mukavemet etmesinde bu yakınlaşma önemli bir yer tutar. Benzer bir münasebet, Gürcistan'a yerleşen Kıpçaklarla Harzemşahlar ve Moğollar arasında da kurulmuştur. Celaleddin Harzemşah Gürcistan üzerine akınlar yapmaya başladığında, 1227'den itibaren Gürcü ordusundaki Kıpçakların bir kısmı onun safına geçmiştir. (Cüveynî, 1988: 362 vd.) Bu, Kıpçaklarla Gürcüler arasındaki ilk önemli ayrılıktır. Bu tarihten kırk yıl sonra, ülkenin batısını yurt tutan Kıpçaklar, İlhanlılarla iş birliği yaparak Ahıska-Furtuna deresi arasını ikta almış, İlhanlılara tâbi olmak suretiyle burada Gürcülerden bağımsız hareket etmeye başlamışlardır. (Kırzıoğlu, 1992: 148-181.) Böylece XII. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren ortaya çıkan Kıpçak-Gürcü ayrılığı, 1267'den itibaren Gürcistan'ın batı kesiminde ayrı bir siyasi teşekkülün meydana gelmesine zemin hazırlamıştır.

Türk-Gürcü ilişkilerinin tarihî gelişimini şekillendiren diğer önemli bir faktör, ortak menfaate dayalı iş birliğidir. Bu ittifakın ilk tezahürü askerî alanda kendisini göstermiştir. Girişte bahsedildiği üzere ilk Çağ'dan itibaren iki taraf arasındaki münasebetlerin yönünün belirlenmesinde bu iş birliği mühim bir yer tutmuş ve XI. yüzyılın ortalarına kadar da önemini kaybetmemiştir. Ortak menfaate dayanan bu iş birliği, İslam ordularının Kafkasların güneyine yayılmasını istemeyen Gürcülerin Hazarlarla iş birliği yapmasında açık bir biçimde görülebilir. V. yüzyılın ortalarında başlayıp üç asır boyunca devamlı surette birbiriyle mücadele eden (Belazuri, 1987: 278; Thomson, 1996: 161-172; Kuzgun, 1993: 53; Gumilëv, 2003: 246-252; Artamonov, 2004: 110; Grousset, 2005: 295; Golden, 2002: 197.) bu iki topluluk, VIII. yüzyılın sonlarında Müslüman Araplara karşı iş birliği yapmışlardır. (Gumilëv, 2003/2: 73 vd.) Aynı şekilde Selçuklulara karşı Gürcü ve Alanların 1065'te ittifak yaptığı bilinmektedir. (Hüseyni, 1943: 30; Minorsky, 1953: 75.)

Türkler ve Gürcüler arasındaki ortak menfaate dayanan iş birliğinin hayata geçirilmesinde ekonomik sebepler de önemli yer tutar. Bu ortaklığın ciddî bir sebep olarak ortaya çıkışı XII. yüzyılın başlarına dayanır. Bahse konu dönemde ülkenin Selçuklu kontrolünde olması sebebiyle Gürcüler belirli bölgelere toplanmış, geri kalan büyük kısmı yaylak-kışlak hayatını sürdüren Türkmenler ele geçirmiş, dolayısıyla halkın gelir seviyesi de oldukça düşmüştü. (Brosset, 1831: 346 vd.; Vryonis, 1975: 283 vd.) 1120'li yıllarda Kıpçakların ülkeye göç edip Selçukluları çıkarmasıyla birlikte ekonomik hayatta büyük bir canlanma görülmüş, bu sırada ıssız olan özellikle Türkiye'ye yakın batı kesimi de bu Türk topluluğu tarafından

şenlendirilmişti. (Allen, 1971: 99.) Bu gelişmenin bir neticesi olarak Kraliçe Tamara döneminde Gürcülerin zenginliği çevredeki unsurlarla kıyaslanamayacak derecede artmıştı. (Özkan, 1968: 84; Çiloğlu, 1993: 48.)

Türk-Gürcü ilişkilerini belirleyen unsurlardan birisi de Gürcistan'da ortaya çıkan iç mücadeleler sonucu meydana gelen siyasi rekabettir. İki taraf arasındaki ilk ciddi çekişme Kral I. Giorgi (1156-1184) döneminde yaşanmıştır. 1177'de Orbelian ailesinin başı çektiği soylular, prens Demna'yı tahta çıkarmak suretiyle idareye el koymak için harekete geçtiklerinde, Kral, Kıpçakların yardımıyla isyanı bastırmış ve görevd.en aldığı Gürcü asilzadelerinin yerine Kubasar, Kutlu Arslan gibi Kıpçak önderlerini getirmiştir. (Suny, 1989; 37; Berdzenişvili-Canaşia, 2000: 147 vd.) Bu görev değişikliğine sessiz kalan Gürcü soyluları, Kraliçe Tamara devrinde kaybettikleri mevkileri geri almak üzere harekete geçerek Kubasar'ı ve hazineden sorumlu Kutlu Arslan'ı görevlerinden aldırmayı başarmışlardır. (Brosset, 1831: 407 vd.) Ancak ülkedeki bu Kıpçak aleyhtarı faaliyetler kısa süre sonra iki taraf arasındaki münasebetlerin bozulmasına yol açmış ve Kubasar önderliğindeki Kıpçaklar, Gürcistan'ı terk ederek kuzeydoğu Anadolu'ya göç etmiştir. (Bilgin, 2000: 86; Tellioğlu, 2007: 147.)

Sonuçta, Orta Çağ'da Türk-Gürcü ilişkilerinin şekillenmesinde dinî farklılıktan doğan mücadelenin büyük yer tuttuğu anlaşılmaktadır. Selçuklularla birlikte Müslüman Türk devlet ve beyliklerinin gaza/cihat inancıyla Gürcistan'ı fethetmeye yönelik faaliyetlerine karşılık olarak, Hristiyanlıkla güçlenmiş Gürcü milliyetçiliğinin bağımsızlığı korumayı amaçlayan direnişi, iki taraf arasında yaklaşık iki asır süren mücadeleye dinî bir mahiyet kazandırmıştır. Orta Çağda milliyet anlayışının din esasına göre belirlendiği göz önünde bulundurulursa, bu mücadelenin iki millet arasındaki bir düşmanlıktan ziyade çağa damgasını vuran ve Haçlı seferlerinde en açık örneği görülen dinî çekişmenin sonucu olduğu açıkça anlaşılabilir. Nitekim Hristiyan Kıpçaklarla yaptıkları iş birliğinden, Gürcülerin Türklere karşı düşmanlık beslemediği, aynı medeniyet dairesinde oldukları müddetçe iki taraf arasındaki münasebetlerin dostça sürdürülebildiği görülmektedir. Müslüman Araplara karşı Hazarlarla yaptıkları ittifak ve David döneminde ülkenin bir bayrak çatısı altında toplanıp büyük Gürcü Krallığı'nın kuruluşunda Kıpçakların askerî, siyasi ve ekonomik destekleri, iki tarafın ortak menfaatler etrafında birbiriyle dayanışma içinde olabileceğinin Orta Çağdaki örnekleridir.

KAYNAKÇA

Ahmed b. Mahmud, (1977), **Selçuk-name, I-II (Nşr.:** E. Merçil), İstanbul.

Aksarayî, Kerîmüddin Mahmud-i, (2000), **Müsâmeretü'l-Ahbâr (Nşr.:** M. Öztürk), Ankara.

Allen, W. E. D., (1971), **A History of the Georgian People**, London.

Artamonov, İ., (2004), **Hazar Tarihi** (Nşr.: A. Batur), İstanbul.

Asatrian, Garnik-Hayrapet Margarian, (2004), "The Muslim Community of Tiflis (8th-19th Centuries", **Iran and the Caucasus**, 8 (1), 29-52.

Azimî, (1988), **Azimî Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler** (**Nşr.:** A. Sevim), Ankara.

Bedirhan, Yaşar, (2000), **Selçuklular ve Kafkasya**, Konya.

Bedrosian, Robert, (1985), **Aristakes Lastivertc'i's History**, New York.

-----, (1991), **Juansher's Concise History of the Georgians**, New York.

-----, (2005), **Smbat Sparapet's Chronicle,** New Jersey.

Belazuri, Ahmed b. Yahya b. Cabir, (1987), **Fütuhu'l Büldan** (**Nşr.:** M. Fayda), Ankara.

Berdzenişvili, Nikoloz-Simon Canaşia, (2000), **Gürcüstan Tarihi** (**Nşr.:** H. Hayrioğlu), İstanbul.

Bilgin, Mehmet, (2000), **Doğu Karadeniz**, Trabzon.

Brosset, M., (1831), **Chronique Georgienne**, Paris.

-----, (1849), **Histoire de la Georgie, I**, Saint-Petersburg.

Cüveynî, Alaaddin Ata Melik, (1988) **Tarih-i Cihan Güşa**, **I**, (**Nşr.:** M. Öztürk), Ankara.

Çiloğlu, Fahrettin, (1993), **Gürcülerin Tarihi**, İstanbul.

Eastmond, Anthony, (1998), **Royal Imagery in Medieval Georgia**, Pennsylvania.

Golden, Peter, (2002), **Türk Halkları Tarihine Giriş** (**Nşr.:** O. Karatay), Ankara.

Grousset, René, (2005), **Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi** (**Nşr.:** S. Dolanoğlu), İstanbul.

Gumilëv, L. N., (2003), **Eski Türkler** (Nşr.: A. Batur), İstanbul.

-----, (2003/2), **Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları, I,** (**Nşr.:** A. Batur), İstanbul.

Gümüş, Nebi, (2006), "Celâleddin Harizmşah'ın Gürcistan Seferleri", **Ekev Akademi Dergisi**, 10 (29), 155-178.

Halife b. Hayyât, (2001), **Tarihu Halife b. Hayyât** (**Nşr.:** A. Bakır), Ankara.

Honigmann, Ernst, (1970), **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı** (**Nşr.:** F. Işıltan), İstanbul.

Hüseyni, Sadruddin Ebu'l-Hasan Ali ibn Nasır ibn Ali, (1943), **Ahbâr üd-Devlet is-Selçukiyye**, (**Nşr.:** N. Lugal), Ankara.

İbn Bibi, El-Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca'feri er-Rugadi, (1996), **El Evamirü'l Ala'iye fi'l-Umuri'l-Ala'iye, I-II** (**Nşr.:** M. Öztürk), Ankara.

İbnü'1-Esir, Ebu'l-Hasan İzzeddin Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed el-Cezerî, (1991), **El-Kâmil fî't-Tarih**, **XI** (**nşr.** A. Özaydın), İstanbul.

İbnu'l-Ezrak, Ahmed b. Yusuf b. Ali, (1992), **Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi** (Nşr.: A. Savran), Erzurum.

Janssens, Emile, (1969), **Trebizonde en Colchide**, Bruxelles.

Kafesoğlu, İbrahim, (1943) "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihî Ehemmiyeti", **Fuat Köprülü Armağanı,** İstanbul, 259-274.

-----, (1992), **Selçuklu Tarihi**, İstanbul.

Kırzıoğlu, M. Fahrettin, (1953), **Kars Tarihi, I**, İstanbul.

-----, (1992), **Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar**, Ankara.

Kuzgun, Şaban, (1993), **Hazar ve Karay Türkleri**, Ankara.

Lang, David Marshall, (1997) **Gürcüler** (**Nşr.:** N. Domaniç), İstanbul.

Langlois, Victor, (1880), **Collection des Historiens Anciens et Modernes de l'Armenie, I,** Paris.

Lordkipanidze, Mariam, (1987), **Georgia in the XI-XII. Centuries**, Tbilisi.

Margarian, Hayrapet, (2001), "The Nomads and Ethnopolitical Realities of Transcaucasia in the 11th-14th Centuries", **Iran** & **the Caucasus,** 5, 75-78.

Minns, E.H, (1970), "The Scythiens and Northern Nomads", **The Cambridge Ancient History III**, Cambridge, 187-205.

Minorsky, V., (1953), **Studies in Caucasian History**, London.

Moses Khorenats'i, (1980), **History of the Armenians** (**Nşr.:** R. W. Thomson), London.

Müverrih Vardan, (1937), "Türk Fütuhatı Tarihi" (**Nşr.:** H. D. Andreasyan), **Tarih Semineri Dergisi**, **I-II**, İstanbul, 153-255.

Nesevi, Şehabeddin Ahmed, (1934), **Celalüttin Harezemşah** (**Nşr.:** N. Asım), İstanbul.

Peacock, Andrew C. S., (2005), "Nomadic Society and the Seljuk Campaigns in Caucasia", **Iran and the Caucasus**, 9 (2), 205-230.

Özkan, Ahmet, (1968), **Gürcüstan**, İstanbul.

Rapp, Stephen H., (2000), "Sumbat Davitis-dze and the Vocabulary of Political Authorithy in the Era of Georgian Unification", **Journal of the American Oriental Society**, 120 (4), 570-576.

Sevim, Ali, (1993), **Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi**, Ankara.

Siharulidze, Yuri, vd. (1988), **Doğu Karadeniz Halklarının Tarih ve Kültürleri (nşr.** H. Hayrioğlu), İstanbul.

Suny, Ronald Grigor, (1989), **The Making of the Georgian Nation**, London.

Tansuğ, Kadriye, (1949), "Kimmerlerin Anadolu'ya Gelişleri ve MÖ 7'nci Yüzyılda Asur Devleti'nin Anadolu ile Münasebetleri, **AÜDTCFD**, 7 (4), 535-550.

Tarhan, M.Taner, (1979), "Eski Çağ'da Kimmerler Problemi"**, VII. Türk Tarih Kongresi (Ankara 11-15 Ekim 1976) Kongreye Sunulan Bildiriler, III**, Ankara, 355-369.

-----, (1984), "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", **Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü I. Araştırma Sonuçları Toplantısı (İstanbul 23-26 Mayıs 1983) Bildirileri**, Ankara, 109-120.

Tarchnisvili, Michael, (2001), "The Origin and Development of the Ecclesiastical Autocephaly of Georgia", **Greek Ortodox Theological Rewiew**, 46 (1-2), 89-111.

Tellioğlu, İbrahim, (2005), "Kimmer ve İskit Göçlerinin Doğu Anadolu Bölgesindeki Etkileri", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 27,** 237-245.

-----, (2007), **Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler**, Trabzon.

The Georgian Chronicle, (1991), **The Georgian Chronicle The Period of Giorgi Lasha** (nşr. S. Qaukhchishvili-K. Vivian), Amsterdam.

Thomson, Robert W., (1996), **Rewriting Caucasian History**, Oxford.

Turan, Osman, (1980), **Selçuklular ve İslâmiyet**, İstanbul.

-----, (1996) **Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti**, İstanbul.

Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), (1987), (**Nşr.:** H. D. Andreasyan), Ankara.

Vryonis, Speros, (1975), **Nomadization and Islamization in Asia Minor**, Dumbarton.

Yıldız, Hakkı Dursun, (1985), "10. Yüzyılda Türk Ermeni Münasebetleri", **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu (Erzurum 8-12 Ekim 1984),** Ankara, s. 29-51.

PARALARIN IŞIĞINDA TÜRK VE İRAN KAVİMLERİNDE AY-YILDIZ/GÜNEŞ MOTİFİ VE TÜRK KÜLTÜRÜ İÇİN İRAN ARAŞTIRMALARININ ÖNEMİ

TEZCAN, Mehmet[*]
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

ABSTRACT

Motifs of Moon and Star/Sun Among the Turkic and Iranian Nations on the Light of Coins and the Importance of Iranology

The relations of Turkic and Iranian nations, settled or nomadic, go back the period of the first archaeological cultures. Especially, in the result of political, cultural, commercial and religious contacts and relations between them which had begun in the period of Andronovo culture especially and were intermediated by the Soghdians in the region of Soghdiana/Mawara an-Nahr, some components transmitted into each other mutually, and, one of those motifs is that of moon and star which appears on the coins of the Kushans, Kidarites and Hephthalites who have characteristics of a kind of Iranian culture. Whereas this motif is known as "*ay-yildiz motifi*" (motif of moon and star) among the *Türks*, in real it was a combination of *moon* and *soon* in the tradition of the ancient Iranians. And it is also known that this motif, either as multi-angled or five-angled star was used to on the coins of the Parthians and especially of the Kingdom of Pontos in the eastern and northern Anatolia respectively, the Hellenistic states but under the Iranian influences.

Some of the rulers of the Sasanian Dynasty founded in Iran at the beginning of the 3rd century AD frequently used the motifs of moon and star on the coins struck by them. Thus, this motif occasionally seems in the shape of the five-angled star typically. Being under their cultural influences, on the coins of the Kushans founded in the regions of Sogdiana/Mawara an-Nahr, Bactria/Tocharistan, more clearly and on the four angles of the coins of the Kidara Kushans who succeeded the Kushans at the beginnings of the 5th century AD, and, finally, on the coins of the some rulers of the Hephthalites who ruled over rather vast territories from the Eastern Iran to the Eastern Turkestan and from the Soghdiana to the northern India, coming to the area in the 5th century AD. the same motifs occur. There is the same "*moon and star motif*" on the some coins of the rulers of the *Türk* Kaghanate and the members of the *Türk-shahi* Dynasty, the representative of the first in the

[*] Dr, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, 61080 Trabzon TÜRKİYE. **E-mail:** tezcanm@isbank.net.tr

Western Turkestan and Afghanistan. The motif of soon became more important in the period of the Uygur Kaghanate because of accept of the Manichaeism by the *Uygur* Turks. Thus, the soon was already among the royal titles of the rulers. And on the juridical documents of the *Uygurs* the "*soon and star"* motif takes up a position in the shape of a five-angled star. For these reasons, it needs to study very well especially the Iranian texts so-called the "*Middle Persian*" in order to able to inquire more exactly the problems of history, culture, language, literature and religions of the *Turks* in the periods of both the Antiquity and the Middle Ages.

Key Words: Iranology, Turks, Kaghanate.

GİRİŞ

İster yerleşik, ister göçebe olsun, Türklerle İrani kavimlerin ilişkileri, Orta Asya'daki ilk arkeolojik kültürler dönemine kadar gider. Bilhassa Andronovo döneminde başlayan ve Soğdiana/Maveraünnehir bölgesindeki Soğdlular aracılığıyla gerçekleşen siyasi, kültürel, ticari ve dinî münasebetler neticesinde bazı unsurlar karşılıklı olarak birbirlerine geçmiştir; bölgede kurulan ve İran kültür özellikleri gösteren Kuşan, Kidarit ve Eftalit gibi devletlerin paralarında gözüken "*ay-yıldız*" motifi de bunlardan biridir.

1. Ay-Yıldız Motifinin Eski Önasya Kavimlerindeki Kısa Tarihçesi

Bizde "*ay-yıldız*" olarak bilinen motif, aslında gerek İran geleneğinde, gerekse daha eski kabul edilebilecek Mezopotamya, Mısır ve Anadolu medeniyetlerinde ay ve güneş idi. MÖ IV. binden beri Sümer, Mısır ve Anadolu (Hitit) eserleri araştırıldığında, bunlarda ay ve yıldız motifleri görülür. Bunlar, eserlerde ayrı ayrı yer alabildiği gibi, ikisi birlikte de görülebilir. Ancak, bizim bugün yıldız olarak kabul ettiğimiz ve genellikle 5 veya 8 köşeli olan motifin yıldız olmadığı, eski medeniyetlerin çoğunun sembolü, belki de ilahı olarak telakki edilen güneşi sembolize ettiği bazı bilginlerce ileri sürülmüştür[1] ki biz de bu görüşteyiz. Fakat bu ay ve yıldız motiflerinin hemen yanında ayrıca güneş sembollerinin de olduğunu görüyoruz. Demek ki ay, yıldız ve güneş, her üçü de eski dönemlerden itibaren devletlerin ve kavimlerin hayatında önemli bir yer tutuyordu.

Anadolu'da Hititlerden itibaren gözüken bu motifin aslında sanıldığı gibi İran'dan ve İrani kültür vasıtasıyla değil, Orta Asya'dan gelen göçler yoluyla geldiği, yani Mezopotamya yoluyla bir etkileşim şeklinde olmayıp ortak bir menşeden, yerden geldiği vaktiyle Türkiye'deki bazı araştırıcılar tarafından ileri sürülmüştür. Ön Asya'da bilhassa Sumer, Elam, Hitit eserlerindeki ay, yıldız ve güneş motifleri ve bunların ihtiva ettiği anlamlar üzerinde vaktiyle F. Kurtoğlu,

[1] Mesela H. F. Turgal, bu konuda şöyle diyor: "Düşünüşüme göre, en eski madalyelerde görülen ay yıldız olmayıp ay ve güneştir. Birisi gündüzün ötekisi gecenin nuru ve bekçisidir. Mihrümah ve mihrümeh diye birlikte kullanılır ve böylece adları vardır." (Kurtoğlu, 1992: 49).

yaptığı araştırmada biraz durmuştu.[2] Biz burada daha çok, İran ve İran kültür sahalarında kurulmuş Ahemenid (Persler), Parth (Arşaklar), Sasaniler ile İran kültür tesirindeki Pontos, Kuşan, Kidara Kuşan, Eftalit ve Türk paralarındaki ilgili motiflere temas edeceğiz.

2. Ahemenid (Pers) İmparatorluğu (MÖ 559-330) Dönemi'nde Ay-yıldız Motifi

MÖ VI. yüzyıldan IV. yüzyılın ikinci yarısındaki Büyük İskender'in zaptına kadar bütün İran, Kuzey Hindistan, Anadolu, hatta Orta Asya'nın bazı bölgelerine hâkim olarak Klasik Eski Çağ'ın ilk ve en büyük imparatorluğunu kurmuş olan Persler, asıl olarak İranlı bir sülale idiler; zamanın hâkim dini olarak Ahura-Mazda (Mazdaizm/Zoroastrianizm) dinini de üç kıtaya yaydılar. Herodotos, onların dini geleneklerini anlatırken, bu münasebetle onlardaki ay ve güneş ibadetinden, bunlara kurban kestiklerinden bahseder.[3] Perslerin gerek Önasya, gerekse Orta Asya'ya kadar uzayan bu hâkimiyeti, ay, yıldız ve güneş gibi unsurların daha doğuya yayılmasında da başlıca amil olmuştur.

Ancak, gerek sanat eserlerinde, gerekse heykellerinde Mezopotamya kültürlerinin yanı sıra Mısır ve Yunan etkisinde kalan Persler,[4] ay, yıldız ve güneş tasvirlerini bunlarda kullandıkları gibi Darius'dan itibaren çıkardıkları paralarında da bu motiflere yer vermişler, bu gibi unsurları kendilerinden sonra bölgede kurulacak Helenistik devletlere ve daha doğuda Orta Asyadaki göçebe kavimlere de yansıtmışlardır.[5] İran kültürünün Doğu'da ve Kuzey'de irtibatta oldukları en önemli göçebe kavimlerin başında ise, bilhassa yakın olmaları hasebiyle Saka/İskitler geliyordu.[6]

3. Parthlar (Arşak) Döneminde Ay-yıldız Motifi

Hellenistik İmparatorluğun parçalanmasından sonra MÖ III-MS III. yüzyıllar arasında Hellenistik bir hanedan olarak yaklaşık dört asır İran coğrafyasına hâkim olan Parthların aslen İranlı bir sülale olup olmadığı tartışmalıdır; ancak İran kültürü tesirinde bulunan Harezm'in güneyindeki bir bölgeden gelmişlerdi. Bu bölge ise çok eski dönemlerden beri çoğunlukla müstakil kalmış, ama başta Sakalar olmak üzere birçok göçebe kavimlerin, bu arada A(p)arnilerin istila ve etkisine sürekli açık kalmıştır. A(p)arniler, İran yaylasının kuzey-doğu bölgesinde, Hazar

---

[2] **Bkz.:** Kurtoğlu, 1992: 23-46.

[3] **Bkz.:** Tezcan, 2007c: 169.

[4] Gnoli, 1996: 122.

[5] **Bkz.:** Kurtoğlu, 1992: 26-30. Perslerdeki dinî uygulamalar hakkında Bkz.: Frye, 1984: 120-124. Persler zamanında Orta Asya'da İrani kavimler ve bunlar üzerindeki tesirlerden bazı örnekler için mesela **Bkz.:** Frye, 1996a: 443-445.

[6] Orta Asya'nın bilhassa batı bölümündeki "İrani" kavimler ve İrani etkiler hakkında **Bkz.:** Abetekov-Yusupov, 1994: 23-33; Dandamayev, 1994: 35-37, 43-45; Puri 1994a: 191-196, 199-204; Tezcan, 2007c: 171-174.

Denizi'nin güney-doğusunda bulunuyordu. İlk sülale kurucuları olan I. Arsakes (247-211) de bu Parnilerden idi; bunun zamanında A(p)arniler Orta Asya'dan gelerek önce Hyrcania bölgesini ele geçirdiler.[7] Parthlar, gerek kılık kıyafetleri ve hayat tarzları (göçebe), gerek yurtları, gerekse savaş teknikleri itibariyle İranlılardan farklı idiler ve III. yüzyılın son çeyreğine doğru Orta Asya'dan İran platosuna indiler. Bu bakımdan bunların Asyalı, hatta Türk oldukları hakkında görüşler vardır. MÖ II. yy. sonlarında "Büyük" lakaplı I. Mithradates (MÖ 171-138), Selevkos imparatorunu mağlup ederek bütün Mezopotamya'yı ele geçirdi, adına para bastırdı ve daha önceki "*Büyük Kral*" unvanından başka, MÖ 140 yılında ilk olarak "*Krallar Kralı*" unvanını da takındı.[8] Bu suretle, MÖ 150 tarihinden MS 224 yılına kadar Mezopotamya, Parth hâkimiyetinde kaldı ve Batıda Roma İmparatorluğu ile mücadele etti. Parthlar hem hâkim oldukları saha hem de münasebette oldukları devlet ve kültürler itibariyle zamanla hem İran hem de bilhassa yazı bakımından Greklerin tesiri altında kalmışlardır.

Grek etkisini devam ettiren ve baştan itibaren Helenistik bir krallık hüviyetinde olan Parthların daha I. Mithradates döneminden itibaren sikkelerinde "*philhellenos*" siyasi unvanı geçer ki bu ifade, onlar üzerindeki Grek tesiri yanı sıra Anadolu'daki Roma hâkimiyetine karşı uygulamak istedikleri Hellenistik politikayı da göstermektedir.[9] Parthların tarihi ve kültürü hakkındaki bilgiler, Perslerden farklı olarak daha çok yabancı kaynaklardan elde edilmektedir; ancak, kendilerine has sikkelerindeki resimlerden kılık kıyafetleri, unvanları ve dilleri hakkında bilgi sahibi olabiliyoruz. Bunlara göre, resmî inanıştan ayrı olarak halk arasında güneş ve yıldızlara ibadet bilhassa çok yaygındı. Hükümdarlarının bazılarının genel unvanı (*Mihtradates*) zaten Mithra yani Güneş ile alakalı idi.

Parth dönemine ait çok miktardaki sikkelerde, stellerde ay, yıldız ve hatta ay-yıldız motiflerine rastlamak mümkündür. Kral portrelerinin başları üzerinde, daha sonra bilhassa Sasani ve Eftalitlerde sıklıkla göreceğimiz üzere bir hilal tasviri yer almaktadır.[10] Parthlarda, III. Mithradates (MÖ 57-54)'in bazı paralarında sadece Güneş veya Yıldız motifi,[11] II. Orodes (MÖ 57-38)'in bazı paralarından (drachma) itibaren ise hükümdarın başının heri iki yanında ay ve yıldız sembolleri vardır.[12] IV. Phraates (MÖ 38-2)'den itibaren drachma tipi paralarda ise ay-yıldız birlikte görülür (**Resim 1-2, bkz.:** s. 3158).[13] Bunların paralarında Ay/Hilal motifi, uçları yukarıya dönük ve içindeki Yıldız veya Güneş sembolü, bazan çok köşeli, bazan

[7] **Bkz.:** Frye, 1984: 206; Koshelenko-Pilipko, 1994: 131.
[8] Frye, 1984: 210; Koshelenko, 1996: 127.
[9] Puri, 1994a: 203; Wolski, 1996: 130.
[10] Kurtoğlu, 1992: 26.
[11] Sellwood, 1980: 129/41.12.
[12] Sellwood, 1980: 148/47.14, 150/47.29, 153/48.9-48.10.
[13] Sellwood, 1980: 177/54.7.

beş köşelidir.[14] Bu haliyle Parthların Ay ve Yıldız motifi, Türk ve göçebe çevresini oldukça etkilemiştir.[15]

Parthlar, Doğu ve Batı arasındaki milletlerarası ticaret yolları üzerinde 400 yıla yakın süren hâkimiyetleri ve buna aktif olarak katılmaları esnasında Batı'da Roma, Doğu'da ise önce Sakalar, sonra Kuşanlar ile mücadele etmek zorunda kalmışlar, sonuçta Batı'nın ve Doğu'nun birçok kültürel ve dinî özelliklerini de bir diğerine aktarıcı rol oynayarak ticarette bir nevi tampon bölge ve aktarıcı rol üstlenmişlerdir.[16] Bu etki, Sakalar ve Kuşanlar üzerinde bilhassa barizdir. MÖ I. yüzyılın ikinci yarısında İran'dan ayrılarak Kuzey Hindistan'da "*Indo-Parthlar*" adıyla anılan bir sülale kuran Gondophares, kuzeyden gelen Kuşanlar vs. gibi göçebeleri kültürel açıdan etkileyen İrani hanedanların da öncüsü olmuştur.

4. Pontos Krallığı (MÖ III-MS IV. Yüzyıl) ve VI. Mithradates'in Sembolü Olarak "Ay-yıldız" Motifi

Anadolu'daki Hellenistik devletlerden olup, etnik ve dini açılardan İran tesirinde kalan, dil olarak ise zamanla Grek/Hellenleşen Pontos Krallığı paralarında da ay ve güneş motifinin gerek çok köşeli, gerekse beş köşeli yıldız olarak sıklıkla kullanıldığı malumdur. MÖ III-MS IV. Yüzyıllarda Karadeniz'in Orta, Doğu ve Batı kıyılarına hâkim olarak Pontos Krallığı'nı kuranların etnik kimliği konusunda farklı görüşler vardır; ama sülalenin kurucuları, kendilerini İran'ın Ahemenid (Pers) İmparatorluğu hanedan ailesinden göstermekte idiler ve bu arada Mithra (Güneş) kültüne de sahiplerdi.[17] İrani menşeli olsun veya olmasın, bu tesirleri belki de çok eski dönemlerde Mezopotamya yoluyla almışlar, Doğu Anadolu ve Karadeniz kuzeylerinde de oldukça yaygın olan Mithra kültünü benimsemişlerdi. Elit tabakanın, saray hayatında, yazışmalarında ve çıkardıkları paralarında ise Grek yazısını kullandıklarını görüyoruz.

En geniş sınırlarına kavuştuğu VI. Mithradates Dönemi'nde (MÖ 121-63) bugünkü Bursa ve civarından doğuda Gürcistan mıntıkasına kadar olan saha ile Yeşilırmak çevresine de hâkim olan Pontos Krallığı hükümdarları, büyük kısmı itibariyle Amaseia (Amasya) ve Amisos (Samsun)'da basılan paralarında zaman zaman ay ve yıldız motiflerini birlikte kullanmışlardır. Krallığın en büyük imparatoru olan VI. Mithradates, "*Pers*" soyundan ve Kyros neslinden olmakla, soyluluğu ve asaleti ile övünen bir hükümdardı;[18] önceki hükümdarlar gibi, "*Güneş/Tanrı'nın Armağanı*" anlamına gelen *Mithradates* unvanını da kullanıyordu. Bunun bir göstergesi olarak, gerek kendisi (**Resim 3, bkz.:** s. 3158),

[14] Sellwood, 1980.
[15] Esin, 1972: 323-324, Lev. I/16.
[16] Koshelenko-Pilipko, 1994: 137-138.
[17] Bölgede Mithra kültü ve yaygın olduğu sahalar hakkında mesela **Bkz.:** Blawatsky- Kochelenko, 1966: 6-7, 19-21, 35.
[18] Tezcan, 2007b: 92.

oğlu ve halefi Pharnakes, gerekse "Büyük" lakaplı Armenia kralı Tigran ve bazı Gürcü hükümdarları, paralarının arka yüzlerinde, İrani kültürün ve Ahura-Mazda dininin bir özelliği olarak ay ve güneş motiflerine yer vermişler, bunu çıkardıkları hemen bütün paralarında kullanmışlardır.[19] Ay ve güneş ile VI. Mithradates o kadar özdeşleşmiştir ki ay ve güneş (veya "yıldız") motifinin VI. Mithradates'in sembolü olduğu, gerek devletin, gerekse hanedanın da resmî amblemi/sembolü hâline geldiği sıklıkla söylenmektedir. Bununla beraber, bu motifi ilk olarak III. Mithradates (MÖ 220-197)'in kullandığı bilinmektedir. Anadolu sahasında daha önceleri kurulmuş olan devletlerde de ay motifine yer verilmiş olmakla beraber, Anadolu'da ikisine birlikte ilk rastladığımız hanedan ve devlet, Pontos Krallığı'dır.[20]

5. Sasani İmparatorluğu Paralarında "Ay-Yıldız"

MS III. yüzyıl başlarında İran'da kurulan Sasanî İmparatorluğu, III. yüzyıldan VII. yüzyıla kadar İslam öncesi İran'a altın çağını yaşatmıştır. Bütün İran platosunun yanı sıra zaman zaman Mısır, Anadolu'nun doğu ve güneydoğusundaki çoğu bölgeler, Kafkasların güneyindeki geçiş noktaları hep Sasanilerin hâkimiyeti altında idi. Doğu ve Batı arasında irtibat kurulabilecek bütün geçiş yollarına sahip olarak, Batı'daki Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu ile zaman zaman barış içinde, Doğu'da ise göçebe hanedanlarla ittifak hâlinde, bazen de Eftalitlerin ve Türk (Göktürk) Kağanlığının eşdeğeri bir devlet olarak Doğu-Batı mal ve kültür geçişini en fazla yansıtan İran hanedanı olmuş, hatta Çin ile bile diplomatik ilişkiler kurmuştur. Perslerden İslam hanedanlarına ve Bizans'a geçen birçok özellik (devlet teşkilatı, bürokratik yapı, millet ve adalet anlayışı, unvanlar, hükümdarlık sembolleri, takvimler, yazı, devlet-din ilişkileri, sanat üslupları, yapı tarzları…) de Sasanilerin bu 400 yıllık saltanatı aracılığıyla olmuştur.[21] Onların ipek böceği ve ipek ticareti ile tanışmaları, Bizans'dan daha önce olmuş ve kendileri ipek üretimine geçmişlerdi. Roma'nın geliştirdiği cam işlerini ticaret vasıtasıyla alıp Doğu'ya aktarmışlardı.[22]

Sasaniler, sahip oldukları bu üstün özelliklerini çıkardıkları paralarında, mühürlerinde, duvar resimlerinde, kitabelerde ve eğitim-öğretim kurumlarında da göstermişlerdir. Hükümdarların bazıları, para ve mühürlerinde ay ve güneş/yıldız motiflerine sıklıkla yer vermişler (**Resim 4, bkz.:** s. 3159), aynı motifler, hükümdarların taçları üzerinde bir hükümdarlık sembolü olarak ortaya çıkmıştır (**Resim 5, bkz.:** s. 3159**).** Hatta bu motif, zaman zaman tipik beş köşeli yıldız şeklinde de gözükmektedir (**Resim 6-7, bkz.:** s. 3160).[23] Ancak, yıldız motifleri

[19] Tezcan, 2007b: 106.

[20] Bu konuda **Bkz.:** Tezcan, 2007b: 106.

[21] Bunlardan bazıları hakkında **Bkz.:** Gignoux, 1996: 133-135.

[22] Gignoux, 1996: 136.

[23] Peroz (457/459-484) ve oğlu I. Kavad (484/488-497, 499-531)'ın sikkelerindeki ay, yıldız ve ay-yıldız motifleri münasebetiyle **Bkz.:** Cutis, 1999: 310-313.

yanı sıra güneş sembolüne de yer verildiğini görüyoruz. Sasanilerin bu tür tesirleri, İran araştırıcılarına göre, daha çok Kuşanlar, Kidara Kuşanlar ve Eftalitler üzerinde belirgindir. Sasani paraları üzerindeki bu ay ve yıldız motifi, Emevi devrinde değiştirilmiş, Abbasiler zamanında ise tamamen ortadan kaldırılmıştır.[24]

6. Kuşan İmparatorluğu Paralarında "Ay-Yıldız"

MÖ II. yy. ortalarına doğru Bactria/Toharistan bölgesindeki Hellenistik Grek Krallığı'nı yıkarak yerine kurulan Kuşan İmparatorluğu'nu kuranların etnik hüviyetleri hakkında farklı görüşler vardır; bazıları onları, Çin kaynaklarının verdikleri bilgilere binaen Çin'in kuzeybatısındaki Yuezhi'larla irtibatlandırırken, diğer bir grup araştırıcı ise bunlarda, Batı Türkistan sahasında eskiden beri yaşayan göçebe grupların oluşturdukları 5'li bir koalisyonun başına Doğudan gelen yeni bir idareci sülalenin geçmesi ile MS I. yüzyılda meydana gelmiş ve muhtemelen Sakaların ağırlık kazandığı göçebe bir hanedan görür.[25] Bu yeni yapıda Doğunun göçebe geleneğinin yanı sıra Batı Türkistan ve İrani kavimlerin yarı göçebe ve yerleşik medeniyet hususiyetlerini görmek mümkündür. İmparatorluğun hâkim olduğu sahalar, Doğu-Batı İpekyollarının ana güzergâhının geçmekte olduğu Batı Türkistan, Afganistan ve Kuzey Hindistan bölgesi, muhtemelen de kısmen Doğu Türkistan'ın batısındaki bazı yerlerden ibaretti. Bu bölge, Doğu, Batı ve Güney kültürlerinin, dinlerinin karışıp kaynaşma, aynı zamanda da birbirlerini etkileme sahası idi. Binaenaleyh, etnik yapıdaki karma özellik onların devlet yapısına, kültürüne, dil, alfabe, yazı, din gibi temel hususiyetlerine de yansıyacaktı. Bilhassa MS II. yüzyıldan III. yüzyıla kadar Kuşanlar, Avrasya'daki 4 büyük imparatorluktan biri idiler: Çin'de Han Hanedanı, İran'da Parthlar, Batıda Roma, onların hepsi ile irtibatta olan ve ticaret yolları üzerinde bulunan Kuşan İmparatorluğu.[26]

MS III. yüzyılın ilk yarısından V. yy. ortalarına kadar olan devreye ilim âleminde "*Sonraki Kuşanlar*" ismi verilmektedir. III. yüzyılın ikinci çeyreğindeki Sasanî seferleri neticesinde zayıflayan Kuşam İmparatorluğu, bir yandan güneydeki topraklarının bir kısmını kaybederken diğer yandan da Sasanilerin doğrudan siyasi himayesi altına girdi, dolayısıyla Kuşanlar üzerindeki İran etkileri daha da arttı. Bu tesiri, III. yüzyıldan itibaren "*Kuşano-Sasani*" tabir edilen Kuşan paralarında ve müteakip Kidara Kuşanlarda açık olarak görmek mümkündür. IV. yüzyılın ortalarından itibaren ise eski Kuşan sahasında artık Akhun, Alhun, Kionit ve Kidara isimleri altında gözüken muhtelif göçebe kavimler görülmektedir.

Kuşanların elde bulundurdukları Soğdiana, Maveraünnehir, Bactria bölgeleri asıl olarak Sasanilerin kültürel tesiri altında idi; Kuşan İmparatorluğu da buralarda

[24] Kurtoğlu, 1992: 45.

[25] Kuşanların etnik hüviyeti ve bu konudaki görüşler hakkında **Bkz.:** Tezcan, 2002: 254-264; Tezcan, 2004: 160-161; Tezcan, 2006: 9-10.

[26] Frye, 1996b: 456.

temellenmişti, ama ağırlık noktası Bactria ve Sogdiana bölgesi idi. İmparatorluğun en önemli gelir kaynağını ticaret oluşturmakta idi; uzun mesafeli bu ticarette, güneyden gelen Hindlilerin yanı sıra kuzeyden gelen Soğdlular da önemli rol oynuyorlardı. Bu konuda yazılı kaynaklar yoksa da Kuzey Hindistan'daki vadilerde tüccar kolonileri tarafından bırakıldığı tahmin edilen kaya kitabeleri bunu göstermektedir.[27] Ticaret sayesinde oldukça zenginleşen, tüccarlara iyi davranarak mahalli idareleri ve şehirleri tahrip etmeden onları bir üst idareci olarak yöneten Kuşanlar, tüccarlar sayesinde gerek çevre kültürlerden, gerekse bilhassa komşu Sasanilerden dinî, lisanî ve devlet yönetimine ait bazı özellikler ve unvanlar ile sanat üslupları ve motifler almışlardır. Onların bizce en önemli özelliklerinden biri, başlangıçta göçebe bir kabile ve devlet iken, içerisine girdiği medenî coğrafyaya çok kısa bir zamanda uyum sağlayarak komşu kavim ve devletlerden medenî dünyanın ihtiyaçlarını nasıl aldığı ve bu kültürel özellikleri kendisinden sonraki göçebe gruplara nasıl aktardığıdır.

Kuşanlar sahasında, İran'ın Ahura-Mazda dininin mahallî şekilleri sayılabilecek olan İrani inanç sistemlerinin yanı sıra Budizm ve Şivaizm de oldukça yaygındı. Kuşan devri eserlerinde, Mithra veya Surya'ya atfedilen güneş kültü görülür.[28]

Kuşanlar, Roma, Grek ve İran kültürleri tesirlerini de gösteren çok miktarda para bastırmışlardır ki Vima Kadphises devrinde tedavüle çıkan altın paralar bilhassa önemlidir. Sasaniler dönemine ait para, mühür ve madalyonlar üzerinde olduğunu söylediğimiz ay ve yıldız gibi motifler Kuşan hükümdarlarının paralarında da görülür. Kuşanlardaki Ay ve Güneş motifleri, genellikle mabudların ve hükümdarların sembolleri olarak kullanılmakta idi.[29] Kuşan sikkelerinde sıklıkla görülen *tamga*'lardaki bazı şekilleri (**Resim 8-9, bkz.:** s. 3099) bir kısım araştırıcılar ay, güneş veya yıldız şeklinde yorumlamışlardır. İran kültürü ve Yakın Doğu tesirlerinin Orta-Asya kültürlerine bir yansıması olarak, tıpkı Sasanilerde olduğu gibi, Kuşanlarda da Ay/Hilal tasviri hükümdarların taclarında (**Resim 10, bkz.:** s. 3100), uçları yukarıya dönük olarak, bazan da içinde üç yuvarlak/daire olacak şekilde resmedilmiştir **(Resim 11, bkz.:** s. 3161**).** Güneş motifi ise yine hilal içerisinde noktasız bir daire şeklindedir.[30]

[27] Frye, 1996b: 459.
[28] Frye, 1996b: 460.
[29] Esin, 1972: 338.
[30] **Bkz:** Esin, 1972: 323, Lev. I/9, 11."

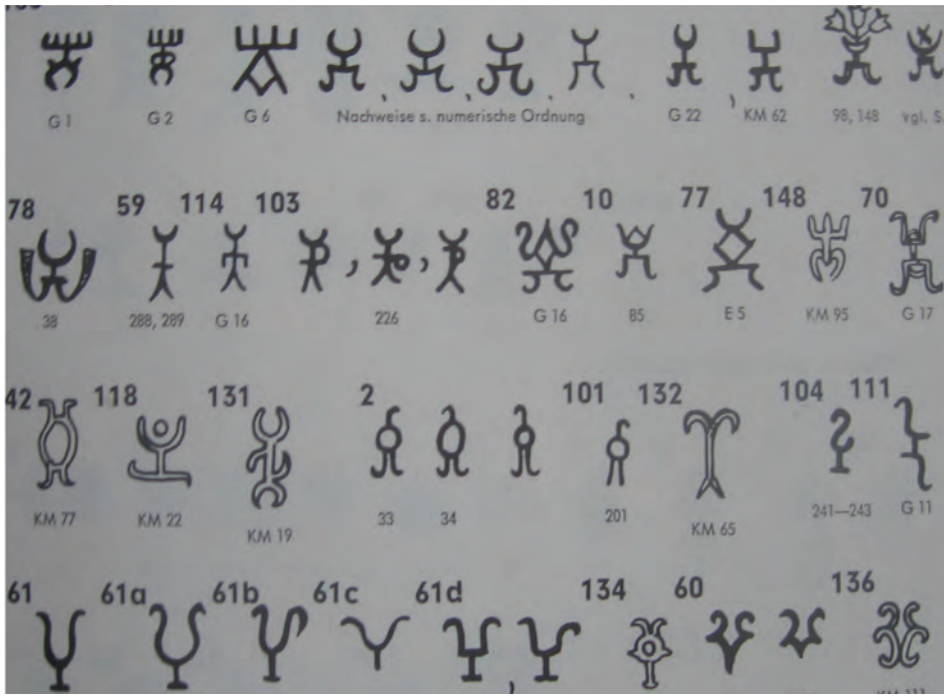

Resim 8

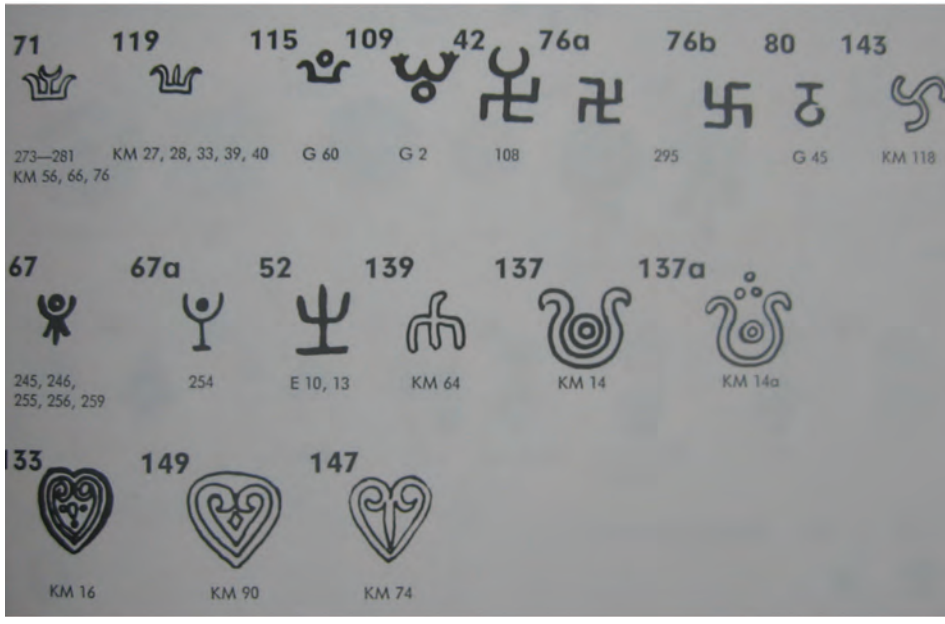

Resim 9

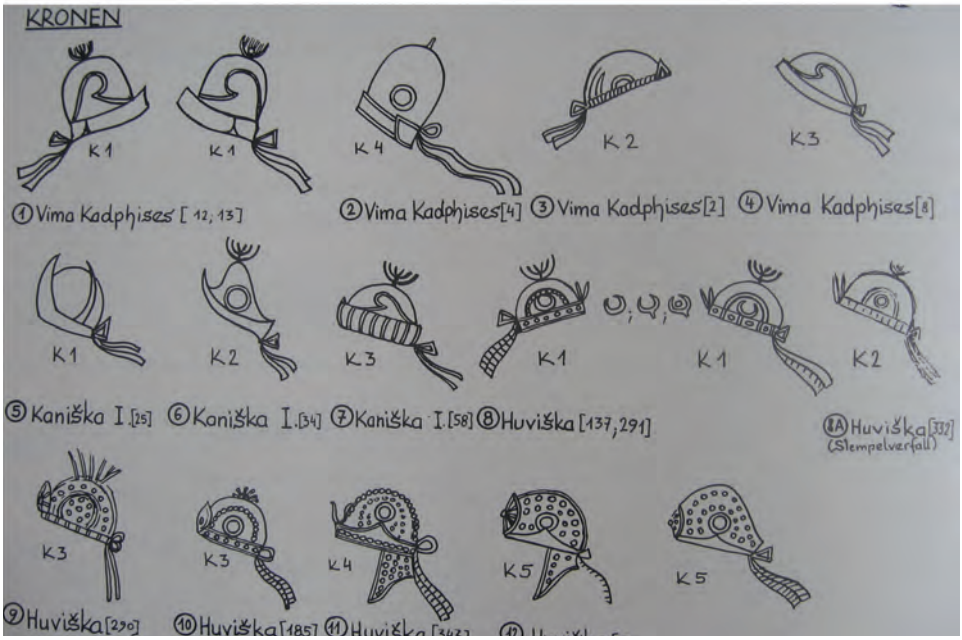

Resim 10

7. Hun/Alxon paralarında "Ay-Yıldız" Motifi

Kuşanlardan sonra bölgeye hâkim olan ve "Hun", daha sonra ise "Türk" olarak kabul edilen sülaleler (Akhun, Alhon, Ihşidîler, Buhar-hudatlar, Tigin-şâhîler, Türk-şâhîler vs.), genellikle kendilerini Kuşanlara mensup addettikleri, onların devamı gördükleri için paralarında hep onların motiflerini kullanmışlardır. Kuşanlardan sonra bölgeye hâkim olarak İran içlerine kadar zaman zaman akınlarda bulunan ve komşu kavimler tarafından Huna, Kionit, Akhun veya Alxon denilen Hunlar, paralarında daha önceki Kuşan, coğrafi yaınlık sebebiyle de İran tesirlerini yansıtmaktadırlar.

R. Göbl, paraları üzerinde "*Alhon*" olarak okuduğu bir sülalenin İran Hunları olduklarını söylüyorsa da *tigin* ve *yabgu* gibi unvanlar o devirde yüksek rütbeli kimselere, *tigin* ise sadece kağan sülalesi mensuplarına verildiği için, bunların Hun ve Türk soyundan kabul edilmeleri daha doğrudur.[31] Bunların sikkelerinde Hilal veya Boynuz olarak görülebilecek motifler,[32] sonraki dönemlerde *Yay* ve *Ok* olarak izah edilen, ancak E. Esin tarafından bu münasebetle "*kün-ay*" şeklinde yorumlanan, Alxonlara özgü bir *tamga* da sıklıkla kullanılmaktadır (**Resim 12, , bkz.:** s. 3161).[33] Sonraki dönemlere ait sülalelerin motifleri ise, R. Göbl'ün "*Nspk Kralları*"na ait olarak isimlendirdiği çok mikdarda sikkelerde açık bir Sasani

[31] Esin, 1972: 343; Esin 1987: 211.
[32] Esin, 1987: 208, 215 (Lev. I/b).
[33] Göbl, 1967: III/Taf. 14-42.

tesiri altında, hükümdarların taçları üzerinde ay/hilal ve içinde güneş veya artık Türk ay-yıldızı şeklinde, yani beş köşeli olarak karşımıza çıkacaktır **(Resim 13, bkz.:** s. 3162**)**.

8. Kidara Kuşanlarda "Ay-Yıldız" Motifi

Kuşanların Sasani hâkimiyeti altına girmesinden Eftalitlerin bölgeye gelişlerine kadar, yani III. yüzyılın ilk yarısından 450 yıllarına kadar olan döneme damgasını vuran "*Sonraki Kuşanlar*" devri[34] içerisinde ele alınan "*Kidara Kuşanlar*" dönemi, tahminen 430-477 (Grenet'ye göre 420-467) tarihleri arasını ihtiva etmektedir.[35] Kuşanların kuzeydeki toprakları yeni gelen ve Kionitae ve Huna gibi isimlerle anılan göçebe gruplar tarafından istila edildi, bunların başına Kidara (Qidolo) isimli birinin geçmesi ve çıkardığı paralarda "*Kidr*" unvanını kullanması sebebiyle bu yeni sülaleye "Kidaritler" denmektedir. Bu durumda, bazı bilginlere göre, Kionitler ve/veya Hunalar, yeni gelen kavim ve toplulukların adı, Kidaritler ise hâkim sülalenin adıdır.[36] Kidaritler de eski Kuşan topraklarının bir bölümü üzerinde hüküm sürmüşlerdi.

MS V. yy. başlarında Kuşanlara halef olan Kidara Kuşanların paralarında bu motif daha açık ve paraların dört köşesinde yer alacak şekilde karşımıza çıkar; paralar son derece süslüdür, Sasani tesiri de oldukça barizdir (**Resim 14-15, bkz.:** s. 3162-3163).

9. Eftalit Devleti Paralarında "Ay-Yıldız" Motifi

V. yüzyılda bölgeye gelerek İran'ın doğusundan Doğu Türkistan'a, Soğdiana'dan Kuzey Hindistan'a kadar oldukça geniş bir araziye hâkim olan Eftalit Devleti, Çin kaynaklarında Yeda veya Yenda şeklinde karşımıza çıkar.

Bunlar, bir önceki çeşitli Hun zümrelerini itaat altına alarak V. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İpekyollarının tam karışma-kaynaşma noktaları olan Mevaraünnehir ve Kuzey Hindistan bölgelerinin yanı sıra Doğu Türkistan'ın da büyük bir kısmını ele geçirmişler, bu sayede ticarette oldukça söz sahibi olmuşlardı. Bu yüzden, hâliyle Batıdaki Sasanilerle, Doığudaki Rouran/Juan-juan'larla, daha sonra ise Türk Kağanlığı ile münasebet içinde idiler.

560'lı yıllara doğru bir yandan Türk Kağanlığı'nın darbeleri altında zayıflayarak Doğudaki topraklarını kaybeden, diğer yandan Batı'daki Sasaniler tarafından toprakları paylaşılan Eftalit hükümdarlarının bazılarının paralarında da İrani kültürün bir etkisi olarak ay/hilal ve yıldız motifleri görülür. Hatta bunların birçoğu, Sasanilerin paralarındakiler gibi dört köşesinde de ay-yıldız sembolü taşımaktadır (**Resim 16-17, bkz.:** s. 3163-3164).

[34] Bu devir hakkında **Bkz.:** Tezcan, 2006: 17-18.

[35] Tezcan, 2007a: 4-5.

[36] Tezcan, 2007a: 2.

10. Türk Sülalelerinde Para ve "Ay-Yıldız" Motifi

1. ve 2. ve Türk Kağanlıkları Dönemlerinden itibaren Eski Türkler de madenî veya kâğıt paralar kullanmışlardır. Bu paralar, gerek şekil, gerekse üzerlerindeki işaretler ve yazılar itibariyle genellikle ya Çin veya İran/Soğd gibi komşularının etkisini taşır, ya da bazan üzerlerinde kendilerine has, "*runik*" dediğimiz harf ve tamgalar bulundururlar. Göktürk, Türgiş ve Uygur Kağanlıkları dönemi ile Batı Türkistan ve Toharistan Türk yabgulukları, sülaleleri dönemlerine ait paralar ve üzerlerindeki semboller hakkında gerek yurtdışında, gerekse Türkiye'de bazı çalışmalar yapılmış olduğundan,[37] burada kısaca bazı örnekler verilecek ve sadece İran/Soğd tesiri üzerinde durulacaktır.

10.1. Türk Kağanlığı Paralarında

Türk Kağanlığı dönemine ait paralar genellikle ya Çin usulünce (*wushi* tipi), ya da İran geleneğine göre hazırlanmıştır ve üzerindeki yazılar da Çin, Türk "*runik*" tipi veya Soğd harfleriyle ve Soğdcadır. Fakat bu paralar üzerinde, Türk damgalarında rastlandığı şekilde[38] zaman zaman ay ve yıldız motiflerine (kün-ay) rastlanmaktadır (**Resim 18-21, bkz.:** s. 3164-3166).[39]

10.2. Türgiş Kağanlığı Paralarında

Türk paralarındaki özellik Türgiş paralarında da gözükür. Çin parası tipinde olan (**Resim 22, bkz.:** s. 3166) bu sikkelerin üzerinde "*tigin*", "*dis'çy bogy*", "*Bogy Türgiş kagan*" veya "*Türgiş kagan pny*" (Türgiş kağanının parası) ibaresi vardır. F. Thierry'nin 737-748 arasına tarihlediği paralar üzerinde ay/hilal motifinin yanı sıra Çin ve Türk harflerini andırır şekilde "Türgiş tamgası" denilen özel bir işarete/*tamga*'lara da rastlanmaktadır (**Resim 23, bkz.:** s.3102).[40]

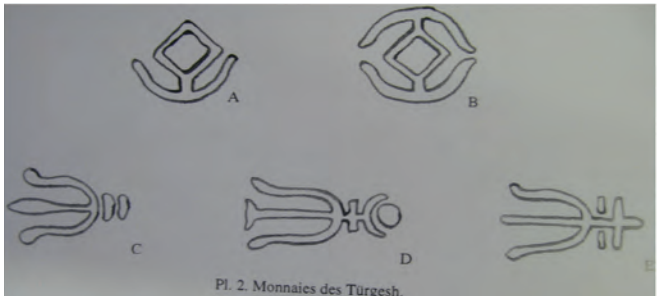

Resim 23

[37] Esin, 1972; Sertkaya-Alimov, 2006; Babayarov, 2007a; Babayar, 2007b.

[38] Bkz.: Esin, 1972: 331, Lev. VII.A/12a ve 14b.

[39] Babayarov, 2007a: 10, 12, 14, 41; Babayar, 2007b: 66 (Bu sikkelerin resimlerini ve bizzat eserlerini bana temin eden yazara müteşekkirim).

[40] **http://www.sogdcoins. narod.ru/english/semirechie/coins. html**; Esin, 1972: 332, Lev. V.A/5. Ayrıca Bkz.: Thierry, 2002: 753-758, fig. 4-8.

Thierry'nin yayınladığı ve üzerlerinde ay-yıldız veya ay ile güneş motifleri bulunan Sasani paralarında (Peroz), tıpkı Türgiş sikkelerinde görmeğe alıştığımız işaret ve ifadelere de rastlanmaktadır (**Resim 24-25, bkz.:** s. 3167)[41] ki bunlar, Sasanilerin, Maveraünnehir bölgesinde hâkimiyet kuran sonraki Türk devlet ve hanedanlarını ne kadar etkilemiş olduklarını da göstermektedir.

10.3. Tigin-şâhî/Türk-Şahi Sülalesi Paralarında

Kendilerini "Kuşan" soyundan ve Türk olarak kabul eden, sikkelerinde "tigin" ve şâhî" unvanlarını kullandıkları için Tigin-şâhî (veya Kabul-şâhî) veya Türk-şâhî diye isimlendirilen sülaleler, Türk Kağanlığı ve bunun Batı Türkistan ve Afganistan temsilcileridir. Tigin-şâhîler Belh ve çevresinde, Türk-şâhîler ise Kabil çevresinde hüküm sürmüşlerdi.[42] Tigin-şâhîlere mensup ve 760'lara tarihlenen bir Yel-Tigin'in parası tipik bir Türk ay-yıldız motifi taşıdığı gibi,[43] 630 veya 650 tarihlerinden itibaren haklarında bilgi sahibi olunabilen Türk-şahi sülalesi mensuplarının paralarında da "ay-yıldız" motifi görülmektedir.

10.4. Uygurlarda

Daha sonraki Uygur Kağanlığı döneminde 763 yılında Maniheizmin kabulü ile ay motifi daha da önem kazandı. Öyle ki Uygur hükümdar unvanları arasına önceki "*kün*" unvanının yanı sırai "*ay*" motifi de girdi; "*kün-ay tengri*" unvanı bile sıkça kullanılmaya başladı.[44] Uygur Kağanlık dönemine ait paralar yine Türk veya Çin ve Soğd harfleriyle ve Çin *kaiyuan tongbao* sikkeleri tipindedir. Ama Uygurlar, ancak Bokuk Kağan döneminde (795-805) ilk millî bakır sikkeyi kullanmışlardır.[45]

"Ay-yıldız" motifi, Uygurların Kağanlık dönemi sonrası Doğu Türkistan'da bulunmuş hukuk metinlerinde beş köşeli olarak yer almaktadır (**Resim 26, bkz.:** s. 3104).

Bu bakımdan, gerek Eski Çağ, gerekse Orta Çağ Türk Tarihi ve kültürü, dili, dini gibi meselelerin daha iyi araştırılabilmesi için bilhassa "Orta Persçe" tabir edilen İran metinlerinin çok iyi incelenmesi gerekmektedir.

---

[41] Thierry, 1999: 331-333, 349/11-14; Thierry, 2002: 755, 759, fig. 9, 17-18. **Resim 43**'teki sikkeler, yayıncılar tarafından yanlış olarak Türgiş ve Uygur sikkeleri şeklinde yazılmıştır.

[42] Esin, 1987: 205-206.

[43] Göbl, 1967: IV, Taf. 77-285/1-6, Taf. 78-286/2-5; Esin, 1972: 342-347, Lev. VII.B/1a-1d.

[44] Bkz.: Esin, 1972: 337.

[45] Thierry, 2002: 760. Bazı Japon araştırıcılar ise bunu yanlış olarak Mouyu Hakan'a (Tengri Hakan, 769-780) atfetmektedirler.

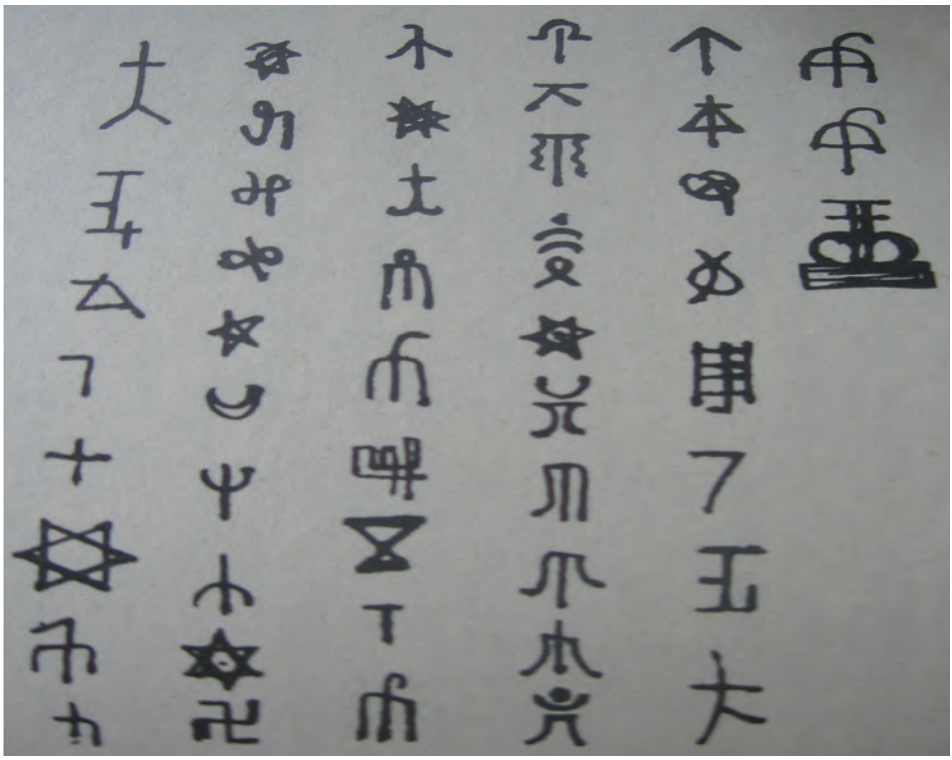

Resim 26

11. İran Araştırmaları ve Türk Kültürü Açısından Önemi

İran araştırmaları, paraların Türk kültürüne etkisi dışında, aşağıdaki bazı konularda da oldukça önemlidir ki bunlar: "*Çifte Krallık*" tabir edilen müessese, Türk devletlerinde hükümdarların unvanlarında genellikle kullanılan *Beg*, *Tigin*, *Yabgu*, *Şad* gibi unvanlar meselesi, ayrıca, bazı tarihçilerce İran/Mazdaizm etkisine bağlanan *Ölü Yakma Geleneği* şeklinde özetlenebilir. Hatta bunlara, Türklerdeki *Kut* anlayışı ile Eski İranlıların *xvarena* anlayışı arasındaki benzerlikler de dâhil edilebilir.[46]

11.1. "Çifte Krallık" Meselesi

Gerek Eski çağ'da, gerekse erken Orta Çağda Ön Asya'nın bazı devlet ve hanedanlarında görülen "taçlı prens" veya "çifte krallık" müessesesinin İran menşeli olduğu sıklıkla ifade edilmiştir. Hatta Türk devletlerindeki ikili yapının[47] İran kaynaklı olduğunu, İran'a yakın olan ve onların kültürel tesiri altında fazla

[46] Türk kültüründeki bu gibi genel tesirler hakkında mesela **Bkz.:** Tezcan, 2007c: 171-178. *Kut – xvarena* ilişkisi için ise **Bkz.:** Tezcan, 2007c: 181-183.

[47] Türklerdeki ikili yapı ve özellikleri hakkında **Bkz.:** Kafesoğlu, 1983: 259-262.

kalmış göçebe ve Türk hanedanlarında genellikle bu tür uygulamalar görüldüğünü ifade eden araştırmalara da rastlanır. Fakat aslında eski İran'da "çifte krallık" gibi bir müessese yoktu.[48]

Bununla beraber, İran kültürünün hâkim olduğu yakın bölgelerde hüküm sürmeğe başladıktan sonra, göçebe unsurların ağır bastığı Kuşanlar, Göktürkler, hatta İran kültür tesiri sahasına giren Karadeniz kuzeyi ve Doğu Avrupa'daki bölgelerde devlet kurmuş olan bazı Türk hanedanlarında ikili idare tarzına rastlanmaktadır ki bunda İrani bir tesir görülmektedir. Mesela Kuşanlarda İran'daki Ahemenid (Pers) döneminin etkisinde gelişen *ksatrapa* (satraplık) geleneğinde, *mahâksatrapa* ve *ksatrapa*, askerî işlerle ilgilenen *mahâdandanâyaka* (büyük general) ve *dandanâyaka* unvanlarının bulunduğu bilinmektedir.

Bilindiği üzere Asya Hunları'nda başlangıçta Doğu-Batı veya Kuzey-Güney şeklinde ikili bir ayırım yoktu, devlet zayıfladıktan ve ikiye ayrıldıktan sonradır ki böyle bir yapı görülmektedir. Hâlbuki İran ve Batı tesirlerinin artmağa başladığı (Gök) Türklerde daha baştan beri ikili bir yapı sezilmektedir. Fakat burada da yine bir üst yönetici, yani tâbi *kaganın* yanı sıra bir metbû *kagan* her zaman kendisini göstermektedir. İran tesirlerinin kısmen hissedildiği Avrupa Hunları ve Avarlarda da ikili yapıya benzer özellikler üzerinde gerek Batıda, gerekse Türkiye'deki araştırmalarda zaten vaktiyle durulmuştu.[49]

11.2. Unvanlar

Şâhenşâh/Sultânü's-Selâtîn: Krallar Kralı: Persler (Ahamenidler)'deki bu unvanın Medlerden geçtiği,[50] Persler vasıtasıyla daha doğudaki göçebe menşeli devletlerde de yayıldığı tahmin edilmektedir. Pers hükümdarı Darius'un Behistun/Bisutun kayalıklarındaki kitabesinde Darius'un unvanları, metnin hemen başında "*Büyük Kral, Krallar Kralı, …*" şekillerinde zikredilmektedir.[51] Ancak, bu "krallar kralı" unvanının çok daha eski Yakın Doğu devletlerinde de kullanıldığı biliniyor. Frye'a göre, "*krallar kralı*" unvanı, bu Eski Yakın Doğu devletleri ile Aryanilerin krallık anlayışlarının Persler döneminde prensipleri belirlenerek yeniden ortaya konmuş ve bazı değişme ve ilavelerle günümüze kadar devam etmiştir.[52] Parth/Arşak hanedanı yoluyla geçtiği Kuşanlarda İran/Baktria diliyle *şaonano şao*, Grekçe *Basieus Basileon*, Hint diliyle ise *râjatirâja* (krallar kralı) şekilleriyle gözüken bu unvan, başlangıçta ilk hükümdar Kujula Kadphises'in unvanları arasında bile *mahârâja râjatirâja* (büyük kral, krallar kralı) olarak da gözüküyordu;[53] bu unvanlar Maveraünnehir ve civar yerlerde, yani İran tesirindeki diğer bölgelerde sonraki devletlerde de kullanılmıştır.

---

[48] Frye, 1984: 107.

[49] Bu konuda **Bkz.:** A. Alföldi, "Türklerde Çifte Krallık", **II. Türk Tarih Kurultayı Zabıtları**, İstanbul 1943, s. 507-519; Kafesoğlu, 1983: 262-266.

[50] Frye, 1984: 106.

[51] **Bkz.:** Frye, 1984: 363.

[52] Frye, 1962: 97.

[53] Harmatta vd. 1994: 318, 321, 323.

Tinsioglı (T'ien-tzu: Tanrı'nın/Gök'ün Oğlu): Orhun Türk kitabelerinde sadece bir yerde *tinsioglı* şeklinde ve Çince *t'ien-tzu* kelimesinin bozuk şekli olarak Türkçede kullanılan bu unvanın, Çinceden geçtiği açıktır. Ancak Baktria dilindeki kitabelerde *bagopouro* veya *bagopooro* şekillerinde de gözükmektedir.[54] Çin'in batısındaki Kansu bölgesinden Batıya geçen Yuezhi'lar vasıtasıyla Hint kıtasındaki Kuşanlarda bu ismin Sanskritçe versiyonu diyebileceğimiz "*devaputra*" (Tanrı'nın/Gök'ün Oğlu) şekli, diğer unvanlarla beraber mesela II. Kanişka'nın sikkelerinde görülmektedir.[55]

Beg: (Gök) Türk abidelerinde "*Beg*" şekliyle Türkçe bir kelime olarak karşımıza çıkan *beg*, en eski Türkçe kelimelerden ve aynı zamanda unvanlardan biridir. Türkçe metinlerde ilk olarak, Türkçe Turfan metinlerinden kâğıt üzerine (Gök) Türk alfabesiyle yazılmış iki dildeki (Türkçe ve Orta Persçe/Farsça) Toyok metinlerinde ve Talas kitabelerinde geçmektedir. İlk defa Von le Coq tarafından 1909 yılında yayınlanan Toyok metinlerinde ilgili bölüm şu şekildedir: "… *yaruk ay tengrike alkışta öngreki abroşan manastar girza yişo ormazd bag*…" ("… *Yesus Ormazt Allah*…").[56] Talas metinlerinde ise *Beg Çur* şekliyle ve bir unvan (birleşik "iki rütbe adı") olarak görülmektedir.[57] Türkçe metinlerde görülen bu *Beg* unvanının menşe itibariyle Türkçe olduğu değişik araştırıcılar tarafından da ileri sürülmüş olmakla beraber,[58] bu konuda tam bir mutabakat olduğu fikrinde değiliz. Mesela, Türkçe *bag*/*beg* kelimesini kabul edilenin aksine bir Altay menşeine değil de "sahip, tanrı" anlamıyla Eski ve Orta Pers dillerindeki *baga*- kelimesine[59] veya "kabile lideri, bir eyaletin başı, yönetim tarafından verilen onur unvanı, üçüncü dereceden prens (unvanı)", "en büyük/yaşlı kardeş/ağabey, hükümdar", "100 kişinin başı" anlamlarında Eski Çince *bo* (sonu kapalı olarak: pak/bak/bek)[60] sözüne bağlayan eski ve yeni araştırıcılar vardır.[61]

---

[54] Bu unvan, Parth dilindeki *bagpuhr*'dan Arapçalaşmış olarak *Fağfûr* (artık *Kaysar* anlamında), Grekçe olarak ise Parth sikkelerinde *Theopator* (Tanrı'nın Oğlu) şekillerinde de ortaya çıkmaktadır. **Bkz.:** Davary, 1982: 173.

[55] Harmatta vd. 1994: 325.

[56] Orkun, 1986: 368.

[57] Orkun, 1986: 327, 332.

[58] S. M. Arsal bunun Türkçe *bekle*- fiilinden gelen *Bek* kökünün yumuşatılmış hali olduğunu söylemiştir. A. Donuk ise sadece bu konudaki görüşlere yer verdiği gibi, Türkçe, Moğolca ve Farsça metinlerde geçen *Baga* ile *Beg* unvanlarını iki ayrı unvan olarak ele almıştır. **Bkz.:** Donuk 1988: 4-8.

[59] G. Doerfer, Türkçe *beg* kelimesinin, "tanrı" anlamındaki İran dilinden *baga*- kelimesine dayandığı ve bunun da MS V. yüzyıla ait Orta Asya kabile isimleri ile desteklendiğini belirterek, Eski Pers ve Orta Pers dillerinden bu *baga*- (tanrı) ile alakalı birçok örnek vermiştir.. **Bkz.:** Doerfer, 1965: II/402-403.

[60] Çince *boke*: Türkçe *bek* unvanı. **Bkz.:** Oşanin, 1983: 2/2664.

[61] **Bkz.:** Doerfer 1965: II/404. G. Clauson, H. Giles'a dayanarak, gerek Türkçede, gerekse Çincedeki anlamlarının benzer olmasına bakarak, bu kelimenin Eski Çince *po* (pak) kelimesinden ödünçleme olduğunun neredeyse kesinlik kazandığını belirtmiştir (Clauson, 1972: 322). Altheim, Asya Hun (Xiongnu) *shanyu*'sü Maodun'un isminde gözüken ve Altay menşeli muhtemel bir *begtun* veya

Daha eski metinlerde *beg* kelimesi, ilk olarak Eski Pers metinlerinden itibaren görülmekte olup, önce muhtemelen "*bago/baga-"* şekliyle hem "*tanrı/ilah*" hem de "*sahip, hükümdar*" anlamında idi;[62] Kuşanlarda ve arkadan gelen diğer göçebe menşeli hanedanlarda (mesela Kidaritlerde),[63] bu arada Eftalitlerde[64] de kullanılmış, daha sonra komşu göçebe devletlere, oradan da Türk devletlerine geçmiştir. Fakat Türk devletlerinde, "*ilah*" anlamında değil, artık "*sahip, hükümdar*" anlamında kullanılmaya başlanmıştır. Sasani Devleti hükümdarları da bu kelimeyi hâkimiyetlerinin ilâhî menşeli olduğunu ifade edecek bir isim olarak kullanmışlardı.[65] Eski Pers dilindeki *bago*/*baga*- kelimesinin Türkçeye doğrudan, İran değil daha çok Soğdlular vasıtasıyla ve muhtemelen Milat'tan Önce'ki dönemlerde geçtiği düşünülebilir.[66]

Yabgu: İran menşeli olduğu tahmin edilen bu kelime,[67] genellikle Batı Türkistan'da yani İran kültürüne yakın olan coğrafyada devlet kurmuş Türk ve göçebe hanedanlarda daha çok görülmektedir. Asya Hunları'nın MÖ II. yüzyılın ilk yarısında batıya sürdükleri Yuezhi'ların Batı Türkistan ve Kuzey Hint coğrafyasına göçerek orada "İrano-Hint" tesirinde bir Kuşan İmparatorluğu kurmalarından itibaren Hunlarda da *yabgu* (Çince *shehu*, *xihou*, *yehu*: Eski

bogtun ("Fürstensippe") münasebetiyle buna temas etmiş (Altheim 1959: 23-24), ancak Eski Türkçe *Bag* veya *Beg* kelimesinin ise "*açıklandığı üzere, Eski İran dilindeki baga kelimesine kadar geri gittiğini*" belirtmiştir (Altheim, 1959: 214-215). H. W. Bailey, Türklerin bu kelimeyi Brahmi yazılı olarak önce *bhek* şeklinde aldıkları düşüncesindedir. L. Bazin ve H. Bowen, Altay menşei görüşünü reddederek bunun Eski İran dilindeki baga (tanrı/tanrılar) kelimesinden türediğini belirtmişlerdir ("Beg/Bey" md, **EI²**).Yeni araştırıcılardan N. Sims-Williams ise Avesta metinlerinde Gatha'larda "tanrı" anlamında sadece bir defa geçen *baga* kelimesinin Türkçeye *beg* şeklinde geçmiş olmasının "*oldukça cezbedici olmakla beraber kesin olmadığı*" görüşündedir. Bu kelime Orta Pers dillerinde ve sonraki dönem Türkçe unvanlarda çokluk şekli olarak bagân/ba'ân ve bayân şekillerinde bir hürmet ifadesi, hitap şekli olarak da görülmektedir. Aslında hususî bir tanrıyı, yani Ahura-Mazda, Mithra veya Varuna'yı ifade etmek üzere kullanılmakta idi; muhtemel bir *baga-data* [Tanrı (tarafından) verilmiş] sıfatıyla bütün İran dünyasında her yerde ve aynı Tanrı'yı ifade eder şekilde zaman zaman kullanılmış, hatta şahıs ismi ve yer adı olarak verilmişti (bugünkü *Bağdad* ismi de bazı araştırıcılara göre, *Baga-dâta-/Bag-dâd:* "Tanrı tarafından verilmiş/kurulmuş" anlamında verilmiş bir isimdir). P. Jackson ise menşei hâlâ tartışmalı olan *Beg* kelimesinin Türkçe *berk* veya Moğolca *berke* ile bir alâkasının olmadığını ifade etmektedir. Bu konularda genel olarak **Bkz.: http://www.iranica.com/newsite/**

[62] **Bkz.:** Ögel, 1971: 365-366; Harmatta vd. 1994: 328 ("*Oaxso i iogo bago*: Oaxso biricik Tanrıdır"); Harmatta 1994: 404. Frye, *Behistun*/*Bisutun* kelimesinin de Eski Persçe muhtemel bir *Baga-stâna* (Tanrı (Ahura-Mazda?)'nın Yeri) kelimesinden türemiş olma ihtimali üzerinde durmaktadır. **Bkz.:** Frye 1962: 88; Bailey, "Baga" .

[63] Davary, 1982: 171-173 ("*Gott, Herr*": Tanrı, Sahip): *bago şao, bago kidaro, sri bago, bagopouro* ("Tanrı'nın oğlu"); Zeimal 1996: 130 (Bactria dilinde "*Bago Kidara Vazurka Koşano Şao*"). Davary, bu kelimenin Avesta ve Eski Persçe'deki *baga* ile olan irtibatına da temas etmektedir. **Bkz.:** Davary, 1982: 172 (bago- < aw. baga, ap. baga, mp. bg, sogd. bg).

[64] Litvinsky, 1996: 135 (*bogo*: sahip, hükümdar).

[65] Bazin-Bowen, "Beg/Bey", **EI²**.

[66] Ögel, 1971: 365-366.

[67] İlk örnekler ve *yabgu* unvanın menşei hakkındaki muhtelif görüşler için **Bkz.:** Donuk 1988: 56-62.

Çince *yepguk*) unvanı, bu "*İrano-Kuşano-Hint*" kültürü ve devlet yönetimi anlayışı çerçevesinde görülmeğe başlamış ve bütün Hun İmparatorluğunda yaygınlaşmış, Orta Asya'daki "*İrano-Soğd kültürü*"ne mensup olan hanedanlarda da kullanılmıştır. Ögel'in tabiriyle bu, İran kültüründen Türklere geçmiş, "*İrano-Turcica*" denilebilecek müşterek bir unvandır.[68] Önce Kuşanlarda (*yavuga*), daha sonra, Hun, Huna'lar (*yavukha*/*yavuvla*), Türk Kağanlıkları,[69] Türgişler, Karluklar, Uygurlar, Doğu Türkistan'daki bazı şehir devletlerinin (Hotan, Kuça, Karaşahr) kralları, Toharistan *yabgu*ları (yyp/yeb = *yabgu*),[70] daha sonra da İslâmî Türk devletlerinde kullanılmakta idi. Öyle anlaşılıyor ki Türklerin daha çok Batı bölgelerinde, İran ve Soğd kültürüne yakın bölgelerinde bu gibi İran menşeli unvanlar daha sıklıkla kullanılmakta idi.

Şad: İran'da bilhassa İslâmî dönemde kullanılan *şah* unvanının Türklerdeki karşılığı *şad*'dır; eski İran ve Ön-Asya devletlerindeki "*Kral*", "*Büyük Kral*", "*Krallar Kralı*" unvanlarının İran'daki devamı niteliğinde olup Saka (*şao*) ve Soğd (*'gşyd* > *ihşid*) metinlerinde de kullanılmaktadır.[71] Kelimenin Avesta'daki *xşaeta*, Eski Persçe *xşayathiya*-, Orta Persçe muhtemel bir *xşâth* şekli üzerinde de durulmuştur.[72] Sakalardan sonraki göçebe gelenekten gelen hanedanlardan, ilk olarak Kuşanlarda (*şao*, *şaonano şao),* Kuşan-Sasani sikkelerinde *(şahano şaho (şahanşah))*; Kidaritler ile Eftalitlerde ise diğer unvanların yanı sırai *şao* ve *şâhî* (*Şri Şâhi Kidâra*, *Kidâra Kuşâna Şâhi; Şri Şâhi Khingala Odya(tya) na-Şâhi*) unvanlarına rastlanmaktadır.[73] *Şad* kelimesinin bu haliyle ilk menşei hakkında bilgi yoksa da, İran menşeli olma ihtimalinin yüksek olduğu konusunda araştırıcıların çoğu fikir birliği içerisindedirler. Ancak Türkçe menşe ile fazla bir ilgisinin de olmaması gerekir.[74]

Türk Kağanlığı ve Türgişler döneminde *şad* olarak karşımıza çıkan unvan, daha sonra diğer Türk hanedanlarına geçmiştir. Türk Kağanlığı'nın 552 yılında kurulmasından çok önce Bumın Kağan'ın ataları döneminde bile Türkler arasında kullanılmakta idi. Bu unvanın Çince şekli *sha*, *shê*, bazan da *ch'a* şeklindedir. Hindistan'daki Türk Şâhi sülalesinde, *yabgu* ve *tagino* unvanları ile birlikte, isimlerinde de olduğu üzere *şâhi* unvanı sıklıkla görüldüğü gibi (mesela, VIII. yüzyılın ilk yarısında Gandhara bölgesinde hüküm süren *tegin şâh* ve *rutbil şâh*

[68] Ögel, 1971: 365.

[69] Devlet daha kurulmadan önce, Bumın Kağan'ın ataları *yabgu* unvanı ile anılıyorlardı: Da *Shehu,* Da *Yehu*. Mesela, Batı Türk kağanı Tong *yabgu* Kagan*,* 619-630; II. Türk Kağanı Tengri Kagan'ın 741'de ölümünden sonra idareyi ele geçiren amcası Kutlug *yabgu*, bu unvanı taşıyan bazı şahıslardır. Bunlar ve başka örnekler için **Bkz.:** Donuk 1988: 56-58.

[70] **Bkz.:** Donuk, 1988: 57-58; Harmatta-Litvinsky, 1996: 370-373.

[71] Clauson, 1972: 866.

[72] **Bkz.:** Doerfer, 1967: III/324. Donuk, 1988: 35.

[73] **Bkz.:** Dani-Litvinsky, 1996: 105; Litvinsky, 1996: 135; Zeimal, 1996: 130; Dani vd., 1996: 170.

[74] **Bkz.:** Ögel, 1971: 365.

sülaleleri),[75] Hûna'ların paralarında da *yabgu* ile birlikte (*Şahi Yavukha/Şahi Yavuvla*) kullanılır.[76]

Muhtemelen İrani bir menşeden gelen bu unvanlar listesine, belki *Çor*, *Malkan Malka* (Melikler Meliki: Krallar Kralı) gibi unvanları da eklemek mümkündür.

12. Ölü Yakma Geleneği

Asya Hunları'ndan beri Ortaasya'daki ölü yakma geleneği, başlangıçta Mazdaizme bağlanmakla beraber, son yapılan araştırmalar, bunun eski İran dininden ziyade Andronovo ve Taştık kültürü ile alâkalı olduğunu ortaya koymuştur. Çünkü Eski İranlılar, belli bir dönemden sonra, dinî inançlarından dolayı[77] artık ölülerini yakmaktan vazgeçmişler, onları açık havada teşhir etmeğe, krallarını ve büyük dinî liderlerini de kaya mezarlarına gömmeğe başlamışlardır.[78] Göçebe ve Budizm tesirlerine her zaman açık bulunan Batı Türkistan, Harezm, Soğd vs. Kuşan bölgelerinde Helenistik dönemden itibaren görülen bazı ölü yakma geleneklerinin ise Budizm ile irtibatlandırılarak uygulandığı, ama bu tür uygulamaların İran ve hele hele Mazdaizmin tesiri altında yapıldığı görüşü arkeolojik ve tarihî bilgilere uymamaktadır.[79]

Sonuç olarak, İran araştırmaları bizim Türk tarihi ve kültürümüz açısından oldukça önemlidir. Cumhuriyetin ilk dönemlerinde M. Ş. Günaltay ile başlayan, A. Z. V. Togan'ın da önemine işaret ettiği birkaç yazıdan sonra İran araştırmaları maalesef devam etmemiştir. Bu konuda ilk sayılabilecek araştırma, B. Ögel tarafından yapılmıştır. E. Esin'in bazı makaleleri de bunun ne kadar önemli olduğunu vurgulamakla beraber, bu konuda bir müessesenin (İranistik, İranoloji) olmaması, İran araştırmaları denince daha çok mevcut Fars Dili ve Edebiyatı Bölümlerinin anlaşılması yüzünden bilhassa Eski İran ve Orta İran tarihi ve dili konularında Türklük araştırmaları da son derece cılız kalmıştır. Bu bakımdan, bütün Batı devletlerinde ve Rusya'da olduğu gibi bizde de İran araştırmalarına önem verilmesi, yeni kürsü ve bölümlerin acilen kurulması gerekmektedir. Eğer bu gerçekleşirse, yazılı bir kültüre çok erken dönemlerden itibaren sahip olan İran dili ile yazılmış kaynaklar sayesinde Milattan önceki dönemlerden itibaren Doğu'dan Batı'ya gelen göçebe kavimlerin ve bu arada Türklerin de tarihi, kültürü ve dili daha iyi ve sağlam bir şekilde incelenebilecektir; çünkü İran kültürü, yukarıda açıklamağa çalıştığımız gibi Türkleri maddî ve manevî bakımdan pek

[75] **Bkz.:** Harmatta-Litvinsky, 1996: 375-381, 389.

[76] Dani vd., 1996: 171, 175.

[77] Mazdaizmin İran'da kabul edilmesinden önce cesetlerin toprağa verilmesi âdetine rastlanmakla beraber, bu dinin kabulünden sonra, Mazdaizmde dört unsur:(ateş, toprak, hava ve su) kutsal sayıldığı için, toprağa verme, suya atmanın yanı sırai, ölenler yakıldığında ise ateşin kirleneceğine inanıldığından, cesetlerin ateşte yakılması büyük günahlardan sayılıyordu. Bu konuda **Bkz.:** Tezcan, 2006: 91-92.

[78] **Bkz.:** Tezcan, 2006: 87-94.

[79] Grenet, 1984: 213-214; Tezcan, 2006: 94.

çok sahada etkilemiştir. Ancak unutmamak lazımdır ki bu etkileşim karşılıklıdır, fakat eski dönemlerde göçebe kavimlerin ve Türklerin kendi dillerinde yazmama alışkanlıkları sebebiyle bu etkileşimin Türk cephesini aydınlatmak problemli gözüküyor.

KISALTMALAR

Coins, Art, and Chronology - Coins, Art, and Chronology - Coins, Art, and Chronology. Essays on the pre-Islamic History of the Indo-Iranian Borderlands, Hazırlayanlar: M. Alram, D. E. Klimburg-Salter, Österreichische Akademie der Wissenschaften, ph.-hist. Klasse, Denkschriften, 280. Band, Verlag der ÖAW, Wien 1999 (2. unveränderte Auflage, 2002).

EnIr – Encyclopaedia Iranica.

HCCA – History of Civilizations of Central Asia, Vol. II: The Development of Sedentary and Nomadic Civilizations: 700 B.C. to A.D. 250*,* Ed. J. Harmatta*,* Unesco Publishing, 1994; **Vol. III: The Crossroads of Civilizations: AD. 250 to 750,** Ed. B. A. Litvinsky, Multiple History Series, Unesco Publishing, 1996.

History of Humanity – History of Humanity. Scientific and Cultural Development. Vol. III. From the Seventh Century BC to the Seventh Century AD, Edited by J. Herrmann, E. Zürcher, Unesco, 1996.

TİD – Tarih İncelemeleri Dergisi, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Bornova - İzmir.

KAYNAKÇA

Abetekov, A.-Yusupov, H., (1994), "Ancient Iranian Nomads in Western Central Asia", **HCCA, Vol. II,** s. 23-34.

Altheim, F., (1959), **Geschichte der Hunnen, I. Bd. Von der Anfängen bis zum Einbruch in Europa,** mit Beiträgen von R. Göbl, H.-W. Haussig, R. Stiehl, E. Trautmann-Nehring, Walter de Gruyter & Co, Berlin.

Arat, R. R., (1964), "Eski Türk Hukuk Vesikaları", **Türk Kültürü Araştırmaları,** Yıl I, S. 1, s. 5-53 (Yeni Baskısı: **Makaleler**, C. I, Yayına Hazırlayan: O. F. Sertkaya, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1987, s. 506-572).

Babayarov, G, (2007a), **Drevnetyurkskie Monetı v Çaçskogo Oazisa (VI-VIII vv. n .e.),** Taşkent.

Babayar(ov), G, (2007b), **Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu. The Catalogue of the Coins of Turkic Qaghanate,** TİKA, Türk İş birliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Ankara.

Bailey, H. W., "Baga" md. **EnIr (http://www.iranica.com/newsite/)**.

Bazin, L.-Bowen, H., "Beg or Bey" md. **EI²**, CD-ROM versiyonu.

Blawatsky, W.-Kochelenko, G, (1966), **Le Culte Mithra sur la Côte Septentrionale de La Mer Noire,** Leiden, E. J. Brill.

Clauson, Sir G. (1972), **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish,** Oxford at the Clarendon Press.

Dani, A. H.-Litvinsky, B. A., (1996), "The Kushano-Sasanian Kingdom", **HCCA, Vol. III,** s. 103-118.

Dani, A. H. vd., (1996), "Eastern Kushans, Kidarites in Gandhara and Kashmir, and Later Hephthalites", **HCCA, Vol. III,** 163-183.

Davary, G. Dj, (1982), **Baktrisch. Ein Wörterbuch auf Grund der Inschriften, Handschriften, Münzen und Siegelsteine,** Julius Groos Verlag.

Doerfer, G, (1965), **Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen, unter besonderer Berücksichtigung älterer Neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit. Bd. II: Türkische Elemente im Neupersischen,** Franz Steiner Verlag GMBH, Wiesbaden.

Donuk, A., (1988), **Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler,** Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.

Esin, E., (1972), " 'KÜN-AY' (Ay-Yıldız Motifinin Proto-Türk Devirden Hakanlılara Kadar İkonografisi)", **VII. Türk Tarih Kongresi Ankara 25-27 Eylül 1970. Kongreye Sunulan Bildiriler, I. Cilt.** TTK Basımevi, Ankara, s. 313-359.

-----, (1987), "Tohâristan Yabguları, Türk-şahî'ler, Sûl' (Çöl) Türkleri Devletleri", **Tarihte Türk Devletleri, I**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, s. 205-223.

Frye, R. N., (1962), **The Heritage of Persia**, Weidenfeld and Nicolson.

-----, (1984), **The History of Ancient Iran,** C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München.

-----, (1996a), "Iranian Nomadic Tribes in Central Asia", **History of Humanity,** s. 443-445.

-----, (1996b), "The Rise of the Kushan Empire", **History of Humanity,** s. 456-460.

Gignoux, Ph, (1996), "The Sasanian Empire", **History of Humanity,** s. 131-136.

Gnoli, Gherardo, (1996), "The Iranian Tribes and the Persian Empire", **History of Humanity,** s. 120-124.

Göbl, R., (1967), **Dokumente zur Geschichte der Iranischen Hunnen in Baktrien und Indien,** Bd. I-IV, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.

Göbl, R., (1984), **System und Chronologie der Münzprägung des Kušānreiches, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.**

-----, (1993), **Donum Burns. Die Kušanmünzen im Kabinett Bern und die Chronologie,** Fassbaender, Wien.

Grenet, F., (1984), **Les Pratiques funéraires dans l'Asie Central sedentaire, de la Conquete greque à l'Islamisation,** CNRS, Publications de l'U.R.A, 29, Memoire No.1, Centre des recherches archéologiques, Éditions du CNRS, Paris.

-----, (2002), "Regional Interaction in Central Asia and Northwest India in the Kidarite and Hephthalite periods", **Indo-Iranian Languages and Peoples,** Reprinted from Proceedings of the British Academy. 116, s. 203-224.

Harmatta, J., (1994), "Languages and Scripts in Graeco-Bactria and the Saka Kingdoms", **HCCA, Vol. II,** s. 397-440.

Harmatta, J. vd., (1994), "Religions in the Kushan Empire", **HCCA, Vol. II**, s. 313-329.

Harmatta, J.-Litvinsky, B. A., (1996), "Tokharistan and Gandhara under Western Türk rule (650-750)", **HCCA, Vol. III**, s. 367-402.

Jackson, P., "Beg" md. **EnIr (http://www.iranica.com/newsite/**).

Kafesoğlu, İ., (1983), **Türk Millî Kültürü,** Boğaziçi Yaynları, İstanbul.

Koshelenko, G. A.-Pilipko, V. N., (1994), "Parthia", **HCCA, Vol. II,** s. 131-150.

Koshelenko, G. A., (1996), The Disintegration of the Seleucid Empire", **History of Humanity,** s. 127-128.

Kurtoğlu, F., (1992), **Türk Bayrağı ve Ay Yıldız,** AKDTYK, TTK Yayınları, TTK Basımevi, Ankara.

Litvinsky, B. A., (1996), "The Hephthalite Kingdom", **HCCA, Vol. III**, s. 135-162.

Oşanin, İ. M., (Haz.), (1983), **Bol'şoy Kitaysko-Russkiy Slovar',** Tom 2, AN SSSR, İnstitut Vostokovedeniya, İzd-vo "Nauka", Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı, Moskva.

Ögel, B., (1971), "Eski Türk-İran Kültür İlişkileri Hakkında Notlar", **İran Şehinşahlığının 2500. Kuruluş Yıldönümüne Armağan,** T.C. Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, s. 351-366.

Puri, B. N., (1994a), "The Sakas and Indo-Parthians", **HCCA, Vol. II,** s. 191-208.

-----, (1994b), "The Kushans", **HCCA, Vol. II,** s. 247-264.

Sellwood, D., (1980), **An Introduction to the Coinage of Parthia,** 2nd Edition, Spink and Son Ltd.

Sertkaya, O. F.-Alimov, R., (2006), **Eski Türklerde Para (Göktürklerde, Uygurlarda ve Türgişlerde),** Ötüken, İstanbul.

Sims-Williams, N. "Baga" md. **EnIr (http://www.iranica.com/newsite/**).

Tezcan, M., (2002), "Origin of the Kushans*",* **The Turks***,* Ed. Hasan Celal Güzel, C. Cem Oğuz, Osman Karatay, C. 1, Ankara, s. 250-270.

-----, (2004), "The Conquest of Sogdiana and Bactria by the Nomads and the Asiani", **Transoxiana. Tarix va Madaniyat, Akademiku Edvardu Rtveladze v çest' 60-letiya-kollegi i uçeniki,** Hazırlayan: Prof. A. Saidov vd., Taşkent, s. 154-165.

-----, (2006), "Kuşanlar, Akhunlar ve Eftalitler", **Tarihte Türk-Hint İlişkileri Sempozyum Bildirileri, 31 Ekim-1 Kasım 2002,** AKDTYK, TTK Yayınları, Ankara**,** s. 9-56.

-----, (2007a), "Akhunlar ve Eftalitler", **Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları**, Yıl: I, Sayı: 2, (Temmuz-Ağustos), s. 1-56.

-----, (2007b), "Pontos Krallığı (MÖ III.-MS IV. Yüzyıl)", **Başlangıcından Günümüze Pontus Sorunu,** Editör: Veysel Usta, Serander Yayınları, Ankara, s. 77-107.

-----, (2007c), "Eski İranlılarda *Xvarena* Anlayışı ve Bunun Türklerdeki *Kut* ile Münasebeti", **TİD**, XXII/2, Aralık, **Prof. Dr. Ahmet Özgiray'a Armağan**, s. 167-193.

Thierry, F., (1999), "Sur les Monnaies des Turgesh", **Coins, Art, and Chronology,** s. 321-349.

-----, (2002), "The Currecy in the Turkish Khanates from the Turgish to the Great Uygur (9th Century)", **The Turks,** Ed. Hasan Celal Güzel, C. Cem Oğuz, Osman Karatay, C. 1, Ankara, s. 751-762.

Wolski, J., (1996), "The Arsakid Parthians", **History of Humanity,** s. 129-131.

Zeimal, E. V., (1996), The Kidarite Kingdom in Central Asia", **HCCA,** Vol. III, s. 119-133.

Zimmer, St., "Baga" md. **EnIr (http://www.iranica.com/newsite/**).

WEB

http://www.iranica.com/newsite/

http://www.sogdcoins.narod.ru/english/semirechie/coins.html (Coins of Central Asia)

FA HSIEN'S ROUTE FROM PAMİR TO THE DAREL VALLEY ON THE INDUS FIELD RESEARCH IN NORTHERN PAKISTAN: 2003-2006

TSUCHIYA, Haruko
JAPONYA/JAPAN/ЯПОНИЯ

This paper highlights the results of four years of field work conducted in Northern Pakistan from 2003 to 2006 as part of Tsuchiya/Amjad field research tracing Fa Hsien's route from Pamir via the Darel Valley to Gandhara.

Fa Hsien, a Chinese pilgrim of the fifth century A.D. travelling to India, reached Darel in 401 A.D. immediately after crossing Pamir and entering the Indian sub-continent. A colossal wooden image of 24-meter Maitreya Buddha at Darel was the center of adoration, drawing pilgrims from many corners of the Buddhist world. Fa Hsien's itinerary appeared to have focussed on reaching the Darel Valley, bypassing Gilgit, known as another center of Buddhism in the region.

The present field research, launched in 1991, has already brought to light a direct and the shortest route from Pamir to Darel, hitherto never been introduced before, namely from Pamir through the Khora Bhort Pass, to the Karambar, Ishkoman and Singal valleys on to the Darel Valley (**Fig. 1, see:** p. 3168). The outcome of the various stages of our field research has already been presented previously at the past ICANAS congresses at Hong Kong (1994), Budapest (1997), Montreal (2000) and Moscow (2004 Abstract only).

The field research in the Darel Valley was conducted from 1998 to 2002[1], the first of its nature since 1913 when Aurel Stein made his exploration. It took eight years to initiate due to the difficulty ensued by the inherent tribal feuds prevailing in the Darel Valley.

Our field research covered two prominent sites: **Rajikot (Fig. 2, see:** p. 3168) a fortress city on a massive hill, and Pouguch 'university' site, a religious establishment where Fa Hsein could have made his pilgrimage. Rajikot's spacious scale, impregnable stone walls, and a siphoned system of water supply from Kotogah River indicate wealth and power which dominated the fortress. Legends tell of the existence of a powerful ruler at Rajikot who could conceive the grand plan of a temple with a colossal image of Maitreya. On the other hand, the legends about **Pouguch "university" site (Fig. 3, see:** p. 3168) strikingly correspond to the description written by Fa Hsien that is was a place of worship and learning, and the pilgrims from four corners of the Buddhist world assembled to worship a wooden image of Buddha.

[1] Tsuchiya, 2002; 2005a.

On the basis of this earlier field work, **the following four years of field work, from 2003 to 2006 (Fig. 4, see:** p. 3168) concentrated on the hitherto unexplored area where the heads of the Singal and the Darel Valleys are linked and where the route from the Killik and Mintaka Passes, via Gilgit and the Kargah and the Khanbari Valleys, reaches the Darel Valley.

These Four Sessions of Field Work Explored

1. In 2003: The route from the Singal Valley via **the Yajur Pass** into the Darel Valley.

2. In 2004: The route from the Batraith Valley via **the Batakhun Pass** into the Darel Valley.

3. In 2005: The route from the Singal Valley via **the Khanbari Pass** into the Khanbari valley and via **the Chojode Pass** into the Kargah Valley, reaching Gilgit.

4. In 2006: The route from the Kargah Valley into the Khanbari River system and through the **Waibudi and Ishkobar Passes to Yashot Village** in the Darel Valley.

1. In 2003, the route from the Singal Valley via the Yajei Pass into the Darel Valley was surveyed[2]. It is a no-man's-land to the non-Darelis, and an area which remained unexplored by during our previous field work. [The field research of the Singal Valley in 2001 covered almost the entire valley except for the head beyond the Patharo Chowki, while the field work in the Darel Valley (1998-2000) which started from the mouth of the Darel Valley was halted at Horone, as it deemed too dangerous to continue.] The 2003 field work covered the head of the Singal Valley and by the Patharo Pass (**Fig. 5, see:** p. 3169) entered the Maja Sagar, a high plateau of pasture land extending westward from the glacier-covered Kini Chish Mountain, at a height 4940 meters, the highest mountain in the area. Under the perpendicular cliff on Kini Chish's northwest side, the Maja Sar Lake (**Fig. 6, see:** p. 3169) a wide body of water with a two to three kilometer diameter, provides a rich supply of water to the area, resulting in meadows full of alpine flowers. Only the families of Darel have the right to spend their summers grazing cattle and growing maize in these meadows.

There are two gates at the head of the Darel Valley from Maja Sagar, by way of the Batakhun and the Yajei Passes. The way to the Yajei Pass from the Maja Sagar starts from the mouth of the Kolibari Valley towards Narkanoi, along the Kolibari stream, flowing out of the Gali Sar Lake, located immediately below the Yajei Pass. The Yajei Pass (**Fig. 7, see:** p. 3169 is an open pass, accessible all year-round, where snow does not accumulate. Throughout the year the Yajei Pass, with its gradual ascent and descent, can be used by a large herd of cattle without

[2] Tsuchiya, 2008 (in press a).

difficulty. This pass is considered by the Darelis an important common pass since it is essential for them to take their cattle for grazing in their summer pastures on the Maja Sagar plateau above the Darel Valley. The relatively gentle descent from the Yajei Pass reaches Atth in the upper Darel where conifer tress and cedar grow (**Fig. 8, see:** p. 3169). The Yajei Pass, with its easy accessibility, would be passable for an adept traveler like Fa Hsien, even at the age of 66.

2. In 2004[3], the route from the Batraith Valley via **the Batakhun Pass** into the Darel Valley was surveyed. The Batraith River, a tributary to the Gilgit River, has its source at Maja Sar. The Batraith Valley has nine sub-valleys and five summer settlements.

The Batakhun pass (**Fig. 9**, **see:** p. 3169) located southeast of the Maja Sagar Plateau, is rocky, steep and dangerous and partially covered by snow. The descent towards the Darel Valley (**Fig. 10, see:** p. 3169) is particularly lengthy and exhausting, climbing down rugged, almost perpendicular slopes. Cattle have difficulty coping with the steep incline of the Batakhun Pass and are often lost by losing their balance on the way.

Despite its precarious nature, the Batakhun Pass is still considered the quickest and shortest way linking the Darel and the Singal Valleys, particularly in an emergency. It seems to have served as a strategic route in the past as the legend of a goat at the top of the Batakhun Pass testifies to the role of the Batakhun Pass: there was a goat which had could send signals to the entire Darel Valley warning of a possible invasion by kicking her feet on the ground, creating the sound of a drum. Upon being alerted, the Darelis would light a fire to make the whole valley aware of the imminent invasion and assembled at Darband, their defensive gateway (**Fig. 11, see:** p. 3170). A network of the Batakhun Pass defense system seemed to have existed, protecting the whole Darel Valley, including Pouguch, the possible Buddhist establishment where Fa Hsein must have made the pilgrimage. Watchmen were said to have been posted at the strategic points around the clock to look out for any sign of smoke from the Batakhun Pass. When the smoke was spotted, fires were then lit at each watch-point.

Darband, a defensive gateway, was constructed one kilometer south of Matic, at a point where all the routes to the Darel Valley from the Tangir, Batraith, Singal and Kargah Valleys come together. The location of Darband seems to have been aptly chosen at the foot of the precipice soaring close to the right bank of the Darel River. The Darband gate was made out of pine, and its frame was said to have been carved with a floral design. The gate was wide enough for a laden animal and a man on a horse-back to pass through. Though now diminished to piles of rubble, a portion of wall still remains and an open space where the gate was standing until

[3] Tsuchiya, 2008 (in press a).

the 1980s is recognizable. On the left bank, a long defensive wall, two to two and a half meter high and one meter wide, reaching to the side of the mountains for a considerable distance can still be discerned. Any possible attack coming from the Gilgit Valley side can be defended at Darband.

The presence of Darband, near the head of the Darel Valley (**Map 1, see:** p. 3171), clearly indicates that the entrance to the Darel Valley is at the head of the valley, and not at its mouth, where the Darel River joins the Indus and where no defensive system has been found so far. The Indus must have been the major factor which discouraged any attacks from the mouth of the Darel Valley. Therefore Pouguch, located only 15.3 kilometers to the mouth of the valley where Fa Hsien could have visited to worship the colossal Maitreya Buddha, was at the safest place in the Darel Valley. At the entrance of the Darel Valley, the Batakhun and the Yajei Passes with their respective functions have been standing as the two gates.

3. The 2005 field work[4] focussed on the Khanbari Valley, which lies between the Darel and Gilgit, the route, according to the so-called established opinion, that Fa Hsien traveled: leaving Pamir, passing Hunza and Gilgit on his way to Darel. In constrast, our point is if Fa Hsien visited Gilgit, it would have been impossible for him to ignore Gilgit, and the very absence of any mention of Gilgit in Fa Hsien's record made us consider that Fa Hsien took a direct route to Darel without passing through Gilgit.

Despite these differences, (**Map 2, see:** p. 3171) it was necessary to conduct our field research between Gilgit and Darel in order to obtain an accurate picture of the traffic network in this area. Of the two valleys, the Kargah and Khanbari, lying between Gilgit and Darel, the Khanbari River, having its source at the glacial lake of Naronamal, is about 60 kilometers long and drains into the Indus River about 50 kilometers west of Chilas. The Khanbari Valley has remained little known. Only Sir Aurel Stein, in 1913, at the beginning of his third expedition to East Turkistan, crossed the Khanbari Valley at Demot on this way to the Darel Valley and commented on it.

The 2005 field work concentrated on the route from the Singal Valley via **the Khanbari Pass** into the Khanbari valley (**Fig. 12, see:** p. 3170) and via **the Chojode Pass** into the Kargah Valley. Coming from Maja Sagar, the view of the Khanbari Valley from the Khanbari Pass was spectacular with the wide valley and Naronamal Lake surrounded by rich pasture land. Going downhill, the Kotogah, a side valley to the west, gradually ascended toward the Barigah, providing access to the Darel Valley. Further down at Kaliodat, we took the Chorjode Valley, another side valley to the east, towards the Chorjode Pass, the very head of the Kargah Valley.

[4] Tsuchiya, 2008 (in press b).

The upper Kargah Valley, which has its mouth on the Gilgit River, is covered by forests of pines and cedars (**Fig. 13, see:** p. 3170). At Majnay stood the ruins of a watch tower, Shikari, to protect people and livestock from attacks by the Darel and Khanbari people. Going down the Kargah Valley to Jut was easy and from Kanne, a vehicle was made available up to Basin at the mouth of the Kargah Valley near Gilgit.

As a result of the 2005 field work, we have ascertained that the Kargah Valley does not link directly with the Darel Valley. The Khanbari Valley sits between the Kargah and the Darel Valleys linked by the Chorjode Pass and Barigah Pass. The trails are mostly gradual and easy. Good pastures promise summer settlements, so the routes are not kept as a no-man's-land, which must have provided a good environment for the travelers in ancient times.

4. The 2006 field work[5] started from the mouth of the Kargah Valley and went upstream. At Majnay, we took the Chillali Route (**Fig. 14, see:** p. 3170). The vegetation was rather sparse and there were few trees. At the Chillali Pass, a clear outline of a polo ground could be recognized where the mountain slope ends in the Ghoutoo Valley. In order to take a new approach to the Darel Valley, the Narnai Valley, a side valley of the Khanbari Valley, was taken. (**Fig. 15, see:** p. 3170). From the top of the Narnai Pass, the peak of the Kinichish Mountain could be viewed, standing high among the panoramic scenery of the Gilgit Mountain Range. Descending towards the main Khanbari Valley, forests of Deoders, cedars, firs and pines became very thick. Stein recorded that 'Luxuriant conifer forest at an elevation of 2100 meters to 3300 meters, far thicker than any seen since leaving Kashanaganga, clothed the steep slopes towards the Khanbari River.'[6]

The main source of income of the Darelis is the timber business which is heavily dependent on 'the magnificent forests growths found from Khanbari and Tangir'[7] Crossing the Khanbari River (**Fig. 16, see:** p. 3170). We entered the Waibudi, a side valley with steep slopes, covered by grass and thick forests (**Fig. 17, see:** p. 3171). Many cattle were grazing in the pastures of the Waibudi Sagar, a rich pasture land irrigated by many streams. Travelling via the Barigah Pass, we headed toward the Ishkobar Pass. The Ishkobar Sagar, just below the pass, had a large pasture, with small ponds framed by thick lawns. Descending down the Ishkobar Valley, the volume and the speed of the Ishkobar River increased, gushing down the sharp descent where the valley narrowed down, and where the thick tree line started. At its mouth, rubble and boulders filled the valley, while its sides were covered with thick forests. Yashot, the last permanent village in the Darel Valley, is on the right bank of the Ishkobar River, which drains into the

[5] Tsuchiya, 2008 (in press b).

[6] Stein, 1928 (reprint in New Delhi 1981) v.i:15.

[7] Stein, 1928 (reprint in New Delhi 1981) v.i:18.

Darel Valley (**Fig. 18, see:** p. 3171). The Yashot residents, considered to be the strongest and most courageous and vicious, have this approach route from the outside world via the Ishkobar Valley directly to their backyard.

CONCLUSION

The two series of field research conducted in **2003 and 2004** on the route from the Singal to the Darel Valley have confirmed clearly the respective functions of the Yajei Pass and the Batakhun Pass. Despite our proposition, given prior to the commencement of the field research, that Fa Hsien could have taken the Batakhun Pass, the Batakhun Pass was proven to be not as common of a route, due to its steep and rugged slopes, too dangerous for men, livestock and pack animals. However, strategically, the Batakhun Pass together with Darband must have served as a powerful defense location, since in an emergency messages by means of smoke can be conveyed from the Batakhun top so that people will assemble at Darband to defend the valley.

On the other hand, the Yajei Pass, the pass which never had been highlighted historically, has been confirmed to be the common route used by people and livestock. Now we are able to propose that Fa Hsien could have traveled from Pamir to Darel by way of the Yajei Pass.

The two series of field research conducted in **2005 and 2005** enabled us to comprehend the general status of routes between Gilgit and Darel. According to the established opinion, the access route to the Darel Valley from Gilgit via the Kargah and the Khanbari valleys had been considered to be the regular route from Gilgit to Darel. Though not included in the Fa Hsien's route that we proposed, the knowledge of the actual links, which had never been explored before, was necessary. This field work (2005-2006) has ascertained that the Kargah route reaches Darel by crossing the Khanbari Valley through several steep passes and that the distance between Gilgit and Pouguch (Darel) is twice as long as that between Singal village and Pouguch (Darel).

The luxuriant conifer forests covering the steep slopes in the Khanbari Valley at an elevation of 2100 meters to 3300 meters as Stein observed still exist. Since the Darel people hold the timber business right in the Khanbari Valley, Darel still now is known for its timber.

We must recall the fact that Fa Hsien recorded that the Maitreya Buddha image in Darel was a wooden image. Of the colossal Buddha images known from the ancient world, (such as Bamiyan, Dunhuang, Longmen, Yungang), Darel's Maitreya Buddha is the sole image made from wood. The abundant supply of timber in the surrounding valleys must have enabled them to conceive of a colossal image in wood.

The incessant flow of traffic in relation to transhumance between the permanent village and the summer villages must have been in practice from ancient times as the most basic system in the semi-nomadic style of living. It could be discerned that even at the time of Fa Hsien, the road in the area must have been kept functioning for the traffic, not only for cattle but for those travelers heading towards the Darel Valley.

The series of four field works, made from 2003 to 2006, has thus gradually revealed the access route which Fa Hsien took from Pamir to Darel. [End]

The present field research was directed by Haruko Tsuchiya and Amjad Ayub, and was assisted by Taj Rehmat, field assistant. Editorial assistance was provided by Patrice Fusillo and the maps were prepared by Tokutaro Matsuda.

FIGURES (See: pp. 3223-3226**)**

Fig. 1: Our New Route and the Established Route.

Fig. 2: A distant view of Rajikot, Darel, photographed by Aurel Stein in 1913.

Fig. 3: Pouguch Site, Darel.

Fig. 4: Our Field Trips: 2003-2006.

Fig. 5: The Patharo Pass at the head of the Singal Valley..

Fig. 6: The ice-capped Kinichish Mt (4940m) and the Maja Sar Lake.

Fig. 7: The Yajei Pass, accessible all year around.

Fig. 8: Att in the upper Darel Valley.

Fig. 9: The Batakhun Pass in the distant view.

Fig. 10: The Darel side of the Batakhun Pass, with near perpendicular slopes.

Fig. 11: Site of Darband a defensive gateway.

Fig. 12: A view from the upper Khanbari Valley from the Khanbari Pass.

Fig. 13: A view from the upper Kargah Valley from the Chorjode Pass.

Fig. 14: A polo ground in the upper Ghoutoo Valley from Chilleli Pass.

Fig. 15: A conferous forest in the Narnai Valley, near the Khanbari valley

Fig. 16: A view upstreamm of the Khanbari River.

Fig. 17: A steep slope of the Waibudi Valley.

Fig. 18: Yashot Village on the Darel River, with the Ishkobar Balley in the background.

REFERENCES

Stein, M. A, (1928), (Reprint in New Delhi 1981), **Innermost Asia**, Vol.1.

Tsuchiya, Haruko, (2002), **The Darel Valley as explored in 1913 and in 1998-2000, Indo Kouko Kenkyu** [Indian Archaeological Studies] Tokyo.

-----, (2005), The Dael Valley: Fa Hsien and a colossal statue of the the Maitreya, and the Field Research in the Northern Areas of Pakistan: 1998 (I, II), 1999 (I). Collections de l'Université Marc Block Strasburg. Études d'archéologie et d'histoire Ancienne. Art et archéologie des monastères gréco-bouddhiques du Nord-Ouest de l'Inde et de l'Asia centrale. Actes du colloque international du Crpoga (Strasbourg, 17-18 mars 2000), Édités par Zamaryalai Tarzi et Denyse Vaillancourt, De Boccard, Paris, 187-208.

-----, (2008), in press a. The gates in the Darel Valley from the Singal Valley: the Batakhun and the Yajey Passes. Field Research in Northern Pakistan tracing Fa Hsien's route from Pamir to Darel; 2003-2004. Proceedings of the Eighteenth International Conference of the European Association of South Asian Archaeologists (4th to 8th July, 2005, London.).

-----, (2008), "In press b. A link between Darel Valley and Gilgit, the Khanbery Valley: Field Research in Northern Pakistan tracing Fa Hsien's Route from Pamir to Darel, 2005 and 2006", **Proceedings of the Nineteen International Conference on South Asian Archaeology, 2nd to 6th July**, 2007, Ravenna, Italy.

НЕКОТОРЫЕ ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ФОРМИРОВАНИЯ СОВРЕМЕННОГО ПРАВОВОГО МЕНТАЛИТЕТА (НА МАТЕРИАЛЕ ЯПОНИИ И РОССИИ)

TUGUTOV, Ç. A./ТУГУТОВ, Ч. А.
JAPONYA/JAPAN/ЯПОНИЯ

Первыми письменными памятниками права в Японии являются “Конституция Сётоку” (“Сётоку тайси но17 дзё но кэмпо”, 604 г, более полный перевод: “Семнадцатистатейная конституция наследника Сётоку”), “Манифест Тайка” (“Тайка кайсин но микотонори”, 646 г.) и “Свод законов Тайхорё” (“Тайхо рицу-рё”, 701-702 гг). Японский ученый Согабэ Сидзуо писал, что “царевич Камицумия (Сётоку) в 604 г. составил семнадцатистатейную конституцию, и отсюда началось законодательство нашего государства”.[1]

Очевидно, что до этих письменных памятников монопольно царило обычное право. Право еще не выделилось из социально-этических и религиозных воззрений. Представления о наказаниях носили, большей частью, сакральный характер, связываясь с понятиями о грехе, “божьем суде” (кугатати). В “Кодзики” говорится о тяжких “семи небесных грехах” и менее тяжких “восьми земных грехах”.[2] На самой ранней стадии формирования права иноземное влияние не вполне очевидно, и лишь с “Манифестом Тайка” начинается процесс заимствования достижений в области права других народов, прежде всего Китая.[3]

Хотя, как писал академик Н.И. Кондрад, уже в “Конституции Сётоку” “сочеталась вся буддийская и конфуцианская эрудиция автора”[4]. О сочетании в этом труде конфуцианства и буддизма писали также и японские исследователи. Т. Сакамато отмечал, что “Несмотря на то, что в основу “Конституции” положены конфуцианские принципы, в ней довольно сильны идеи буддизма”.[5]

Существуют расхождения в оценке меры заимствования из китайского права законов периода Тайка. Российский исследователь конфуцианства

---

[1] Согабэ Сэдзуо. Очерк древнего права Японии и Китая. Токио, 1963. С. 149.

[2] Kojiki. Tr. With an Introd. And Notes by D. L. Philippi. II, p. 93. Tokyo, 1969.

[3] Blakeney B. A. Sketch of the Development of Japanese Law. //Japan Quarterly. Tokyo, 1960, vol. III, №4. P. 492.

[4] Конрад Н. И. Избранные труды. История. М, 1974. С. 68.

[5] Нихон сёки (Анналы Японии) – Нихон котэн бунгаку тайкэй (Большая серия японской классической литературы). т. II, с. 181, примеч. 13. Токио, 9-е изд. ,1974.

Я.Б. Радуль-Затуловский полагает, что реформы этого периода "имели не только в своей основе, но и в деталях характер танских образцов" [6]. С таким суждением близка точка зрения японского ученого Т. Сакамото: "Эдикт Тайка был составлен в духе китайских законов танской империи" [7]. Сторонники другой точки зрения считают, что, несмотря на китайскую форму, законы периода Тайка по существу были японскими. Наиболее отчетливо такое мнение выражал К. М. Попов: "При оценке реформы Тайка следует различать две стороны – ее внутреннюю сущность и внешнее законодательное оформление… Природа проводившихся реформ была чисто японской, а для их юридического оформления использован опыт правителей Китая" [8]. Американский историк Грамп называет это "японской импровизацией" на основе китайских правовых идей[9]. Переводчик на русский язык "Конституции Сётоку" и "Манифеста Тайка" и исследователь средневекового права Японии дает более исчерпывающую характеристику данного факта рецепции права как: "заимствование более развитого права другой страны и приспособление готовых форм этого права к специфическим условиям социальной и политической жизни своей страны" [10]

Таким образом, уже самые первые правовые акты Японии построены по принципу заимствования готовых иностранных образцов с приспособлением их к конкретным японским условиям. Главной задачей в данных актах ставилось создание централизованного государства. Эта задача в ее развитии сохранялась в последующих правовых документах практически во всех последующих эпохах. Они будут по-прежнему опираться, в той или иной мере, на морально-этические и религиозные идеи, почерпнутые из конфуцианства, буддизма и синто, но примат государственных интересов будет также сохраняться или даже усиливаться. Мораль, религиозные принципы, положения обычного права в этой системе примата государственных интересов занимают подчиненное, функциональное значение, усиливающее господство последних. Хотя для функционирования обычного права государство оставляло достаточно места. Оно использовалось прежде всего при регулировании отношений внутри сельской общины и как бы подкрепляло механизм низового местного самоуправления. Этот принцип был заложен уже в "Семнадцатистатейной Конституции Сётоку" и "Манифесте

[6] Радуль-Затуловский Я. Б. Конфуцианство и его распространение в Японии. М,1947. С. 203.

[7] Нихон сёки (Анналы Японии) – Нихон котэн бунгаку тайкэй (Большая серия японской классической литературы). т. II, с. 571, примеч. 14. Токио, 9-е изд. ,1974.

[8] Попов К.М. Очерки развития национальной культуры и географической мысли. М, 1964. С. 55-56.

[9] Gramp J. I. T'ang Penal Law in Early Japan. //Occasional Papers of Center for Japanese Studes, the Universsity of Michigan. Ann Arbor, 1953, 4.

[10] Попов К.А. Законодательные акты средневековой Японии. Наука, Главная редакция восточной литературы. 1984. С. 16.

Тайка", которые сохраняли достаточно широкий простор для существования обычного права. По сравнению с этой эпохой в последующие времена возможности обычного права уменьшались, но оно никогда не уходило, в значительной степени влияя на правовое поведение японцев.

Это было связано с тем, что крестьянство на протяжении многих веков, включая XIX в. составляло подавляющую часть, от 90 до 80 процентов населения Японии, а обычное право регулировало отношения внутри сельской общины. В некоторые исторические моменты у крестьян фактически и не было повседневного правового руководства, кроме норм обычного права, поскольку упомянутые выше и целый ряд других законодательных актов просто не доводились во всех подробностях, в лучшем случае в пересказе, о чем идет речь, до сведения крестьян. Нормы государственных законов крестьяне большей частью усваивали через практику их применения, таким образом, создававшую прецеденты для их правового сознания. Ввиду суровости и жесткости наказания эти нормы хорошо усваивались и даже как бы входили в инстинкт самосохранения, закрепляясь в глубинах сознания, что послужило одним из факторов закрепления знаменитого уважения японцев к законам и формирования их правового менталитета. Уважение или боязнь законов из-за их суровости приводит к отчуждению простого человека от них, к нежеланию иметь дело с ними. Поэтому, как считает профессор Ресно Нода, для простого человека право выступает в качестве принудительного механизма, даже синонима слова уголовное наказание [11].

Элементы обычного права присутствовали в обиходе других сословий, от самураев до ремесленников и торговцев.

В самурайской среде наиболее авторитетным принципом поведения служил кодекс бусидо, впитавший в себя элементы конфуцианства и буддизма.

Таким образом, некоторые основы правового менталитета японцев начинают закладываться уже с ранних периодов истории страны. Составными элементами его становятся правовые, моральные и религиозные принципы, заимствованные с материка и переработанные применительно к японским условиям и национальным традициям. В древности эти традиции во многом совпадали с нормами обычного права. Характерной особенностью становится способность сочетания заимствованных элементов с традиционными, взаимной их адаптацией.

Право Древней Руси складывалось из трех источников: княжеское законодательство, традиции обычного права и византийское законодательстве после принятия Русью христианства. Исследователь российского права

[11] Noda. Inroduction of Japanese Low. Tokyo. 1976.

профессор И.Д. Беляев, написавший в середине XIX в. обстоятельную "Историю русского законодательства" указывает, что в Киевской Руси "не было полного положительного закона, право выражалось в обычаях. Поэтому князья только формулировали или отменяли утвердившийся закон"[12]. Первыми правовыми памятниками Древней Руси принято считать договоры между русскими князями и византийскими императорами 911 и 945 гг. Эти договора составлялись на греческом и русском языках.. Вариант на греческом языке хранился в Киеве, а русскоязычный – в Византии. Понятно, что их содержание определялась конкретным содержанием торговых отношений и концепциями более развитого византийского права, но некоторые из статей содержали понятия юридического быта Киевской Руси, отсылая к "русским обычаям".

По настоящему полноценным отечественным законом, открывшим историю права на Руси, явилась Русская Правда. Согласно некоторых источников, первая ее редакция составлена князем Ярославом в 1019 г. Достоверность датировки затрудняет, как это бывает со средневековыми письменными памятниками, японские здесь тоже не исключение, отсутствие оригинала. Русская Правда дошла лишь в списках, из которых самый ранний относится к XIII в. Этот вариант, в науке называемый Краткой редакцией, включал в себя лишь 17 статей. Русская Правда впоследствии неоднократно дополнялась и один из наиболее полных вариантов стал именоваться Пространной редакцией. Некоторые прибавления относятся даже к концу XII в. и к началу XIII в.

И.Д. Беляев солидаризируется со средневековыми летописцами, которые свидетельствовали, что Русскую Правду князь Ярослав дал новгородцам в качестве награды за их пособие ему в войне со Святополком. И.Д. Беляев полагал, что Русская Правда "составлена по исконно русским обычаям, основанном на общинном начале, хотя и не без влияния Судного Закона"[13].

Судный Закон был сборником византийских церковных установлений, составленный, возможно, для болгар, принявших христианство незадолго до русских. Византийскими источниками для составления Судного Закона, как указывает И.Д. Беляев, служили правила Василия Великого, кодексы Феодосия и Юстиниана, Базилики или царские книги; Прохейрон Василия Македоняна и сына его – Льва Философа, правила святых отцов и даже некоторых из законов Моисея. А на Руси, согласно концепции И.Д. Беляева, Судный Закон выполнял роль сборника гражданских законов, а Русская Правда – функцию уголовных законов.[14]

[12] Беляев И.Д. История русского законодательства. Санкт-Петербург, 1999. С. 123.
[13] Беляев И.Д. История русского законодательства. Санкт-Петербург, 1999. С. 216.
[14] Беляев И.Д. История русского законодательства. Санкт-Петербург, 1999. С. 216.

Известный дореволюционный русский историк В.О. Ключевский считал, что Русская Правда была составлена не в княжеском, а в церковном суде: "Церковный кодификатор воспроизводил действовавшее на Руси право, имея в виду потребности церковной юрисдикции…".[15] Свою точку зрения он мотивирует, главным образом, тем обстоятельством, что Русская Правда, ее пространная редакция, встречается, чаще всего в составе Кормчих, переводах византийского Номокана - свода церковных правил и относящихся к церкви законов византийских императоров. Этим сводом церковь руководствовалась в своей внутренней деятельности и в церковном суде с довольно широкой юрисдикцией, в том числе по гражданским и уголовным делам. Первыми церковными судьями были греки или южные славяне, незнакомые с русскими юридическими обычаями. Именно для них, по мысли В.О. Ключевского, и была составлена Русская Правда. Иначе говоря, известный историк расширяет функции церковного суда, что вполне соответствует источникам, в частности, Уставу Владимира "О судах церковных и десятине".

Тем не менее, включение Правды в состав Кормчих не исключало ее применения в княжеском суде, о чем свидетельствуют сам текст Русской Правды. В частности, в статье 41 Пространной редакции говорится: "…если же вора додержат живым до рассвета, то надо отвести его на княжий двор" [16]

Но кто бы не был автором Русской Правды, несомненно, что она опирается на русское обычное право, на некоторые княжеские указы и испытало влияние византийского права. Последнее, в свою очередь, также было неоднородным явлением, вбиравшем в себя христианскую этику и мораль и элементы римского права.

Современный исследователь российских правовых традиций И.А. Исаев определяет Русскую Правду как "кодекс частного права – все ее субъекты являются физическими лицами, понятия юридического лица закон не знает".[17]

Русская Правда действительно отличается от первых правовых памятников Японии своей заостренностью на частном праве. В нем не предусматриваются преступления против государства. Между тем в общей части японского свода законов "Тайхо рицурё" среди восьми самых тяжких преступлений четыре непосредственно относятся к государственным преступлениям: мятеж (бохан), разрушение государственных жилищ и усыпальниц (бодайгагяку),

[15] Ключевский Василий. Краткий курс по русской истории. «ЭКСМО-ПРЕСС", 2000. С. 75.

[16] Русская Правда. Пространная редакция. Текст по Троицкому списку. Перевод В.Н. Сторожева. // Титов Ю.П. Хрестоматия по истории государства и права России. Учебное пособие. М, 1999. С. 14.

[17] Исаев И.А. История России: Правовые традиции. М, 1995.

государственная измена (мухон), великая непочтительность (дайфукё) [18]. Кроме этого во многих статьях "Тайхо Рицурё" рассматриваются различные случаи и обстоятельства совершения государственных преступлений: в Уголовном законе о наказаниях ("Мёрэйрицу") статья 11 о соучастии в государственном мятеже (хэнгяку), в Административно-уголовном законе (Сикисэйрицу) статьи 7 (опоздание к выезду государя), 12- 29 (за исключением 20-й) и другие тоже так или могут квалифицироваться как преступления против государства или личности государя, олицетворяющего государство. Уголовный закон о мятеже, разбое и грабеже (Дзокуторицу), тоже входящий в свод "Тайхо Рицурё", подробно квалифицирует в статье 1 наказания мятежа против государя. Для участников мятежа предусматривалась казнь через обезглавливание и конфискация имущества и обращение их родственников в казенные крепостные канко.

В Русской же Правде князь не представляется олицетворением государства, рассматриваясь лишь в качестве физического лица, только обладающего более высоким положением и привилегиями. Это обстоятельство показывает, что Япония VII в, по сравнению с Киевской Русью XII в, была ближе к типу абсолютной монархии. Киевская Русь состояла из городов – волостей, сохранявших известную степень автономии от Киева, выливающуюся порой в междоусобицу. Единовластье в Киевской Руси было скорее исключением, чем правилом: "Единовластье, имевшее место иногда до Ярослава, не повторяется: род Ярославов размножается все более и земля Русская делится между всеми наличными князьями" [19]. Кроме того, не уходила давняя традиция некоторого ограничения власти князей вече – народным собранием. С начала XII в. утверждается принцип всенародного призвания (ряда с вечем) князей к власти. В 1113 г. киевляне, в обход родового старшинства, призвали на княжение Владимира Мономаха. По его смерти, в 1125 г, как пишут летописцы, киевляне "сына его Мстислава посадиша на столе отца". И в последующие периоды, особенно в событиях 1146-1147 гг, киевляне сажают князей "на всей" своей "воли". Представление о зависимости верховного правителя от народа, олицетворяемого понятиями "мир", "земля" сохраняется в словах, произносимых участниками Братского восстания конца XVII в: "Как де мир голкнет, так де и царь умолкнет" или "Как де мир встанет, так де и царь ужаснет" [20]. Своей афористичной складностью эти высказывания напоминают пословицы, т.е. выражения, имеющие широкое

[18] Свод законов "Тайхо Рицурё". 702-718 гг. Рицу (Уголовный кодекс). Вступительная статья, перевод с древнеяпонского, комментарий и словарь К.А. Попова. - М.: 1989. С. 7.

[19]Ключевский. Цит. соч. С. 65.

[20] См.: Тугутов Ч.А. Братское восстание 1696 года и проблемы правовой культуры русского и бурятскогонаселения на рубеже XVII-VIII веков // Образование и культура XXI века. Материалы межрегиональной научно-практической конференции. Том I. Улан-Удэ, 2000. С.70-71.

распространение в народе и отражающее устойчивое мнение. В XIX в. В. Даль записал сходные выражения: “Как мир вздохнет, так и временщик издохнет” или “Коль все миром воздохнут и до царя дойдут”. Смысловая разница отражает изменение, происшедшие в государственном устройстве: за период от конца XVII в. самодержавие окрепло до абсолютной монархии.

Понятно, что обрисованная выше картина социального быта XI в. Киевской Руси разительно отличается от ситуации Японии раннего средневековья. Принципы самоуправления, народного представительства все еще присутствуют в Киевской Руси, значительно ограничивая верховную княжескую власть, что и отразилось в правовых коллизиях и правовом менталитете того времени.

Еще одной особенностью Русской Правды была несформированность абстрактных юридических понятий. Даже такое понятие как преступление еще не рассматривалось как общественно опасное деяние. Нормы права излагались без четкой системы, казуально, когда законодатели стремились предусмотреть все возможные жизненные ситуации. Эти и другие особенности Русской Правды были “обусловлены источниковой базой Русской Правды. Включенные в нее нормы и принципы обычного права несовместимы с абстрактным понятием юридического лица. Для обычая все субъекты равны, и все они могут быть только физическими лицами” [21].

Вспомним, что Русская Правда рассматривалась, главным образом, как уголовное право. Гражданских статей было немного. В Киевской Руси некоторые области гражданского права находились в юрисдикции церковного суда. Князь Владимир в своем Уставе старался распространить, по возможности, церковный суд на все виды дел. Князь Ярослав отдает в ведение церковного суда собственно церковные дела, семейное, брачное право, вопросы нравственности. Исполнение приговора этого суда перелагалось на гражданскую власть. Это решение Ярослава соответствовало византийской традиции, согласно которой церковный суд имел право налагать только духовное наказание. Такой подход резко отличался от западноевропейского, позволявшего духовенству прибегать и к телесным наказаниям, что и “довело Западную Европу до ужасов инквизиции” [22].

Тем не менее, влияние церкви на правовой менталитет русских людей был весьма велик, усиливаясь с каждым веком. Оно проявлялось через разные каналы. Прежде всего, через непосредственное религиозное влияние православной церкви, со временем распространившейся вплоть до самых глухих уголков. Затем, через практику церковных судов, которые при Владимире занимались достаточно широким кругом дел: семейная жизнь практически

[21] Исаев И.А. История России: Правовые проблемы. С. 12.
[22] Беляев И.Д. История русского законодательства. С. 203.

во всех проявлениях - разводы, семейные конфликты, наследственные дела, опека и т.п. Кроме того, более развитое церковно-византийское право не могло ни влиять на молодое право Киевской Руси. Фактически именно для христианизации уклада жизни страны, христианизации народного сознания путем введения в широкий обиход общественной жизни византийского канонического права, для становления и развития русского права опять же в русле этого канонического права переводились и издавались своды Номоканона. Этой же цели служила адаптация канонического византийского права к местным условиям.

Не случайно Русская Правда включалась в одни своды вместе с церковным Судным законом. Вместе они должны были составлять единое правовое пространство.

Нововведения Ярославова Устава привнесли, по словам В.О. Ключевского серьезные изменения "в русское право и юридическое сознание: он 1) осложнял понятия о преступлении, о материальном вреде, причиняемом другому, мыслию о грехе, о нравственной несправедливости или нравственном вреде, причиняемом преступником не только другому лицу, но и самому себе; 2) подвергал юридическому вменению греховные деяния, которых старый юридический не считал вменяемыми, как умычка, обида, словом…Особенно глубоко было ее действие на дух и формы частного гражданского общежития. Здесь …она разрывала старый языческий родовой союз, создавая новый – христианскую семью…Точными и строгими предписаниями об отношениях между мужем и женой, между родителями и детьми она очищала нравы, вносила право и дисциплину туда, где прежде господствовали инстинкт и произвол"[23]

Но вместе с тем, само достаточно длительное разделение церковного и княжеского суда, при том, что их функции во многом сближались на почве гражданского права, которое рассматривалось в обоих судах, заставляло сравнивать обе эти системы. Понятно, что определенные преимущества оказывались на стороне более развитого, проработанного, детализированного, оперирующего к тому же понятиями морали и нравственности церковного суда. В силу этого, можно предположить, что собственно русское право, идущее от князей, проигрывало в представлении людей той эпохи в своей авторитетности более зрелому фундаментальному церковному праву. И отсюда могло зародиться некоторое недоверие к законам, исходящим от государства. В последующие эпохи это могло вылиться в известный феномен русского правового нигилизма. Его основой послужит политика феодального государства, которое все больше ограничивало свободу и жизненные возможности большинства населения – крестьян, вводя все более ужесточающееся крепостничество.

[23] Ключевской. Указ. соч. С. 82-83.

Религия, говорившая о царстве Божьем как царстве свободы, не ассоциировалась впрямую с социальным гнетом и несправедливостью. Тем более, что церковный суд перестал выносить приговоры. Мораль, нравственность, грех, покаяние, искупление грехов, надежда на царство Божие, таинственность, торжественность богослужения – все это контрастировало с реальной жизнью с тяжелым крестьянским трудом, с социальным гнетом, с несправедливостью. Для русского народного сознания более авторитетным становится понятия христианской морали и справедливости, которыми оно, вкупе с традициями обычного права, проверяет государственный закон и право. Эти основания убеждают народное сознание в своей правоте при недоверии или даже отрицании казенного права.

3132

BİLDİRİLERDEKİ RENKLİ RESİMLER
THE COLOURED PICTURES OF THE PAPERS
ЦВЕТНЫЕ ИЛЛЮСТРАЦИИ И ФОТОГРАФИИ

KUZEY AFRİKA VE ASYA ÜLKELERİNİN BAYRAKLARI ÜZERİNE BİR İNCELEME

SARAÇOĞLU, Hüseyin
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

Şekil 1: Üzerinde Ay yıldız Bulunan Ülke Bayrakları

Türkiye

Tunus

KKTC

Azerbaycan

Singapur

Cezayir

Pakistan

Özbekistan

Türkmenistan

Malezya

Şekil 2: Malezya Bayrağının Benzeri

Malezya

A. B. D.

Şekil 3: Renkleri ve Şeritleri Aynı, Amblemleri Farklı Olan Ülke Bayrakları

Mısır

Irak

Suriye

Yemen

BAE

Kuveyt

Umman

Libya (1969-1972)

Batı Sahra

Filistin

Ürdün

(Sudan)

Şekil. 4: Yemen'in Eski ve Yeni Bayrakları

Yemen

Krallık (1927-1962)

Kuzey Yemen (1962-1990)

Güney Yemen (1967-1990)

Şekil 5: Üzerinde Testere Dişi Bulunan Ülke Bayrakları

Katar

Bahreyn

Şekil 6: İçinde Yıldız Veya Ay Bulunan Ülke Bayrakları

Fas

Vietnam

Çin

Doğu Timor

Myanmar

İsrail

Kuzey Kore

Tacikistan

Maldiv Ada.

Brunei Sult.

Şekil 7: İçinde Güneş veya Daire Bulunan Ülke Bayrakları

Japonya

Bangladeş

Laos

Güney Kore

Kazakistan

Kırgızistan

Tayvan

Nepal

Filipinler

Hindistan

Moğolistan

Şekil 8: Tayvan ve Myanmar Bayraklarının Karşılaştırılması

Tayvan

Myanmar

Şekil 9: Filipinler Bayrağının Değişimi

Filipinler

İlk Bayrak

Barış'ta

Savaş'ta

Şekil 10: Üzerinde Hayvan veya Bitki Figürü Bulunan Ülke Bayrakları

Sri Lanka

Bhutan

Lübnan

Şekil 11: Üzerinde Dinî Amblem ve Yazı Bulunan Ülke Bayrakları

Afganistan

İran

S. Arabistan

Kamboçya

Gürcistan

Şekil 12: Afganistan'ın Eski ve Yeni Bayrakları

Afganistan

Eski Bayrak

Şekil 13: İran'ın Eski ve Yeni Bayrakları

İran

Eski Bayrak

Şekil 14: Gürcistan'ın Eski ve Yeni Bayrakları

Gürcistan

Eski Bayrak

Şekil 15: Üzerinde Amblem Bulunmayan Ülke Bayrakları

Libya

Endonezya

Tayland

Rusya

Ermenistan

Şekil 16: Libya'nın Eski ve Yeni Bayrakları

Libya

1951-1969

1969-1972

1972-1977

Şekil 17: Endonezya Bayrağının Benzerleri

Endonezya

Monako

Polonya

Singapur

Şekil 18: Kuzey Afrika ve Asya Ülkelerinin Bayrakları

Afganistan

Azerbaycan

BAE

Bahreyn

Bangladeş

Batı Sahra

Bhutan

Brunei Sultanlığı

Cezayir

Çin

Doğu Timor

Endonezya

Ermenistan

Fas

Filipinler

Filistin

Güney Kore

Gürcistan

Hindistan

Irak

İran

İsrail

Japonya

Kamboçya

Katar

Kazakistan

K. K. T. C.

Kırgızistan

Kuveyt

Kuzey Kore

Laos

Libya

Lübnan

Maldiv Adaları

Malezya

Mısır

Moğolistan

Myanmar

Nepal

Özbekistan

Pakistan

Singapur

Sri Lanka

Suriye

Suudi Arabistan

Tacikistan

Tayland

Tayvan

Tunus

Türkiye

Türkmenistan

Umman

Ürdün

Vietnam

Yemen

EVRENSEL KÜLTÜR VE TÜRKLER

SAYILAN, Nazım Dündar
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

Belge 1

BU TARİHİ ŞÜKRAN PLAKETİ, TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN DIŞ İŞLERİ BAKANI MAJESTE İSMET PAŞA'YA, TÜRKİYE ERMENİLERİNİN ŞÜKRAN PLAKETİ OLARAK VERİLMİŞTİR.

MEVLÂ SENİ EYLESİN MUAMMER
EY ŞANLI MÜCAHİD-İ MUZAFFER
HAMASET VE DEHANIN TİMSAL-İ MÜCESSEMİ,
VATAN-I MUKADDESİMİZİN MÜNCİ-I MUAZZAMI
İSMET PAŞA HAZRETLERİNE TÜRKİYE
ERMENİLERİNİN TAKADDÜME-I ŞÜKRANİYESİDİR.

24 TEMMUZ 1339 (1923)

THIS HISTORICAL PLAQUETTE WAS GIVEN TO HIS MAJESTY ISMET PASHA, MINISTER OF FOREIGN AFFAIRS OF REPUBLIC OF TURKEY AS THE GRATITUDE PLAQUETTE OF THE TURKISH ARMENIANS.

My God grant you a long Life,
The glorious and victorious warrior
The symbol of heroism and genius
The great savior of our holy country
This is the eternal gratitude
To his Majesty Ismet Pasha by the
Armenians in Turkey

July 24th 1339 (1923)

Bu tarihi belgeyi, tüm dünya insanlarının
takdirlerine sunarken;
2006'nın tüm dünyada Barış Yılı olması dileği ile,

"Yeni Yılınızı Kutlarız."

While submitting this historical document to the
appreciations of all peoples in the World,
We wish The Year 2006 to be the year of
peace in the whole World.

"We celebrate your New Year"

This greeting card has been printed by KORU LIONS CLUB upon the permission granted by the Ankara and İNÖNÜ Foundation
e-mail : ilkmutlu@yahoo.com

MOSTAR KÖPRÜSÜ/BOSNA-HERSEK

SERT, Halide
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

ÇİZİMLER VE FOTOĞRAFLAR

Harita1: Mostar'in Haritadaki Yeri

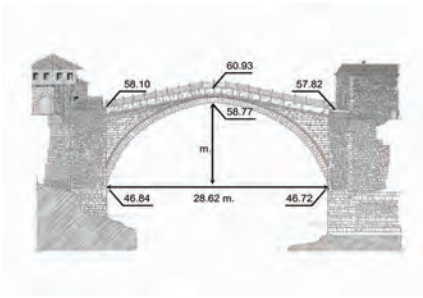

Şekil 1: Restitüsyon Çiz.(Gojkoviç)

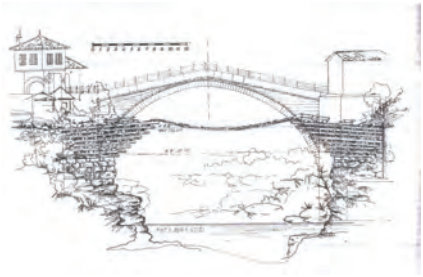

Şekil 2: Köprünün Mansap Cephesi

Resim 1, 2, 3: Eski Mostar Köprüsü ve Sel Anında Köprü.

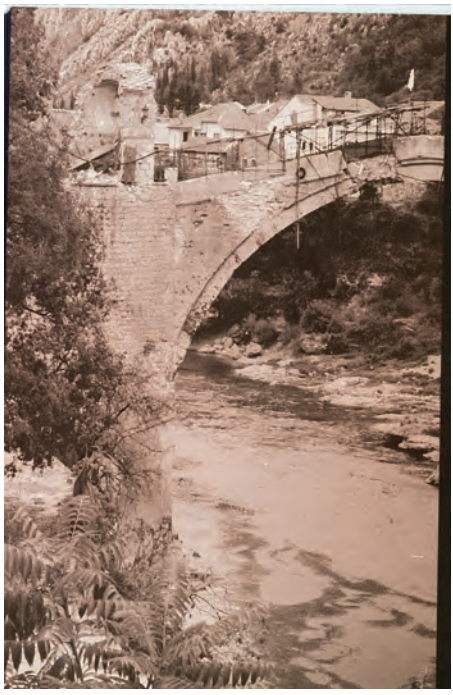

Resim 4, 5, 6: Köprünün Yıkılma Anı – Yıkıldıktan Sonraki Görünümü (1993)

Resim 7, 8: Köprünün Yıkılmasından Sonra Tara ve Halebija Kuleleri

Resim 9: Geçici Yaya Köprüsü Resim

10: Zeminin İyileştirilmesi

Resim 11: Ahşap Köprüye Ait Kiriş Yerleri Resim

12: Ahşap Su Borusu

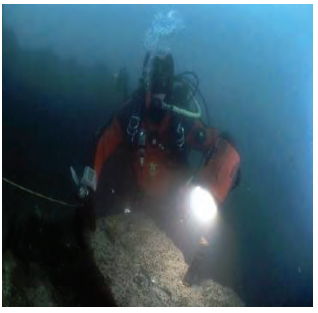

Resim 13, 14, 15: Dere Yatağındaki Özgün Kemer Taşlarının Çıkarılması.

Resim 16, 17, 18: Döşeme Taşlarını Numaralandırma, Sökme ve Dizme Işleri

Resim 19, 20: Hasar Gören Orijinal Tempan ve Korkuluk Taşları

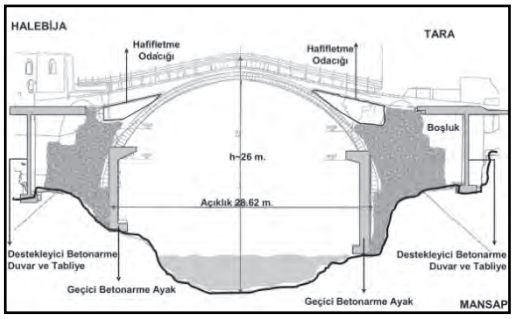

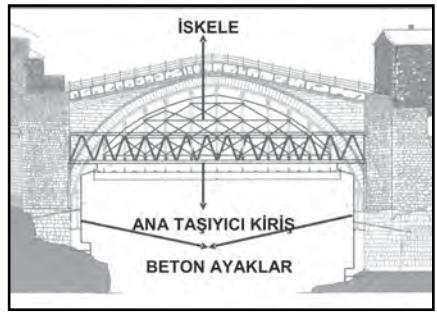

Şekil 3, 4: Geçici Betonarme Ayaklar ile Taşıyıcı İskelenin Yapımı.

Resim 21, 22: Geçici Ayaklar Üzerine Oturtulan Taşıyıcı İskele ile İş İskeleleri.

Resim 23, 24: Beden ve Kanat Duvarlarındaki Sağlamlaştırma

Resim 25: Yapım Kitabesi Resim 26: Onarım Kitabesi

Resim 27, 28, 29: Yonu Taşı Hazırlama ve Yüz Açma ile Kurşun Dökme

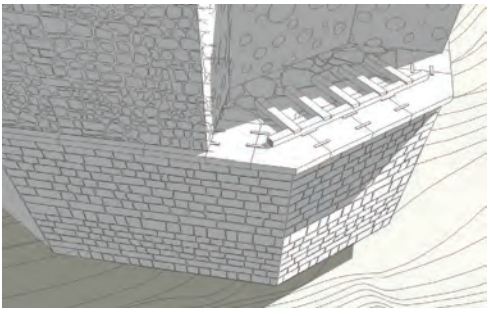

Resim 30, Şekil 5: Enerji Sönümleyici ve Esnek, Özgün Bağlantı Sistemi.

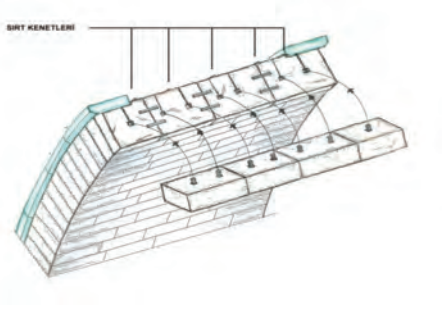

Resim 31:Taşların Suda Bekletilmesi Şekil 6: Kemer Yapım Tekniği

Resim 32, 33: Kanal Açma ve Harç İşleri

Resim 34, 35: Kemer Taşlarının Kenetli ve Zıvanalı Yerleştirilmesi

Resim 36: Yükleme Deneyi Resim 37: Kilit Taşının Yerine Konması

Resim 38, 39: Alt ve Üst Kornişin Yapımı

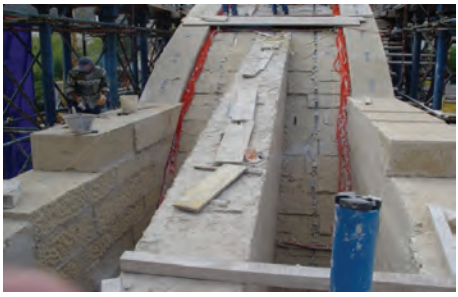

Resim 40, 41: Hafifletme Odacıkları ve Sensörlere Ait Kablolar

Resim 42, 43, 44: Kurşun Dökme, Kenet ve Zıvana İşleri.

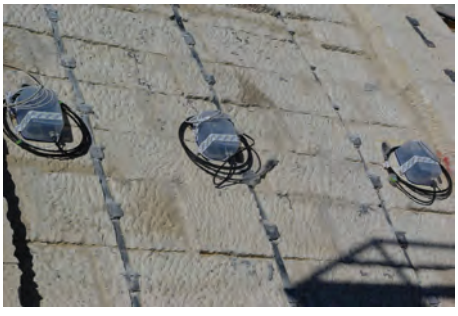
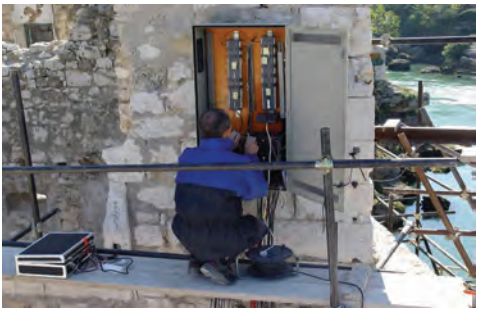

Resim 45, 46: İzleme Sistemi

Resim 47, 48, 49: Döşeme Yapılması

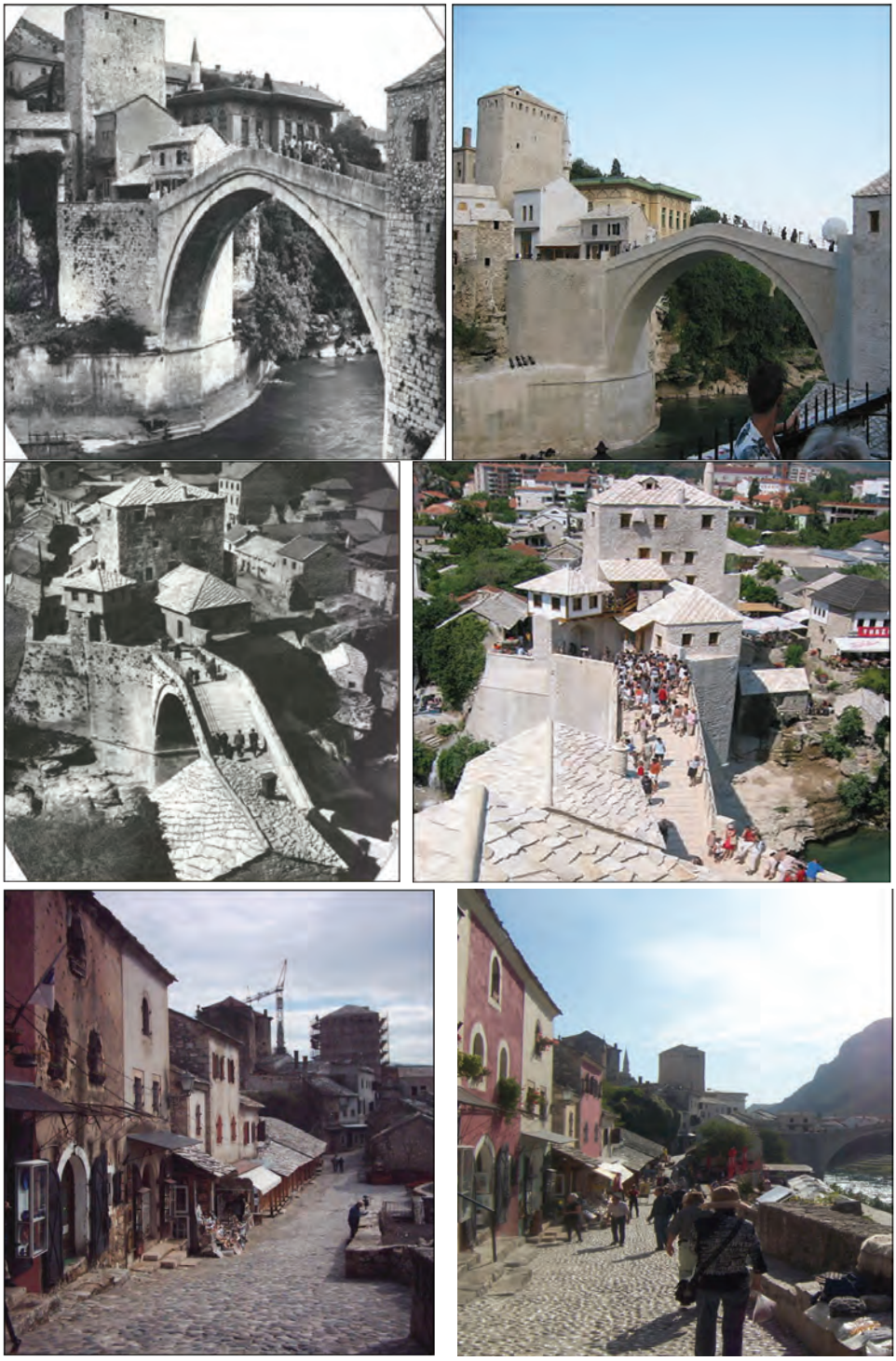

Resim 50, 51, 52, 53, 54, 55: Mostar Köprüsü (Yeniden Yapım Öncesi-Sonrası)

Resim 56, 57, 58: Yeniden Yapım Sonrası Mostar Köprüsü ve Yakın Çevresi.

BİR OSMANLI EL YAZMASINA GÖRE XVI. YÜZYIL OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA MESLEKLER

SÜSLÜ, Özden-URFALIOĞLU, Nur
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

Resim. 1: Mesleklerle İlgili Minyatürün Genel Görünüşü **(Metali'üs Saade)**

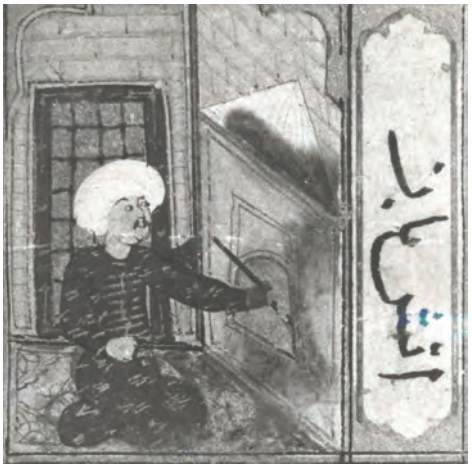

Resim. 2: Ateşbaz

Resim. 3: Ziftçi

Resim 4: Hamal

Resim 5: Mumcu

Resim 6: Cellat

Resim 7: Nalbant

Resim 8: Aslancı

Resim 9: Davulcu

Resim. 10: **Futuvvetname** (Süleymaniye Kitaplığı'ndan)

Resim. 11: Terzilerin Piri İdris Peygamber (Zübdetü't Tevarih'ten)

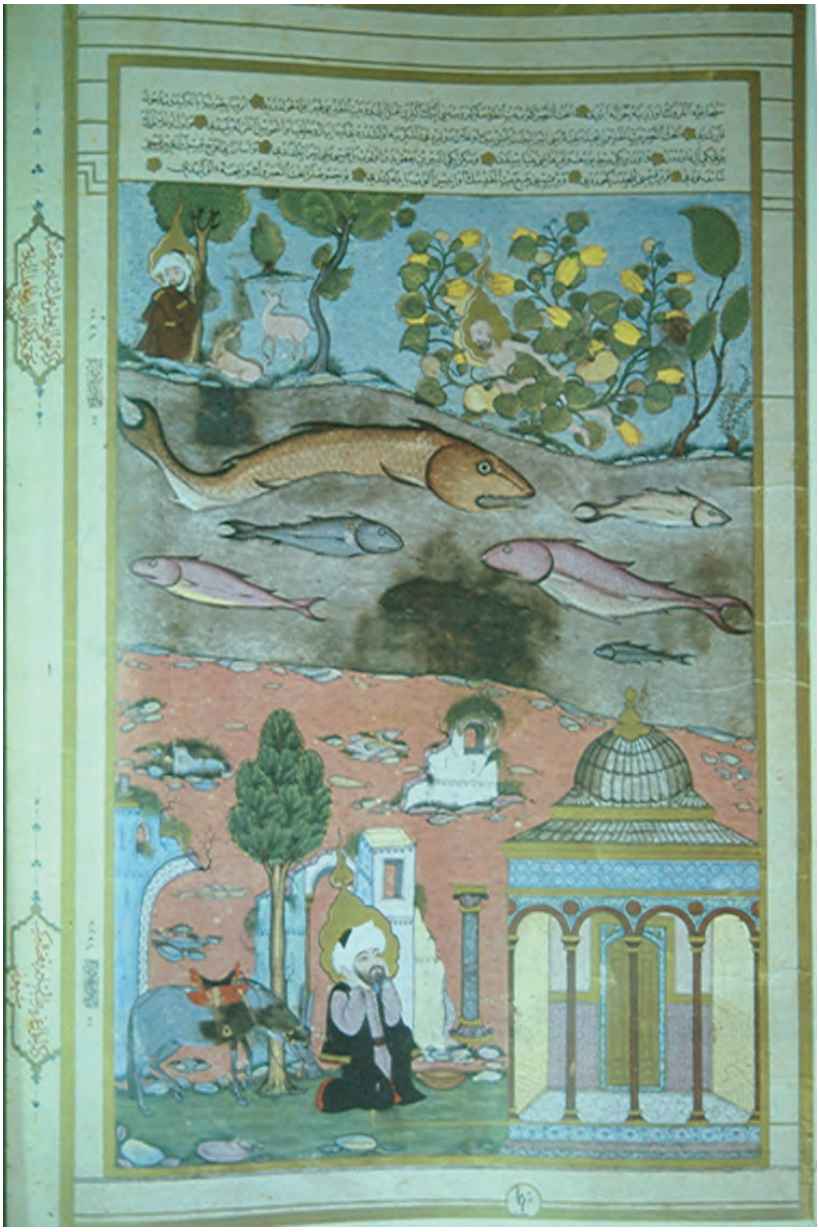

Resim 12: Balıkçıların Piri Yunus Peygamber (Zübdetü't Tevarih'ten)

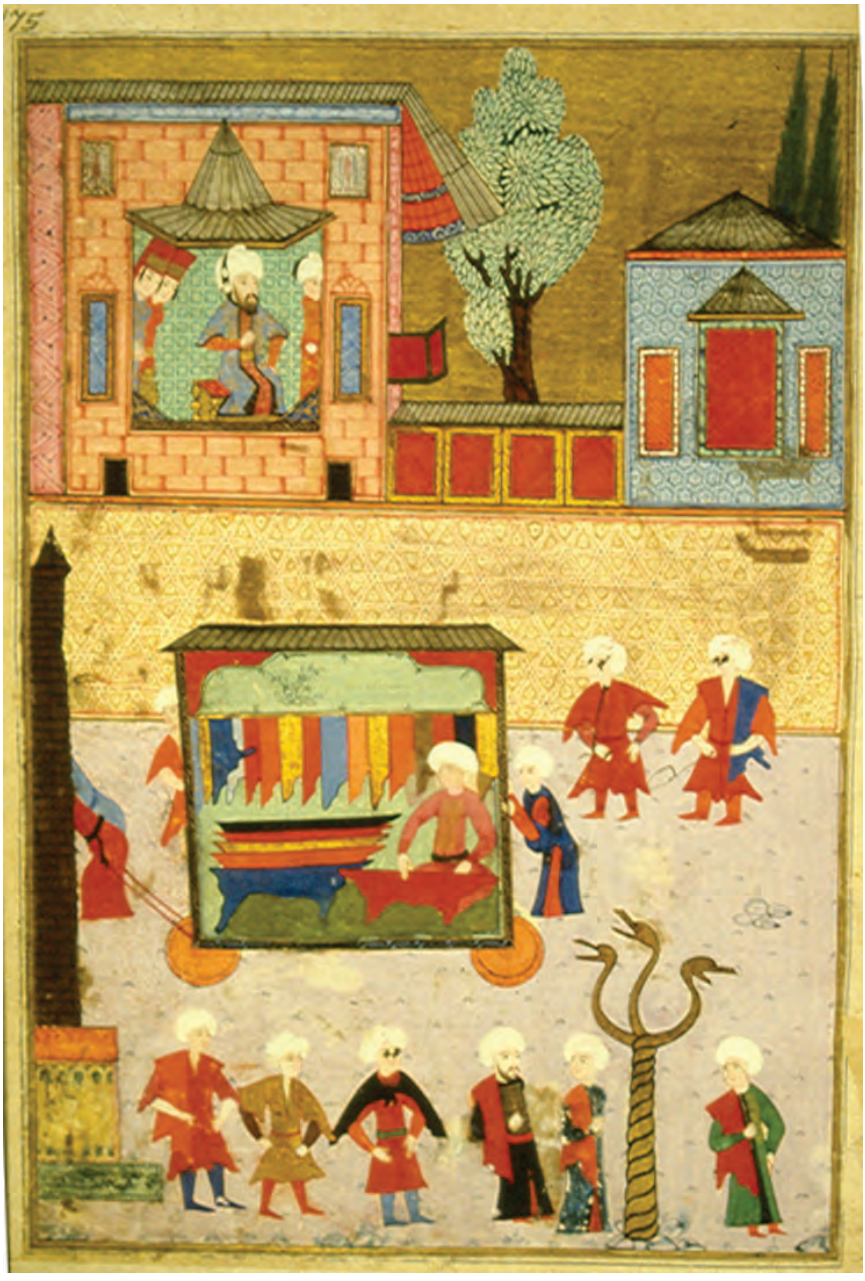

Resim 13: Surname-i Hümayun'dan Debbağların Geçişini Gösteren Minyatür (Surname-i Hümayun).

PARALARIN IŞIĞINDA TÜRK VE İRAN KAVİMLERİNDE AY-YILDIZ/GÜNEŞ MOTİFİ VE TÜRK KÜLTÜRÜ İÇİN İRAN ARAŞTIRMALARININ ÖNEMİ

TEZCAN, Mehmet
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

Resim 1

Resim 2

Resim 3

Resim 4

Resim 5

Resim 6

Resim 7

Resim 11

Resim 12

Resim 13

Resim 14

Resim 15

Resim 16

Resim 17

Resim 18

Resim 19

Resim 20

Resim 21

Resim 22

Resim 24

Resim 25

FA HSIEN'S ROUTE FROM PAMİR TO THE DAREL VALLEY ON THE INDUS FIELD RESEARCH IN NORTHERN PAKİSTAN: 2003-2006

TSUCHIYA, Haruko
JAPONYA/JAPAN/ЯПОНИЯ

FIGURES

Fig 1: Our New Route and The Established Route.

Fig 2: A Distant View of Rajikot, Darel, Photographed By Aurel Stein in 1913.

Fig. 3: Pouguch Site, Darel.

Fig. 4: Our Field Trips: 2003-2006.

Fig. 5: The Patharo Pass at The Head of The Singal Valley.

Fig.6: The Ice-Capped Kinichish Mt (4940 m) and The Maja Sar Lake.

Fig. 7: The Yajei Pass, Accessible All Year Around.

Fig. 8: Att in The Upper Darel Valley.

Fig. 9: The Batakhun Pass İn The Distant View.

Fig. 10: The Darel Side of The Batakhun
Pass, With Near Perpendicular Slopes.

Fig. 11: Site of Darband, a Defensive Gateway.

Fig. 12: A View Of The Upper Khanbari Valley From The Khanbari Pass.

Fig. 13: A View of The Upper Kargah Valley from The Chorjode Pass.

Fig. 14: A Polo Ground in The Upper Ghoutoo Valley from Chilleli Pass.

Fig. 15: A Coniferous Forest in The Narnai Valley, Near The Khanbari Valley.

Fig. 16: A View Upstream of The Khanbari River.

Fig. 17: A Steep Slope of The Waibudi Valley.

Fig. 18: Yashot Village on The Darel River, With The Ishkobar Valley in The Background.

MAPS

Map 1

Map 2